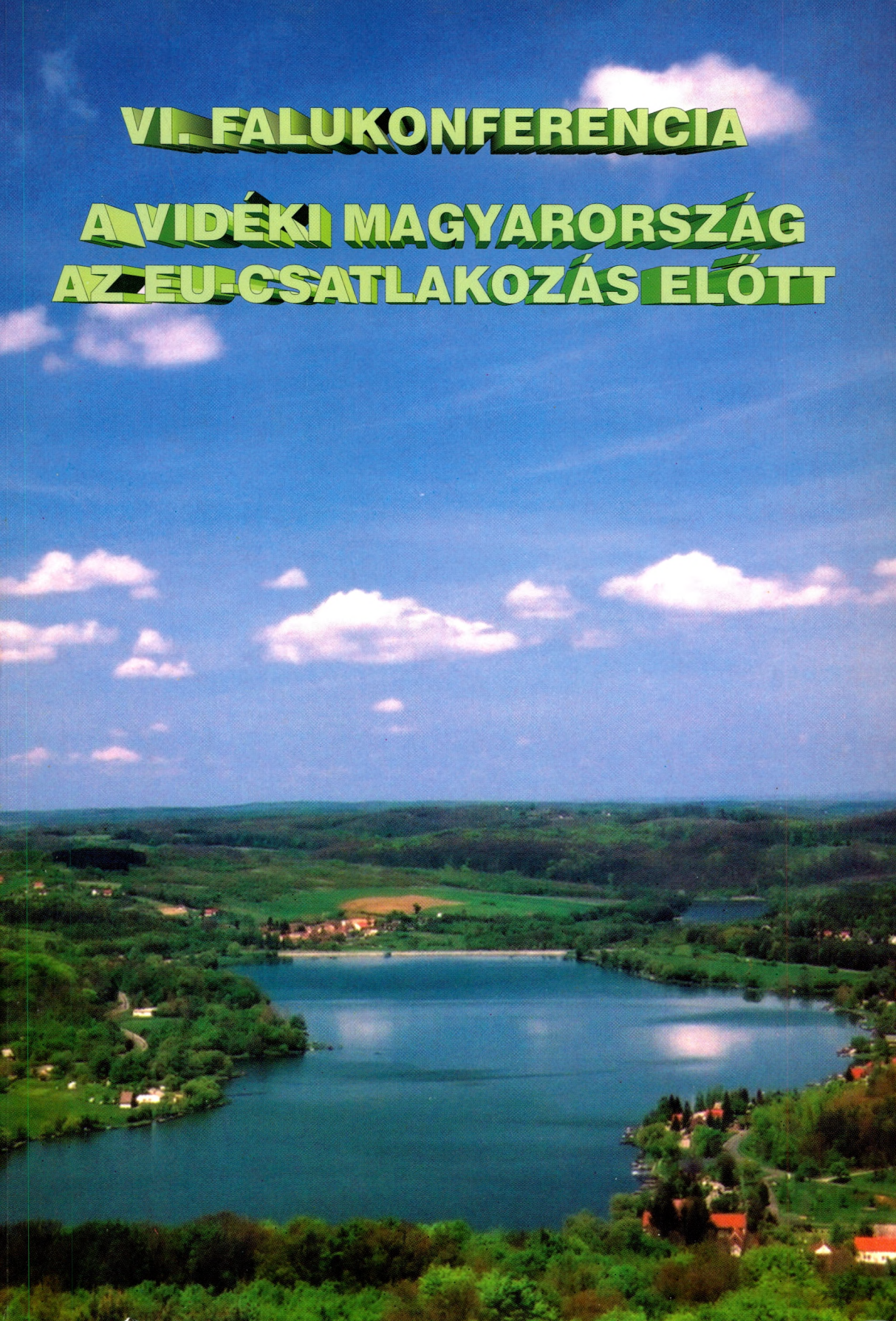
VI. FALUKONFERENCIA

A VIDÉKI MAGYARORSZÁG AZ EU-CSATLAKOZÁS ELŐTT

A VIDÉKI MAGYARORSZÁG AZ EU-CSATLAKOZÁS ELŐTT

VI. Falukonferencia

A VIDÉKI MAGYARORSZÁG AZ EU-CSATLAKOZÁS ELŐTT

VI. Falukonferencia

Szerkesztette:
KOVÁCS TERÉZ

MTA Regionális Kutatások Központja –
Magyar Regionális Tudományi Társaság
Pécs, 2003

A könyv a Vidékpolitikai Kormány-meghatalmazotti Titkárság támogatásával készült.

Lektor: Fehér Alajos egyetemi magántanár

ISBN 963 9052 35 3

Címlap: Orfű (Fotó: Mánfai György)
Ábrák: Fonyódi Valéria
Műszaki szerkesztő: Frick Dorottya
Felelős kiadó: Dr. Horváth Gyula főigazgató
Nyomdai munkák: Sümegi Nyomdaipari,
Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.

Tartalom

Előszó *13*

PLENÁRIS ÜLÉS

Szanyi Tibor: EuroFalu 17
Mohácsy Gabriella: Programok a vidéki Magyarország felzárkóztatása érdekében 22
Illés Iván: Az Európai Unió regionális és vidékfejlesztési politikája 2006 után 30
Kovács Teréz: Vidékfejlesztési feladatok az EU-csatlakozás kapcsán 43
Kovács Katalin: Vidéki kaleidoszkóp: eltérő esélyek, eltérő remények az uniós csatlakozás előtti falusi Magyarországon 53
Podmaniczky László – Ángyán József – Ónodi Gábor: A többfunkciós mezőgazdálkodás szerepe a vidékfejlesztésben 67
Plet, Françoise: A francia vidék átalakulása és az irányítási formák változásai 80

GAZDASÁG

Fertő Imre: A magyar agrárkereskedelem dinamikája az EU-ban 89
Lentner Csaba: A magyar agrárfinanszírozás várható kihívásai az EU-csatlakozást követően 96
Czárl Adrienn: Az agárgazdaság EU-érettsége 106
Vincze Mária: Az erdélyi vidéki térségek fejlődési esélyei 114
Bakos István: Az esélynövelés vidékfejlesztési tendenciái 124
Abonyiné Palotás Jolán: A humán erőforrás helyzete a mezőgazdaságban 130
Rácz Kata: Integrációs törekvések és alkalmazkodási stratégiák az agrártermelők körében 135
Miklóssy Endre: A falu és az Európai Unió változó gazdaságfilozófiája 145
Koós Bálint: Gazdasági szuburbanizáció az 1990-es évek Magyarországán 151
Bajmócy Péter: Sikeresek, de falvak? Nagyvárosaink néhány egyéb belterületének fejlődése 1980-tól napjainkig 160
Gál Zoltán: A vidék bankjai: a takarékszövetkezetek szerepvállalása és fejlesztési feladatai 166
Póla Péter: A gazdasági kamarák szerepe a vidékfejlesztésben 175
Mezei Cecília: Gazdaságfejlesztési gyakorlat a hazai községekben 182
Raffay Zoltán – Sári László: A rurális térségek gazdasági versenyképességének növelése a szolgáltatások fejlesztésével 190
Farkas Rita: Területfejlesztési lehetőségek az Őrségben 200
Harsányi Gergely: A kertészet szerepe a vidékfejlesztésben 208
Vásáry Viktória: Az agrárgazdaság és a vidékfejlesztés kapcsolata (intézményi háttér – EMOGA kifizető ügynökség) 214

ÖKOLÓGIA

Nyizsalovszki Rita: Tájhasználat-változás – a kultúrtáj múltja, jelene és jövője Tokaj-Hegyalján 221
Szépvölgyi Emese: Uniformizálódó tájak – egy új tájkultúra kialakításának szükségessége 228
Szabó László Péter: Talajerő-gazdálkodás a többfunkciós mezőgazdaságban 235
Kopasz Mihály: Fenntartható-e a magyar mezőgazdaság? 242
Nagy János: A biogazdálkodás mint a fenntarthatóság kistérségi lehetősége 249
Bokorné Kitanics Tünde: A húsló, húsjuh, húsmarha és a szarvas jövedelemtermelő képességének vizsgálata a Pointer-programmal 256
Harsányi Endre – Sulyok Dénes – Nagy Attila János – Harsányi Gergely: A magyarországi földhasználat ötven éve 264
Dorka Dénes – Nyizsalovszki Rita – Kovács Márta – Dobos Attila – Nagy János: Talajinformációs rendszer kialakítása a mezőgazdaságban 270

TÁRSADALOM-KÖZÖSSÉG ÉS KULTÚRA

Kovács Katalin – Váradi Monika Mária: Hozzászólás egy nem létező tanyavitához 279
Wachtler István – Pálos Lászlóné – Nagy-Kovács Erika: A vidéki életformához kötődő kulturális értékek, hagyományok a Mátraalján 286
Szekeres János: Hagyományok és jövőkép 292
Mezei István: A tiszaszederkényi háztartások költségvetési szociológiája 298
Dancs László: A határon átnyúló kapcsolatok főbb jellemzői a magyar–kárpátaljai határtérségben a lakosság szemszögéből 305
Kovács András Donát: A Közép-Tisza-vidék településeiről alkotott lakossági vélemények az európai uniós csatlakozás tükrében 313
Nagy Árpád – Trócsányi András: Az iskolázottság területi struktúrája Magyarországon, különös tekintettek a rurális térségekre 320
Lehota Ágnes: A falusi lakosság foglalkoztatottsági problémái 328
Balcsók István: A munkanélküliség jellemző vonásai Hajdú-Bihar megye falvaiban 334
Tóth Krisztina: Az alföldi falvak lakáshelyzete az ezredfordulón 342
Szónoky Miklósné: Gondolatok Csongrád megye falusias településeinek népességszám-változásáról 349
Tésits Róbert – Apró Antal Zoltán: „És az országban a törékeny falvak…" A humánerőforrás-fejlesztés lehetőségei a Dél-Dunántúl vidéki térségeiben 357
Pál Viktor: A falusi és városi népesség egészségi állapotának eltérő vonásai a makói kistérségben 365

VIDÉKPOLITIKA

Somlyódyné Pfeil Edit: A közigazgatás fejlesztésének szerepe a vidékpolitikában 375
Márczi Éva: Az önkormányzatok rétegződése területi különbségeik alapján Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 382
Kovács Dezső: Dilemmák az EU vidékfejlesztési politikájának hazai alkalmazásáról 390
Farkas Tibor: A kistérségek és a vidékfejlesztés 398
Finta István: A hazai kistérségek sikerességének tényezői az uniós csatlakozás előtt 404
Aubert Antal – Csapó János: A turisztikai programozás területi szintjeinek harmonizációs kérdései a Dél-Dunántúl terület- és vidékfejlesztési terveiben 410
Baranyi Béla: Schengen árnyékában: a határon átnyúló kapcsolatok szerepe a periferikus helyzetű rurális területek felzárkóztatásában Magyarország keleti államhatárai mentén 421
Koncz Gábor – Szabó Gyula: A vidékfejlesztés lehetőségei és korlátai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti területein 429
Varga Péter: E-vidék, avagy a nyilvánosság és a partnerség megteremtésének szükségessége a vidékfejlesztésben 436
Szépvölgyi Ákos: Az információs társadalom és a vidékfejlesztés 446
Simon Sándor: A termékpálya-koordináció korszerűsítésének új lehetőségei 453
Baukó Tamás – Gurzó Imre: Az agrár- és vidékfejlesztés lehetőségei mikroszinten (egy tipikus Békés megyei település, Csorvás példáján) 463
Jász Krisztina – Szarvák Tibor – Szoboszlai Zsolt: A szociális földprogram vidékfejlesztési hatásai 471

MINTAÉRTÉKŰ VIDÉKFEJLESZTÉSI TEVÉKENYSÉGEK

Nagy Ferenc: Helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztés 481
Kocsondi József – Németh Ildikó – Gál Lajos: Egy természetbarát civil szerveződés lehetőségei az EU küszöbén 487
Keresztesi József: Község- és közösségfejlesztés Neszmélyen 492
Faludi Erika: Aprófalvak együttműködése 497
Kulcsár László – Hekliné Herbály Katalin: Gyakorlatorientált képzés a vidékfejlesztés területén 502

Angol nyelvű összefoglaló *507*
A kötet szerzői *510*

Contents

Foreword *13*

PLENARY SESSION

Szanyi, Tibor: EuroViilage 17
Mohácsy, Gabriella: Programmes for the catching up of the rural Hungary 22
Illés, Iván: The regional and rural development policy of the European Union after 2006 30
Kovács, Teréz: The tasks of rural development relating to the EU-accession 43
Kovács, Katalin: A rural kaleidoscope: different chances, different hopes in the rural Hungary before the EU-accession 53
Podmaniczky, László – Ángyán, József – Ónodi, Gábor: The role of multi-functional agriculture in rural development 67
Plet, Françoise: Transformation of the French countryside and changes in the forms of control 80

ECONOMY

Fertő, Imre: Dynamics of the trade of Hungarian agricultural products in the EU 89
Lentner, Csaba: Expected challenges of the financing of the Hungarian agricultural sector after the EU-accession 96
Czárl, Adrienn: The EU-maturity of the agricultural sector in Hungary 106
Vincze, Mária: Development possibilities of the rural regions in Transylvania 114
Bakos István: The tendencies of rural development and improvement of chances 124
Abonyiné Palotás, Jolán: The situation of human resources in the agricultural sector 130
Rácz, Kata: Integration efforts and adaptation strategies of the agricultural producers 135
Miklóssy, Endre: The village and the changing economic philosophy of the European Union 145
Koós, Bálint: Economic suburbanisation in Hungary in the 1990s 151
Bajmócy, Péter: Successful, still a village? The development of some inner parts of the Hungarian large cities since the 1980s until now 160
Gál, Zoltán: The banks of the countryside: the roles and development tasks of the savings banks 166
Póla, Péter: The role of the chambers of commerce in rural development 175
Mezei, Cecília: The practice of economic development in the Hungarian villages 182
Raffay, Zoltán – Sári, László: The increase of the economic competitiveness of the rural areas by the development of the service sector 190
Farkas, Rita: Regional development chances in the Őrség region 200
Harsányi, Gergely: The role of horticulture in rural development 208
Vásáry, Viktória: The relationship of the agricultural sector and rural development (institutional background – EAGGF payment agency) 214

ECOLOGY

Nyizsalovszki, Rita: Changes in the use of the landscape – past, present and future of the landscape in Tokaj-Hegyalja 221
Szépvölgyi, Emese: Landscapes becoming uniform – the need for a new landscape culture 228
Szabó, László Péter: Soil management in the multi-functional agriculture 235
Kopasz, Mihály: Is Hungarian agriculture sustainable? 242
Nagy, János: Bio-farming as a chance of sustainability of the micro-regions 249
Bokorné Kitanics, Tünde: Survey of the income generating capacity of horse meat, mutton and beef production with the Pointer-programme 256
Harsányi, Endre – Sulyok, Dénes – Nagy, Attila János – Harsányi, Gergely: Fifty years of the land use in Hungary 264
Dorka, Dénes – Nyizsalovszki, Rita – Kovács, Márta – Dobos, Attila – Nagy János: Establishment of a soil information system in agriculture 270

SOCIETY–COMMUNITY AND CULTURE

Kovács, Katalin – Váradi, Monika Mária: A contribution to a non-existing debate on the scattered farms 279
Wachtler, István – Pálos, Lászlóné – Nagy-Kovács, Erika: Cultural values and traditions connected to the rural way of life in the Mátraalja 286
Szekeres, János: Traditions and future prospects 292
Mezei, István: The budgetary sociology of the households of Tiszaszederkény 298
Dancs, László: Main features of the cross-border relations in the Hungarian–Transcarpathian border region as seen by the people 305
Kovács, András Donát: Perceptions of the people about the Middle Tisza Region settlements in the light of the accession to the European Union 313
Nagy, Árpád – Trócsányi, András: The spatial structure of school education in Hungary, with special reference to the rural regions 320
Lehota, Ágnes: Employment problems of the village population 328
Balcsók, István: Characteristic features of unemployment in the Hajdú-Bihar county villages 334
Tóth, Krisztina: Housing conditions in the villages of the Great Hungarian Plain on the turn of the millennium 342
Szónoky, Miklósné: Thoughts about the changing number of inhabitants in the rural areas of Csongrád county 349
Tésits, Róbert – Apró, Antal Zoltán: „And the fragile villages in the country…" The possibilities of human resources development in the rural areas of South Transdanubia 357
Pál, Viktor: Different characteristics of the health condition of the village and the urban population in the Makó micro-region 365

RURAL POLICY

Somlyódyné Pfeil, Edit: The role of the development of public administration in rural policy 375
Márczi, Éva: Layers of the local governments on the basis of their regional differences in Szabolcs-Szatmár-Bereg county 382
Kovács, Dezső: Dilemmas about the application of the rural development policy of the EU in Hungary 390
Farkas, Tibor: Micro-regions and rural development 398
Finta, István: Factors determining the success of the Hungarian micro-regions before the EU-accession 404
Aubert, Antal – Csapó, János: Harmonisation issues of the territorial levels of tourism programming in the regional and rural development plans of South Transdanubia 410
Baranyi, Béla: In the shadow of Schengen: the role of cross-border relations in the catching up of peripheral rural areas along the eastern borders of Hungary 421
Koncz, Gábor – Szabó, Gyula: The possibilities and limits of rural development in the border regions of Szabolcs-Szatmár-Bereg county 429
Varga, Péter: E-country, or the need to achieve publicity and partnership in rural development 436
Szépvölgyi, Ákos: Information society and rural development 446
Simon, Sándor: New possibilities of the modernisation of the product life cycle co-ordination 453
Baukó, Tamás – Gurzó, Imre: The possibilities of agricultural and rural development at micro-level (by the example of a typical Békés county municipality, Csorvás) 463
Jász, Krisztina – Szarvák, Tibor – Szoboszlai, Zsolt: Rural development effects of the social land programme 471

RURAL DEVELOPMENT ACTIVITIES THAT CAN SERVE AS MODELS

Nagy, Ferenc: Economic development on local initiative 481
Kocsondi, József – Németh, Ildikó – Gál, Lajos: The possibilities of a nature-friendly non-governmental organisation on the brink of the EU-accession 487
Keresztesi, József: Village and community development in Neszmély 492
Faludi, Erika: The co-operation of tiny villages 497
Kulcsár, László – Hekliné Herbály, Katalin: Practice-oriented training in the field of rural development 502

English summary *507*
Authors of the essays *510*

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

ELŐSZÓ

A VI. falukonferencia megtartása az európai uniós csatlakozásunk előtti utolsó évre esett, amelynek hatása érezhető volt a konferenciánk cím- és témaválasztását illetően is. A VI. falukonferencia címe *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt* lett. A vidék felzárkóztatásának problematikája jelenleg is nagyon időszerű, de várhatóan a jövőben, Magyarország uniós csatlakozásával még időszerűbb lesz. Ezért az MTA Regionális Kutatások Központja számára nagy megtiszteltetés volt, hogy helyet adhatott e rangos összejövetelnek.

A vidéki Magyarország a kisvárosai és falvai, a hagyományok, az iparosítás, a modernizáció és egyéb társadalmi-gazdasági hatások következtében már a múltban is eltérő fejlődési pályát futottak be. A rendszerváltás után ez a differenciálódás tovább mélyült és felgyorsult, melynek mozgatórugói többek között a szuburbanizáció, a lakóhelyi és rekreációs funkciók felerősödése, a lakóhely és munkahely egységének soha nem látott mértékű megbomlása (a munkahely eltűnése) volt. E társadalmi, gazdasági jelenségek azt eredményezték, hogy a falvak három fejlődési tendencia mentén csoportosultak. Kialakultak vagy kialakulófélben vannak a dinamikusan fejlődő falusias térségek, amelyek a nagyvárosok környékén jó közlekedési útvonalak mentén, üdülőövezetekben, és szigetszerűen szerte az országban megtalálhatók, de emellett vannak *elmaradott,* illetve *elnéptelenedő* rurális területek is, amelyek már komoly problémákat vetnek fel. Tekintettel a magyar gazdaság teljesítőképességére, gyakorlatilag előfordulhat, hogy a rurális térségekben hosszú ideig csak azok a fejlesztések jutnak támogatáshoz, amelyekhez EU-s forrás is társul. Tehát annak ellenére, hogy az elmaradott és elnéptelenedő térségek fejlesztésére kellene a legtöbb eszközt fordítani, az önerő és a felkészültség hiánya miatt az a paradox helyzet következhet be, hogy a legtöbb támogatás nem ezekbe, hanem a dinamikusan fejlődő nagyvárosok vonzáskörzetében levő falvakba jut. A másik veszély pedig abban rejlik, hogy az információ, a felkészültség és egyéb hiányosságok következtében a támogatások nem jutnak el a falusi térségekben élő szélesebb rétegekhez, hanem csak egy nagyon szűk körhöz kerülnek. Ez a jelenség előbb-utóbb korrupcióhoz vezet, ami demoralizálja a helyi lakosokat, így azok nem találnak a saját köreikben követendő mintákat, amelyek mentén maguk is fel tudnának zárkózni. A rendszerváltás vesztesei között ott volt a falusiak jelentős része, és minél távolabb volt egy falu a várostól, annál inkább nőtt a vesztesek száma. Azért, hogy ez ne ismétlődjön meg, most összefogásra, szolidaritásra van szükség.

Napjainkban a felsőbb rétegeknek a gazdasági és szociális kohézió elérése érdekében, a szolidaritás elve alapján segíteniük kell az alsóbb rétegeket, mert azok képtelenek arra, hogy magukat megsegítsék. Ezt a célt szem előtt tartva a falukonferencia két, az eddigi konferenciákhoz képest új feladatot vállalt magára:

Egyrészt, a szekciókban elhangzott előadások közül azokat, amelyek mintaértékű tevékenységekről számoltak be, külön fejezetbe szerkesztette, és a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium támogatásával külön kiadványként is megjelenteti. A kiadványt az érdeklődőknek, amennyiben kérik, díjmentesen elküldi.

Másrészt, a falukonferencia végén a résztvevők egy ajánlást fogadtak el, amelyet megküldtek a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium és a Miniszterelnöki Hivatal illetékes vezetőinek. Az ajánlások az alábbi tíz pontban foglalhatók össze:

1. Az érintett minisztériumok egymással és a vidékkel kooperáló terület- és vidékfejlesztési politikát valósítsanak meg.
2. Egy területi fókuszú, problémaorientált kohéziós politika elvei érvényesüljenek a különböző stratégiai programok tervezésében.
3. Az érintett minisztériumok segítsék a szubszidiaritás elvének kibontakozását a helyi szintű intézményrendszerek kiépítésével.
4. Kerüljön sor országos kitekintésű középtávú, 15 évre szóló lokális program kialakítására.
5. A vidékpolitika a szolidaritás elvére is épüljön. Ennek érdekében a kormány folytasson olyan vidékpolitikát, amely a hátrányos helyzetű falusias térségek és a legelesettebb rétegek felemelésére irányul.
6. A helyi erőforrások fejlesztésére differenciált támogatási rendszer kerüljön kiépítésre.
7. A tanya problematikája jelenjen meg jobban a vidékfejlesztésben.
8. Támogassák az ökológiai gazdálkodás kiszélesítését, a társadalmi részvételre alapozott tájkultúra megalapozását.
9. Segítsék a védelemre szoruló (történetileg, regionálisan) differenciált kultúrtáj kritériumainak kidolgozását.
10. Támogassák a vidéken élők jólétét, a gazdaság hatékonyságát szolgáló módszerek adaptációját.

Pécs, 2003. október

A Szerkesztő

PLENÁRIS ÜLÉS

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

EUROFALU

Szanyi Tibor

A társadalmi és gazdasági haladást megtestesítő polgárosodás elősegítése hazánkban évszázadok óta célja a társadalompolitikának. Az ezen célt megtestesítő városiasodás Magyarországon a második világháború előtt lassan, félfeudális keretek közt, a világégés után pedig erőltetetten ment végbe. A rendszerváltás után a torznak tekinthető településszerkezet számottevően nem változott, sőt kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a gazdaságilag és társadalmilag korábban is periferiális helyzetben levő kistelepülések. *Mivel hazánkban a falusias viszonyok az új évezredben is meghatározóak, ezért egy speciális akciótervre van szükség ahhoz, hogy az egész ország haszonélvezője legyen az Európai Unióhoz való csatlakozásunknak.*

Ezt a célt hivatott szolgálni az EuroFalu-program, ami egy olyan kormányzati szintű cselekvést jelent, melynek központi eleme a partnerség. Személytelen, központi direktívákon alapuló állami program helyett a kormány, az önkormányzatok, valamint a civil szervezetek együttműködésén alapuló programot kíván megvalósítani. Tisztában vagyunk azzal, hogy honfitársaink sokkal felelősségteljesebben cselekednek akkor, ha saját maguk dönthetnek környezetükről, annak jövőjéről. A vidéki emberek azonban szinte alig kaptak korábban támogatást innovatív ötleteik megvalósításához, sőt az elosztási rendszer sajátosságaiból kifolyólag a függőségi helyzethez szoktak hozzá. Ezért rövid távon nehezen várható el, hogy átmeneti támogatás nélkül irányítsák és fejlesszék önmagukat. Mindez indokolja a kormányzati segítséget, amely egyben jelenti módszertani útmutatók kidolgozását, valamint a program megvalósulását lehetővé tevő pénzalap megteremtését is.

Az EuroFalu tehát egy szemléletmód, amelyet a „Tiszta udvar, rendes ház" reinkarnációjaként, vagy még inkább a „Segíts magadon, az Isten is megsegít" jelszóval jellemezhetünk.

Az eddigiekben a közvélemény elsősorban a mezőgazdaság támogatásával azonosította a vidékfejlesztést. A kormányzat azonban szakítani kíván ezzel a szemlélettel. Az új koncepció azokat a törekvéseket karolja fel, amelyek kevés pénzzel, de jelentős helyi kezdeményezéssel szolgálják a falvakban élők érdekeit, mégpedig az élet alábbi négy területén:

1. MUNKAHELY: Magyarországon egymillió munkahely hiányzik, főleg a kistelepüléseken élők számára. Az Európai Unió 2000-ben a nizzai csúcsértekezleten elhatározta, hogy 2010-re el kell érni a teljes foglalkoztatottságot. Ezt kell nekünk is célkitűzésnek tekinteni.

2. LAKHATÁS: A kormányzatnak célirányos és tervszerű munkával el kell érnie, hogy a falvakban javuljanak és váljanak olcsóbbá a lakhatási feltételek. Az EuroFalu gyakorlatában ez azt jelenti, hogy ha van egy polgármester, aki nyolc elhagyatott házat akar felújítani, és oda fiatal házaspárokat kíván telepíteni, akkor azt a polgármestert az államnak támogatnia kell.

3. EGÉSZSÉG: A lakosság egészségi állapota vidéken nagyon rossz. Ezért az államnak fejleszteni kell azokat az egészségügyi szolgáltatásokat és jóléti ellátórendszereket, amelyek a falusi lakosság egészségi állapotára is pozitívan hatnak.

4. MEGKÖZELÍTHETŐSÉG: Más az elérhetőség Budapesten, a régiókban, a városokban és a kistelepüléseken. A falvakban élők esélyegyenlőtlenségén e tekintetben a kormány úgy szeretne változtatni, hogy az iskolabusz mintájára legalább a kistérségi központig ingyenessé tenné a közlekedést az ott lakók számára.

Divattá kell tenni a falun élést. Ennek érdekében olyan fejlesztésekre van szükség, amelyek

- javítják a falvakban élők komfortérzetét,
- ösztönzik a helyben maradást, a letelepedést,
- a kulturális javak minél szélesebb körét teszik elérhetővé,
- munkahelyeket teremtenek.

Nem szociális felzárkóztató programról van tehát szó, hanem egy olyan vidékfejlesztési tevékenységegyüttesről, amely a hangsúlyt az úttörő jellegű kezdeményezésekre, az innovációra helyezi.

Az EuroFalu-program az előzetes elképzelések alapján az alábbi jellemzőkkel bír:

Innováció

Olyan kezdeményezések támogatása, amelyek a fejlődést helyezik előtérbe. A falvak többsége tudja, mit akar, de az elképzelések megvalósulásához szükséges eszközrendszert csak nehezen vagy egyáltalán nem tudja elérni.

Integráció

A legtöbb esetben a földrajzilag hátrányos helyzet kiegyenlíthető azáltal, hogy elősegítjük a magasabb szintű együttműködést a falvak gazdasági, önkormányzati és civil szereplői között. E feladatnak az ellátásában azokra a személyekre kell építeni, akiknek a munkáját közpénzekből finanszírozza a központi költségvetés (területfejlesztési, vidékfejlesztési menedzserek).

Koordináció

A kistelepülések előrelépését rendkívül sok helyről próbálják segíteni, viszont szinte átláthatatlan a támogatások rendszere, így a legtöbb faluban az önkormányzati vezetők, a civil szervezetek nincsenek tisztában azzal, hogy milyen támogatásokat vehetnek igénybe. Központi koordinációval jelentős mértékben változtatni lehet ezen a helyzeten. *A pályázatoknál legyen beszámítható fejlesztési forrás a helyi önerő, amivel munkát fizet meg a költségvetés.* Elő kell segíteni egy egységes pályázati rendszer kiépülését, amely a jelenleginél jóval egyszerűbb, átláthatóbb, kiszámíthatóbb, használhatóbb módon teszi lehetővé a támogatások lehívását. A jelenlegi struktúra állandó „pályázati készenlétet" követel meg a falvak önkormányzataitól, a civilektől. Ez temérdek értékes energiát von el a helyi fejlesztési munkáktól. Óriási hátránya a mostani rendszernek, hogy sok helyen kényszerberuházások, azaz a kiírt pályázatokhoz igazodó és nem a helyi szükségleteket szolgáló fejlesztések valósulnak meg.

Orientáció

Több magyarországi faluban vannak olyan kezdeményezések, amelyek minden tekintetben modernnek és előremutatónak tekinthetők gazdasági, környezeti, kulturális és közösségi értelemben egyaránt. A döntő többség esetében viszont nem tudunk innovatív kezdeményezésekről, vagy nem mernek belevágni ilyen jellegű tevékenységekbe. Emiatt szükségesnek tűnik, hogy a program alapelemeként orientálja az ilyen jellegű kezdeményezések elterjedését.

A fentieket szem előtt tartva az EuroFalu-program célja a települési és kistérségi közösségekre alapozott, komplex fejlesztési rendszer sok alrendszert magába foglaló partneri együttműködésének megvalósítása az európai uniós csatlakozási szándék szerint, különös hangsúlyt helyezve az állami és magánszektor vegyes gazdasági rendszereinek kialakítására és a civil társadalom, illetve az önkéntes szervezetek bevonására. A program egy olyan fejlesztési rendszer megvalósítására törekszik, amely elősegíti és ösztönzi az emberi képességek kibontakozását, az esélyegyenlőség megvalósulását és az életminőség javulását egy biztonságot nyújtó szociális és gazdasági környezetben. Célja továbbá az önmagában bízó és önerőre támaszkodó helyi közösségek kialakítása, a partneri együttműködés kiterjesztése, egy sokoldalú (integrált) fejlesztési rendszer megteremtése, amely a legmagasabb szinten biztosítja szolgáltatásait és javait a vidéki lakosság részére.

Természetesen a programnak nincsen egyetlen biztos és egyszerű, minden településre, közösségre vagy térségre vonatkozó megoldása. Hiszen sem térben, sem időben nem létezik két egyforma település. Eltérő a földrajzi fekvésük, kultúrájuk, gazdasági körülményeik, természeti adottságaik, fejlődési lehetőségeik és lakossági összetételük.

A program lényeges szempontja, hogy komplexen, sokoldalúan kezeli a családok és az egyének gazdasági, anyagi, egészségügyi, szociális, lakásügyi, munkaerő-piaci és gazdasági szükségleteit. Szem előtt tartja, hogy ezek – beleértve az épített és természetes környezet állapotát és változásait, valamint a településfejlesztés irányvonalait – együttesen jelennek meg, és hatásukat egyszerre fejtik ki a közösségben élő emberekre. Ezért válik szükségessé, hogy a program összehangolja a gazdasági, környezeti, kulturális, szociális és területfejlesztési stratégiák célkitűzéseit.

Az EuroFalu a társadalmi szolidaritás civil mozgalma. Ezen a ponton értelmezendő az állami, kormányzati, közigazgatási személyek és intézmények politikusi vagy tisztviselői közreműködése. Az EuroFalu nem a politikusok fikciója, nem kitalált élethelyzetek modellezése. Ez a mozgalom – igaz kedvező politikai környezetben, a nyitottság és az önmegvalósításra való ösztönzés közegében – úgy indult el, hogy sokan, sok helyütt az európai polgár öntudatosságával az eddiginél többet akartak tenni. *Cselekedni kívántak annak érdekében, hogy az országos távlatok nagy stratégiai projektjei mellett a kistelepülések közösségei is megmutathassák, mire képesek.*

Az EuroFalu-mozgalmat akkor képes támogatni a politika, ha teret biztosít az önszerveződés számára és partnerként kezeli az új mozgalom kezdeményezéseit. Teljességgel nyilvánvaló, hogy az EuroFalu csak akkor lehet a meglévő vidékfejlesztési források „ernyőszervezete", ha hatékony kormányzati fogadtatásban részesül. Ennek egyik első jele az a műhelymunka, amelynek keretében az EuroFalu mint új közösségi minőség jelenik meg. A közös gondolkodás arra irányul, hogy a kistelepülések közösségi vállalásai rendszerbe foglalhatók legyenek. Ha a nem túlságosan bonyolult minősítési rendszer révén, a helyi tartalékok mozgósításával a kistelepülések ereje dokumentálható lesz, akkor az is nyilvánvaló, hogy az EuroFalu-mozgalom tagjaként a részt vevő települések közösségi tudata is erősödik. Az a település, amely az EuroFalu címet megszerzi, az a társadalmi források és az önrész erejével munkahelyet, lakhatást, egészségügyi objektumot vagy infrastruktúrát teremt, s egy kedvezményezett körbe kerül, amelyben a további lépések megtétele pozitív diszkriminációval történik. *Bármely kistelepülés lehet EuroFalu, ha nem egyszerűen kér a központi forrásokból, hanem saját vállalásait dokumentálva érvényesíti a jussát a kormányzati normatív támogatások, az illeték- és adómentesség vagy egyéb kedvezmények formájában.* Rang lesz tehát az EuroFalu-mozgalom tagjának lenni, és méltóság lesz e címet viselni.

Az EuroFalu a pragmatikus cselekvő települések mozgalmaként a pályázati források és a saját erő mobilizálásával valósítja meg helyi projektjeit. Az új önszerveződési minőséget az jelenti majd, hogy az a település, amely képes volt egy kisebb vagy nagyobb terv „önrészének" előteremtésére, nem lesz kénytelen

egy újabb projekt esetén a bonyolult szervezés ismételt előzetes dokumentálására. Az EuroFalu cím viselőinek alanyi jogon jár az újabb pályázatok „önrészének" igazolása. A tényleges teljesítés ellenőrzése, vagyis az EuroFalu cím minőségvédelme a mozgalom irányító testületének feladata.

Amikor azt mondjuk ki, hogy EuroFalu, a lehető legtágabban értelmezzük a társadalmi mozgalom önszerveződését. Csak egyetlen példával érzékeltetném, hogy az elmúlt fél évszázadban feledésbe merült faluszövetkezet újjáélesztése is milyen ismerősen hangzó és sok helyen a gyakorlatban létező, csak más nevet viselő közös cselekvésre utal. A faluszövetkezet nem volt egyéb, mint a települések kicsinosítása, közművek létesítése, fenntartása, idegenforgalmi tevékenység folytatása, kulturális (közművelődési) tevékenység ellátása, kereskedelmi propagandairoda működtetése.

Nincs tehát új a Nap alatt. Ha odafigyelünk történelmünkre, bátran meríthetünk máig hasznosítható ötleteket. A fenti kiragadott példa is mutatja, hogy az önszerveződésnek történelmi gyökerei vannak. A falu közösségi létezését a közösségi létesítmények rangjának visszaadása segítheti. Az önkormányzatok, a kisebbségi önkormányzatok, a civil szervezetek mellett a társadalmi élet új szereplői a falugazdászok, a vidékfejlesztési menedzserek, a kistérségi menedzserek jelenthetik az EuroFalu-mozgalom támaszait. Ez a szerveződés mindenkit partnernek tekint, aki egy-egy falu javára cselekedni akar. *Eszmeisége röviden így foglalható össze: az EuroFalu – esélyteremtés az egyenlőségért.*

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

PROGRAMOK A VIDÉKI MAGYARORSZÁG FELZÁRKÓZTATÁSA ÉRDEKÉBEN

Mohácsy Gabriella

Folyik a csatlakozási felkészülés, sorra-rendre készülnek azok a dokumentumok, amelyek – többek között – feltételét képezik az uniós források elérésének. Ilyen dokumentumként készítette el 2000-ben a földművelésügyi és vidékfejlesztési tárca Magyarország SAPARD tervét az agrárszerkezet-átalakítást és vidékfejlesztést szolgáló uniós előcsatlakozási alap forrásaira. Jelenleg a csatlakozást követően megnyíló források elérésére készül: a Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) és a kapcsolódó öt operatív program (OP), köztük az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP), valamint a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg Intézkedéseire (NVT).

A tervrendszer dokumentumai összefüggenek, a nemzeti valamint az ágazati célok és prioritások összekapcsolódnak, erősítik egymást.

A dokumentumok szerkezete

Az NFT-t, az OP-kat és az NVT-t egységes tervdokumentumok formájában kell elkészíteni, amelyek kötelező főbb tartalmi elemeit az EU tanácsi és bizottsági rendeletekben szabályozza. Az összeállítás módját a Bizottság által kiadott útmutatók segítik.

Az AVOP szerkezete tekintetében a 1257/1999 és a 1260/1999 EK Tanácsi rendeletek az irányadók. Az NVT – a 445/2002 EK Bizottsági rendelettel is összhangban – a helyzetfeltárást, SWOT-elemzést, az NFT-vel harmonizáló stratégiát, a támogatási intézkedéseket (jogcímeket), valamint a végrehajtás intézményi és eljárásrendi keretszabályait tartalmazza.

Célok és prioritások

Az NFT a 2004–2006 között nemzeti és uniós társfinanszírozással megvalósuló fejlesztések stratégiai dokumentuma. A Terv három fejlesztési célt jelöl meg: a versenyképesebb gazdaság kialakítását, a humánerőforrások jobb kihasználását és a jobb minőségű környezet, a kiegyensúlyozottabb regionális fejlődés meg-

valósítását. A célok elérésére *öt prioritást* irányoz elő, alapvetően ezek mentén kerültek kidolgozásra az alábbi operatív programok: a Gazdasági Versenyképesség OP, a Humánerőforrás Fejlesztés OP, a Környezetvédelmi és Infrastruktúra-fejlesztési OP, az Agrár- és Vidékfejlesztési OP, valamint a Regionális Fejlesztési OP.

Az operatív programok forrásai

Az operatív programok forrásai az EU strukturális alapjai. Az FVM felelősségével készülő Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP) forrása az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap *(EMOGA) Orientációs Részlege*, valamint a *Halászati Alap*, 2004–2006 között összesen mintegy 360 millió euró, azaz közel 90 milliárd forint értékben. Az AVOP forrásai pályázatos úton vehetők igénybe az egyes prioritásokon belül megjelölt intézkedésekre (jogcímekre).

Prioritások és intézkedések arányai az AVOP-ban

Az AVOP fejlesztési céljai – összhangban az NFT céljaival – a mezőgazdasági termelés és élelmiszer-feldolgozás versenyképességének javítása, a mezőgazdaság környezetbarát fejlesztése, a termőhelyi adottságokra alapozott földhasználat elterjesztése, valamint a vidék felzárkóztatásának elősegítése. A célok megvalósításához megjelölt prioritások: a versenyképes alapanyag-termelés megalapozása a mezőgazdaságban, az élelmiszer-feldolgozás modernizálása, valamint a vidéki területek fejlesztése.

A 2003 májusában a kormány által a további tárgyalások alapjául elfogadott, az EU Bizottság részére átadott AVOP arányai prioritásonként és intézkedésenként az EMOGA pénzügyi forrás százalékában a következők:

1. VERSENYKÉPES ALAPANYAG-TERMELÉS MEGALAPOZÁSA A MEZŐGAZDASÁGBAN
   61,0%, forrása: EMOGA, HOPE
   - Mezőgazdasági beruházások 56,8% EMOGA
   - Halászat modernizálása 1,4% HOPE
   - Fiatal gazdálkodók 2,8% EMOGA
2. ÉLELMISZER-FELDOLGOZÁS MODERNIZÁLÁSA
   14,0%, forrása: EMOGA
   - Mezőgazdasági termékek feldolgozása, értékesítése 14% EMOGA

3. VIDÉKI TÉRSÉGEK FEJLESZTÉSE
   22,5%, forrása: EMOGA
   - Mezőgazdasághoz kötődő infrastruktúra 18,0% EMOGA
   - LEADER+ 4,5% EMOGA
4. TECHNIKAI SEGÍTSÉG
   2,5%, forrása: EMOGA

Az EU Bizottságnak 2003 májusában formálisan átadott AVOP a tervezés folyamatában közel a harmincadik változat. A korábbi változatokban a társfinanszírozott intézkedések között szerepeltek a következő intézkedések is:

- Erdőgazdálkodás korszerűsítése
- Szakmai továbbképzés, átképzés
- Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése
- Alapvető szolgáltatások a vidéki vállalkozók és lakosság számára
- Falufejlesztés, -felújítás

A rendelkezésre álló forrás korlátait is szem előtt tartva – a Bizottsággal folytatott konzultációk figyelembevételével – merült fel az igény az intézkedések számának szűkítésére. Az FVM vezetői döntés a jogcímszűkítést és a jogcímarányokat a fentiek szerint azzal hagyta jóvá, hogy a társfinanszírozásból kikerülő intézkedések nemzeti forrásból kerülnek finanszírozásra. A nemzeti forrásból finanszírozott intézkedéseket a tárca az AVOP részeként tünteti fel, ami nyilván valóan ellentmondásos, mert az OP-k a társfinanszírozott intézkedések programjai, a kizárólag nemzeti forrásból történő finanszírozás feltétele az EU általi notifikáció. További ellentmondás, hogy az adott időpontban nemzeti szinten sincs garanciája hivatkozott intézkedések finanszírozásának.

A fenti bizonytalansági tényezőkre is figyelemmel, összevetve az agrárszerkezet-átalakítást illetve a vidéki térségek felzárkózását (1257/1999 EK Tanácsi rendelet 33. cikkely) célzó intézkedéseket, szembetűnő a nagyfokú aránytalanság. Szükséges megjegyezni, hogy a vidékfejlesztési célelőirányzat keretében 2000–2002 között kiírt, országszerte rendkívül sikeres pályázatok közel 70%-a „A vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése" és a „Falufejlesztés, -felújítás" jogcímekre vonatkozott. Az ezekre fordított mintegy 6,5 milliárd forint állami támogatás közel 13 milliárd forint fejlesztést eredményezett a hét régióban. A két intézkedés akkreditációja folyamatban van a SAPARD keretében, és 2003-ban kiírásra kerül. A folyamatosság, az AVOP intézkedései közötti egyensúly megteremtése és a vidék valós igénye egybehangzóan indokolja e két jogcím visszakerülését az AVOP társfinanszírozott intézkedései közé.

Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg intézkedéseire (NVT)

Az NVT célja és forrása

Az NVT egységes keretbe foglalja az EMOGA Garanciarészlegből finanszírozott vidékfejlesztési intézkedések hazai végrehajtásának rendszerét. Kijelöli a vidéki területek fenntartható fejlődését szolgáló célokat, prioritásokat, tartalmazza az egyes intézkedések végrehajtásának részletes szabályait.

Az NVT-ben megfogalmazott prioritásokhoz rendelt eszközök forrása az *EMOGA Garanciarészlege*, így ez az intézkedéscsoport sajátos vegyes rendszert képvisel: többnyire pályázatos úton elnyerhető, de jellegüket tekintve normatív támogatások. Az NVT részesedése az EMOGA Garanciarészlegből 2004–2006. között mintegy 530 millió euró, azaz 126 milliárd forint.

Az NVT intézkedései

Az NVT részben a tagállamok számára a 1257/99 EK Tanácsi rendeletben meghatározott négy intézkedést, részben az e jogforrásban nem szabályozott, kizárólag az új tagállamok számára a Csatlakozási Szerződésben foglalt ún. „átmeneti" intézkedéseket foglalja magába. Magyarország NVT-je tartalmazza mind a nyolc, az EU által felajánlott intézkedést. Ennek megfelelően Magyarországon az NVT keretében a következő jogcímeken lehet támogatáshoz jutni:

Az 1257/99 EK Tanácsi rendelet szerinti jogcímek

- **Agrár-környezetvédelem**

Az agrár-környezetgazdálkodási támogatások 5 éves periódusra vállalt, szerződéses alapon működő, különböző környezetkímélő módszerek alkalmazásáért nyújtott ösztönző támogatások. A támogatás célja a jövedelemvesztés és többletköltségek kompenzálása, valamint legfeljebb 20% ösztönző támogatás. Az intézkedés a következő 5 célprogramon (alintézkedésen) keresztül valósul meg:

- Agrár-környezetgazdálkodási alapprogram
- Integrált növénytermesztési célprogram
- Ökológiai gazdálkodási célprogram
- Környezetileg Érzékeny Területek programja
- Kiegészítő agrár-környezetgazdálkodási támogatások

A 1257/1999 EK Tanácsi rendelet mellékletében meghatározottak szerint a támogatás mértéke – alintézkedéstől függően – 100–800 euró/ha/év.

A Terv támogatási előirányzatai – alintézkedésenként – a következők:

- Agrár-környezetgazdálkodási alapprogram 25–120 E Ft/ha/év
- Integrált növénytermesztési célprogram 65–200 E Ft/ha/év
- Ökológiai gazdálkodási célprogram 40–180 E Ft/ha/év
- Környezetileg Érzékeny Területek programja 40–140 E Ft/ha/év

A NVT 2004–2006 között az öt célprogramon keresztül összesen mintegy 800–900 ezer hektár terület agrár-környezetvédelmi célú használatával számol.

- **Kedvezőtlen adottságú és környezetvédelmi korlátozások alá eső területek támogatása**

Az intézkedés célja kompenzáció nyújtása a kedvezőtlen természeti adottságú területeken gazdálkodók számára. A támogatás segíti a mezőgazdasági tevékenységek és földhasználat fenntartását, a kultúrállapot kialakítását a tájfenntartó tevékenységek révén.

Az EU 20 euró/ha és 200 euró/ha között rögzítette a támogatás alsó és felső határait. A hazai kifizetés a kedvezőtlen adottság típusai alapján 32–64 euró/hektár/év, azaz: *8000–16 000 Ft/hektár/év.* Az intézkedés összesen közel 1,5 millió ha domborzati, illetve termőhelyi adottságok alapján kedvezőtlen adottságú területet céloz meg.

- **Mezőgazdasági területek erdősítése**

Az intézkedés célja a mezőgazdasági szerkezetátalakítás elősegítése, az erdőterület mennyiségi növelése, minőségi javítása és közérdekű védelmi funkciójának fejlesztése. Az intézkedés keretében pályázat útján, a tényleges költségekre, illetve jövedelemkiesésre alapozott normatívák, kivételes esetekben egyedi költségvetés alapján vehető igénybe támogatás a következő három alintézkedésre:

- *Erdőtelepítés,* a telepítés 1. évében.
- A támogatás mértéke a Tervben – célállománytípustól és lejtésfoktól függően – *340–700 E Ft/ha* nagyságrendben került meghatározásra.
- *Erdőtelepítések ápolása, pótlása és védelme,* az erdőtelepítési első kivitelt követő öt évben (2–6. év).
- A támogatás mértéke – célállománytípustól és lejtésfoktól függően – *40–90 E Ft/ha/év.*
- *Erdőtelepítési jövedelempótló támogatás,* a jövedelem kiesés fedezésére az erdősített területek után, legfeljebb húsz éves időtartamon keresztül. A támogatás mértéke a Tervben előirányzottan – a mezőgazdasági terület termőértéke és az erdősítéssel felváltandó kultúrák jellemző jövedelemmutatói alapján módosított fedezeti hozzájárulás kalkulációval – *7500–67 000 Ft/ha/év* lehet.

A Terv évi 8000 ha erdőtelepítéssel kalkulál 2004–2006 között, ez összesen 24 000 ha mezőgazdasági terület erdősítését jelenti. Az erdőgazdálkodók száma mintegy 180 fővel növekszik.

Korai nyugdíjazás

A támogatás célja az idősebb, tartós egészségi, gazdasági nehézségekkel küzdő gazdálkodók méltányos kompenzáció útján történő kivezetése a kényszergazdálkodásból oly módon, hogy egyben a gazdálkodás racionális folytatása is megvalósuljon. A korai nyugdíj igénybevételének feltétele a gazdálkodás beszüntetése és a gazdaság ellenőrzött körülmények közötti átadása.

A támogatás mértéke tekintetében – a tagállamok gyakorlata, a hazai minimálbér, a munkanélküli ellátások és nyugdíjmértékek, valamint a potenciális igénylői kör által várhatóan átadásra kerülő birtok nagysága és termőértéke alapján – a Terv 23 000–42 000 Ft/hó közötti összeget irányoz elő. Az intézkedés a Terv szerint mintegy 10 ezer főt érint, 60%-a fiatal gazdálkodónak adja át a gazdaságot; várhatóan 50 ezer hektár kerül átadásra a három év alatt.

Az intézkedés bevezetése körültekintő tervezést és törvénymódosításokat is igényel, ezért a Terv csak 2006-tól történő bevezetésével számol.

A Csatlakozási Szerződés szerinti jogcímek

- **Az Európai Unió környezetvédelmi, állatjóléti és higiéniai előírásainak való megfelelés elősegítése**

Az intézkedés célja: segíteni a gazdálkodókat, hogy megfeleljenek az EU környezetvédelmi, állatjóléti és higiéniai követelményeinek a Csatlakozási Szerződésben meghatározott időpontig. A támogatás jóváhagyott beruházáshoz vagy technológiai tervhez kapcsolódhat többletköltség, vagy kieső jövedelem pótlására, „átalányként" maximum 200 euró/ha (vagy ennek megfelelő számosállat-egyenérték) évi nagyságrendről indulva és öt éven keresztül, egyenletesen csökkenő mértékben folyósítható.

A Terv két alintézkedést irányoz elő a következők szerint:

- Állattartó telepek beruházásaihoz kapcsolódó többletköltségek, illetve a kieső jövedelem finanszírozása.
- Az állattartó telepeken felhalmozódott és folyamatosan termelődő szervestrágya-készletek csökkentése, felhasználása.

A rendelkezésre álló szabályozásban az EU csak a támogatás lehetséges mértékének maximumát rögzítette, ezért az NVT számításokkal és kalkulációkkal támasztja alá a támogatás igénybe vételének maximális mértékét. A rendelkezésre álló költségadatok és kalkulációk alapján az első alintézkedés esetében

200 euró/számosállat/év, azaz *500 E Ft/számosállat/év*, a második alintézkedés esetében pedig a 200 euró/ha/év, azaz *500 E Ft/ha/év* figyelembevételével az intézkedésre közel 20 ezer állattartó telep pályázhat. Az intézkedés eredményeként közel 180000 hektárral nő a szervestrágyázott terület. Az intézkedés hozzájárul a környezeti terhelés csökkentéséhez, a Nitrát-direktiva végrehajtásához fűződő kötelezettségünk teljesítéséhez.

- **Szerkezetátalakítás alatt álló, félig önellátó gazdaságok támogatása**

Az intézkedés keretében maximum öt éves időtartamra nyújtható normatív támogatás – az alkalmazó tagállam által meghatározott részletes kritériumokra alapozva – olyan félig önellátó gazdaságok számára, amelyek öt évre szóló üzleti tervvel valószínűsítik, hogy a támogatás segítségével piaci pozíciójuk megerősödik.

A támogatás mértéke maximum 1000 euró/év, azaz 250 E Ft/év. A támogatási összeg a támogatási kritériumok – félig önellátó gazdaság nagyságrendje és megalapozott üzleti terv – teljesítése esetén az üzleti tervben meghatározott eszközrendszer elemeinek igénybe vételéhez (pl. üzleti terv készítés, szaktanácsadás, szakszerű könyvelés, adótanácsadás, képzés) nyújt 100%-os támogatást.

Az intézkedés célja a szerkezetváltás, a gazdaságok árutermelővé válásának segítése. Az intézkedés célcsoportjai az alacsony tőkeerejű, viszonylag kis területen gazdálkodó, de segítséggel fejlődésre képes termelők. Az NVT-ben rögzített jogosultsági feltételek alapján a célcsoport az évi 400 ezer és 1 millió forint közötti árbevétellel rendelkezők, illetve az 5–10 hektár közötti területen gazdálkodók. A mintegy 25 ezer potenciális jogosult közül várhatóan 6–8000 gazdaság teljesíti a követelményeket, amely 60–70 000 hektár területet érint. A támogatás közel 10000 fő vidéken élő foglalkoztatásának stabilizálását biztosíthatja.

- **Termelői csoportok létrehozásának és működésének támogatása**

Az intézkedés arra irányul, hogy a piaci viszonyoknak erősen kiszolgáltatott gazdálkodókat termelői csoportok létrehozására és működtetésére ösztönözze. Az egyéni gazdálkodók így érvényesíthetik a koncentrált piaci megjelenés előnyeit az anyag- és eszközbeszerzések, termékértékesítések, a termékek piaci előkészítése, a piaci információs rendszer, továbbá nagy értékű termelőeszközök üzemeltetése során. A létrejött termelői csoportok az intézkedés keretében öt éven keresztül támogatást kapnak a működés tárgyi, szervezési, pénzügyi feltételeinek megteremtéséhez.

A támogatás a Csatlakozási Szerződésben rögzített módon (a korábbi közösségi, illetve a SAPARD-rendeletben foglaltakkal is megegyezően) az együttesen piacra vitt termékek értékének meghatározott ezreléke, csökkenő mértékű és maximum öt évig folyósítható.

2004–2006 között várhatóan 130 szervezet részesül támogatásban. A Terv 2004-ben 80–90, 2005-ben 40–50, 2006-ban 30–35 új szervezet megalakulásával és támogatásával számol. A támogatott szervezetek kétharmada, tehát legalább 80 szerveződés a támogatás révén várhatóan biztos piaci pozíciókkal rendelkező, versenyképes termelői csoporttá erősödik. Az intézkedés mintegy 3000–4000 fő természetes személyt érinthet.

- **Technikai segítségnyújtás**

Az intézkedés célja az, hogy segítse az elfogadott Terv, tehát a Program megismertetését, az igénylések előkészítését, hatékony végrehajtását, folyamatos ellenőrzését, illetve az esetleges későbbi módosítást. Az intézkedés elsősorban az információnyújtás, a nyilvánosság folyamatos tájékoztatása, a potenciális kedvezményezettek felkészítése, tanulmányok készíttetése, tanulmányutak és szemináriumok szervezése terén nyújt segítséget. A támogatás mértéke az EU közbeszerzési szabályainak alkalmazásával igénybe vett szolgáltatások költségének 100%-a.

A dokumentumok egyeztetési folyamata

A tervdokumentumok elkészítésének kötelező fázisa az egyeztetések lefolytatása az érintett kormányzati, szakmai és érdekképviseleti szervekkel, valamint a civil társadalom széles körével. Az AVOP és az NVT társadalmi egyeztetése dokumentáltan lezajlott, a tárca a javaslatokat, észrevételeket szakmapolitikai mérlegelés alapján érvényesítette, a Vezetői Értekezlet döntését követően a dokumentumok a Közigazgatási Államtitkári Értekezlet, majd a Kormány elé, a kormánydöntést követően pedig Brüsszelbe kerültek.

Az elkövetkező hónapok során zajlik a dokumentumok egyeztetése az EU Bizottságaival és – végső formájuk elnyeréséig és elfogadásukig – folyik a dokumentumok átdolgozása, továbbfejlesztése. Az AVOP és az NVT az EU Bizottságaival folytatott egyeztetések sorozatában kerül összehangolásra az uniós politikákkal. Górcső alá kerül, hogy az uniós szinten erősödő vidékfejlesztési politika hogyan érvényesül a tervekben, vizsgálják az esetleges versenytorzító hatásokat, az intézkedések szerkezetátalakításra, foglalkoztatásra gyakorolt hatását, a regionális hatásokat. Az álláspontok ütköztetésének folyamatában végleges edik a dokumentumok tartalma, az intézkedések választéka és forrásmegoszlása.

A programok elkészítése, elfogadása az uniós alapok elérésének egyik, kétségkívül alapvető eleme. Ezek mellett kulcskérdés az intézményrendszer EU követelmények szerinti átalakítása és a potenciális pályázók felkészítése. A csatlakozás utáni három év nagy kihívása a pályázatokon résztvevők sikeressége, a különböző forrásokból megpályázható fejlesztések összehangolása az egyes szinteken. Sikerünk kulcsa a kormányzati, regionális, megyei, kistérségi, helyi szervek, szervezetek és a civilek összefogása, együttműködése.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ EURÓPAI UNIÓ REGIONÁLIS ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKÁJA 2006 UTÁN

Illés Iván

Magyarország 2004. május 1-jén válik az Európai Unió tagjává, akkor kezdi el megvalósítani a 2004–2006 időszakra vonatkozó Nemzeti Fejlesztési Tervet és operatív programokat. Kérdés, hogy mennyire időszerű már most a 2006 utáni programozási időszak problémáival foglalkoznunk, hiszen még a megelőzőt sem kezdtük el.

A perspektivikus és távlati gondolkodás általános szükségességén túl két további ok is erre indít bennünket. Az egyik az, hogy az e periódusról való gondolkodás az Unión belül már 2001-ben elkezdődött, és részben az Európai Bizottság, részben a tagországok elkészített és számunkra megküldött, erre vonatkozó memorandumai, koncepciói sorozatosan állásfoglalásra kényszerítik a magyar kormányzatot e kérdésekről. Ezeknek az álláspontoknak a kialakításához elengedhetetlen, hogy azok hátterében egy átfogó és konzisztens, az ország érdekeit tükröző elgondolással rendelkezzünk. A másik ok, hogy a következő időszak számunkra minőségileg más lesz, mint a 2004–2006 évekre szóló. A jelen programozási időszak az Unióban már 2000-ben elkezdődött és számunkra most nem volt más lehetőség, mint egy kialakult koncepcionális és szabályozási keretet tudomásul venni és elfogadni. A 2007-től kezdődő programozási időszak előkészítésében és döntéseiben azonban már egyenrangú tagként vehetünk részt, érvényesíthetjük hazánk és általában az új tagországok sajátos helyzetéből fakadó szempontokat. Mivel ez számunkra az első ilyen lehetőség lesz, sok minden eldőlhet most az Unióban a jövőben elfoglalt pozíció tekintetében.

A jelen tanulmány két ilyen problémakörre terjed ki: a strukturális és regionális politikára, valamint az agrárpolitikának a vidékfejlesztést érintő kérdéseire. E kérdések jelentőségét érzékelteti, hogy e két feladat: a strukturális és kohéziós (regionális) politika, valamint a közös agrárpolitika az Európai Unió közös költségvetésének 78%-át veszi igénybe.

Regionális politika

A kohéziós és strukturális politika az elmúlt 15 évben az Európai Unió egyik legfontosabb közösségi politikájává nőtte ki magát, amely az uniós költségvetés mintegy 34–35%-át veszi igénybe. Ennek az igen nagy összegnek több mint 70%-a a legkevésbé fejlett régiók felzárkózását támogatja, azokét, amelyeknek egy főre jutó GDP-je az EU átlag 75%-a alatt van. A csatlakozó országok – és ezen belül Magyarország – régióinak egésze, vagy túlnyomó többsége ebbe a kategóriába tartozik, érthető tehát az a várakozás, amely a jelölt országok részéről a strukturális politika eszközeihez való hozzáférés lehetőségéhez fűződik.

A keleti bővítés, a nagyszámú – a jelenlegi szabályok szerint – strukturális alapok maximális támogatására jogosult ország egyszerre történő felvétele azonban kétségtelenül rendkívül komoly kihívás elé állította a strukturális és kohéziós politikát. Három – egymással alig összeegyeztethető – érdeket és követelményt kellene egyszerre kielégíteni:

- a jelenlegi nettó befizető országok nem kívánnak az eddigieknél nagyobb mértékben e politika finanszírozásához hozzájárulni,
- az eddigi kedvezményezett országok nem akarnak az eddigi támogatásokról az új tagok javára lemondani,
- az új tagok pedig taggá válásuk után a fennálló szabályok szerinti korrekt részesedésükhöz szeretnének hozzájutni.

A három igény teljes és egyidejű kielégítése azonban matematikailag lehetetlen. Az 1997–99 közötti alkufolyamatok eredményei azt mutatták, hogy a második csoportba tartozó országok, vagyis az eddigi kedvezményezettek voltak

1. táblázat

Az Európai Unió strukturális és kohéziós alapjainak előirányzata az 1994–99 és 2000–2006 programozási periódusban, milliárd euró

Ország csoport	Célterület	1994–99 (1994. évi ár)	2000–06 (1999. évi ár)
Kohéziós országok	1. Cél	59,9	81,2
	Más célok	5,4	4,8
	Kohéziós Alap	13,7	20,7
Többi tagország	1. cél	34,1	54,8
	Más célok	38,8	41,7
Új tagországok	1999 Berlin		38,0
	2002 Koppenhága		21,4

Forrás: European Commission: The Second Report on Economic and Social Cohesion, Brussels, 2001.

képesek érdekeiket legeredményesebben érvényesíteni. A nettó befizető országok nem fizetnek ugyan többet, de az ő juttatásaikat, az ún. 2. célba tartozó, nem a legelmaradottabb régiók részesedését kurtították meg legnagyobb mértékben. A jelölt országok pedig, akiknek a döntésekbe beleszólásuk eddig nem volt, tehát alkuerővel nem rendelkeztek, a belépés után is 2007-ig redukált strukturális támogatásokban részesülnek, míg az eddigi kedvezményezettek pozícióját legfeljebb egy-két régiójuknak a legtámogatottabbak közül való fokozatos kiválása (phasing out) érinti.

A jelenlegi tagországok 1. cél szerint támogatott régióinak támogatása a strukturális és kohéziós alapjaiból 45,5%-kal nő, a zömmel a fejlettebb országokban levő egyéb támogatott régióké 5,2%-kal, míg az új tagországoknak eredetileg az 1999. évi berlini csúcsértekezleten tervezett és megígért strukturális és kohéziós támogatás 2002-re Koppenhágára közel a felére csökkent. A különbségeket azonban még jobban érzékelteti, ha a strukturális támogatásokat egy lakosra és egy évre számítva vetjük össze.

2. táblázat

Az egy évre és egy főre jutó strukturális támogatás az 1. célterületbe tartozó régiókban 2004–2006, euró/fő/év

Portugália	348	Ausztria	135	Észtország	90
Görögország	286	Finnország	121	Litvánia	88
Franciaország	283	Svédország	104	Lettország	85
Spanyolország	232			Szlovákia	72
Írország	195			Lengyelország	71
Németország	194			Magyarország	65
Olaszország	162			Csehország	53
Nagy Britannia	143			Szlovénia	40
		Jelen tagországok	220	Új tagországok	66

Forrás: European Commission: Second Progress Report on..., Brussels, 2003.

A táblázatból látható, hogy az új tagországok régióiban ez a támogatás kevesebb, mint egyharmada a jelenlegi tagországok számára juttatottnál. Ha azonban azonos jellegű és fejlettségű országokat hasonlítunk össze, akkor a különbség még nagyobb, pl. Portugália és Magyarország között több, mint ötszörös.

Ezért is különösen fontos, hogy a következő programozási időszak strukturális politikáját előkészítő vitákban és munkálatokban részt vegyünk és álláspontunkat a lehetőségekhez képest érvényesítsük.

Az eddig kialakított magyar álláspont fő elemei az alábbiakban foglalhatók össze:

1. Magyarország számára a kohéziós politika az egyik legfontosabb EU-politika. Nem csupán azért – bár kétségtelenül ez a legfontosabb –, mert a strukturális és regionális politika nagymértékben járulhat hozzá az ország gazdasági és szociális felzárkózásához. Azért is, mert a strukturális politika alapelvei, programozási és megvalósítási módszerei, szigorú pénzügyi fegyelme, a saját tevékenység igényes belső és külső értékelése önmagában is nagymértékben járul hozzá az Európai Unióban alkalmazott gazdaságirányítási, jogi, közigazgatási normák átvételéhez. Ezen gyakorlat átvételén keresztül jótékony hatásai vannak azokon a területeken is, amelyek közvetlenül nem élvezik az EU strukturális politika támogatását. Ezért rendkívüli jelentőséget tulajdonítunk a gazdasági és szociális politika további folytatásának. E nélkül a gazdasági és infrastrukturális fejlettségi különbségek az Unión belül nem enyhíthetők kielégítő ütemben és mértékben.
2. Azt is fontosnak tartjuk, hogy az Európai Bizottság továbbra is jelentős szerepet vállaljon e politikában. A strukturális és regionális politika „renacionalizálása", annak a nemzeti kormányok tevékenységeinek és forrásainak körébe való visszautalása teret adna az egyes országok eltérő gazdasági ereje és támogatási lehetőségei érvényesülésének, amely támogatási versenyben mi csak veszíthetnénk. Ezért fontos, hogy a kohéziós (regionális) politika az Európai Bizottság által egységesen szabályozott és egyben ellenőrzött politika maradjon.
3. 2004–2006 között a magyar régiók fajlagosan lényegesen kisebb – mintegy negyed-ötöd akkora – strukturális támogatásban részesülnek, mint a jelenlegi tagországok hasonló helyzetű régiói. 2006 után a magyar régiók számára minden szempontból azonos elbánást, azonos kritériumok alapján való megítélést és azonos támogatási szintet kérünk, mint a többi tagország esetében. Ellenzünk minden olyan alternatívát, amely a régi és új tagállamok számára eltérő rendszereket érvényesítene.
4. Az EU-ban egyelőre vita folyik a kohéziós politikára fordítandó eszközök nagyságrendje tekintetében. Jelenleg az országok GDP-jének 0,41–0,42%-át fordítják erre a célra, ami kevesebb, mint az 1994–99. programozási periódusban volt. A jelenlegi többségi álláspontok a 0,45%-ra való növelést célozza meg, amelyet azonban néhány erős, nettó befizető ország nem oszt. Magyarország fejlettségi szintje révén a strukturális alapok egyik kedvezményezettje, ezért a strukturális politikára fordított arány növelése mellett célszerű állást foglalnunk.
5. A regionális felosztás jelenlegi rendszerében Magyarország 7 régiója közül 6, 10 milliós lakosságából pedig 7 millió (a Közép-magyarországi régió kivételével) 2006 után is az 1. cél – a kevésbé fejlett régiók fel-

zárkóztatása – címén lesz jogosult strukturális támogatásra. Ezért érdekünk e célnak a strukturális politikán belül elsőrangú prioritásként, súlypontként való kezelése és a forrásokon belüli arányának növelése. Ez az álláspont széles körben elfogadott a tagországok között, a prioritás mértéke és aránya azonban nem tisztázott és itt sok minden a számokon, arányokon múlik. Az 1. cél szerint támogatott régiók lakosságszáma az új belépő országokkal jelentősen megnő, ezért arra kell törekedni, hogy a célra fordított összeg aránya a strukturális alapokon belül legalább az e cél szerint támogatott népesség arányában nőjön.

6. 2006 után a Budapestet és Pest megyét magában foglaló Közép-magyarországi régió, 2,9 millió lakossal, el fogja veszíteni jogosultságát az 1. cél szerinti támogatásra. E régióban az egy főre jutó GDP már 2000-ben az EU átlag 75,6%-a volt, az EU25 átlagának pedig 83,4%-a. Ugyanakkor a régió helyzete egyedi eset. Nincs több olyan régió a csatlakozó országokban, amely két és fél évre bekerült az 1. cél szerinti támogatott körbe, majd 2007-ben kikerül onnan. A régió a többi jogosultságát elveszítő régióval együtt a fokozatos kiválás és támogatáscsökkentés, a „phasing out" szakaszába lép, ahol támogatásai a következő 7 év alatt fokozatosan csökkennek, majd megszűnnek. A többi – a jelen tagországokban levő régiótól eltérően azonban a Közép-magyarországi régió a kiváláskor csak kevesebb, mint negyedakkora támogatási színvonallal rendelkezik, innen indulna a fokozatos csökkentés. Miközben a „bennmaradó" régiók 2007-től a tagországok régióival – remélhetőleg – azonos elbánásban részesülnek, ez nem érvényesülne a Közép-magyarországi régió esetében. A korrekt eljárás az lenne, ha a jogosultság megszűnte után „virtuálisan" megemelnék támogatását a többi régió szintjére és e szintről kezdődne meg a fokozatos csökkentés. A megoldás „korrektsége" ellenére ilyen megoldást – ha egyáltalán – csak kemény tárgyalások után lehetne elérni. A magyar kormányzatnak egyedül, partnerek nélkül kell e régió érdekeit képviselnie.
7. Az Európai Bizottság álláspontja az, hogy az 1. cél szerinti támogatási jogosultság megállapításhoz továbbra is az egy főre jutó, vásárlóerő-paritáson mért GDP kritériuma szolgáljon. Ugyanakkor számos tagország azt szorgalmazza, hogy a GDP mutatója mellett a jogosultság megállapításánál más indikátort (munkanélküliség, aktivitás, periférikus helyzet, népsűrűség, stb.) is alkalmazzanak, vagy a GDP mutató bizonytalansága miatt minden, adott cél szerint támogatott régió egy főre számítva azonos támogatást kapjon. A vita kimenetele egyelőre még nem látható biztosan. Támogatni célszerű a Bizottságot a GDP kritérium kizárólagos alkalmazásában, de – tekintettel arra, hogy az 1. cél szerint tá-

mogatott régiók között a magyar régiók átlagos fejlettségűek, sőt, Románia és Bulgária belépése után inkább a fejlettek közé számítanak – számunkra más megoldások is, így az egy főre számított azonos támogatás is elfogadható. Ennek hatásait azonban a végleges állásfoglalás előtt részletes számításokkal, modellek készítésével kell felmérnünk.

8. A jelenlegi, ún. kohéziós tagországok (Írország, Görögország, Spanyolország, Portugália) strukturális jellegű támogatásainak 82%-át alkotják a strukturális alapok, 18%-át pedig a Kohéziós Alap. A 2004–2006 időszakban az új tagországoknál ez az arány 70–30, a Kohéziós Alap aránya tehát lényegesen nagyobb. Ez az arány persze nem azt jelenti, hogy a Kohéziós Alapból való részesedésünk aránytalanul nagy, hanem csak azt, hogy a strukturális alapokból aránytalanul kicsi. A nagyobb Kohéziós Alap aránynak vannak előnyei és hátrányai. Előnye, hogy nemzeti szinten tesz lehetővé támogatást, kisebb saját nemzeti hozzájárulást igényel, valamint hogy eljárásai valamivel kevésbé bürokratikusak. Hátránya, hogy felhasználása sokkal kötöttebb és a döntések nagy hányada Brüsszelben történik. A jelenlegi kohéziós tagországok közül 2007-től legfeljebb Görögország és Portugália lehet jogosult a fokozatos csökkentés (phasing out) alapján a kohéziós támogatásra. Összességében a 2004–2006 közötti 30%-os arány fenntartása látszik számunkra előnyösnek.
9. Fontos számunkra a Közösségi Kezdeményezések, ezen belül különösen a határ menti, a transznacionális és az interregionális együttműködéseket támogató INTERREG jövője. Az INTERREG hasznos szerepet tölt be elsősorban a határ menti együttműködések támogatásában, fennmaradását ezért célszerű támogatni. Különösen fontos lenne azonban az Unió jövendő tartós, vagy akár átmeneti külső határaira nagyobb figyelmet (és pénzt) fordítani, Magyarország esetében tehát a magyar–ukrán, magyar–román, magyar–szerb és magyar–horvát határszakaszra. Számos ezek közül Európa kritikus választóvonalát képezheti. Ezért hasznos lenne, ha e szomszédos országok is nagyobb lehetőséget és támogatást kapnának határ menti programok kidolgozására és megvalósítására. Ez egyrészt román viszonylatban a PHARE és a strukturális alapok szabályozásának, eljárásainak, programozási módszereinek jobb összehangolását igényelné. Ukrán, szerb és horvát viszonylatban pedig azt, hogy a TACIS- és CARDS- programokból elkülönített részarány szolgálja és általában nagyobb lehetőség legyen határ menti programok kidolgozására.
10. Az Európai Bizottság határozott ajánlása alapján a tagjelölt országok a 2004–2006 közötti időszakra csak egyetlen országos programot dol-

goztak ki a regionális fejlesztés számára, annak elfogadásával, hogy a regionális szervek még nem készültek fel a strukturális alapok fogadására. 2007-től azonban határozottan kell azt az álláspontot képviselni, hogy fejlesztési tervet és operatív programot minden régióra külön ki kell dolgozni és el kell fogadni, és ebben a regionális szerveknek részt kell venni abban az esetben is, ha a regionális közigazgatási reform nem valósulna meg, és fennmaradnának a jelenlegi tervezési-statisztikai régiók.

Vidékfejlesztési politika

Az EU agrár- és vidékfejlesztési politikája – a regionális politikához hasonlóan – különböző külső és belső tényezők szorításában formálódik:

- Az első tényező az „EU-n kívüli világ" és a nemzetközi szervezetek növekvő nyomása annak érdekében, hogy az Európai Unió hagyjon fel, vagy legalábbis csökkentse protekcionista agrár politikáját, nyissa meg nagyobb mértékben agrárpiacait. Az Európai Unió az egymást követő világkereskedelmi konferenciák megállapodásai keretében erre kénytelen kötelezettségeket is vállalni és e kötelezettségeket fokozatosan érvényesíteni is kell.
- A második tényező kétségtelenül a keleti bővítés. A kihívás nem is elsősorban a megnövekvő agrártermelésből és – kínálatból adódik. Hiszen ez a termelés ma már lényegesen kevesebb, mint akár másfél évtizeddel ezelőtt és Magyarország kivételével az utóbbi évtizedben valamennyi jelölt ország nettó agrárimportőrré vált. A jelenlegi tagországok szempontjából tehát a bővítés ma már inkább piacbővítést, mintsem növekvő konkurenciát jelent. A kihívást főleg a jelölt országokban a mezőgazdaságban foglalkoztatott – Romániával és Bulgáriával együtt – 10–11 millió ember jelenti, szemben a jelenlegi tagországok összesen 7–8 millió aktív mezőgazdasági keresőjével. Hogyan biztosítható e 10–11 millió ember jövedelmező tevékenysége és emberhez méltó élet- és munkakörülményei úgy, hogy – a szabad munkavállalásra vonatkozó korlátozások lejárta után – ne induljanak el Európa nyugati fele felé, súlyosbítva az ott már meglévő problémákat. Azt lehet ezért talán mondani, hogy a keleti bővítés elsősorban vidékfejlesztési és másodsorban agrárpolitikai kérdés, amelynek persze a mezőgazdaság szerkezeti átalakítása a legfontosabb és egyben nélkülözhetetlen eleme.
- A harmadik tényező magának a közös agrárpolitikának a kevésbé hatékony és diszfunkcionális elemei, ami azt drágává teszi, a jelenlegi tagországok között is ellentéteket és feszültségeket szül és ezért a bővítéstől

függetlenül is mindenképpen megváltoztatandó, miközben a változtatáshoz jelentős, a fennálló rendszerhez fűződő érdekeket és az ebből fakadó ellenállást kell leküzdeni.

A regionális politikához hasonlóan az agrár- és vidékfejlesztési politika területén is az Európai Bizottság több előzetes elgondolást hozott nyilvánosságra a 2006 utáni politika irányairól és intézkedéseiről, amelyekről a tagországok és a különböző érdekképviseleti szervezetek között jelenleg viták folynak. Másrészt egyes tagországok is nyilvánosságra hozták első álláspontjaikat az agrár- és vidékfejlesztési politika továbbfejlesztésének kérdéseiről. Az alábbiakban e dokumentumok felhasználásával és azoknak saját szempontjaink, tapasztalataink alapján való értékelésével megkísérlem néhány tendencia felvázolását.

1. A *„decoupling"* az agrár- és vidékfejlesztési támogatásoknak az agrártermelésről való leválasztása. Ez az 1992-ben megindult folyamat 2006 után tovább folytatódna úgy, hogy a különböző agrártermékek termeléshez kapcsolódó prémiumok, támogatások fokozatosan tovább szűkülnének, illetve átalakulnának direkt támogatássá. Ezáltal az Európai Bizottság reményei szerint a túltermeléssel kapcsolatos problémák mérséklődnének. Ezzel egy időben természetesen új problémák jelentkezhetnek. Ilyen a föld tulajdonosa és bérlője közötti jövedelemelosztás kérdése. Az EU agrártámogatások ugyanis a mezőgazdasági tevékenységet végzőt – adott esetben a föld bérlőjét – illetik meg, de ha a támogatás többé nem a föld megműveléséért jár, hanem annak puszta birtoklásáért, akkor kétségessé válik a bérlő jogosultsága erre a támogatásra, vagy legalábbis annak méltányosan meg kell oszlania a föld tulajdonosa és bérlője között. A Bizottság ennek megoldására különböző módozatokat dolgozott ki. Már a bővítés hatásaként értelmezhető, hogy a földalapú támogatás számítási módszere valószínűleg lényegesen egyszerűsödik. Eleinte az egyszerűsített számítást csak az új tagországoknál kívánták alkalmazni, sőt kilátásba helyezték, hogy befagyasztják támogatásaikat, ha 2007-től nem térnek át az EU-ban jelenleg alkalmazott komplikáltabb módszerre. Most úgy tűnik, a jelenlegi tagországokban is át fognak térni a jelöltekéhez hasonló egyszerűbb eljárásra. Ezek szerint az ültetvénykultúrák kivételével az összes mezőgazdasági területre egységes támogatás járna.

2. *Differenciálás és degresszió.* Mivel a jelenlegi támogatási rendszerek további folytatása esetén az agrártámogatások összege túllépné a felső határként meghatározott arányt, a közösség együttes GDP-jének 0,49%-át ezért a bizottság a gazdaságok összes direkt támogatásánál degresszivitás bevezetését javasolja. 5000 euró és még inkább 50 000 euró évi direkt támogatás felett annak összege 2006 és 2013 között fokozatosan csökkenne. Ez a csökkentés nemcsak elkerülhetővé teszi a felső határ túllépését, de az így felszabaduló összegnek egy részét többlet-vidékfejlesztési támogatásra is lehet fordítani. A degresszió mértéke évente növekedne az alábbi táblázat szerint:

A direkt támogatások csökkentése évente és a kapott támogatás függvényében.

Támogatáscsökkentés százalékban	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
– 5 000 euró direkt támogatás/év	0	0	0	0	0	0	0
5 000–50 000 euró direkt támogatás/év	1	3	7,5	9	10,5	12	12,5
50 000– euró direkt támogatás/év	1	4	12	14	16	18	19

Forrás: az Európai Bizottság honlapja: http://europa.eu.int/comm/agriculture/

Ennek alapján a közös agrárpolitika költségvetése a következőképpen alakulna (milliárd euró):

Évek	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
KAP felső határa	43,0	44,5	45,3	45,8	46,2	46,7	47,4	47,6	48,1	48,6
Előrevetített kiadások módosítás nélkül	41,7	43,6	44,4	45,2	46,1	47,6	48,2	48,8	49,5	50,1
Ebből EU 15	41,3	41,4	41,7	42,2	42,8	43,6	43,5	43,5	43,5	43,5
Új tagállamok	0,4	2,2	2,7	3,0	3,3	4,0	4,7	5,3	6,0	6,6
Tartalék, illetve hiány	1,3	0,9	0,9	0,6	0,1	–0,9	–0,8	–1,2	–1,4	–1,5
Degresszió hatása				0,2	0,8	2,0	2,4	2,8	3,2	3,3
Vidékfejlesztésre szánt megtakarítás				0,2	0,5	0,7	1,0	1,2	1,5	1,5

Forrás: az Európai Bizottság honlapja: http://europa.eu.int/comm/agriculture/

Ennek megfelelően a vidékfejlesztésre szánt összegek aránya a KAP kiadásain belül a 2000–2006 évi 10–10,5%-ról 15–16%-ra emelkedne, ami nem radikális, de mégis jelentős növekedés. Az új tagállamokban ez az arány lényegesen nagyobb.

3. *Nemzeti kofinanszírozás.* 1999-ben Németország a berlini csúcsértekezleten javasolta, hogy a közös költségvetés feszültségeinek enyhítése következtében a tagországok vállalják át a közös agrárpolitika keretében nyújtott támogatások egy részének finanszírozását. Akkor ezt Franciaország felháborodottan és „elvi alapon" elutasította, azzal az érvvel, hogy ez az Európai Unió egyik legnagyobb vívmányának, az agrárpolitika „közösségesítésének" megsértését jelentené. Németország végül visszavonta, vagy legalábbis elnapolta a javaslatát. Koppenhágában azonban a jelenlegi tagországok, így Franciaország is beleegyezett abba, hogy az új tagországok – a legszegényebbek – a direkt támogatások alacsonyan megállapított szintjét saját költségvetésükből pótolják ki, rájuk tehát nem vonatkozott az agrárpolitika „közösségesítésének" vívmánya. E precedens révén 2007 előtt okvetlenül fel fog ismét vetődni az agrártámogatások nemzeti kofinanszírozásának kérdése.

4. *Félig önellátó és önellátó gazdaságok.* Az új tagországok belépése és sajátos helyzetük figyelembe vétele a vidékfejlesztésben számos új elem bevezetését váltotta ki. A nagyszámú, 8–10 millió, önellátó, vagy félig önellátó gazdaság léte szükségessé tette az ún. „félig önellátó" gazdaságok támogatását, annak érdekében, hogy néhány éven belül piacra termelő gazdaságokká alakuljanak át. Ennek az egyszeri és időben korlátozott támogatásnak a révén ez némelyeknek sikerülni fog, nagyon sokaknak azonban – részben a körülmények miatt – nem. Az Európai Uniónak azonban továbbra is – és egyre nagyobb mértékben – érdekében fog állni, hogy ezt a sok milliós lakosságot helyben megtartsa és – a vándorlási korlátozások lejártával – ne induljanak el tömegesen nyugat felé, súlyosbítva az ott amúgy is fennálló problémákat. Ezért valószínűsíthető, hogy ez az időben korlátozott támogatás – bizonyos módosításokkal és a körülményekhez való hozzáigazítással – állandósulni fog és termelési célok mellett egyre inkább a lakosság helyben tartását fogja szolgálni.

5. *Finanszírozási módszerek.* Az új tagországok sajátosságait figyelembe kell venni a jövőben a finanszírozás módjának kialakításánál is. A strukturális alapokból – beleértve a vidékfejlesztést szolgáló strukturális alapokat is – támogatott fejlesztések finanszírozása általában az ún. „elismert költségek" meghatározott – és térségtől függő – százalékában történik. Csakhogy ezeknek az „elismert költségeknek" a megállapítása az új tagországokban meglehetősen nehéz. Különösen a kis településekben, vagy a kis gazdaságokban a munkálatok jelentős része saját munkában, vagy kalákában történik, amiről számlák nincsenek és az értékének megállapítása elég bizonytalan. A vidékfejlesztési, agrárfejlesztési beruházások többségénél valószínűleg fel kell hagyni ezzel a módszerrel és bizonyos tipikus beruházásokra fix összegű támogatás nyújtása célszerű, ahol csak a fejlesztés megvalósításának és műszaki, minőségi paramétereinek ellenőrzése és nem a számlák átvizsgálása szükséges.

6. *A vidékfejlesztés hányada az EMOGA-ból.* A vidékfejlesztésre fordított támogatás aránya az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapból fokozatosan nő. Egyfelől ez örvendetes folyamat. Hiszen már a hatvanas években, az Alap létrejöttekor az volt a szándék, hogy az Alap kétharmada szolgálná a piaci intézkedéseket és egyharmada a vidékfejlesztést. Mégis, 2000-ig az utóbbi részarányát sohasem sikerült 8% fölé emelni, olyan erősek voltak a gazdák közvetlen jövedelme érdekében működő lobbiszervezetek, érdekképviseletek. 2000–2006 között ez az arány 10–10,5, 2007–2013 között 15–16%-ra nő. Az agrárérdekeltségi körökben is utat tört tehát a felismerés, hogy a meglévő struktúra nem tartható fenn, nagyobb hányadot kell juttatni az e struktúra átalakítását szolgáló fejlesztéseknek.

A pozitívumok mellett azonban vannak figyelmeztető jelek is:

- Először is, az arányváltozás jelentős hányadban annak köszönhető, hogy az új tagországokban lényegesen nagyobb a vidékfejlesztési támogatások aránya, mint a jelenlegi tagországokban. Az Európai Bizottság tehát döntően az új tagállamokban érvényesíti azt, amit a jelenlegi tagállamokban nem tudott: a szerkezeti átalakítást, a mezőgazdasági foglalkoztatás és jövedelemszerzés más forrásokkal való felváltását. Igaz, itt is van erre a legnagyobb arányban szükség, tekintettel a nagyarányú túlfoglalkoztatásra a mezőgazdaságban egyes országokban. Ezt a politikát azonban meglehetősen differenciálatlanul folytatják, nem kellően figyelembe véve az országok nagyon differenciált helyzetét. Hiszen Romániában a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 44,4%, Lengyelországban 19,2, Magyarországon 6,5, Csehországban 4,9, alig több, mint a jelenlegi EU átlag, sőt, több EU-országban (Görögország, Portugália, Írország) ez az arány magasabb, mint nálunk. Ez nyilvánvalóan annak következménye, hogy az új országok agrár-érdekképviseletei még nem tudták érvényesíteni befolyásukat az EU-ban.
- Másodszor, megfigyelhető az a tendencia, hogy a vidékfejlesztési intézkedések egyre nagyobb hányadát az EMOGA Garancia részéből finanszírozzák, amely, ellentétben az Orientációs résszel, nem része az EU strukturális alapjainak, annak szabályai, tervezési, programozási módszerei nem érvényesek rá. Ennek is vannak pozitívumai, hiszen a strukturális alapok szabályozása bizony gyakran túlbürokratizált, nehézkes, nagy a veszélye a rendelkezésre álló alapok időben elhúzódó felhasználásának, vagy egyáltalán: kihasználatlanul maradásának. Mégis, az a tény, hogy a vidékfejlesztésre fordított források egyre nagyobb hányada nem része a több éves átfogó programozásnak, tervezésnek, nincs kapcsolata a strukturális alapokat alkotó többi alappal, magában hordja annak a veszélyét, hogy nem egy átfogó és koordinált területfejlesztési politika valósul meg, a vidék kimarad az ország átfogó területfejlesztéséből és valamely sajátos, más érdekek nyomán történik a fejlesztése.

7. *A vidékfejlesztés a magyar Nemzeti Fejlesztési Terv operatív programjaiban.* Ez a probléma egészen sajátosan érvényesült a 2004–2006 évekre szóló magyar Nemzeti Fejlesztési Terv és az ahhoz kapcsolódó operatív programok kidolgozása során:

- Az Európai Bizottságot e tervek és operatív programok kidolgozásával kapcsolatosan elsősorban az a meggondolás vezérelte, hogy a rövid időre, a viszonylag nem nagy összegekre, és az alapokat irányítók és azokat felhasználók tapasztalatlansága miatt lehetőleg kevéssé elaprózott nagyobb

programokat, azokon belül minél kevesebb prioritást és intézkedést határozzanak meg, elkerüljék egy programon belül a különböző alapok közötti koordináció problémáját (ún. „mono-alap programok"), valamint önálló területi programok és célzott régiókra szóló előirányzatok kialakítását. Így látták leginkább biztosítva, hogy a támogatások túlzott elaprózás nélkül, rugalmasan átcsoportosíthatók és ezáltal minél teljesebben kihasználhatók legyenek. Ezek a törekvések helyesek és indokoltak. A tervezési megalapozás során azonban több fontos összefüggés elsikkadt, egyes ágazatközi és regionális célok nem kaptak – éppen az egyszerűsítés miatt – kellő támogatást. És itt – a hangsúlyozott fontosság ellenére – éppen néhány vidékfejlesztési intézkedésről van szó.

- Az átfedések és egy cél két programból való finanszírozásának elkerülése érdekében ugyanis a Regionális Fejlesztés Operatív programja, amelynek támogatási forrása az EU Regionális Fejlesztési Alapja és Szociális Alapja, a városi települések, kis- és középvárosok fejlesztésére koncentrált, míg a vidékfejlesztést egészében egy másik operatív program, az Agrár- és Vidékfejlesztés Operatív Programja feladatkörébe utalták. Önmagában persze az is meglehetősen problematikus, hogy a leginkább elmaradott vidéki, falusi térségek kikerültek a magyar regionális fejlesztés látó- és feladatköréből. Ez azonban talán mégsem okozott volna akkora problémát, ha a két program közötti szoros együttműködés révén a vidék komplex, a regionális fejlesztés általánosabb célkitűzéseibe is beilleszkedő fejlesztése, illetve annak támogatása megvalósul.
- Az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programon belül eleinte valóban egy komplex vidékfejlesztési koncepció alakult ki, amely öt intézkedést foglalt magában:
  1. A jövedelemszerzési lehetőségek bővítése a vidéki területeken.
  2. A mezőgazdaság infrastruktúrájának fejlesztése.
  3. Alapvető szolgáltatások a vidéki területek vállalkozói és lakosai számára.
  4. Falufejlesztés és megújítás: a vidéki térségek anyagi és szellemi örökségének védelme és megőrzése.
  5. LEADER+ program.
- A további munkálatok alapján kiderült, hogy ezeknek az intézkedéseknek egy része az EMOGA jelenlegi szabályozása szerint vagy nem támogatható, és/vagy a rendelkezésre álló EU-forrás nem elegendő valamennyi intézkedés támogatására. Így a fentiek közül az 1., a 3. és a 4. intézkedés nem kapott uniós támogatást, bár mint kizárólagosan hazai forrásból megvalósítandó intézkedés megjelent az operatív programban. Ez önmagában is különös megoldás, hiszen az operatív programok tulajdonkép-

pen az EU által kofinanszírozott fejlesztések tervezésére szolgálnak. Az EU által támogatott intézkedések nagy biztonsággal megvalósulnak, hiszen a támogatást az Európai Bizottság folyósítja és ez kvázi kötelezi a hatóságokat a nemzeti hozzájárulás biztosítására. A kizárólag hazai pénzből támogatott fejlesztéseknél ilyen kényszerítő tényező nincs és ezért elsőnek ezek esnek áldozatul az esetleges megszorításoknak.

- Az EMOGA-ból nem támogatott intézkedések az Európai Regionális Fejlesztési Alapból és az Európai Szociális Alapból minden további nélkül támogathatók lettek volna. A „mono-alap program" és a vidékfejlesztés elkülönítése a regionális fejlesztéstől azonban azt eredményezte, hogy a vidékfejlesztés jelentős része a 2004–2006 közötti időszakra „két szék között a pad alá" került. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a koppenhágai tárgyalások során a magyar delegáció „elérte", hogy a vidékfejlesztésre szánt összeg 20%-a, ha az ott nem kerül felhasználásra, átcsoportosítható a gazdák direkt támogatására. Ez az „engedmény" meglehetősen kétértelmű helyzetet teremtett. Igazában nem lehet tudni, hogy Magyarország most miben érdekelt: abban, hogy a vidékfejlesztésre szánt támogatást minél teljesebben és hatékonyabban felhasználja, vagy abban, hogy ne használja fel és ezáltal azt más célokra átcsoportosítsa?

A probléma azonban szélesebb összefüggésben is megfogalmazható. A koppenhágai tárgyalásokon a tagjelölt országok mind az EU strukturális, mind agrártámogatásaiból a jelenlegi tagországainál lényegesen kisebb arányban részesedtek. Ez összefüggésben van a tagországok kormányaira nehezedő belpolitikai nyomással, a vártnál nehezebb gazdasági és költségvetési helyzettel, de kétségtelenül ellentétben áll az Európai Unió számos eddig megfogalmazott alapelvével és érvényes szabályozásával is. A tagországok pozíciója a tárgyalásokon ténylegesen erős volt, hiszen ők voltak „birtokon belül", ugyanakkor egy, a politikai alapelvek szerint védhetetlen álláspontot kellett képviselniük. Ez az elvileg gyenge álláspont ahhoz vezetett, hogy a tárgyalásokon végül is elfogadtak egy sor olyan további megoldást, kompromisszumot, amelyek a korábbi alapelvekkel ugyancsak összeegyeztethetetlenek. Az elvektől való egyszeri eltérés szüli a továbbiakat: a közvetlen agrártámogatásokban a nemzeti hozzájárulás lehetővé tétele, a strukturális alapok régiók szerinti tervezésének és irányításának teljes feladása, az előcsatlakozási és a csatlakozás utáni eszközök időbeli „egymásba tolódása", átfedése, a folyó és fejlesztési támogatások közötti, addig meg nem engedett átcsoportosítások lehetősége, stb.

A jelen tanulmány a 2006 utáni továbbfejlesztés kérdéseivel foglalkozik, míg ezek a „megoldások" a 2004–2006 időszakra vonatkoznak. A tanulmányban való tárgyalásuknak az az alapja, hogy e „megoldások" tanulságait célszerű levonni és a 2006 utáni programozási időszakban a korábbi hibákat elkerülni.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

VIDÉKFEJLESZTÉSI FELADATOK AZ EU-CSATLAKOZÁS KAPCSÁN*

Kovács Teréz

Bevezető

Magyarországon az EU-csatlakozást megelőző évben az alternatívák között való választás lehetősége, illetve kényszere van. A globalizációhoz és az euroatlanti integrációhoz való alkalmazkodásunk például két alternatíva közötti választás keretei között érvényesülhet, amelynek következményei az alábbiak lehetnek:

1. vagy a jóléti társadalom európai változata valósul meg széles középosztállyal;
2. vagy polarizált, egyenlőtlenségi rendszeren alapuló, dél-amerikai típusú, széles *underclass*t alkotó társadalmi csoportok jönnek létre.

A rendszerváltás óta Magyarország a modernizáció tekintetében jelentős lépéseket tett meg, hiszen megtörtént a tervgazdaságból a piacgazdaságba, a diktatúrából a demokratikus politikai rendszerbe való átmenet, de eközben nem történt meg az ország társadalmi és területi integrálása. 1988-ban a háztartások egy főre jutó jövedelme alapján a legfelső 10%-nak az átlagos jövedelme 5,8-szerese volt a legalsó 10%-nak (*Kolosi,* 1999). 2000-ben a társadalom legfelső egy tizedének, az immár felső középosztállyá szerveződött csoportnak az egy főre eső jövedelme mintegy kilencszer nagyobb volt, a legszegényebb társadalmi csoportba tartozó egy tizedénél (*Gazsó,* 2000). Miközben Nyugat-Európában ez az arány 1:5 körül stabilizálódott. Szociológusok megítélése szerint a rendszerváltás biztos nyertese csak az említett felső középosztály. Az egyenlőtlenségi ranglétra másik végén vannak a rendszerváltás vesztesei, a távlatilag is újratermelődő, az integrációból kiszoruló társadalmi csoport. A kettő között található a középosztály, amely szintén differenciált, de közös benne, hogy megőrizte korábbi társadalmi státusát és életminőségét. Ezt a társadalmi osztályt pozitív és negatív hatások is érték a rendszerváltás során, a hatások azonban kiegyenlítődtek.

* A tanulmány az OTKA T 043290 számú kutatás keretén belül készült.

Az átalakulás nyerteseinek és veszteseinek térbeli elhelyezkedése országos szinten nagyon egyenlőtlen. A rendszerváltás nyertesei sokkal nagyobb arányban élnek a dinamikusan fejlődő térségekben, míg a vesztesek bennerekedtek az ipariválság-övezetekben, a belső falusi perifériákon, a kedvezőtlen határ menti térségekben, ahol a dinamikusan fejlődő országrészekhez képest a középosztály is kisebb arányt képvisel. Ezért ezekben a térségekben a hazai társadalomszerkezetet egyértelműen a dél-amerikai jellemzőkkel bíró széles társadalom alatti osztályt (*underclasst*) felmutató modell jellemzi. A jövőben kívánatos lenne olyan vidékfejlesztési politikát folytatni, amely arra irányul, hogy a rurális térségek társadalom alatti osztályát és alsó osztályát megsegítse, s a lehető legnagyobb mértékben felemelje.

A rendszerváltás utáni időben egy csodavárás volt a jellemző a tekintetben, hogy nekünk is olyan életszínvonalunk lesz, mint a nyugati állampolgároknak. Azután gyorsan jött a kiábrándulás, majd a teljes apátia, a minden mindegy magatartás lett a jellemző, és ez azért következhetett be, mert az elmúlt tíz évben mintegy egymillióan szorultak ki a munkaerőpiacról. A kiszorultak jelentős része megszokta és beletörődött abba, hogy nem kell dolgoznia és ebből az állapotból nem tud kilépni. A gyerekek ezt a példát látják, nemcsak a szülői, hanem a rokoni és a szomszédi körben is. Ebben a tágabb értelemben vett kulturális légkörben nő fel az új nemzedék, amely számára természetes életstratégia lesz az erkölcsi beszámíthatatlanság. Ebben az osztályban generációkra állandósul a társadalomtól való leszakadás, és szinte harmadik világbeli állapotok teremtődnek, ahonnan nagyon nehéz a visszaút. *E társadalom alatti osztály jellemzője,* hogy a jó képességűek elmentek belőle, és akik maradtak, azokra *a társadalomnak nincs már szüksége* (*Szelényi,* 2002).

Közvetlenül e réteg felett, de a középosztály alatt helyezkedik el az ugyancsak széles *alsó osztály.* Az ehhez az osztályhoz tartozó családoknak van valamilyen jövedelemforrásuk, de az nem elég a tisztességes életszínvonal megteremtéséhez. Az alsó osztályra viszont szüksége van a társadalomnak, a felsőbb osztályoknak.

A fentieken túl a fejlesztési szcenáriók, forgatókönyvek meghatározásakor figyelembe kell venni azt is, hogy a történelmi parasztság és a hagyományos paraszttársadalom eltűnésével a falvak elveszítették önfenntartó képességüket. Az önfenntartó képesség elveszítése alatt azt kell érteni, hogy a falusiak nem helyi kenyeret esznek, nem helyi tejet isznak, hanem a boltban veszik meg azokat. A szolgáltatásokat is gyakran nem helyben, hanem a városban veszik igénybe.

EU-csatlakozásunk küszöbén a vidék fejlesztését a fentiek figyelembevételével kell elkezdeni.

Vidékfejlesztés az átmeneti időszakban

Az elkövetkezendő éveket, évtizedeket a vidéki területek fejlesztése szempontjából *átmeneti időszaknak* tekinthetjük, amely során folyamatos fejlesztésre lesz szükség. Az átmenet akkor ér véget, ha a kis- és középméretű városok olyan fejlettséget érnek el, hogy megfelelő munkahelyet tudnak biztosítani a saját és a környezetükben élő lakosság számára. A hazai vidék fejlesztésének jövőképe tehát a megélhetést biztosító *munkahelyek megteremtése a kis- és középméretű városokban,* aminek bekövetkezte a nemzetgazdaság fejlődésétől és a regionális fejlesztéstől függ. Amíg ez az állapot meg nem valósul, addig a vidéken élők jövedelemforrásainak az EU-támogatásokhoz kötött, diverzifikált fejlesztése szükséges, s ez gyakran nem végleges, hanem átmeneti megoldást nyújt, a fejlesztések típusai, célcsoportjai is változhatnak.

A vidékfejlesztés feladatai és teendői kapcsán e folyamat során az alábbi három tényt fontos szem előtt tartani:

1. Mint arról korábban szó volt, a rurális térségekben élők az országos átlaghoz viszonyítva nagyobb arányban tartoznak a vesztesekhez. Ezeknek a térségeknek a *modernizációja elhúzódik* és gyakran egy tradicionális kitérőt tesz meg. A vidék fejlesztésének feladata az érintettek segítése abban, hogy a tradíciót ne kudarcként, hanem tőkét kovácsolva éljék meg és kerüljenek ki abból, vagy éppen helyi erőforrásként használják fel a fejlesztések során.

2. Magyarországon a rurális térségek nem egységesek, hiszen azokat legalább három csoportba lehet sorolni: Vannak dinamikusan fejlődő rurális térségek, amelyek a nagyvárosok környékén jó közlekedési útvonalak mentén, üdülőövezetekben, és szigetszerűen szerte az országban találhatók, de emellett vannak *elmaradott,* illetve *elnéptelenedő* rurális területek is, amelyek már komoly problémákat vetnek fel. Tekintettel a magyar gazdaság teljesítőképességére, gyakorlatilag előfordulhat, hogy a rurális térségekben hosszú ideig csak azok a fejlesztések jutnak támogatáshoz, amelyekhez EU-s forrás is társul. Tehát annak ellenére, hogy az elmaradott és elnéptelenedő térségek fejlesztésére kellene a legtöbb eszközt fordítani, az önerő és a felkészültség hiánya miatt az a paradox helyzet következhet be, hogy a legtöbb támogatás nem ezekbe, hanem a dinamikusan fejlődő rurális térségekbe jut. Következésképpen az elmaradott és elnéptelenedő rurális térségek válságproblémája mélyül, ami az ott élők gettósodásához és végeredményben a térség marginalizálódásához vezethet.

3. 2004–2006 között a magyar vidék – mint az *Mohácsy Gabriella* tanulmányából is kitűnik – három eltérő pénzügyi rendszerben működő vidékfejlesztési támogatásra számíthat:

3.1. Az egyik a Nemzeti Fejlesztési Tervbe beépült *Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program* (AVOP) intézkedései, amelyekre támogatást az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap Orientációs részéből és a Halászati Orientációs Pénzügyi Eszközökből lehet igényelni. Az e téren megvalósuló támogatásokat a pályázók elsősorban beruházások végrehajtására vehetik igénybe, és a beruházás összegének maximum 40%-áig adható vissza nem térítendő támogatás.

Az NFT operatív programjainak sikeres végrehajtására bizonyos területeken már komoly előkészítések történtek. Ennek során kiemelhető, hogy a Phare-program támogatásával létrejött az Európai Pályázat-előkészítő Alap, amelynek célja olyan szakmai és adminisztratív hátteret, valamint szervezést, segítséget nyújtani a leendő pályázóknak, amelynek eredményeként a kiválasztott projektötletekből az EU-csatlakozás után akár azonnal beadható, tökéletesen előkészített pályázatok születhetnek. E programért felelős hatóság a Miniszterelnöki Hivatalon belül működő Nemzeti Fejlesztési Terv és EU-támogatások Hivatala, és talán ezzel magyarázható az, hogy a Nemzeti Fejlesztési Terv öt operatív programja közül négyre igénybe lehet venni a fenti felkészülést szolgáló támogatást, de az FVM felelősségével készülő AVOP-ra nem. Szerencsés lett volna, ha a két minisztérium, tehát a MEH és az FVM összefogva, az AVOP-ra is – hasonlóan a többi operatív programhoz – megszervezi a felkészülést.

3.2. A másik leendő vidékfejlesztési támogatást az ún. *kísérő intézkedések* alkotják.

Ezekre az intézkedésekre az Európai Mezőgazdasági és Orientációs Alap Garanciarészéből lehetne majd a támogatásokat igénybe venni. E támogatásokhoz 20%-os hazai költségvetési forrást kell biztosítanunk. Ebben az esetben viszont nincs szükség önerőre, ezért a forráshiányos térségek és termelők esetében ez lesz szinte az egyetlen pályázati lehetőség. A fenti pénzeszközök igénybevételére készül a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv (NVT), amelyről társadalmi egyeztetés is folyt, s amelyet a kormány 2003 szeptemberében benyújtott Brüsszelnek.

Mint köztudott, az EU-15-ök térségében a területalapú támogatásra jogosultaknak minimum 0,3 ha földdel kell rendelkezniük. Nálunk ezt a határt felemelték, így a kormány döntése értelmében a fenti támogatásra csak azok a gazdák jogosultak, akik legalább 1 ha mezőgazdasági területen gazdálkodnak. Ha marad az uniós alsó határ, akkor az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ-2000) szerinti egyéni gazdaságból 550 ezer, a kormányhatározat következtében pedig már csak csupán 270 ezer egyéni gazda jogosult a földalapú támogatásra. Az NVT-tervezetben az áll, hogy az 5–10 ha-os gazdaságok, az egyéb feltételek teljesítése mellett jogosultak lesznek a félig önellátó gazdaságoknak járó támogatások igénybevételére. Az ÁMÖ 2000 szerint 42 ezer ilyen gazdasággal szá-

molhatunk. Bár ez a program a lengyel tapasztalatok alapján született meg, elismervén azt, hogy nehéz lesz a magyar viszonyok között erre az intézkedésre a pályázókat felkészíteni, mégis – véleményem szerint – mindent meg kell tenni azért, hogy ebben a programban is minél több ember vegyen részt, elsősorban az elmaradott és elnéptelenedő vidéki térségekben. Az EU-ajánlás nagyon enyhe feltételeket szabott a programban való részvételre, és nyíltan azzal számolt, hogy ez a támogatás a programban résztvevők számára jövedelemtámogatás lesz csupán. A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv tervezetében viszont a programban való részvétel feltételeit igen megszigorították. Mint az *Illés Iván* tanulmányából is kitűnik, ezt a támogatási formát az EU a közép-kelet-európai országokban az elmaradott rurális térségek lakóinak helyben tartása céljából találta ki, s hosszú ideig fenn kívánja tartani.

3.3. Végül a harmadik típusú agrár-, vidékfejlesztési támogatások a tisztán nemzeti forrásból származó támogatások. Ezek elfogadtatását az EU Bizottságánál el kell érni, a hazai költségvetésben pedig megteremteni. Sajnos, mint az *Mohácsy Gabriella* és *Illés Iván* tanulmányában olvasható, nincs garancia a fenti intézkedések finanszírozására.

E támogatások tükrében a vidékfejlesztést illetően két forgatókönyvet állíthatunk fel: Az egyik a mezőgazdasághoz kapcsolódó, a másik a mezőgazdaságon kívüli forgatókönyv.

A mezőgazdasághoz kapcsolódó vidékfejlesztési forgatókönyv

A mezőgazdasághoz kapcsolódó forgatókönyv kapcsán a fejlesztési súlypont két alternatíva közötti választást jelenthet:

1. A közös agrárpolitikán belül a kísérő intézkedések programjaiba minél több vidéki egyéni gazdát is bekapcsol, és az osztrák (részben a német) mezőgazdasági modell irányába indul el. E lehetőségek elmulasztása az elmaradott és elnéptelenedő rurális térségek lakóinak elméletileg a harmadát-negyedét érintő jövedelemkiegészítő esélyteremtését hagyja kihasználatlanul.

2. A pénzeszközöknek a lehető legnagyobb részét a versenyképes piaci szereplők közvetlen kifizetéseibe áramoltatja. Ez az egész hazai foglalkoztatottak 6,2%-át fogja kedvezően érinteni, akiknek jelentős része nem az elmaradott és elnéptelenedő térségekben él. Ők azok a termelők, akik jelenleg hivatásszerűen a mezőgazdaságból élnek. Támogatásuk sokkal inkább tartozik az agrárpolitika, mint a vidékpolitika körébe. E politikának az élvezői lesznek még közvetve az élelmiszeriparban dolgozók (az összes foglalkoztatott 4%-a), a mezőgazdasági-input-gyártók és az ország külkereskedelmi mérlege, amelyből 2002-ben az agrárexport 7,7%-ot tett ki. (Az ágazat ebben az évben 1,4 milliárd eurós pozitív egyenleggel zárt.)

A mezőgazdaságon kívüli vidékfejlesztési forgatókönyv

1. A rurális térségek legnagyobb problémája az országos átlag alatti foglalkoztatottság és az országos átlag feletti munkanélküliség. Ezért az AVOP és a kísérő intézkedések keretében megvalósuló vidékfejlesztési programokat össze kell hangolni az NFT többi, vidéki térségekre vonatkozó operatív programjával és az aktív szociálpolitikával. Ugyanis az elmaradott és elnéptelenedő rurális térségek problémáinak jelentős része szociálpolitikai jellegű.

Jelenleg nagy eredménynek számítana az is, ha a legelmaradottabb térségekben élő leghátrányosabb réteg számára legalább a második vagy a harmadik piacon sikerülne munkahelyet teremteni. Ennek szellemében az NFT Regionális Operatív Programjának egyik prioritása a gazdaság igényeihez igazodó tudásbázis kialakítására irányul, az erre vonatkozó intézkedések között szerepelnek a „helyi foglalkoztatási kezdeményezések" is. Az intézkedés keretén belül a szociális gazdaság és a munkanélküliek foglalkoztatását elősegítő képzési programok támogatására nyílik lehetőség. Az ilyen támogatások hozzásegítenek ahhoz, hogy a legelesettebb rétegek előtt pozitív jövőkép alakuljon ki.

2. A tényleges megélhetést biztosító városi munkahelyek csak fokozatosan, a gazdaság növekedésével párhuzamosan jönnek létre. Sokáig azonban még mindig kevésnek bizonyulnak, éppen ezért a vidéki munkaerő számára külön biztosítani kellene az esélyegyenlőséget az *elérhetőség* tekintetében.

3. A rendszerváltáskor sokan attól féltették a falut, hogy oda visszajön a cselédrendszer. A meglévő szociális hálónak köszönhetően (családi pótlék, GYES, GYED, anyasági támogatás, rendszeres szociális segély, munkanélküliségi támogatás stb.), a vidék legszegényebb rétege nem lett cseléd, hanem a korábban vázolt módon átvészelte a rendszerváltás utáni első évtizedet. A jövőben azonban a hangsúlyt az aktív szociálpolitikai eszközökre kell helyezni, a szociálpolitikát ezután is össze kell hangolni a vidékfejlesztési programokkal. Ilyen pl. a humán erőforrások fejlesztése, különös tekintettel a hatékony munkaerő-piaci képzésekre, átképzésekre, a foglalkoztatottak létszámának növelésére; új munkaszervezési módszerek bevezetése, népjóléti programok szervezése; közösségfejlesztés; önsegítő szerveződések kialakítása (*Juhász,* 1997).

4. A jövőben falun is megjelenik az igény a *szolgáltatások* iránt. Ezért most olyan programokat kellene felvázolni, amelyek azt célozzák, hogy a vidéki lakosságot, főleg a falusi fiatalságot a helyi igényeknek megfelelő szolgáltatások ellátására képezzék ki. Ezek az igények, pl. gépjavítás, szaktanácsadás, pályázatkészítés, könyvelés, farmsegítő szolgáltatás (ha a gazda elutazik, távollétében egy szolgáltató alkalmazottja ellátja a napi gazdasági feladatokat), azonnal megjelennek, mihelyt a lakosság másik része – a mezőgazdaságból élők – észlelik csatlakozásunk előnyeit.

5. A vidéki *infrastruktúra-fejlesztés* jusson kiemelt szerephez. A kommunális infrastruktúra fejlesztésével kapcsolatos problémák egyúttal környezetvédelmi problémák is.

Hasonlóan sürgős megoldásra váró problémát jelent a települési szilárd hulladék kezelése, nem utolsó sorban a szelektív hulladékgyűjtés bevezetése.

6. Az infrastruktúra- és a környezetvédelem-fejlesztések elsődleges célja természetesen a helyi lakosok életminőségének javítása, de emellett a *falusi turizmus* fejlesztésének alapfeltétele is. Nálunk a falusi turizmusnak főként a vendéglátó (szállásadó) profilja honosodott meg, de a jövőben ez a falusi turizmus a jelenleginél sokszínűbbé válhat. Az agrárturizmusnak pl. a legkülönfélébb fejlesztési módjai ismertek a külföldi szakirodalomban: kisgyermekes családok számára a gazdaság állatainak megismertetése érdekében „simogató parkok" kialakítása, gyerekek üdültetése a biofarmon, a mezőgazdasági termékek közvetlen értékesítése stb.

7. A rendszerváltás után a munkanélküliség, az elszegényedés legjobban a *roma lakosságot* sújtotta. Köztudott, hogy közülük sokan az olcsóbb megélhetés reményében vidékre, főleg kisfalvakba költöztek. Az egyes elmaradott észak-magyarországi, dél-dunántúli és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei rurális térségekben jelentős számú roma népesség él. A vidékfejlesztés központi feladatává kellene tenni azt is, hogy az ő foglalkoztatásuk megoldása tekintetében, ahol csak lehetséges, alkalmazzunk pozitív diszkriminációt. A hazai vidékfejlesztés átmeneti szakaszának időtartama nagymértékben függ attól is, hogy mennyire tud a többségi társadalom e kisebbség sorsán javítani, számukra is pozitív jövőképet kínálni.

Összegzésként elmondható, hogy a vidék jelentős részének fejlődése elmaradt az átalakulásban élenjáró központi és egyéb fejlettebb városi térségek mögött. Az is valószínűsíthető, hogy az EU-csatlakozás újabb konfliktusokat teremthet a vidéki lakosság körében akkor, amikor még ki sem heverte a rendszerváltás okozta megrázkódtatásokat. Ennek a vészhelyzetnek az elhárítása komplex feladat. Véghezviteléhez szükséges a kormány jó vidékpolitikája, a vidékkutatók problémafeltáró, elemző és jövőképet felvázoló munkája, valamint az érintettek, a rurális térségekben élők tenni akarása és összefogása.

Sürgős teendő: A helyi humán erőforrás elérése és képzése

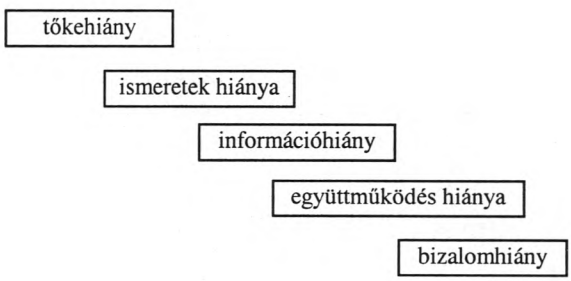
Az európai uniós csatlakozásra való felkészülés során a legnagyobb hiányosságot abban látom, hogy a helyi lakosság széles rétegeit nem tudtuk megszólítani, az EU-s előkészítésbe bevonni, az ő idevonatkozó kérdéseiket meghallgatni.

Tudomásul kell vennünk, hogy a szocializmus örökségeként a társadalom általában alulról nem szervezett, azaz nem tud önmagától pozitív irányba elmozdulni. Vannak kivételek: Mórahalom, Pusztamérges, Vaja, Tarján, Kisvejke, a Siklós–Villányi Borút települései. Itt a jó szerveződés egy-egy rátermett polgármesternek, vagy egy jó vállalkozó sikeres ténykedésének köszönhető. Megtalálják boldogulásukat a város körüli dinamikusan fejlődő falusias térségek is, nem úgy az elmaradott és elnéptelenedő vidéki térségek. Amiért mégsem kilátástalan a helyzet az abban foglalható össze, hogy minden (150 főnél) nagyobb faluban van egy pár ember, aki hajlandó lenne tenni valamit nemcsak önmagáért és családjáért, hanem a falujáért is. Ezeknek az embereknek a tudása nagyon különböző szinten áll, de valamennyiüknek megvan a tenni vágyása. Bár az esetek döntő többségében nem tudják, hogy mit kell tenniük annak érdekében, hogy falujuk helyzete pozitív irányba változzon. Ezért most ezeket a helyi erőket kell elérni, megszólítani, motiválni, képezni. Mindezt annak érdekében, hogy majd ők segítsék a társadalom legelesettebb helyi rétegeit abban, hogy azoknak is jelentős része képes legyen idővel önmagát megvalósítani.

A helyi mozgósítható erőket, a környezetükért tenni akarókat, akiket a szakirodalom aktív személyeknek vagy humán erőforrásnak hív, először is meg kell találni. Csak úgy tudjuk megtalálni, ha tudatosan keressük őket. Ha már egyszer megtaláltuk, akkor odafigyeléssel, hozzáértéssel, az ő „nyelvükön" gyakorlatorientált képzést kell számukra szervezni, ösztönözni és fejleszteni kell őket. Mindezt abból a célból, hogy azok, akik felvállalják a falu gondjait, megtanulják, hogy miként tudják a saját falujukat, térségüket megvalósítani, azaz a hiányok leküzdése révén pozitív irányba elmozdítani. Ezzel összefüggésben ismert *Köles Sándornak* (1999) a hiányok piramisáról szóló elmélete.

1. ábra

A hiányok piramisa

Forrás: Köles, 1999, 41. p.

A hazai vidékre jellemző valamennyi fenti hiány, a piramisból azonban kiemelném az információhiányt. A politika közzé tette uniós csatlakozásunk előnyeiről szóló üzenetét. Eddig az agrár- és vidékfejlesztéssel kapcsolatos támogatásokról szóló információk két eltérő szinten csoportosultak.

Az első: *a legmagasabb szint,* ahol egy ismert oktatási alapítvány 2002 decemberében, a Koppenhágai Szerződés aláírása, illetve az AVOP és a Nemzeti Vidékfejlesztési Terv tervezetének elkészítése után (2003 júniusában) Budapesten fél-, illetve egynapos költségtérítéses előadást tartott helyettes államtitkárok, minisztériumi osztályvezetők bevonásával.

A hallgatóság a terméktanácsok elnökei, a KSH és a könyvtárak mezőgazdasággal foglalkozó szakemberei, nagy mezőgazdasági vállalkozások képviselői és elvétve kutatók voltak.

A második: *a középső szint*en rendszerint az agrárkamara megyei szervezeteinek és az FVM megyei hivatalainak közös szervezésben, elsősorban az agrártámogatásokról tartanak előadásokat rendszerint a megyeszékhelyeken vagy nagyobb városokban. (Az NVT társadalmi egyeztetéssorozata is ebbe a kategóriába sorolható.) Ezen összejövetelek közönsége a versenyképes gazdaságok képviselői, esetleg a kistérségi menedzserek. Az előadók helyiek vagy az agráregyetemek tanárai. Az előadások ingyenesek, időtartamukat tekintve pár órásak. Ezeken tartalmilag olyan információkat lehet megszerezni, mint a fent említett legmagasabb szintű költségtérítéses előadásokon, csak időben kicsit megkésve és a legfőbb kritikus kérdéseket elhagyva.

Teljesen hiányzik viszont az információátadás harmadik, *helyi szintje.* Ott nem az előbbiekhez hasonló pár órás előadásokra lenne szükség, ugyanis az vajmi keveset segítene az elmaradott vidéki térségek lakóinak helyzetén. Esetükben új típusú, személyes kapcsolatokon alapuló, kis csoportokban végzett munkára lenne szükség, amely a helyi humán erőforrás felvilágosítására, megsegítésére, képzésére irányulna. A helyi erőforrás idővel alkalmassá válna arra, hogy összefogja a falut abból a célból, hogy közösen megbeszéljék, hogy a fejlődés előtt milyen problémák állnak, majd kitalálnák a stratégiát arra, hogy miként tudják a problémákat közösen megoldani, ami szintén személyes kapcsolatokon alapuló, kitartó, kiscsoportos munka lenne a következő fázisokban:

1. Egymás megismerése
2. Konfliktusok feltárása
3. Kompromisszumok megtalálása
4. Akciók elindítása

Ezután a megfogalmazott akciók végrehajtására kellene a támogatást megszerezni.

Ebben a megközelítésben jelenleg a legnagyobb probléma az, hogy a helyi szinten történő oktatásnak nincs meg az intézményrendszere.

Abból a célból, hogy európai uniós tagként mi és gyerekeink ne egy délamerikai szerkezetű széles underclassal, hanem egy nyugat-európai típusú széles középosztállyal bíró társadalomban éljünk, szemléletváltásra van szükség a társadalom minden szintjén. Most a felsőbb osztályoknak, többek között a gazdasági és szociális kohézió elérése érdekében is, segíteniük kell az alsóbb osztályokat, hiszen ők jelenleg képtelenek önmagukon segíteni.

Irodalom

Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (2003. október).

Európa Pályázat Előkészítő Alap. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, 2003. április.

Gazsó F. 2000: A társadalmi szerkezetváltás trendje. Kézirat.

Juhász G. 1997: A falu társadalmát terhelő szociális problémák – kitörési lehetőségek. In Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 433–437. pp.

Kolosi T. 2000: *A terhes babapiskóta.* Budapest, Osiris Zsebkönyvtár.

Köles S. 1999: A közép-kelet-európai piramis és a vidéki közösségfejlesztés szerepe. *A Falu,* XIV. évf. 2. sz. 39–42. pp.

Szelényi I. 2001: Szegénység, etnicitás és a szegénység „feminizációja" az átmeneti társadalmakban. – Bevezetés. *Szociológiai Szemle,* XI. évf. 4. sz. 5–12. pp.

Vincze M. 2002: *Vidéki helyzetelemzés.* Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

VIDÉKI KALEIDOSZKÓP: ELTÉRŐ ESÉLYEK, ELTÉRŐ REMÉNYEK AZ UNIÓS CSATLAKOZÁS ELŐTTI FALUSI MAGYARORSZÁGON

Kovács Katalin[*]

Bevezetés

Az a tény, hogy a magyar vidéket nagyon különböző helyzetű falvak és kisvárosok alkotják, köztudott, ráadásul nem is új jelenség. Az elmúlt évtizedben zajló folyamatoknak azonban mégis van egy figyelmet érdemlő újdonsága. Arról a nagymértékű polarizálódásról van szó, amely a XX. század folyamán mindvégig ható differenciálódáshoz képest felerősödve és más tartalmi jegyekkel jelentkezett a rendszerváltozást követő évtized derekán, és amely a lakóhelyi és rekreációs funkciók példátlan megerősödésével, a lakóhely és munkahely egységének soha nem látott mértékű megbomlásával (illetve egyik tényező eltűnésével) járt együtt. E szindróma a pólusokat, a „nyertest" és a „vesztest" egyaránt, de radikálisan másként és más következményekkel jellemzi. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a választott ismérvek elemzése milyen típusokat rajzol meg a falvak körében, számba véve az arányokat és a mértékeket is, vagyis hogy melyik milyen súllyal van jelen a mai vidéki Magyarországon, pontosabban a községi státuszú településeken.

Típusképző tényezők, a pólusok körvonalai

Jellegüket és fejlettségi szintjüket érintő különbségek tehát mindig voltak falvak és falvak között, amelyeket a városok közelsége, a munkahelyek száma és jellege illetve tágabban az ott élők megélhetési, jövedelemszerzési lehetőségei, a közigazgatásban betöltött szerepkör és ennek tükrében az intézményi ellátottság és még jó pár más körülmény határozott meg. A rendszerváltozást követően azonban néhány típusképző tényező szerepe nagymértékben felerősödött[1], mondhatni: típusképzőből *pólusképző erővé vált.*

[*] A tanulmány *Koós Bálint* közreműködésével készült.

[1] A rendszerváltást követő folyamatok típusképző erejéről több publikáció is született, amelyek a szerzőkével hasonló eredményekhez jutottak. Lásd: *Kovách,* 2002; *Kovács,* 2003.

Ezek között elsőként kell megemlítenünk a *térszerkezeti adottságokat.*

> Abban az évtizedben, amelynek egyik legjellemzőbb vonása a gazdaság nagymértékű, spontán piaci folyamatok által diktált regionalizálódása, ahol ennek jegyében a befektetések nagyobb része egyetlen régióban koncentrálódik (Közép-magyarországi régió – 52%),[2] ott nem egyszerűen az válik fontossá, hogy milyen távolságra helyezkedik el egy község a legközelebbi várostól, hanem az, hogy milyen mértékű dinamizmus jellemzi azt a régiót/várost, ahol, illetve amelynek vonzáskörzetében fekszik. Az egy-egy térség prosperitásának zálogát jelentő *befektetési vonzerőt* pedig végső soron a *logisztikai potenciál* (európai közlekedési folyosók, metropolisz területek), az olcsón megszerezhető és hasznosítható *termelési eszközök* továbbá a *munkaerő* (mennyiségének, minőségének és árának) szentháromsága határozza meg.

Ugyan *a gazdaság regenerálódásának illetve szerkezeti átrendeződésének mikéntje és sebessége* a térszerkezeti adottságoktól nem függetlenül alakult, ez a strukturáló erő mégis külön említést érdemel a falvak helyzetét és esélyeit meghatározó tényezők között. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a strukturális válsággal sújtott (volt nehézipari) övezetekben a városok és falvak lakossága egyaránt megszenvedi a gazdasági szerkezetváltás nehézségeit és lassúságát, *a mezőgazdaság regenerációjának és szerkezeti átalakulásának problémái azonban* főként a vidéket, azon belül is a falvak lakosságát érinti.

> Két körülményre hívjuk fel itt a figyelmet. Az egyik *a mezőgazdaság eltartó képességének folyamatos csökkenése* az elmúlt másfél évtizedben: míg az ún. nagyüzemi mezőgazdaság átalakult és nagymértékben összeszűkült formájában sem jutott el egy nyugvópontra, tehát a szűkülési folyamat töretlen, addig a versenyszférában tevékenykedő kisüzemek, protofarmok száma hetvenezer körül stagnál évek óta, s csak ötödük működik ún. „családi gazdaság"-ként.[3] Ez egyrészről azt jelenti, hogy a növekedés feltételei egyik szféra számára sem kedvezőek, tehát a mezőgazdaság nemhogy segítene a foglalkoztatási gondok megoldásában, *de további munkaerő-kibocsátás várható.* Így volna ez akkor is, ha nem következne be az uniós csatlakozás, de 2004 második

[2] Magyar statisztikai zsebkönyv, 2000 180. oldal adatai alapján.

[3] A magunk részéről nem azért tulajdonítunk jelentőséget annak, hogy egy kisüzem családi gazdaságként vagy mezőgazdasági vállalkozásként működik, mert előbbit értékesebbnek tartjuk. Egyedül abból a szempontból fontos e megkülönböztetés, hogy hány gazdaság volt képes megfelelni *azoknak a kritériumoknak,* amelyeket a családi gazdasági működéshez a 326/2001. évi kormányrendelet előírt.

felétől várható, hogy az üzemek további, a munkaerő-gazdálkodás racionalizálását célzó intézkedésekre szorulnak fennmaradásuk és versenyképességük érdekében.

A másik jelenség, amiről a mezőgazdasági termelés kapcsán röviden szólni kell, éppen a vidéken élők megélhetésében betöltött szerepe miatt, az *a kisüzemi, törpeüzemi gazdálkodásban bekövetkezett változások kérdése*. A 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás adatait a hat évvel korábbival összehasonlítva kétség kívül megállapítható, hogy a rendszerváltást követő évtized *polarizálódási, szűkülési folyamatokat eredményezett ebben a szférában is*: jelentős mértékben nőtt azoknak a háztartásoknak a száma, amelyek csupán a statisztika által meghatározott gazdasági méret alatti léptékben foglalkoztak gazdálkodással. A változás több mint 280 ezer gazdaságot érint: ennyi gazdaság szűnt meg, szűkült gazdasági méret alá vagy éppen nőtt 5 hektár fölöttivé. A negatív irányú elmozdulás valószínűsége bő hatszorosa az utóbbinak, ugyanis az öt hektár fölötti birtokméret növekménye mindössze 43 ezer gazdaság. A mezőgazdasági kistermelés az egyéni gazdálkodással foglalkozók körülbelül 8%-a számára nyújt olyan élethivatást, amely a család legalább egy tagját főállású keresőként eltartja, mintegy 34% a részben árutermelő gazdaságok aránya[4] és 60% körüli az önellátóké.[5] A közelmúlt „háztáji gazdaságának" *rendszerváltás utáni változata* többnyire *a különböző, kis összegű járuléktípusok* (nyugdíj, munkanélküli járadék, rendszeres szociális segély, stb.) *melletti megélhetés megteremtését célozza*, és *a nagy többség számára nem tesz lehetővé felhalmozást*.

A fenti két gazdasági természetű strukturáló tényező után két markáns, szociológiai jellegű típusképző ismérv bemutatása következik. Az egyik a *vándorlás, amely szorosan összefügg* az érintett népesség anyagi erejével, kulturális mintáival, aspirációival. A másik a *természetes szaporodás vagy fogyás*, amely egyes vidékeken, a népesség összetételétől függően, már-már demográfiai robbanással, másutt a falvak kiüresedésével fenyeget. A strukturáló erők tárgyalásának sorrendje nem volt véletlen. Azt ugyanis, hogy milyen konkrét térbeli

[4] A 2003. januári, ún. „Comission Notice" szóhasználatának (semi-subsistence farms) nyersfordításaként *„félig-önellátó gazdaságok"* néven került be a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervbe ez a gazdaságtípus, nem igazán szerencsés módon. Szerencsésebb lett volna a statisztika által is használt *„részben árutermelő"* kifejezés megtartása.

[5] Saját számítások „Az egyéni gazdaságok munkaerő-felhasználása, ÁMÖ 2000", KSH, 2001. c. kiadvány alapján. Hozzátesszük: kismértékű, évi 250 ezer Ft jövedelemhatár alatti értékesítés igen valószínű, hogy a statisztikában önellátóként rögzített gazdaságok legalább felét is jellemzi.

struktúrákban lépnek működésbe a szociológiai, demográfiai törvényszerűségek és milyen mértékig változtatják meg azokat; hogy példának okáért milyen társadalmi rétegek, honnan, merre költöznek, azt nagymértékben meghatározza a dinamikusan fejlődő központoktól mért távolság, az ingatlanárak, az ingázás lehetősége és költségigénye, a szóban forgó központok gazdaságszerkezete, munkaerőigénye és ennek tükrében foglalkoztatási kapacitása, stb., amelyek mindmind tér- és gazdaságszerkezeti meghatározottságú tényezők.

> Ami *a vándorlás alakulását* illeti, *a kilencvenes évtized jellegzetes mozgásiránya a városokból a falvak felé mutat*, éspedig, paradox módon, minél erőteljesebb egy város, minél szélesebb tehát a módos közép- és felső osztályok aránya, annál inkább. Ugyanis a klasszikus szuburbanizáció főszereplői ezek a társadalmi csoportok, amelyek természeti (lakóhelyi) és rekreációs értékeik miatt választják a városkörnyéket lakóhelyük színteréül, miközben továbbra is a városban dolgoznak, gyermekeik ott járnak iskolába, *„a városból élnek"*. Éppen ezért e jelenség leírásakor pontosabb a fogalmazás, ha városokból falvak felé történő mozgás helyett *a városkörnyékek benépesedéséről, a város szétterüléséről* beszélünk.
>
> A nagyvárosok népességvesztésének hátterében a klasszikus szuburb jelenség mellett egy más társadalmi tartalmú folyamat is meghúzódik: azoknak a szerény jövedelmű rétegeknek a kiáramlása, amelynek tagjai általában könnyebb/takarékosabb megélhetést remélnek a költözéstől, vagy kellemesebb lakókörnyezetre vágynak. *A szociális indítékkal költözők* számottevő hányada fő megélhetési forrását tekintve *elszakad a várostól*, vagy azért, mert valamilyen járadékkal rendelkezik, s a kertészkedésből, helyi kötődésű gazdálkodásból remél plusz jövedelmet szerezni, vagy úgy ítéli meg, hogy nincs vesztenivalója és új lakóhelyén illetve környezetében kíván elhelyezkedni. Egy szűk sávban, vasútvonalak mentén, a nagyvárostól 50–100 kilométeres távolságban található az a zóna, ahol a szociális indítékkal kiköltözők is képesek megtartani városi munkahelyüket. Ez az az övezet, ahol érezhetően alacsonyabbak az ingatlanárak, mint a felértékelődő kertvárosi térben, de még tűréshatáron belüliek az ingázási költségek (úgy pénzben, mint időben)[6].
>
> Utoljára említjük, de nem utolsó sorban azokat a *demográfiai folyamatokat* – ilyen *a mikrotérségen belüli vándorlás és a természetes szaporodás/fogyás* –, amelyek hosszabb távon egy-egy település, sőt,

[6] Az ingázási költségekről és a távolsági tényezőről lásd *Kertesi–Köllő* 2003.

térség sorsát is eldöntő szegregációhoz vezetnek. Azokról a perifériku s helyzetű településekről van szó – elsősorban aprófalvakról, belső perifériák akár népesebb községeiről, mezővárosok távoli tanyáiról, zártkerti övezeteiről –, ahol a lakónépesség aktív korú felnőtt tagjainak negyedét, felét, sőt, esetenként többségét romák vagy nem roma, de tartósan a munkaerőpiacon kívül rekedtek alkotják. E csoportok látványos térnyerése, a gettósodás jelensége egy legalább harminc éve tartó folyamat rendszerváltás utáni felgyorsulásával magyarázható. A felpörgést és a nyomában járó szétterjedést számos tényező befolyásolta, amelyek közül itt csak néhányat emelünk ki, éspedig *az alacsonyan képzett roma és nem roma munkaerő* tartós elhelyezkedési gondjait, *munkaerőpiacról való kirekesztődését*, a „visszatorlódott" népesség *magas termékenységét*, s végül *az ingatlanpiac kialakulásának hatását*, amely leértékelte az érintett településeket, és nem állított korlátot az elesettek, kispénzűek, az elhelyezkedésről titkon vagy nyíltan lemondók további beköltözései elé.

A lakóhely és munkahely bevezetőben említett, soha nem látott mértékű szétválasztódása, amelyet a vizsgált évtized településfejlődési folyamatainak egyik legfőbb, és más korszakokétól elkülönítő sajátosságának mutatkozik, az egyik oldalon „luxusgettókat"[7], a másik oldalon „közönséges", falusi gettókat eredményezett. A még kényelmes távolságban lévő, nem is akármilyen munkahely térben elválasztva ugyan, de adott a szuburb települések lakóparkjaiban, villáiban élők számára, míg a másik póluson lakóhely és munkahely elválasztása *az utóbbi tartós elveszítését jelentette az érintettek nagyobb része számára.*

Még egy jelenségről érdemes beszélni, amely régebbi keletű, de a vizsgált évtizedben erősödött fel, s egyben módosult „vivő erői", társadalmi tartalma tekintetében. *A falusi ingatlanok viszonylag tömeges üdülőként való hasznosításáról van szó.* A folyamatot egyes vonásai a klasszikus szuburbanizációval, mások a gettósodással rokonítják, persze nem közvetlenül. Egyfajta „parazita" jelleg az, amely a felbukkanó negatív megítéléseket indokolják: az üdülőtulajdonos él a „hely" bizonyos adottságaival (általában szép természeti és épített környezetével), használja azokat, de nem „forgat vissza", nem biztosít megfelelő gazdasági energiákat, legalábbis nem a kívánatos mértékben.

Akik napjainkban szerzik meg saját nyaralójukat, nem városkörnyéki bódékat építenek, s mellékes indítékaik között nem a vasárnapi levesbe való zöldség előállítása a legfontosabb. Ami a kilencvenes évtized elejéig legfeljebb városi értelmiségiek számára volt érték, az eredeti

[7] *Ferge Zsuzsa* kifejezése, aki a 2000-ben megjelent publikációiban használta először a fogalmat.

formáját még őrző paraszthaz, azt az évtized közepén külföldiek kezdték vásárolni, míg napjainkra felzárkózott a hazai vállalkozói réteg is, miközben továbbra is megmaradt illetve e felé terelődött az értelmiségiek, a városi alsó-középosztályi rétegek érdeklődése. A paraszthazüdülőket vásárlók motivációi tarkaságukat tekintve alighanem hasonlítanak a vándorlásban részt vevők indítékainak sokféleségére: a nyugdíjas évekre vonatkozó racionális számítás mellett a nyers befektetői spekuláció, egy sajátos, autentikus ízlés- és értékvilághoz való vonzódás, a nosztalgia és az egyszerű divatkövetés ragálya egyaránt megtalálható a motívumok között.

Ha a különböző eredetű és jellegű, de egy irányba mutató szándékok szélsőséges érvényesülésének nincs akadálya, akkor azok *a vidéki térben burjánzó szegregációs tünetek harmadik típusává izmosulhatnak.* S az „eredmény": a szép, de az év nagy részében „üresen" álló falu, ahol az ingatlanokra zsebpénzért, ajándékért vigyázó állandó lakosok készséges töredékcsoportja közül csak néhányan találnak egész évben munkát, míg a többiek a nyaralótulajdonosok szezonálisan jelentkező igényeinek kiszolgálására rendezkednek be részben vagy egészben, ami rendszerint nem elég a megélhetéshez, a boldoguláshoz.

Arányok és mértékek

Falutípusok

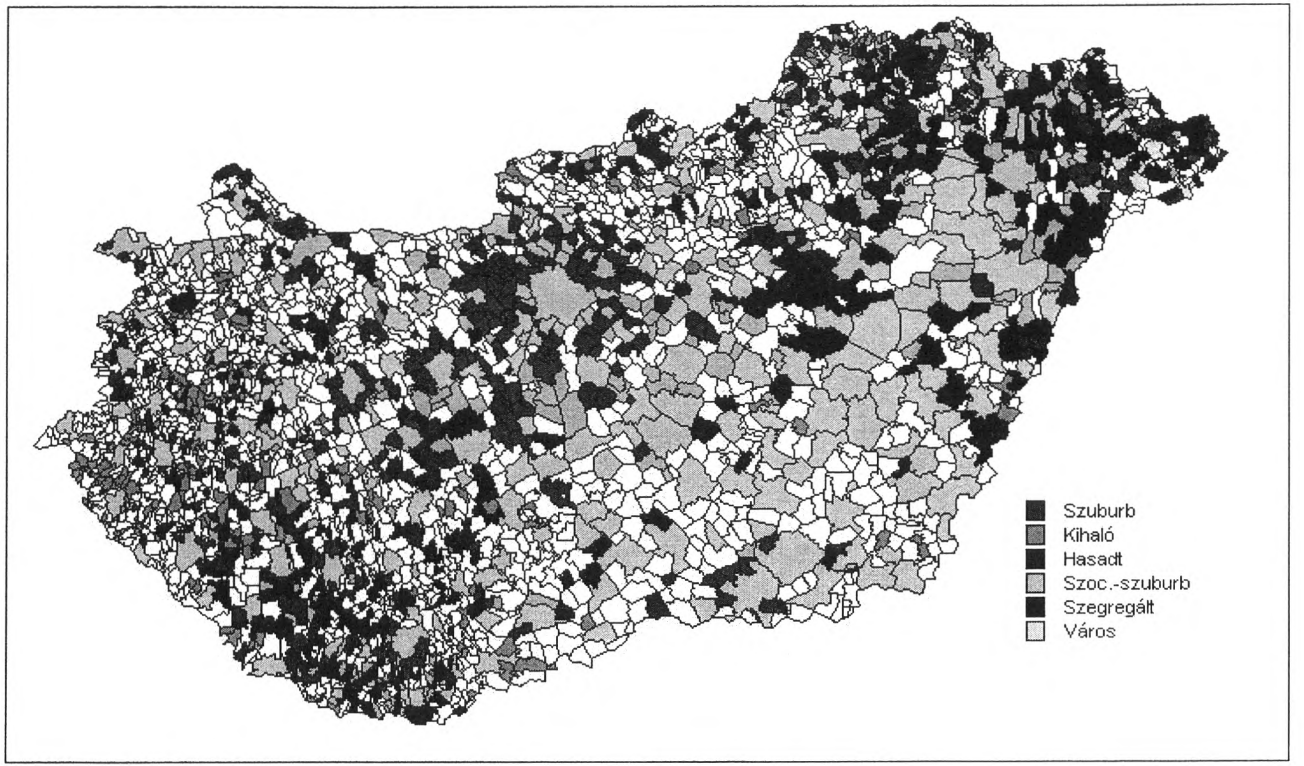
Amikor a községek különböző, a fent bemutatott strukturáló erők mentén kitüremkedő típusait kerestük, demográfiai vándorlási, iskoláztatási, foglalkoztatási, továbbá jövedelmi adatokat elemeztünk.[8] Az eredményt, a településhálózat kaleidoszkópját az *1. ábra* mutatja.

Az *„átlagos"*, *„középszerű"* jelzők ritkán használatosak pozitív értelemben, mi azonban a falvak típusainak értékelésekor örvendetesnek tartjuk, ha egy község nem indult el valamelyik szélsőség irányába és vélhetően őrzi azokat az értékeket, amelyek a falusi életformával kapcsolatosak. A fenti ábrán a városok tájékozódási pontokat jelentenek, a semleges fehér mutatja az átlagos helyzetű, vélhetően még napjainkban is kohézív társadalmú falvakat, míg a többi azokat a községeket jelzi, amelyek vagy egy olyan fejlődési pályára álltak, amely a falusi életformát ugyan veszélyezteti, de a többség számára mégiscsak kívánatos, vagy pedig válságtünetekkel küszködnek. A fiatalos korösszetételű, pozitív vándorlási

[8] Adatbázisunkat népszámlálási kötetekből, T-Star és az APEH-től vásárolt szja-adatokból állítottuk össze.

1. ábra

Falusi kaleidoszkóp avagy a falvak típusai az ezredfordulón

egyenleggel, magas jövedelmi és képzettségi mutatókkal jellemezhető *szuburb övezetek* különösen a főváros és a regionális központok környékén, a közlekedési tengelyek torokvidékein találhatók. A többi típus a *krízishelyzetben* lévő falvakat mutatja, melyek közül csak egy típust képviselnek, a közbeszédben zárványként megcsontosodott és gyakran országos fejlesztési stratégiák célterületeként is felbukkanó *elöregedő, kihalással veszélyeztetett települések.* A válságjegyekkel küszködő községek között a demográfiai értelemben dinamikusan fejlődő falvak vannak többségben. Ilyenek *a)* a középosztálybeli kitelepülők által lakott szuburb települések holdudvarában szürkéllő, a kisjövedelmű, gyakran nyugdíjas családok *szociális indítékú költözéseinek célterületei, b)* a mármár demográfiai robbanással veszélyeztető, nagyon fiatal korszerkezetű, ámde képzetlen és nagyon alacsony jövedelmű, valószínűsíthetően *kisebb vagy nagyobb részben romák által lakott falvak,* és *c)* a köztes helyzetű, polarizált demográfiai szerkezetű községek, ahol a fiatalok és az idősek egyidejű magas reprezentációja *hasadt társadalmakat tükröz,* amelyekben a töredékcsoporttá olvadt paraszttársadalmak idős korosztályai és a magas termékenységű, elesett családok egyaránt megtalálhatók; jól kivehető ez a nagyon alacsony képzettségi mutatókból és az ezzel ellentétes előjelű munkanélküliségi adatokból.

S ha azt a kérdést tesszük fel, hogy mekkora a térbeli kiterjedése eme típusoknak, illetve hogy a községekben élő népesség miként oszlik meg a fent bemutatott falutípusok között, kérdésünkre az *1. táblázat* adatai szolgáltatnak választ.

1. táblázat

A különböző helyzetű falvak terület- és lakosságaránya

Falutípusok	Területarány		Lakosságarány	
	szám (ha)	%	szám (fő)	%
Szuburb falvak	656 643	10	708 000	20
Elöregedő	380 080	6	89 170	2
Hasadt társadalmú	459 596	7	188 460	5
A szociális indítékú vándorlás célterületei	463 776	7	311 081	9
Szegregált	1 151 315	17	573 311	16
Átlagos helyzetű	3 739 078	55	1 702 356	47
Összes község	*6 850 488*	*100*	*3 572 378*	*100*
Krízishelyzetben lévő községek	*2 454 767*	*36*	*1 162 022*	*32*

Amint azt fentebb említettük, a vizsgált összefüggésben üdvözöljük a „középszert", az átlagos helyzetben lévő községeket, amelyek több mint felét foglalják el annak a 6,85 millió hektár területnek, amelyen községi jogállású tele-

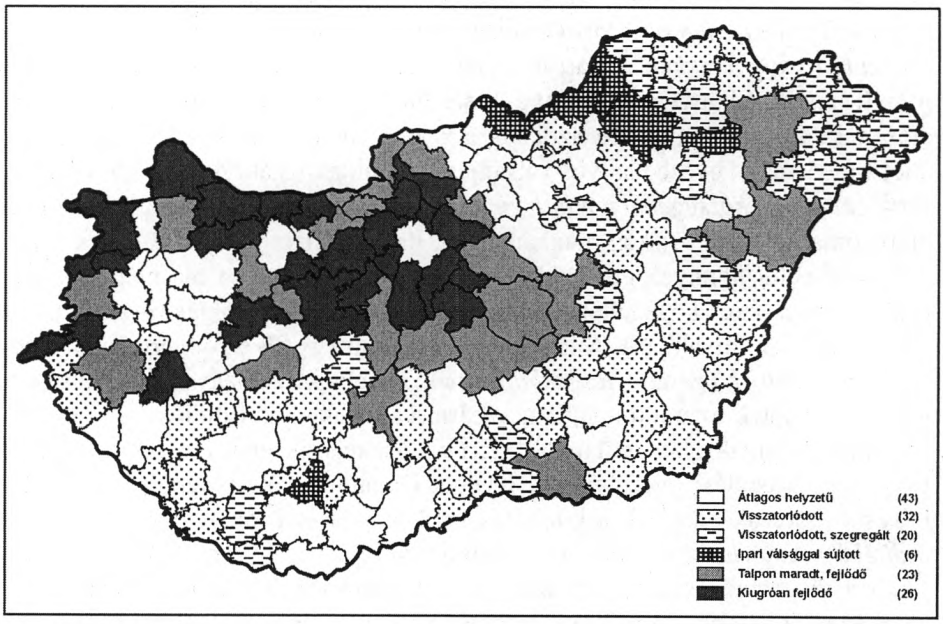
pülések terülnek el, és ahol a falvakban élő összes népesség – ez 3,6 millió „falusit" jelent – majdnem fele, 47%-a él. Maradva a népességarányoknál: a községekben élők egyötöde, *bő hétszázezer fő lakik nagyváros környéki és/vagy a fő közlekedési tengelyek torokvidékén, illetve azok nyúlványaiban elhelyezkedő szuburb övezetekben*, olyan településeken, amelyek nagyarányú és pozitív irányú fejlődést könyvelhetnek el a huszadik század utolsó évtizedében. Ezt az arányt 12%-kal haladja meg azoknak a száma, akik olyan községekben élnek, ahol többé vagy kevésbé súlyos válságjegyek mutatkoznak. *A legrosszabb helyzetű, gettósodó községekben majdnem hatszázezer ember él*, köztük sok roma és nem roma képzetlen tartós munkanélküli, nagyon alacsony jövedelmi szinten. Tíz éven belül könnyen ebbe a kategóriába sodródhatnak a ma még élő, idős parasztembereknek köszönhetően *„hasadt társadalmú" községek* (majdnem 200 ezer fő él ilyen falvakban). A legkevesebben, mintegy 89 ezren, értelemszerűen *az elöregedett, kiüresedő falvakban* élnek, amelyekben nagy valószínűséggel már megjelentek az üdülőingatlant vásárló városiak és külföldiek, csak statisztikailag maradnak „láthatatlanok". (Ezt valószínűsítik ennek a falutípusnak a földrajzi sűrűsödési övezetei is a Nyugat-Dunántúlon és Nógrádban.) Sokkal kevésbé borúsak azoknak a településeknek a kilátásai, amelyeket *a szociális indítékú vándorlás célterületeiként* határoztunk meg, és amelyek tipikusan a szuburb övezetek és/vagy alföldi kis- és középvárosok szomszédságában helyezkednek el (több, mint 300 ezer falusi él ilyen falvakban). Jobb kilátásaikat egyrészt viszonylag kedvező földrajzi elhelyezkedésüknek köszönhetik, másrészt annak, hogy ebből adódóan remény van arra, hogy ha másképpen nem, ingázóként keresethez jussanak az itt élők. A munkaerőpiacról való tartós kirekesztés veszélye minden esetre sokkal kevésbé fenyegeti őket, mint az ország délnyugati és északkeleti perifériáin sűrűsödő, szegregálódó községeinek lakosságát.

Kistérségtípusok

A népszámlálási adatok publikációjának lassúsága, ebből következően bizonyos foglalkoztatási adatok települési részletességű hiánya ösztönözte a szerzőket arra, hogy néhány nagyon egyszerű mutató felhasználásával kistérségi elemzéseket is végezzenek. Az elemzett változók az alábbiak voltak: a népesség és a munkahelyek számának elmúlt 10 éves alakulása, amelyek a népszámlálási adatokból voltak kivehetők, és a mezőgazdasági kistermelés súlya (a gazdasági méretű egyéni gazdaságok a lakónépesség számához viszonyítva) az ott élők megélhetésének biztosításában, amely adat az Általános Mezőgazdasági Összeírásból volt kigyűjthető. Az eredményt a *2. ábra* mutatja.

2. ábra

A kistérségek típusai

Szerkesztette: Koós Bálint és Kovács Katalin, MTA RKK Térségfejlesztési Kutatások Osztálya.

Kiugróan fejlődőnek azokat a kistérségeket tekintettük, ahol a 2000-ben regisztrált munkahelyek száma meghaladta az 1990. évi érték 90%-át, és az országos tendenciákkal szemben, nemhogy csökkent volna, hanem nőtt a lakónépesség. Emellett az egyéni gazdálkodók aránya a lakónépességhez mérve alacsony, mindössze néhány százalékos volt. A „*talpon maradt, fejlődő*" kistérségek csoportjába azok kerültek, amelyekben – a „kiugróan fejlődőkével" megegyezően – a munkahelyek számának visszaesése nem haladta meg a 10%-ot és alacsony volt az egyéni gazdálkodók aránya, viszont népességnövekedés nem következett be, s a népesség fogyása az átlagos mérték körül mozgott. „*Visszatorlódottnak*" neveztük el azokat a kistérségeket, ahol a munkahelyek számának csökkenése meghaladta a 30%-ot 1990 és 2000 között, az egyéni gazdálkodók népességhez mért aránya pedig elérte az 50%-ot. Az elnevezés mögött az a feltételezésünk húzódik meg, hogy az elhelyezkedni nem tudó népesség mintegy „visszatorlódott" a mezőgazdaságba, és nagyrészt kényszerből, jobb híján foglalkozik egyéni gazdálkodással, hogy járadéktípusú jövedelmeit kiegé-

szítse. Ahol emellett még népességgyarapodást is rögzített a 2000. évi népszámlálás, ott *szegregálódási folyamatok jelenlétét* gyanítjuk (ami alatt nem azt értjük, hogy a mezőgazdasági munkára kényszerülők között sok a roma származású, csak azt, hogy a romák számaránya is vélhetően magas a szóban forgó kistérségekben). Azokat a térségeket, ahol a munkahelyek nagymértékű, több mint 30%-os visszaesése mellett nem tapasztaltunk „visszatorlódási" tüneteket, vagyis az egyéni gazdálkodást folytatók száma átlag alatti volt, *ipari válságzónákként azonosítottuk.*

Hogy mekkora a területi kiterjedése az egyes kistérség-kategóriáknak és mekkora az ott élő népesség száma, azt a *2. táblázat* mutatja. A táblázat adatai szerint 2 318 401 magyar állampolgár, Magyarország népességének 23%-a él olyan kistérségekben, amelyek ilyen vagy olyan okból, de válságban vannak; ahol a gazdaság regenerálódása, vagy új fejlődési pályára állása késlekedik. A krízishelyzetben lévő kistérségek területaránya a népességarányánál lényegesen magasabb: az ország területének majdnem 40%-át foglalják el. Hogy soknak vagy kevésnek tartjuk-e ezeket a számokat, megítélés kérdése. Annak mindenesetre örülhetünk, hogy a többség (40%) átlagos helyzetű, vagy fejlődő (37%) kistérségben él.

2. táblázat

A különböző helyzetű kistérségek terület- és lakosságaránya

Térségtípusok	Területarány		Lakosságarány	
	szám (ha)	%	szám (fő)	%
Visszatorlódott	2 075 169	22	1 044 288	10
Visszatorlódott és szegregált	1 118 103	12	710 351	7
Ipari válságzóna	323 695	3	563 762	6
Talpon maradt, fejlődő	1 661 174	18	2 080 524	20
Kiugróan fejlődő	1 208 380	13	1 754 456	17
Átlagos helyzetű	2 916 385	31	4 042 189	40
Összesen	9 302 906	100	10 195 570	100
Krízishelyzetben lévők	3 516 967	38	2 318 401	23

Az utóbbi kategóriába tartozó kistérségek a jellegzetes, jól ismert térbeli elrendeződést mutatják közép-magyarországi és északnyugat-magyarországi sűrűsödéssel. Az Alföld néhány jelentősebb nagyvárosa illetve városkörnyéke a „talpon maradt, fejlődő" kistérségeket jelző kategóriába kvalifikálta magát, ugyanakkor meglehetősen szomorú képet mutat a Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország, ahol még a regionális központokat magukba foglaló kistérségek

(Pécs, Miskolc) is legfeljebb az „átlagos helyzetű" csoportba kerültek, jól mutatva a központok gazdasági regenerációjának lassúságát és viszonylag gyenge kisugárzó erejét.

Ami várható

Az új évezred első évtizedében beköszöntő uniós csatlakozás történelmi és egyben drámai fordulata vélhetően nem enyhíti majd a vidéki teret megosztó póluskép ződést. Éppen ellenkezőleg: rövid távon, az évtized első kétharmadában, a kedvező helyzetben lévő téregységek körülményeinek javulása, a kedvezőtlen helyzetben vagy annak határán állók sorsának rosszabbra fordulása várható. Ennek alátámasztásaként az alábbi összefüggésekre kell rámutatnunk:

A leszakadó póluson ható tényezők között elsőként kell megemlítenünk, hogy nagy, feltáró jellegű infrastrukturális fejlesztések nem várhatók a leghátrányosabb helyzetű vidékeken, a délnyugati és észak-magyarországi perifériákon az évtized végéig. Nem arról van szó, hogy minden faluba autópálya vezessen, csupán arról, hogy a magisztrális főközlekedési tengelyek leágazásai az érintetett régióközpontokat az európai közlekedés és gazdaság véráramába kapcsolják, hogy aztán az alsóbbrendű úthálózat erezete biztosítsa e régióközpontok elérhetőségét a falvak lakói számára.

De nemcsak a megközelíthetőség okoz alapvető problémát a legnehezebb helyzetű övezetekben, hanem általában véve a településszerkezet szórtsága, aprófalvas jellege és *a munkaerő száma, képzettsége*. Ezek azok a vidékek, ahol az aktív korúak harmada, fele, vagy ennél nagyobb hányada tartós munkanélküli, illetőleg már a regisztrációból is kiesett. Sokukat nemcsak képzettségük alacsony színvonala teszi alkalmatlanná az elhelyezkedésre, hanem bizonyos készségeknek is híján vannak és motivációs szintjük is alacsony. Ebből a helyzetből kikászálódni pedig nem évek, hanem csupán évtizedek alatt lehet, a jelenleginél dinamikusabb gazdasági fejlődés és „helyzetre szabottabb" támogatási rendszerek mellett, amelyekre rövid távon nincs kilátás.

Sőt, a gazdaság regenerációja, újraszerveződése várhatóan *a munkahelyek számának további szűkülését eredményezi*. A mezőgazdaságban még biztosan munkaerő-kibocsátás várható és ugyanez fog bekövetkezni az iparban működő kis- és középvállalkozások egy részében is, amelyek előtt két út áll: vagy bezárnak, mert korszerű eszközök híján és a rendelkezésre álló munkaerővel nem képesek a versenyképes működésre, vagy korszerűsítenek, amely azonban az esetek többségében a munkahelyek számának csökkenéséhez vezet. A legkönnyebben behelyettesíthető munkatípus – mint erre munkaügyi kutatások rámu-

tattak[9] – a képzetlen segédmunka, az a munkatípus tehát, amelyre a legrászorultabb vidékek lakói jelenleg alkalmasak.

A fejlődő póluson ható tényezőket számba véve, *a szuburbanizáció lassuló ütemű, de töretlen folyamatát* kell megemlítenünk, amely még nem merítette ki tartalékait és várhatóan tovább terjeszkedik a megerősödő vagy tovább erősödő nagyvárosok körül és a tovább épülő *magisztrális infrastrukturális elemek (autópályák)* környékén, amelyek az évtized végére érzékelhetően növelik az általuk feltárt térségek tőkevonzó erejét.

Összegzés helyett: amire szükség lenne

Amire szükség lenne a polarizálódás megállításához vagy legalább ütemének lassításához, azt a szerzők háromszor „három kívánságban" foglalták össze. Hogy nem „ajánlásokról" szólnak, hanem csak afféle mesebeli kívánságokról, az jelzi szkepszisüket a mindenkori kormányzati erők kutatási tapasztalatok iránti érdeklődésének mértékét tekintve éppen úgy, mint a kormányzati politikák erejét, hatásfokát illetően. Nem vélelmezik ugyanis, még az uniós csatlakozással számolva sem, hogy számottevő változás volna rövid távon remélhető eme színtereken, pedig szükség volna (s íme a „három kívánság" három-három összetevőre bontva):

1. egy területi fókuszú, problémaorientált kohéziós politikára,
2. egy határozottan inklúziós célzatú, szociális és humánerőforrás-fejlesztési politikára,
3. és egy, a vidék fejlesztésének érdekében együttműködő terület- és vidékfejlesztési politikára,

   – ahol *a problémaorientált kohéziós politika* (1.1.) a regionális központok gazdaságának és befogadóképességének erősítését célozza, (1.2.) a kapcsolati tényezők (közlekedés, kommunikáció) fejlesztésével (1.3.) és tudástranszferek építésével (képzési központok, informatikai rendszerek, a fejlesztés intézményi struktúrája);
   – ahol *a szociális és humánerőforrás-fejlesztési politika* (2.1.) a leszakadással veszélyeztetett társadalmi rétegek inklúzióját célozza, s e tevékenységében hiteles és erőteljes, ugyanakkor nem erőszakos, az önkéntesség elvén alapuló és bizonyos értékek belsővé tételére ösztönöz és ennek jegyében (2.2.) alanyi jogon járó szociális transzfereket működtet és (2.3.) komplex képzésekkel erősíti az alkalmazkodási (integrálódási) készségeket és képességeket;

[9] Lásd *Kőrösi* 2002, *Surányi–Kőrösi* 2002.

– ahol a *terület- és vidékfejlesztési politika* (3.1.) együttműködésre épít, (3.2.) szektorsemlegesen és hozzáértéssel, új megoldások kidolgozására készen, mikroszintről induló, részvételen alapuló tervezésre támaszkodik a *top-down* és a *bottom-up* megközelítések metszéspontjában állva, (3.3.) amely továbbá 3–6 éves futamidejű, széles körű tapasztalatmegosztással kísért kísérleti programokkal segítő-követő-értékelő „szakértői szolgálatot" épít ki.

Tudjuk, sok ez a megvalósíthatósághoz, de nem sok a mesebeli kívánságok tárházához képest. Az, tudniillik, kimeríthetetlen.

Irodalom

Csite A.–Kovách I. 2002: Vidéki történet. In Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége.* Budapest, Napvilág, 219–308. pp.

Ferge Zs. 2000: A társadalom pereme és az emberi méltóság. *Esély,* 1. 42–48. pp.

Kertesi G.–Köllő J. 2003: Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben. Másodközlés. In Gál R. I.–Szántó Z. (szerk.): *In memoriam Csontos László. Cselekvéselmélet és társadalomkutatás.* Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 475–407. pp.

Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, Területi és települési kutatások 22. 284 p.

Kőrösi G. 2002: Dinamikus munkaerő-keresleti modellek. In Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2002.* Budapest, MTA Közgazdasági Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 150–156. pp.

Surányi É.–Kőrösi G. 2002: Dinamikus alkalmazkodás. In Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2002.* Budapest, MTA Közgazdasági Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 150–156. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A TÖBBFUNKCIÓS MEZŐGAZDÁLKODÁS SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Podmaniczky László – Ángyán József – Ónodi Gábor

Bevezetés

A mezőgazdaság mindig is több volt, mint egyszerű árutermelő ágazat. Az élelmiszerek és nyersanyagok előállításán túl egyéb feladatokat is ellátott, tájat, élővilágot, talajt, vizet, környezetet is „termelt", és munkát, megélhetést adott a vidék embere és közösségei számára.

Ez ma sincs másképpen. Néhány évtizedes agráriparosítási, termésmaximalizálási kitérő után ismét rá kellett jönnünk: a mezőgazdaságnak a termelési feladatok mellett regionálisan eltérő környezeti és társadalmi, foglalkoztatási feladatokat is magára kell vállalnia. Ez utóbbiak olyan – termeléssel egyenrangú, az egész társadalom és a helyi közösségek számára egyaránt fontos – ökoszociális szolgáltatások, *„nem importálható közjavak"*, amelyek helyben keletkeznek, és amelyekért a mezőgazdaságot, a gazdálkodót fizetség illeti meg.

Hosszú utat tett meg a világ és Magyarország, míg eljutott e felismerésekig. E folyamat eredményeként az elmúlt 35–40 év során a vidéki táj, természet és környezet szerepe, megítélése jelentős változásokon ment át. A vidéki térség hagyományosan szinte egyetlen feladata – az élelmiszerek, a növénytermesztési és állattenyésztési nyersanyagok előállítása – mellett előtérbe kerültek az egyéb funkciók, amelyek közül érdemes külön kiemelni a közösség érdekeit szolgáló, "közjavakat" előállító környezet-, természet- és tájvédelmi, valamint fogyasztási és szolgáltatási funkciók széles körét.

EU csatlakozásunk a gazdák szempontjából csak akkor lehet sikeres, ha igénybe tudják venni a helyzetüknek leginkább megfelelő uniós támogatási formákat, képesek lesznek ezek legmegfelelőbb összetételét kialakítani. Ehhez gyorsan és alaposan meg kell ismerniük ezt a rendszert. Ez annál is inkább fontos és sürgős teendő, mert belépésünket követően a nemzeti agrártámogatási mozgástér rendkívüli mértékben beszűkül, ugyanis felváltja a közös agárpolitika.

A többfunkciós európai agrármodell

A vidéki térségek jellemző vonásainak, értékeinek és feladatainak ismeretében be kell látni, hogy ezek pótolhatatlanok a társadalom egésze számára, a városi és vidéki területek ezer szállal kapcsolódnak egymáshoz. A vidéki térség fejlesztése során tehát a mezőgazdálkodás fogalmát tágabban kell értelmeznünk, egyre inkább megtöltve környezetgazdálkodási tartalommal, vagyis

- a természet- és környezetvédelmi (stabilizálási),
- a termelési és
- a fogyasztási-szolgáltatási, társadalmi, közösségi, kulturális

funkciókat, azok területigényét és szempontjait egyaránt figyelembe kell venni. Hosszú távon csak az a gazdálkodás lehet fenntartható (értékőrző), amely e hármas szempontrendszerre épül.

Nem elég tehát az eddigi stratégia technológiáit tökéletesíteni, hanem új stratégiára és ehhez illeszkedő, ennek gyakorlati megvalósítási kereteket adó megoldásokra, rendszerekre van szükség. Ez az úgynevezett „többfunkciós" mezőgazdálkodás, a fenntartható környezet- és tájgazdálkodás. Feladatait két nagy körbe sorolhatjuk:

1. az alapvetően a piac által szabályozott termelési funkciók, melyek az élelmiszerek előállításán túl a nem élelmiszer célú termékek (megújítható nyersanyagok, energiaforrások stb.) előállítását is egyre inkább magukba foglalják, valamint
2. a körzettel, a tájjal, a földdel kapcsolatos természeti, társadalmi és kultúrfunkciók.

Ez utóbbiak olyan „nem importálható közjavakat" (élelmezésbiztonság, a kultúrtáj ápolása, az élettérfunkciók fenntartható megőrzése, az ökológiai infrastruktúra fenntartása, ökológiai stabilitás, népességmegtartás, munkaerő kiegyenlítés, a turizmus alapjának biztosítása, paraszti értékek ápolása stb.) testesítenek meg, amelyek létrejötte a piac hagyományos eszközeivel, az árakon keresztül nem szabályozható, s amelyek ugyanakkor a vidék társadalmának és környezeti, természeti egyensúlyának fenntartásában növekvő szerepet töltenek be.

Ezek a felismerések vezettek el a többfunkciós európai agrármodell megfogalmazásához, az e modell elterjesztését szolgáló közös agrár- és vidékpolitika 1992-es reformjához, támogatási rendszerének kiépítéséhez és közösségi költségvetési forrásainak európai megteremtéséhez. Az EU Közös Agrárpolitikájának (CAP[1]) reformja óta e folyamathoz illeszkedően épül annak második, a ter-

[1] CAP: Common Agricultural Policy.

meléspolitikai pillért kiegészítő – környezeti, társadalmi, regionális, szociális és foglalkoztatási elemeket tartalmazó – vidékpolitikai (ökoszociális) pillére. Ez az új agrárstratégiai rendszer:

- többfunkciós mezőgazdaságot céloz, amely mindazon – minőségi élelmiszertermelési, ökológiai-környezeti valamint szociális – funkcióját betölti, melyeket a társadalom elvár tőle;
- fenntartható mezőgazdálkodást céloz, amely tartósan abban a helyzetben van, hogy e többféle funkcióját egyaránt el tudja látni;
- alkalmazkodó mezőgazdaságot céloz, amely a tájak adottságainak megfelelő gazdálkodási rendszereket és intenzitási fokot használ a tájra, termőhelyre jellemző, minőségi termékek előállítására;
- egész területünkre kiterjedő (*„területfedő"*) mezőgazdaságot céloz, amely védett vagy hátrányos helyzetű térségeinkben ugyanúgy jelen van, mint agrártermelési régióinkban, de itt ökoszociális feladatai kerülnek előtérbe; végezetül
- versenyképes mezőgazdaságot céloz, amely megállja a helyét a piacokon is; a verseny azonban tisztességes versenyt jelent, vagyis azokat az *„ökoszociális játékszabályokat"*, amelyeket az európai mezőgazdaság modellje magába foglal és gyakorlata betart, és amelyeket a WTO[2] keretei között is rögzíteni kell.

A Közös Agrár- és Vidékpolitika (CARPE[3]) *„két lábra állításának"* éppen zajló folyamata a támogatások oldaláról úgy jelenik meg, hogy csökkennek a termeléshez (kvótákhoz, mennyiségekhez) kötődő támogatások, az így felszabaduló források fokozatosan átkerülnek az agrárkörnyezeti és vidékfejlesztési kifizetésekre. Ezek aránya az Európai Unió agrárköltségvetésében ma még csak 12%, de az ún. „moduláció" révén 2013-ra elérheti a 30%-ot, a csatlakozásra váró „tízek"-kel kötött koppenhágai megállapodásban pedig már ezen országok támogatási keretében a második pilléren rendelkezésre álló pénzügyi keretek aránya 52%.

E folyamat jegyében és a 2000–2006-os időszakra vonatkozó Közösségi Költségvetés, az AGENDA 2000 részeként született meg a 1257/1999. számú EU tanácsi rendelet, amely a vidékfejlesztési támogatás formáiról és módszereiről intézkedik. A rendelet – amely a korábbi 2078/92 EU agrár-környezeti rendeletet teljes egészében magába emelte – lényege, hogy az agrárkörnyezeti és vidékfejlesztési intézkedéseket egységes rendszerbe foglalta, és meghatározta alkalmazásuk keretszabályait is. Ennek támogatott intézkedései a következők:

---

[2] WTO: World Trade Organisation (Világkereskedelmi Szervezet).

[3] CARPE: Common Agricultural and Rural Policy for Europe (Európai Közös Agrár- és Vidékfejlesztési Politika).

- agrár-környezetvédelmi és tájgazdálkodási támogatások,
- kedvezőtlen adottságú területek (LFA[4]) normatív támogatása,
- mezőgazdasági beruházások támogatása,
- mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének támogatása,
- erdőtelepítési támogatások,
- a vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése,
- idős gazdálkodók korai nyugdíjazásának támogatása,
- fiatal gazdálkodók támogatása,
- gazdálkodók oktatása, képzése.

A felsorolt intézkedések „menülistájáról" a tagországok maguk választhatnak, de az agrár-környezetvédelmi és tájgazdálkodási támogatások alkalmazása kötelező elem. A kiválasztott intézkedéseket programokba kell csoportosítani, és országos keretprogramot (Nemzeti Vidékfejlesztési Tervet) kell alkotni.

Az agrár-környezetgazdálkodás regionális szerepe és hatásai

A többfunkciós európai agrármodellnek megfelelően a mezőgazdaság – amint a bevezetőben már jeleztük – egyrészt minőségi árut előállító termelési ágazat, másrészt „nem importálható", helyben keletkező környezeti és szociális közjavakat előállító, társadalmi szolgáltató ágazat.

E két fő feladatkörnek, a mezőgazdaság „két pillérének" az egymáshoz viszonyított aránya, súlya, szerepe a különböző adottságú térségekben azonban természetesen nem azonos, így e kétféle teljesítményért, előállított értékért kapott fizetség jellege és mértéke is eltérő. Az első, árutermelési teljesítményt alapvetően a piaci áruértékesítésből származó jövedelmek honorálják, míg a második, környezeti és szociális szolgáltató teljesítményét a társadalomnak közpénzekből biztosított állami kifizetések formájában kell a parasztságtól „megvásárolnia".

Az európai elképzelések szerint tehát a jövő útja az lehet, hogy a családok jövedelemszerkezete annak megfelelően alakul, hogy milyen típusú értéket „termelnek". Az azonban lényeges törekvés, hogy a különféle bevételi forrásokból származó – az első és második pillér mentén keletkező – jövedelmek az egész országban biztosítsák a mezőgazdaságban dolgozó családok megélhetését. Ezt szemlélteti egyszerűen a különböző földhasználati kategóriák szerinti megosztásban az *1. ábra.*

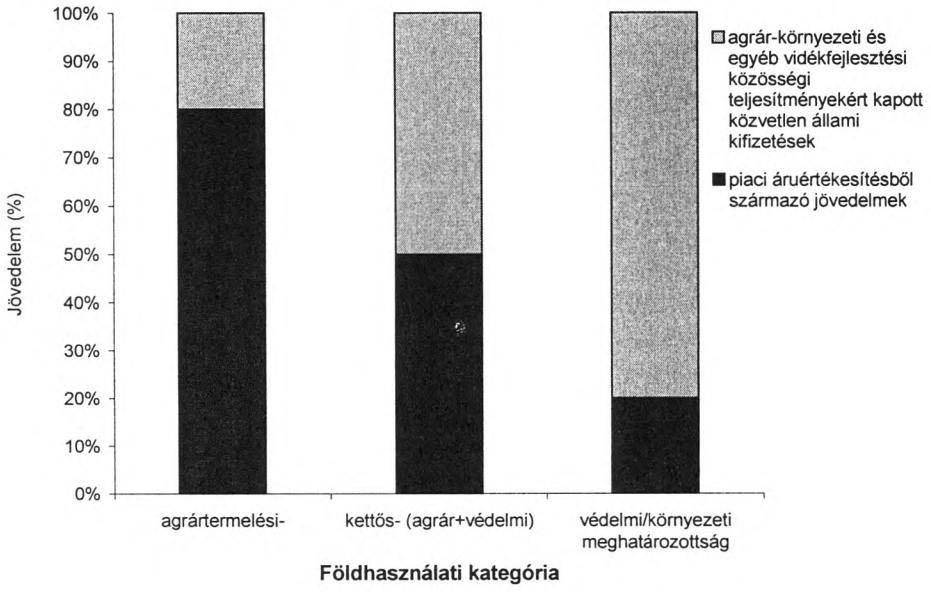
Az, hogy a termelési, a környezeti és a szociális, foglalkoztatási feladatok milyen súlyt képviselnek egy adott térség mezőgazdálkodásában, attól függ, hogy milyen adottságú területen helyezkedik el a település vagy a gazdaság. Eb-

[4] LFA: Less Favourable Areas.

ből a szempontból természetesen teljesen más a helyzete pl. Magyarországon Felső-Bácskának, vagy a Hajdúságnak, mint a szatmár-beregi térségnek vagy az Őrségnek. Erre vonatkozóan ad eligazítást Magyarország földhasználati zónarendszere (*2. ábra*), ahol is az agrártermelési meghatározottságú, legnagyobb agrárpotenciálú területek felől a környezetérzékenységi meghatározottságú, védett vagy érzékeny területek felé haladva fokozatosan nő a második pilléres programok, gazdálkodási rendszerek és az ezekhez kapcsolódó kifizetések szerepe, súlya, jelentősége.

1. ábra

A gazdálkodó családok elvi jövedelemszerkezete a gazdaság földhasználati zónarendszerben való elhelyezkedése szerint

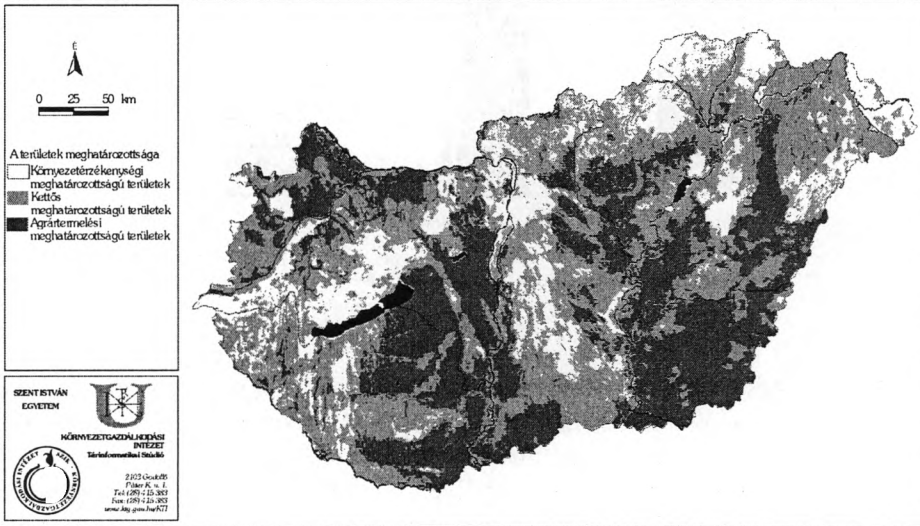
Az agrár- és vidékpolitikának nem elég tehát a 3–3,5 millió hektár legjobb termelési adottságú területek és az itt található néhány ezer nagy és középbirtok egyébként is jobb versenypozícióinak további javításával foglalkozni, hanem – az európai felfogás szerint – legalább ilyen mértékben a másik 3 millió hektáros, kevésbé jó termelési, ám környezeti, természeti és társadalmi szempontból annál értékesebb agrárterületekkel is törődnie kell. Sőt, ha az állami szerepvállalást komolyan vesszük, akkor az adókból származó közösségi forrásokat éppen azon területekre kell koncentrálnia, amelyeket a piac hagyományos mecha-

nizmusai leértékelnének, vagyis a tiszta piaci verseny káros környezeti és társadalmi folyamatokat indítana el. Ezt nevezi Európa környezeti és társadalmi szempontok által szabályozott, vagyis ökoszociális piacgazdaságnak, és ezért hajlandó a második pilléres agrárteljesítmények honorálásához lényegesen nagyobb – 80%-os – arányban hozzájárulni, mint az első pilléres, termelési teljesítmények növeléséhez, ahol is ez a közösségi hozzájárulás 25%-os.

A kisebb (50 ha alatti) méretkategóriába tartozó birtokok meghatározó európai aránya miatt az ökoszociális típusú, környezeti, természeti és társadalmi szempontok által meghatározott vidékfejlesztési támogatások tartós és növekvő súlyú elemei lesznek a Közös Agrárpolitikának. Ha a kisebb birtokok esélytelenek lennének az EU-ban, akkor az EU saját mezőgazdaságát és vidékét is felszámolhatná. Ezt a sűrűn lakott és természeti, táji értékekben még mindig rendkívül gazdag Európa egyszerűen nem engedheti meg magának, és az ökoszociális piacgazdasági modell irányába – ha komoly harcok árán is, de mégiscsak – elmozduló agrár- és vidéktámogatási rendszere sem erre utal. E rendszer komoly esélyeket kínál valamennyi birtokkategória és a különböző adottságú területek, kultúrtájak számára.

2. ábra

Magyarország területeinek elhelyezkedése a környezetérzékenységi agrártermelési skálán

Különböző adottságú térségeink harmonikus fejlesztését tehát akkor tudjuk biztosítani, ha mindkét pillér felkínált lehetőségeit kihasználjuk. Így azok nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. 6,2 millió hektár mezőgazdasági terüle-

tünk van, és ezen 967 ezer mezőgazdasági mikro, kis, közép és nagybirtok valamint több százezer család és rendkívüli környezeti és természeti értékek találhatók. Ezek együttesének fejlődését kell az agrár- és vidékpolitikának szolgálnia. Ehhez – úgy tűnik – a többfunkciós európai agrármodell és két pillérre épülő finanszírozási rendszere jó lehetőségeket kínál. A magyar vidék, a mezőgazdaság és a természeti környezet érdekében ki kellene használnunk ezeket a lehetőségeket!

Az új agrármodell támogatáspolitikai elemei

Világosan látnunk kell, hogy az EU-ban az elmondottaknak megfelelően az agrártámogatásoknak két eltérő jellegű csoportja létezik: a régi típusú, termeléshez, mennyiségekhez (kvótákhoz) kötött, ún. *1. pilléres támogatások,* illetve az új típusú, gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött *vidékfejlesztési (ökoszociális) vagy 2. pilléres kifizetések.*

1. Az első csoportba tartozó – a termeléshez, a mennyiségekhez kötött, 1. pilléres – támogatások három alapvető formája alakult ki.

1.1. Az első a közvetlen kifizetések, melyeket meghatározott termésszintig és adott területnagyságig finanszíroz az EU, túlnyomó többségében az ún. GOF (gabona, olaj és fehérje) növények termesztése esetében. Ez a kvótákhoz kötött támogatás ma a gabonaféléknél pl. 63 euró/t. Magyarországnak az EU ehhez képest 25%-os támogatást biztosít. A kormány úgy döntött, hogy az adott helyzetben összevont területalapú támogatásra alapozott, ún. kombinált kifizetési módszert alkalmaz, és 30%-ot a nemzeti forrásból fizethetünk a gazdáknak, egészen addig, míg a kifizetések nem érik el az EU 15-ök szintjének 100%-át (2010).

1.2. A másik támogatási forma az intervenciós állami felvásárlás. Ezzel az állam, illetve az EU garantál egy minimális felvásárlási árat, amelyen – ha ez alá csökkennének a piaci árak – felvásárolja a gazdáktól a termésfelesleget. Ez az árszint gabonaneműeknél, 2004-ben várhatóan 25 E Ft/t körül alakulhat. Ehhez bizonyos minőségi követelményeknek is meg kell felelni, és a felajánlott mennyiségnek a 80 t-t meg kell haladnia. Közepes termésátlagot (búzánál pl. 4 t/ha-t) feltételezve ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy legalább 20 ha azonos fajtával bevetett területtel kell rendelkezni. Ezt nagy valószínűséggel csak a 100 ha-os méretet meghaladó gazdaságok (a 2000. évi agrárösszeírás szerint összesen 6687 üzem) tudja teljesíteni. Ez az összes (966 916) birtok 0,7%-a.

1.3. A harmadik támogatási forma az exporttámogatások köre. Ezek olyan termékekre – az exportálóknak – nyújtható támogatások, amelyekre az adott évben a piaci helyzettől függően eseti jelleggel hirdet meg szubvenciót az EU.

2. A támogatások másik, új és várhatóan növekvő csoportját a gazdálkodási rendszerekhez és területekhez kötött, ún. vidékfejlesztési (2. pilléres) támogatások adják. Ezek a támogatási jogcímek igen széles körűek, és nemcsak a GOF-növények, hanem különböző ágazatok és eltérő adottságú területek támogatására is felhasználhatók. Ilyen – az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) garancia részlegéből 80%-os mértékben EU társfinanszírozott – kifizetési jogcímek pl.: az agrár-környezetgazdálkodási programok keretében meghirdetett gazdálkodási rendszerek és a kedvezőtlen adottságú térségek támogatása, speciális intézkedések félig önellátó gazdaságok („a kicsik") számára, agrárterületek erdősítése, termelői csoportok létrehozása, állatvédelmi és növény-egészségügyi EU előírások átvételének támogatása, a gazdák korai nyugdíjazása (Nemzeti Vidékfejlesztési Terv). Ezek közül a gazdák számára a legjelentősebb jövedelemforrást az alábbi három – a folyó gazdálkodást támogató – kifizetési forma jelenti.

2.1. Az első típus az agrár-környezetgazdálkodási programokban meghirdetett gazdálkodási rendszerekhez kötődő földalapú, normatív támogatások köre legalább 5 évre kötött – jövedelembiztonságot adó – állami szerződés alapján. Ezek a rendszerek (ökológiai/bio/gazdálkodás, gyepre alapozott legeltetéses állattartás, érzékeny természeti területek speciális talaj-, víz- vagy élővilágvédelmi szempontú gazdálkodási rendszerei, vizes élőhelyek, tó, nádas, ártér stb. külterjes mezőgazdasági hasznosítása, tájgazdálkodás, integrált növénytermesztés, stb.) már ma, 2003-ban is pályázhatók, támogatási összegeik 10–50 E Ft/ha érték között változnak. EU csatlakozásunk esetén ezek a kifizetések jelentősen emelkedni fognak. Gazdálkodási rendszertől függő várható összegük a készülő Nemzeti Vidékfejlesztési Tervben 25–150 E Ft/ha/év. Nagy valószínűséggel ezekhez a támogatási formákhoz, gazdálkodási rendszerekhez kötődnek majd távlatilag is a legnagyobb hektáronkénti kifizetések. Értékük felső határa ma az EU-ban célprogramtól függően 450–900 euró/ha/év, azaz mintegy 105–210 E Ft/ha/év.

2.2. A második ilyen, területhez kötött vidékfejlesztési támogatási forma az ún. kedvezőtlen adottságú térségek normatív, földalapú támogatása. Kedvezőtlen adottságúnak ebben a rendszerben várhatóan a 17 aranykorona-érték alatti területek, a hegy és dombvidéki lejtős területek, a környezet- és/vagy természetvédelmi korlátozások alá eső területek valamint a demográfiai és/vagy foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű térségek minősülnek. E kifizetések felső határa ma az EU-ban 200 euró/ha/év, azaz mintegy 47 E Ft/ha/év

2.3. A harmadik – vidékfejlesztési típusú és a gazdák egy csoportját különösen érintő – támogatási forma az ún. félig-önellátó gazdaságok egyszerűsített, normatív támogatása. Ennek összege a koppenhágai megállapodás szerint 2004-ben 1000 euró/gazdaság lesz. Ez az 5 hektár alatti területű kisgazdaságok cél-

zott támogatási formája lehet, hiszen birtoknagyságtól függetlenül és egyszerű eljárással juthatnak ennek révén mintegy 235 E Ft/gazdaság évenkénti kifizetéshez.[5]

A felsorolt támogatási formák többsége 2004-től, EU csatlakozásunktól lesz elérhető, ha Magyarország ennek intézményi, ellenőrzési, nyilvántartási és egyéb feltételeit kialakítja. A várható támogatási mértékek a készülő Nemzeti Vidékfejlesztési Terv hazai és brüsszeli jóváhagyásától függően valamelyest módosulhatnak, formáik és nagyságrendjük azonban nagy valószínűséggel a leírtak szerint alakulhat. Közülük egyedül az agrár-környezetgazdálkodási programok azok, amelyek már 2002-ben, 2,5 milliárd Ft támogatási kerettel és mintegy 2600 gazda részvételével elindultak, és 2003-ban ismét pályázhatók. A 2003. évi forráskeretük pedig 4,5 milliárd forint. Hosszú távon is ez a támogatási forma lesz várhatóan a legelőnyösebb, különösen azok számára, akik nem GOF növényeket termelnek, gazdaságuk mérete 300 ha alatti és ráadásul nem is a legkiválóbb, legjobb termőképességű agrárterületeken gazdálkodnak. Ez várhatóan az EU-ban is növekvő, tartós támogatási formává válik.

A támogatásokat az alábbi példán szeretnénk szemléltetni:

Ha valaki kedvezőtlen adottságú – pl. 17 aranykorona-érték alatti – területen gazdálkodik, és belép pl. az ökológiai (bio)gazdálkodási rendszerbe, akkor 2004-től várhatóan kétféle támogatáshoz juthat:

- kedvezőtlen adottságú területek támogatása: várhatóan 30 – 35 E Ft/ha;
- ökológiai gazdálkodási program várható kifizetései
  - évelő kultúrák esetén 100 –150 E Ft/ha,
  - egynyári növények esetén 70 –120 E Ft/ha,
  - egyéb célú földhasznosítás esetén 25 – 80 E Ft/ha.

Ekkor tehát várhatóan – földhasználati formától illetve kultúrától függően – 55–185 E Ft/ha állami támogatáshoz és kifizetéshez juthat. A keletkező termékeit emellett korlátozás (kvóták) nélkül, egy ma még erősen keresleti jellegű piacon és a konvencionális termékekhez képest 1,5–3-szoros áron értékesítheti. Ennek feldolgozási, piaci, kereskedelmi feltételeit persze összefogással meg kell teremteni, amihez szintén igénybe vehetők olyan egyéb vidékfejlesztési támogatások, mint pl. a termelői csoportok létrehozásának támogatása (80% EU forrás, 20% magyar nemzeti forrás, 0% saját, gazdálkodói forrás), vagy pl. a feldolgozás és kereskedelem fejlesztése (várhatóan 30–40% EU forrás, 10–15% nemzeti forrás, 45–60% saját, gazdálkodói forrás).

[5] Az 5 ha alatti terület helyett a hazai Nemzeti Vidékfejlesztési Terv társadalmi vitára bocsátott tervezetében már 5–10 ha terület szerepelt – a szerk.

Ha ugyanilyen területen gazdálkodik, de nem lép be egyetlen agrár-környezetgazdálkodási rendszerbe sem, hanem csak a termékmennyiségekhez kötött közvetlen kifizetésekre és az intervenciós felvásárlásokra alapoz, akkor

- a közvetlen kifizetés összege 34 E Ft/ha körül alakul, amely 2010-re 70 E Ft/ha értékre nőhet;
- a garantált áras állami felvásárlásból származó árbevétele – 17 aranykorona alatti földeken pl. 4 t/ha búzatermést feltételezve – 4 t/ha x 25 E Ft/t = 100 E Ft/ha, melyből le kell vonni a termelés költségeit, a mai költségszinteken legalább 70–90 E Ft/ha összeget, vagyis így maradhat a példa szerint 10–30 E Ft/ha áruértékesítésből származó jövedelme.

Ekkor tehát várhatóan és összesen mintegy 44–64 E Ft/ha állami kifizetésekből származó jövedelemre tehet szert.

Mindezek alapján az valószínűsíthető, hogy – különösen kedvezőtlenebb termelési adottságú területeken és 300 ha alatti birtokkategóriában – már ma is, és hosszú távon még inkább előnyös lehet a vidékfejlesztési pillérhez tartozó agrár-környezetgazdálkodási programokhoz csatlakozni. Ezt ráadásul mielőbb érdemes megtenni, hiszen a korábban pályázók az elbírálásnál előnyben részesülnek, és ha az első évben nem is tudnak forráshiány miatt csatlakozni a kiválasztott agrár-környezetgazdálkodási (pl. ökológiai gazdálkodási) célprogramhoz, a következő évben mindenképpen előnyös helyzetből indulnak.

A koppenhágai agrárcsatlakozási megállapodások agrártámogatási rendszere

A koppenhágai megállapodás agrárfinanszírozási fejezetét illetően a 10 ország egészét tekintve az alábbi legfontosabb döntések születtek:

a) A termeléshez, mennyiségekhez kötődő, első pilléres közvetlen támogatások az új tagállamok számára 10 év alatt, fokozatosan kerülnek bevezetésre. Ezek az EU mértékekhez képest 2004-ben 25%-ot, 2005-ben 30%-ot és 2006-ban 35%-ot tesznek ki. Ez a szint 30%-kal egészíthető ki saját nemzeti forrásból. Ez a kiegészítés 2006-ig részben – legfeljebb 20%-os mértékben – finanszírozható az új tagállamok nemzeti költségvetéséből. 2006-ot követően a 100% eléréséig folytathatják ezt a kiegészítő finanszírozást, ám ezt már teljes egészében saját nemzeti forrásaikból kell fedezniük. E direkt kifizetésekre rendelkezésre álló közösségi költségvetési forráskeret a 2004–2006-os időszakra összesen mintegy 2,7 milliárd euró.

b) Az új tagállamok gazdái teljes mértékben és azonnal részesülnek a Közös Agrárpolitika (CAP) – szintén a termeléshez, mennyiségekhez kötődő –

piaci intézkedéseiből. Ezek egyrészt gabonafélékre, marhahúsra, tejporra és vajra igényelhető intervenciós támogatások, másrészt olyan termékekre nyújtható exporttámogatások, amelyekre az EU ilyen szubvenciót meghirdet. A piaci támogatásokra rendelkezésre álló teljes közösségi költségvetési forráskeret a 3 évre összesen mintegy 2 milliárd euró.

c) Az új tagállamok a belépést követően azonnal olyan vidékfejlesztési csomaghoz jutnak, amely jobb feltételeket biztosít számukra e második (ökoszociális) pillér mentén, mint a jelenlegi EU tagállamok számára. A 10 tagjelölt országnak ennek keretében a 2004–2006-os, 3 éves időszakra összesen 5,1 milliárd euró áll rendelkezésére az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) garancia részlegében, amely 80%-os EU társfinanszírozást biztosít olyan vidékfejlesztési intézkedésekre, mint pl. a gazdák korai nyugdíjazása, kedvezőtlen adottságú ill. környezeti korlátozások alá eső térségek támogatása, agrár-környezetgazdálkodási programok, agrárterületek erdősítése, speciális intézkedések félig önellátó gazdaságok számára, termelői csoportok létrehozása, stb.

   További 21,9 milliárd euró áll a strukturális alapok keretében a csatlakozó országok rendelkezésére, amelynek egy – az adott ország döntésétől függő – részéből egyéb vidékfejlesztési intézkedések (beruházások, fiatal gazdák, oktatás, erdőgazdálkodás, feldolgozás, kereskedelem, stb. támogatása) is finanszírozhatók.

d) A 10 csatlakozásra váró ország – strukturális alapok nélküli – teljes agrártámogatási EU forráskerete tehát a 2004–2006-os időszakra mintegy 9,8 milliárd euró, amelyből 52%-ot (5,1 milliárd eurót) tesznek ki a második pilléres, vidékfejlesztési (ökoszociális) forráskeretek, és 48%-ot (4,7 milliárd eurót) az első pilléres, termelési típusú (direkt és piaci) támogatások.

A felsorolt közös pénzügyi keretek a 10 csatlakozásra váró ország kialkudott speciális feltételeinek igen nagy eltéréseit takarják. Lássuk hát ezeket az országonkénti eltéréseket (*1. táblázat*).

A megállapodásban Magyarország számára rögzített keretek (*2. táblázat*) összességében a 2004–2006-os 3 éves időszakban mintegy 350 milliárd Ft EU forrás megszerzésének lehetőségét kínálják, melynek 36%-a, 125 milliárd Ft már ezen új típusú, ökoszociális, környezeti és társadalmi szempontok által meghatározott, második pilléres vidékfejlesztési keret.

E – strukturális alapok nélkül is – tekintélyes összeg, támogatási keret megszerzéséhez azonban fontos akkreditációs, költségvetési és intézményfejlesztési lépéseket kellene sürgősen megtenni. Kifizető ügynökség, földnyilvántartási,

1. táblázat

A csatlakozó országok 2004–2006-os közösségi agrártámogatási keretei

Ország	EU-forrás, millió euró			Mg. terület, ezer ha	EU-forrás, euró/ha mg. terület/3 év			Arány, %	
	1. pillér[1]	2. pillér[2]	Össze-sen		1. pillér[1]	2. pillér[2]	Össze-sen	1. pillér[1]	2. pillér[2]
Lengyelország	2094	2543	4637	18 443	113,5	137,9	251,4	45	55
Magyarország	949	534	1483	6 193	153,2	86,2	239,5	64	36
Csehország	638	482	1120	4 280	149,1	112,6	261,7	57	43
Litvánia	291	434	725	3 496	83,2	124,1	207,4	40	60
Szlovákia	275	352	627	2 444	112,5	144,0	256,5	44	56
Szlovénia	152	250	402	780	194,9	320,5	515,4	38	62
Lettország	110	291	401	2 488	44,2	117,0	161,2	27	73
Észtország	120	134	254	1 434	83,7	93,4	177,1	47	53
Ciprus	48	66	114	526	91,3	125,5	216,7	42	58
Málta	5	24	29	120	41,7	200,0	241,7	17	83
Összesen/átlag	*4682*	*5110*	*9792*	*40 204*	*116,5*	*127,1*	*243,6*	*48*	*52*

[1] Közvetlen kifizetések és piaci intézkedések forráskerete = termelési típusú támogatások.
[2] Vidékfejlesztési intézkedések forráskerete = ökoszociális típusú támogatások.

Forrás: EU – Fact sheet: Enlargement and agriculture: a fair and tailor-made package accession countries. Brussels, 20. December, 2002.

2. táblázat

Magyarország 2004–2006-os közösségi agrártámogatási keretei, milliárd Ft

Támogatási formák	Évek			
	2004	2005	2006	összesen
1. pillér – közvetlen kifizetések	–	62,3	74,3	136,5
– piaci támogatások	14,9	35,7	35,7	86,4
– összesen	14,9	98,0	110,0	222,9
2. pillér – vidékfejlesztési támogatások	38,6	42,2	44,8	125,6
Mindösszesen	53,5	140,2	154,8	348,5

Megjegyzés: 1 euró = 235 Ft
Forrás: EU – Fact sheet: Enlargement and agriculture: a fair and tailor-made package accession countries. Brussels, 20. December, 2002.

termelőregisztrációs, állat-nyilvántartási, ellenőrzési és lebonyolító intézményrendszer, valamint az ennek informatikai hátterét adó ún. Integrált Irányítási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) nélkül ugyanis még a könnyebben megszerezhetőnek tűnő 1. pilléres támogatási keretekhez sem lehet hozzájutni. A vidékfejlesztési források megszerzéséhez pedig mindezeken túl

- kidolgozott, benyújtott, és Brüsszel által elfogadott (akkreditált) programokra,
- e programok lebonyolításához elkülönített – a 20%-os társfinanszírozást biztosító – nemzeti költségvetési keretre, valamint
- az érintett agrártársadalom őszinte tájékoztatására, és a gazdákkal kötött 5 éves érvényes szerződésekre, azaz működő programokra van szükség.

Mivel nem csak a termelők 5–10%-ának és a beszállító iparok szereplőinek tőkeérdekei, hanem a mezőgazdaság és a vidék egészének megmaradása, fejlődése kell, hogy vezérelje az agrár- és vidékpolitikát, ezért a fejlesztést a különböző adottságú térségek és gazdálkodói csoportok igényeinek együttes figyelembevételével, mindkét pillér lehetőségeinek kihasználásával és a minőségi, környezetbarát mezőgazdálkodási rendszerek elterjesztésével kell megvalósítanunk. Ehhez, úgy tűnik, valóban jó lehetőségeket kínál a többfunkciós európai agrármodell, és annak kétpilléres finanszírozási rendszere.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A FRANCIA VIDÉK ÁTALAKULÁSA ÉS AZ IRÁNYÍTÁSI FORMÁK VÁLTOZÁSAI

Françoise Plet

A francia vidék jelenlegi változásfolyamatának nagy vonalakban történő felvázolása lehetővé teszi annak elhelyezését más európai vidékek viszonylatában, vagy akár az Európai Unióhoz csatlakozó magyar vidékhez hasonlítva is. Az alábbiakban három olyan kulcsszót választottam ki, amelyek véleményem szerint napjainkban alapvetően jellemzik a francia vidék alakulását. E kulcsszavakban kifejezett jelenségek mozgatórugói gyakran ellentmondásosak.

A változások okait szemlélve megállapítható, hogy egy olyan időszak után, amikor a vidék elsősorban mezőgazdasági térségnek volt tekinthető, manapság a vidék lakóhely jellege erősödik, a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság fogyatkozik és védekező magatartást vesz fel. Ugyanakkor a mezőgazdasági tevékenység egyre összetettebbé és sokrétűbbé válik. A nagyüzemi termelés húsz éve a közös agrárpolitika (CAP) kedvezőtlen változásainak van alávetve, még akkor is, ha a gabonatermelő lobby hatékonyan ellenáll, amint azt a CAP-ról manapság folyó brüsszeli tárgyalások is mutatják. A gazdálkodók egy része a városi lakossággal kapcsolatban lévő tevékenységbe kezd, mint pl. a közvetlen piaci értékesítés vagy a falusi vendégfogadás.

Ezekkel a jelenségekkel párhuzamosan, amelyek általános társadalmi-gazdasági változásokat jeleznek, a decentralizációnak és az Európai Unió vidékfejlesztési politikájának köszönhetően, a helyi szervezetek szerepváltozása különböző magatartásformákat és fejlődési irányokat hozott létre a francia vidéken.

Elemzésem tehát a következő három kulcsfogalomra épül: a vidéki lakosság átalakulása, mezőgazdasági változások és szervezeti átalakulások.

A vidék fokozatos benépesedése

A népszámlálások és a mindennapi élet is azt mutatja, hogy a francia vidék egyre inkább benépesül, annak ellenére, hogy az átlagos népsűrűség az északi szomszéd országokhoz képest alacsony marad: Franciaország egyes megyéiben 50 fő/km^2 alatt, Nagy-Britanniában, a Benelux államokban, Németországban ez

meghaladja a 75 fő/km^2-t.[1] A XX. század utolsó negyedében a vidék tehát általában véve benépesül vagy újranépesül, amint azt a 1975-ben végzett népszámlálás adatai is mutatják. Ez a folyamat a vidéki lakosság egy évszázados csökkenése után következik be. Paradox módon Franciaországban akkor kezdtek el sokat beszélni „a vidék elnéptelenedéséről", amikor a vidéki lakosság már nem volt csökkenőben.

A jelenség összekapcsolható a gyors közlekedési útvonalak, úgymint a nagy sebességű vonatok (Train á Grand Vitesse – TGV) és az autópályák kialakulásával, amelyek hálózata a XX. század utolsó negyedében jött létre. A lakosság ugrásszerű lakóhely-változtatása Franciaországban viszonylag későn következett be az angolszász országokhoz képest. Ez az időbeli megkésettség a vidék jellegéből, domborzati viszonyaiból adódik – a hegyvidéki területeket nehéz rövid időn belül megközelíteni –, de bizonyára az ország centralizált jellege is közrejátszott. A központosítás megfigyelhető a közlekedési hálózatban is, amely megakadályozta, hogy olyan vidéki népsűrűség alakuljon ki, mint a többpólusú Németországban, vagy a kis alapterületű Hollandiában, vagy Dániában. Ezért manapság Franciaországban azok a területek különösen vonzók, amelyek TGV-állomás közelében helyezkednek el.

De kulturális tényezők is közrejátszanak a vidék benépesedésében. A franciák sokáig nem kedvelték a vidéket, ellentétben az angolokkal, akiknél a vidéki pihenésnek, az állandó vagy ideiglenes vidéki háznak hagyománya van, még akkor is, ha a *cottaging* és a hagyományos kúriákat felváltó, gazdag, külföldi befektetők luxusépítményeinek megjelenése ezen némileg változtatott. A föld ára átlagosan sokkal alacsonyabb Franciaországban, mint Németország nyugati részén vagy Nagy-Britanniában, ami jól mutatja a vidékek népsűrűségében és vonzerejében megmutatkozó különbségeket is, amelyek módosulnak bár, de el nem tűnnek. Ez az egyik oka annak, hogy angolok, hollandok és svájciak Franciaországban állandó vagy ideiglenes lakhelyül választanak bizonyos területeket: a keleti, határ közeli vidékeket és különösen a déli területeket.

A vidék benépesülése Franciaországban az 1970-es években kezdődött. A folyamat a régi, kisméretű és a mezőgazdasági dolgozók által üresen hagyott területek belakásával kezdődött elsősorban a Párizsi-medence agrárvidékein. Főleg nagyméretű lakóházegyüttesek épültek, autóval elérhető közelségben a nagyobb települések munkahelyeihez képest. Később ennél árnyaltabb tendenciák mutatkoztak: önálló lakóházak épültek és megkezdődött a nagyobb településektől távolabb elhelyezkedő régi épületek felújítása is. Jelenleg bizonyos települések és vidékek, mint például Limousin megye, szervezetek, újságok, Internetes oldalak és a televízió segítségével támogatják az új lakosság letelepedését. E politika főleg a kisgyermekes családokat célozza meg, amelyek le-

[1] Cf. Density of Rural population in Europe, GDR Libergeo, Paris.

hetővé teszik a közszolgáltatások, például az iskola megőrzését és elősegítik a kisipari és kereskedelmi tevékenységek letelepedését és fenntartását. Ennek ellenére az ingázók száma továbbra is magas. Különösen két típus vált elterjedtté. Egyrészt viszonylag jó gazdasági helyzetben lévő értelmiségiekről van szó, akik megválaszthatják, hogy mikor kell a városba menniük. Gyakran két lakóhellyel rendelkeznek, egy városi lakással és egy vidéki lakóházzal, amelyet meg kell különböztetni a nyaralótól, hiszen esetükben gyakran a családnak csak az egyik tagja megy a városba dolgozni a hét néhány napján, a többiek pedig állandóan vidéken laknak. Érdekes helyzet alakult ki a déli szőlőtermő területeken (Bordeaux vidékén és Provence-ban), ahol a repülőterekhez 50 km-nél közelebb eső területeket különösen kedvelik a francia és külföldi üzletemberek és médiasztárok. A másik típusú, nagyobb számot képviselő vidéki lakosságot kisebb jövedelmű emberek alkotják, akik azért választják a vidéket, mert az élet ott olcsóbbnak tűnik. Gyakran nagyon nehéz helyzetbe kerülnek, hiszen a munkahelyre történő eljutás költséges és fáradtságos, gyakori a munkanélküliség, elhelyezkedni pedig nehéz. Bizonyos elemzők ebben az esetben a „tér rabságáról" beszélnek.

A jelenség a vidéki helyváltoztatások többpólusúvá, egyre bonyolultabbá és általánossá válásához vezet; az autó nélkülözhetetlen közlekedési eszközzé válik mindenki számára, magas költségei ellenére. Számos konfliktus forrása lesz az együttlakás, amely egyrészt a nyugalmat és a kellemes tájakat keresők, másrészt a mezőgazdasággal foglalkozók között alakul ki. Az új lakosok gyakran elégedetlenek a traktorok zaja, a mezőgazdaságban használt anyagok vagy a tenyésztelepek szaga miatt. A települések gyakran megakadályozzák sertés- vagy baromfitelepek létrehozását vagy bővítését. Ez néha ellentmondásos helyzethez vezet, például a „Bayonne-i sonka" elnevezésű termék esetében – amelyet kizárólag dél-nyugat Franciaországban termelt sertéshúsból lehet előállítani –, mivel manapság már szinte lehetetlen a tenyésztelep létrehozásához megkapni az engedélyt, s a mezőgazdasággal foglalkozók tevékenységeik módosítására kényszerülnek.

Mezőgazdasági változások

A francia mezőgazdaság összetétele is változik, miközben a gazdaságok száma erősen csökken, méretük pedig fokozatosan nő.

A nagy irányvonalak megmaradnak: nagyüzemi állattenyésztés (tej, sertés, baromfi) az ország nyugati részében, hús- és tejtermelés a vidéki területeken és főleg a Massif Central-ban, gabonatermelés a sík területeken és a dombvidékeken folyik. 1985 óta a gabonafélék és az olajos magvak termelése nagymértékben növekedett, hiszen művelésük kevés kötöttséggel jár és a művelt terület

nagysága könnyen módosítható az árak és a közös agrárpolitika támogatásainak függvényében. A mezőgazdaság más területein ez kevésbé megvalósítható, akár növénytermesztésről, akár állattenyésztésről legyen szó.

Jelentős változások következtek be és az átalakulás most is folyamatban van. Újabb, eddig nem létező termelési formák jelennek meg vagy hagyományos módszerek válnak újra használatossá, egyre több a tájjellegű, helyben feldolgozott termék és elterjedt a falusi turizmus is. A háttérben a közös agrárpolitika és a 80-as években a munkanélküliség növekedése húzódik meg. Bár régebben is voltak kezdeményezések a falusi turizmus, a tájjellegű termékek és eredetelnevezések területén, ezek a mezőgazdaságban dolgozók nagy részét nem érintették és nem volt igazi piacuk sem.

A közös agrárpolitika rendelkezései nagymértékben hozzájárultak a mezőgazdaságban dolgozók jövedelmi szintjének megőrzéséhez, de ennek megvolt a maga ára: 1984-ben a tejkvóta bevezetésével a tejtermelés drasztikus mértékben csökkent Franciaországban, majd 1992-ben az agrárreformmal bevezették a gabonatermő területek kötelező pihentetését, és korlátozták a támogatásban részesülő állatok számát a tenyésztelepeken. Az addig tejtermelésre szakosodott gazdálkodók újfajta termelési módszereket kapcsoltak tevékenységükhöz, mint a zöldségtermesztést és baromfitenyésztést, vagy jobban értékesíthető termelési formák felé fordultak, mint a biotejtermelés, sajtgyártás vagy szakosodott szarvasmarha tenyésztés. 1992 után, a gabonatermelők kénytelenek voltak termelési költségeiket csökkenteni, ekkor terjedt el az „ésszerű mezőgazdaság" fogalma, amely jelentős mértékben csökkentette a műtrágya és a növényvédő szerek használatát. A tenyésztelepek megfelelővé tétele a környezetvédelmi politika elvárásaival szemben a környezetvédelemre irányította a figyelmet, így az állattenyésztéssel foglalkozó területeken csökkent a kukoricatermelés és nőtt a legelőterületek nagysága.

Az Európai Unió déli országaiban, többek között Franciaországban is, az 1990-es évek erőteljesen támogatott, tájjellegű termékekre irányuló politikája több védett eredet elnevezésű és származási helyű termék megjelenéséhez vezetett. Az addig jól ismert borokhoz és sajtokhoz olyan termékek kapcsolódtak, mint a húsáruk, az olívaolajak, a dió, az alma és a baromfifélék stb., amelyek egy kis tájegység nevét viselik és az érdekvédelmi szervezetek támogatását élvezik. Ezek a regionális termékek nagy fontossággal bírnak azokon a területeken, ahol a szokványos növénytermesztés nem lenne kifizetődő, illetve városok és turisztikai központok közelében, amelyek természetes piacukat képezik. Ennek eredménye lett a szabadban történő sertés és baromfitenyésztés feléledése. A folyamathoz hozzájárultak olyan egészségügyi válságok is, mint a kergemarhakór és annak különösen kiélezett időszakában, az 1995 és 2000 közötti években, a *lisztéra-* és *szalmonella*fertőzések az élelmiszeriparban hozzájárultak ah-

hoz, hogy a fogyasztók előszeretettel forduljanak az ilyen, egészségesebbnek tartott termékek felé.

A munkanélküliség növekedése az 1980-as években elősegítette a termények helyben történő feldolgozását, a másutt munkát nem találó, családi munkaerő felhasználása és a bevételek növelése érdekében. A késztermékek helyi szintű előállítása és a termék közvetlen értékesítése, amelyek szinte eltűntek a francia mezőgazdaságból, újra fejlődésnek indultak. A városok, hétvégi kirándulóhelyek, turisztikai központok közelsége jelentős előnyt jelentett ezekhez a tevékenységekhez. Az állam által elismert, több települést érintő kezdeményezések, mint a Regionális Természetvédelmi Területek, fontos szerepet játszottak e termékek népszerűvé tételében, termelésük elősegítésében és több védett eredet elnevezés létrehozásában. A vidéki vendégházak, tanyasi fogadók, a látogatható gazdaságok is részt vettek a termékek értékesítésében. Végül, ezt segítették a gazdaságokhoz kapcsolódó egyéb, szórakozást célzó infrastruktúrák (tavak, golfpályák, múzeumok stb.) és bizonyos településeken a nyári heti vásárok felelevenítése, amelyeket a nagy bevásárlóközpontok elterjedésekor megszűntettek.

Ezek a vidéki és mezőgazdasági változások Franciaországban is a vidékpolitika és a vidéki közigazgatás változásának kontextusában valósultak meg. A helyi szint sokkal nagyobb fontosságot kapott a mindennapi életben és a döntéshozatalban.

A vidékfejlesztés struktúrái és eszközei

1984-es decentralizációs törvény fontos kiindulópont Franciaországban, hiszen olyan hatalmat adott a település, a megye és a régió képviselőinek, amelyet addig az állam, illetve megyei képviselői, a prefektusok gyakoroltak. Így azok közvetlenül is felléphetnek tevékenységek, építkezések engedélyeztetésével és gazdasági támogatásokkal, még akkor is, ha ezek az uniós szervek szerint törvényellenesek és ellentétesek az Európai Unió politikájával. Válsághelyzetekben azonban ezek az intézkedések befolyásolhatják a mezőgazdasági támogatások rendszerét.

A vidéki közigazgatási szervek különböző módszerekkel segítették elő a tájjellegű termékek fejlesztését: tájjellegű márkanevek létrehozásával, területi szerződésekkel (Midi Pyrénées régió), helyi gazdaságfejlesztő tervekkel (Rhône-Alpes régió). A Területfejlesztési Képviselet által is támogatott kistérségi politika (lásd az 1994-es és a 2000-es törvények) egy másik fontos elemet jelentett, hiszen elősegítette a saját adórendszerrel rendelkező, elsősorban vidéki településcsoportok létrehozását. Hasonlóképpen támogatta anyagilag az Európai Unió LEADER-programja is a nem mezőgazdasági tevékenységek megvalósítását és a termékek értékesítését a vidéki településcsoportokban.

A fenti tényezők felerősítik azt a folyamatot, amely a Regionális Természetvédelmi Területek 1966-os létrehozásával, már jóval a decentralizáció és az Európai Unió területfejlesztési politikája előtt megkezdődött. Ezek az önkéntes szervezetek előképei voltak annak a politikának, amely kis területek gazdasági, turisztikai és környezetvédelmi fejlesztését irányozták elő. Új természetvédelmi területek manapság is létesülnek.

Ma a francia vidék nagy része különböző nagyságú szervezeti egységekből áll, amelyet településcsoportok alkotnak. Ezek az egységek vagy természetvédelmi területek, vagy LEADER-zónák, vagy pedig kistérségek. A természetvédelmi területek és a településcsoportok jelentős közigazgatási és információs eszközökkel rendelkeznek és területeik jelentős előnyöket élvezhetnek az országos és európai intézményeknél. A vidék jelenlegi felosztása nagymértékben emlékeztet a régi, mezőgazdasági potenciált és természetes régiókat bemutató térképre.

Mindez további egyenlőtlenségeket hoz létre, amelyhez nagyban hozzájárul egyrészt a régiók vonzereje közötti különbség, másrészt a helyi politika résztvevőinek kezdeményező készsége (például a pályázatok készítésénél), a regionális politika és a regionális költségvetés mértéke.

Összefoglaló

A francia vidék egyre inkább lakottá válik. Ez a jelenség számos problémát vet fel az ott lakók és az egyre kisebb számú mezőgazdasággal foglalkozó lakosság között. A gazdálkodók köre is egyre sokrétűbbé válik, hiszen bevételeik biztosítása végett különböző megoldásokat keresnek. Természetesen az általános tendenciák fennmaradnak: gabonafélék termesztése folyik a Párizsi-medencében, dél-nyugaton és a Rhône völgyében, tejtermelés a nyugati területeken, szőlőtermesztés kisebb területeken. De a nagyüzemi termelés – különösen a baromfi- és sertéstenyésztés – válságban van és immár húsz éve viseli a CAP kedvezőtlen változásait. A gazdálkodók kisebb-nagyobb hányada választja a helyben történő feldolgozást és a közvetlen értékesítést, illetve a vendégfogadást.

Ugyanakkor a decentralizáció, az egyre fontosabb szerepet játszó és nagymértékben átalakult helyi szervezeti egységek, a helyi szintű politizálás fejlődése, például az Európai Unió LEADER-programja keretében, a vidék nagy mértékű változását vonták maguk után.

Következésképpen a mai francia vidék arculata kevésbé mezőgazdaság orientált, de sokkal szerteágazóbb tevékenységeket képviselő és ugyanakkor elaprózottabb is.

GAZDASÁG

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A MAGYAR AGRÁRKERESKEDELEM DINAMIKÁJA AZ EU-BAN

Fertő Imre

Bevezetés

Az elmúlt években megújult érdeklődés tapasztalható a Kelet- és Nyugat-Európai közötti mezőgazdasági kereskedelem elemzésében. A tanulmányok azonban nem foglalkoznak a kereskedelem szerkezetének időbeni alakulásával, noha a gazdasági növekedésről és a kereskedelemről szóló elméleti irodalom hangsúlyozza, hogy a komparatív előnyök dinamikusak, illetve endogén módon határozódnak meg az idő múlásával. A standard *Heckscher-Ohlin* elmélet szerint a kereskedelem specializációjának szerkezete csak akkor változik meg, ha az egymás között kereskedelmet folytató országok relatív tényezőellátottságában változásokat tapasztalunk. Ez azt sugallja, hogy a kereskedelem szerkezetében megfigyelhető tartósság teljesen konzisztens a *Heckscher-Ohlin* modellel, ha a vizsgálatba kerülő országoknak nem változott meg a tényezőellátottságuk szerkezete a kereskedelmi partnereiket illetően. Az új kereskedelemelmélet a növekvő skálahozadék fontosságát hangsúlyozza, amely bonyolítja az elmélet előrejelzéseit a kereskedelem dinamikájára vonatkozóan. Ebben az esetben sok múlik azon, hogy milyen feltételezésekkel élünk a növekvő skálahozadék természetét illetően. Noha az új kereskedelemelmélet modelljeinek természete és előrejelzései változóak, a fő empirikus implikációjuk az, hogy a nemzetközi kereskedelem szerkezete egyre polarizáltabbá válik.

E dolgozat célja, hogy tesztelje a kereskedelemelméletek hipotéziseit a kereskedelem szerkezetének időbeli alakulására vonatkozóan, egy újonnan kidolgozott empirikus módszert alkalmazva, a magyar agrárkereskedelem szerkezete dinamikájának vizsgálatában. A dolgozat első fejezete ezzel a témával foglalkozik. A második fejezetben ismertetjük a kereskedelem specializációjának mérésére alkalmazott mérőszámokat. A harmadik részben ismertetjük eredményeinket. Végezetül megfogalmazunk néhány konklúziót.

A kereskedelem specializációjának mérése: az alkalmazott módszertan

A kereskedelem nemzetközi specializációjának vizsgálatára a *Balassa*-indexet (1965) használjuk:

(1) $B = (x_{ij} / x_{it}) / (x_{nj} / x_{nt})$[1]

ahol x reprezentálja az exportot, i egy adott országot, j egy meghatározott terméket, t a termékek egy csoportját valamint n az országok egy adott csoportját (EU). A B index értéke 0 és végtelen között mozog. A *Balassa*-indexszel kapcsolatos egyik probléma, hogy annak értéke aszimmetrikus, ezért *Dalum és társai* (1998) a megnyilvánuló szimmetrikus komparatív előnyök (Revealed Symmetric Comparative Advantage, RSCA) indexének bevezetését javasolták a ferde eloszlás problémájának megoldására:

2) $RSCA = (B-1) / (B+1)$.

Az *RSCA* értéke mínusz egy és plusz egy között mozog, ráadásul elkerüli a nulla érték problémáját, amely a logaritmikus átalakításnál felmerül. A továbbiakban az újabb empirikus kutatásokat követve egyrészt a *Balassa*-indexet, illetve annak szimmetrikus változatát (RSCA) alkalmazzuk. A komparatív előnyök stabilitását két szempontból vizsgáljuk. Egyrészt, a *Balassa*-indexek eloszlásának stabilitását egyik periódusról a másikra. Másrészt, a *Balassa*-indexek értékének a stabilitását az adott termékcsoportokban egyik periódusról a következőre (*Hinloopen–van Marrewijk,* 2001).

Az első típusú stabilitást kétféleképpen vizsgáljuk. Egyrészt *Brasili és társai* (2000), valamint *Hinloopen–van Marrewijk* (2001) módszerét alkalmazva a *Balassa*-index eloszlásának formáját sűrűségfüggvény alkalmazásával elemezzük. Másodszor *Dalum és társai* (1998) javaslatát követve regressziós elemzést alkalmazunk annak vizsgálatára, hogy a *Balassa*-index értéke mennyire és hogyan változott. Ehhez az RSCA-mutatót – (2) egyenlet – alkalmazzuk, hogy elkerüljük a *Balassa*-index eloszlásának ferdeségéből származó problémákat. Ennek megfelelően a következő regressziót becsüljük:

(3) $RSCA_{ij}^{t2} = \alpha_i + \beta_i RSCA_{ij}^{t1} + \varepsilon_{ij}$,

ahol: t1 és *t2* felső indexek a kezdő és a végső évet jelölik. A függő változó az *RSCA t2* időpontban, i szektorban, j országban. A független változó az *RSCA t1* időpontban, α és β a standard lineáris regresszió paraméterei és ε a reziduális tag. A regresszió mögött meghúzódó megfontolás az, hogy ha β=1, akkor az

[1] A *Balassa*-index alkalmazásával kapcsolatos problémákat máshol részletesen elemeztem (*Fertő,* 2003).

RSCA-index eloszlásának változatlanságát mutatja *t1* és *t2* időpontok között. Ha $\beta>1$, akkor az adott ország még jobban azokra termékekre specializálódik, amelyekre már korábban is specializálódott, illetve egyre kevésbé specializálódik azokra a termékekre, amelyekre korábban sem specializálódott. Ha $0<\beta<1$, ez azt jelenti, hogy azoknak a termékcsoportoknak, amelyek a kezdetben alacsony vagy negatív RSCA-indexekkel voltak jellemezhetők, az értéke növekedett az idővel, míg a magas és pozitív RSCA-indexekkel rendelkező termékcsoport értéke csökkent. Speciális esetben $\beta<0$, ami arra utal, hogy az index előjele megváltozott. *Dalum és társai* (1998) rámutatnak arra, hogy $\beta>1$ nem szükséges feltétele az általános specializáció növekedésének. Ezért a szerzők *Cantwell* (1989) munkáját követve, úgy érvelnek, hogy megmutatható:

(4*a*) $\sigma_i^{2t2} / \sigma_i^{2t1} = \beta_i^2 / R_i^2$.

Ezért

(4*b*) $\sigma_i^{t2} / \sigma_i^{t1} = |\beta_i| / |R_i|$,

ahol: R korrelációs koefficiens a regressziós egyenletből és σ^2 a függő változó varianciája. Ebből az következik, hogy egy adott eloszlás szerkezete változatlan, ha $\beta=R$. Ha $\beta>R$, akkor a specializáció foka növekszik, míg $\beta<R$ esetében a specializáció foka csökken.

A második típusú stabilitást átmeneti valószínűségi mátrixok alkalmazásával vizsgáljuk, amelyek a *Balassa*-index tartósságának és mobilitásának meghatározására alkalmas. *Hinloopen–Van Marrewijk* (2001) munkáját követve négy csoportba osztjuk a *Balassa*-indexeket, amelyek könnyen értelmezhetőek:

Osztály *a*: $0<B\leq1$;
Osztály *b*: $1<B\leq2$
Osztály *c*: $2<B\leq4$;
Osztály *d*: $4<B$.

Az *a* osztály azokat a termékeket mutatja, amelyeknél nincs komparatív előny. A másik három osztály (a *b, c* és *d*) a komparatív előnyökkel rendelkező termékeket mutatja: gyenge komparatív előny (*b* osztály), közepes komparatív előny (*c* osztály) és erős komparatív előny (*d* osztály).

A magyar agrárkereskedelem dinamikája

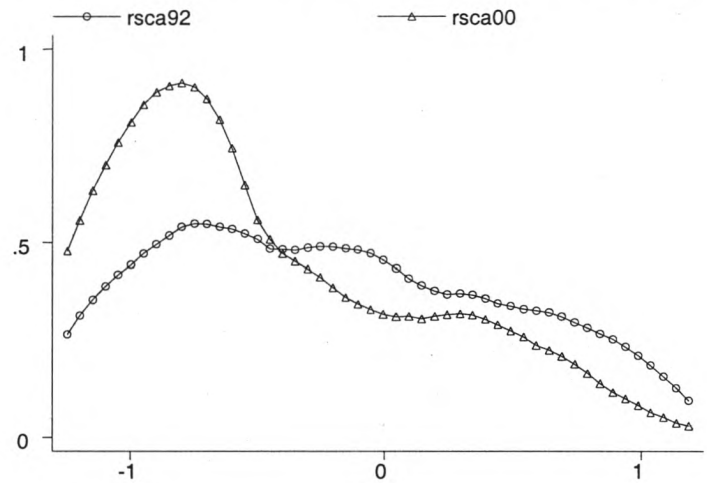
A magyar agrárkereskedelem dinamikáját a B index (1) és az RSCA index (2) segítségével elemezzük az 1992 és 2000 közötti időszakra. A vizsgálat során használt adatok az OECD adatbázisból származnak, SITC (Standard International Trade Classification) rendszerben. Az SITC rendszer három számjegyű bontásában 64 termékcsoportból áll a teljes minta.

Az eloszlás alakja

A B indexek eloszlásának alakját grafikusan a Kernel-féle sűrűségfüggvénnyel elemezhetjük (pl. *Brasili és társai,* 2000). Az *1. ábra* az RSCA indexek Kernel-féle sűrűség függvényét mutatja vizsgálatunk kezdő (1992), illetve záró (2000) időpontjában.

1. ábra

Az RSCA-indexek Kernel*-féle sűrűségfüggvénye 1992-ben és 2000-ben*

Az *RSCA*-indexek *Kernel*-féle sűrűségfüggvényei nem követik a harangformát, egy kezdeti növekvés után monoton csökkenők. A *Kernel*-féle sűrűségfüggvények alakjának vizsgálata továbbá arra utal, hogy nem tapasztalhatunk jelentős változást a *RSCA*-indexek eloszlásában a vizsgált periódusban. Végezetül a *Kernel*-féle sűrűségfüggvények nem jelzik, hogy a specializáció növekedett volna.

A specializáció változásának mérésére *Dalum és társai* (1998) és *Laursen* (2000) nyomán regressziós elemzést végeztünk az előző fejezetben ismertetett módszertan alapján RSCA-indexek segítségével. Esetünkben a (3) egyenletben *t2* időpont a 2000-es esztendőt, míg *t1* az 1992 és 1999 közötti éveket jelöli.

Az *1. táblázat* tanúsága szerint a β értékei szignifikánsan különböznek a nullától és pozitívak. Ez azt jelenti, hogy elvethetjük azt a hipotézist, hogy a kereskedelem szerkezete alapvetően megváltozott volna a vizsgált periódusban. A negyedik oszlopban a β/R értékek azt sugallják, hogy a megnyilvánuló komparatív előnyök szerkezete inkább konvergált. Meg kell jegyezni azonban, hogy a β/R arányok nagyon közel vannak egyhez, ezért azt mutatják, hogy az RSCA

indexek eloszlása nem változott meg alapvetően. Az RSCA indexek alkalmazásának motivációjával ellentétben a normalizációs eljárás nem vezetett arra, hogy a hibatag normalitásának problémáját el lehessen kerülni. A *Jarque-Bera* (J-B) teszt azt mutatja ugyanis, hogy a nyolc esetből hat regressziót szenved a normalitás hiányának problémájától.

1. táblázat

A B index stabilitása 1992 és 2000 között

	α	β	R	β/R	J-B*
1992	–0,33	0,75	0,82	0,91	2,15
1993	–0,30	0,76	0,83	0,91	2,94
1994	–0,27	0,77	0,83	0,92	19,91
1995	–0,21	0,81	0,85	0,92	36,43
1996	–0,18	0,84	0,90	0,95	64,19
1997	–0,12	0,86	0,90	0,95	25,70
1998	–0,07	0,92	0,91	0,95	146,73
1999	–0,02	0,96	0,97	0,98	193,65

Forrás: Saját számítás OECD adatbázis alapján.

Megjegyzés: * Jarque-Bera test: $\chi^2_{2,5\%} = 5,99$.

Az eloszlások közti dinamika

A B indexek dinamikájáról további információkat szerezhetünk a *Markov*-féle átmeneti valószínűségi mátrixok elemzésével. A becsült átmeneti mátrix 9 éves bázison alapul, és azt mutatja, hogy mi a valószínűsége annak, hogy az egyik állapotból a másikba kerülünk a kezdő év (1992) és az utolsó év (2000) között.

A mátrix diagonális elemei annak valószínűségét mutatják, hogy a B indexek eloszlása nem változott az egyes méretkategóriákban. A 2. *táblázatban* láthatjuk, hogy az egynél kisebb B indexek meglehetősen stabilnak bizonyultak 1992 és 2000 között. A magasabb méretcsoportokban (b, c, és d) már jelentős változásokat tapasztalhatunk. Az egynél kisebb B indexeknek csak igen kis esélye van a magasabb méretosztályokba való kerülésre. Ugyanakkor, az egynél nagyobb kategóriákban lévő B indexeknek jelentős esélyük van az alacsonyabb méretcsoportokba való visszalépésre, míg csak kicsiny esélyük van helyzetük javítására, kivéve a c csoportot. A határeloszlás azt mutatja, hogy a B indexek eloszlásának eltolódása az alacsonyabb méretkategóriák felé a vizsgált periódusban némileg változhat a jövőben.

2. táblázat

A B indexek Markov mátrixa 1992 és 2000 között

B	a	b	c	d
a	0,98	0,02	0,00	0,00
b	0,78	0,22	0,00	0,00
c	0,50	0,00	0,00	0,50
d	0,08	0,50	0,33	0,08
kezdő eloszlás	0,64	0,14	0,03	0,19
végső eloszlás	0,77	0,14	0,06	0,03
határeloszlás	0,97	0,02	0,01	0,00

Forrás: Saját számítás OECD adatbázis alapján.

Összefoglalás és következtetések

Ebben a tanulmányban Magyarország agrárkereskedelmi szerkezetének dinamikáját vizsgáltuk meg 1992 és 2000 között. A kereskedelem specializációjának mérésére a klasszikus *Balassa*-indexet, illetve annak szimmetrikus transzformációját használtuk. Az empirikus elemzés fő következtetései az alábbiak.

A kilencvenes években a hazai mezőgazdaságban lezajlott jelentős változások ellenére a B indexek eloszlása meglehetősen stabilnak bizonyult. A magyar agrárkereskedelem azonban egy csökkenő specializáció trendjét mutatja. Más szavakkal, Magyarország elveszítette komparatív előnyeit számos termékcsoportban.

A B indexek közelebbi vizsgálata azt mutatja, hogy azok konvergáltak egymással a vizsgált időszakban. A B indexek stabilitása az egyes termékcsoportok szintjén már kevésbé mutatott állandóságot. Az átmeneti mátrixok elemzése azt sugallja, hogy meglehetősen nagy annak a valószínűsége, hogy egy termékcsoport specializációja csökkenjen, míg annak növekedésére alig van esély.

Hogyan kapcsolódnak ezek a stilizált tények a bemutatott elméletek előrejelzéseihez? A teljes válasz nyilvánvalóan a gazdasági szerkezet további elemzését kívánja, amely már túl van a tanulmány keretein. Mindazonáltal, a dolgozatban bemutatott eredmények alkalmasak néhány óvatos konklúzió levonására. Egyrészt, hazánk esetében van egy tendencia a B indexek szimmetrikusabb és kevésbé polarizált eloszlása felé, amely egybevág más tanulmányok eredményeivel a fejlett országokra vonatkozóan (*Balassa,* 1977; *Amendola és társai,* 1992; *Laursen,* 2000; *Proudman–Redding,* 2000; illetve *Brasili és társai,* 2000). Másrészt, elméleti szempontból a megfigyelt tendencia a szimmetrikusabb és kevésbé polarizált eloszlású B indexek irányában teljesen összhangban van a standard *Heckscher-Ohlin* modell előrejelzéseivel.

Irodalom

Amendola, G.–Guerrieri, P.–Padoan, P. C. 1992: International Patterns of Technological Accumulation and Trade. *Journal of International and Comparative Economics*, Vol. 1. 173–197. pp.

Balassa, B. 1965: Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 33, 99–123. pp.

Balassa, B. 1977: Revealed Comparative Advantage Revisited: An Analysis of Relative Export Shares of the Industrial Countries, 1953–71. *The Manchester School of Economic and Social Studies*, 45, 327–344. pp.

Brasili, A.–Epifani, P.–Helg, R. 2000: On the Dynamics of Trade Patterns. *De Economist*, 148, (2) 233–257. pp.

Cantwell, J. 1989: *Technological Innovation and Multinational Corporations*. Oxford: Blackwell.

Dalum, B.–Laursen, K.–Villumsen, G. 1998: Structural Change in OECD Export Specialisation Patterns: De-Specialisation and 'Stickiness'. *International Review of Applied Economics*, 12, 423–443. pp.

Fertő I.–Hubbard, L. J. 2002: Megnyilvánuló komparatív előnyök és versenyképesség a magyar élelmiszergazdaságban. *Külgazdaság*, 46, (9) 46–58. pp.

Fertő I. 2003: A komparatív előny mérése. *Statisztikai Szemle*, 81, (4) 309–327. pp.

Hinloopen, J.–van Marrewijk, C. 2001: On the Empirical Distribution of the Balassa Index. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 137, 1–35. pp.

Laursen, K. 2000: *Trade Specialisation, Technology and Economic Growth*. Edward Elgar, Cheltenham.

Proudman, J.–Redding, S. 2000: Envolving Patterns of International Trade. *Review of International Economics*, 8, 373–396. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A MAGYAR AGRÁRFINANSZÍROZÁS VÁRHATÓ KIHÍVÁSAI AZ EU-CSATLAKOZÁST KÖVETŐEN

Lentner Csaba

Ha összehasonlítjuk a magyar mezőgazdaságot más nemzetgazdasági ágazatokkal – mint például a feldolgozóiparral, a gépiparral, pénzügyi szektorral, a szolgáltatásokkal –, azt tapasztaljuk, hogy a mezőgazdaság területén a stabilizáció, majd az ezt követő gazdasági fellendülés még mindig nem következett be. Sőt, elmondható, hogy a piacgazdasági átmenet időszakában a magyar mezőgazdaság jövedelmezőségi színvonalának romlása és piaci térvesztése folyamatos volt. A mezőgazdasági ágazat aránya a GDP termelésből az 1990. évi 12,5%-ról, 2001-re 3,9/-ra zsugorodott. Az összes nemzetgazdasági exportban a mezőgazdaság aránya az 1990. évi 23,1%-ról 8,1%-ra csökkent a 2001. évre. A beruházási teljesítményeket tekintve, pedig az iménti 11 éves időszakban a mezőgazdaság részesedése 8,7%-ról 3%-ra esett. 2001-ben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 6,2%, míg 1990-ben még 17% volt. A több dimenziós térvesztés hátterében a nem kellő körültekintéssel végrehajtott tulajdonosi változtatások és irányítási problémák húzódnak meg. Mindezek következtében a mezőgazdaságnak hitelező pénzintézetek is elbizonytalanodtak, az ágazatot piacgazdasági viszonyok között finanszírozó új intézmények pedig átfogóan nem alakultak ki. Más nemzetgazdasági ágazatokkal ellentétben, a magyar mezőgazdaságban a felfelé kapaszkodás lehetőségei, és a hitel-tőke ellátás megszervezése máig is várat magára, amely az Európai Uniós csatlakozás küszöbén különösen égető probléma, az ágazat felemelkedésének, integrációs törekvéseinek egyik legfőbb akadálya.

A termelési területen tapasztalható problémák

A magyar mezőgazdaság finanszírozási problémáira választ adni csak a termelési alapokban végbement változások elemzése után lehet. A szövetkezetek által művelt terület aránya 2001-re 11,1%-ra csökkent. A mezőgazdasági vállalatok és gazdasági társaságok által művelt terület aránya az 1990. évi 26,1% körüli szinten az ezredfordulóig tartotta magát, ám az ezredfordulót követően a gazdasági társaságok által művelt termőterület részaránya 35,5%-ra emelkedett. A

gazdálkodó szervezetek így összességében a mezőgazdasági termőterületek 46,6%-án gazdálkodnak. Az egyéni gazdálkodók termőterület használata 10 év alatt a háromszorosára emelkedett, így az összes mezőgazdasági termőterület 53,4%-át hasznosítják (*1. táblázat*).

1. táblázat

A termőterület szervezeti formák szerinti változása (1990–2001)

Megnevezés	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Vállalatok, gazdasági társaságok								
termőterület, 1000 ha	2145,8	2268,8	2294,4	2093,5	2128,5	2318,5	2623,4	2734,9
részarány, %	26,1	28,3	28,6	26,1	26,5	28,9	34,0	35,5
Szövetkezetek								
termőterület, 1000 ha	4937,8	2083,6	1900,4	1730,6	1584,8	1412,7	1178,5	854,9
részarány, %	60,0	26,0	23,7	21,5	19,7	17,6	15,3	11,1
Gazdálkodó szervezetek								
termőterület, 1000 ha	7038,6	4352,4	4194,8	3824,1	3713,3	3731,2	3801,9	3589,8
részarány, %	86,0	54,3	52,3	47,6	46,2	46,4	49,3	46,6
Egyéni gazdálkodók								
termőterület, 1000 ha	1152,1	3658,1	3822,4	4211,5	4322,0	4303,9	3913,6	4118,5
részarány, %	14,0	45,7	47,7	52,4	53,8	53,6	50,7	53,4
Összesen								
termőterület, 1000 ha	8235,7	8010,5	8017,2	8035,6	8036,0	8035,1	7715,5	7708,3
részarány, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH

A politikai szempontok szerint végrehajtott kárpótlási és vagyon nevesítési folyamatok egy elaprózott birtokszerkezetet hoztak létre. Az egyéni gazdaságok 94,79%-a 1 hektárnál kisebb területű, ami bármelyik termelési ágban eleve versenyképtelen birtokméret. Ezzel szemben a gazdasági szervezetek 97,12%-a 10 hektárnál nagyobb üzemi mérettel rendelkezik.

A több mint egy évtizedes piacgazdasági átmenet után a mezőgazdasági ágazat összvégtermék-kibocsátása az 1990. évi bázisévhez viszonyítva 2001-re 29,4%-kal csökkent. A nagymérvű, közel egyharmados visszaesésen belül – az igényesebb mezőgazdasági tevékenységnek minősülő – állattenyésztési ágazat teljesítményei 33,1%-kal, míg a növénytermesztés produktumai 6,3%-kal zsugorodtak. A növénytermesztési ágazaton belül megfigyelhető, hogy az igényesebb kultúrák visszaesése a jelentősebb. Az ipari növények közül a borsó vetésterülete 80%-kal, a cukorrépáé 49%-kal, a zöldségfélék területe pedig 22%-kal esett vissza. A tehénállomány az említett időszakban 57,4%-kal, az anyakoca-állomány pedig 57,8%-kal csökkent. Az állattenyésztési ágazat állomány-

adatainak visszaesését is igen nagymértékben meghatározza, hogy a silókukorica vetésterülete 11 év alatt 68%-kal, míg a lucernáé 48%-kal csökkent. Elmondható, hogy a magyar mezőgazdaság az elmúlt évtizedben a külterjesebb ágazati kultúrák irányába fordult, amelynek hátterében piaci és pénzügyi problémák egyaránt megtalálhatóak.

A termelési paramétereken nyugvó visszaesés mellett az érték-árviszonyokat tükröző mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak indexei is jelentős visszaesést szenvedtek el. A növénytermesztés 32,6%-kal, míg az állattenyésztés felvásárlási árai 44,8%-kal estek vissza az 1990. évi bázishoz képest 2001-re.

A mezőgazdasági hitelek alakulása

A termelési alapok szintjén tapasztalható bizonytalanság és visszaesés miatt az ágazatnak hitelező pénzintézetek nagyon óvatos üzletpolitikát folytatnak. Bár elmondható, hogy az utóbbi években bekövetkező birtok koncentráció és centralizáció következtében a mezőgazdaságnak nyújtott hitelek növekedésnek indultak.

A támogatással igényelhető mezőgazdasági hitelállomány az 1995–1997. évi átlagállományhoz képest a 2001. évre közel a háromszorosára emelkedett. A támogatott hitelek belső arányait vizsgálva pedig számottevő pozitívum, hogy a mezőgazdasági termelési folyamatok sajátosságaihoz nem eléggé illeszkedő éven belüli hitelek arányai 72,3%-ról 49,2%-ra csökkentek. Bár az értékállomány-adataik így is a kétszeresükre emelkedtek az 1990-es évek közepéhez képest, míg az éven túli – kedvezőbb hitelforrások – előtérbe kerültek a részarány adataikat tekintve (*2. táblázat*).

2. táblázat

A támogatással igényelhető mezőgazdasági hitelállomány

Megnevezés	Mérték-egység	1995–1997. évek átlaga	1998	1999	2000	2001
Éven belüli kamattámogatásos hitelek	millió Ft	73 497	93 404	110 936	136 975	143 523
	%	72,3	41,6	44,5	48,9	49,2
Éven túli kamattámogatásos hitelek	millió Ft	13 127	33 200	3 785	31 603	30 369
	%	12,9	14,7	15,1	11,3	10,4
Tőkepótló hitel egyenlege	millió Ft	15 000	98 356	100 726	93 065	67 617
	%	14,8	43,7	40,4	33,2	23,2
30/2000. (III. 10.) Kormányrendelet alapján felvett éven túli hitelek	millió Ft				18 450	49 989
	%				6,6	17,2
Összes hitel	*millió Ft*	*101 624*	*224 960*	*249 147*	*280 093*	*291 498*
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: FVM Ágazati Költségvetési Kapcsolatok Főosztálya

Ugyanakkor elmondható, hogy a tőkepótló hitelek jelentős mértékben a gazdaságok veszteségeit finanszírozták, ám az ágazat igényeihez jobban igazodó, hosszabb futamidejű hitelek növekvő érték- és részarányadatai egyaránt kedvező képet mutatnak.

Az államilag támogatott mezőgazdasági bankhitelállomány vállalkozási formák szerinti megoszlásakor figyelemre méltó arány, hogy a hitelvolumen 89,3–88,2%-a a szövetkezeti és gazdasági társasági formában működő üzemekre koncentrálódik a 2000. illetve a 2001. években. A gazdálkodó szervezetek, illetve társas vállalkozási formák termőterület részaránya (mint az *1. táblázatban* látható) viszont alig éri el az 50%-ot. Ez arra mutat, hogy a pénzintézetek hitelkihelyezései alapvetően mégis – közel 20%-ban – a társas vállalkozásokra koncentrálódnak (*3–4. táblázat*). Megállapítható, hogy a társas vállalkozások hitelképesebbek, sőt hiteltőkével jobban el is látottak. A hitelkihelyezések döntő többsége náluk jelentkezik.

A 2000. illetve a 2001. évek hiteladatait közvetlenül összehasonlítva megfigyelhető, hogy a támogatott mezőgazdasági hitelállomány – 1 év alatt – 4%-kal emelkedett, ám az ágazat egészére kimutatott értéknövekedés pozitívumánál fontosabb jellemző, hogy az őstermelői, egyéni vállalkozó és gazdasági társasági formában működő vállalkozások támogatott hitelállományai egyaránt arányosan fejlődtek az elmúlt években. Ez arra enged következtetni, hogy a különböző üzemtípusok közötti politikai preferenciák oldódni látszanak.

Ugyanakkor lényeges hangsúlyozni, hogy a magyar mezőgazdaságban tapasztalható termelési és jövedelmezőségi problémák miatt a mezőgazdasági hitelállomány bővítése csak állami kezességvállalások mellett biztosítható. Az ezredfordulót követő időszak adatai erre engednek következtetni. Tehát az állami támogatások színvonala és mértéke eleve befolyásolja a mezőgazdasági hiteltrendek alakulását is.

A 2000. évről szóló költségvetési törvény 65 milliárd forint kezességvállalás lehetőségét biztosította a mezőgazdasági hitelekhez kapcsolódóan. Ez a külön kezességvállalási keret lehetővé tette olyan új konstrukciók beindítását, mint például a kibontakozási- és gazdahitelprogram 25, illetve 12 milliárd forintos kereteinek megnyitása. A kibontakozási hitelkonstrukció ugyanakkor szükségessé tette a támogatási előirányzatok 2001–2002-re történő jelentős mértékű növelését.

A kamattámogatásos konstrukcióban biztosított mezőgazdasági hitelek állománya 2001. év végén 291,7 milliárd forint volt, amelyből az állami kezességvállalással biztosított hitel értéke 37,6 milliárd forint, aránya pedig 13% volt. Ez az érték 15,7 milliárd forinttal, a hozzá kapcsolódó kezességvállalás pedig 16,1 milliárd forinttal volt nagyobb az egy évvel korábbi értékhez képest.

3–4. táblázat

A támogatott mezőgazdasági hitelállomány vállalkozási formák szerint, 2000–2001

Megnevezés	Mérték-egység	Össze-sen	Ős-termelő	Egyéni vállalkozó	Szövet-kezet	Gazdasági társaság
2000. december 31-i állapot						
Éven belüli lejáratú forgóeszköz-hitelek	millió Ft	136 975	3040	6 770	25 350	101 815
	%	100,0	2,2	4,9	18,5	74,4
Éven túli lejáratú forgóeszköz-hitelek	millió Ft	93 065	2738	5 227	24 925	60 175
	%	100,0	2,9	5,6	26,8	64,7
Éven túli lejáratú beruházási hitelek	millió Ft	31 603	1493	7 225	5 969	16 916
	%	100,0	4,7	22,9	18,9	53,5
30/2000.(III. 10.) Kormány-rendelet alapján felvett éven túli hitelek*	millió Ft	18 450	683	2 841	3 690	11 236
	%	100,0	3,7	15,4	20,0	60,9
Mindösszesen	*millió Ft*	*280 093*	*7954*	*22 063*	*59 934*	*190 142*
	%	100,0	2,8	7,9	21,4	67,9

Megnevezés	Mérték-egység	Össze-sen	Ős-termelő	Egyéni vállalkozó	Szövet-kezet	Gazdasági társaság
2001. december 31-i állapot						
Éven belüli lejáratú forgóeszköz-hitelek	millió Ft	143 523	2 251	3 995	17 537	120 583
	%	100,0	1,6	2,8	11,6	84,0
Éven túli lejáratú forgóeszköz-hitelek	millió Ft	67 617	2 708	4 984	13 512	46 413
	%	100,0	4,0	7,4	20,0	68,6
Éven túli lejáratú beruházási hitelek	millió Ft	30 369	2 581	7 859	3 666	16 263
	%	100,0	8,5	25,9	12,0	53,6
30/2000.(III. 10.) Kormány-rendelet alapján felvett éven túli hitelek*	millió Ft	49 989	2 496	7 390	11 617	28 486
	%	100,0	5,0	14,8	23,2	57,0
Mindösszesen	*millió Ft*	*291 498*	*10 036*	*24 228*	*45 489*	*211 745*
	%	100,0	3,4	8,3	15,6	72,6

* 30/2000. (III. 10.) Kormányrendelet alapján felvett éven túli hitelek: fiatal agrárvállalkozók támogatása, gazdahitel program támogatása, új típusú szervezetek, szövetkezetek támogatása, kibontakozási hitelkonstrukció támogatása, pótlólagos hitel.

Forrás: FVM Ágazati Költségvetési Kapcsolatok Főosztálya

Az elmúlt évek jellemzője, hogy a mikro- és kisvállalkozások már nagyobb arányban részesednek az adott évben engedélyezett, éven túli lejáratú mezőgazdasági hitelekből, mint a közép- és egyéb vállalkozások, amelyek főleg éven belüli lejáratú hiteleket vesznek fel, a kamatok visszafizetésére pedig újabb hiteleket igényelnek. A bankok azonban nem preferálják túlzottan a mezőgazdaságot. A kockázati tényezők alapján – az elmúlt évek kedvező hiteltrendjei ellenére – túlfinanszírozottnak minősítik. De az ágazatban jobbára csak tartják, nem erősítik a pozíciójukat a mezőgazdaság finanszírozásában. Hitelexpanzióra csak állami költségvetési garanciavállalás esetén hajlandóak.

Az ágazat „pótlólagos hitelezhető képességét" nagyban befolyásoló állami támogatási rendszer az EU-csatlakozás küszöbén ugyancsak átgondolásra szorul. Az Európai Unió támogatási politikájával összevetve a magyar viszonyokat megállapítható, hogy a 2002. évben felhasznált 213 milliárd forintos támogatási összegnek alig a 10%-a EU-konform eljárás. A 2003. évi agrárszabályozás alapkoncepciója, hogy a felhasználásra előirányzott 235 milliárd forint költségvetési támogatási keret legalább 60%-os aránya a közösségen belüli normák szerint kerüljön felhasználásra. Az EU támogatási politikája szerinti eljárások átvétele az ágazat további „hitelezhetőségét" nagyban segíteni fogja.

A magyar agrárfinanszírozás intézményrendszere

Az állami támogatásokkal biztosított kereskedelmi banki hitelnövekmény pozitívuma mellett az agrárágazat általános hiteltőke ellátása és hitelintézményi leszervezettsége máig megoldatlan. Az ágazat hosszú távú fejlesztési finanszírozását biztosítani hivatott Földjelzálog Hitelbank mezőgazdasági portfoliója máig kialakulatlan, míg a külföldi tulajdonosi hátérrel működő jelzálogbankok a magyar agrárágazat tulajdon viszonyainak rendezetlensége és a termőföld politikai erővonalakkal való védettsége miatt még nem fejlődött ki. A takarékszövetkezeti oldalról felkínált hitelezési konstrukciók ugyan kedvezőek, és a mezőgazdasági kisvállalkozások igényeihez igazodóak, ám a takarékszövetkezetekkel szemben – az EU-csatlakozással párhuzamosan – támasztott alaptőke követelmények a takarékszövetkezeti oldalt rövidesen erős koncentrációra és centralizációra kényszerítik. Ennek következtében a helyi igényekhez jobban igazodó, kisebb hiteligényeket is finanszírozó, helyi bankjelleg is csökkenni fog, ezzel párhuzamosan pedig a hitelezési politikájuk a nagyobb ügyfelekre fog koncentrálódni.

A magyar agrárfinanszírozás intézményrendszerének kialakítása során három, egymástól jól elhatárolható külföldi modell kerül előtérbe:

1. A legnagyobb csoportot azon országok alkotják, ahol döntően a szövetkezeti agrárbankhálózat finanszírozza a mezőgazdaságot (Németország, Hollandia, Franciaország, Svédország).

2. Az Egyesült Királyságban országos hálózatú, nagy üzleti (kereskedelmi) bankok hitelezik a mezőgazdaságot. A brit modellnek két sajátossága is van: sem szakosított pénzintézet, sem preferált agrárhitel nincs. A farmerek ugyanolyan feltétellel kapnak hitelt, mint más vállalkozások. A kamatlábak a pénz- és tőkepiac változásaihoz igazodnak.
3. Az amerikai modell több intézménycsoportot alakított ki az agrárhitelek piacán, amelyek versenyeznek egymással.

A felsorolásból látható, hogy a fejlett ipari országokban az agrárfinanszírozás különböző formái alakultak ki, ám bármely modell átvétele csakis a magyar mezőgazdaság termelési alapjainak stabilizálását követően történhet meg. Az egyéni gazdaságok szintjén az üzemképes birtokméret kialakítása, azaz a további birtokkoncentráció után van meg az elvi lehetősége a hiteltrendek emelésének, az ágazat biztonságos hitelezésének. Az üzem- és versenyképes birtokméretek kialakításáig az agrárfinanszírozás intézményrendszereinek és érdemi hitelezési folyamatainak elindítása kétséges, ám a folyamatosan változó magyar termelési és közgazdasági viszonyokhoz illeszkedő finanszírozási modell segítheti az üzemképes birtokméretek kialakulását, akár az egyéni gazdaságok, akár a társas mezőgazdasági vállalkozások szintjén.

A magyar bankszektor Európai Uniós integrációja az elmúlt évtizedben folyamatos volt. Magyarországon ugyanazok a bankdirektívák érvényesülnek, és ugyanaz a tulajdonosi kör található meg a kereskedelmi bankokban, mint a fejlett piacgazdaságokban, illetve Nyugat-Európában. A magyar jegybank refinanszírozási politikája mára már ugyancsak megfelel az Európai Uniós elvárásoknak, a monetáris politikával egyetemben.

Az EU-ban évtizedek óta két irányból hangolják össze a bank- és hitelintézeti tevékenységet. Egyrészt megszüntetik a vállalatalapítás útjában álló akadályokat, s a külföldi bankokat hátrányosan érintő rendelkezéseket, másrészt kialakítják és összehangolják a közösségi szabályozást. A mezőgazdaság hiteligényét biztosító intézmények általában nem csak az ágazat finanszírozásával foglalkoznak, hanem más gazdasági ágba tartozó egységeknek is hiteleznek. A jelzáloghitel intézmények alapvető szerepet töltenek be az ágazat hosszabb távú fejlesztési célú finanszírozásában. A nagy- és közepes méretű üzemek finanszírozásában egyes kereskedelmi bankok, hitelszövetkezetek és befektetői társaságok közvetlenül is részt vehetnek. A hitelnyújtás feltétele nagyméretű egységek esetében az üzleti terv, a középgazdaságok esetén a gazda megbízhatósága. A mellékfoglalkozású üzemek, a kistermelők hitelezése az őket összefogó termeltető szervezeteken keresztül történik.

A javasolható modell

A mezőgazdaság válságból való kivezetéséhez szükséges feltőkésítés mindaddig várat magára, ameddig a földpiac Magyarországon ki nem alakulhat. A mezőgazdasági tőkeellátás megszervezéséhez szükséges lízing- és földjelzálog banki finanszírozások az ágazat ingatlan viszonyainak liberalizálásáig nem alakulhatnak ki.

A mezőgazdasági területek értékeinek közgazdasági optimuma és a termelés számottevő hatékonysága azonban csak akkor következhet be, ha a hitelt biztosítók a jelzálog jogukat az általuk finanszírozott tőkés társaságok birtokain is érvényesíteni tudják. Észak-amerikai, ausztrál, új-zélandi és nyugat-európai modellekkel igazolható, hogy a termelés hatékonysága és a mezőgazdasági ingatlan spekuláció megszűnte egyúttal a hitelezői-banki biztonságot növelő tényező is, hiszen ha a mezőgazdasági ingatlanokra a szabályozási kötöttségek megszűnnek, egy bizonyos szinten a kereslet-kínálat szabályai válnak meghatározóvá. Célszerű, hogyha a magyar földpiac az EU-csatlakozás közeledtével folyamatosan, a magyar társadalmi és gazdasági adottságoknak megfelelően megnyitásra kerül, a hitelt folyósító bankok és lízing társaságok pedig a kihelyezett tőke visszafizetés esetleges elmaradásakor tulajdonosi, illetve vagyonkezelői szerepkörbe léphetnek. A földpiaci viszonyok piacosításával lehetőség teremtődik arra is, hogy a korábbi tulajdonosok visszabérelhessék, vagy visszalízingelhessék a tőkés típusú mezőgazdasági üzemeket. A mezőgazdasági üzem, a finanszírozó intézet és a társadalom érdeke így harmonizálható. Számot kell vetni azzal, hogy az elmúlt évtizedben a mezőgazdasági ingatlanok körülbástyázása a szabad mezőgazdasági tőkemozgást akadályozó feltételekkel az ágazat összvégtermék-kibocsátásának 30%-os csökkenésével és a mezőgazdasági népesség elszegényedésével járt, úgy, hogy a mezőgazdasági nagyüzem mint üzemtípus, mint munka szervezeti egység felszámolódott, az önálló paraszti gazdasági termelési modell pedig az objektív közgazdasági feltételek hiánya végett nem alakulhatott ki (lásd bővebben: *Lentner,* 2001). Az önálló, és versenyképes parasztgazdasági és ennek bázisán az önálló szabad paraszti létforma (esetleg mint önálló társadalmi réteg) kialakulásának az esélye hazánkban az elkövetkező évtizedben minimális, sőt, a nyugat-európai, és észak-amerikai birtok centralizációs és koncentrációs folyamatokat, és a velük járó termékmennyiség dömpinget és minőségjavulást látva már csak a magyar versenyfeltételek hiánya miatt is kétséges. A Nyugat-Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában honos piaci szemléletű rendszerek Magyarországra leginkább adaptálható típusával, fokozatos bevezetésével lehet a magyar mezőgazdasági földterületek spekulációs célzatú hasznosítását felszámolni. A földpiac kialakulásához, és ezen keresztül a termelés színvonalának, a mezőgazdasági népesség életminőségének a fellendítéséhez csak az ingatlan forgalmazási kötöttségek körültekintő felszá-

molásával, majd ennek alapján egy közgazdaságilag és társadalmilag optimális ágazati feltőkésítési rendszerrel lehet érdemi előbbre lépést elérni.

A mezőgazdasági ingatlanok tőkeerős befektetők előtti forgalomképtelensége a mezőgazdasági földjelzálog-hitelezések és lízingkonstrukciók megindításának legfőbb akadálya. Az állami tulajdonban lévő Földjelzálog Hitelbank agrár hitelezői tevékenysége az elmúlt években nem indult meg, de a mezőgazdaság területén „szunnyadó" lízingpiac is az ágazat „politika mentesítését" követően indulhat csak jelentős fejlődésnek. A külföldi tapasztalatok, a hatékony lízing konstrukciók átvétele az ágazatban jelentős előbbre lépést hozhat, mindehhez azonban a továbbiakban is elengedhetetlenek a kormányzati támogatások. A magyar termőföld liberalizálása a jelzálog-hitelintézetek bátrabb fejlesztési-hitel-folyósításához kell, hogy elvezessen, sőt, az állami tulajdonú Földjelzálog Hitelbank mellett a földhitel piac megnyitására is indokolt sort keríteni. A hitel folyósítások nagyságrendi növekedése azonban csak akkor teljesedhet ki, hogyha a hitelt biztosító a jelzálogjogát az általa hitelezett tőkés társaságok birtokain érvényesíteni is tudja. Észak-amerikai, ausztrál, új-zélandi, és nyugat-európai tapasztalatok, illetve az azokat értékelő tanulmányaim (*Lentner,* 1991, 1992) alapján azonban hatékonyságot, banki biztonságot és munkahelyi továbbfoglalkoztatást növelő tényező, hogyha válság, vagy természeti csapás esetén, a hitel visszafizetés elmaradásakor, a hitelt folyósító bank tulajdonosi, illetve vagyonkezelői szerepkörbe kerülve a birtokot a hitel visszafizetésére képtelen tulajdonosnak lízingbe adhatja és a termeléshez szükséges fejlesztési és forgótőkét ezen új finanszírozási-vagyonkezelési formában biztosítják, illetve a tőke visszafizetést garantálják. A magyar viszonyoknak ezen későbbi érettsége garantálja majd a mezőgazdaságban a földjelzálog hitelezésnek és a lízingpiacnak a lényeges felfutását, amelynek bekövetkezése a 2001-es évvel kezdődő évtized közepére várható. Ám az érdemi előbbre lépéshez az út csakis a mezőgazdasági földpiac megnyitásán, az optimális érték-árviszonyok kialakulásán, és egyúttal a mezőgazdasági ingatlan földspekuláció megszűntével vezethet el.

Irodalom

Dr. Lentner Cs. 1991: A mezőgazdasági hitelek árnyoldalai. *Gazdálkodás, agrár-közgazdasági, vállalkozási és üzemgazdasági tudományos folyóirat,* 12. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 29–33. pp.

Dr. Lentner Cs. 1991: Agrárfinanszírozás Új-Zélandon. *Gazdálkodás, agrár-közgazdasági, vállalkozási és üzemgazdasági tudományos folyóirat,* 12. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 73–78. pp.

Dr. Lentner Cs. 1992: A magyarországi agrárfinanszírozás kérdőjelei. (Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Új-Zéland – követhető modellek?) *Gazdálkodás, agrár-közgazdasági, vállalkozási és üzemgazdasági tudományos folyóirat,* 1. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, 70–73. pp.

Dr. Lentner Cs. 2001: Ezredfordulós dilemmák: agrárpolitika a pénzügypolitika fogságában. In Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve.* Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 178–190. pp.

Lentner Cs. 2002: A magyar lízingpiac sajátosságai és fejlődésének lehetséges irányai. *Gazdaság és Társadalom,* 1–4.

Dr. Hauser, S.–Dr. Lentner, Cs. 2003: Immobilienleasing: Mieten statt kaufen, Entwicklung des deutschen und ungarischen Marktes, Deutschland, Freiburg, Input *Wissenschaftliche Magazine,* 1. 26–30. pp.

KSH éves jelentései. Budapest, 1990–2001.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ AGRÁRGAZDASÁG EU-ÉRETTSÉGE

Czárl Adrienn

Bevezetés

Az uniós csatlakozás közeledtével fontos kérdésnek számít annak ismerete, hogy hazánk mennyire érett az EU-tagságra. Mely területeken vannak lemaradásai és milyen mértékben a jelenlegi tagországokhoz képest?

Az alábbi tanulmányban elsőként bemutatásra kerülnek olyan külföldi kutatók által készített vizsgálatok, melyek a csatlakozni kívánó országok – így Magyarország – érettségét mutatják. Ezen vizsgálatok alapján készítettem el különböző mutatók felhasználásával hazánk agrárérettségi mutatóját és annak alakulását 4 évre vonatkoztatva. Számításaim az Eurostat és Ecostat adatbázisán alapulnak, továbbá felhasználásra kerültek az agrárbeszámolók és a SAPARD-tervben található értékelések is.

Nyugati elemzők általános érettségértékelése

Az *európai uniós érettség* vizsgálata *új fogalom*ként jelent meg a szakirodalomban az elmúlt években, így az erre irányuló kutatásokra alig találni példát. A meglévő vizsgálatok általában az átalakulás folyamatára, egyes területek elmaradottságára, a támogatott szektorokban bekövetkező változásokra, illetve zömmel a csatlakozás várható hatásaira irányultak, „általános EU-érettséget" nem vizsgálnak. Azért az mégis megállapítható, hogy az érettség vizsgálatának gondolatát elsőként talán azokból a kutatásokból lehet levezetni, amelyekben az átmeneti országok reformjainak intenzitását mérték. A csatlakozni kívánó országok reformjainak intenzitását és eredményességét főként *nemzetközi pénzügyi intézmények elemzői* vizsgálták – nem maguk a csatlakozás előtt álló országok –, többféle módszert alkalmazva (*Fisher–Gelb,* 2000; *De Melo–Denizer–Gelb,* 1999; *Weder,* 2000; *Szabó,* 2000c). Ennek elkészítése során az egyes szerzők különböző fő és alfeltételeket vizsgálnak, különböző szempontok, mutatóértékek figyelembevételével. A vizsgálatok arra irányultak, hogy *milyen mértékben teljesültek,* illetve *mikorra várható* az EU által kívánatos – illetve *az EU-t jellemző – értékek elérése.* Szerzőktől függően hol pedig az egyes területek kívánatos szintre történő eljutásához szükséges időt, hol az érettség pontozásos értékét határozták meg.

Ugyan ezek a vizsgálatok különböznek a használt paramétereket illetően, végeredményük – nem meglepő módon – azonos. Ennek magyarázata egyrészt abban rejlik, hogy mindegyik módszer ugyanazt a területet, az átalakulás eredményességét vizsgálta (így az lenne a meglepő, ha nem egyeznének), másrészt viszont az alkalmazott módszertan hasonló (néhány kiemelt mutató segítségével történő pontozás).

A magyar gazdaság EU-érettsége

Az előzőekben említett elemzési módszerek a csatlakozni kívánó országokat hasonlították össze egymással, illetve az EU-val. Azonban ezek a többmutatós vizsgálatok egymásnak eléggé ellentmondó következtetésekre adhatnak alkalmat, ezért várható, hogy szükség lesz egy nemzetközi összehasonlításra is alkalmas összevont mutatószám megalkotására is. Így ez a *mutató alkalmas lehet:* a) Magyarország helyzetének felmérésére; b) az esetleges lemaradás miatt szükségessé váló intézkedések helyének körülhatárolására; c) az elért eredmények megállapítására; d) a változások pontos nyomon követésére; e) a többi csatlakozni kívánó országgal történő összehasonlításra.

Egy ilyen mutatószám kialakításához *első lépés*ben a *vizsgált területek lehatárolására* van szükség. Ehhez segítséget nyújthatnak az előzőekben részletezett vizsgálatok elemzett területei, illetve az azokkal kapcsolatosan tett megjegyzések, hiszen olyan szempontból mindenképpen hasznos információt adnak, hogy milyen értékelési és vizsgálati módszereket alkalmaznak a külföldi pénzintézetek az átalakuló országok elemzéséhez.

Ezt az elemzést végezte el egy magyar kutató, *Szabó László,* aki kísérleti jelleggel egy *mutatórendszert* alakított ki (*Szabó,* 2000a, 2001), amely erre a jelentésre alapozva a vizsgálandó területek megjelölt öt szempontja mellé konkrét mutatókat és azok értékelését határozta meg. Ezek az alábbiak:

1. *Nemzetgazdasági teljesítmények*

   Az egy főre jutó vásárlóerő paritásos GNP tényszámai és a GDP növekedés alakulása.

2. *Bruttó hazai termék felhasználása*

   A bruttó felhalmozás és a lakossági fogyasztás tényleges alakulásának adatai.

3. *Munkaerőpiac*

   Az aktivitási ráta és a foglalkoztatási ráta.

4. *Pénzügyi egyensúly*

   Az egységnyi GDP-re jutó bruttó államadósság (maastrichti konvergenciakritérium).

5. *Külgazdasági egyensúly*
   A kereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg GDP-hez viszonyított egyenlege.

A vizsgálat arra a megállapításra jutott, hogy *hazánk egészében véve* (a legtöbb kiemelt mutató tekintetében elért többleteredménye alapján) már *érett lenne a tagságra.* Az EU átlagát meghaladó többletteljesítményeink főként a reálszféra fejlődési mutatóinál jelentkeztek. Amin viszont még *javítani kellene,* azok főként a pénzügyi folyamatokra (az infláció mértékére, a külkereskedelmi és folyó fizetési mérleg egyensúlyára és a költségvetési gazdálkodás eredményeire) vonatkoznak (*Szabó,* 2000b). Vagyis hazánk gazdasága jelenleg leginkább az EU monetáris követelményeitől marad el, tehát *az EU-érettség tekintetében* további jelentős előrelépésekre van szükség.

Fontos megjegyezni, hogy az EU-érettséget, mintegy összevont értékelést nem elégséges néhány fő (makroökonómiai típusú) mutató alapján meghatározni; azt *célszerűen ki kellene egészíteni néhány társadalmi,* vagy adott területet érintő *mutatóval is,* hogy árnyaltabb eredményt kapjunk.

Az agrárérettség meghatározása

Az agrárgazdaság a csatlakozással kapcsolatosan az egyik legtöbb problémát adó és legjelentősebb terület, amit az is mutat, hogy az uniós támogatások zöme is erre a területre irányul. Éppen ezért célszerű lenne nemcsak az ország általános érettségét, hanem – az eddigiekben bemutatott érettségi mutatók és módszerek alapján jól alkalmazható eredményt adó – agrárérettségi mutatót is kialakítani. Az egyes *vizsgálati körök* kialakításánál az alábbi szempontokat vettem figyelembe:

1) A mezőgazdaságot jellemző általános és a gazdasági növekedést meghatározó mutatók:
   a) a mezőgazdaságilag megművelt területek aránya
   b) a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya
   c) a mezőgazdaság részesedése a GDP-ből

2) Piaci helyzetet bemutató területek általános értékelése (az egyes termékeket összesítve):
   a) Minőség
   b) Áralakulás
   c) Agrárkereskedelmi kapcsolatok

3) A támogatást igénylő – így a fejlesztendő területek meghatározása:
   a) Infrastruktúra
   b) Uniós előírásoknak való megfelelés
   c) Fenntartható fejlődés
   d) Humán terület

Ilyen irányú vizsgálatok elvégzésére ezek a *mutatók* azért is alkalmasak, mert *módszertanilag egyeztetett információknak* számítanak, vagyis *képzésük azonos elvek alapján* történik. Ez igen fontos szempont a helyes eredmények eléréséhez. A pontozásos összesítő módszerek alkalmazása gyakori a hasonló célú elemzések körében. Ezek eredményei azonban érzékenyek az alapul vett mutatók számára. Sok mutató esetében jelentős *átfedések lehetnek,* ami az indokoltnál nagyobb súlyt adhat egy-egy összefüggésnek. A vizsgált mutatók különkülön értékelt, *korrigált pontszámainak számtani átlaga* alapján került kiszámításra a végső pontszám. Ebből adódik, hogy idővel a kiemelt mutatók köre vagy akár a súlyozás módszere során is *többféle megoldás* kínálkozik. Ezekről valószínűleg *több változat* kipróbálása és az időbeli stabilitás ismeretében lehet majd dönteni. *Ezeket az észrevételeket a későbbiekben bemutatásra kerülő saját érettségi mutató kialakításánál is figyelembe vettem.*

Jelen esetben csupán a 3. pont szerinti értékelést mutatom be – a terjedelmi korlátok miatt.

3) Támogatandó területek

Igazán fontos ennek a területnek az alaposabb vizsgálata, hiszen ha a támogatások ezekre a területekre irányulnak, akkor itt található lemaradás. A *vizsgálandó fő területek* bontása: *infrastruktúra, uniós előírásoknak való megfelelés, fenntartható fejlődés, humán terület.*

A megjelölt területeken belül igyekeztem olyan szempontokat és mutató-indikátorokat összegyűjteni, amely szempontok magukban foglalják az adott terület jellemzőit.

Az értékelés folyamata során az uniós előírásokat, mutatókat 100%-nak vettem, ehhez képest a magyarországi adatok százalékos megfelelését vettem alapul, pontokra átszámolva. Az egyes vizsgált területeket súlyoztam a fontossággal (kisebb maximális pontot lehetett elérni a kevésbé fontosnak ítélt területen), ezzel is ügyelve arra, hogy az összetartozó, korreláló adatok lehetőleg ne torzítsák az eredményt. Emellett az egyes területek közel azonos hangsúlyt kapjanak. Az így megkapott 4 vizsgált terület pontszámait összesítettem, szintén súlyozva. Az értékelés során több helyen is szubjektív módon jártam el (lásd a *-gal jelölt területek esetén), így az értékelés a későbbiekben további pontosításra szorulhat.

Általános megállapítások

Általánosságban az értékelés alapján megállapítható, hogy hazánk agrár EU-érettsége 60% körül található – ami az uniós csatlakozás előtt nem egészen egy évvel meglehetősen alacsonynak bizonyul. Az elmúlt években a fejlődés összesen 12%-os volt, viszont csak átlagosan; számos területen nem volt mérhető.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az agrárágazat fejlődése, a termelékenység javulása a többi nemzetgazdasági ágazathoz viszonyítva lassabban történik (*Erdős,* 1986).

1. táblázat

Agrárérettség mérése

Szempontok	Elérhető pont	Magyarország pontja, 1999	Magyarország pontja, 2002
Infrastruktúra (40)		*18,4*	*20,0*
Mezőgazdasági gépek, épületek általos kora, év	10	3,8	4,4
Úthálózat, árkok minősége*	5	2,5	2,5
100 ha alatti kisüzemek aránya, %	10	3	3,5
Felhasznált műtrágyamennyiség/ha	5	3,1	3,4
Költséghatékonyság mértéke, %	10	6	6,2
Uniós előírásoknak való megfelelés (20)		*14,1*	*14,5*
Környezetvédelmi és higiéniai előírásoknak megfelelő üzemek aránya, %	10	5,5	6
Minőségügyi és élelmiszer-biztonsági előírásoknak megfelelő termékek aránya, %	10	8,6	8,5
Fenntartható fejlődés (15)		*6,9*	*6,8*
Szántó/gyep aránya (területpihentetés)	5	1,8	1,8
Legelőállat-létszám/ha (túllegeltetés mértéke)	5	2,1	2,0
Öntözött terület aránya*	5	3	3
Humán terület, intézményrendszer (25)		*17,2*	*22,3*
Mezőgazdaságban dolgozó felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, %	5	7,2	7,3
Nyilvántartás, adatok hozzáférhetősége*	10	5	8
Intézményrendszer kiépültsége*	10	5	7
Összesen:	*100*	*56,6*	*63,6*

* Szubjektív megítélés alapján történt az értékelés a szöveges elemzéseken és értékeléseken alapulva.

Szintén lényeges szempont, hogy a vizsgált időszakban gazdasági recesszió van, amely hosszabbra nyúlik, mint azt az elemzők előre jelezték; a dekonjunktúra világméretűvé vált, emiatt a fejlődés lassabb a vártnál. Ennek ellenére a hazai GDP-növekedési ütem még így is több, mint kétszer akkora, mint a közösségi tagországoké átlagban.

Az egyes területeket külön-külön elemezve elmondható, hogy:

1) Az *infrastruktúra területén vannak a legnagyobb lemaradások,* itt mindenképpen jelentős javításra, beruházásra lenne szükség; a lemaradás némely területen 50% feletti. Ugyan az elmúlt pár évben az épület és gépberuházások-

nak köszönhetően némi javulás tapasztalható az elhasználódottság mértékében, a lemaradás még mindig jelentős. Szintén növekedés volt észlelhető a műtrágya felhasználásban hektáronként, de a felhasznált mennyiség még így is messze elmarad az uniós mezőgazdasági nagyhatalmakban tapasztalt mértéktől.

A legnagyobb problémát mégis az okozza, hogy a termelésben a ráfordítások hosszú idő óta lényegesen elmaradnak a szakmailag indokolttól, ami a termelési színvonal és a minőség rovására megy, a beruházások és a fejlesztések nem biztosítják az ágazat EU-csatlakozás utáni versenyképességéhez szükséges megújulást (Agrárbeszámoló, 2001). További problémát jelent, hogy nem alakult ki az európai versenyképességet biztosító stabil birtokszerkezet és birtokméret, a földtulajdon és használat túlzott mértékben elválik egymástól, túl nagy még mindig az apró birtokok aránya, amelyek nem hatékonyak. Szintén gondot jelent, hogy nem alakult ki a termelői integrációk eredményes gyakorlata, súlyos gond a TÉSZ-ek megalakulásában tapasztalható lemaradás.

A termelés nem sokáig növelhető megrekedt infrastruktúrával. A növekvő termelés kiszolgálására ugyanis javuló úthálózat, nagyobb szállítási kapacitás, bővülő javító-szerelő szolgálat, korszerűsödő és bővülő kereskedelmi hálózat, fejlődő hírközlés kell. Nem csupán a megrekedt infrastruktúra, hanem az e területen végrehajtott beruházások arányának csökkentése, a harmadik szektorban foglalkoztatottak számának a kívánatosnál lassabb növekedése is jelentős zavarokhoz vezet, ami egyebek között az egész gazdasági fejlődés lelassulásában jelentkezik (*Erdős,* 1986).

2) Az *uniós előírásoknak való megfelelés* kérdéskörében a vizsgált szempontok alapján a *higiéniai, környezetvédelmi és állatjóléti előírások területén* találunk *jelentős hiányokat;* az üzemek, állattartó telepek 40%-a még mindig nem felel meg az uniós követelményeknek – holott a jogszabályi háttér, amelynek harmonizációja megtörtént, ezt magában foglalja. Ha azonban egy üzem nem felel meg az itt található követelményeknek, úgy uniós forráshoz sem juthat, ami azt jelenti, hogy kiszorul a termelésből. Szerencsére a termék oldalon a problémák nem olyan jelentősek, bár még ott is van javítanivaló.

3) A *fenntartható fejlődés* az EU számára igen fontos fogalom, amely a magyar gazdaságban még alig-alig jelent meg. Mint azt az értékelés is mutatja, oda kell figyelni erre a területre is. Igaz, hogy az értékelés 50% alatti értéket mutat, azonban ez a fogalom az EU számára is *új,* ezért itt *a lemaradás* nem tűnik annyira komolynak (éppen ezért is szerepelt az értékelésben kisebb hangsúllyal), időben *gyorsabban behozható.*

4) Az *intézményrendszerrel* kapcsolatosan az értékelés némi torzítást mutat: ugyan a kapott pontértékek igen jónak minősülnek – köszönhetően a mezőgazdaságban dolgozó kiugróan magas arányú felsőfokú végzettséggel rendelkező *szakemberek* arányának, ami a *szellemi potenciál* miatt nagy fontosságú –, a helyzet azonban nem olyan kedvező.

Ugyan számszakilag jónak tűnik az intézményrendszer kiépültsége melletti érték, de ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az uniós csatlakozással, a támogatásokhoz kiépült intézményrendszer hiányában nem jut hozzá az ország, akkor ez az érték mindjárt nem tűnik annyira kedvezőnek. Hozzátéve mindehhez azt, hogy a felkészülésben eddig bekövetkezett késedelem miatt az *intézményrendszer akkreditációjában* a csatlakozás előtt álló országok között Magyarország az elmúlt időszakban az első helyről az *utolsó helyre* került (amihez nagyban hozzájárult a SAPARD-program késedelmes beindítása); mindez csak fokozta a *kedvezőtlen nemzetközi megítélést.*

Összegzés

A magyar agrárgazdaság jelentős gazdasági szektora a nemzetgazdaságnak, amely a kedvező ökológiai adottságok kihasználásában és a vidék fejlődésében alapvető szerepet játszik. Európában hazánk egyike azon kevés országoknak, ahol a mezőgazdaságilag hasznosított terület aránya rendkívül magas. Az agrártermékek széles skálájának termesztését lehetővé tevő kedvező földrajzi viszonyok mellett további előnyöket jelent a munkaerő szakképzettsége, a lakosság mezőgazdasági tevékenység iránti szeretete, a kutatás és oktatás magas színvonala, valamint az állami hatósági ellenőrzés kiépített lánca. Mindezen pozitív tényezőknek köszönhetően a magyar mezőgazdaság tradicionálisan exportorientált és nyitott a nemzetközi folyamatokra (Agrárbeszámoló, 2001).

Az elmúlt évek helyzetértékeléseiből egyértelműen kitűnik, hogy az EU-csatlakozás előtt álló agrárgazdaság válságos helyzetben van. A tartósan nyíló agrárolló következtében a gazdálkodók jövedelemhelyzete nem kielégítő, de ennek javulása állami beavatkozás nélkül szinte lehetetlen.

A tagságig hátralevő rövid időszakban törekedni kell annak a lemaradásnak a felszámolására, amely jelenleg hazánk és az EU-tagállamok között fennáll, főleg a termelés jövedelmezősége, illetőleg a műszaki színvonal tekintetében. Erre csak a hazai költségvetési támogatási szint emelése és így többletforrásokkal a gazdálkodók pénzügyi helyzetének rendezése esetén van lehetőség.

Az elmulasztott intézményi, technológiai és piacra jutási fejlesztések következtében a közelgő uniós csatlakozás már fokozott agrár- és nemzetgazdasági kockázatokkal is jár. A veszélyek mérséklésére összehangolt és további késlekedést nem tűrő intézkedésekre van szükség.

Irodalom

Fisher, S.–Gelb, A. 2000: The Process of Socialist Economics Transformation. *Journal of Economics Perspectives,* Vol. 5, No. 4, 91–105. pp.

De Melo, M.–Denizer, C.–Gelb, A. 1999: Patterns of Tranzition from Plan to Market. *The World Bank Economic Review,* Vol. 10, No. 3, 397–424. pp.

Weder, B. 2000: IMF World Ecomonic Survey, 2000. szeptember.

Szabó L. 2000a: A magyar gazdaság EU-érettsége. *Bővülő Európa,* 1. ECOSTAT 104. p. 29–32. pp.

Szabó L. 2000b: A magyar gazdaság EU-érettsége. *Bővülő Európa*, 1. 104. p. 29–32. pp.

Szabó L. 2000c: A nyugati elemzők értékelése az átmenet eredményességéről. *Bővülő Európa,* 4. ECOSTAT 142. p. 20–25. pp.

Szabó L. 2001: Tájkép csatlakozás előtt. *Bővülő Európa*, 3. 147. p. 5–27. pp.

Erdős T. 1986: *Növekedési ütem, növekedési pálya.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 386. p., 129–131, 133. p.

Agrárbeszámoló 2001.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ ERDÉLYI VIDÉKI TÉRSÉGEK FEJLŐDÉSI ESÉLYEI

Vincze Mária

Bevezetés

A területi versenyképesség fogalma, a régiók versenyképességének vizsgálata teret nyert a szakirodalomban. Reális feltételezésnek tűnik eszerint az is, hogy a dinamikusabban fejlődő régiókban a vidéknek is nagyobb esélye lehet a fejlődésre.

Az Európai Unió országaiban a fejlesztés egyre inkább a „területi versenyképesség" kialakítását, fenntartását jelenti. Egy vidéki térséget akkor tekinthetünk versenyképesnek, ha az a piaci versenyben helyt tud állni, ugyanakkor biztosítani tudja a környezet védelmét, a társadalmi és kulturális értékek megőrzését és képes partnerségi és területek közötti kapcsolatok kiépítésére és fenntartására. Más szóval, akkor versenyképes egy vidéki térség, ha döntően a helyi erőforrások együttesére alapozza a fejlesztést; a vállalkozói szektorát dinamikus innovációra készteti; különböző érdeklődőket, intézményeket tud bevonni a fejlesztés folyamatába, és képes együttműködni más környező területekkel; kapcsolódik a regionális, nemzeti és európai uniós politikákhoz; ugyanakkor a globalizáció kihívásaira is oda tud figyelni.

A területi versenyképesség alábbi négy dimenzióját vizsgáltuk a vidéki térségekben:

1. A *társadalmi versenyképességet,* ami az emberek azon képességet jelenti, hogy bekapcsolódjanak és másokkal együttműködjenek valamely projekt kigondolásában és megvalósításában, a különböző intézményi szintek közötti együttműködés alapján,
2. A *környezeti versenyképességet,* ami a résztvevők azon hozzáállását jelenti, hogy a környezetükért áldozatot is vállalnak, a természeti erőforrásaikat és a helyi örökséget, hagyományaikat (műemlékek, táj), megőrzik, újrateremtik.
3. A *gazdasági versenyképességet,* ami az érdekeltek azon képessége, hogy maximális hozzáadott értéket hozzanak létre azáltal, hogy erősítik az egyes szektorok közti kapcsolatokat, és oly módon csoportosítják az erőforrásokat, hogy a létrehozott termékek, vagyontárgyak helyi specialitássá váljanak, ily módon növelve azok értékét.

4. A *globalizációhoz való viszonyulást,* ami azt jelenti, hogy az ott élők megtalálják a térség sajátos szerepét más térségek vonatkozásában, és általában a külvilággal, oly módon, hogy saját területfejlesztési terveiket megvalósíthassák és biztosíthassák ezek fenntarthatóságát a globalitás körülményei között.

E tanulmány arra keres választ, hogy milyen mértékben kezdődött el a területi versenyképesség kialakításának folyamata az erdélyi régiók vidéki térségeiben. A fejlesztés területi és nem ágazati megközelítése politikailag is új hozzáállást igényel, aminek a gyors elsajátítására a viszonylag jelentős EU-s támogatások késztetik a döntéshozókat Romániában is. Az integrált fejlesztési elképzelések, a sokszereplős részvétel, a partnerségen alapuló együttműködés kialakítása stb. olyan feltételek, amelyeket az Erdély vidéki térségeiben élőknek is ismerniük és alkalmazniuk kell a jövőben, ha fejlesztési forrásokhoz akarnak jutni. Az erős helyi identitástudat mozgósító tényező lehet a területi stratégiák kidolgozásánál, a területről alkotott kép módosításában, ami a helyi termékek felértékelődését is kiválthatja. A helyi partnerkapcsolatok kialakítása kulcsfontosságú tényezője a régiók, vidékek fejlesztésének, de ezt a más területekkel, vidékekkel való együttműködésnek kell kiegészítenie, hogy új fejlesztési lehetőségeket tárjanak fel, tehát egy újfajta szolidaritás kialakítása szükséges az egyes területek között.

Tanulmányunk Románia két olyan régiójára terjed ki, amelyekben kistérségi kutatásokat is végeztünk az elmúlt években. Ezek a Központi régió, és ennek keretében a kászoni kistérség, valamint az Északnyugati régió, ahol a bánffyhunyadi kistérséget vizsgáltuk behatóbban.

Két kérdésre kerestünk választ:

1. Milyen fejlődést ért el a hagyományos Erdély két régiója az 1990-es években az országos átlaghoz viszonyítva?
2. A vizsgált vidéki térségekben a területi versenyképesség elemei fellelhetők-e?

A „területi tőke" feltárása, minőségi elemzése a közeljövő nagy szakmai kihívása lesz mindazok részére, akik regionális és vidékfejlesztési problémákkal foglalkoznak.

Az erdélyi régiók gazdasági helyzete és fejlődési dinamikája az 1990-es években

Tanulmányunkban azt a két régiót vizsgáljuk, amelyekben jelentősebb a magyarok részaránya: a Központi régió lakosainak 30%-a, az Északnyugati 19,3%-a magyar etnikumú (2002-es népszámlálás adatai).

Statisztikai idősorok elemzése alapján vizsgáltuk a két kiválasztott régióban a gazdasági mutatók alakulását a gazdaság egészére vonatkozóan, valamint a főbb ágazatok szintjén. Jelen tanulmányunkban mindössze két alapvetően fontos mutatóra hivatkozunk, ezek a foglalkoztatottak száma és a bruttó hazai termék (GDP), illetve az ezek alapján számított munkatermelékenységi mutató (GDP/foglalkoztatott). Ezek összehasonlító elemzése alapján vonunk le következtetéseket a régiók 1993 és 1999 közti fejlődésére vonatkozóan, és ennek alapján próbálunk meg a vizsgált régiók vidéki térségeinek fejlődési esélyeire következtetni.

1. táblázat

A munkaerő-foglalkoztatás a főbb ágazatokban, országosan és az erdélyi régiókban

Régió	Ágazatok	Foglalkoztatottak száma, ezer fő							
		1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Románia	*ÖSSZESEN*	*10 062,0*	*10 011,6*	*9493,0*	*9379,0*	*9022,7*	*8809,6*	*8419,6*	*8629,3*
	Mezőgazdaság	3 614,7	3 646,8	3265,0	3320,3	3377,8	3348,8	3466,1	3569,6
	Ipar	3 030,6	2 881,7	2714,2	2740,8	2449,6	2316,9	2054,0	2004,1
	Szolgáltatás	3 416,7	3 483,1	3513,8	3317,9	3195,3	3143,9	2899,5	3055,6
Észak-nyugati	*ÖSSZESEN*	*1 337,2*	*1 318,8*	*1234,5*	*1231,9*	*1173,9*	*1202,6*	*1147,7*	*1170,0*
	Mezőgazdaság	537,7	527,5	472,2	487,2	501,5	502,2	519,4	537,3
	Ipar	395,1	363,4	347,2	350,3	312,4	318,9	272,3	259,7
	Szolgáltatás	404,4	427,9	415,1	394,4	360,0	381,5	356,0	373,0
Központi	*ÖSSZESEN*	*1 206,8*	*1 211,3*	*1150,6*	*1162,8*	*1115,1*	*1088,0*	*1061,6*	*1063,9*
	Mezőgazdaság	355,2	374,6	334,7	341,9	345,2	342,4	354,1	361,4
	Ipar	477,8	454,1	423,2	441,3	404,2	372,2	352,5	326,9
	Szolgáltatás	373,8	382,6	392,7	379,6	365,7	373,4	355,0	375,6

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest.

Az ipari munkaerő nagyfokú csökkenése (25%-kal országos átlagban, 30%-kal az Északnyugati régióban és 22%-kal a Központi régióban) még nem jelzi a mélyreható szerkezetváltást, az ipari munkatermelékenység növekedését, csupán azt, hogy a szocialista iparosítás idején létrehozott, túldimenzionált nagyipari létesítmények jelentős része versenyképtelennek bizonyult és a kapun belüli felesleges munkaerőt el kellett bocsátania.

A szolgáltatásban dolgozók száma jóval kisebb mértékben csökkent (11% országosan és 8% az Északnyugati régióban), de itt is leépítésre került sor, miközben sokan kényszervállalkozókként kerestek foglalkoztatást a szolgáltatásban.

A mezőgazdaságban dolgozók száma az 1990-es években alig változott, mert a kéthektáros földtulajdonos már mezőgazdasági foglalkoztatottként szerepel a statisztikai nyilvántartásokban. Az a tény, hogy a bújtatott munkanélküli-

séget a mezőgazdaságra, így a vidékre terhelték rá, már eleve gátat szab a vidék fejlesztésének Romániában.

2. táblázat

A foglalkoztatottak régiónkénti részaránya és annak dinamikája a főbb ágazatok szintjén, %

Régió	Összesen			Mezőgazdaság			Ipar			Szolgáltatás		
	$r^{93}_{E_{kn}}$	$r^{99}_{E_{kn}}$	$Ir^{99/93}_{E_{kn}}$	$r^{93}_{E_{ka}}$	$r^{99}_{E_{ka}}$	$Ir^{99/93}_{E_{ka}}$	$r^{93}_{E_{ki}}$	$r^{99}_{E_{ki}}$	$Ir^{99/93}_{E_{ki}}$	$r^{93}_{E_{ks}}$	$r^{99}_{E_{ks}}$	$Ir^{99/93}_{E_{ks}}$
România	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Északnyugati	13,29	13,63	102,57	14,88	14,99	100,74	13,04	13,26	101,69	11,84	12,28	103,73
Központi	11,99	12,61	105,13	9,83	10,22	103,96	15,77	17,16	108,85	10,94	12,24	111,91

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest, saját számítások.

A vizsgált időszakban a Központi régióban kedvezőbb munkaerő-piaci mozgások történtek mint az Északnyugatiban. Nagyobb arányban nőtt a foglalkoztatás a szolgáltatásokban és az iparban, de a bújtatott munkanélküliek mezőgazdasági foglalkoztatása is nőtt.

Ha az 1993-as ágazati foglalkoztatási struktúrához viszonyítjuk a Központi régió 1999-es adatait, akkor már árnyaltabb képet kapunk.

3. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása ágazatonként országosan és az erdélyi régiókban, %

Régió	Mezőgazdaság			Ipar			Szolgáltatás		
	$S^{93}_{E_{ka}}$	$S^{99}_{E_{ka}}$	$I_{S\ E_{ka}}^{99/93}$	$S^{93}_{E_{ki}}$	$S^{99}_{E_{ki}}$	$I_{S\ E_{ki}}^{99/93}$	$S^{93}_{E_{ks}}$	$S^{99}_{E_{ks}}$	$I_{S\ E_{ks}}^{99/93}$
România	35,92	41,17	114,59	30,12	24,40	81,00	33,96	34,44	101,42
Északnyugati	40,21	45,26	112,55	29,55	23,73	80,30	30,24	31,02	102,57
Központi	29,43	33,36	113,33	39,59	33,20	83,87	30,97	33,44	107,96

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest, saját számítások.

A Központi régióban, 1993-ban, nagyobb volt az ipari (39,6%) és kisebb (29,4%) a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya, míg 1999-ben közel azonos (33,4%, illetve 33,2%) a két ágazat aránya, a szolgáltatásban foglalkoztatottak részaránya pedig csak kismértékben nőtt.

A növekedés szintetikus mutatója, a GDP, országos szinten 1993 és 1999 között alig változott, viszonylag változatlan a Központi régióban. is, de az Északnyugati régióban már jelentősebb mértékben csökkent (*4. táblázat*).

4. táblázat

A bruttó hazai termék (GDP) alakulása 1993 és 1999 között országosan és az erdélyi régiókban, milliárd lej, 1993-as árakon

Régió	Ágazatok	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Románia	*ÖSSZESEN*	*20 035,7*	*20 816,9*	*22 265,4*	*23 137,8*	*21 726,2*	*20 544,7*	*20 436,3*
	Mezőgazdaság	4 205,8	4 139,5	4 404,4	4 450,2	3 911,3	2 975,7	2 726,4
	Ipar	6 781,4	7 535,9	7 318,7	7 686,0	6 708,2	5 703,8	5 068,3
	Szolgáltatás	7 592,0	7 544,5	8 833,2	9 500,6	9 379,5	9 840,2	10 198,0
Észak-nyugati	*ÖSSZESEN*	*2 479,0*	*2 429,9*	*2 653,2*	*2 727,5*	*2 532,1*	*2 472,1*	*2 293,9*
	Mezőgazdaság	556,0	568,0	611,3	655,6	498,3	397,1	360,1
	Ipar	787,3	835,0	816,8	837,0	751,1	656,0	552,9
	Szolgáltatás	946,1	839,9	1 021,8	1 066,8	1 083,1	1 175,6	1 108,5
Központi	*ÖSSZESEN*	*2 470,2*	*2 542,4*	*2 813,3*	*3 065,3*	*2 879,6*	*2 611,0*	*2 444,8*
	Mezőgazdaság	489,6	465,2	573,1	574,5	422,6	357,9	309,2
	Ipar	967,4	1077,1	1 054,7	1 254,1	1 103,2	887,1	754,4
	Szolgáltatás	834,4	806,5	979,0	1 037,5	1 121,8	1 109,2	1 079,6
GDP deflátor		*327,4*	*239,1*	*135,5*	*145,3*	*247,3*	*155,2*	*147,8*

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest.

Jelentős eltérések vannak az ágazatok között: az iparban és a mezőgazdaságban nagyfokú csökkenés történt reál értékben, míg a szolgáltatásokban nőtt a GDP értéke, országos és regionális szinten egyaránt.

5. táblázat

A régiók részaránya az országos GDP-ből és annak dinamikája a teljes gazdaság és a főbb ágazatok szintjén, %

Régió	Összes GDP			GDP-mezőgazdaság			GDP-ipar			GDP-szolgáltatás		
	r^{93}_{kn}	r^{99}_{kn}	$Ir^{99/93}_{kn}$	r^{93}_{ka}	r^{99}_{ka}	$Ir^{99/93}_{ka}$	r^{93}_{ki}	r^{99}_{ki}	$Ir^{99/93}_{ki}$	r^{93}_{ks}	r^{99}_{ks}	$Ir^{99/93}_{ks}$
Románia	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Északnyugati	12,37	11,22	90,72	13,22	13,21	99,91	11,61	10,91	93,97	12,46	10,87	87,22
Központi	12,33	11,96	97,03	11,64	11,34	97,42	14,27	14,88	104,34	10,99	10,59	96,33

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest, saját számítások.

Az adatok a Központi régió kedvezőbb dinamikáját jelzik, míg az Északnyugati régióban az országos átlaghoz viszonyítva minden ágazatban jelentősebb a lemaradás.

Hogy az egyes régióknak, illetve közvetve azok vidéki térségeinek milyen jövőbeli fejlődési esélyei vannak, feltételezésünk szerint a munkatermelékenység szintje és dinamikája alapján becsülhető leginkább.

6. táblázat

A GDP/foglalkoztatott mutató alakulása 1993 és 1999 között országosan és az erdélyi régiókban, millió lej/1000 fő, 1993-as áron

Régió	Ágazatok	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Románia	*ÖSSZESEN*	*1991,2*	*2079,3*	*2345,5*	*2467,0*	*2408,0*	*2332,1*	*2427,2*
	Mezőgazdaság	1163,5	1135,1	1349,0	1340,3	1157,9	888,6	786,6
	Ipar	2237,6	2615,1	2696,5	2804,3	2738,5	2461,8	2467,5
	Szolgáltatás	2222,0	2166,0	2513,9	2863,4	2935,4	3129,9	3517,2
Észak-nyugati	*ÖSSZESEN*	*1853,9*	*1842,5*	*2149,2*	*2214,1*	*2157,0*	*2055,6*	*1998,7*
	Mezőgazdaság	1034,0	1076,7	1294,6	1345,6	993,7	790,8	693,3
	Ipar	1992,7	2297,6	2352,6	2389,2	2404,3	2057,1	2030,7
	Szolgáltatás	2339,5	1962,9	2461,6	2704,8	3008,7	3081,6	3113,7
Központi	*ÖSSZESEN*	*2046,9*	*2098,9*	*2445,1*	*2636,1*	*2582,3*	*2399,8*	*2302,9*
	Mezőgazdaság	1378,4	1242,0	1712,2	1680,4	1224,1	1045,4	873,1
	Ipar	2024,7	2371,9	2492,2	2841,9	2729,4	2383,4	2140,1
	Szolgáltatás	2232,2	2108,0	2493,1	2733,3	3067,4	2970,6	3041,2

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest, saját számítások.

A teljes gazdaság szintjén, országosan és a régiókban is nőtt a munkatermelékenység. Az erdélyi régiókban viszont a növekedési ütem alacsonyabb az országos átlagnál, különösen az Északnyugati régióban. A szolgáltatásokban jelentősen nőtt a munkatermelékenység, az iparban kismértékű a növekedés, míg a mezőgazdaságban nagyfokú a visszaesés. Vidéken, ahol a foglalkoztatottak 70%-a a mezőgazdaságban dolgozik, a mezőgazdasági munkatermelékenység jelentős csökkenése a fejlesztés forrásainak apadását jelenti. Az igazi gondot lényegében a munkatermelékenység alacsony értéke jelenti, ami eleve behatárolja a növekedés forrásait.

A következőkben a munkatermelékenység regionális szintjeit hasonlítjuk az országos átlaghoz a teljes gazdaság és a főbb ágazatok vonatkozásában (*7. táblázat*).

7. táblázat

A GDP/foglalkoztatott mutató a régiók és ágazatok szintjén az országos átlaghoz viszonyítva, %

Régió	Összesen			Mezőgazdaság			Ipar			Szolgáltatás		
	$r^{93}_{W_{kn}}$	$r^{99}_{W_{kn}}$	$Ir^{99/93}_{W_{kn}}$	$r^{93}_{W_{ka}}$	$r^{99}_{W_{ka}}$	$Ir^{99/93}_{W_{ka}}$	$r^{93}_{W_{ki}}$	$r^{99}_{W_{ki}}$	$Ir^{99/93}_{W_{ki}}$	$r^{93}_{W_{ks}}$	$r^{99}_{W_{ks}}$	$Ir^{99/93}_{W_{ks}}$
România	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Északnyugati	93.10	82.35	88.45	88.87	88.14	99.18	89.05	82.30	92.41	105.29	88.53	84.08
Központi	102.80	94.88	92.30	118.47	111.00	93.70	90.48	86.73	95.85	100.46	86.47	86.07

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2002, INS, Bukarest, saját számítások.

Az erdélyi régiók relatív helyzete romlott, különösen az Északnyugati régióban jelentős a pozícióvesztés 1999-ben az 1993-as helyzethez viszonyítva. Általános következtetésként állapíthatjuk meg, hogy a két vizsgált erdélyi régióban az 1990-es években nem zajlott le jelentős mértékű pozitív irányú szerkezetváltás, és ezekben a régiókban az országos átlagánál kisebb mértékben nőtt a munkatermelékenység. A Központi régió viszonylag kedvezőbb helyzetét az magyarázza, hogy itt kisebb a mezőgazdaság részaránya a teljes gazdaságban, és kisebb mértékben terhelődött az átalakulás során munkanélkülivé vált lakosság a mezőgazdaságra. Az ágazati struktúra alakulásában kedvezőnek ítélhető a szolgáltatások nagyobb mértékű növekedése és az ipari munkatermelékenység javulása, de ezek nem tudták kompenzálni a mezőgazdasági munkatermelékenység visszaesését.

Romániában az 1990-es években az erdélyi régiókban nem került sor jelentős területfejlesztési akciókra, egyelőre csak kisebb helyi jellegű fejlesztések történtek. Az átalakulás időszakában lezajlott változások nem csak hogy nem kedveztek a vidéknek, de a mezőgazdasági termelékenységi mutatók romlása eleve szegénységet teremt és tart fent, nehezítve mindenfajta vidékfejlesztési kezdeményezést. Tény viszont az is, hogy a vizsgált régiók vidéki térségeiben jelentős polarizáció zajlott le, és ha kevesen is, de vannak, akik gazdaságilag megerősödtek, részben a reprivatizáció nyomán, de főleg nem mezőgazdasági tevékenységre vállalkozván (pl. fakitermelés, kereskedelem, falusi turizmus stb.) vagy vendégmunkásként dolgozva külföldön (Magyarországon) és a megtakarításokat otthon befektetve.

A következőkben azt vázoljuk, hogy mennyire tudtak élni az 1989-ben beindult politikai–gazdasági nyitás lehetőségével az erdélyi vidéki térségben élők, és mennyire készültek fel a területi versenyképesség követelményeinek teljesítésére.

A területi versenyképesség elemei az erdélyi vidéki térségekben

Ma már a helyi sajátosságokra és helyi közösségek aktív részvételére alapozott vidéki térség- és társadalomfejlesztés szakmailag és politikailag elfogadott fogalmak Romániában is, bár inkább a szavak, mint a tettek szintjén. Ma még a vidékfejlesztés elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésére korlátozódik Az 1990-es évek vidékfejlesztési dinamikáját nem tudjuk mérhető adatokkal jellemezni. Nincsenek hivatalosan elfogadott NUTS 4 kistérségek Romániában, így ezekre vonatkozó statisztikai adatgyűjtés sem történik. Egyébként sem volna lehetséges a hagyományos gazdasági mutatókkal, így a bruttó hazai termékkel (GDP) mérni a vidékfejlesztést, mert az életminőség nem csak rövidtávú gazdasági növekedést jelent, hanem részben többet, emberi és intézményi hatékonyságnövekе-

dést is, másrészt kevesebbet, mert az életminőség javulása nem mindig igényli a GDP növekedését.

Kistérségi felméréseinket a Kolozs megyei Bánffyhunyad környéki 24 faluban, valamint a Hargita megyei Kászon község öt falujában végeztük. Néhány jellemző vonást emelünk ki, amelyek a területi versenyképességhez kapcsolódnak, s amelyek a kérdőíves felmérésekből és az interjúkból kitűnnek.

Pozitív tény, hogy ma már egyre többen vannak, különösen a fiatalabbak és az iskolázottabbak körében, akik felismerik a másokkal való együttműködés fontosságát, akik a *társadalmi versenyképességet* fokoznák. Azonban ezek is többnyire csak olyan projektek kigondolásában és megvalósításában hajlandók részt venni, melyeket saját személyes érdekeik is indokolnak (például falusi turizmus fejlesztése Kalotaszentkirályon, nyári táborok szervezése Kászonaltíz határában stb.). Vannak, akik csakis irányítóként hajlandók részt venni projektekben, és a 'falumegváltó' ötleteiket megpróbálják ráerőszakolni a közösségre, elképzeléseik ellenzőit eleve ellenségnek kiáltván ki. A jó szándékú tenni akarás ezek részéről gyakran válik a fejlesztések akadályává, a valós partneri kapcsolatok kialakulásának gátjává.

Az elvárt partnerség az önkormányzat–vállalkozók–civil szervezetek–szakemberek között a vizsgált községekben, és általában az erdélyi vidéki térség szintjén már alakulóban van, de még nem működik hatékonyan. Külső késztetésre alakultak ugyan községek közötti társulások (pl. a körösfői társulás vagy a Hargita megyei kistársulások), sok helyen szakemberek bevonásával helyzetfelméréseket is végeztek (számos székelyföldi községben, Körösfő környéki kistérségekben, a mezőségi községekben stb.), de ezeknek csak elenyésző része konkretizálódott leadott és megnyert fejlesztési projektekben. A polgármesterek és a kevés helyi vállalkozó nem igazán mutat innovatív hajlandóságot. A vállalkozók csak szűk, rövidtávú érdekeiket tartják szem előtt, a falusi elit (tanárok, orvosok, papok stb.) a saját gondjaival van elfoglalva, vagy éppen a megnyílt lehetőségek (magánpraxis, külföldi kapcsolatok ápolása, stb.) okán tartja magát távol a közösségi problémáktól. Jelentős előrelépés történt a külföldi kapcsolatok alakulása terén, egyrészt a testvérfalvak hálózatának kialakulásával, másrészt a személyes kapcsolatok bővülésével, aminek főleg a pozitív hatásait emeljük ki. Nem elsősorban a külföldről jövő anyagi támogatások fontosak, hanem inkább az, hogy a helyi kulturális hagyományok, amelyeket a falusi fiatalok részben elfeledtek, most újra felértékelődnek, mert az idelátogató külföldieknek ezt lehet megmutatni (pl. Kászonaltízen megalakult egy 40 tagú gyermek-néptánccsoport, a Bóbiska). Pozitív hatás az idegen nyelvek tanulása iránti fokozottabb érdeklődés is, hisz ez a feltétele annak, hogy a helyiek kommunikálni tudjanak az idegenekkel, és a fiataloknak így van esélyük látogatásra, vagy időleges munkavállalásra külföldön. A közösségfejlesztés szempontjából fontos az is, hogy például a falunapok megszervezése közösségi akciókra kész-

teti a falut. Általános következtetésként mondhatjuk, hogy a társadalmi versenyképesség terén történt előrelépés, bár még sok a tennivaló.

A *környezeti versenyképesség* kialakítása kevésbe tekinthető alulról jövő kezdeményezésnek az erdélyi falvakban. A műemlékek megőrzésére eddig szervezett akciók általában városi szakemberek és külföldi alapítványok révén valósultak meg, többnyire nem helyi kezdeményezésre. A kászonaltízi Balázsi kúria rendbetétele szerepel ugyan a készített stratégiai tervben, de jelenleg nagyon elhanyagolt állapotban van. A vizeket szennyező fűrészpor gondját sem veszik komolyan, sőt még az utcai vízelvezető árkok tisztítását sem tekintik közösségi ügynek. Vannak ugyan egyedi esetek, amikor pl. az ásványvízforrás környékét egy helyi altízi lakos megtisztította, de a környezetre való odafigyelés még nem erőssége az erdélyi, vidéken élő embereknek.

A *gazdasági versenyképesség* terén nagy a lemaradás. Egyrészt még mindig főleg feldolgozatlan, kis mennyiségű, eltérő minőségű mezőgazdasági termékeket értékesítenek, ami alacsony hozzáadott értéket képvisel. Főleg háztól, vagy esetleg a helyi piacokon értékesítenek, szervezetlen formában, egymás árainak alullicitálásával. Ugyancsak kiszolgáltatott piaci pozícióban értékesítik a tejet, vagy a hízott szarvasmarhát, a sajtot, a gyapjút stb. Nagy az egymás iránti bizalmatlanság, ez az egyik oka az értékesítési szövetkezetekkel szembeni nagymértékű ellenérzésnek. Jórészt hiányzik a vállalkozók közti együttműködés is, gyenge a szektorok közötti kapcsolat, ami növeli a tranzakciós költségeket.

A *globalizáció* külsőségei jelen vannak az erdélyi falvakban, így a Coca-Cola-reklámok, a diszkók, a *second hand* üzletek stb. minden kis helységben megtalálhatók. Kevésbé észlelhető a globalizációhoz való aktív viszonyulás, a sajátos térségi szerep keresése, kialakítása, a területi tőke feltárása és annak a fenntartható fejlesztéshez való hasznosítása, bár akadnak bíztató jelek is. Egyelőre a fizikai erőforrások (pl. termőterületek, lakások, ásványvizek, műemlékek stb.) nem teljes körű kihasználása a jellemző, az intézmények működése és a döntéshozatali mechanizmus alacsony hatékonyságú. Székelyföldön jó néhányan a fakitermelésből és esetleges feldolgozásából gazdagodtak meg, de ez nem a fenntartható fejlesztés formájában történt. Ha a kultúra és az identitás megőrzése, a külvilággal való kapcsolat kiszélesítése szempontjából értékeljük a változásokat, akkor egyértelmű a fejlődés, bár még nem igazán tapasztaltam, hogy a nemzetiségi és a helyi identitástudat a közösségért vállalt hosszú távú cselekvésben mozgósító erőként hatott volna. A vidékfejlesztésben, ami természeténél fogva alulról fölfele irányuló kezdeményezésen és jórészt helyi végrehajtáson alapszik, az emberi erőforrás, az ott élők gondolkodásmódja, valamint a helyi közösségek milyensége elsődlegesen fontos tényezők. A vidéki térségek fejlődési esélyeit latolgatva alapvető szűk keresztmetszetnek a humánerőforrás szakmai és munkaerkölcsi minőségét tartom. Nem az elöregedés, nem az idős gazdálkodók alacsony iskolázottsági szintje, nem a föld jelenlegi szétaprózó-

dottsága aggasztó, hanem inkább az elmúlt évtizedben tapasztalt jelentős visszalépés a falusi oktatásban, a tudás és a tisztességesen végzett munka megbecsülésében, valamint az együttműködési készségben. Az Európai Unióhoz való csatlakozás csak a szakmailag jól képzett egyének számára nyit kihasználható lehetőségeket, akik tudnak és akarnak keményen dolgozni. Az erdélyi vidéki térségek fejlődési esélyeit kedvezően befolyásolhatják ugyan a régió szintű nagyberuházások, de a meghatározó tényező a helyi emberi erőforrás minősége lesz, ennek a fejlesztésére kellene összpontosítaniuk a döntéshozóknak.

Irodalom

Vincze M. 2002: *Vidéki helyzetelemzés. Kászoni esettanulmány.* Hargita Kiadóhivatal, Csikszereda, 231 p.

Vincze M.–Mezei E. 2003: A romániai kászoni kistérség fejlesztésének emberi erõforrásadottságai. *Tér és Társadalom,* XVII. évf. 1. 155–183. pp.

Területi Statisztikai Évkönyv, 2002, INS, Bucuresti.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ ESÉLYNÖVELÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI TENDENCIÁI

Bakos István

Adottságaink

Ideális esetben a magyar mezőgazdaság szereplőit az üzemméret és a termelési szerkezet alapján három csoportba lehetne sorolni: intenzív hasznosítású ültetvényes kisgazdaságokra, vegyes (növény-állat) profilú közepes családi gazdaságokra és főleg szántóföldi gazdálkodást folytató mamutgazdaságokra. Ez a struktúra azonban még csak kialakulóban van. A *milliónyi egyéni gazdaság* 90%-a 5 ha-nál kisebb, a családeltartó főfoglalkozáshoz elégtelen méretű. Intenzív hasznosítás révén a szántóföld 10%-án – külföldi analógia alapján – viszont mintegy félmilliónyi részfoglalkozónak (családnak) lenne képes érdemleges jövedelemkiegészítést nyújtani. Az egyéni gazdaságok területének 60%-át művelő családi gazdaságok ugyan elérték az EU-beli birtokkoncentrációt, de a növénytermesztés gazdaságosságához kívánatos többszáz ha-os (USA) mérettől még távol állanak. A közepes gazdaságok jövedelmezőségéhez szükséges vegyes (növény-állat) gazdálkodásra még kevés gazdaság volt képes berendezkedni.

A *8500 gazdasági szervezet* 70%-a 300 ha-nál kisebb termőterületen gazdálkodik, holott ilyen közepes méretű birtok üzemvitelét a családok nagyobb érdekeltséggel vállalhatnák. A szántóterület közel felét használó szervezetek területének 80%-át száz – több ezer ha-os üzemméretű – mamutgazdaság műveli. Ezen üzemkoncentráció az USA gyakorlatot is meghaladja.

A mezőgazdaságnak *foglalkoztatásban* betöltött funkciója a főfoglalkozású dolgozók folytonosan csökkenő számában jut kifejezésre. Száz évvel ezelőtt az összes kereső 60%-át sorolták a mezőgazdasági szektorhoz, ma 200 ezer körüli a főfoglalkozású, de amerikai gépesítettségi szinten a szántóföldi művelésünk egészét 30–40 ezer fő (községenként 5–10 fő) fel tudná vállalni. Idő kérdése, hogy a gazdasági verseny kikényszerítse a világszintű 30–40 millió Ft/fő tőkeráfordítást.

Amennyiben a mamutgazdaságok hatására megszűnnének a fokozott munkaerőt igénylő vegyes, illetve intenzív kisgazdaságok, a vidéki munkaellátottság a kritikus határ alá süllyedne. Jelenleg számos faluban 15–20%-ban található munkanélküli, 50–60%-ban ingázó. Ha számításba vesszük, hogy egyetlen

egyéb új munkahely kialakítása millió forintnyi infrastrukturális és ennél jelentősebb funkcionális beruházást kíván, beláthatjuk, hogy a vidéki lakosság megtartásához országosan sok száz milliárd Ft beruházásra lenne szükség. Ennek hiányában a falvak népessége folyamatosan csökken.

A szociológusok szerint jobb lehetőség hiányában az érintett családok tömegesen térnek vissza az önellátás primitív módszereire, süllyednek az elmúlt korszakra jellemző mezőgazdasági koldusok életszínvonalára, vagy ami még ennél is rosszabb: válnak a falu, vagy város – munkanélküli és szociális segélyért sorban álló – lumpen elemeivé (*Tolnai,* 1995).

A közgazdászok szerint a *jövedelmezőség hiánya* képviseli az agrárgazdaság kritikus tényezőjét. Korszerű technológiát és eszközt nélkülözve a törpegazdaságok legfeljebb önellátásra képesek. A *közepes családi* üzemek zöme a volt tsz-ekben leamortizált, használt erőgéppel és a nagytáblákhoz kialakított, tehát kisparcellákhoz kedvezőtlen munkagépparkkal igyekszik a jövedelmezőség alsó küszöbét megközelíteni.

Az eszközökkel felszerelt *gazdasági társaságok* – az alkalmazotti létszám harmadolásával – törekedtek hatékonyságukat fokozni, de termelékenységük így is töredéke az amerikai farmoknak. A társaságok – a kistulajdonosok földjeit is „bérelve" – a szántóterület zömét nagyüzemi módon művelve mégis jövedelmezőségi gondokról számolnak be.

A jövedelmezőség bizonytalansága tehát mindhárom szektort sújtja, az orvoslás eszköze viszont merőben eltérő módon keresendő: nagyüzemeinknek az aránylag kevés, de tőkével jól ellátott szántóföldi gazdálkodást folytató farmokkal, a közepes családi gazdaságainknak a vegyes profilú, az ültetvényeseinknek a korszerűen termelő és közösen értékesítő EU-kisgazdaságokkal kell majd versenyezniük.

Az EU-csatlakozás kihívásai

Az *üzemkoncentráció* gyakorlata az ipari és mezőgazdasági termelésben egyaránt természetes és mindennapos. Az utóbbi évtizedekben az USA-ban csak a 400 ha, Németországban az 50 ha feletti gazdaságok száma növekedett. A rövidtávú tendencia kiragadott példája azonban félrevezető is lehet. A természetes fejlődést figyelmen kívül hagyó, csupán adminisztratív eszközökkel megvalósított koncentráció létjogosultsága nem igazolódott. Az 1960–80 közötti hazai koncentráció hatására az élőmunka és eszközhatékonyság egyaránt csökkent. Az állami és tsz-gazdaságok vesztesége folyamatosan növekedett.

Az erőforrások üzemkoncentrációra gyakorolt hatását elemezve a munkaerőnek és tőkének kiemelkedő, egymást helyettesítő szerepét érzékelhetjük. Az elsősorban munkatermelékenység és profit fokozás érdekeit szolgáló koncentráció célszerű üteme, mértéke – többek között – tér-, idő- és ágazatfüggő. A föld-

rajzi különbséget az egymáshoz hasonló nagyságrendű termőfelülettel rendelkező világrész – USA, Európa, Ázsia – átlagos farmméreteinek nagyságrendi különbözősége – (200–250), (20–30), (0,5–1) ha – jelképezi.

A csatlakozásra készülve a hazai üzemméreteket az EU-országok adottságaival célszerű összevetni. A gazdaságméretekből következik, hogy Nyugat-Európában ma a családi gazdálkodás a meghatározó és a természetes méretnövekedés évi néhány százalékos értékéből következtetve ez a struktúra hosszabb távon is érvényesülni fog. Az EU-ban is létező (Franciaországban a gazdasági szervezetek átlagosan száz ha-nál kisebb farmokon gazdálkodnak), de az USA-ban is csak 10%-nál kevesebb *mamut* (részvény)gazdaság ugyancsak családi jellegű, amennyiben az ezer ha-os átlaggazdaságot birtokló társaságok túlnyomó arányát maximálisan 5-6 részvényes (1-2 család) képviseli.

A családi gazdálkodás meghatározó voltát a különböző farmkategóriák változó tendenciája, illetve ágazatok koncentráltsági foka is alátámasztja. Az USA-ban *ingyenes földosztással* megalapozott *60 ha-os családi gazdaságok* megerősödését követően először a (4–40 ha-os) kisfarmok, majd a (40–400 ha-os) közepes farmok száma is mérséklődött. Háborút követően az alkalmazotti bérek rohamos növekedése, valamint a gépesítés termelékenységnövelő hatása eredményeképp a családok képessé váltak a meglévő, sőt, megnagyobbított üzemeik önálló ellátására. Következésképp a közepes, sőt, a kisebb farmok számának csökkenése, hasonlóan az átlagméret növekedése mérséklődni kezdett. *A farmméretek differenciálódása tehát – elsősorban – a család által ellátható üzemnagyság szerint alakult.* A komplexen gépesíthető, szántóföldi növények szakosodásával a több száz ha-os nagyüzemek, a vegyes (növény-állat) gazdálkodást folytatókra (EU-hoz hasonlóan) a kisebb (50–100 ha) farmok bizonyultak optimálisnak. A kisebb földellátottságú EU-országok szempontjából figyelemreméltó, hogy a sok kézimunkára szoruló (pl. kertészeti) kultúrák ápolásában vagy a (vándor) idénymunkásokat veszik igénybe, vagy változatlanul a kis családi gazdaságokat részesítik előnyben (pl. a világ öt legjelentősebb almatermelő országának átlagos ültetvényemérete nem éri el a 3 ha-t, a kertek többsége 1 ha alatti).

Tanulságul szolgáló gyakorlati tapasztalatok szerint – piacgazdasági viszonyok között is – tekintélyes állami dotációk ellenére sem sikerült érdemlegesen meggyorsítani a célzott koncentrálódást.

Az üzemkoncentrációs törekvésekhez szorosan kapcsolódik a *termelékenység kettős értelmezése.* A mezőgazdasági termelékenység – az ipartól eltérően – két, egymással ütköző tendenciája érvényesül:

1. munkatermelékenység (Ft/fő)
2. területi termelékenység (Ft/ha)

A bőséges termőterülettel rendelkező országok megengedhetik maguknak a profithajszának alárendelt munkatermelékenység túlsúlyát. A kevés alkalmas

területen, fokozott önellátásra törekvő országok (pl. Japán, EU) tetemes állami dotációval a területi termelékenységet is preferálják.

Hazai viszonylatban a centralizációval *hatványozottan növekvő tőkeigény* is korlátozó tényező. *Schenk* professzor szerint „a munkatermelékenység, mint a technikai haladás legfőbb mutatója félrevezet bennünket. A veszély nem olyan jelentős a tőkeerős, mint a szegényebb országokban, ahol kevés a tőke és ahol a legfontosabb az életszínvonal fenntartása".

A szakosított szántóföldi gazdaságok mérete a gépekkel megnövelt családi munkaerő-kapacitás mértékéig tovább növekedett. Ezek között az 500–700 ha-os gabona, ipari vagy takarmánynövény termelésére kialakított gazdaságmérés sem ritka. Az iparszerűen (pl. géntechnológiával) termelő vállalatok több ezer ha-os gazdaságokat is létrehoznak, de ezek kiemelkedő tőkeigényű ipari háttérrel rendelkeznek, termelési volumenükben a mezőgazdasági termékek aránya gyakran alárendelt.

A családi kapacitás meghatározó voltát az állandó *alkalmazottak arányának* folytonos *csökkenése* önmagában is meggyőzően bizonyítja. A mai USA-beli farmokra az 1,2 külső munkaerő arány jellemző.

A mezőgazdasági ágazat újszerű értelmezése

Japánban és Nyugat-Európában évtizedekkel ezelőtt felismerték a földművelés és vidékfejlesztés egymásra utaltságát, miszerint *a mezőgazdaság nemcsak termelő, de egyéb fontos funkciók felvállalására is hivatott.* A ma már világszerte elfogadott négy alapfunkció teljesítését célként tűzték ki, országos agrárpolitika rangjára emelték és fokozatosan valósították meg. Ezek:

1. termelés (anyag, energia),

   A vidékfejlesztés keretében:
2. a lakosság fenntartása, megtartása,
3. környezetgazdálkodás (termeléstechnológiákra, kedvezőtlen talaj- és domborzati viszonyokra),
4. életminőség javítása (anyagi, fizikai, lelki feltételek).

Nyugat-Európában a *túltermelés elhárítása* mellett a *vidéki lakosság megtartása* együttes célként jelenik meg. Ennek jegyében a tevékenység gazdasági nyilvántartását nem a területnagyság, hanem a rajta termelt áru értéke alapján szervezik. Újabban az EU több országában az 1 ha, USA-ban a 4 ha alatti területet már nem tartják nyilván a mezőgazdasági statisztikában. A vidékfejlesztési programok is többnyire azt célozzák, hogy a termelővállalatok által elhanyagolt, sőt gyakran károsan befolyásolt természetes környezetet megóvják, magasabb fejlettségi szintre juttassák. Ausztriában pl. a lejtős területek mezőgazdaságát, a gazdák helyben maradását EU-támogatással tudták elérni. Hasonló segítséggel

szerepel az EU támogatása az egyéb „hátrányos helyzetű" – például kisméretű – gazdaságok életben tartása, a lakosság megtartása érdekében. A kistermelők védelmét szolgálja az a szabályozás is, miszerint „a termelés korlátozása alól a kistermelők mentesülnek" (EU-felfogás szerint az a gazda, akinek a földje legfeljebb 92 tonna gabona termelésére alkalmas, ez kb. 20 ha).

A korlátozott termőterülettel bíró EU-országokban is keresik a termeléskoncentráció kínálta *jövedelmezőségjavító* módszereket. Ezek közül négy törekvés érdemel kiemelést:

1. A *termelésszakosodás* vegyes szántóföldi (gabona, ipari növények) termelésben, állattartásban (legeltetésben és ipari módszerekkel), valamint a kertészet (növényházas, géppel betakarítható termékek) előállításában erőteljes.
2. A kis földellátottságú országokban a *termelésintenzitás* (területi termelékenység) fokozódásával igyekeznek a jövedelmezőséget javítani. Így pl. a dél-európai országok a termőterületük 20–40%-ára kiterjedő ültetvények létesítésével, a hollandok a mezőgazdasági produktum felét meghaladó kertészeti (35% virág) áru előállításával képesek versenyben maradni.
3. A mezőgazdaságban megvalósított *tőkekoncentráció* európai jellegzetessége a termelők *összefogása.* Ez a *földbirtokláson és a szabadföldi termelés folyamatain kívül* szinte minden szolgáltatásra kiterjed. A *szövetkezés* több mint 100 éves hagyományból táplálkozik. Ma mintegy 200 országban, több mint 700 millió szövetkezeti tagot tartanak nyilván. Az első angliai társulások *fogyasztási szövetkezetként* indultak és a világon ma is ezek maradtak túlsúlyban.
4. A legkevésbé tudatos termelékenység- (indirekt koncentráció-) növelő termelési mód a *részfoglalkozás* keretében folytatott *gazdálkodás.* A főfoglalkozáshoz, megélhetéshez elégtelen termőterülettel rendelkezők ősidők óta rákényszerültek, hogy szabad kapacitásukkal külső munkaadók révén pótolják forráshiányukat. Amíg a vidéki foglalkoztatásnak a gazdálkodás képezte bázisát, az ilyen bedolgozók is (fő) foglalkozásúaknak számítottak. A fejlett ipari országokban a bedolgozás (részfoglalkozás) tere mindinkább elkülönült a mezőgazdaságtól, a főfoglalkozás az iparban, szolgáltatásban teljesedett ki. Míg hazánkban a legutóbbi időkig csak a főfoglalkozású mezőgazdasági dolgozókat sorolták az ágazathoz, a mezőgazdaság megítélése is – szinte a mai napig – ennek jegyében történik. Így a koncentrálódás hatására törvényszerűen fogyatkozó, a foglalkoztatottaknak mindössze 4–5%-át kitevő főfoglalkozásúak árnyékában a milliós nagyságrendű részfoglalkozású vidéki dolgozók szerepe még alig jutott kifejezésre. A részfoglalkozás terjedésének tendenciája – világszerte – általános érvényű és e törvényszerűség különösen kedvez a „kötetlen munkaidőben" végezhető mezőgazdasági elfoglaltságnak. A rész-

foglalkozásúak aránya az üzemmérettel is összefügg, így pl. Japánban 90%-nál nagyobb arányú, Nyugat-Európában 20–40%, de a nagyfarmokról elhíresült USA-ban is 20–80% között ingadozik.

A részfoglalkozás térhódításában bizonyára jelentős szerepet kap az ágazat funkciójának kiszélesedése, a vidékfejlesztés tudatos vállalása.

Kivonatok a három földrész fejlett mezőgazdaságát képviselő országok szövetkezeti politikájából

USA: „A szövetkezet maga nem rendelkezhet profittal vagy veszteséggel, egyetlen funkciója, hogy koordinálja az egyenként önálló gazdasági egységeket" (*Laczó,* 1993).

Japán: „A mezőgazdasági szövetkezetek tevékenysége: tanácsadás, marketing, beszerzés, hitel, biztosítás, eszközkölcsönzés, egészségügyi és népjóléti szolgáltatás, oktatás, művelődés, a törvényhozói munka befolyásolása" (*Csúri,* 1993).

Hollandia: „Míg az egyszemélyes parasztgazdaság általában hatékony termelésre képes, a piachoz kötődő funkciók leváltak róla és specializált szervezetekbe, szövetkezetekbe koncentrálódtak. Főbb típusok: hitel, beszerzési, felvásárló, értékesítő, biztosító, árverező szövetkezések" (*Húnya,* 1995).

Dánia: „Parasztszövetkezeti tagságok alapítása 1880-ban történt. Dániában nincs olyan szövetkezési gazdaság, ahol több paraszt együtt birtokolja és műveli a földet. Csak különleges esetben kaphatnak földet a részvénytársaságok. A bankok, illetve biztosító társaságok nem vásárolhatják fel a földet" (dán modell, 1992).

Irodalom

Tolnai Gy.–Dövényi Z. 1995: A falusi munkanélküliség néhány területi és strukturális jellemvonása Magyarországon. In Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 449–454. pp.

Schenk W. 1978: A technikai fejlődés ökonómiai hatása a kertészetre. MEM Mérnökképző Intézet.

Laczó F. 1993: Farmer szövetkezetek az amerikai gazdaságban. *Közgazdasági Szemle,* XL. évf. 6. sz. 543–553. pp.

Csúri 1993: Mezőgazdaság és szövetkezetek Japánban. *Gazdálkodás*, XXXVII. évf. 4. sz.

Húnya G. 1985: Mezőgazdasági szövetkezetek Hollandiában. *Gazdálkodás*, XXIX. évf. 3. sz.

Bakos I. 2003: *Kertészet a részfoglalkozású termelésben.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A HUMÁN ERŐFORRÁS HELYZETE A MEZŐGAZDASÁGBAN

Abonyiné Palotás Jolán

Az *agrárvertikum* (a mezőgazdasági termelés, az élelmiszeripari feldolgozás, a termékek tárolása, kiszerelése, szállítása és értékesítése) szerepe, jelentősége a rendszerváltás óta a különböző mutatók alapján nagymértékben csökkent, gazdasági szerepvesztése látványos. A vertikum szerepének legfőbb forrása a mezőgazdasági termelés visszaesése. A mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása a rendszerváltozás óta 12–13%-ról alig 4%-ra esett vissza.

A termőföld, a termelési eszközök és a mezőgazdasági termelés nagyobb hányada magánkézbe került, aminek következtében alapjaiban változott meg az agrárgazdaság jelenlegi helyzete, fejlődési lehetőségei. A mezőgazdaság egykori vállalatai megszűntek, illetve átalakultak, új gazdálkodási *formák (gazdasági társaságok, egyéni gazdaságok és új típusú szövetkezetek)* jöttek létre. Az új struktúrában gyakran szétvált a földtulajdon és a földhasználat. Ez a pillanatnyi helyzet mindkét téren átmenetinek tekinthető, mert kibontakozóban van egy koncentrálódási folyamat.

2001-ben 8926 mezőgazdasági tevékenységet folytató szervezet tevékenykedett az országban átlagosan 576 hektáros üzemmérettel. Ez csaknem nyolcszor kisebb, mint a rendszerváltozás előtti nagyüzemeké volt.

Azoknak az egyéni gazdaságoknak a száma, amelyek a „gazdaságméretet" elérik, 958 500 volt 2000-ben (Általános Mezőgazdasági Összeírás, ÁMÖ). Ez megdöbbentően magas szám. Ezek 60%-a önellátásra termel, feleslege nincs, amit áruként értékesíthetne. Alig több, mint 30%-uk a saját szükségleten felüli hányadot értékesíti és kb. 8%-uk egyértelműen árutermelő.

Az ÁMÖ szerint az egyéni gazdaságok a föld 40%-át művelik, míg a fennmaradó 60%-ot a gazdasági szervezetek bérletként használják.

Nem feladatunk a földtulajdon és a földhasználat egészségtelen szétaprózottságának részletes elemzése, de nem lehet teljesen megkerülni a kérdést, mert mind az elaprózottság nagy mértéke, mind pedig a bérleti részarány magas volta negatívan hat a versenyképességre. A földtulajdon tagoltsága olyan nagymértékű, hogy az egyéni gazdaságok átlagosan alig érik el a 3 hektárt, s ezek is sok esetben egymástól elkülönült parcellákban helyezkednek el.

Ezért amikor az Európai Unió fejlett mezőgazdaságával kell versenyeznünk, mindjárt hátrányba kerülünk a *kedvezőtlen földtulajdon és földhasználat* követ-

keztében. Az nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az *elaprózottság* miatt összezsugorodnak a nagyüzemek nyújtotta előnyök:

- csökkennek a hozamok,
- fejletlenebb lesz az agrártechnika,
- kisebb, vagy minimális lesz a specializáció,
- alacsonyabb lesz a munka termelékenysége,
- alacsonyabb lesz a gépesítettség foka, a technikai felszereltség,
- emelkednek a fajlagos költségek,
- csökken a szervezettség mértéke,
- kisebb lesz az árutermelés foka,
- heterogénebb lesz az áru összetétele, esetleg gyengébb lesz a minősége,

hogy csak a legfontosabbakat említsem.

Kis gazdaságokban nehezebb a korszerű, hatékony, iparszerű termelési rendszereket meghonosítani, a hatékony vertikális kapcsolatokat kiépíteni.

A fenti nehézségeket csak fokozza a *tőkehiány,* ami nemcsak a kis gazdaságok jellemzője, hanem az egész agrár szférát sújtja. Ugyanakkor az optimális gazdaságnál (*vagy a még elfogadható mértékű gazdaságnál*) kisebbek esetében is megkérdőjelezhető az esetleges tőkéhez jutáskor bekövetkező megfelelő hatékonyságú felhasználás.

Tehát a kisgazdaságok versenyképtelensége a nem hatékony koncentrációra, a tőke és eszközszegénységre, az alacsony specializáltságra, az alacsony fokú szervezettségre és nem utolsó sorban *humán tényezőkre* vezethető vissza.

A humán tényezők közül elsőként a *korstruktúra* sajátos alakulását kell megemlítenünk (*1. táblázat*).

1. táblázat

A mezőgazdasági munkát végzők és az összes foglalkoztatott korcsoportok szerinti megoszlása 2000-ben (%)

Korcsoport, év	Mezőgazdasági munkát végzők	Összes foglalkoztatott
14–19	4,71	1,2
20–29	12,75	25,4
30–39	13,93	25,3
40–49	20,66	
50–59	} 39,58	46,5
	18,92	
60–64	8,83	1,1
65–	20,20	0,5
Összesen	100,00	100,00

Forrás: ÁMÖ. Összefoglaló adatok, 2002, 19. p.

Az *1. táblázat* adatai pregnánsan mutatják, hogy az alsó és a felső szélső értékű korcsoportok nagyobb arányban szerepelnek a mezőgazdasági munkát végzők körében. Az első lényeges különbség a népesség két csoportja között a 14–19 évesek körében szembeötlő, amelynek a lényege, hogy a 19 év alattiak is viszonylag magas (4,71%) arányban végeznek még ma is mezőgazdasági munkát. A felső szélső értékű korcsoportok közül a 60–64 év közöttiek részaránya a mezőgazdasági munkát végzők körében 8,83% volt, míg az összes foglalkoztatottaknak csak 1,1%-a. A legmarkánsabb különbség a 65 év felettieknél adódik, amely korcsoport a mezőgazdasági munkát végzőknél 20,2%-os volt, ugyanakkor az összes foglalkoztatottak köréből csak 0,5%-ot tesz ki. Amíg a mezőgazdasági munkavégzők körében a nagyon fiatal és az idős korosztály részaránya kirívóan magas, addig a 20–29 és a 30–39 év közöttiek részaránya nagyon alacsony, mintegy fele, mint az összes foglalkoztatotté. Ugyancsak kisebb a szerepe a 40–59 év közöttieknek a mezőgazdasági munkát végzők körében. A fenti *korstruktúra kedvezőtlen,* mind az utánpótlást illetően, mind pedig az új iránt fogékony, nagyobb innovatív képességű, konvertálható tudást, nagyobb mobilitást mutató korcsoportok alacsony részaránya miatt.

A hatékonyság növelését taggá válásunk után az az uniós támogatás szolgálja, amely lehetővé teszi 55 éves kortól a korkedvezményes nyugdíjazást, ha az előző tíz évben mezőgazdasági tevékenységet folytattak. Ezzel elő kívánják segíteni a nem versenyképesen termelőknek a piacról történő kivonulását.

Az egyre éleződő versenyben, az EU-csatlakozás időszakában minden szférában, de különösen a mezőgazdaságban, ahol nagyok a kihívások, felértékelődik a *humán erőforrás.* Ezen belül elsősorban a minőségi paraméterek kapnak hangsúlyt. Ennek minősítésére az iskolai végzettség és a szakképzettség mértéke és szerkezete szolgáltat alapot. Az iskolai végzettségre vonatkozó információkat mutatja a *2. táblázat.*

2. táblázat

Az iskolai végzettség struktúrája, 2000, %

Legmagasabb iskolai végzettség	A mezőgazdasági munkát végzők	Az összes foglalkoztatottak
Alapfokú sincs	38,8	0,7
Alapfokú	55,4	16,5
Középfokú	4,5	65,5
Felsőfokú	1,3	17,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: ÁMÖ. Összefoglaló adatok, 2002, 19. p.

A *2. táblázat* adatsorai markáns különbségeket mutatnak. Annyiban sántít az összehasonlítás, amennyiben a nemzetgazdasági összes foglalkoztatottakat nem

a mezőgazdasági foglalkoztatottakkal, hanem a mezőgazdasági munkát végzőkkel hasonlítjuk össze, mégis van létjogosultsága az összehasonlításnak, ha nagyon tág is az utóbbi kör, hiszen – ha különböző munkaidőben is, de – ők tevékenykednek a mezőgazdaságban.

Az összehasonlításból kitűnik, hogy a derékhad alapfokú végzettségű (55,4%), de igen magas azoknak a részaránya is (38,8%), akik az általános iskola 8 osztályát sem fejezték be. A középfokú végzettségűek részaránya az agrár szférában csak 4,5%, míg a nemzetgazdaság egészében (az összes foglalkoztatottak körében) ez az arány vezet 65,5%-kal. Sajnálatos továbbá, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők részaránya is csupán 1,3%-os volt a mezőgazdasági munkát végzők körében, míg nemzetgazdasági szinten 17,3%-ot ért el. Ez a rendkívül *alacsony átlagos iskolai végzettség* fékezőleg hat a mezőgazdaság technikai fejlődésére, megújulására, a gyorsan változó piaci viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodásra. Az atomizált tulajdoni és gazdálkodási szerkezet miatt ennek negatív hatása jobban érződik, mint ahogy a korábbi, túlnyomórészt nagyüzemi gazdálkodási keretek között érződhetett. Ennek orvoslása nagyon sok tényező együttes változtatásával következhet be, de közülük leggyorsabb eredményt a különböző társulások elterjedésével érhetünk el.

A mezőgazdaság színvonalát nagy mértében befolyásolja az ágazatban munkát végzők szakképzettsége is. Erre információval az ÁMÖ 2000. évi adatai szolgálhatnak (*3. táblázat*).

3. táblázat

A mezőgazdasági munkát végzők legmagasabb mezőgazdasági végzettsége

Legmagasabb mezőgazdasági végzettség	Létszám	Megoszlás, %
Alapfokú sincs	769 714	38,8
Alapfokú	1 098 917	55,4
Középfokú	89 073	4,5
Felsőfokú	24 975	1,3
Összesen	1 982 679	100,0

Forrás: ÁMÖ. Összefoglaló adatok, 2002, 19. p.

A *3. táblázat* adatai arra hívják fel a figyelmünket, hogy a *szakképzettség* terén is markáns változásokra van szükség. A felsőfokú agrárvégzettségűek részaránya 1,3% és a középfokúaké is csak 4,5%. A kettő együtt is csak 5,8%-át teszi ki a mezőgazdasági munkát végzőknek és ugyanakkor még alapfokú agrárvégzettséggel sem rendelkezik a mezőgazdasági munkát végzők 38,8%. Ha a struktúra egészét akarjuk röviden jellemezni, akkor azt mondhatjuk, hogy a minőségi sor móduszát az alapfokú végzettségűek adják. Ez egy nagyon egész-

ségtelen szerkezet, ami a munka színvonalán kívül a pályázati lehetőségeket és eredményességet is kedvezőtlenül befolyásolja.

Az élelmiszergazdaság modernizációjához és versenyképességének növeléséhez nagyobb szellemi tőke és innovatív erő szükséges, csak így növelhető markánsan a hozzáadott érték, javulhat a piacképesség, modernizálódhat a szerkezet.

A rendelkezésünkre álló keretek nem teszik lehetővé, hogy a hazai élelmiszergazdaság versenyképességének kérdéseit sorra vegyük és megfelelő mélységben elemezzük, de a teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy

- az elaprózott földtulajdon szerkezet,
- az egészségtelen földhasználat struktúra,
- a tőkehiány,
- a differenciált, de összességében alacsony technikai szint,
- a fejletlen infrastruktúra (rossz utak, öntöző és belvíz elvezető csatornák kiépítettsége és állapota stb.),
- az élelmiszergazdasági vertikum elemei közti összhang hiánya (nyersanyag termelés és feldolgozás között, valamint a felvásárló, tároló, kiszerelő vállalkozások kapacitása között)
- és a mezőgazdasági munkát végzők kora, iskolai végzettsége és szakképzettsége terén jelentkező kedvezőtlen mutatók,
- valamint a rossz (és rugalmatlan) termelési struktúra, alacsony feldolgozottsági szint, mind fékezőleg hatnak.

Ezért látványos változás a struktúra racionalizálásán és a különböző társulási formák elterjesztésén kívül a felsoroltak kedvező irányú módosításával érhető el.

Irodalom

Abonyiné Palotás J. 1988: Az élelmiszeripar fejlődésének és térbeli szerkezetének főbb vonásai. *Földrajzi Közlemények,* 3–4, 185–196. pp.

Abonyiné Palotás J. 1990: Az Alföld fejlődése és felzárkózási esélyei. *Statisztikai Szemle,* 12, 962–969. pp.

Abonyiné Palotás J.–Bartha L. 1998: A gazdasági szervezetek strukturális átalakulása. *Statisztikai Szemle,* 130–138. pp.

ÁMÖ KSH kötetei. Budapest, 2002.

Antal Z.–Vidéki I. 1998: *A magyar mezőgazdaság átalakulása.* Budapest, 122 p.

A Magyar Mezőgazdaság vonatkozó számai.

Magyarország 1990–2001. Budapest, KSH, 2002, 184 p.

Magyarország Nemzeti Fejlesztési Terve. Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (2004–2006).

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

INTEGRÁCIÓS TÖREKVÉSEK ÉS ALKALMAZKODÁSI STRATÉGIÁK AZ AGRÁRTERMELŐK KÖRÉBEN

Rácz Kata

Bevezetés

A mezőgazdasági termelés intézményrendszerének, szervezeti hátterének változása a kollektív tulajdonon alapuló gazdaság időszakában is az érdeklődés középpontjában állt (*Halmai,* 1987; *Juhász,* 1988), a kilencvenes évek elején meginduló, a mezőgazdaság üzemszerkezetét is érintő társadalmi-gazdasági szerkezetátalakulást követően pedig az agrárágazatra irányuló empirikus kutatások egyik leghangsúlyosabb területévé vált. A magántulajdon térnyerése az addig kétpólusú, nagyüzemi-kisüzemi háttérre épülő, hierarchikusan szerveződő agrárstruktúra gyökeres átalakulását, s új, a kollektivizált mezőgazdaságból hiányzó üzemformák kialakulását eredményezte (*Kovács Cs.–Kovács K.–Bihari,* 1998; *Kovács T.,* 2001). A privatizáció során földhöz, s termelői infrastruktúrához jutó agrárgazdasági szereplők nem csupán üzemméretük, formális szervezeti kereteik vonatkozásában, hanem együttműködési stratégiáik tekintetében is új modelleket követtek (*Laczkó,* 1997; *Karalyos,* 2001). A szervezeti, irányítási struktúrák változása nyomán az agrárgazdaságban ma egyszerre találunk horizontálisan szerveződő, a tranzakciós költségek csökkentésére irányuló modern termelői hálózatokat, a termékpálya széttagoltságát megszüntetni szándékozó, vertikális integrációra törekvő formális szervezeteket (*Fertő–Szabó,* 2001), s olyan együttműködéseket is, melyek a hagyományos, szövetkezetesítés előtti időszakot idéző kooperációs mintákat elevenítenek fel (*Csite,* 1999). Az alábbi tanulmány egy északkelet-magyarországi település, a Hajdú-Bihar megyei Derecske agrárátalakulásának példáján igyekszik képet adni a mezőgazdasági termelőket a rendszerváltást követően jellemző kooperációs stratégiákról, együttműködési törekvésekről, illetve az ezek hátterében álló motivációkról.[1]

[1] A tanulmány alapját adó, két éve folyó vizsgálat a kutatási módszereket tekintve tematikus interjúkra, mélyinterjúkra épült, melyek a településen működő, agrárgazdasági profillal rendelkező gazdasági társaságok, szövetkezetek tulajdonosaival, alkalmazottaival, őstermelőkkel, részmunkaidős gazdálkodókkal, hobbikertészekkel készültek. Emellett a meglévő (országos és helyi) statisztikák, a mezőgazdaságban tevékenykedőkre vonatkozó nyilvántartások, valamint

A termelői szervezetek formaváltozásai a kilencvenes években

A megyeszékhely közelsége, s a kedvező közlekedési infrastruktúra ellenére a kis- és középparaszti tradíciókkal rendelkező Derecske megőrizte agrárgazdasági dominanciáját a mezőgazdaság kollektivizálását követően is.[2] A kilencvenes évek elejéig (a szövetkezetek foglalkoztatási kötelezettségének megszűnéséig) két mezőgazdasági nagyüzem, a szegényparasztok által, zömmel állami tartalékföldeken létrehozott Petőfi Szövetkezet, valamint az egykori módos parasztokat integráló Vörös Csillag MGTSZ foglalkoztatta az aktív korúak harmadát. A privatizáció során a két nagyüzem eltérő átalakuláson ment keresztül, melyhez hozzájárult az eltérő tagi, alkalmazotti, vezetői háttér is. A Vörös Csillag önállóság iránt fogékony, többségében középparaszti származású tagi, alkalmazotti csoportjai, mintegy az események előtt járva, a privatizációs folyamat megindulása előtt kezdeményezték a szövetkezeti vagyon magánkézbe juttatását, ennek köszönhetően a településen a kárpótlási törvény elfogadása előtt megtörtént a földek ideiglenes kimérése. A téeszalkalmazottak többsége a magánosítás törvényi kereteinek tisztázódását követően élt az önállósodás lehetőségével, köztük akadtak óvatosabbak is, akik a nyugdíjazás, rokkantnyugdíjazás stratégiájával élve igyekeztek többcsatornás jövedelemforrásra szert tenni, velük szemben a nagyüzemben maradók munkahelyük megőrzése reményében a szövetkezetnek ajánlották fel földjük használatát. Az átalakulás, létszámleépítés, többszöri profiltisztítás ellenére a Vörös Csillag MGTSZ, illetve 1993-tól a Kossuth Szövetkezet néven működő nagyüzem a kilencvenes évek elejére komoly likviditási gondokkal szembesült, s miután a pénzügyi nehézségeken hitelek felvételével sem tudott úrrá lenni, 1996-ban felszámolásra került.

Az erős vezetéssel, de a magángazdálkodástól tartózkodó tagsággal rendelkező Petőfi Szövetkezet az érdekeltségi viszonyok átformálásával, a formális szervezeti keretek részleges átalakításával alkalmazkodott a gazdasági szerkezetváltozáshoz. A Petőfi vezetése, igazodva a tagi, alkalmazotti érdekekhez, már 1990-ben felszabadította a háztáji gazdálkodás korlátait, a téeszhez tagi, alkalmazotti viszonyuk révén kötődő csoportok ily módon az eredeti, kollektivizálás idején bevitt földtulajdonuk mértékéig használhatták a szövetkezeti par-

az agrárvállalkozások alapszabályzatainak, jegyzőkönyveinek elemzése segítette a témakör kutatását.

[2] A Hajdúság és Bihar határvonalán elhelyezkedő település három nagyobb város, Debrecen, Berettyóújfalu, valamint Hajdúszoboszló körgyűrűjében, a magyar-román országhatártól 40 km-re található. A három város közelsége Derecske életére összetett hatást gyakorol: a városokban koncentrálódó gazdaságfejlesztés gátolja, lassítja a helyi gazdaság előremozdulását, az elérhető, könnyen megközelíthető munkaerő-piaci, oktatási, egészségügyi stb. infrastruktúra ugyanakkor oldja a település elszigeteltségét.

cellákat.[3] Az 1993-ban vállalkozók szövetkezetévé alakult Petőfi fennmaradásában a hosszú távú stratégiával, fejlesztési elképzelésekkel rendelkező, a klaszszikus szövetkezeti eszmék iránt elkötelezett elnök személye mellett döntő szerepet játszott az a tényező is, hogy a szóban forgó nagyüzemben az egy főre eső átlagos birtokméret mindössze 1,45 hektár volt, nem meglepő, hogy ilyen parcellaméretek mellett a tulajdonosok nem látták értelmét a függetlenedésnek. A nagyüzemi működési mechanizmusokat piaci elemekkel kombináló, mára cégcsoporttá terebélyesedő Petőfi fennmaradása az alkalmazotti, tagi érdekekhez igazodó formaváltás ellenére meglehetősen bizonytalan, működése ugyanis erősen függ a stratégiai gondolkodástól, kockázatvállalástól sem idegenkedő, ám nyugdíjazás előtt álló elnök személyétől.

A településen lejátszódó agrárátalakulást a két nagyüzem sajátos alkalmazotti, tagi, vezetői törekvései mellett alapvetően meghatározta a derecskei székhellyel működő, ám regionális mozgástérrel rendelkező, szövetkezeti középvezetők által 1990-ben létrehozott Kasz-Coop cégcsoport jelenléte is. Az induláskor gépkereskedelemben, mezőgazdasági szolgáltatásokban fantáziát látó cég a kilencvenes évek közepétől a térség vajúdó nagyüzemeit a téeszvagyon megszerzésének reményében jelentős hitelekkel támogatta. A felvett kölcsönök visszafizetésére képtelen, eladósodó szövetkezetek privatizáció után megmaradt vagyona (gabonaszárítója, tehenészeti és sertéstelepe, raktárbázisa) a hitelszerződések értelmében a tevékenységét állattenyésztéssel és növénytermesztéssel kibővítő cég tulajdonába vándorolt.[4] A tulajdonoscserét követően a cégtulajdonosok a technikai infrastruktúra korszerűsítése, a foglalkoztatott munkaerő minőségi és mennyiségi megújítása mellett lépéseket tettek a formális szervezeti keretek átalakítására is. Ennek eredményeként a cégcsoport mára négy új típusú szövetkezetet, több növénytermesztéssel, mezőgazdasági szolgáltatással foglalkozó Kft-t, valamint egy gépkereskedelemi tevékenységet folytató Rt.-t foglal magában. A kapitalista nagyüzem módjára működő cégcsoport kooperációs magatartása, integrációs törekvései kihatnak a település egyes agrárgazdasági szereplőinek alkalmazkodási stratégiáira is: míg a termelők egy része a cégcso-

[3] Aki a kollektivizálás idején nem rendelkezett saját tulajdonú földdel, a szövetkezet által hozott szabályok értelmében a háztájival megegyező méretű, 6000 négyzetméternyi terület művelését vállalhatta. A téeszalkalmazottak, illetve a tagság a kezdeti bizonytalanság után tömegesen élt a kínálkozó lehetőséggel, ennek eredményeként az 1989-ben 220 hektáros háztáji földhasználat területe 1990-re 350 hektárra emelkedett, s 1995-re meghaladta az 1000 hektárt.

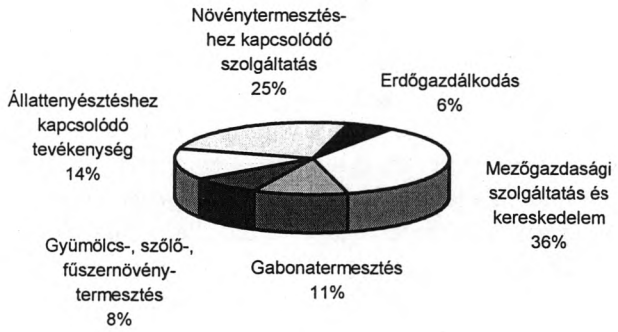
[4] A kilencvenes évek második felében végrehajtott profilbővítés eredményeként a cégcsoport egy évi 1000 darabos kibocsátással rendelkező sertéstelepet, valamint egy 300 darabos, csúcstechnológiával felszerelt, tejátlagait illetően az országos ranglista élén helyet foglaló tehenészeti telepet mondhat magáénak. A növénytermesztési ágazatot tekintve a mintegy 3000 hektár szántóterületet használó cégcsoport néhány éve a szántóföldi zöldségtermesztés, valamint a térségben hagyományokkal nem rendelkező gyümölcstermesztés irányába nyitott.

porthoz tartozásban látja fennmaradásának garanciáját, addig mások gazdálkodói önállóságukat féltik a monopoltörekvésekkel rendelkező mamutcégtől.

A magántulajdonra alapozott mezőgazdaság talaján az említett nagyüzemek mellett az átalakulás éveiben több tucat társas vállalkozás, új típusú szövetkezet, egyéni gazdaság jelent meg a településen, melyek működési kereteiket, piaci és kooperációs stratégiáikat, tevékenységszerkezetüket tekintve meglehetősen differenciált képet mutatnak (*1–2. ábra*).

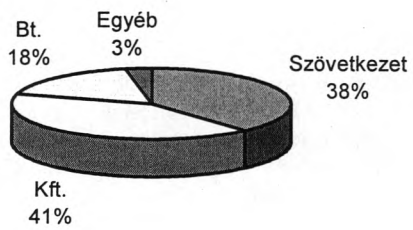
1. ábra

Derecske mezőgazdasági vállalkozásainak megoszlása a tevékenységforma szerint, 2003

2. ábra

Derecske mezőgazdasági vállalkozásainak megoszlása a szervezeti keretek szerint, 2003

A kutatás tapasztalatai szerint a település agrártermelőinek formális és informális keretek között zajló együttműködésére a szövetkezetesítés előtti időszak kooperációs hagyományai mellett a hazai agrártámogatási politika, valamint az európai uniós preferenciák hatottak a legerőteljesebben, de szerepet játszottak a helyi agrártársadalomban a rendszerváltozást követően kialakult hatalmi erőviszonyok is. A település egyes termelői csoportjait jellemző együttműködési modellek, kooperációk mikéntjéről az alábbiakban igyekszünk képet adni.

A termelői kooperációk típusai Derecske agrárgazdaságában

A „nagyok" kooperációs modelljei

Az integrációs kísérletek tekintetében élen járó Kasz-Coop cégcsoport együttműködési törekvései hátterében a minőségi termék-előállításra alkalmas térségi termelők összefogása, illetve a piaci biztonságot jelentő termékalap növelésének szándéka áll. A versenyesélyeket javító, s egyben a konkurens termelők bekebelezését is szolgáló integráció ugyanakkor helyzetbe hozza azokat a Kasz-Coop által létrehozott formális szervezetekhez kapcsolódó kisüzemeket is, melyek megfelelő pénzügyi, szakmai ismeretek, értékesítési kapcsolatok híján a termékpiacon védtelenek lennének. A Kasz-Coop *védőernyő* szerepe azonban nem érdekmentes, a földvásárlási szándékkal rendelkező cégcsoport ugyanis az általa piaci biztonságot élvező kisüzemek földtulajdonára elővételi jogot formál. A cégcsoport eme stratégiája a föld utáni fokozott kereslettel magyarázható, mely a mezőgazdasági túlsúllyal rendelkező térség egészét jellemző, s a kilencvenes évek második felére jelentőssé váló földhiányból fakad. A mára megközelítőleg 3000 hektáros földterület fölött diszponáló Kasz-Coop a fenti együttműködési stratégia mellett a zöldség-, gyümölcságazatban a települési határvonalakat túllépő vertikális integráció megteremtésére törekszik, e célból több előzetesen elismert termelői és értékesítési szervezettel (TÉSZ-szel) kooperál, s regionális hatókörű termelői hálózat kialakítására törekszik.[5] A cégvezetők célja egy olyan többcentrumú logisztikai hálózat megteremtése, mely a hazai felve-

[5] Az Európai Unió tagországaiban kiemelten támogatott, a zöldség- és gyümölcságazatban működő termelői értékesítő szervezetek, TÉSZ-ek működését hazánkban a 25/1999. (III. 5.) FVM-rendelet szabályozza. E rendelet értelmében bármely zöldség- és gyümölcstermesztéssel foglalkozó jogi személyiségű gazdasági szervezet TÉSZ-szé válhat, s a csatlakozás után igényt formálhat a különféle uniós támogatásokra, amennyiben meghatározott árbevétellel, taglétszámmal rendelkezik, s adatszolgáltatási kötelezettségeinek eleget tesz. A tavalyi évben a derecskei székhellyel működő Kasz-Coop egyik szövetkezete előzetesen elismert TÉSZ-ként került bejegyzésre, emellett a cégcsoport tulajdonosai létrehoztak egy Zöld Régió Egyesülés néven működő, négy előzetesen elismert TÉSZ-t integráló, regionális hatókörrel rendelkező szervezetet, melynek tevékenysége a hazai és külföldi értékesítési csatornák feltérképezésére, piacszervezésre, illetve a hiányzó logisztikai infrastruktúra megteremtésére irányul.

vőpiacok mellett a külföldi értékesítési csatornákat is elérhetővé tenné a térség zöldség- és gyümölcstermesztői számára. Hasonló törekvéseket fogalmaznak meg a cégvezetők az állattenyésztés vonatkozásában is: a Kasz-Coop a térség legjelentősebb tejtermelőjeként a minőségi termelésre képes, kisebb szereplők integrálása mellett a tejfeldolgozás feltételinek kialakítását fontolgatja.

A település nagyüzemi hagyományok iránt elkötelezett agrárgazdasági szereplője, a korábban már említett *Petőfi Szövetkezet* kooperációs stratégiája több tekintetben is eltér a bővítési törekvésekkel rendelkező, integrációs politikáját a piaci kihívások függvényében alakító Kasz-Cooptól. A középvezetői kör részéről jelentkező tőkekoncentrációs törekvések ellenére a Petőfi Szövetkezet működési elveinek legjellemzőbb vonása ma is a tagság, illetve az alkalmazotti kör érdekei iránti fokozott érzékenység, melynek hátterében a szövetkezeti eszmék iránti elkötelezettség mellett a működés alapját jelentő földbérletek hosszú távú fenntartásának szándéka áll. A sajátos kooperációs modell érvényesülését az erőskezű elnök mellett a közösen létrehozott értékek védelméért síkra szálló, s a nagyüzemi tradíciókhoz erősen kötődő, javarészt nyugdíjas tagság garantálja.

A középüzemek együttműködési stratégiái

A Kasz-Coop által képviselt kooperációs magatartás kihat a település közepes üzemmérettel rendelkező, gazdasági autonómiájukat féltve őrző mezőgazdasági termelőkre is. E meglehetősen heterogén társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező gazdálkodói csoport a fokozott specializáció, a piacon keresett egyedi termékek előállítása révén igyekszik megőrizni függetlenségét a terjeszkedő politikát folytató cégcsoporttal szemben. E stratégia mellett a középüzemek működtetői a településen túlnyúló, s a Kasz-Coop érdekkörén kívül eső kooperációs kapcsolatok kialakítására, valamint saját, általuk kontrollált termelői hálózatok (szövetkezetek, termelői csoportok) megteremtésére törekednek. A középüzemek által megvalósított kooperációt a Kasz-Coop által koordinált, erősen hierarchizált termelői szervezetekkel szemben a költségek, felelősségek, kockázatok kölcsönös megosztásán alapuló együttműködési mechanizmusok jellemzik. A középüzemek együttműködési modelljei döntően a hasonló kondíciójú szereplők közötti kooperációkat foglalják magukban, kizárva az olyan gazdálkodói csoportokkal való kapcsolatok lehetőségét, mint a Kasz-Coophoz csatlakozó, tőkeszegény, illetve hiányos termelői infrastruktúrával rendelkező kisüzemek. A döntően horizontális, nem ritkán rokoni, rokonszenvi kapcsolatokra épülő középüzemi integráció a Kasz-Coop túlsúlyának kompenzálása mellett az agrárpiacot jellemző termelői-értékesítési kockázatok csökkentésében, illetve a tranzakciós költségek megosztásában játszik meghatározó szerepet.

Kooperációk a kistermelők körében

A település agrártársadalmának legalsó fokán helyet foglaló, szakmai, anyagi, kapcsolati tőkéit tekintve hiányosan ellátott gazdálkodók számára szintén a kooperációs kapcsolatok kibővítése hordozza helyzetük stabilizálásának egyik kulcsát. A kisüzemi méretekben termelők esetében a Kasz-Coophoz, mint tőkeerős szereplőhöz csapódás az egyik legjellemzőbb együttműködési forma, ez a stratégia elsősorban az egy-egy növényfajtára specializálódó, mezőgazdasággal csupán jövedelem-kiegészítés céljából foglalkozó kisüzemek sajátja. Esetükben az együttműködés egy, a Kasz-Coopnak alárendelt termelői pozíciót eredményez, ugyanakkor beszerzési, termelői, értékesítési biztonságot teremt.

Velük szemben a paraszti vonásokat mutató, vegyes termékszerkezettel jellemezhető, a mezőgazdaságot kizárólagos jövedelemforrásnak tekintő kisgazdaságok az agrártermelést jellemző kockázatok csökkentésének eszközét a *hasonszőrűekkel* való kooperációban látják. A kisüzemek eme horizontálisan szerveződő kooperációjának legjellegzetesebb megnyilvánulási formája a településen működő *tejszövetkezet,* mely a megélhetésüket tejtermelésre alapozó, hasonló tőkeerejű, 5-10 tehenes gazdákat integrálja.[6] A jelenleg mintegy 50 taggal rendelkező szövetkezet létrehozásának indoka a település hajdani téesz-tejbegyűjtőjét piaci alapon működtető Kft.-vel szembeni bizalmatlanság volt. A szövetkezet létrehozásakor tehát nem a pályázati források elérése, vagy a termékalap növelése volt az elsődleges szándék, hanem a termelői érdekek hatékonyabb érvényesítése a felvásárlóval szemben, valamint az értékesítési ügymenet átláthatóbbá tétele. Az együttműködés sikerei a település tejtermelőit kooperációs kapcsolataik elmélyítésre sarkallták, ennek köszönhetően ma már a minőségi tejtermelést célzó szaktanácsadásra, s a különféle pályázatokkal, hitelfelvételi lehetőségekkel kapcsolatos információs szolgáltatások nyújtására, közös beszerzésekre is vállalkozik az induláskor csupán érdekérvényesítésre koncentráló tejszövetkezet.

A település kisüzemi méretű termelőit jellemző együttműködési mechanizmusok között említhetjük a termelőeszközök, illetve a munkaerő egymás közti, egyensúlyra törekvő cseréjét, a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló kalákát is. A szokásjog, s a közösségi elvárások által meghatározott együttműködési forma megjelenését a településen is, mint országszerte (*Csite,* 1999; *Kuczi,* 2000), a magánosítás után felerősödő infrastrukturális hiányosságok, valamint a munkaerő- és a tőkehiány sürgették. A rendszerváltás után újjászerveződő kaláka

[6] A zömmel tőkeszegény, hiányos eszközháttérrel, korszerűtlen technológiával rendelkező, több lábon álló derecskei gazdák 2000-ben hozták létre a tejszövetkezet. Az 50 szövetkezeti tag közül mindössze 30 fő foglalkozik tejtermeléssel, a fennmaradók részben a tejtermelő gazdaságokkal szembeni lojalitásuk okán, részben az EU-csatlakozás nyomán erősödő integrációs kényszer miatt csatlakoztak a tejtermelés mellett növénytermesztési szolgáltatásokat, terménykereskedelmet, raktározást is kilátásba helyező szövetkezethez.

azonban több vonatkozásban is eltér a kollektivizálás előtti magángazdaságok, valamint a nagyüzemi mezőgazdaság háztájizó termelői által folytatott klasszikus kalákázástól. Mára egyfelől kibővült azon tevékenységek köre, melyekre a kaláka szerveződhet, másfelől a kalákahálózatok kialakulásánál nem csupán a származásbeli hasonlóság, vagy a földrajzi értelemben vett közeliség (*Sík,* 1988) képezheti a szívességnyújtás alapját, hanem a rendszerváltás után felerősödő, közös gyökerű agrárgazdasági problémák is. A javarészt homogén kapcsolatokból építkező kaláka kétségtelenül átsegíti a termelőket a gazdaság működtetésével kapcsolatos nehézségeken (legyen az betakarítás, szezonális kampánymunka, vagy alkatrészhiány, stb.), az erős kötésű kapcsolatokra épülő együttműködés ugyanakkor elszigeteli, a provinciális hírek, ismeretek, eszközrendszerek világába zárja a tőkehiányos gazdákat.

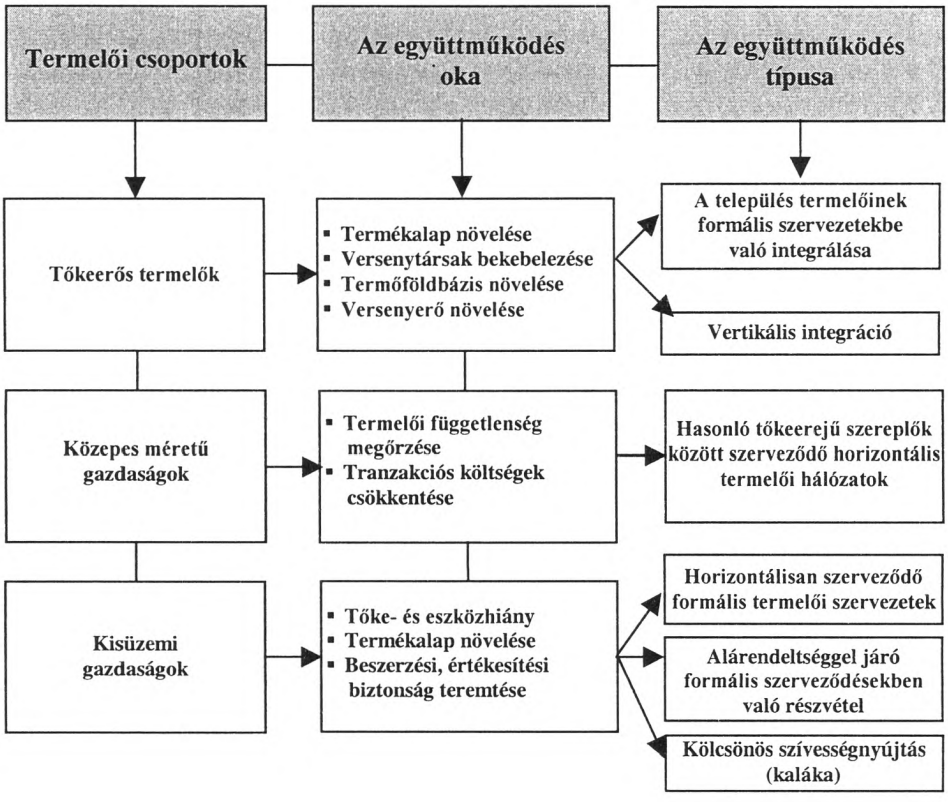
Összegzés

A fentiekben az egyes termelői csoportok közötti együttműködési formák különböző típusait ismertettük, rávilágítva a termelőket kooperációra késztető tényezők sokszínűségére. Láthattuk, hogy a különféle tőkeerejű agrárgazdasági szereplők együttműködéseinek hátterében a piaci érdekek érvényre juttatásán túl egyéb gazdasági és nem gazdasági motívumok is állnak, melyek alapján a kooperációs stratégiák három alapmodelljét (*3. ábra*) különíthetjük el a vizsgált településen:

1. A tőkeerő szempontjából legkedvezőbb helyzetben lévő Kasz-Coop esetében az integrációs törekvések alapvetően két irányba mutatnak: a településen belüli együttműködések hátterében a potenciális versenytársak leszerelése, a termékalap növelése, s egy, a támogatások szempontjából EU-konform szervezeti háttér megteremtése áll, a településen túllépő kooperációs kísérletek ezzel szemben a vertikális integráció kereteinek kialakítását célozzák. A település klasszikus szövetkezeti elvek alapján működő, máig az egyik legnagyobb foglalkoztatónak számító nagyüzeme, a Petőfi Szövetkezet által képviselt kooperációs stratégiát a piaci kihívásokkal olykor szembehelyezkedő tagi és vezetői háttér, illetve a kölcsönös egymásrautaltság tartja ideig-óráig életben.
2. A közepesek esetében az összefogást elsősorban a Kasz-Coop erőfölényének tompítása, a veszélyben forgó termelői önállóság megőrzése sürgeti, az együttműködést emellett természetszerűen olyan motívumok is inspirálják, mint a piaci elvárásokhoz való hatékonyabb alkalmazkodás, vagy a termelői-értékesítési kockázatok megosztásának szándéka.
3. A kisüzemek esetében a tőke- és eszközhiány, valamint a beszerzési, értékesítési biztonság iránti igény teszi szükségessé az egymással, illetve a tőkeerős szereplőkkel való kooperációt, még akkor is, ha ez az erősebb félnek való alárendelt alkupozícióval jár együtt.

3. ábra

A kooperációk típusai az egyes agrárgazdálkodói csoportokban

Összességében úgy tűnik, hogy míg a kisüzemi méretű termelők esetében a kooperáció módjára a gazdasági tényezők mellett a társadalmi beágyazottság, a gazdálkodói kultúra, s a települést jellemző termelői hagyományok vannak erőteljes befolyással, addig az agrárgazdasági hierarchia csúcsán helyet foglaló szereplők együttműködési stratégiáit elsősorban a piaci kihívásokhoz való hatékonyabb alkalmazkodás szándéka vezérli.

Irodalom

Csite A. 1999: Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt-szocialista vidéki átalakulásban. In Boros E.–Csite A.–Letenyei L. (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete – SZÁMALK Kiadó.

Fertő I.–Szabó G. G. 2001: Változó irányítási struktúrák a magyar mezőgazdaságban az átmenet során. *Külgazdaság,* XLV. évf. szeptember. 29–45. pp.

Halmai P. 1987: *Társulások a piaci mezőgazdaságban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Juhász P. 1988: Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. In Miklós T. (szerk.): *Magyar gazdaság és szociológia a 80-as években.* Budapest, Minerva Kiadó. 24–50. pp.

Karalyos Zs. 2001: A mezőgazdasági termelés új szervezeti formái. *Gazdálkodás,* XLV. évf. 6. 78–80. pp.

Kovács Cs.–Kovács K.–Bihari Zs. 1998: Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In Hamar A. (szerk.): *Agrárátalakulás Magyarországon a kilencvenes években.* Szolnok, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 81–164. pp.

Kovács T. 2001: A mezőgazdaság nagyüzemi szerkezete tíz évvel a rendszerváltás után. *Gazdálkodás,* XLV. évf. 6. 44–58. pp.

Kuczi T. 2000: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Budapest, Replika Kör, 93–99. pp.

Laczkó F. 1997: Mezőgazdasági munkaszövetkezetek formaváltozatai. *Gazdálkodás,* XLI. évf. 5. 51–54. pp.

Sík E. 1988: *Az „örök" kaláka.* Budapest, Gondolat, 11–33. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A FALU ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ VÁLTOZÓ GAZDASÁGFILOZÓFIÁJA

Miklóssy Endre

Nem lépünk kétszer ugyanabba az unióba – mondták már a régi görögök. A most esedékes belépők számára olyan kockázatok merülnek fel, amelyek régebben nem voltak. Ezeknek az oka az, hogy úgy tűnik, az Európai Unió gazdaságfelfogása és céljai változóban vannak. A változások kockázatai a gazdaság és a társadalom perifériáján élők számára különösen nagynak látszanak, ezek elsősorban a falu és az ott élők számára okozhatnak nehézségeket, amire e helyen is fontos felhívni a figyelmet.

Az európai együttműködés gazdasági célok mentén indult el, és mindmáig ez a legfontosabb területe. Az 1957-es Római Szerződéssel létrehozott Közös Piac fő célja volt a nemzetállamok mentén létező piaci szegmentáció megszüntetésével az eladási lehetőségek növelése és ezzel a piac dinamizálása. Ennek érdekében deklarálták a határok lebontásával járó „4 szabadság" elvét (áru, tőke, szolgáltatás, munkaerő akadálytalan mozgása).

A határok megszüntetése azzal jár, hogy növelhető a gazdaságos termeléshez szükséges szérianagyság, a mobil erőforrások elmozdulhatnak a komparatív gazdasági előnyöket ígérő térségekbe, a járulékos eladási költségek jelentősen csökkenhetnek. Egészében véve a *Walras*-törvény szerint az eladási ár csökkenése növeli az eladási lehetőséget, vagyis élénkíti a piacot. (Pusztán a vámhatárok megszűnése néhány év leforgása alatt 25%-os gazdasági növekedést okozott.)

Probléma lehet viszont az, hogy a kereslet-kínálat egyensúlyi görbéjének ez a változása egyúttal csökkentheti a fizetőképes keresletet is. Hiszen az additív költségek végső soron ilyenként jelentek meg az államháztartásban. Ezt a problémát az egységesülő támogatási rendszer oldotta meg.

Kezdettől, 1958-tól működik a szociális és az agrártámogatási rendszer. A térségi egyenlőtlenségek kezelése ez idő tájt még a tagországok saját gazdaságpolitikáján belül működik, de az egészében alulfejlett országok – mindenek előtt Írország és Görögország – belépése ezt a megoldást elégtelenné teszi. Így születik meg 1975-ben a regionális fejlesztési támogatások rendszere.

Ezeknek a támogatásoknak a voltaképpeni fő célja nem a társadalmi jólét érdekében végrehajtott jövedelemátcsoportosítás, hanem *a gazdasági erőforrások bővítése,* hiszen ez vezethet csupán a piaci vásárlóerő bővüléséhez is:

1. A munkavállalóké, ezt szolgálják az oktatási, egészségügyi, munkaerőpiaci átképzési támogatások.
2. Az agrártermelőké. A modern gazdaság piaci szempontból fölöttébb ellentmondásosan kezeli az agrárgazdaságot. Leértékeli az előállítási költségek alá a nyers termékek árát, de, hogy a termelő mégis piacon maradhasson, pótlólagos támogatást ad neki. (Valójában ugyan inkább a hátteriparnak, erre mutat például, hogy a termeléstámogatás kritériuma a műtrágya-felhasználás...)
3. A termelés helyéé, ez tartalmát tekintve komplex. Így jönnek létre a regionális fejlesztési támogatások. A fő céljuk a működő tőke idevonzása, ezen keresztül a helyi erőforrások piaci értékének a növelése, vagyis a vásárlóerőé. Ez egyúttal stabilizálni is képes a helyi gazdaságot, elősegíti a munkaerő helyben maradását. Fő eszköze az infrastruktúra-fejlesztés, és a képzettség növelése.
4. Az agrártámogatási rendszerrel kapcsolatos piaci problémák az ezredforduló táján felvetették egy másfajta támogatási stratégia szükségességét, amelyen belül fokozatosan a helyi erőforrások komplex fejlesztése válik céllá. Ezt a módszerét tekintve a területfejlesztéshez tartozó támogatási rendszert nevezzük vidékfejlesztésnek. Gazdasági értelemben elsősorban a helyi piac megerősítéséről, s ezzel együtt a helyi erőforrások közötti tranzakció javításáról van szó.

Ezeknek a támogatási rendszereknek a működtetése a tervezési és a döntéshozatali rendszer korszerűsítését igényelte, így alakult ki a társadalmi részvételre támaszkodó demokratikus döntéshozatal és a fejlesztési programozás rendszere. Az Európai Unió ezekkel kapcsolatban számos elvi iránymutatást jelentő határozatot is hozott, a szociális vagy az önkormányzati chartától a tervezés „torremolinosi chartájáig".

Mindezek az irányelvek és módszerek kedvező körülményeket jelentettek a helyi gazdasági erők kibontakozásához, a közben csatlakozott, az európai centrumhoz képest elmaradott országok gyors ütemű felzárkózását eredményezték. A helyi gazdasági teljesítmény javulása természetszerűleg a fizetőképes kereslet emelkedését is eredményezte. Elmaradt az a kedvezőtlenként várt következmény, hogy az alulfejlett országokból bevándorlási roham indulna a fejlesztési centrumokba.

Az eddigi gazdaságfilozófia tehát a vásárlóerő növelését célozta meg a piacbővítés érdekében. Most azonban változás érlelődik, ami igen radikálisnak látszik. A tíz új állam tagfelvételénél csupán kirobbant az, amire már évek óta számítani lehetett. A kommunista világrendszer bukásával ugyanis a kontinens nyugati felében a multinacionális óriáscégek törtek előre, és az Európai Unió eddigi politikai gerincét és távlati orientációs pontját adó középrétegek erősen meggyengültek, és a kisebb tőkeerejű vállalkozások súlya és befolyása is. (Né-

metország újraegyesítésének a gazdasági következményei mutatják ezt a legvilágosabban.) Erőteljesen megnőtt a központi eurobürokrácia létszáma és hatalma, és jól látható az érdekkapcsolat is a két folyamat között. Pusztán az ügymenetre szorítkozva, jóval egyszerűbb odaadni valakinek „100 egységnyi" támogatást, mint száz valakinek 1-1 egységnyit. Még ha a komplex piaci hatékonyság (vásárlóerő-növelés) az utóbbi esetben lényegesen nagyobb is lehet. Ezért aztán az európai területfejlesztés szakmai büszkesége, a területfejlesztési program érzékelhetően kiszorulóban van a támogatási rend alapjaiból. (A strukturális alapok rendjéről szóló 2081/93-as, és 1260/99-es tanácsi rendeletek szövegének összehasonlítása jól mutatja e változtatás tendenciáját.)

A koncepcionális cél immár nem elsősorban a vásárlóerő növelése. Ezért nagy valószínűséggel csalódás lesz az új országok keresői számára, hogy a jövedelmük még hosszabb távon se fog felzárkózni az európai átlagokhoz, aminek most többnyire a heted-nyolcadrészét teszi ki. Ez a különbség természetszerűleg nem vonatkozik majd a tőkehozadékra, mivel a szabad piacon a tőkének jóval nagyobbak az érdekérvényesítő képességei. (Az erőforrások eltérő mobilitása eredményezi a tulajdonosaik közötti erőkülönbséget.)

Ez az aránytalanság azonban másfelé vezeti az Európai Uniót, mint eddig. Eddig ugyanis kiegyenlítő szerepet játszott az erőforrások ára közötti komparatív különbség, persze csak akképpen, hogy a támogatások az akadályok csökkentésére irányultak. Most viszont más elvi célkitűzések körvonalazódnak, amelyeknek a stratégiai célja az *erőforrások megszerzése*.

A csatlakozási feltételek jól mutatják a koncepcionális változást. Eddig ugyanis az újonnan felvett államok, a viszonylagos gazdasági elmaradottságukra való tekintettel, pozitív diszkriminációban részesültek abból a célból, hogy elmaradottságuk minél hamarabb megszűnjön, és ez a módszer hatékonynak is bizonyult. Most viszont a tíz új ország hátrányos megkülönböztetéssel fog belépni.

A nizzai megállapodás végrehajtotta azt a közgazdaságtani abszurdumot, hogy a földet mint erőforrást, a tőkejavak közé sorolta. És mivel a tőkemozgás szabadsága a legfőbb követelmények közé tartozik – méltán – ez a határozat elhárítja az akadályt az elől, hogy a nagy tőkeerő a gazdálkodók tulajdonában lévő erőforrást felvásárolhassa. A probléma a kis tőkeerejű és kialakulatlan jogrenddel bíró országokban válhat súlyossá. A régi tagországok institucionális rendje ugyanis ezt a tranzakciót meg tudja akadályozni.

A koppenhágai csúcs, a belépés feltételeinek rögzítése ezt a hosszabb távon érvényre jutó célkitűzést megtoldotta a napi gazdaságban teremtett diszpreferenciával. Mindenek előtt az agrártámogatások negyedannyiak csupán, mint a jelenlegi tagországokban – a piacgazdaság elvével tökéletes ellentétben. Ezzel szemben azon a területen, ahol valóban komoly induló hátrányban vagyunk, a gazdaság tőkeellátottsága terén – a piaci egyenlőségre hivatkozással a feltőké-

sített nyugati gazdaságok versenyfeltételeit követelik meg. Aligha várható más eredmény, mint az új országok gazdálkodóinak az elvérzése, az erőforrások elveszítése vagy mások kezébe kerülése.

A vásárlóképességet persze csökkenti, ha másnak a rendelkezési körébe kerülnek az erőforrások, de az új körülmények érdektelenné tesznek a helyi vásárlóerő növelésében.

Miért van ez? Két okból. Az egyik a kontinens gyors elöregedése, ez a nyugdíjbiztosítási tőkebefektetéseken keresztül folyamatosan nagy vásárlóerőt biztosít, az új országok potenciális vásárlóereje ehhez képest elhanyagolható. A másik ok pedig a kizárólag azonnali profitmaximálásra törekvő általános gazdasági szemlélet, amely az esetlegesen várható gondokat externáliáknak, a „jövő gondjainak" tekinti.

A kibontakozni látszó új stratégia alapvonásai tehát a következők:

1. A helyi erőforrások megszerzése. A helyben képződött, kis volumenű tőkét vagy integrálni kell függő helyzetbe hozván a multinacionálisoktól, vagy pedig mint korszerűtlent, felszámolni. A földet hatalmas, gépesített latifundiumokká kell változtatni, amelyek igen kis élőmunka-ráfordítással nagy profitot tudnak termelni. A változásnak az a fő oka, hogy a fél évszázados intenzív művelés és kemizálás tönkretette a nyugat-európai földeket, és a mezőgazdasági dömpingárut sokkal olcsóbban lehet a kevésbé kizsarolt keleti földeken előállítani. Ennek az érdekében természetesen gátat kell vetni a nagyobb élőmunka-ráfordítást igénylő kisgazdaságok, kertkultúrák fejlődése elé.

2. Az alacsony helyi fizetőképesség stabilizálása. A nyugati országok már évtizedek óta csak intenzív bevándorlással tudták biztosítani az alacsonyabban kvalifikált munkakörök élőmunka-igényét, ezért vagy 20 millió munkavállaló érkezett ide, és egyre jobban érzékelhető probléma az, hogy nem az európai kultúrkörből: törökök Németországban, arabok Franciaországban, indonézek Hollandiában, négerek Nagy-Britanniában. Ezek nem integrálódott testként ékelődnek ma a nyugati társadalmakba. A probléma további növekedésének meggátlására szigorú bevándorlási és határvédelmi intézkedéseket hoztak (schengeni egyezmény), csakhogy továbbra is meg kell oldani ennek a munkaerőnek a pótlását. E célt szolgálják majd az alacsony jövedelmű országok nyugaton munkát vállaló segédmunkás-rétegei. Persze ennek a feltétele az is, hogy odahaza ne találjanak megfelelő megélhetést.

3. A helyi piacok kivásárlása. Ennek akkor van értelme, hogyha sikerül mellé monopol közeli gazdasági helyzetet teremteni, vagyis diktálni mind a fogyasztási termékek, mind pedig a felvásárolt nyersanyagok áraiban. Jelenleg a tagországokban ez problematikus, mivel túlságosan nyilvánvalóan ütközik az Európai Unió legfontosabb elveivel, tehát a jövőben megoldandó feladatok közé kell sorolni. (A még nem csatlakozott országokban, mint Magyarország, természetesen tapasztalhattuk az érvényesítésére irányuló törekvést.)

4. A nyugdíj- és egészségbiztosító rendszerek deszocializálása. Az újonnan csatlakozó keleti országoknak ezek a rendszerei a kommunista gazdasággal egyidejűleg tönkrementek, ezért a működtetésük kizárólag folyamatos állami költségvetési juttatással lehetséges. Az államkasszát viszont ez igen megterheli, ráadásul egy olyan helyzetben, amikor az állami bevételek radikális csökkenésével kell számolni. A lehetséges megoldás tehát a magasabb fizetőképességűek bekapcsolása a kialakult nyugati biztosítórendszerekbe, akiknek pedig ez nem lehetséges (régi nyugdíjasok, kis jövedelműek), azoknak a lehető legalacsonyabb értékre szorítani le a vásárlóerejét. (Láthatólag ez is ellentétes az eddigi piacközpontú gyakorlattal.)

5. Az elit- és tömegképző oktatás határozott elválasztása. A fejlett országok munkaerő-igénye ugyanis kettős. Nagy tömegű képzetlen munkásra van szükség a kvalifikálatlan élőmunka elvégzéséhez, a más kontinensről érkezettek helyén. Másrészt komparatív előny az állami támogatással kiképzett magas kvalifikációjú szakember, akit a fejlett gazdaság ilyen módon készen kap. (Az orvosképzésben lehet például számítani effélére.)

Egészében véve jól látható, hogy a társadalom középrétegeinek az intenzív felmorzsolódása következik mindebből. Jogos észrevétel, hogy itt voltaképpen az új országok gyarmatosítása történik.

6. A magyar falu számára egy ekképpen megvalósuló forgatókönyv semmi jót nem ígér, sőt ellentétes a helyzete javítására irányuló minden koncepcióval. Ebben a jövőképben gépesített nagybirtok szerepel, néhány dolgozó és jóval több, fegyverhasználatra jogosult őrző-védő alkalmazott. Számos más országba járó vendégmunkás, akinek a haza adott fizetéséből él a család, már ha egyáltalán van, mert hiszen aligha van szüksége rá az új gazdasági rendnek. Jelentősebb szociális támogatásra a csekély bevételű és különféle szabályokkal meg is kötött államháztartásnak aligha van módja. A jövedelemnélküliek azonban, a harmadik világban tapasztalt módon, a városokba özönlenek, az ottani gazdaság externáliái ugyanis valamilyen lehetőséget mégiscsak jelentenek a nincsteleneknek. Az infrastruktúra-ellátás fokozatosan leépül, ezúttal nem intézményközpontosítás, hanem az alacsony fizetőképesség miatt. A falun élők nagy része pedig kiszorul a korszerű oktatásból.

7. Csakhogy az Európai Unió végül is *demokratikus szervezet*, a várható történésekbe az érintettek maguk is beleszólhatnak. Ilyen volumenű ügyekben a miniszterek tanácsa, az Európa Tanács, meg a strassburgi parlament jóváhagyása például nélkülözhetetlen. Mindaz, amiről most beszéltünk, részben még csupán direktívák szintjén létezik, és nem állt össze egységes, érvényesíthető gazdaságpolitikává. A készülő Európai Unió Alkotmány például az első pofont már meg is kapta. A környezetvédelmi miniszterek tanácsa a tervezetet elvetette, mert nem látja benne biztosítottnak a jövő megmaradásának ügyét. Lehetőség van a helyi demokráciában is, amelynek működése az európai társadalomfejlő-

dés legfontosabb, és az Európai Unióban is deklarált alapelvhez, a szubszidiaritáshoz kötődik. De azt hiszem, a legtöbb lehetőség a hamarosan elérkező közös bajokban van, amelyeket csak közös erőfeszítéssel lehet majd megoldani. Ennek a felismerése segíthet abban, hogy a kontinentális együttműködés visszataláljon az Alapító Atyák, *de Gasperi, Schumann, Adenauer* szándékaihoz.

Irodalom

Halmai P. (szerk.) 2003: *Az Európai Unió közös agrárpolitikája.* Budapest, Agroinform.
Hitiris, T. 1992: *Az Európai Unió gazdaságtana.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Horváth Z. 1999: Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés.
Horváth Gy. 2002: *Regionális támogatások az Európai Unióban.* Budapest, Osiris.
Ladó M.–Tóth F.: A konzultáció és intézményei az EU-ban. Kézirat.
Nagy B. 2003: *Költségvetési lyuk, vagy az EU-hoz illeszkedő vidékfejlesztés?* Budapest, Budapesti Agrárkamara.
2081/93. EK tanácsi rendelet.
1260/99. EB rendelet.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

GAZDASÁGI SZUBURBANIZÁCIÓ AZ 1990-ES ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Koós Bálint

A gazdasági aktivitás, de különösen az ipari munkahelyek nagy tömege hagyományosan a városok fogalmához kapcsolódik, ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a világgazdaság centrum területein ezzel ellentétes tendencia volt érzékelhető. A nagyvárosok jelentősége, mind a foglalkoztatottak számát, mind pedig a hozzáadott érték előállításához való hozzájárulást tekintve csökkent, noha szerepük továbbra is meghatározó (*Chesire–Hay,* 1989; *Carlino,* 1998).

A gazdasági tevékenységek térbeli diszperziója, városi koncentrációjának mérséklődése a XX. század második felének meghatározó társadalmi-gazdasági jelensége volt a fejlett világ országaiban (*Burdack,* 2002). Az Amerikai Egyesült Államokban a folyamat a II. világháborút követő tartós gazdasági fellendülés időszakában teljesedett ki (*Johnson,* 1974), noha, bizonyos területeken már a harmincas években is érzékelhető volt a falu-város munkamegosztásban bekövetkezett hangsúlyeltolódás. A fejlett világ másik két pólusán a folyamat jóval később jelentkezett – Nyugat-Európában az 1970-es években, míg Japánban és az egykori keleti blokk országaiban inkább csak az 1990-es években vált markáns folyamattá.

Különösen az 1973-as olajárrobbanás hatására indultak meg erőteljes változások a gazdaságban, amelyek nem maradtak meg *„a gyárkapukon belül"* (technológiaváltás, automatizálás, számítógépek termelésbe vonása, stb.), hanem a szélesebb értelemben vett környezetet is befolyásolták. A bekövetkezett változások eredményeképpen az „optimális" termelési helyről alkotott fogalom is átalakult. Ez pedig hosszabb távon *a gazdasági tevékenységek térbeli újraelosztásához vezetett*, illetve vezet.

Magyarországon a termelési helyszínek felülvizsgálata, néhány kivételtől eltekintve, az 1990-es évekre vált érzékelhető, markáns jelenséggé. A rendszerváltást megelőző időszakban ugyanis a vállalatok korlátozott döntési jogköre, illetve a mesterségesen torzított árviszonyok következtében sem érdekeltség, sem pedig mód nem volt a szuboptimális telephelyek felszámolására, és ezzel párhuzamosan új termelési helyszínek megnyitására. Ennek politikai háttere is volt, hiszen a relokációval kényszerűen együtt járó üzembezárás a fennálló társadalmi rend alappilléreit: a szociális biztonságot, illetve a tervezés versennyel szembeni felsőbbségét ingatta volna meg. Természetesen találunk példákat

relokációra a szocializmust építő Magyarországon is, de ezek mögött jellemzően nem gazdasági, hanem *környezetvédelmi* (pl. szennyező iparágak kitelepítése a fővárosból), illetve *politikai* (vidéki munkahelyteremtés) megfontolások húzódtak meg.

A rendszerváltást követően hazánkban is érvényre jutottak azok a piaci erők, amelyek a centrumterületeken már jó 20-30 évvel korábban jelentkeztek. Ennek hátterében többek között a vállalati szabadság kiteljesedése, az árszabályozás gyors ütemű felszámolása, a valódi tulajdonosok és persze a tulajdonosi érdekek megjelenése állt, de nem szabad figyelmen kívül hagyni a „peremfeltételeket" sem. Hatalmas közösségi és privát fejlesztések révén az alapvető infrastrukturális (telefon, áram, víz) ellátást gyakorlatilag az ország teljes területén sikerült biztosítani, ami fizikailag tette alkalmassá az új gazdaság kiépítésére a vidéki Magyarországot.

A vállalkozási szabadság, a jogi, gazdasági korlátok felszámolása teret nyitott a vidék gazdaságának újraformálásához, az urbánus jelleg tompításához. A rendszerváltás óta eltelt évtized lehetőséget teremt arra, hogy számba vegyük a bekövetkezett változásokat.

A társas vállalkozások tekintetében (*1. táblázat*), amelyek a gazdasági tevékenység legfőbb hordozóinak tekinthetőek, mind foglalkoztatási, mind pedig termelési értéket vizsgálva, érzékelhető elmozdulás történt a kiegyenlítődés felé. A város-vidék szakadék gazdasági értelemben továbbra is fennáll, de a különbség csökkenő tendenciát mutat, ami a falvak gazdasági erejének növekedésére s nem a városok gyengülésére vezethető vissza. Világosan látszik ez abból, hogy még a legrosszabb teljesítményt nyújtó megyei jogú városokban is több, mint kétszeresére nőtt tíz év alatt a működő vállalkozások száma.

1. táblázat

A társas vállalkozások számának alakulása a település jogállása szerint

Jogállás	1992	2001	Változás, %	Az országos szint arányában, %
Főváros	55 037	133 893	243,28	96,48
Megyei jogú város	36 646	81 096	221,30	87,76
Város	25 958	69 255	266,80	105,80
Község	14 861	49 875	335,61	133,09
Magyarország	132 502	334 119	252,16	100,00

Megjegyzés: 1992-ben társas vállalkozások, míg 2001-ben a működő társas vállalkozások adatai szerepelnek.

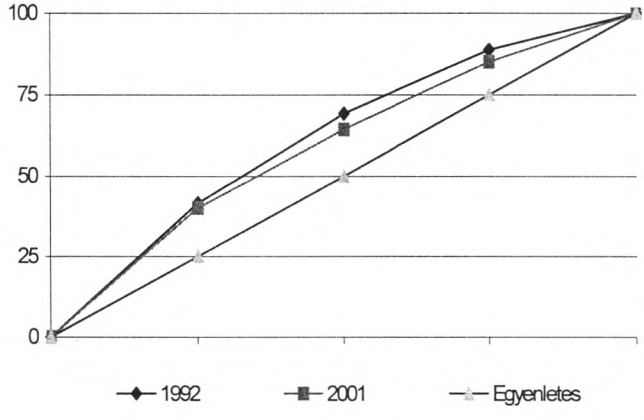
Forrás: KSH, T-Star adatbázis 1992, 2001.

A legnagyobb növekedés azonban a településhierarchia alsóbb szintjein a (kis)városokban és a községekben regisztrálható. A gyors ütemű növekedés

hátterében ugyanakkor az indulásnál meglévő jelentős hátrány részbeni ledolgozását kell megállapítanunk. A kiindulás évében, 1992-ben ugyanis a magyar nagyvárosokban (Budapesten és a megyei jogú városokban) már javában tombolt a vállalat alapítási-láz, míg a településhierarchia alsóbb szintjein ennek még csak a kezdeteit figyelhettük meg. Az innováció, amit adott esetben egy kft létrehozása, vagyis a vállalkozóvá válás jelentett, időben és térben erősen koncentráltan, a fővárosban és a nagylélekszámú településeken jelentkezett először. A pozitív tapasztalatok alapján aztán az innováció földrajzilag szétterült – a kezdeti idegenkedés elmúltával és a fokozódó kényszerítő erők hatására. (Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a munkanélküliség először a nagyvárosokban vált tömegessé, a vidéki munkahelyek nagyarányú megszűnése időben később, 1992-94 táján következett be.)

1. ábra

A társas vállalkozások száma és a székhely település jogállása alapján számított Lorenz-görbe

Megjegyzés: a vízszintes tengelyen települések jogállasa (rendre: főváros, megyei jogú város, város és község), míg a függőleges tengelyen a társas vállalkozások felfele kumulált százalékos részesedése látható. Vagyis: 1992-ben a fővárosban és a megyei jogú városokban működött a társas vállalkozások 69,2%-a, szemben a 2001-ben mért 64,3%-os aránnyal. Látható, hogy a két időpontban felvett görbe közelít az egyenletes eloszlást jelző segédegyeneshez, ami a koncentráció csökkenését jelzi.

Forrás: KSH, T-Star adatbázis 1992, 2001.

A fenti adatok, táblázatok, görbék jól jellemzik a folyamat irányát, a gazdasági aktivitás térbeli szétterjedését, ugyanakkor számos kérdésre nem kapunk választ. Miért nő a községekben bejegyzett társas vállalkozások száma? Helyiek hozzák-e létre ezeket a vállalkozásokat? Ha nem, akkor honnan érkeznek? Mi-

lyen ágazati jellemzői vannak a folyamatnak? Még sokáig lehetne sorolni a kérdéseket, de ezekre csak vállalkozási szintű adatok alapján lehet választ találni.

A gazdasági demográfia, amely a demográfiai mutatókkal (mortalitási ráta, migráció stb.) írja le a vállalkozásokat, azonban alkalmas arra, hogy többlet információkat nyerjünk a hazai társas vállalkozásokról. Ennek érdekében összehasonlítottam a KSH által negyedévente kibocsátott Cég-Kód-Tár adatbázisának három különböző időpontra vonatkozó elemi adatait (1999/3, 2001/1 és 2003/1), s az alábbi következtetésekre jutottam a fenti adatbázis vizsgálatával:

Első és legfontosabb, hogy a községekben tapasztalható növekedés három, markánsan eltérő tényezőre vezethető vissza:

1. a községeket is elérte a vállalatalapítási hullám;
2. a községekben működő vállalkozások túlélési aránya kedvezőbb;
3. jelentős számban költöznek községekbe a társas vállalkozások.

A Cég-Kód-Tár adatai alapján szignifikánsan eltér egymástól a fővárosi és a községi céges populáció az alapítás évét tekintve. A falvainkban működő társas vállalkozások több, mint harmada az elmúlt három évben jött létre, miközben a fővárosban sokkal megállapodottabb képet mutat az arány: a cégek alig több, mint 28%-át alapították 2000. január elseje után.

2. táblázat

A társas vállalkozások megújulási aránya

Jogállás	2003-as állomány, db	Ebből 2000. január 1-je után alakult, db	Újak aránya, %
Főváros	170 881	48 137	28,16
Megyei j. város	97 877	28 434	29,05
Város	84 377	25 828	30,61
Község	61 368	20 856	33,98

Forrás: KSH, Cég-Kód-Tár, 2003/1.

A magyar falvakban nem csupán azért működik egyre több vállalakozás, mert jelentős számban alakulnak új vállalkozások, hanem azért is, mert a létrejövő vállalkozások nagyobb valószínűséggel érik meg a határkőnek számító harmadik évet. A jelenség magyarázatára több hipotézis is kínálkozik, amelyeket érdemes felvetni, még akkor is, ha a rendelkezésre álló adatok alapján ezeket sem elfogadni, sem pedig elvetni nem tudjuk.

Felvethető, hogy a községekben *kedvezőbbek a működési feltételek*, ami pozitív irányban befolyásolja az eredményességet. Ennek hátterében meghúzódhat költségelőny (például alacsonyabb telephelyár, munkabér, fekete foglalkoztatás), de szóba jöhet kedvezőbb piaci környezet (például gyengébb versenyhelyzet) is. Ezt támasztja alá, hogy az APEH adatszolgáltatása szerint 2001-ben a

községekben 100 forint nettó árbevételen átlagosan 9,09 forint adózás előtti eredményt mutattak ki, míg ez a fővárosi vállalkozások esetében csupán 6,35 forintot jelentett.

3. táblázat

A társas vállalkozások mortalitása (2001–2003 időszakra)

Jogállás	2001-es állomány, db	2003-ig megszűnt, db	Megszűnési arány, %
Főváros	122 337	49 929	40,8
Megyei j. város	67 129	28 315	42,2
Város	55 668	21 630	38,9
Község	37 581	14 494	38,6
Magyarország	282 715	114 368	40,5

Forrás: KSH, Cég-Kód-Tár, 2001/1, 2003/1.

A nagyobb túlélési esélyt szolgálja az a nehezen behozható versenyelőny is, amit a személyes ismeretség, vagy másként, a *bizalmi tőke* jelent. Az induló vállalkozások előtt tornyosuló egyik legjelentősebb akadály ugyanis éppen az, hogy nehéz az ügyfélkör kialakítása, hiszen, hacsak nem egy originális termékről, szolgáltatásról van szó, rá kell bírni a vevőt, hogy szakítson korábbi szolgáltatójával, ami feltétlenül költséget és kockázatot jelent számára. Kis lélekszámú településeken ugyanakkor, az induló vállalkozás erősen támaszkodhat a vállalkozó személyes, illetve családi kapcsolathálójára (*Kuczi,* 2000), ami megkönnyítheti a vállalkozás ügyfélkörének gyors kialakítását.

A községekben működő vállalkozások számára versenyelőnyt jelenthet továbbá a munkaerő lojalitása is (*Keeble–Tyler,* 1995). A vidéki térségekben megfigyelhető tartósan magas munkanélküliségi ráta, a vállalkozáson belüli családias, vagy éppen patriarchális viszony egyaránt lojalitásra kényszeríti (kondicionálja) a vidéki munkavállalókat. *„Aki kilóg a sorból, az hamar az utcán találja magát, s biztos, hogy lesz a helyére jelentkező."* – ahogyan azt egy baranyai vállalkozó megfogalmazta. Itt aztán rugalmasnak kell lenni – ha este 10-kor érkezik be a kamion, akkor a munkaidő után is mindenkinek ott kell lennie, mert különben az árut nem tudják reggel indítani és akkor a vevő mástól fog vásárolni. A munkavállalók kiszolgáltatottságának súlyát ugyanakkor csökkenti a jellemzőnek tekinthető paternalista viszony, a vállalkozó is rugalmasságról, sőt szociális érzékenységről tesz tanúbizonyságot, ha a munkatárs kerülne rossz helyzetbe.

Végül felvethető, hogy a vidéki vállalkozások magasabb túlélési rátája mögött nem kis részben a *kényszerű vergődés* húzódik meg. A vállalkozó tőkéje *„beragad a vállalkozásba"*, hiába válik nyilvánvalóvá, hogy az adott vállalkozás hosszú távon sem működtethető eredményesen, nem képes felszámolni az adott vállalkozást, nem tudja eszközeit értékesíteni és ezzel új vállalkozást beindítani.

E mögött egyaránt felfedezhetünk gazdasági, társadalmi és személyes okokat. Hogyan számolja fel például az agrárvállalkozását az a gazdálkodó, aki teljes családi vagyonát egy birtok kiépítésébe fektette, de a bekerülési áron több száz millió forintos ingatlanállomány piaci értéke a pillanatnyi sertéspiaci válság miatt inkább a nullához van közelebb. Vagyis hiába veszteséges évek óta a vállalkozás, nem szabad belőle kiszállni, mert ebben az esetben a vesztesége ténylegessé válik (realizálódik). Ez a *visszatorlódás*, a vállalkozás kényszerű fenntartása valószínűleg nem csupán a mezőgazdaság jellemzője, hanem jóval szélesebb kört érint.

A községben működő vállalkozások jobb túlélési arányait alátámasztó feltevések taglalása után szólni kell a vállalkozások számát bővítő harmadik tényezőről is. Ez pedig a *relokáció*, vagy demográfiai analógiával: a migráció. A vállalkozások térbeli mozgásának feltérképezéséhez a Központi Statisztikai Hivatal Cég-Kód-Tár elnevezésű adatbázisának három időpontbeli (1999, 2001, 2003) állományát hasonlítottam össze. Ezek alapján megállapítható, hogy a mindhárom időpontban működő vállalkozások (258 271 db) közel tizede (9,6%), vagyis 24 916 társas vállalkozás helyezte át székhelyét 1999 és 2003 januárja között. Nem meglepő, hogy a legtöbb relokáció a nagyvárosokat (a fővárost és a megyei jogú városokat) érintette, hiszen a vállalkozások meghatározó része is ott települt.

4. táblázat

1999 és 2003 között székhelyet változtató vállalkozások száma a kibocsátó és a befogadó település jogállása szerinti bontásban

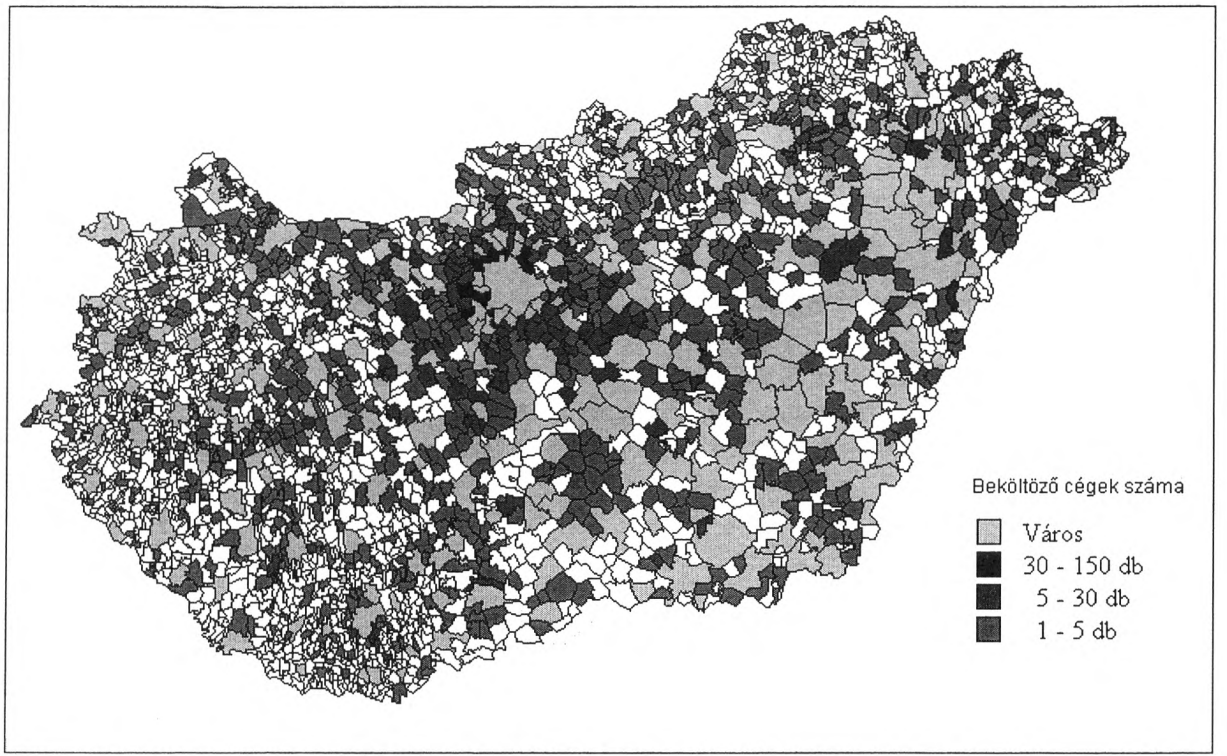
Kibocsátó település jogállása	Célterület jogállása, db				
	Főváros	Megyei jogú város	Város	Község	Összesen
Főváros	13 240	405	1 755	1 681	17 081
Megyei jogú város	961	543	643	822	2 969
Város	1 203	501	541	529	2 774
Község	789	466	439	398	2 092
Összesen	16 193	1 915	3 378	3 430	24 916

Forrás: Cég-Kód-Tár adatbázis, (1999/3, 2001/1 és 2003/1), KSH.

Az viszont már kevésbé tekinthető természetesnek, hogy a településhierarchia felsőbb szintjei egyértelműen migrációs vesztesnek tekinthetőek, hiszen a relokáció következtében mind a fővárosban, mind pedig a megyei jogú városokban csökkent a vállalkozások száma. Az ellenkező oldalon pedig természetesen vándorlási nyereséget regisztrálhatunk. De honnan is érkeznek a községekben letelepedő vállalkozások? A migráns vállalkozások durván fele Budapestről helyezi át székhelyét, negyede pedig a megyei jogú városokból érkezik a magyar falvakba.

2. ábra

A relokáció térbeli jellemzői – a községekbe beköltöző vállalkozások száma (1999–2003)

Forrás: Cég-Kód-Tár adatbázis, (1999/3, 2001/1 és 2003/1), KSH.

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a migrációs folyamat mennyiben tekinthető térben egyenletesnek – azaz a költözködő vállalkozások földrajzilag egyenletesen oszlanak-e meg, vagy pedig bizonyos gócpontok körül csoportosulnak. A válasz igazi súlyát az adja meg, hogy amennyiben a gazdaság természetes önmozgása a kiegyenlítődés irányába mutat, a magyar kormányzat területfejlesztési politikájának „mindössze" a folyamat támogatása a feladata, míg ellenkező esetben a kiegyenlítődés csak komoly közösségi szerepvállalással segíthető elő.

Az adatbázis feldolgozása után sajnos azt kell megállapítanunk, hogy a társas vállalkozások térbeli mozgása valóban oldja az örökölt erős koncentrációt, de a falvak újkori gazdasági reneszánsza helyett pontosabb, ha a nagyvárosok és urbánus vidékük fejlődéséről beszélünk. Ahogyan az *2. ábrán* is látszik, a vizsgált időszakban elköltöző vállalkozások meghatározó része a nagyvárosokat övező agglomerációkban telepedett le, míg a hátrányos (határ közeli, rossz közlekedési) helyzetű településeken nagyon alacsony számban jelentek meg vállalkozások.

A fővárosi agglomeráció mellett Székesfehérvár, Tatabánya, Győr, Miskolc, Pécs és kisebb mértékben Szeged környezetében érzékelhető jelentősebb betelepülés. Ez a folyamat szervesen illeszkedik a világgazdaság centrumterületein megfigyelhető szuburbanizációs jelenségekhez (*Lang,* 2000; *Cohen,* 2000). Ennek legfontosabb mozzanata, hogy a nagyvárosok sűrű szövedéke felbomlik. A nagyváros mintegy felfúvódik, népessége, gazdasága nagyobb területen helyezkedik el, miközben helyzete a perifériához képest nem változik.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltást követően Magyarországon is megindult (illetve felgyorsult) a gazdasági tevékenységek térbeli újrafelosztása. A gazdasági szuburbanizációnak nevezhető folyamat valóban csökkenti a hazai nagyvárosok gazdasági jelentőségét, azonban azt is látni kell, hogy a növekedés inkább csak a nagyvárosok urbanizált környezetét és nem a vidéki, agrár területeket hozza pozícióba.

Irodalom

Barta Gy. 2001: *Az ipar szerkezetének térbeli változásai Magyarországon (1950–2000).* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Beauregard, R. A 1995: Edge Cities: Peripheralizing the Center. *Urban Studies*, 16.

Bryson, J.–Keeble, D.–Wood, P. 1993: The Creation, Location and Growth of Small Business Service Firms in the United Kingdom. *Service Industries Journal*, 13.

Burdack, J 2002: New Economic Poles in the Periphery of European Metropolitan Areas, ERSA konferencia, Dortmund.

Carlino, G, A. 1998: Trends in Metropolitan Employment Growth. *Business Review*, Federal Reserve Bank of Philadelphia. 1998, július/augusztus.

Chesire, P. C.–Hay, D. G. 1989: Urban Problems in Western Europe, Unwin Hyman, London.

Cohen, N. 2000: Business Location Decision-making and the Cities: Bringing Companies Back, Working Paper, The Brookings Institution, Center on Urban and Metropolitan Policy.

Johnson, J. H. (ed.) 1974: Suburban Growth: Geographical Process at the Edge of Western City, London.

Keeble, D.–Tyler, P. 1995: Enterprising Behaviour and the Urban-Rural Shift. *Urban Studies*, 6.

Kovács Z.–Sági Zs.–Dövényi Z. 2001: A gazdasági átalakulás földrajzi jellemzői a budapesti agglomerációban, *Földrajzi Értesítő*, 1–4 füzet.

Lang, R. E. 2000: Office Sprawl: The Evolving Geography of Business, The Brookings Institution, Survey Series. 2000, október.

Lengyel I. 2000: A regionális versenyképességről, *Közgazdasági Szemle*, 2000. december.

Lengyel I. 1994: A telephelyválasztás. Megjelent: Rechnitzer János (szerk): *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához.* Győr–Pécs, MTA RKK.

Meardon, S. J. 2001: Modeling Agglomeration and Dispersion in City and Country: Gunnar Myrdal, Francois Perroux, and the New Economic Geography. *The American Journal of Economics and Sociology.* 2001, 1.

Sági Zs.–Trócsányi A. 1998: Szegregáció a budapesti agglomerációs övezetben, *Földrajzi Értesítő.* 1998, 2. füzet.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

SIKERESEK, DE FALVAK? NAGYVÁROSAINK NÉHÁNY EGYÉB BELTERÜLETÉNEK FEJLŐDÉSE 1980-TÓL NAPJAINKIG

Bajmócy Péter

Magyarország településhálózatának egyik jellemzője, hogy a tényleges településegységek és a közigazgatási egységek között igen jó megfeleltetés tehető (*Beluszky,* 1999). Ha azonban településkategóriákra bontjuk a településeket, ez az egyezés már korántsem ilyen egyértelmű. A geográfiai és a közigazgatási értelemben vett városhálózat különbözősége sok tanulmányban megjelenik (pl. *Beluszky,* 1999), ám ilyenfajta különbözőség a faluállomány esetében is lehetséges. Falvakon területi tudományokban leggyakrabban a közigazgatásilag önálló (jogi vagy település-földrajzi értelemben) „nem városi" településeket értjük, hiszen a legtöbb rendelkezésre álló statisztikának is ezek képezik az alapköveit. Nehéz kétségbe vonni, hogy a Szeged melletti Algyő, a Debrecen közeli Bocskaikert, vagy a Békéscsaba melletti Csabaszabadi éppúgy falvak, mint a csaknem 2900 többi társuk Magyarországon. Ám ezek a települések csak az 1990-es évtizedben nyerték el (Algyő újra) a közigazgatási önállóságukat. Korábban akkor nem voltak falvak, most pedig azok? Más települések, amelyeket pedig egy-egy nagyvároshoz csatoltak, egyszerre elvesztették falusi mivoltukat? Vajon a falusi lét kérdésének eldöntése csak a közigazgatási önállóság kérdése, vagy érdemes más elemeket is figyelembe venni? E szempontból az egyik legproblémásabb terület épp a nagyvárosok térsége, a városokat körülvevő szűkebb gyűrű területe, a város–vidék peremzóna.

Statisztikailag településeink belterületre és külterületre bomlanak, sőt a települések zárt belterületén kívül megkülönböztetik az ún. egyéb belterületeket is, melyek a központi belterülettel azonos jogokat élveznek, ám attól fizikailag elkülönülnek. Az ország népességének zöme 2001-ben ugyanakkor a települések központi belterületén élt (94,2%), míg az egyéb belterületek és a külterületek népességaránya csaknem megegyezik (2,9-2,9%). Miközben azonban az ország külterületi népessége folyamatosan csökken, s ez a csökkenés csak az 1990-es években állt le, addig az egyéb belterületek népességszáma és aránya 1970 óta folyamatosan emelkedett.

Az egyéb belterületek száma az 1960–1980 közötti városhoz csatolási hullám idején emelkedett meg, ekkor mind a nagyvárosainkhoz, mind a kisvárosainkhoz számos közeli-távoli, korábban közigazgatásilag önálló települést csatoltak, melyek közül azok, amelyek nem érintkeztek fizikailag a város központi belterületével, így egyéb belterület besorolást kaptak. Geográfus szemmel nézve rosszabbul jártak a központi belterülettel érintkező települések (Miskolc–Hejőcsaba, Szeged–Szőreg, Szeged–Kiskundorozsma, Szeged–Tápé, Eger–Felnémet stb.), melyeket a városok központi belterületéhez csatoltak, „elveszejtve" ezzel a statisztika számára. A nagyvárosok esetében elsősorban a szorossá vált településközi kapcsolatokra hivatkoztak, így gyakran sokezres települések (Kecskemét–Hetényegyháza, Győr–Ménfőcsanak, Győr–Győrszentiván, Debrecen–Józsa, Szeged–Kiskundorozsma, Szeged–Algyő) kerületek a városokhoz, más esetben pedig igen sok csatolás is történt (Zalaegerszeghez 10, Szombathelyhez 7, Pécshez 6, Salgótarjánhoz, Szegedhez 5-5, Nagykanizsához 4 községet csatoltak). A kisvárosok esetében sokszor a 8–10 ezer fős várossá nyilvánítási küszöb elérése volt a cél, így került Szentgotthárdhoz 7, Zalaszentgróthoz 7, Edelényhez 6, stb. település. E települések kis része 1990 után újra önállóvá vált (Algyő, Abod, Balajt, Ládbesenyő, stb.), nagyobb részük azonban ma is valamely városunk közigazgatási része.

A városközeli egyéb belterületek legnagyobb részét az egykor önálló települések alkotják, de megtalálhatóak egykori puszták, tanyaközpontok, besűrűsödött tanyás vagy kertes zónák, egykori ipartelepek, fürdőtelepek is közöttük. A nagyvárosokhoz közeli, dinamikusan fejlődő zónákban nem csak egyéb belterületek, hanem speciális külterületek (tanyabokrok, besűrűsödött tanyautcák, majorok, kiskertek) is találhatóak, ám végül e vizsgálatba csak azok a településrészek (104 egyéb belterület és 10 mindössze külterület) kerültek, melyek jól elhatárolható, zárt településmaggal rendelkeznek.

A szuburbanizáció az egyik leglátványosabb társadalmi térfolyamat az 1990-es évek Magyarországán. A lakóhelyi szuburbanizáció az 1990-es években és az új évezred elején a településközi belső migrációnak is egyik leglényegesebb eleme lett, mely jelentősen átformálta a nagyvárosaink környékén lévő települések képét. Számos városkörnyéki (közigazgatásilag önálló és nem önálló) település vándorlási nyereséget könyvelhetett el az 1990-es években, miközben a nagyvárosok legtöbbje vándorlási veszteséggel rendelkezett. Ráadásul e folyamatnak csak kevés előzménye volt korábban, s az addigi sok évtizedes – s így természetesnek vélt – urbanizációs folyamatokhoz képest alapvető változást hozott az ország nagyvárosi tereiben. E cikk a szuburbanizációt a városi népesség és tevékenységek decentralizációjaként értelmezi, amely átfogó részét képezi az urbanizációs folyamatnak. Decentralizáció abban az értelemben, hogy a népesség, a termelő és nem termelő tevékenységek egy része, a tőke, a beruházások a városi központok helyett inkább a környéki településekre koncentrálód-

nak. Ugyanakkor decentralizáció abban az értelemben *is*, hogy a népesség és/vagy tevékenységeinek (termelés, szolgáltatások igénybe vétele rekreációs tevékenység) egy része ténylegesen ki is települ a városból annak közvetlen környékére (*Timár,* 1999 alapján módosítva).

A szuburbanizációra jellemző, hogy a városból való kiköltözések gyakran nem a közigazgatásilag önálló településeket célozzák meg, hanem a városok, avagy a városkörnyéki községek egyéb belterületeit vagy külterületeit. A „városhatáron belüli szuburbanizációról" (*Kovács,* 1999; *Timár,* 1993) azonban jóval kevésbé lehet megfelelő mélységű adatokat gyűjteni, így olyan teljes körű statisztikai elemzés, mely az önálló településekre alkalmazható, ezekre nem lehetséges. A városhatáron belüli szuburbanizációról jelenleg csak a lakónépességre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, ám a legtöbb nagyvárosunk környékén létezik ilyen folyamat, sőt egyes esetekben e célterületek adják a legfontosabb szuburbanizációs irányt. A nagyvárosaink környékén fekvő egyéb belterületek, külterületi lakott helyek népességnövekedése legalább olyan mértékű, mint az önálló településeké. E települések fekszenek legközelebb a központi városhoz, így amennyiben a kis térbeli távolság kedvező elérhetőséggel és megfelelő ellátottsággal is párosul, igen magas népességnövekedést figyelhetünk meg. E növekedés már az 1980-as évtizedben elkezdődött (*Kovács,* 1999; *Timár,* 1993), s az 1990-es években is töretlen ütemben folytatódott.

E vizsgálat 23 vidéki közép- és nagyvárosunk környékén 114 településrészt tekintett, mindazokat, amelyek zárt településmaggal rendelkeznek és népességük 2001-ben elérte a 200 főt. A vizsgált települések zöme egyéb belterület, mintegy 9%-uk külterület. A további adatok hiánya miatt csak a települések népességszám-változását vizsgáltuk.

A 114 nagyváros környéki egyéb belterület és külterület népességadatait megvizsgálva látható, hogy e települések népességszám-növedekése semmivel sem marad el a városkörnyéki közigazgatásilag önálló településektől *(1–2 táblázat).* A leggyorsabban növekedő egyéb belterületek és külterületek közül kilencnek, a központi belterületek közül csak hatnak nőtt a népessége több, mint 1000 fővel 1990–2001 között, s közülük 2000 fő feletti növekedést csak három egyéb belterület, Miskolc–Miskolctapolca, Debrecen–Józsa és Nyíregyháza–Oros ért el.

A növekedés arányait tekintve hasonló számokat láthatunk mind az önálló, mind a nem önálló településeknél, mindkét esetben a húsz leggyorsabban növekvő település közé mintegy évi 3-4 ezrelékes növekedéssel lehetett bekerülni. A leggyorsabban gyarapodó vidéki városkörnyéki települések egyike sem önálló, a városkörnyéki központi belterületek közül a leggyorsabban növekvő Hajmáskér csak a kilencedik helyre kerülne összesítésben. Igaz ugyanakkor, hogy ezt a relatíve gyors növekedést részben ezen egyéb belterületek vagy külterületek kisebb népességszáma is okozza. A leggyorsabban növekvő, korábban közigaz-

1. táblázat

Az abszolút számban leggyorsabban növekvő 25 vidéki városkörnyéki településrész (egyéb belterület, külterület) 1990–2001 között

Sorrend	Településrész	Anyatelepülés	Városkörnyék	Lakónépesség, 2001	Népesség vált. (fő)
1.	Miskolctapolca	Miskolc	Miskolc	4693	2609
2.	Józsa	Debrecen	Debrecen	9541	2248
3.	Oros	Nyíregyháza	Nyíregyháza	6538	2016
4.	Sóstóhegy	Nyíregyháza	Nyíregyháza	3821	1454
5.	Nyírszőlős	Nyíregyháza	Nyíregyháza	3672	1400
6.	Sopronkőhida-Tómalom	Sopron	Sopron	1779	1291
7.	Szirma	Miskolc	Miskolc	4122	1222
8.	Hetényegyháza	Kecskemét	Kecskemét	4791	1185
9.	Sámsonikert	Hajdúsámson	Debrecen	1494	1054
10.	Gyulafirátót	Veszprém	Veszprém	3217	830
11.	Katonatelep	Kecskemét	Kecskemét	2101	795
12.	Győrszentiván	Győr	Győr	7670	738
13.	Csácsbozsok	Zalaegerszeg	Zalaegerszeg	3218	727
14.	Kadafalva	Kecskemét	Kecskemét	1257	710
15.	Palin	Nagykanizsa	Nagykanizsa	2208	449
16.	Kádárta	Veszprém	Veszprém	1590	443
17.	Bodaszőlő	Hajdúböszörmény	Debrecen	1092	437
18.	Kisfái	Kecskemét	Kecskemét	825	425
19.	Kaposfüred	Kaposvár	Kaposvár	2402	397
20.	Martinka	Hajdúsámson	Debrecen	708	381
21.	Zanat	Szombathely	Szombathely	920	374
22.	Sóstógyógyfürdő	Nyíregyháza	Nyíregyháza	1519	347
23.	Dombos	Debrecen	Debrecen	473	338
24.	Ménfőcsanak	Győr	Győr	6964	332
25.	Rozsrétszőlő	Nyíregyháza	Nyíregyháza	1069	322

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

gatásilag önálló települések közül Miskolctapolca évente 70, Zanat (Szombathely mellett 46, Nyírszőlős és Sóstóhegy 43 ezrelékkel növeli népességét évente, megközelítve, vagy meg is haladva az önálló települések közül leggyorsabban növekedő Hajmáskér, Bocskaikert, Domaszék, Zsombó, Keszü, stb. növekedési ütemét. Néhány, korábban is az adott városhoz tartozó, de attól fizikailag elkülönülő településrész (Debrecen-Dombos, Hajdúsámson-Sámsonikert, Kecskemét-Kadafalva, Nagykanizsa-Szabadhegy) népesség-növekedése az évi 10%-ot is megközelítette az 1990-es évek során.

2. táblázat

Az abszolút számban leggyorsabban növekvő 25 vidéki városkörnyéki településrész központi belterületének népességszám-változása 1990–2001 között

Sorrend	Település	Városkörnyék	Lakónépesség, 2001	Népességváltozás, fő
1.	Hajdúsámson	Debrecen	7 983	1617
2.	Hajmáskér	Veszprém	2 844	1553
3.	Hajdúhadház	Debrecen	12 541	1113
4.	Bocskaikert	Debrecen	2 047	1054
5.	Kozármisleny	Pécs	3 968	1050
6.	Győrújbarát	Győr	4 372	1005
7.	Rácalmás	Dunaújváros	3 763	828
8.	Onga	Miskolc	4 362	776
9.	Domaszék	Szeged	2 080	758
10.	Mályi	Miskolc	4 097	749
11.	Zsombó	Szeged	2 078	730
12.	Sándorfalva	Szeged	7 309	674
13.	Újfehértó	Nyíregyháza	13 230	604
14.	Nyíradony	Debrecen	5 959	553
15.	Szabadbattyán	Székesfehérvár	4 297	541

Forrás: Saját számítások a KSH adatai alapján.

A leglátványosabb népességnövekedések, építkezések a nem önálló települések közül elsősorban az egyéb belterületeken, illetve a külterületek zárt beépítésű részein találhatóak, ám az Alföldön a tanyaöv belső, kedvező közlekedési helyzetű részein is megindultak a szuburbanizációs folyamatok (*Bajmócy,* 2000, 2001; *Becsei,* 1999). A tanyaöv ezen részei gyakran komoly népességnövekedést produkáltak az 1990-es években és hozzájárultak a városkörnyéki peremzóna átalakulásához (*Timár–Baukó,* 1999). Közülük a leggyorsabban növekedők gyakran 100–200 (Kecskemét-Máriahegy, Kecskemét Felsőszéktói tanyák, Helvécia Kecskeméti út, Szeged-Subasa, Békéscsaba-Felsőnyomás, Békéscsaba-Nagyrét, de esetenként 300 (Debrecen Bayk András kert), 500 (Nyíregyháza-Felsőpázsit, Szeged Marostői kiskertek), 700 (Kecskemét-Úrihegy), sőt 900 (Debrecen Biczó István kert) fős növekedést mutattak 1990 és 2001 között. E külterületek részben a városkörnyéki tanyaöv legbelső, átalakuló, besűrűsödő részét alkotják, ám közöttük szép számban vannak jelen a nagyváros környéki kiskertes övezetek, melyek átalakulása az egyik leglátványosabb napjainkban.

A közép- és nagyvárosaink környékén fekvő, közigazgatásilag nem önálló települések 1990-es évekbeli népességnövekedési sikere nyilvánvaló. Az általunk vizsgált 114 település közül 97-nek (85%) nőtt a népessége 1990 és 2001

között, s e települések össznépessége 116 500-ról 147 000-re emelkedett az utóbbi évtizedben, mely évi 19,5 ezrelékes növekedésnek felel meg. A népességnövekedés oka elsősorban a városokból történő kiköltözés, részben pedig a távolabbi területekről történő beköltözés. Ugyanakkor e népességnövekedés nem új keletű: ugyanezen települések népessége az 1980-as években évi 8, az 1970-es évtizedben 5 ezrelékkel nőtt évente, ám a növekedés ütemében jelentős változás állt be 1990 után.

Gazdasági szempontból azonban e települések sikeressége bizonytalanabb. Lakosságuk jövedelme a környék falusi településeinek átlagánál általában magasabb, a település jövedelmei ugyanakkor – önálló önkormányzat híján – nem mérhetőek. A lakosság jelentős része a közeli városban talál munkát, ám a helyi vállalkozások száma is emelkedik, de erről pontos adatok megint csak nem állnak rendelkezésre.

E települések sikeressége nyilvánvaló, település-földrajzi besorolásuk azonban bizonytalan. Minden vizsgált település a város–vidék peremzóna része, számos urbánus és rurális jegyet is magán viselve. Tekinthetők-e tehát önálló településeknek? Tekinthetők-e falvaknak? Úgy vélem, egyértelmű válasz e kérdésekre nem adható, a város–vidék peremzóna az a térsége az országnak, ahol a klasszikus település-földrajzi fogalmak, a klasszikus településtípus lehatárolások a legkevésbé helytállóak. E térségek adják az ország népességszám-változási tekintetben legdinamikusabb zónáit, ám azt sem tudjuk mindegyikről, hogy települések-e egyáltalán? Talán megérnének komolyabb vizsgálatokat is...

Irodalom

Bajmócy P. 2000: Szuburbanizáció a Szeged környéki tanyás településeken. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés V. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 469–474. pp.

Bajmócy P. 2001: A tanyaközség útja a népesedési adatok tükrében. In Duró A. (szerk.): *Zákányszék földje és népe az ezredfordulón.* Zákányszék, Zákányszék község Önkormányzata.

Becsei J. 1999: Nagyvárosi fejlődés és falusi átalakulás. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék.

Beluszky P. 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Kovács Z. 1999: Alföldi nagyvárosok társadalmi szerkezetének vizsgálata. In *Alföldi Tanulmányok 1998–1999.* Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány, 52–72. pp.

Timár J. 1993: Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. *Alföldi Tanulmányok,* 217–232. pp.

Timár J. 1999: Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő,* 1–2, 7–31. pp.

Timár J.–Baukó T. 1999: A „város–vidék peremzóna" néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában. *Alföldi Tanulmányok,* 94–110. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A VIDÉK BANKJAI: A TAKARÉKSZÖVETKEZETEK SZEREPVÁLLALÁSA ÉS FEJLESZTÉSI FELADATAI

Gál Zoltán

Bevezetés

A bankrendszer hazai regionális és városfejlődésre gyakorolt hatásainak elemzése a kétszintű bankrendszer újbóli (1987-es) megteremtése óta időszerű. Az *európai integrációs törekvések új lehetőségeket teremtettek, illetve új igényeket támasztottak a magyar pénzintézeti rendszerrel szemben is.* Az univerzális európai pénzügyi tér kialakulásának irányába mutató fejlődési tendenciák bizonyos mértékben korlátozzák a nemzeti és regionális autonómiákat a pénzpiacokon is. A pénzügyi integráció hatással van a helyi és regionális bankokra éppúgy, mint a különböző nemzeti bankrendszerekre.

A magyarországi *bankrendszer centralizált területi szerkezetét* egy másik tanulmány már részletesen vizsgálta, főbb megállapításai pedig a következők (*Gál,* 1998a):

- A jelenleg működő *centralizált* bankrendszerünk *38 kereskedelmi bankjának és szakosított pénzintézetének székhelye Budapesten van*, ami a pénzintézeti tőkeállomány 95%-ának a fővárosi koncentrálódását is jelenti. Az a tény, hogy a Magyarországon működő bankok, szakosított pénzintézetek, biztosítótársaságok mindegyikének budapesti a székhelye, területi szempontból 'torz' struktúrának minősíthető (*Gál,* 2000; *Illés,* 1993b).
- A hazai pénzintézeti hálózat másik pólusát a sűrűbb fiókhálózattal rendelkező, általában gyenge tőkeerejű, és erős központ nélküli *vidéki takarékszövetkezetek* jelentik, amelyek többsége a kistelepüléseken található:[1] Az 1700 egységgel működő 170 takarékszövetkezet az ország legnagyobb pénzintézeti fiókhálózatát alkotja.
- A polarizáltság harmadik oka *a kilencvenes évek első felében* a *kereskedelmi banki fiókhálózat egyenlőtlen területi megoszlása volt.* Az új bankfiókok többségében a nyugati országrészeken és általában a nagyobb városokban nyíltak. A keleti és déli országrészekben, illetve a kisebb városokban rendkívül kevés volt a banki fiókok száma.

[1] Az országos mérlegfőösszeg 5-6%-ával rendelkeznek, ugyanakkor a hálózat 64%-át képezik.

– A polarizáltság okozója volt továbbá a kereskedelmi banki *fiókhálózat területi irányítási hierarchiája* és struktúrája is. A hazai bankok meglehetősen centralizált szervezeti és irányítási rendszeréből, illetve *hierarchizált bankfiók-hálózati* struktúrájából következően a vidéki fiókok helyi döntési hatásköre szűk, információjuk korlátozott. Az adott helyzetből következően nemcsak a stratégiai, fejlesztési döntések, de a kisebb hitelminősítések is a fővárosi központban dőlnek el. Jelenleg a regionális igazgatóságok sem a dekoncentráció bástyái.

Az erős területi koncentrációval jellemezhető magyarországi bankrendszer fővárosi koncentrációja európai mértékben is jelentős, s a bankrendszer még mindig az egyik legcentralizáltabb gazdasági ágazat (*Gál,* 1998b).

Tanulmányunkban a *vidéki* (fővároson kívüli) bankrendszer fogalom alatt a *helyi alapítású* takarékszövetkezeti szektort értjük. Ebbe a kategóriába a kereskedelmi bankok vidéki fiókjai nem tartoznak bele hálózatuk centralizált jellege miatt. A vidéki pénzintézet kategóriába értendők a jövőben létrehozandó önkormányzati pénzintézetek és a regionális fejlesztési bankok is.[2] A vidéki székhelyű pénzintézetek hozzátartoznak egy egészséges és területileg is kiegyensúlyozott bankhálózat kialakításához (*Gál,* 2000).

Vidéki bankrendszer? A kereskedelmi bankhálózat és a takarékszövetkezetek

A fővárosi központú pénzintézetek fiókhálózatuk fejlesztésével a vidéki források bevonására koncentrálnak. A nyugat-európai példák azt mutatják, hogy a centralizált banki struktúrán belül is lehetséges bizonyos pénzügyi szolgáltatások regionális decentralizációja, mely a nemzeti bankközpont szerepét nem kérdőjelezi meg, de a hálózat hatékonyabb működtetéséhez hozzájárulhat.

A kereskedelmi bankok többsége külföldi tulajdonban van, s ez meghatározó nemcsak a tőkeérdekeltség és a technológiai színvonal tekintetében, hanem a piacépítési stratégia térbeli dimenzióinak tekintetében is. A bankhálózat kiépítése szigorúan üzleti és jövedelmezőségi szempontok alapján történik, a városhierarchia szintjének megfelelően. Jelenleg kereskedelmi banki jelenlét 223 (99%-ban városi) településen van, tehát a banki hálózat nem jelenik meg a településállomány mintegy 93%-át kitevő falvakban. Csak három pénzintézetnek van 100-nál több fiókja, s a dinamikusan terjeszkedő bankok fiókállománya átlagosan csak 30–50 egységet számlál. A bankhálózat zöme a nagy és középvárosi kategóriában található, így a kereskedelmi bankhálózat vidékre gyakorolt hatása

[2] A vidék fogalom esetünkben nem szinonim a falusi fogalommal, ugyanis a helyi alapítású takarékszövetkezetek egyre növekvő hányada kisvárosi alapítású, illetve székhelyű.

rövid és középtávon nehezen értelmezhető (ugyanakkor a lakossági pénzforgalom 33%-a [2000] a bankfiókkal nem rendelkező községekben realizálódik – *Kiss,* 1998). A magyarországi bankpiacon jelenleg működő, budapesti központú kereskedelmi bankok nem tartják elsőrendű feladatnak a vidék kisebb vállalkozásainak, illetve a regionális gazdaság- és területfejlesztésnek a finanszírozását. A *magyar kereskedelmi bankhálózat jelenleg még nem alkalmas a regionális fejlesztések, az agrárberuházások és a falusi kis- és középvállalkozások finanszírozására, és garanciális okok miatt egyelőre nem is érdekelt abban.* Ebben a helyzetben a vidéki, a helyi, illetve a kialakítandó regionális-fejlesztési banki intézményrendszer megerősítése mozdíthatja elő a területi gazdaságfejlődési folyamatokat. Többen a kiterjedt vidéki hálózattal rendelkező *takarékszövetkezetek* bankszerű működésének és piaci pozíciójának megerősítését, mások az önkormányzati alapítású, vagy a régiók fejlesztési pénzintézeteinek létrehozását tekintik a probléma megoldásának.

A tőkekoncentráció feltételei ma Budapesten kívül kedvezőtlenek.[3] Helyi szinteken a pénzügyi szolgáltatásokkal való ellátottság kérdésének a felvetését indokolja az is, hogy a magyarországi településállomány közel felében – a lakosság közel 15%-ának környezetében – nincs semmilyen pénzintézeti szolgáltatás. Ez természetesen a falusi településállomány alsó szintjeit érinti leghátrányosabban. Mintegy 2,5–3 millió ember él olyan falvakban, ahol az egyetlen jelen levő pénzintézet a takarékszövetkezet. A szövetkezeti bankrendszer decentralizáltsága hatalmas versenyelőnyt jelent a lokális bankpiacokon. Az elmúlt másfél évtized a kereskedelmi (univerzális) bankok *expanziójának* évtizede volt, amelyben a takarékszövetkezeteknek még a bankszerű működésre való átállás nehézségeivel is meg kellett birkózniuk. *A takarékszövetkezetek – még ma is – nemcsak pénzügyi racionalitás szerint működő pénzintézetek, hanem a gazdaságon kívüli, helyi-vidéki tényezők is befolyásolják üzletvitelüket.* Az 1993-ban elkezdődött integráció óta eltelt 10 év ellenére sincs egységes stratégia a takarékszövetkezetek részéről (*Gál,* 2000). A takarékszövetkezeti bankhálózat – ellentétben a kereskedelmi bankok hálózatával – túlságosan szétaprózott, számuk a feltételekhez és a lehetőségekhez viszonyítva túl nagynak tekinthető. Egyes egységek forgalma rendkívül alacsony. Bár e szűken értelmezett pénzintézeti szempontok mellett a sűrűbb hálózat fenntartását számos szociális, társadalmi, településfejlesztési szempont indokolja. Ugyanakkor ez gazdaságilag nem racionális, akadályozza a hálózat korszerűsítését (*Kiss,* 2000).

[3] Az elmúlt években tapasztalt változások arra figyelmeztetnek, hogy fennáll annak a veszélye, hogy a pénzügyi transzferekben újfajta függőség alakul ki a főváros és a régiók között: a „szűrő" modell tovább működik. A fővárosközpontú bankrendszer – lokalizációs előnyeit kihasználva – megszűri a legértékesebb pénzügyi szolgáltatásokat és a perifériákra irányítja a hagyományosabb, kevésbé jövedelmező szolgáltatási ágakat (*Gál* 2001b).

A takarékszövetkezetek nehézségei:

- A bankszerű működés és gazdálkodás elvárásainak való megfelelés több kisebb szövetkezetnek nehézséget okoz; A vidékcentrikusság a banki működés jövedelmezőségi viszonyait rontja, mivel a gazdasági növekedés jelenleg a városi területekre és iparágazatokra koncentrálódik, „bankolni" –a kereskedelmi bankok álláspontja szerint – pedig ott érdemes, ahol a jövedelmek képződnek. Ügyfélkapcsolataikban a lakosság és a kisvállalkozói szektor dominál, nagyvállalati hitelezésben nem vesznek részt; Az összes hazai kihelyezésben arányuk alig éri el a 10%-ot és ebből *nem haladja meg a 10%-ot az agrártermelői kör finanszírozása* sem. Az agrárhitelezés helyzete magán a szektoron belül is kiegyenlítetlen, hiszen az ország kétharmadában a takarékszövetkezetek nem foglalkoznak agrárhitelezéssel.
- Az utóbbi években emelkedő mérlegfőösszegek ellenére a szektor részesedése (5-6%) a magyar bankrendszeren belül nem jelentős, ami nagymértékben gyenge tőkeellátottságukból is fakad. Jegyzett tőkéjük alacsony, ami a nagyobb mértékű hitelnyújtásnak is gátat szab; A takarékszövetkezetek a betétgyűjtésben voltak aktívak és csak lassan bővítik hitelezési tevékenységüket, kamatmarzsuk a banki átlag duplája, ami jelzi a lakossági-vidéki, nem kis részben elöregedett ügyfélkörük jövedelemhelyzetét, banki kulturáltságuk szerényebb voltát, s nem utolsó sorban a takarékszövetkezeti szektor bankszakmai fejletlenségét. Mint nettó forrásgyűjtők mindig is inkább *erőforrás–kivonó* tevékenységet töltöttek be a vidéki pénzpiacokon.
- A kisebb fejlesztési kényszer miatt szolgáltatásaik színvonala nem minden esetben megfelelő. (Kártyakibocsátásuk alig érte el a 100 000 darabot 2000-ig, tehát az ügyfeleik csupán 2,2%-ának volt készpénzkímélő fizetési eszköze.) Infrastruktúrájuk, informatikai ellátottságuk – a fejlesztések ellenére is – jelentősen elmarad a bankszektor átlagához képest, mindez az üzleti-gazdasági információáramlásból való kiesésüket is magyarázza. A takarékszövetkezetek fajlagos munkaerőköltsége az alacsony tőkeellátottsághoz és a banki átlaghoz képest igen magas, a dolgozók képzettségi színvonala elmarad a bankszektor átlagától, a menedzsment irányításában pedig hiányzik az erős tulajdonosi kontroll (*Gál,* 2001a).

A takarékszövetkezetek komparatív előnyei:

- Viszonylag széleskörű hálózattal rendelkeznek, kirendeltségeik behálózzák az egész országot, s mintegy 1100 kistelepülés esetében az egyetlenként töltenek be pénzintézeti funkciót. Az 1980-as évek óta a városokban mintegy 350 egységet nyitottak (ebből közel 50-et Budapesten), s mint-

egy 500 egységük versenypiacon[4] működik. A gyorsan növekvő szövetkezetek sikerében a *városi piacokra* való behatolásnak is óriási a jelentősége. A fiókállomány 1/3-át kitevő városi fiókok adják a szövetkezeti állományok 50–70%-át 1999-ben (*Kiss,* 2000).

- Egy-egy takarékszövetkezet kirendeltségei általában összefüggően, egy azon kistérségben helyezkednek el, így működési területük gazdasági és társadalmi folyamatai jól átláthatók. A szövetkezetek munkatársai nagy helyismerettel, ügyfélismerettel és helyi kapcsolatokkal rendelkeznek.
- A vezetésben részt vevő helyi képviselők információi és befolyása révén a helyi igényekhez elvileg rugalmasan és gyorsan képesek alkalmazkodni, sőt a helyi fejlesztésekre érdemleges hatást tudnak gyakorolni. A takarékszövetkezetek ügyfélköre a vidéki települések helyi gazdaságából kerül ki, a kisvállalkozóknak és a lakosságnak abból a csoportjából, akik nem képesek sűrűn a városi pénzintézetek szolgáltatásait igénybe venni.

Ugyanakkor a takarékszövetkezeti szektor „virtuálisan létező" piaci részesedés 6-7. helyezése, illetve a mérlegfőösszegük eredményes növekedési dinamikája (alacsony bázisszint!) ellenére sem versenyképes a magyar bankpiac nagyobb banki szereplőivel szemben. A takarékszövetkezetek a vidéki sűrűbb fiókhálózatból, a lokalitásból, a tradíciókból és az integrációból adódó előnyöket még nem igazán használták ki. Ennek oka részben a szektor nagyfokú heterogenitása nem igazán teszi lehetővé a takarékszövetkezeti szektor monolit, koncentrált banküzemként való kezelését. Tény, hogy a szövetkezetek 2/3-a elmarad az átlagos 21%-os növekedési ütemtől, sőt, mintegy fele a bankszektor egészének az átlaga alatt teljesít. A növekedés és az üzemméret között szoros korreláció figyelhető meg. A takarékszövetkezetek üzemméret szerinti felső ötöde hozza a növekedés felét.[5] A legdinamikusabban fejlődő szövetkezetek Pest, Baranya, Tolna, Csongrád, Bács-Kiskun és Békés megyében találhatók. Tehát elsősorban az Alföld déli részének nagyközségi szerkezetű, intenzív agrárkultúrájú vidékének és az ország központi (főváros közeli) agglomerációs térségeinek, illetve a sváb szövetkezési tradíciókkal rendelkező területeknek a felülreprezentáltsága figyelhető meg.

A vidékfejlesztés bankjai?

A vidéki hitelrendszer szerepét vizsgálva az 1980-as években a hitel- és a forrásátcsoportosításban megállapítható, hogy a városi lakosság nettó hitelező, a falusi lakosság nettó hitelfelvevő volt, ami a falusi lakosság – régiónként eltérő

[4] Versenypiac alatt azt a helyzetet értjük, amikor legalább egy másik pénzintézettel kell versenyeznie a takarékszövetkezetnek.

[5] A 20% feletti növekedési üteműek mérlegfőösszege 3 Mrd Ft, a 16–20%-osaké 2 Mrd Ft, míg a 11–15%-osaké 1,4 Mrd Ft.

mértékű – eladósodottságához vezetett. Ez a tendencia tovább erősödött a piacgazdaság térhódításával, amely a vidéki térségek gazdasági és pénzügyi kondícióinak romlásához vezetett. Ezt a folyamatot csak tovább erősítette a vidéki hitelrendszer működési struktúrája. A falvakban rendelkezésre álló megtakarítások, amelyeket manapság jóval kisebb arányban fordítanak lakásépítésre, a takarékszövetkezetek csatornáin keresztül más helyekre és más célokra kerülnek átcsoportosításra. A közhiedelemmel ellentétben a *takarékszövetkezeti szektor* erőforrás kivonó funkciót töltött be, ugyanis a lakáshitelezés és a mezőgazdaság finanszírozása sem rajtuk keresztül folyt. El kell oszlatni azt a meggyökeresedett nézetet is, miszerint a takarékszövetkezetek jelenlegi működési formájukban betöltik a „vidék bankja" szerepét, s a kereskedelmi bankokat tekintik olyannak, amelyektől távol állnak a vidék problémái. Valójában a takarékszövetkezetek inkább csak forrásgyűjtőként vannak jelen a falusi „pénzpiacon", s forrásaik jelentős részét a bankközi piacokon helyezik el (*Illés,* 1993). Ezzel szemben a kereskedelmi bankok, amelyek betétgyűjtőként nincsenek jelen a falvakban, forrásaik egy részét mezőgazdasági, illetve kisebb részben lakossági hitelek formájában visszaáramoltatják oda. A vidéki bankrendszer kiépítésében sokan a vidék- és falufejlesztés, illetve a mezőgazdaság finanszírozásának intézményes megoldását látják. A takarékszövetkezetek aktivitása csupán az utóbbi években erősödött a kis- és középvállalkozói szegmensben, de azon belül is elsősorban a városi fiókok aktivitása figyelhető meg a kisvállalkozói kör nagyobb városi koncentrációja következtében.

Az agrárszektor bankjai?

A vidék kisvállalkozásainak, *a mezőgazdaságnak a hitelellátására hivatott pénzintézeti hálózat kialakítása megoldásra váró feladat. A vidéki, falusi lakosság széles köre számára elérhető községi, kisvárosi bankhálózat kialakítása, illetve a mezőgazdaság finanszírozása, egymással összefüggő, de mégis két alapvetően különböző feladat* (*Illés,* 1993). A takarékszövetkezeti hálózat ellentétben a kereskedelmi bankok hálózatával túlságosan szétaprózott, számuk a feltételekhez és a lehetőségekhez viszonyítva túl nagynak tekinthető. Az agrárfinanszírozás megoldására önmagukban a takarékszövetkezetek nem alkalmasak. A magyar mezőgazdaság más típusú, mint a nyugat-európai, ezért más típusú finanszírozást igényel. Az agrár- és faluhitelezés ma csak úgy folytatható, ha az egy szakosított pénzintézet és több más pénzintézet tevékenységének kisebb hányadát teszi ki.[6] Megoldást csak a szakosodott, de szélesebb hálózattal

[6] Nyugat-Európában a szövetkezeti bankcsoportok az egyes országok bankaktíváinak 15–20%-át tartják a kezükben, s ezekben az országokban a mezőgazdaság részaránya a GDP-n belül alig 5%. Hazánkban a takarékszövetkezeti szektor részaránya 5-6% a bankrendszerben, hasonlóan a mezőgazdaság a GDP-ből való részesedéséhez.

nem rendelkező Földhitel- és Jelzálogbank további fejlesztésétől, a mezőgazdaságnak már hitelező takarékszövetkezetek, valamint a nagyobb agrárportfolióval rendelkező kereskedelmi bankok együttműködésétől lehet remélni. Ez egy vertikálisan „univerzális" rendszer kialakítását eredményezhetné az agrárhitelezés területén.

A takarékszövetkezetek fejlesztési feladatai

A vidéki bankhálózat fejlesztésének ellentmond bármilyen ágazati és területi korlátozás, annál is inkább, mert Magyarországon kizárólag a mezőgazdaság vagy a falvak bázisán egy bank sem tud megélni. A „vidék bankjának„ szlogenje helyett célszerűbb a vidéki, regionális bankhálózat fejlesztéséről beszélni, amely nemcsak a kereskedelmi banki hálózat kisvárosi szintig történő kiépítését, illetve a takarékszövetkezetek további városi expanzióját, de az új típusú, területi kötődésű pénzintézetek (regionális fejlesztési bankok, kommunális pénzintézetek) alapítását is jelenti. A budapesti székhelyű kereskedelmi bankok fiókhálózatának bővítése fontos feladat, de a banki infrastruktúra kiépítése még önmagában nem oldja meg a tágabban értelmezett vidék (régiók) finanszírozási problémáit (*Illés,* 1993).

Hosszú távon célszerű a magyar bankrendszer még meglévő polarizáltságát oldani, a kereskedelmi bankok és a takarékszövetkezeti hálózat közötti együttműködést bizonyos szolgáltatási területeken kialakítani. Az egyik oldalon ott vannak a tőkeerős nagy kereskedelmi bankok, megfelelő fiókhálózat nélkül, a másik oldalon a széles hálózattal rendelkező takarékszövetkezetek – egy nem túl erős középbanki központtal (Takarékbank). A bankszerűbb és összehangolt működés, az együttes piaci fellépés addicionális előnye egységes stratégiát, szektorszerkezetet és finanszírozási együttműködést igényel, mert csak ezáltal lehet kihasználni a decentralizált hálózat kínálta előnyöket. Ennek két lehetséges integrációs útja van: a *lazább* (prudenciális) és az *üzleti integráció* mint a bankszerű működés alapfeltételeinek megteremtése (*Kiss,* 1999).

A *lazább integráció* keretén belül mindenekelőtt kis kockázattal járó, nem túl nyereséges és óvatos üzletvitel fenntartása a cél. A szervezeti függetlenséget túlhangsúlyozó laza integráció azonban hosszabb távon egyre kisebb eséllyel önfinanszírozó, s a kizárólagos lokális jelenlét magában rejti a piaci térvesztés, a marginalizáció veszélyeit. A városi expanzióban sikeres takarékszövetkezetek eredményességi mutatói sokkal jobbak, ami azt is jelzi, hogy a falvakban a monopolhelyzet ellenére is sokkal kisebb a piaci növekedés. Másként fogalmazva: a városi fiókok jövedelem transzfere nélkül a kistelepülések piacának megfelelő színvonalú megtartása is kétséges lehet. Ugyanakkor a takarékszövetkezeti szektorban a bankszerű, prudenciális működés alapfeltételének számító összesített saját tőke és mérlegfőösszeg komoly integrációs hálózat hiányában gyakor-

latilag nem létezik. *A takarékszövetkezeti szektor tagjainak többsége jelenleg nem képes megfelelni az EU 1 millió eurós alaptőke–követelményének sem (ennek az európai követelménynek csak a szövetkezetek 5%-a felelt meg 1999-ben, a szövetkezetek 2/3-a jelenleg még a magyar hitelintézeti törvény 100 millió forintos minimális sajáttőke–követelményét sem tudja kielégíteni!).* Az alacsony tőkésültségi szintből következően a szektor tagjainak döntő többsége ma nem tud megjelenni az országos milliárdos, de a több száz milliós regionális piacokon sem. Míg a hazai kereskedelmi bankok egy erősen kínálati piacot tudhatnak magukénak, amelyhez az ügyfelek igyekeznek felnőni, addig a takarékszövetkezetek vagyonosodó ügyfélköre túlnőtt az őt „felnevelő" takarékszövetkezeten, s a szolgáltatáshiány következtében kereskedelmi banki ügyféllé válik. Ebből következik, hogy még a lokális falusi piac felét, harmadát sem tudják a jelenlegi szolgáltatási színvonalukkal és hitelkonstrukcióikkal magukhoz kötni, így ezek az ügyfelek a városi bankoknál keresnek szolgáltatót (2000-ben a falusi lakosságnak mintegy 40%-a városban bankolt).

Az *üzleti integráció* a német modellhez hasonló megoldás, amelynek eredménye egy univerzális szövetkezeti ernyőbank kialakítása, amelyhez a tag-takarékszövetkezetek szorosan kapcsolódnak. A közösen elérhető előnyök érdekében a tagok a csúcsintézmények által integráltan, banküzemi szempontból már egységes szervezetként jelennek meg a piacon (2000. év eleje és vége között az integrálódás következtében a 192-ről 176-ra csökkent az önálló takarékszövetkezetek száma, ugyanakkor a fiókok-kirendeltségek száma nem változott). A bankcsoport meghatározásának lehetséges módja a helyi sajátosságokra és a rugalmas piaci reagálás előnyeire építő összehangolt takarékszövetkezetek szoros *hálózati együttműködésére* épül. Ennek kialakításához azonban szükséges a racionálisan optimális üzemméret kialakítása és a tulajdonosi kontroll erősítése (*Kiss,* 1999, 2000).

- A szövetkezetek szintjén célszerű az alacsony forgalmú betétgyűjtő helyeket felszámolni. Az alaptőke követelményeknek átlagosan csak 2–4 takarékszövetkezet egyesítésével lehet eleget tenni, így az országban a jelenlegi 176 takarékszövetkezet helyett mintegy 70–100 működhetne métergazdaságosan.
- Regionális szint: A takarékszövetkezeti rendszer szerepet játszhatna a regionális pénzpiacok, a regionális bankrendszer megteremtésében. Regionális szinten 4–6 regionális szintű szövetkezeti bankra lenne szükség, amelyek a szövetkezetek közül 40–60-at (az esetleges összevonások után 15–20-at) integrálnának egy regionális hálózatba.
- Országos szint: A legtöbb szövetkezeti bankhálózattal rendelkező országban egy országos szintű intézmény koordinálja a szövetkezetek működését. A felső szintű integráció Magyarországon vagy a Takarékbank Rt. mint kereskedelmi bank irányításával, vagy pedig egy – a szövetkezeti profilhoz igazított – új szervezet kialakításával oldható meg.

Összegzés

Az ország modernizációja nem mehet végbe a falvak modernizációja nélkül. A 3,6 millió ember számára egyedül elérhető, 1100 helységben monopolszerepet élvező vidéki pénzügyi intézményrendszernek, a takarékszövetkezeteknek a jelenlegi átalakulásban nemcsak banki funkcióik lehetnek, hanem a modern gazdaság kialakításában is szerepet kell vállaljanak. Piaci ismereteket, pénzügyi kultúrát is terjeszteniük kell, elő kell segíteniük a helyi gazdaságok megerősödését (ügyfélkörük kialakítását), valamint üzleti, információgyűjtő szerepük is alapvető mindaddig, amíg a többi piaci szolgáltató intézmény vidéki hálózata létre nem jön. A pénzintézetek üzleti alapon működnek, a kis/térségek fejlesztési programjainak kidolgozásakor tehát megfelelő ösztönzőket kellene alkalmazni ahhoz, hogy a takarékszövetkezetek – a németországi gyakorlathoz hasonlóan – erre a modernizációs szerepre is vállalkozzanak. A falvak modernizációjában a takarékszövetkezeteknek kulcsszerepük van, azok beágyazódtak a helyi gazdasági és kulturális közegbe, szót tudnak érteni a pénzügyekben járatlan, a bankokkal szemben bizalmatlan falusi emberekkel. Hasonló kulcsszerepük van a szövetkezeteknek a helyi vállalkozók, többek között a mezőgazdasági kisvállalkozók, őstermelők pénzügyeinek intézésében is. A takarékszövetkezeti szektor nélkül ma nem lehet a teljes magyar piacot lefedni pénzügyi szolgáltatásokkal (az elektronikus banki formációk sosem lesznek teljes körűek), s nem lehet számítani a kereskedelmi bankok tömeges fióktelepítésére még kisvárosi szinten sem (*Gál,* 2002).

Irodalom

Gál Z. 1998a: A hazai bankok aranykora. *ABN AMRO Magazin*, december, 24–26. pp.

Gál Z. 1998b: A pénzintézeti szektor területfejlesztési kérdései Magyarországon. *Tér és Társadalom,* 4. 43–67. pp.

Gál Z. 2000: A regionalizmus kihívásai: a magyarországi bankrendszer fejlődése és területi struktúrája. In *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, 374–396. pp.

Gál Z. 2001a: A regionális (vidéki) pénzintézeti hálózat fejlesztési lehetőségei Magyarországon. FVM megbízásából az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézettel konzorciumban. Kézirat.

Gál Z. 2001b: A pénzintézeti innováció térszerkezeti folyamatai: Magyarország bankföldrajzi vizsgálata a "két századfordulón". In Ilyés Z.–Keményfi R. (szerk.): *A táj megértése felé.* Debrecen–Eger, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, 157–183. pp.

Gál Z.–Molnár B.–Nagy E. 2002: A termelői szolgáltatások szerepe a helyi és térségi gazdaság fejlődésében. *Tér és Társadalom,* 2. 113–128. pp.

Illés I. 1993: *Bankrendszer és regionális fejlődés.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 13. p.

Kiss Gy. K. 1998: A takarékszövetkezetek és a magyar pénzintézeti rendszer. *Szövetkezés*, 2.

Kiss Gy. K. 2000: A takarékszövetkezetek helye és lehetőségei a hazai pénzintézeti rendszerben. *Bankszemle,* 4–5.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A GAZDASÁGI KAMARÁK SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Póla Péter

Vidékfejlesztés a globalizáció és a lokalizáció korában

A globalizációnak a vidéki térségeket érintő, területi kiegyenlítődésre ható folyamatai nem egyértelműek. Vitathatatlanul létezik egy kiegyenlítődést segítő hatás, hiszen a tőke diffundálásának fizikai, adminisztratív korlátjai csökkennek, a globalizáció eddig elmaradott területeket képes bekapcsolni a világgazdaság vérkeringésébe. A másik oldalon viszont a regionális egyenlőtlenségeket is tovább élezi a globalizáció. Jól megfigyelhető, hogy a tőke a fő közlekedési folyosókat (elérhetőség), a nagyvárosokat (piac) preferálja, lényegében azokat a területeket, amelyek ez idáig is többnyire jobb pozícióban voltak. Ezekben a térségekben újabb lökést kap a gazdaság, következésképpen a tőkebefektetések fogadására kevésbé alkalmas térségek lemaradása tovább fokozódik.

Amíg a legfelső szinten a világ egységesül, addig a legalsó szinteken az egyediség, a lokalitások a világon mindenütt megismerhetőek (*Varga,* 2000). Tulajdonképpen *az állami gazdaságpolitikák leértékelődése mellett a nemzetek feletti struktúrák és a regionális, helyi szerveződések szerepe növekszik.* Egyik újabb uniós irányzat, a helyi fejlesztés koncepciója, amely éppen abból táplálkozhat, hogy az intervenciós állam visszaszorulóban van. A globalizáció egészének tehát természetes velejárója a lokalitások felértékelődése, ennek megfelelően a helyi gazdaság fejlesztése mindinkább központi kérdése lesz a hazai regionális és gazdaságpolitikai stratégiáknak is (*Mezei,* 2003).

A vidékfejlesztés célja „mindazon tevékenységek fejlesztése, amelyek a vidéki településeken élő lakosság életminőségének javítására irányulnak, s amelyek a természeti erőforrások, a környezet, a táj megőrzését szolgálják, és amelyek a vidék társadalomban betöltött funkcióinak ellátását tartósan erősítik" (Agrárprogram, 1997). A vidéki térségekben az egyik legfontosabb aktivitási terület a mezőgazdaság. A vidék azonban természeténél fogva multifunkciós, vagyis a gazdaság, a mezőgazdasági termelés mellett az ökológiai és társadalmi-kulturális funkciója is ismert és elismert. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a városok (centrumok) és vidékeik fejlődése nem választható el egymástól. E tekintetben a vidékfejlesztésben az életkörülmények javításával összhangban a centrumokban elérhető szolgáltatásokhoz való hozzáférésnek jut kitüntetett szerep

(*Farkas,* 2002). Különösen fontos ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a vidéki lakosság átlagosan 10–15%-a kizárólag a mezőgazdaságból él (*Kovács,* 2000), és hogy „további 25–30%-ának a helyi feldolgozóipar, köz- és magánszolgáltatások biztosítanak jövedelemszerzési lehetőséget, akkor „csupán" a maradék 50% tekintetében szükséges megjelölni azt a jövedelemszerzési területet, amiből, illetve ahol a vidéki lakosság nem csekély hányada megélhetését képes biztosítani. Jelenlegi ismereteink szerint ez a terület a város és a város által nyújtott különböző foglalkoztatási lehetőségek. Ezek után „ha képesek vagyunk elfogadni, hogy a vidéki lakosság legalább felének a megélhetését a városok biztosítják – vagy kellene, hogy biztosítsák –, akkor az is nyilvánvaló, hogy a vidéki aktív korú munkaerő jelentős részének jövedelemszerzési lehetőségeit a városok fejlődése határozza meg" (*Finta,* 2003).

Mindezekből e tanulmány keretei között maradva két dolog következik:

1. Mivel a vidékfejlesztést az értéktermelés oldaláról kell megközelíteni és megoldani, mégpedig endogén erőforrásokkal, alulról jövő kezdeményezések alapján, a vidéken élők bevonásával, horizontális és vertikális partnerség mellett, s mert a lokalizáció felértékeli a helyi fejlesztések szereplőit, az önkormányzatiság elvén működő szervezeteket, így az alulról szerveződő helyi gazdasági kamaráknak is kulcsszerepe lehet.
2. Mivel a vidéki térségek fejlődése nem csak a mezőgazdaságtól függ, s mivel a városok gazdasági lehetőségei jelentős hatással vannak a vidéken élők életkörülményeire, ezért a vidék fejlesztésében nem csak az agrárkamarák, hanem legalább annyira a kereskedelmi és iparkamarák[1] tevékenysége is fontos szerephez juthat.

A következőkben bemutatom, hogy a gazdasági önkormányzatoknak milyen szerepe van, vagy lehet a helyi gazdaság fejlesztésében. Hogyan működnek a gazdasági önkormányzatok a modern piacgazdaságokban, s milyen problémák nehezítik ennek az intézményrendszernek a hatékony működését Magyarországon.

Gazdasági kamarák a modern piacgazdaságokban

A kamara alapvetően szolgáltat, fejleszt, támogat, informál, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a helyi szereplők döntéseire, véleményük figyelembevételére is szükség van ahhoz, hogy az adottságokhoz igazodó, reálisan megvalósítható vidékfejlesztési feladatok fogalmazódjanak meg. A gazdasági kamarák fontosabb feladatai:

- a helyi gazdaság fejlesztése,
- a gazdaság belső szabályozása,

[1] Az 1999. évi CXXI. törvény a kézműves kamarát a kereskedelmi és iparkamarával összevonta.

- a gazdaság képviselete, érdekvédelme,
- tagjaik számára minőségi szolgáltatások nyújtása.

Mindezeket a feladatokat tagságukra támaszkodva, köztestületi alapon a demokratikus önigazgatás elvén kialakított szervezeti keretek között látják el.

A piacgazdaságokban a kamarák működésük alapján kétféle irányzatba tartozhatnak: az egyik az ún. pluralista-lobbysta, amely egyfajta lobby szervezet, érdemi szolgáltatások, közfeladatok nélkül. A kamarák ilyenfajta működése az angolszász országokra jellemző. A másik irányzat a köztestületi szabályozású, az érdekkiegyenlítést szolgáló, automatikus tagságú kamara, amely a kontinentális Európára jellemző. Ezek a szakmai szempontok érvényesülését hivatottak elősegíteni, a helyi vállalkozások döntéseire alapozva. Az európai kamarák, és a magyar tradíciók is alapvetően különböznek az angolszász modelltől, mivel közfeladatokat látnak el, szolgáltatásokat nyújtanak zömmel a kis- és középvállalkozók számára, melyet köztestületi státuszuk és az automatikus tagság révén elégséges anyagi eszközök tesznek lehetővé. A gazdaság képviseletére, az országos és a helyi gazdasági döntések befolyásolására *törvény által biztosított joguk van*. Az így működő kamarák egyedi szervezetnek számítanak a többi szervezet között, egyszerre támogatva a vállalkozásokat és a helyi gazdaság fejlődését.

A gazdasági önkormányzatok működési struktúrájukból adódóan képesek a gazdaság makroszintű érdekeinek hatékonyan képviseletére: alulról szerveződnek és jelennek meg az egyes érdekcsoportok, a kamara keretei között dől el, mely csoportok erősebbek. A modern piacgazdaságban a kamarák mással aligha helyettesíthető szerepet töltenek be az üzleti szféra képviseletében (*Hegedűs*, 1999).

A két kamarai modell összehasonlítása

MAGÁNJOGI PLURALISTA-LOBBYSTA (USA, NAGY-BRITANNIA)	KÖZJOGI KÖZTESTÜLETI MODELL (EURÓPA, MAGYAR TRADÍCIÓK)
Egyesület (lobby szervezet)	Köztestület
Önkéntes tagság	Automatikus tagság
Közfeladatok, érdemi szolgáltatások nélkül	Közfeladatokat is ellát, számos szolgáltatást nyújt
Szűk funkciók	Több funkció
Nincsenek jogok	A helyi gazdasági döntések befolyásolására ***törvény által biztosított joga van***
Gyengébb érdekérvényesítés	Érdekkiegyenlítést szolgáló, hatékony belső érdekérvényesítés

Forrás: Síkfői, 1999

Az EU több országában a gazdasági kamarák repülőtereket, kikötőket, kiállítási és vásárközpontokat, szakképző iskolákat üzemeltetnek. Franciaországban

az állam és a régiók közötti tervszerződések kialakításában a kamaráknak kulcsszerepük van. Az agrárkamarák képviselik az adott térség mezőgazdaságának érdekeit, partnerek a vidéki funkciók (ökológiai, gazdasági-társadalmi, kulturális) kialakításában, fejlesztésében. A gazdasági önkormányzatok egyenrangú partnerek, szerepet vállalnak a gazdaság infrastruktúrájának fejlesztésében és működtetésében. Igen nehéz a kormányoknak a kamara ellenére gazdaságpolitikát készíteni és működtetni. A gazdasági önkormányzatok működési struktúrájukból adódóan képesek a gazdaság makroszintű érdekeinek hatékony képviseletére: alulról szerveződnek és jelennek meg az egyes érdekcsoportok, a kamara keretei között dől el, mely csoportok erősebbek. A helyi gazdaságfejlesztés rendszerében az önkormányzati alapon, köztestületként működő gazdasági kamaráknak tehát érdemi szerepe van, illetve lehet. A modern piacgazdaságban a kamarák mással aligha helyettesíthető szerepet töltenek be az üzleti szféra képviseletében (*Hegedűs,* 1999).

Gazdasági kamarák Magyarországon

Magyarországon a gazdasági önkormányzatként működő kamaráknak több mint 150 éves múltja van, a kereskedelmi és iparkamarák létrehozására 1850-ben került sor. S bár Nyugat-Európában az első kamara már 1599-ben megalakult a magyar kamarai rendszer tradíciói is jelentősek. Szemben az európai kamarákkal azonban a magyarországi intézményrendszer fejlődése számos akadályba ütközött: 1940-ben feloszlatják a kamarák önkormányzatait; 1944-ben a *Szálasi*-kormány felfüggeszti a kamarák működését; 1948-ban lényegében államosítják a kamarákat, csak állami vállalatok lehetnek tagok. A kamaráknak ebben a korszakban lényegében nincsenek feladataik. 1990-től regionális gazdasági kamarák működnek, s 1994-ben az Országgyűlés elfogadja a kamarákról szóló törvényt, amely visszaállítja a köztestületi modellt, így újra önkormányzati elven működnek a gazdasági kamarák (agrárkamara, kereskedelmi és iparkamara, kézműves kamara) A kamarák működése azonban az 1994-es törvény után sem zökkenőmentes. A törvény automatikus (kötelező) tagságot ír elő, ugyanakkor az intézményi infrastruktúra kiépítéséhez szükséges állami támogatás elmarad. A kamarák szinte egyetlen forrása a tagdíj, s az első kommunikáció a tagság felé a fizetési felszólítás. Mindeközben – a szűkös források miatt – a szolgáltatások nyújtása sem éri el a megfelelő színvonalat.

A kamarák szintjén ma még gyenge az alulról szerveződés, amiben az etatista államfilozófiának is szerepe lehet. Jelenleg a kamara még a vállalkozói oldalon sincs jelen a *köz*gondolkodásban. A demokráciához, a demokratikus intézményrendszerhez fűződő viszony ma még meglehetősen furcsa képet mutat. A sikeres és elismert üzletemberek körében ezért is tapasztalható a visszafogott közéleti szerepvállalás, ami beszűkíti a tisztségviselők körét, ez pedig kontra-

szelekcióval fenyeget, a kamara „gittegyletté" válhat. Sőt az általánosítások miatt ezt azok a kamarák is megszenvedik, ahol ilyesmiről szó sincs. A társadalmi fogadtatás meglehetősen negatív, amire az aktuális kormányok – hatalmi ellenpontot érzékelve a kamarákban – ráerősítenek. 1999-ben módosul is a törvény: eltörlik az automatikus tagságot, ami a lassan talpra álló intézményt ismét igen nehéz helyzetbe hozza, s ezzel szinte egy időben a területfejlesztésben nem tekintik partnernek a kamarákat.[2]

„Az állam gazdasági szerepvállalásának csökkentéséhez szükség van a gazdasággal összefüggő közfeladatok egy részének a gazdálkodó szervezetek által köztestületi formában, önigazgatás útján történő ellátására. Az egyesülési jog alapján működő társadalmi szervezetek jogainak és érdekeinek tiszteletben tartásával, a gazdaság fejlesztésével, támogatásával, általános érdekeinek előmozdításával, az Európai Uniós integrációval, a regionális fejlesztéssel kapcsolatos tevékenységek elősegítése céljából, a gazdasági tevékenységet folytatók önkormányzat alakításához való jogát elismerve..." alkotta az Országgyűlés a gazdasági kamarákról szóló törvényt. „A gazdasági kamarák feladata, hogy (...) önkormányzaton alapuló működésükkel előmozdítsák a gazdaság fejlődését és szerveződését, a piaci magatartás tisztességét, a gazdasági tevékenységet folytatók általános, együttes érdekeinek érvényesülését." (1999. évi CXXI. törvény a gazdasági kamarákról.)

E törvény értelmében a kamarák nemcsak a gazdaság képviseletét látják el, hanem a *helyi gazdaság fejlesztése* is feladatuk. A törvény is nevesít néhány gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos feladatot, többek között:

- a gazdasági tevékenység infrastruktúrájának fejlesztése;
- a gazdaság fejlődésére jelentős hatást gyakorló, nemzetgazdasági szinten hatékony, de a közvetlen vállalkozói érdekeltséget meghaladó célok megvalósulásának elősegítése;
- közreműködés a területfejlesztési koncepciók és programok gazdaságfejlesztési munkarészeinek kidolgozásában és végrehajtásában stb.

A kamarai törvény módosítása a területi agrárkamarákat az iparkamaráknál is súlyosabban érintette. Míg a kereskedelmi és iparkamaráknak az 1994. évi törvény óta volt idejük megerősödni, addig az agrárkamaráknak ez kevésbé vagy egyáltalán nem sikerült. Ennek oka egyrészt, hogy a válságban lévő ágazat vállalkozásainak jövedelmezősége rossz, ebből következően a tagdíjbevétel sem sokra elég, másrészt az 1994. évi kamarai törvényből következően az agrárgazdaság „erős" vállalkozásai, az élelmiszeripari cégek többnyire az iparkamarák tagjai lettek. Ennek ellenére néhány agrárkamara példája alapján állítható, hogy képesek voltak és lennének a mezőgazdasággal kapcsolatos minőségi szolgál-

[2] A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1999. évi XCII. törvény értelmében a területfejlesztési tanácsokban megszűnt a kamarák döntési joga.

tatások nyújtására, igazgatási feladatok hatékony ellátására, sőt innovatív technológiák eredményes elterjesztésére is. Eközben az új törvény a forrásoldalon okozott nehézségeket, a területfejlesztési törvény módosítása pedig szakmai rangjukat csorbította.

Az agrárkamarák konkrét területfejlesztési tevékenységei között az alábbiakat emelem ki:

- Fejlesztési koncepciók és programok a mezőgazdaságot érintő munkarészeinek kidolgozása;
- Lobby az ágazat pályázatai mellett;
- Tanácsadás, képzés, az ágazat fejlesztéséhez kapcsolódó kutatások;
- Agrár környezetvédelem, tájkép megóvás;
- Alternatív jövedelemszerzési lehetőségek feltárása;
- Agrármarketing programok készítése;
- Helyi termékeket helyi piacon népszerűsítő rendezvények szervezése;
- EU-s felkészítő programok szervezése.

Fontos megjegyezni, hogy *a törvény mindig csak keretet ad,* melyet az egyes kamarák nem egyformán töltenek meg tartalommal. Több kamarára ugyanakkor jellemző, hogy a gazdaságfejlesztéssel, területfejlesztéssel kapcsolatban számos akciót kezdeményez, feladatokat vállal fel. Nagyon nehéz a gazdasági szféra nélkül új terveket és gazdaságfejlesztési programokat kialakítani, végrehajtani. Ha a régió gazdaságának fejlesztésével összefüggő döntések a gazdaság képviselőinek részvétele nélkül születnek, az a programok megvalósítását is nehezíti.

Összefoglalás – következtetések

A globalizációval együtt járó lokalizáció felértékeli a helyi fejlesztés koncepcióját, s az alulról építkező, önigazgatás elvén működő szervezeteket hozza helyzetbe. E tekintetben a gazdasági önkormányzatok szerepe egy térség fejlesztésében egyre fontosabb lehet. Amíg a gazdasági kamarák szerepvállalása és figyelembe vétele Nyugat-Európában meghatározó, addig Magyarországon a kamarák szerepe, súlya lényegesen kisebb. Nem hatékony működésüknek, társadalmi beágyazódásukat véleményem szerint alapvetően három dologban gyökereznek:

1. Az intézményrendszer alulfinanszírozottsága és kedvezőtlen fogadtatása az 1994-es „újrainduláskor". A kamaráknak az egyetlen forrása az intézményrendszer felépítésére a tagdíjakból származott, így az amúgy is rossz szájízű kötelezőség mellett az első kommunikáció a tagság felé a tagdíjfizetési felszólítás volt. A szűkös források pedig a szolgáltatási dimenzió fejlődését nehezítették.

2. Az etatista államfilozófiából is következően a társadalom viszonya a demokratikus intézményekhez túlságosan is szkeptikus. A vállalkozók is passzívak, nem szívesen vállalnak közéleti szerepet, ami beszűkíti a potenciális tisztségviselők körét, s ez könnyen az önérdek és nem a közérdek érvényesítését segíti elő. Ez természetesen visszahat az intézményrendszer amúgy sem kedvező társadalmi megítélésére.
3. Mindezt a politikai hatalom éveken keresztül felhasználva megnehezítette a kamarák komoly tényezővé válását.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kamarák súlyát szakmai elfogadottságuk fogja meghatározni. A kamaráknak mikro- és makroszinten is a piacon kell megmérkőzniük. Feltételezhető, hogy középtávon a kamara szakmailag meg fog erősödni. Ennek egy meghatározó szelete a helyi gazdaságfejlesztés és a területfejlesztés. Az EU-csatlakozás után fontos, hogy a kamara, illetve az általa reprezentált szféra tudja megjeleníteni véleményét a terület- és gazdaságfejlesztésben, tudjon információt szerezni, tudja tagjait mozgósítani, tudjon olyan eszközökhöz hozzájutni, amelyek segítségével az adott régió gazdasága dinamizálható.

Ahhoz, hogy a gazdasági önkormányzatok megerősödjenek a legfontosabb az érdemi, minőségi szolgáltatások nyújtására képes, magas szakmai színvonalú apparátus; a gazdasági önkormányzatokat a gazdaságfejlesztés hatékony eszközeként kezelő, támogató politikai környezet; s nem utolsó sorban erős vállalkozói támogatottság szükséges. Ez a piacgazdasági intézmény nem rövid, hanem közép- és még inkább hosszú távon lehet meghatározó a hazai gazdaság, többek között a vidéki vállalkozások fejlesztésében is.

Irodalom

1999. évi CXXI. törvény a gazdasági kamarákról.

Agrárprogram Szakmai Füzetek. *13. Vidékfejlesztés.* Budapest, FM, 1997. 3. pp.

Farkas T. 2002: Vidékfejlesztés a fejlődéselméletek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom.* 1. 41–57. pp.

Finta I. 2003: A vidékfejlesztés lehetséges irányai az európai integráció küszöbén. II. Országos Közgazdaságtudományi Doktorandusz Konferencia előadásai. Lillafüred, 2003. május 26. 114–123. pp.

Hegedűs M. 1999: Az osztrákok így gondolják. Világgazdaság. In *Dél-Dunántúli Gazdaság*, 4. 9. p.

Kovács T. 2000: Integrált vidékfejlesztés. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés.* V. Falukonferencia. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 26–32. pp.

Mezei C. 2003: Decentralizáció és helyi gazdaságfejlesztés. Előadás, IX. ITF, Keszthely, március 20.

Síkfői T. 1999: Mi is a kamara? Kézirat.

Varga Cs. 2000: A lokalitás esélyei. Elérhetőség: www.inco.hu/inco3/kozpont/cikk1

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

GAZDASÁGFEJLESZTÉSI GYAKORLAT A HAZAI KÖZSÉGEKBEN

Mezei Cecília

A helyi gazdaságfejlesztés elméleti háttere

Helyi gazdaságfejlesztés alatt minden olyan helyi szinten megvalósított beavatkozást értünk, amely a helyi gazdaság működését befolyásolja. A helyi beavatkozások kezdeményezőiként a helyi önkormányzatokon kívül egyéb közösségi résztvevők (pl. kormányzati hivatalok) és magánszférabeli szereplők (pl. vállalkozások, kamarák, szakszervezetek, civil szervezetek, egyetemek) is szerepelhetnek. Jelen vizsgálat középpontjában azonban a helyi önkormányzat áll, mint az egyik – esetenként kizárólagos vagy legalábbis legfontosabb – szereplője a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozásoknak.

Bár vannak olyan közgazdasági iskolák, amelyek a be nem avatkozás eredményességét hirdetik, mégis a nemzetközi színtéren az 1970-es évektől kezdődően terjed a helyi önkormányzatok gazdaságfejlesztési szerepvállalásának szükségességét valló felfogás. Vannak, akik a globalizáció természetes velejárójának tekintik a helyi önkormányzati szint felértékelődését, ami automatikusan hozza a gazdaságfejlesztési szerepkörük kibővülését is.

A gyakorlat azt mutatja, hogy a *versenykényszer* a helyi közösségek szintjén éppúgy megjelenik, mint a régiók vagy a nemzetállamok között. A saját adottságokhoz igazodó helyi gazdaságpolitika és fejlesztési stratégia ma már elengedhetetlen feltétele a települések túlélésének, és akkor még nem beszéltünk a helyi lakosság vonzásáról és megtartásáról, a jövedelmek alakulásáról, az életminőségről. Azaz egy olyan kényszerhelyzet alakult ki, ahol a helyi önkormányzatoknak nem túl sok választási lehetőségük van, így a beavatkozás vagy be nem avatkozás kérdése sokkal inkább az eszközrendszer, a feltételrendszer, a jogszabályi háttér oldaláról dől el, mint az önkormányzati menedzsment közgazdasági nézetein. E feltételrendszer következményeként *a helyi önkormányzatoknak nem szabad passzív szemlélőként elfogadniuk a település gazdasági környezetét, hanem aktív résztvevőként alakítaniuk kell a helyi erőforrások felhasználását.*

A nemzetközi gyakorlat igazolja a fenti állításunkat:

– *Bennett* és *Krebs* felmérései szerint az angol és a német helyi önkormányzatok minden esetben fontos résztvevői a helyi gazdaságfejlesztési

kezdeményezéseknek, és – rendes körülmények között – minimum befolyásolói a fejlesztési folyamatoknak, tehát zömében nem passzív szereplők. Önmagukban azonban nem, csak a többi köz- és magánszférabeli szereplővel együttműködve képesek ezt a feladatot ellátni (*Bennett–Krebs,* 1991).

- Hasonló tapasztalatokról számos országra vonatkozóan beszámoltak már. *Rees* amerikai és kanadai városokra, *Syrett* Portugáliára vonatkozóan állapította meg a helyi önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési szerepvállalásának jellemző voltát, és még folytathatnánk a sort (*Syrett,* 1995; *Rees,* 1997).

Mindezek alapján időszerű a helyi gazdaságfejlesztés hazai gyakorlatának, illetve a helyi önkormányzatok gazdaságfejlesztési szerepvállalásának vizsgálata.

A kutatás vizsgálati háttere

A tanulmány a helyi önkormányzatok helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatát vizsgáló kérdőíves felmérés részeredményeit tárja az olvasó elé.[1] A 2002. október végétől 2003. június 9-ig visszaküldött 247 kérdőívből 243 értékelhető, ami alacsony, 7,8%-os válaszadási hajlandóságot jelöl. A minta települések regionális megoszlása jól igazodik az eredeti arányokhoz (*1. táblázat*). Az adatok elemzése során azonban figyelnünk kell a dél-dunántúli, az Észak-alföldi és az Észak-magyarországi régiók alulreprezentáltságára, a nyugat-dunántúli régió erős, és a többi régió enyhe túlreprezentáltságára.

A felmérés egyértelműen azt mutatja, hogy így vagy úgy, de minden hazai önkormányzat törekszik valamilyen módon a helyi gazdasági környezet alakítására, noha a gazdaságfejlesztési szerepvállalás *önként vállalt feladata* az önkormányzatoknak. A válaszadó önkormányzatok 3%-a – valamennyien 600 fő állandó népesség alatti kistelepülések – nem jelölt be egyetlen egy konkrét gazdaságfejlesztési beavatkozásra, kezdeményezésre utaló válaszlehetőséget sem, illetve jelezte, hogy az adott településen nincs ilyen, 60%-uk azonban úgy véli, hogy az önkormányzatnak szerepet kellene vállalnia a helyi gazdaság fejlesztésében.

Érdekes, hogyan vélekednek általában a hazai önkormányzatoknál a *gazdaságfejlesztési beavatkozások* szükségességéről. A válaszadó polgármesterek csupán 9,1%-a vélte úgy, hogy a helyi önkormányzatoknak egyáltalán nem kell

[1] A 3135 helyi önkormányzathoz és a fővárosi kerületekhez kiküldött kérdőív a Nemzeti Kutatás-Fejlesztési Program keretében folyó, NKFP 5/074/2001 számú, *A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben* című kutatás települési versenyképességet vizsgáló alprogramján belül készült.

1. táblázat

A kérdőívet visszaküldő települések regionális megoszlása

Régió	Település, db	Mintatelepülés, db	Tényleges arányok, %	Mintaarányok, %
Dél-alföldi	254	22	8,10	9,09
Dél-dunántúli	653	44	20,84	18,18
Közép-dunántúli	405	35	12,92	14,46
Közép-magyarországi	184	15*	5,87	6,20
Nyugat-dunántúli	648	57	20,68	23,55
Észak-alföldi	387	28	12,35	11,57
Észak-magyarországi	603	41	19,24	16,94
Összesen	3134**	242*	100,00	100,00

* plusz egy fővárosi kerület, ** és Budapest

szerepet vállalniuk a helyi gazdaságfejlesztésben, míg 85%-uk határozott önkormányzati fellépést tart szükségesnek. A leggyakoribb ellenérv az önkormányzatok forráshiánya volt, míg a legtöbben a gazdasági fejlődés feltételeinek biztosítását (infrastruktúra, iparterület, helyi rendeletek, rendezési terv), a munkahelyteremtést tartják a helyi önkormányzatok alapvető gazdaságfejlesztési feladatának. Gyakori érv még (a kérdésre válaszolók 10%-a), hogy a helyi önkormányzatok csak úgy juthatnak helyiadó-bevételekhez, ha a helyi gazdaság működőképes, ezért kell az önkormányzatoknak beavatkozniuk a piaci folyamatokba. Ezzel szemben 9 polgármester egyenesen aggályosnak tartja az ilyen fajta beavatkozásokat, és csak szigorú korlátok között, bizonyos feltételek teljesülése esetén tartja elfogadhatónak az önkormányzat beavatkozását. További 4 polgármester szerint nincs is a hazai önkormányzatoknak felhatalmazásuk a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások lebonyolítására.

Jelen falukonferencia kiválasztott vizsgálati egysége a falu, ami bennünket is arra késztetett, hogy a válaszadókon belül kiemelten kezeljük a községeket. A mintatelepülések jogállás szerinti megoszlásából messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, hiszen a nagyobb városok mintán belüli aránya erősen túlreprezentált, amely a községek alacsony előfordulási gyakoriságával párosul (*2. táblázat*). Amikor tehát a községek helyzetét vizsgáljuk, el kell fogadnunk, hogy egy olyan mintavétel eredményeit elemezzük, ahol az országos helyzetre vonatkozó összegző megállapításokat bizonyos korlátozó feltételek figyelembevétele mellett tehetünk.

A 193 községi válaszadó számos ötletet adott, és sokszor érdekes véleményt fogalmazott meg a települések helyi gazdaságfejlesztési gyakorlatával kapcsolatban, így elkülönült vizsgálatuk is tanulságos lehet. Ráadásul a hazai önkormányzati rendszeren belül ez az a kategória, amelyet más feltételrendszerben kell vizsgálni, hiszen a községek esetében nem beszélhetünk például körzeti el-

látási funkcióról (mint a városoknál), fokozott szerepe van a helyközi közlekedés milyenségének (esetenként sokkal meghatározóbb lehet, mint a helyi közszolgáltatások minősége), a foglalkoztatásban sokkal nagyobb súlyt kaphat a környező város munkahelyteremtő erőfeszítése, mint magáé a községé stb. Indokolt tehát a falvak gazdaságfejlesztési gyakorlatának részletesebb vizsgálata.

2. táblázat

A kérdőívet visszaküldő települések jogállás szerinti megoszlása

	Település, db	Mintatelepülés, db	Tényleges arányok, %	Minta arányok, %
Megyei jogú város, megyeszékhely	22	9	0,70	3,72
Város	229	25	7,31	10,33
Nagyközség	187	15	5,97	6,20
Község	2696	193	86,02	79,75
Összesen	3134*	242	100,00	100,00

* és Budapest

A mintaközségek kategorizálása a sikeresség szempontjából

A felmérés során rákérdeztünk, hogy az önkormányzat polgármestere[2] sikeresnek tekinti-e a saját települését.[3] Korlátozó tényező, hogy csak a polgármester véleményét ismerjük, ami túlzottan leegyszerűsíti a sikeresség kérdését, hiszen fontos volna tudni, hogy a helyi társadalom és a külső megfigyelők, vagy egy kiválasztott mutatórendszer milyen képet közvetítene a településről.

A minta vizsgálata során használt mutatók közül – az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott, társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott települések listája (7/2003. kormányrendelet), a természetes fogyás/szaporodás mértéke, az ezer főre jutó egyéni és társas vállalkozások száma, a települések öregségi indexe, vándorlási egyenlege – az egyszerűség kedvéért az elmaradott települési besorolást fogjuk alkalmazni.

A 193 válaszadó községből álló mintán belül 130 település polgármestere jelezte, hogy sikeresnek tartja a saját községét a rendszerváltás óta eltelt időszak tendenciái alapján. Hárman részben tartják sikeresnek a saját településüket, hiszen felbukkantak azt előmozdító és hátráltató tényezők is, 39-en pedig kifejezetten sikertelennek ítélik az adott települést. A polgármesterek válaszai látszó-

[2] A minősítő, véleményt megfogalmazó kérdéseknél mindig a polgármester válaszára voltunk kíváncsiak.

[3] Ezt a minősítést a vizsgálati időszak egészére (1990-től napjainkig) kértük.

lag pozitív képet festenek a falvakról, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy milyen indokok állnak ennek hátterében.

A sikeres települések meglepően magas arányának legfőbb indoka, hogy a vizsgálati idő visszanyúlik 1990-ig. Nyilván a rendszerváltás előtt betöltött másodlagos szerephez képest, a választott képviselők által irányított, döntési jogkörrel rendelkező, önálló települési önkormányzat már önmagában előrelépést, sikert jelent. Ehhez jöttek még a lakossági infrastruktúra-fejlesztés eredményei, az egyéb megvalósuló beruházások stb. Ezt támasztja alá, hogy a kiválasztott mutató (7/2003-as kormányrendelet) szerint valamilyen szempontból elmaradottnak tekintett 72 település közül (15 társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, 23 magas munkanélküliséggel sújtott, 34 mindkét szempontból elmaradott) 49-ben sikeresnek látja a települést a polgármester.

Nem véletlen, hogy a leggyakoribb *sikertényezőként* – 62 településen – az infrastruktúra-fejlesztések előrehaladását jelezték a polgármesterek. Mint tudjuk, ezen a téren a rendszerváltáskor óriási lemaradás volt, így a központi támogatáspolitika koncentráltan ennek a hátránynak a megszüntetésére helyezte (és helyezi) a hangsúlyt. A második sikertényező a település arculatának javulása, a megvalósuló idegenforgalmi fejlesztések és a turisztikai célponttá válás lett. 14 település polgármestere azért tartja sikeresnek a települését, mert a körülményekhez képest (folyamatos) fejlődést tudott felmutatni, 11 településen pedig a lakossági elégedettség növekedésével, a népességgyarapodással tartják igazolhatónak a sikerességet.

A *kudarctényezők* közül a leggyakoribb a korábbi önkormányzati menedzsment hibás döntéseire való hivatkozás, amit az önkormányzatok forráshiánya követ.

Kíváncsiak voltunk, hogy ha a település gazdaságfejlesztés területén elért sikereit akarjuk mérni, akkor a polgármesterek szerint erre *milyen mércét* kellene használnunk (*3. táblázat*). Az így kialakult rangsor jól tükrözi a települések, térségek versenyképességével foglakozó szakirodalom alaptézisét, amely szerint

3. táblázat

A siker mércéje

Tényező	Átlagérték
A munkanélküliségi mutató alakulása	3,3
Az életminőség változása	3,7
Az egyéni jövedelmek szintje	3,2
Egyéb	3,8

Megjegyzés: Ötfokozatú skálán értékeltek a válaszadók. Az 1-es jelentése: egyáltalán nem jelzésértékű tényező, az 5-ös jelentése: a legjellemzőbb.

szükségszerűen az életminőség áll a piramis csúcsán (pl. *Lengyel,* 2000). Az egyéb kategória ugyanakkor olyan egységeket tömörít magába (pl. az infrastrukturális helyzet javulása; a pályázati lehetőségek kihasználtsága), amelyek jól tükrözik a községek speciális helyzetéből fakadó, a városokétól eltérő sikerkritériumokat.

A sikert befolyásoló tényezők közül (*4. táblázat*) a polgármesterek a település közlekedés-földrajzi helyzetét vélték a legnagyobb befolyással bírónak, amelyet szorosan követ a kormányzati támogatáspolitika alakulása. Az utolsó helyen a kis- és középvállalkozások (KKV-k) teljesítőképessége szerepel. Mindez természetes következménye annak, hogy a falvak jó részében a helyi családok megélhetését a munkaerő-vonzáskörzeten belül vállalt munka nyújtja, és nem a helyi foglalkoztatók határozzák meg döntően a munkanélküliség alakulását. Erre utal, hogy a mintaközségek 95%-ánál az ezer főre eső társas vállalkozások száma nem éri el az országos átlagot.

4. táblázat

A sikert befolyásoló tényezőkről kialakult átlagvélemény

Tényező	Átlagérték
A település gazdasági szerkezete	3,7
A helyi erőforrások állapota	3,8
A helyi KKV-k teljesítőképessége	3,2
A térség közlekedés-földrajzi helyzete	4,2
A régió gazdasági fejlettsége	3,6
A település mérete	3,3
A kormányzati támogatáspolitika aktuális prioritásai	4,0

Megjegyzés: Ötfokozatú skálán értékeltek a válaszadók. Az 1-es jelentése: egyáltalán nem befolyásoló tényező, az 5-ös jelentése: kiemelkedő jelentőséggel bír.

Helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások

A továbbiakban a konkrét gazdaságfejlesztési beavatkozások vizsgálatára helyezzük a hangsúlyt, hiszen iránymutató lehet mind az önmagukat sikeresnek, mind pedig a sikertelennek valló települések kiútkeresésének a bemutatása, a jelenlegi szabályozási háttér mellett megvalósuló helyi gazdaságfejlesztési gyakorlat feltárása.

A *tervezés*, mint eszköz a községek felénél egyáltalán nem használatos. A válaszadók 49%-a jelezte, hogy a településnek van (a rendezési terv feltételét képező) településfejlesztési koncepciója, 45%-uknál alkalmaznak ciklusprogramot, és a legkevésbé elterjedt a gazdasági program használata, amelyet csupán a községek 37%-ánál alkalmaznak. 27%-uk jelezte olyan egyéb gazdaságfej-

lesztési koncepció, program, terv létrejöttét, amelyet az önkormányzat megbízásából készítettek el (ez utóbbi arány utal igazán a tervezés gazdaságfejlesztési eszközként való használatára).

A községi önkormányzatok 26%-a jelezte, hogy a rendszerváltás óta hajtott végre olyan beruházást, amellyel a termelő, szolgáltató vállalkozásokat támogatta. A leggyakoribb forma az iparterület közművesítése volt.

A legelterjedtebb vállalkozásösztönzési mód a helyi *iparűzésadó-kedvezmény* nyújtása – a községek 54%-ánál élnek ezzel a lehetőséggel, ráadásul a mintatelepülések 18,7%-ánál az adómaximum alatt állapították meg az adómértéket, miközben 20%-uk egyáltalán nem vet ki helyi iparűzési adót. Az iparűzési adó mellőzése a kistelepüléseket jellemzi a leginkább, 87%-ban ezer fő alatti állandó népességgel rendelkező községekről van szó, 95%-uknál az egyéni vállalkozások száma nem éri el az országos átlagot, 18%-uknál egyáltalán nincs működő társas vállalkozás a településen, további 79%-uknál pedig nem éri el az országos átlagot az ezer főre eső társas vállalkozások száma. Ezeken a településeken tehát az iparűzési adó kivetésének a létalapja kérdőjeleződik meg.

Az adókedvezmények nyújtásán túl egyéb *vállalkozásbarát intézkedések* foganatosítása is jellemzi a mintabeli helyi önkormányzatokat:

- Az önkormányzatok 85%-ánál a saját megrendelések során előnyben részesítik (a közbeszerzési szabályok figyelembe vétele mellett) a helyi vállalkozásokat.
- Az infrastruktúra-fejlesztésnél a vállalkozói és a lakossági igények együttes figyelembe vétele jellemezte az önkormányzatok 54%-át, míg 39%-uknál csak a lakossági infrastruktúra kiépítése tartozott a célkitűzések közé (ezeken a településeken átlag alatti a társas vállalkozások száma).
- A helyi önkormányzatok 20%-a jelezte, hogy a helyi, térségi üzleti szolgáltatások bővülését, fejlesztését a saját eszközeivel (reklám, PR, képzési szerkezet, adókedvezmény) támogatta.
- Az önkormányzatok marketingtevékenysége – amely során a helyi vállalkozásokat és termékeket is reklámozzák (35%), vásárokat szerveznek (20%), nemzetközi kapcsolataikat felhasználva közvetítik a helyi vállalkozásokat (14%) stb. – fontos helyi gazdaságfejlesztési eszköz.
- Pályázatfigyeléssel a helyi önkormányzatok 93%-ánál segítik elő az önkormányzati külső források bővülését, négy településen ez közvetlen vállalkozói tanácsadással is kiegészül. Ennek hátterét a gazdasági ismeretekkel rendelkező köztisztviselők adják. A válaszadók 16%-ánál gazdasági szakember is alkalmazásban áll a polgármesteri hivatalnál, ám sokkal jellemzőbb a kollégák részvétele olyan képzéseken, amelyek a gazdasági, vállalkozási ismeretek bővítését célozzák (46%).

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a helyi gazdaságfejlesztési beavatkozások menedzselésének felvállalása jellemző a vizsgált hazai helyi önkormányzatokra. Általában a beavatkozások „bevált" típusai honosodtak meg a településeknél, csak elvétve találkozunk egyedi megoldásokkal (azokat is inkább az egyedi körülmények kényszerítik ki).

A vállalkozásösztönzés a községek többségében nem jelent meg a helyi kezdeményezések fő célkitűzéseként, ám a nagyobb települések vonzáskörzetébe tartozó falvak esetében ez természetes dolog.

Az *infrastruktúra-fejlesztés* előrehaladása és a *külső pályázati források* megszerzése olyan sikerkritériumok, amelyek a rendszerváltás óta a hazai községi önkormányzatok célrendszerében előtérbe kerültek. Mindez természetes következménye annak a feltételrendszernek, amelybe a falvak a rendszerváltás után kerültek.

Irodalom

7/2003. (I. 14.) Kormányrendelet a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről.

Bennett, R. J.–Krebs, G. 1991: Local Economic Development. Public-Private Partnership Initiation in Britain and Germany. London–New York, Belhaven Press.

Lengyel I. 2000: Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom.* 4. 39–86. pp.

Reese, L. A. 1997: The use of planning methodologies in local economic development decisionmaking. *Environment and Planning C: Government and Policy.* 3. 285–303. pp.

Syrett, S. 1995: Local Development: Restructuring, Locality and Economic Initiative in Portugal. Avebury, Ashgate Publishing Company.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A RURÁLIS TÉRSÉGEK GAZDASÁGI VERSENYKÉPESSÉGÉNEK NÖVELÉSE A SZOLGÁLTATÁSOK FEJLESZTÉSÉVEL

Raffay Zoltán – Sári László

A versenyképesség (a piaci körülmények közötti helytállás képessége) az elmúlt évtizedekben a közgazdaságtan és a gazdaságpolitika egyik legfontosabb kérdése lett. Ahogy beszélhetünk vállalatok versenyképességéről, ugyanúgy vizsgálható földrajzi területek versenyképessége is. A regionális versenyképesség „...a régiók képessége arra, hogy viszonylag magas jövedelmet és viszonylag magas foglalkoztatottsági szintet érjenek el egy nyitott gazdaságban", másképpen a „a regionális versenyképesség a régiók jövedelemtermelő és munkahelymegtartó képességét jelenti a hazai és nemzetközi verseny körülményei között" (*Lengyel,* 2003).

A regionális versenyképesség vizsgálata a globalizációs folyamatok felerősödésével különösen fontossá válik: ellentmondásosnak tűnhet, de a globalizálódó világban egyre fontosabb a helyi tényezők szerepe a versenyképesség kialakításában, számos szerző (pl. *Krugman, Porter,* 1990) szerint a globális gazdaságban a versenyelőnyök nagymértékben helyi meghatározottságúak (különleges szaktudás, intézményrendszer, versenytársak, igényes fogyasztók).

A szolgáltatások szerepe a regionális fejlődésben

Hogy a szolgáltatások milyen hatást gyakorolnak az egyes régiók gazdasági fejlődésére, az attól függ, hogy miként határozzuk meg a fejlődés fogalmát. Ha a munkahelyek számának emelkedését önmagában fejlődésnek tekintjük, akkor a közösségi vagy fogyasztói szolgáltatások (közlekedés és szállítás, oktatás és kultúra, közigazgatás, személyi szolgáltatások) ugyanolyan hatékony területfejlesztési eszközöknek tekinthetők, mint az üzleti szolgáltatások (azon köztes funkciók, amelyek termékek vagy más szolgáltatások előállításához inputként szolgálnak, és ez által közvetett módon részt vesznek a termelési folyamatban). Ha azonban a fejlődést úgy definiáljuk, mint a szerkezetváltás, a termelékenység növelése, a valós piaci viszonyok között elért jövedelmek növekedése stb.,

akkor a területi fejlődésre a tercier szektoron belül csak az üzleti szolgáltatások gyakorolnak igazi hatást.[1]

Nyugat-európai fejlesztési elképzelések azért tették az üzleti szolgáltatásokat a perifériák gazdasági fejlesztésének központi kérdésévé, mert

- egy adott régió gazdasági alapjának fontos részét képezik. Az üzleti szolgáltatások jelentős része alaptevékenységnek tekintendő, mivel jelentős mértékben hozzájárulhatnak egy adott régió exportbevételeihez. Az üzleti szolgáltatások a régiók közötti, illetve a nemzetközi kereskedelem egyik leggyorsabban növekvő csoportja.
- Térbeli eloszlásuk jelentősen eltérhet a többi, elsősorban fogyasztói szolgáltatásétól, amelyek főleg a népesség térbeli eloszlását követik. Esetükben nem áll fenn fogyasztók közelségének kényszere. Elvileg a távoli, ritkábban lakott területek ugyanúgy megfelelnek az exportorientált üzleti szolgáltatások számára, mint a centrumtérségek.
- Talán a legfontosabb ok, hogy az innovációban és technológiai váltásban játszott szerepük miatt hozzájárulhatnak a gazdasági fejlődés folyamatának térbeli átrendeződéséhez. Az üzleti szolgáltatások stratégiai fontosságú szerepet játszanak a termelés folyamatában, mert elősegítik a vállalkozások alkalmazkodását a gazdasági környezet változásaihoz. Egy gyors technológiai változásokkal jellemezhető időszakban, mint amilyen jelenleg is zajlik, egyes üzleti szolgáltatások a változások közvetítői lehetnének Magyarországon.

A szolgáltatásorientált regionális politika jellemzői

A szolgáltatások fejlesztésére irányuló regionális politika mindmáig kevesebb tapasztalattal rendelkezik, mit más gazdasági ágak fejlesztési politikái. Az Európai Unió szolgáltatásfejlesztési politikája mintegy négy évtizedes múltra tekint vissza, és eddig három különböző megközelítést alkalmazott: először, az 1960-as és 1970-es években Nagy-Britannia és Franciaország próbálta ösztönözni a fejlett üzleti szolgáltatások (és egyéb irodai funkciók) decentralizációját, a nagyvárosi területeket hátrányosan érintő restriktív intézkedésekkel. Csekély eredménye miatt ezt a megközelítést az 1970-es évektől kezdve már nem alkalmazták; mintegy egy évtizeddel később szintén Nagy-Britannia és Franciaország, továbbá Hollandia a közösségi szolgáltató tevékenységeket próbálta telep-

[1] Egyes szerzők ugyanakkor a fogyasztói szolgáltatásokat is fontosnak tartják a területi fejlődés szempontjából, mivel azok nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy egy terület kellemes és vonzó lakóhelyi környezetet nyújtson a modern termelési folyamatban egyre fontosabb szerepet játszó magasan képzett munkaerő számára, illetve meggátolják a helyben keletkezett jövedelmek kiáramlását a helyi/regionális gazdaságból.

hely-változtatásra bírni, ami ugyan sikeresebbnek bizonyult, mint az első, korlátozó jellegű megközelítés, az irodai tevékenységek térbeli átrendeződésén túl igazi hatása nem volt; a harmadik szolgáltatásfejlesztési politikát, amely elsősorban az ösztönzőkre épít, az 1970-es évek végén vezették be. Kimondottan a szolgáltatásokra szabott ösztönzési rendszereket dolgoztak ki, illetve kiterjesztették a már működő regionális ösztönzőket a szolgáltatásokra.

A szolgáltatásorientált regionális politika kezdetben (az 1980-as évek elejétől) alapvetően a szolgáltatások kínálati oldalának fejlesztésével igyekezett elérni célkitűzéseit: az egyes régiókban bővítette az üzleti szolgáltatások kínálatát. A szolgáltatásorientált politika fejlődését nagyban elősegítette az 1980-as évek elejének recessziója: a költségvetési megszorításokkal párhuzamosan csökkentek ugyan a területfejlesztési támogatások, de azokon belül az üzleti szolgáltatások részaránya növekedett, nem utolsósorban azért, mert alacsonyabb költséggel lehetett e szektorban munkahelyeket teremteni, mint a foglalkoztatásban amúgy is visszaszorulóban levő feldolgozóiparban. A már működő regionális politikák több országban nagyobb kedvezményben részesítették a szolgáltatásfejlesztési programokat.

Az elmúlt évtizedek szolgáltatásfejlesztési gyakorlatából már leszűrhető némi tapasztalat. Az ilyen irányú kezdeményezések nem mindig bizonyultak sikeresnek a hátrányos helyzetű régiók fejlesztése vagy akárcsak a munkahelyteremtés szempontjából. A relatív sikertelenségnek több magyarázata lehet:

- a regionális politikai támogatások továbbra is elsősorban a feldolgozóipart preferálták;
- a szolgáltató szektor gazdaságtanáról nincs még elégséges ismeret;
- a tercier foglalkoztatottság nagysága erősen függ a helyi vásárlóerőtől (fogyasztói szolgáltatások), a szolgáltatásfejlesztésre orientált regionális politika pedig nem tudta ezeket a fogyasztói szolgáltatásokat az exportképes üzleti szolgáltatásoktól elválasztani;
- a vállalatirányítás térbeli koncentrációja és a vállalati funkciók megosztottsága a központok és a szervezeti egységek között;
- a legnagyobb probléma pedig az, hogy a szolgáltatásfejlesztési politikák nagy része csak a szolgáltatások fejlesztésére koncentrált, figyelmen kívül hagyva az üzleti szolgáltatások és a többi gazdasági tevékenység közötti összefüggéseket.

A regionális és az országos területfejlesztési politika céljai gyakran ellentétesek, az országos politikák főleg a fejlettebb területeket preferálják, ahol tehát van nemzeti szolgáltatásfejlesztési politika, ott az többnyire nem a hátrányos helyzetű régióknak kedvez.

A szolgáltatásorientált regionális politika lehetőségei a periférikus területek fejlesztésében tehát meglehetősen korlátozottnak tűnnek. A tudatos szolgáltatásfejlesztési politikák sem képesek megfordítani a fejlett üzleti szolgáltatások ese-

tében megfigyelhető centralizációs tendenciákat. Természetesen szükséges az üzleti szolgáltatások támogatását beépíteni a regionális fejlesztési politikába, de a fejlesztőknek el kell fogadniuk, hogy az üzleti szolgáltatások növekedése nem egyformán érinti a fejlett és a kevésbé fejlett területeket.

A területfejlesztés hagyományos elméletében a vállalkozások nem képesek lépéseket tenni a kedvezőtlen területi adottságok ellensúlyozására. A perifériák sikeres vállalkozásainak több országban is megfigyelt gyors növekedése azonban nem képzelhető el a cégek aktív, kezdeményező magatartása nélkül, bár egy sikeres helyi fejlesztési politika ebben nyilvánvalóan komoly segítséget nyújthat. Különös figyelmet érdemelnek a perifériák legsikeresebb cégeinek stratégiái, mert ezekből a „jó példákból" a politikusok és a szakma máshol is alkalmazható következtetéseket vonhat le, meghatározhatóak azok a képességek és ismeretek, amelyek segítségével növelhető a termelékenység és erősíthető a versenyképesség „kedvezőtlen" gazdasági körülmények között. Nem lehetetlen, hogy ez hatékonyabb politikának bizonyul, mint ha a fejlesztési politikák a hangsúlyt a külső körülmények javítására fordítják.

Végül is, a szolgáltatások fejlesztése a gazdasági centrumtérségeken kívüli területeken az alábbiakra korlátozódik:

1. a helyi gazdasági tevékenységek által támasztott kereslet kielégítésére szakosodott üzleti szolgáltatások fejlesztése;
2. a helyi közösségi szektort kiszolgáló üzleti szolgáltatások fejlesztése;
3. bizonyos szabványosított és rutinszerűen előállítható „hátsó irodai" szolgáltatások támogatása;
4. olyan exportálható speciális szolgáltatások fejlődésének elősegítése, amelyek a helyi mezőgazdasági vagy ipari tevékenység során felhalmozott szaktudáson alapulnak.

Az első és második esetben a szolgáltatások azzal járulnak hozzá a helyi gazdaság fejlődéséhez, hogy munkahelyeket teremtenek és képesek helyettesíteni a régión kívülről történő szolgáltatásimportot. A harmadik megoldás fontos lehet a munkahelyteremtés szempontjából, de nem valószínű, hogy komoly gazdasági növekedést vált ki. A negyedik megoldás a periférikus területek számára kitörési pontot jelenthet: a speciális helyi szaktudás fejlesztése és exportképessé tétele. Természetesen, mivel a periférikus területek távolról sem homogének, e cél megvalósításához minden régióban testre szabott, egyéni stratégiára van szükség.

Szolgáltatások az Európai Unió vidékfejlesztési dokumentumaiban

A vidéki területek versenyképességének erősítése, a vidékfejlesztés az Európai Unióban az elmúlt évtizedben a közösségi politikák figyelmének a középpontjába került (*Kovács,* 2003).

Az 1994-ben elfogadott Rurális Térségek Európai Chartája című dokumentum a vidék gazdasági funkcióinak erősítésére szolgáló intézkedések között megemlítette a szolgáltatást nyújtó kis- és középvállalkozások támogatását.

Az Európai Unió Közös Agrárpolitikájának reformja után a 2000–2006-os költségvetési időszakban az EAGGF-ből hat különböző vidékfejlesztési intézkedés finanszírozható, amelyek közül az első öt szorosan a mezőgazdaság szerkezetváltásához kapcsolódik, míg a hatodik egy vidékfejlesztés intézkedés, egy 13 tevékenységből álló csomag, amelyek közül a 3. és az 5. kifejezetten a szolgáltatások fejlesztését célozza meg (gazdálkodót kisegítő és gazdaságvezetési szolgáltatások beindítása, illetve alapszolgáltatások nyújtása a vidéki gazdaság és lakosság számára). Fontos kiemelni, hogy az intézkedésekben mind a gazdaság, mind pedig a fogyasztói szolgáltatások fejlesztésének szükségességét megfogalmazzák, tehát a versenyképes gazdaság kiépülésének elősegítése ugyanolyan fontos, mint a kellemes lakóhelyi környezet kialakítására való törekvés.

Ugyanebben a programozási időszakban a korábbi 13-ról 4-re csökkentették a közösségi kezdeményezések számát. A négy között szerepel a LEADER+, az 1991-ben indult LEADER-program folytatásaként, amely a vidéki társadalmi és gazdasági szereplők összehozását igyekszik elérni annak érdekében, hogy ők dolgozzák ki a fenntartható vidékfejlesztés új helyi stratégiáit. A LEADER+ olyan konkrét helyi problémák megoldására irányuló kezdeményezéseket támogat, amelyek a helyi gazdasági aktivitást erősítik, innovatív jellegűek és illeszkednek a helyi fejlesztési tervekhez. E kritériumok teljesülése esetén a szolgáltatások is támogathatók.

Szolgáltatások a magyar vidékfejlesztési dokumentumokban

Bár a vidékfejlesztési intézkedések súlya az Európai Unióban egyre nő a közvetlen mezőgazdasági támogatások rovására, Magyarország vidékfejlesztési dokumentumaiban még mindig elsősorban a mezőgazdaság fejlesztése, versenyképességének erősítése szerepel és a vidéki területek gazdaságának diverzifikálása nem kap kellő hangsúlyt.

Magyarország SAPARD-tervében 9 támogatandó intézkedés szerepel. A megyék és a régiók a SAPARD-rendelet tervezetében szereplő tizenöt intézkedés közül ennyit választottak ki. A 15 lehetséges intézkedés közül a 6. a „gazdaságok segélyezését szolgáló és gazdálkodási menedzsmentszolgáltatások létesítése" címet viselte, az 5. („alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági te-

vékenység fejlesztése és sokszínűsítés") pedig szolgáltató tevékenységeket is magában foglalt (például turizmus), a többi az agrárgazdaság fejlesztéséről, versenyképességének erősítéséről szólt. A 9 támogatandó intézkedés közül egyetlen egy, „A tevékenységek diverzifikálása, alternatív jövedelemszerzést biztosító gazdasági tevékenységek fejlesztése" című tartalmaz szolgáltatás-fejlesztési elemeket (jelen intézkedés alatt támogatott tevékenységekhez kapcsolódó termék- és szolgáltatásfejlesztés, marketing és a vállalkozások sokszínűsítése, piackutatás; illetve a falusi turizmus fejlesztése).

Sajnálatos, hogy a SAPARD támogatási összegekből egyetlen fillért sem kért Magyarország a 6. prioritásra, azaz kimondottan szolgáltatásfejlesztésre, ami akkor is érthetetlen, ha tudjuk, hogy a többi csatlakozás előtt álló ország sem élt ezzel a lehetőséggel (*Kovács,* 2003).

Magyarország Nemzeti Fejlesztési Tervének Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programja (AVOP) 2004-2006 időszakra vonatkozó prioritásai között is szerepel a vidéki térségek fejlesztése a szolgáltatások által, a 3. prioritáson (a vidéki térségek fejlesztése) belül a programban szerepelnek az „alapvető szolgáltatások a vidéki vállalkozók és lakosság számára", amelyek magukban foglalják

- a mezőgazdasághoz kötődő szolgáltatásokat, mint például a farm- és pénzügyi menedzsmentet segítő/helyettesítő szolgáltatásokat, logisztikai beruházásokat, szállítmányozást;
- valamint egyéb jóléti, ellátó szolgáltatásokat.

A LEADER+ program is tartalmaz szolgáltatás-fejlesztési elemeket:

- Képzések, műhelymunkák, tájékoztatók, folyamatos szaktanácsadás megszervezése. A térségről szóló tanulmányok, pályázatírás, partnerség építése, tanulmányok készítése stb. támogatása, melynek célja a térségi közösségi együttműködések felkészítése a programba való bekapcsolódásra, korlátozott számú potenciális helyi akciócsoport esetén területi alapú, integrált, kísérleti jellegű vidékfejlesztési stratégiák kidolgozása;
- kommunikációs hálózatépítés európai, nemzeti és regionális szinten. A nemzeti koordinációs egység létrehozása. A vidéki térségek hálózatba történő bekapcsolása.

Összességében elmondható, hogy a vidékfejlesztést Magyarországon leginkább még mindig a mezőgazdaság fejlesztésével azonosítják. Az AVOP-on belül a vidékfejlesztési intézkedések finanszírozására szolgáló pénzeszközök a legutóbbi verzió alapján a források mindössze 22,5%-át teszik ki, a fennmaradó majdnem négyötöd rész a mezőgazdaság hatékonyságának növelését szolgálná (szemben például a Magyarországéhoz hasonló társadalmi-gazdasági feltételrendszerrel induló Szászországgal, ahol a vidékfejlesztésre fordítják a pénzügyi fejlesztések 73%-át) (*Sáriné–Sári,* 2003). Nem túl biztató az sem, hogy az

AVOP III prioritásának 3. intézkedését, az „alapvető szolgáltatások a vidéki vállalkozók és lakosság számára", a magyar kormány csak nemzeti forrásból tervezi finanszírozni, vagyis éppen azoknál az intézkedéseknél nem használjuk ki az Unió kínálta lehetőségeket, amelyek az EU-ban leginkább prioritást élveznek. Nem meglepő ezek után, hogy az AVOP így elkészült (a Kormány által is jóváhagyott) verzióját *B. Huber* úr, az EU Mezőgazdasági Főigazgatóság Vidékfejlesztési Osztályának vezetője által vezetett EU-delegáció súlyos kritikával illette. Többek között elfogadhatatlannak tartják, hogy a vidékfejlesztés, mint a KAP második pillére az AVOP-ban aránytalanul alulreprezentált mind az intézkedések számát, mind a tervezett forráselosztást tekintve.

Hogyan tovább?

Kevesebb, mint egy év áll Magyarország rendelkezésére az Európai Unióhoz történő csatlakozásig. Ez alatt a rendkívül rövid idő alatt érdemi változás aligha következik be a magyar vidékfejlesztési politika irányvonalában, „EU-kompatibilisabbá" tételében és a rurális térségek felzárkóz(tat)ásában. Amennyiben viszont a politika nem akar lemondani az EU által felkínált fejlesztési forrásokról, meg kell tanulnia ez alatt a rövid idő alatt hallgatni az idők szavára. Szakítani kell végre a hagyományos ágazati szemlélettel, s hazánkban is helyére kell tenni a vidékfejlesztést, mint ahogyan azt az egyébként példaként elénk állított EU megtette. Ennek szellemében a szolgáltatás-orientált vidékfejlesztési politika feladatai a következőkben fogalmazhatóak meg:

1. *Gazdasági tevékenységek diverzifikálása a vidékfejlesztési programozásban, a szolgáltatásokra fordított figyelem fokozása*

A vidékfejlesztési programok megalkotása és végrehajtása során a gazdasági tevékenységek diverzifikálására kell törekedni, nem pedig egyoldalúan a mezőgazdaságra koncentrálni. A politika és a gazdasági szereplők figyelmét is fel kell kelteni a szolgáltatások iránt, amiből a gazdasági szereplők meggyőzése könnyebb feladatnak látszik: a kistérségi SAPARD operatív programokban az infrastruktúra-fejlesztés és a turizmus fejlesztése gyakrabban szerepel, mint a mezőgazdasági termelés fejlesztése (*Kovács,* 2003).

2. *A vidéki szolgáltatások ágazati, területi jellege*

A jövőben falun is növekszik az igény a szolgáltatások iránt. Az eseményeknek elébe menve, már most olyan programokat kellene alkotni, amely a vidéki lakosságot felkészíti a gazdasági és lakossági szolgáltatások nyújtására, ellenkező esetben azokat a szolgáltatásokat a környező városokból fogja a lakosság igénybe venni, és így természetesen annak haszna is a városokban és nem a vidéki

térségekben marad (*Kovács,* 2000). Ezzel összefüggésben kiemelhető, hogy a rendszerváltás után megjelentek olyan mezőgazdasági vállalkozások, amelyek elsősorban szolgáltatásokat végeznek. Ez a helyzet a mezőgazdaság sajátos magyar privatizációja során alakult ki úgy, hogy vannak olyan mezőgazdasági vállalkozások, amelyek elsősorban (gépi) szolgáltatásokat nyújtanak azoknak, akiknek földjük ugyan van, de hiányzik a mezőgazdasági gépparkjuk. A mezőgazdasági szolgáltatást nyújtóknak pedig gyakran nincs, vagy gépeikhez viszonyítva kevés a művelt földjük.

1. táblázat

Az alapvetően szolgáltató tevékenységet folytató gazdaságok százalékos aránya a magyar megyékben és régiókban, 2000

Megye, **régió**	Főleg szolgáltató tevékenységet folytató egyéni gazdaságok	Főleg szolgáltató tevékenységet folytató gazdasági szervezetek
Budapest	0,002	26,8
Pest	0,0003	12,3
Közép-Magyarország	**0,0004**	**17,3**
Fejér	0,0005	11,6
Komárom-Esztergom	0,0006	19,6
Veszprém	0,0005	11,5
Közép-Dunántúl	**0,0005**	**13,5**
Győr-Moson-Sopron	0,0005	11,7
Vas	0,0003	10,2
Zala	0,0002	10,7
Nyugat-Dunántúl	**0,0004**	**10,9**
Baranya	0,0003	8,7
Somogy	0,0003	10,3
Tolna	0,0003	14,2
Dél-Dunántúl	**0,0003**	**10,7**
Borsod-Abaúj-Zemplén	0,0003	10,5
Heves	0,0008	13,7
Nógrád	0,0005	10,4
Észak-Magyarország	**0,0005**	**11,5**
Hajdú-Bihar	0,0006	14,7
Jász-Nagykun-Szolnok	0,0005	10,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	0,0002	14,6
Észak-Alföld	**0,0004**	**13,8**
Bács-Kiskun	0,0004	13,1
Békés	0,0008	14,1
Csongrád	0,0003	17,2
Dél-Alföld	**0,0005**	**14,6**
Magyarország összesen	**0,0004**	**13,1**

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok. KSH, Budapest, 2000.

A 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (KSH, 2001) adatai szerint Magyarországon az egyéni gazdaságok elenyésző hányada foglalkozott szolgáltatások nyújtásával, a gazdasági szervezetek esetében ez az arány nagyságrendekkel magasabb volt (*1. táblázat*). Országosan minden hetedik-nyolcadik vállalkozás legfőbb tevékenysége a mezőgazdasági szolgáltatás.

3. A szolgáltatások térbeli eloszlásának egyenletesebbé tétele

Bár megfigyelhető a gazdasági szervezetek számának lassú kiegyenlítődése, a főváros és a nagyobb városok súlyának csökkenése és a falusi vállalkozások arányának növekedése az ország összes vállalkozásán belül (*Koós,* 2003), ez a folyamat egyelőre inkább csak a nagyvárosok agglomerációját érinti. A szolgáltatások (és általában a gazdasági tevékenységek) „szétterítésére" vidéken igen fontos mind a gazdasági versenyképesség erősítése, mind pedig a kiegyensúlyozott területi fejlődés elősegítése és a tudás alapú társadalom feltételeinek megteremtése szempontjából.

Irodalom

Begg, I. 1993: The Service Sector in Regional Development. *Regional Studies.* Vol. 27. 8. 817–825. pp.

Coffey, W. J.–Polèse 1989: Producer Services and Regional Development: A Policy-oriented Perspective. *Papers of Regional Science Association.* Vol. 67, 1989, 13–27. pp.

Eberts, D.–Randall, J. E. 1998: Producer Services, Labor Market Segmentation and Peripheral Regions: The Case of Saskatchewan. *Growth and Change* Vol. 29. (Fall 1998), 401–422. pp.

Hitchens, D. M. W. N. 1997: The Adequacy of the Supply of Professinal Advisory Services to Manufacturing Firms in Rural Mid Wales. *The Service Industries* Journal Vol. 17, No. 4. 669–689. pp.

Illeris, Sven 1994: Proximity Between Service Producers and Service Users. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* – 1994, Vol. 85, No. 4, 294–302. pp.

Koós B. 2003: Gazdasági szuburbanizáció a '90-es évek Magyarországán. In Kovács T. (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt.* VI. Falukonferencia, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Kovács T. 2000: Integrált vidékfejlesztés. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.

Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

Központi Statisztikai Hivatal 2000: *Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – Területi adatok.* Budapest, KSH.

Lengyel I. 2003: Economic Growth and Competitiveness of Hungarian Regions. Előadás a Regional Studies Association 2003. évi nemzetközi konferenciáján. Pisa, Olaszország. Elérési cím: www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/pisa03/lengyel.pdf

Mezei C. 2003: A helyi gazdaságfejlesztés szerepe a települések versenyképességének alakulásában. In *Konferenciakötet, 3. Fiatal Regionalisták Konferenciája.* MTA

Regionális Kutatások Központja Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet, Győr. Megjelenés alatt.

Nagy E. 2002: Az üzleti szolgáltatások megjelenése és térszerkezeti sajátosságai az átalakuló magyar gazdaságban. *Területi Statisztika*, 147–167. pp.

Porter, M. E. 1990: *The Competitive Advantage of Nations*. Macmillan Press, United Kingdom.

Sáriné Csajka E.–Sári L. 2003: Vidékfejlesztés a csatlakozás után – mostohagyerek vagy második pillér? *Falu–Város–Régió* 5. 49–58. pp.

Tervo, H.–Niittykangas, H. 1994: Developments in the Growth, Location and Turbulence of Business Services in Finland. *Papers in Regional Science* 73. 1. 73–95. pp.

Vaessen, P.–Keeble, D. 1995: Growth-oriented SMEs in Unfavourable Regional Environments. *Regional Studies* Vol. 29. 6. 489–505. pp.

Williams, C. C. 1995: Rethinking the role of retailing and consumer services in local economic development: a British perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services* Vol. 2. 1–4. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

TERÜLETFEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEK AZ ŐRSÉGBEN

Farkas Rita

A Vas megye délnyugati szegletében[1] elhelyezkedő Őrség néprajzilag önálló és sajátos történeti valamint kulturális emlékekkel rendelkező tájegysége három statisztikai kistérség[2] területét érinti, ugyanis magában foglalja az Őriszentpéteri, a Szentgotthárdi kistérséget, továbbá a Körmendi kistérség déli részét. Jelen tanulmány elsődlegesen a Őriszentpéteri és a Szentgotthárdi kistérség területfejlesztési lehetőségeivel foglalkozik, tekintettel arra, hogy ezek teljes területét magában foglalja az Őrség néprajzi területe, jóllehet a harmadik kistérség déli vidéke az előbbi kettőhöz hasonló gazdasági nehézségekkel küzd.

Az Őrség hazánk tájegységeinek egyik olyan értékes területe, ahol egy nagyobb hatásfokú és célzott területfejlesztéssel jelentős eredményeket lehetne elérni mind a gazdasági teljesítmény, mind pedig az itt élők életszínvonalának javítása vonatkozásában. Az őrségi vidék a rendszerváltozás előtti és az azt követő időszakban sem kapott elég figyelmet, holott a tájegység számos lehetőséget rejt magában, amelyek kiaknázására önerőből képtelen. Különösen súlyos helyzetben van – a statisztikai kistérségeket tekintve – az őriszentpéteri, amelyet a 19/1998. (II. 4.) Kormányrendelet társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott kategóriába sorolt.

Az Őrség a nyugati határzónában megmenekült az egykori szocialista iparosítás káros következményeitől, és ennek köszönhetően meg tudta őrizni a táj szépségét. Ez a vidék az odalátogató vendég számára nemcsak a természet, hanem a helyi népi építészet kincseinek, valamint a népi kultúra emlékeinek a megismerését is kínálja. „Ha valamelyik nyáron kerékpárra kapunk és bebarangoljuk a tenyérnyi területet, ámulatba ejt a táj változatossága.....Valami különös

---

[1] Az Őrség földrajzilag nehezen körülhatárolható, mert szerkezetileg kevésbé tér el környezetétől. Ennek megfelelően a legtöbb leírás kizárólag Vas megye délnyugati részét tekinti az Őrség néprajzi területének, míg néhány vélemény szerint Zala megye északnyugati csücskét is magába foglalja.

[2] Vas megyében a KSH javaslatára, a Területfejlesztésről és rendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény alapján 7 statisztikai kistérséget hoztak létre, amelyet 1997-ben 9-re módosítottak. (Lásd, MTA RKK Vas Megyei Kutatócsoport által készített Vas megye területfejlesztési programja.)

ízt, a kultúrának, a munkának, a derűnek és a békének ízét érezzük a tájban."[3] Az előbbi sorok idillikus hangulata megtörni látszik, amikor az őrségi településeket végigjárva számos üres, elhagyott, sőt omladozó lakóházat találunk. A tájegység számos problémával küzd, úgy mint az aprófalvas településszerkezetből[4] adódó gazdasági és szociális elmaradottság, az infrastrukturális ellátottság alacsony színvonala, a demográfiai helyzet romlása és a foglalkoztatási gondok. Mindezek különösen súlyosan érintik az Őriszentpéteri kistérség területét.

A gazdasági fejlődés legfőbb akadálya az infrastruktúra hiánya. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium Regionális Információs Főosztályának infrastruktúra-térképe (*1. ábra*) alapján látható, hogy az infrastrukturális mutatócsoportok 0–5-ös skáláján a Körmendi kistérség 4-es, a Szentgotthárdi kistérség 3-as, míg az Őriszentpéteri kistérség 2-es besorolást kapott, ami jól mutatja ez utóbbi terület infrastrukturális elmaradottságát és az erre vonatkozó térségi eltéréseket egyaránt.

Az infrastruktúra kiépítettségének színvonala erőteljesen befolyásolja a hazai és a külföldi vállalkozások beruházási döntéseit. A kistérség a területfejlesztés egyik színtere és alapeleme a közlekedési, a telekommunikációs infrastruktúra kialakítása, a közműhálózat kiépítése, az oktatás, egészségügyi ellátás biztosítása. Ahol ezek a tényezők hiányoznak, ott a gazdaság működésképtelen.

Alapvető problémát jelent a térség megközelíthetősége, amelyet nemcsak a fejlesztés hiánya, hanem az elmúlt időszak rossz beavatkozásai idéztek elő, úgy mint a vasúti szárnyvonalak megszüntetése, a buszjáratok gyakoriságának csökkentése. Szentgotthárd vasúti összeköttetése országos viszonylatban jónak mondható, Szombathelyről sőt Grazból is megközelíthető. Ezzel ellentétben Őriszentpéterről a megyeszékhely mintegy 1,45 – 3 óra alatt (útvonaltól, illetve átszállástól függően) érhető el vasúton. A két kistérség aprófalvas településeiről a tömegközlekedés csak autóbusszal lehetséges, ami éppen a településszerkezet miatt, rendkívül időigényes. A helyi közlekedési vállalat az egyes buszjáratok csekély utaslétszámára, költségmegtakarításra hivatkozva több buszjáratot megszüntetett, ami a vállalat eredményes gazdálkodása szempontjából érthető, azonban az érintett települések lakosainak életminőségét (iskola, munkahely, közigazgatási intézmények megközelítésének nehézségei, stb.) negatívan befolyásolja.

A közlekedési infrastruktúra mellett óriási hiányosságok tapasztalhatók a közműhálózat kiépítettségének tekintetében is, és itt szintén ki kell emelni az Őriszentpéteri kistérség súlyos helyzetét (*1. táblázat,* szennyvízhálózatra és ve-

---

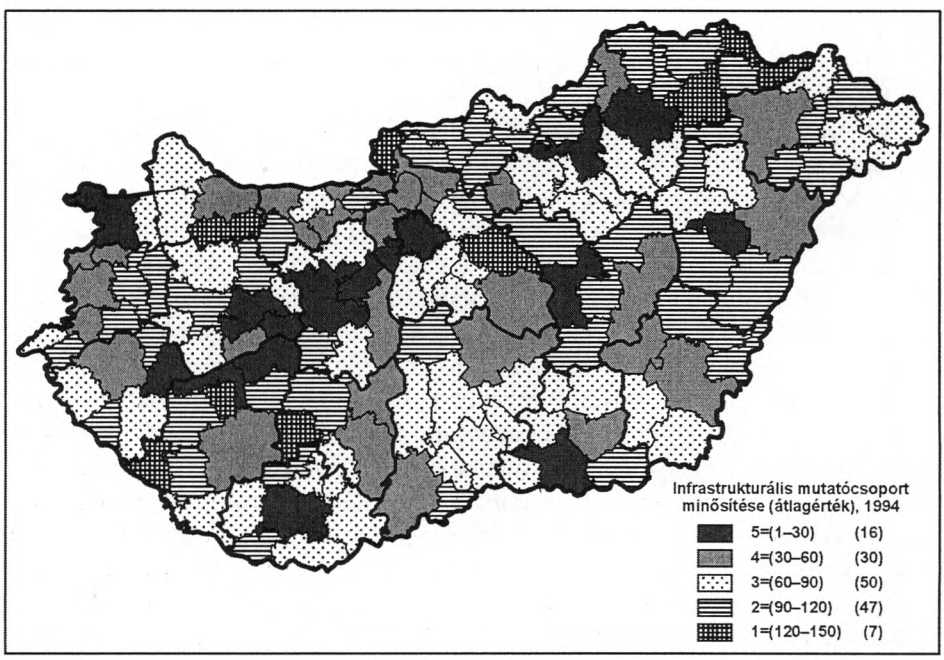
[3] *Dömötör Sándor* Őrség című könyvében részletesen leírja a tájegység történetét, bemutatja természeti, építészeti látnivalóit és szokásait.

[4] A KSH 1999. évre vonatkozó adatai alapján a Szentgotthárdi kistérségben 1 város található, az aprófalvak aránya 100%, az Őriszentpéteri kistérségben nincs város, az aprófalvak aránya 95,5%.

zetékes gázfogyasztásra vonatkozó adatok). A vezetékes gázellátás, továbbá a közüzemi szennyvízhálózat arányát tekintve óriási az Őriszentpéteri kistérség lemaradása mind a szentgotthárdi kistérséghez (a térségen belüli megoszlást vizsgálva itt is jelentős eltérések tapasztalhatók), mind pedig a megyei vagy az országos adatokhoz viszonyítva. Pozitívumként csupán a távbeszélő fővonallal való ellátottság, valamint a közüzemi vízhálózat kiépítettsége említhető, amely csaknem azonos a Vas megyei átlaggal.

1. ábra

Magyarországi kistérségek infrastrukturális fejlettsége[5]

Az egyes demográfiai (*1. táblázat, 60 éven felüli népesség, élveszületések és halálozás aránya*) adatok elemzése során szintén kedvezőtlen tendenciákat tapasztalunk. A gazdasági erő, az infrastruktúra, az óvodák, iskolák, szociális intézmények hiányában a fiatalok elvándorolnak az Őrségből, melynek következtében a falvakra egy elöregedő korstruktúra jellemző. További két jellemző

[5] *Halmos Kornél* A külföldi működőtőke hatásai Magyarországon c. szakdolgozatában foglalkozik az infrastruktúra kiépítettségének beruházási döntésekre gyakorolt hatásával. Továbbá lásd *Antalóczy Katalin* és *Sass Magdolna* tanulmányát, amelyben vizsgálják többek között az infrastruktúra adottságainak, ill. az infrastruktúra közvetlen támogatásának jelentőségét a külföldi befektetők beruházási döntései során.

adat az Őriszentpéteri kistérségre vonatkozóan: a népsűrűség 26 fő/m^2, ami az országos átlag negyedét sem éri el; 286 km^2-es területén egyetlen működő kórházi ágy sem található (KSH-adatok).

1. táblázat

Összehasonlító adatok a kistérség–megye–ország között, 2001-ben

Megnevezés	Országos	Vas megyei	Szentgotthárdi kistérség	Őriszentpéteri kistérség
Közüzemi szennyvízhálózatba bekapcsolt lakás, %	53,5	55,2	33,9	8,1
Vezetékes gázt fogyasztók a lakásállomány %-ban	71,1	59,9	43,2	3,3
Vállalkozások száma 1000 lakosra	83	72	57	57
Szja-alapot képező jövedelem egy állandó lakosra, Ft	416 389	469 043	458 677	323 092
60 éves és idősebb népesség aránya, %	20,1*	20,2	21,2	27,2
Élveszületések, 1000 lakosra	9,4	8,6	8,2	9,2
Halálozás, 1000 lakosra	12,9	13,1	16,8	17,2

* Országos átlag a kistérségekben.
Forrás: KSH

A foglalkoztatás tekintetében Szentgotthárd és vonzáskörzete kedvező helyzetben van, tekintettel arra, hogy olyan nagy létszámú munkaerőt foglalkoztató üzemek telepedtek meg a szentgotthárdi ipari parkban, mint például az Opel Magyarország Járműgyártó Kft., a Vossen Hungaria Kft., a Vogel & Noot Niemeyer Mezőgépgyár Kft. Ezek az üzemek a Szentgotthárdon részben már meglévő, illetve az ipari park létrehozásával kiépített infrastruktúrára, valamint az 1990-es évek elején megszűnt gyárakban felszabadult munkaerőre tudtak építeni, sőt, Szombathelyről is többen vállalnak itt munkát. A vállalkozások számát tekintve mindkét kistérségben 57 vállalkozás működik (*1. táblázat, vállalkozások száma*), azonban Őriszentpéteren és környékén a nagy és közepes vállalkozások hiányoznak, az itt működő néhány üzem kis létszámú munkaerőt foglalkoztat. A távolabb eső településeken való munkavállalást pedig a már említett rossz közlekedési infrastruktúra gátolja.

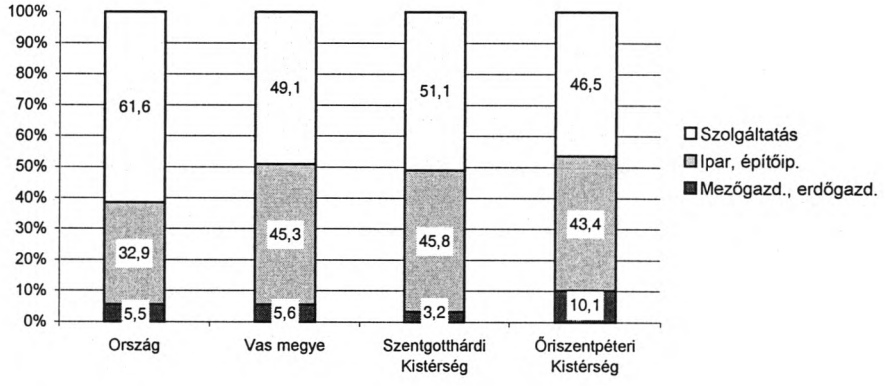
Az iparban foglalkoztatottak aránya (*2. ábra*) ugyan nem mutat jelentős eltérést a megyei és a két kistérségi adat között, azonban az Őriszentpéteri kistérségben működő ipari struktúra elavult, jövedelemtermelő képessége alacsony. A mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak aránya a szentgotthárdi kistérségben a megyei és az országos átlag alatt van (a térségi munkaerő nagy részét lekötik a már említett ipari üzemek, ahol a foglalkoztatottak na-

gyobb jövedelemre tehetnek szert, mint a mezőgazdaságban), míg az Őriszentpéteri kistérségben ez az arány csaknem kétszerese a megyei és az országos átlagnak.

A földek aranykorona értéke alacsony, az agyagos szerkezet miatt rosszul termő, ennek megfelelően a mezőgazdaságon belül elsődleges az állattenyésztés, főleg a szarvasmarhatartás. A természeti adottságok azonban számos – eddig kihasználatlan – lehetőséget kínálnak mind az erdőgazdálkodásban, mind a mezőgazdaságban.

2. ábra

A foglalkoztatás szerkezete az összes foglalkoztatott százalékában, 2001

Forrás: KSH

Az 1990-es évek elején a dunántúli megyék korlátozott mértékben részesültek az infrastrukturális, valamint a munkahelyteremtő támogatásokból. Kisebb fejlesztésekre az egyes települések külön-külön kaptak forrásokat, de a támogatások túlnyomó részben az észak-magyarországi, pontosabban Borsod és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékbe kerültek. A településekhez leosztott támogatásokból – azok korlátozott mértéke miatt – nagyobb volumenű fejlesztéseket nem tudtak végrehajtani. Az 1990-es évek közepére a kistelepülési önkormányzatok egy része felismerte, hogy együttgondolkodásra, összefogásra van szükség nemcsak a kötelező, hanem az egyéb önkéntes feladatok ellátásában és a források megszerzésében is. Az együttműködés igénye azon alapult, hogy az aprófalvas települések önmaguk nem képesek az oktatás és az egészségügyi ellátás biztosítására, tekintettel arra, hogy egy kis település nem tudja fenntartani az iskolát az egyre csökkenő diáklétszám miatt, továbbá nem tudja fizetni orvost, a szolgálati lakást és az orvosi rendelőt sem. A vonalas infrastruktúra,

vagyis az út-, villany-, víz-, csatorna-, gáz-, szennyvízhálózat kiépítésének alapja a kooperáció. Az összefogás igényét ösztönözte – nemcsak regionális, hanem kistérségi szinten – a Területfejlesztésről és rendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény is, amelynek célja az EU regionális politikájával egybevágó területpolitika alapjainak megteremtése. A törvény életbelépését követően különböző kistérségi és térségi társulások jöttek létre, részben érdekeik hatékonyabb képviselete céljából, részben pedig a támogatási transzferek eredményesebb megszerzése és felhasználása érdekében. Ezt a törekvést erősíti az Európai Unió forráselosztásának gyakorlata is, tekintettel arra, hogy a közösségi támogatások odaítélése megköveteli a saját, azaz állami, önkormányzati vagy magángazdasági eszközök rendelkezésre állását is.

A 94 hátrányos helyzetű (beleértve a 42 leghátrányosabb helyzetű kistérséget is) kistérség felzárkóztatására különböző források állnak rendelkezésre 2003-ban, így a 12 milliárd forintos költségvetésű térségi és települési felzárkóztatási keret, a 7,7 milliárd forintos kerettel rendelkező területfejlesztési célelőirányzat (2002-ben 18 milliárd forint volt), a céljellegű decentralizált előirányzat 6,3 milliárd forinttal, területi kiegyenlítő támogatások 10,6 milliárd forinttal. A 42 leghátrányosabb kistérség (Őriszetpéteri kistérség ide tartozik) veheti igénybe a Kistérségi Támogatási Alap pályázati önerő-kiegészítésre szánt keretösszegét, amelyet a 2002. évi 1,2 milliárd forintról 2003-ban 2 milliárd forintra emeltek, ennek ellenére ez az összeg a 42 kistérség településeire leosztva, csekélynek mondható. A Phare regionális fejlesztési és határ menti programok keretösszege 12,7 milliárd forint, amelyből őrségi projektek is részesülhetnek. Magyarország uniós taggá válásával, vagyis 2004. májusát követően, hazánk számára is lehetővé válik az EU strukturális alapjaiból való támogatási transzferek igénybevétele, így a támogatások pénzügyi keretei növekedni fognak.

A kistérségi társulások számos központi problémája közül az egyik a támogatási transzferek igénybevételéhez szükséges saját források biztosítása – ami vonatkozik az Őrségre is –, hiszen az itteni kis települési önkormányzatok általában nem rendelkeznek a pályázatokhoz szükséges önerővel. Amennyiben a jövőben nem kapnak az önerő-kiegészítésre érdemleges támogatást, úgy kiszorulnak a forrástranszferekre való pályázatokból. A Vas megyében található 9 kistérség 1996 és 2000 között összesen 1761,9 millió forint területfejlesztési támogatásban részesült, ezen belül a Szentgotthárdi kistérség kapta a legkevesebb támogatást, Őriszentpéter pedig a 4. helyen áll a támogatási rangsorban a vizsgált időszakban (*2. táblázat*). A társulások számára ugyancsak nehézséget jelent, hogy csak mint önkormányzati intézmény, és nem mint önálló jogi személy léphetnek fel, ami jelentősen megnehezíti a pályázati folyamatot.

Az Őrség területfejlesztésének elsődleges feladata a tájegység közlekedési és kommunális infrastruktúrájának fejlesztése, hiszen e nélkül a jelenlegi szegénység és az elavult gazdasági szerkezet felszámolása nem lehetséges. A szerkezet-

váltást az endogén növekedési potenciál erősítésére épített programokkal kell megvalósítani. A gazdasági fejlesztést a meglévő adottságok hatékony kihasználására kell építeni az ökológiai szempontok maximális figyelembevételével.

2. táblázat

A területfejlesztési támogatások megoszlása az Őriszentpéteri és a Szentgotthárdi kistérségben, 1996–2000, millió Ft

Megnevezés	1996	1997	1998	1999	2000	Összesen
Őriszentpéteri kistérség	0,3	11,0	26,6	35,4	86,8	159,9
Szentgotthárdi kistérség	0,4	0,5	14,8	13,8	10,0	39,4
Vas megyei kistérségek összesen*	175,9	237,3	394,2	418,6	535,9	1761,9

* Az adat tartalmazza a Vas Megyei Önkormányzat által kapott támogatást is.
Forrás: Magyar Államkincstár 2000, MTA RKK Vas Megyei Kutatócsoport

A természeti környezet érintetlenségének megőrzése érdekében ipari fejlesztés csak korlátozott keretek között lehetséges. Olyan „gyorsreagálású", precíziós ipari tevékenységekre lehet alapozni, ahol kis területen, kis darabszámú termelés folyik, és amely magas szakmai hozzáértést és élőmunkát igényel. Itt azonban ki kell emelni, mennyire szükséges a szakképzés országos szintű anomáliáinak megszüntetése, tekintettel arra, hogy Magyarországon nincs színvonalas szakmunkásképzés, ami hamarosan a gazdaság működését is veszélyeztetheti.

A mezőgazdasági művelésben a biogazdálkodásra, a mezőgazdasági termékek feldolgozásában pedig a minőségi áru előállítására kell helyezni a hangsúlyt. A biotermesztés nemcsak környezetkímélő, hanem az így előállított termékek iránt Európa nyugati országaiban és hazánkban is egyre növekvő kereslet mutatkozik. Az itt előállított termékek sorában ki kell emelni néhány, az őrségi tájegységhez jól köthető árut (ez lehet pl. speciális tejtermék, tökmagolaj stb.).

Az őrségi tájegység fejlesztésének másik kitörési pontja az idegenforgalom, kihasználva a csaknem érintetlen táj szépségét, továbbá a népi építészeti emlékek és a hagyományőrzés egyediségét. A szomszédos tájegységekkel, illetve azok településeivel együttműködve, lehetővé válik egy gazdagabb turisztikai és kulturális kínálattal való megjelenés, és ezáltal az idegenforgalmi szezon, továbbá az Őrségbe látogató vendégek tartózkodási idejének meghosszabbítása. Lényeges, hogy a turizmusfejlesztésnél is szem előtt kell tartani a természeti környezet megőrzésének fontosságát, hiszen éppen ebben rejlik a tájegység vonzereje és jövője.

Irodalom

Antalóczy K.–Sass M. 2003: Befektetésösztönzés és Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz. *Külgazdaság,* 2003/4.

Csiszár K. 1983: *Őrség.* Szombathely, Vas megyei Idegenforgalmi Hivatal.

Dömötör S. 1987: *Őrség.* Szombathely, Őrségi Baráti Kör.

Halmos K. 2003: A külföldi működőtőke hatásai Magyarországon. Szakdolgozat, Általános Vállalkozási Főiskola.

Vas megye területfejlesztési programja. Szombathely, 2001. MTA RKK Vas Megyei Kutatócsoport.

Veres L. 2000: Stratégiaalkotás a területfejlesztésben. Budapest, Hazai Térségfejlesztő Kft.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A KERTÉSZET SZEREPE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Harsányi Gergely

Bevezetés

Kutatásom témája a *magyar kertészeti ágazat,* különös tekintettel a *zöldség-* és *gyümölcstermesztés* piaci helyzetének elemzése, fejlesztésének, piaci lehetőségeinek vizsgálata az európai uniós csatlakozásig. A téma kiemelkedő fontosságú, hiszen a kertészet az EU-csatlakozáskor a magyar mezőgazdaság egyik versenyképes ágazatává válhat.

A mezőgazdaság jelentős veszteségekkel számolhat a csatlakozás után. Az ezekből *felszabaduló munkaerő* jelentős terhet jelent majd a magyar társadalom számára, amire munkaigényes mezőgazdasági ágazatok, elsősorban a zöldség és gyümölcs termesztés bővítése jelentheti az egyik megoldást.

A kertészeti ágazat fejlesztése fontos eleme a *vidékfejlesztés*nek is. Ma több ezren dolgoznak kertészeti ágazatokban: közvetlenül vagy részben zöldség, gyümölcs, szőlő-bor, gyógynövény, illetve dísznövénytermesztésben. Ez a tevékenység a helyhez kötődést is jelenti a foglalkoztatás megteremtésével együtt.

Szükséges a kertészet fejlesztése a *lakossági fogyasztás bővítése* miatt is. Ezen a területen 30–40%-os fogyasztási szint emelésével érhetnénk el a nyugati országok szintjét.

A kertészeti termékek *export lehetőségei* jobbak, mint több más mezőgazdasági terméké, mert ezen exporttermékek zöme nincsen kiviteli kvótához kötve. Az EU-országokban valamennyi szabadon termeszthető, csak a piaci versenyben kell helytállnia.

A kertészeti ágazatok termelése a rendszerváltozás után a *privatizáció* és a *tőkehiány* miatt jelentősen visszaesett. Az EU-hoz való csatlakozás sürgeti a korszerűsítést és a versenyképesség növelését, amihez elengedhetetlen az *állami támogatás* növelése.

Az Európai Unióhoz történő csatlakozás a hazai kertészeti termesztés számára nagy kihívás, de egyben *az ágazat fejlődésében* eddig soha nem remélt lehetőséget is jelent. Ez azért fontos, mert a *kertészeti fejlesztés jól illeszkedik a mezőgazdaság modernizációjának programjába,* módot ad alapvető fontosságú élelmiszerek termelésére, kézimunka-igényes ágazat révén *a foglalkoztatási szint fenntartására és megfelelő termelői jövedelmek elérésére.* A fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban a kertészeti termelés szerepének és jelen-

tőségének növekedésére lehet számítani a következő években. Magyarország kedvező adottságai és a vidéki munkaerő hatékony foglalkoztatása egyaránt azt indokolja, hogy a termékszerkezeten belül a munkaintenzív ágazatokat fejlesszük gyorsabban. Ezek mellett a kormány számára politikai eszköz lehet a vidék megtartásában is.

Alapvető feladatok a kertészet fejlesztése során

A korlátozott anyagi források mellett a feladatok rangsorolása és az ágazati eredmények javítása nagy erőfeszítést igényel. Az ágazat fejlesztésében azokat az elemeket kell elsősorban preferálni, melyek a versenyképesség szempontjából meghatározó jelentőségűek.

Kiemelt prioritások az ágazatban:

- A szükséges árumennyiség *biztonságos megtermelése* (korszerű ültetvényeken);
- *A termelési színvonal növelése;*
- A műszaki technikai elmaradottság megszüntetése, az innováció finanszírozása;
- *A termékminőség* további *javítása*, szabványos áru előállítása;
- Átfogó marketing program létrehozása;
- Erős *termelői értékesítő szervezetek* (TÉSZ-ek) létrehozása;
- Az *áruvá készítés* (post-harvest) gyenge színvonalának hatékony fejlesztése, a szükséges *infrastruktúra kiépítése;*
- Biokertészet fejlesztése;
- Térinformatikai rendszer létrehozása.

A kereskedelmi struktúra átalakulása hazánkban

Az export-import monopólium az 1989. évi rendszerváltás után elsőként került megszüntetésre és alanyi joggá vált. Az ezzel közel egy időben lezajlott vevőátalakulás, a KGST megszűnése, a piacvesztés, az új piaci lehetőségek megnyílása és a korábbi tőkeerős kereskedelmi szervezetek tönkremenetele, megszűnése gyökeresen új helyzetet teremtett.

A *zöldség-gyümölcs kereskedelmet* ma is jelentős mértékű *spontaneitás jellemzi.* A kontrollálatlan információkra épülő spontán termelés és árukínálat viszonylag ritkán találkozik fizetőképes kereslettel. A felkínált áru kiegyenlítetlen minősége, a kereskedelmi kultúra és szakismeret hiánya, a piac működtetési rendjének hiánya és a lánckereskedelem anarchikus, átláthatatlan piaci viszonyokat teremt.

*A szezoncikkek*ből (dinnye, hagyma, burgonya, paradicsom, alma) értékesítésre termelők, vagy a termelők megbízottjai, illetve az azok árját a termelés helyén felvásárló vállalkozók nagyobb forgalmú, az önkormányzatok által engedélyezett helyeken, közterületeken, nagyobb üzemeknél két-három hónapig, időszakosan üzemelő sátras, szabadég alatti, garázsos, pótkocsiról történő értékesítést folytatnak. Ezek forgalma kb. 5%.

A *helyi piacok* a Csarnok és Piacigazgatóság, továbbá a városi kereskedelmi osztályok felügyelete mellett a lakossági forgalom 15–20%-át adják. Itt árut kínál a hobbikert tulajdonos, árujának egy részével a profi termelő, főállású kiskereskedő és néhány kiskereskedelmi lánc. A korábban élelmiszerkereskedelmi vállalatok speciális üzletágként működött zöldség-gyümölcs szaküzlethálózat megszűnt, egy kis részét (kevesebb, mint harmadát) privát kereskedők üzemeltetik. Arányuk nem tehető többre 5%-nál.

Az országban működő *élelmiszerláncok* szuper- és hipermarket üzleteiben az utóbbi két évben erőteljes koncentráció történt. Napjainkban minden hálózat tart zöldséget-gyümölcsöt, jelentős részét előre csomagolva. Megfigyelések szerint a magyarországi forgalom aránya kisebb, mint ugyanezen hálózatok nyugat-európai üzleteiben. A hálózatok eladott mennyisége a hálózatok térnyerésével folyamatosan növekszik és ez várhatóan hamarosan eléri az 50%-ot.

Fejlesztési lehetőségek a jövőre nézve

A TÉSZ-ről általában

A *Termelői Értékesítő Szervezetek* a termelők – természetes vagy jogi személyek – által, elsősorban termékeik – zöldség és gyümölcs – közös értékesítésére létrehozott szervezetek. Társasági formájuk nincs megkötve, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a működés a legjobban értékesítő – vagy beszerző-értékesítő – szövetkezetként szervezhető meg. Így biztosítható legjobban a demokratikus működés (az egy tag egy szavazat elve alapján) és a tagok érdekeltsége. A TÉSZ-eknek komoly hagyományai vannak az Európai Unió országaiban, hiszen az első szervezeteket több, mint száz éve hozták létre a holland termelők. *Az EU zöldség-gyümölcs termelésének közel felét a TÉSZ-ek értékesítik.*

Az EU-ban a zöldség és gyümölcs túlnyomó részét családi gazdaságok állították és állítják elő. Ez hagyományosan azt jelentette, hogy a teljes termelési folyamatot, valamint az értékesítést (helyi illetve nagybani piacokon) is a család végezte, esetleg idénymunkások bevonásával. Az utóbbi évtizedekben a mezőgazdasági termelés, de főleg a kereskedelem fokozódó koncentrációja komoly változásokat okozott. A termelést változatlanul a család végzi, ám az értékesítést az adott körzet termelői együttesen oldják meg – ennek érdekében hozzák létre a TÉSZ-eket.

Ebből következően a TÉSZ-ek fő feladata a tagok piacra kész áruinak értékesítése. Ez nemcsak a forgalmazást jelenti, hanem a termény előírások szerinti, a piac elvárásainak megfelelő áruvá való előkészítését is: közös osztályozással, tárolással, termesztési tanácsadással és egyéb szükséges tevékenységekkel. További feladatuk és érdekük a piac minél jobb megismerése, költségtakarékos, valamint környezetbarát termesztési módszerek meghonosítása.

A TÉSZ-ek mérete nagy változatosságot mutat. Forgalmuk az évi 5–10 000 tonnás értékesítéstől több százezer tonnáig mutat, taglétszámuk 5–10 főtől több ezer főig terjedhet. Az utóbbi évekre a TÉSZ-ek forgalmának növekedése – pl. kisebb TÉSZ-ek összeolvadásával – jellemző. Általában jellemző rájuk a földrajzi és termék szerinti szerveződés, rendszerint egy-egy termesztő körzet termelői, termékcsoportokként (pl. zöldség vagy gyümölcs, esetleg csak bizonyos növények a körzetben termesztettek közül) szervezik őket. A tapasztalatok szerint a TÉSZ-ek sikeres működésének *három alapfeltétele* van:

1. A termelők adott csoportjának fel kell ismernie, hogy *a közös értékesítés* számukra *gazdasági előnyt* jelent.
2. Ezek a termelők egyetértésben válasszák meg a szervezet – szakmailag és gazdaságilag felkészült – *vezetőségét*.
3. A megválasztott vezetőknek biztosítsanak *széles hatáskört* és tartsák be döntéseiket.

Válogatás, csomagolás: egyes TÉSZ-eknél a termelők saját válogató-csomagoló gépekkel rendelkeznek és maguk végzik ezt a feladatot, más helyeken a termelők ömlesztve szállítják központi feldolgozásra az árut.

Tárolás: a TÉSZ-ek a termelt áru fajtájától függően rendszerint rendelkeznek az áru átmeneti (pl. paprika, paradicsom) vagy hosszú távú (pl. alma, körte) tárolására szolgáló közös hűtőtárolóval.

Értékesítés: szintén több módja lehetséges. Jól ismert a holland típusú, aukciós értékesítés, ahol az árut a TÉSZ központjában kialakított aukciós teremben vásárolják meg nagy- és kiskereskedők. Az utóbbi időben egyre fontosabbá vált – és a jövőben még jelentősebb lesz – az előre megkötött szerződéseken alapuló, a nagykereskedők és a szupermarket-hálózatok felé történő *közvetlen értékesítés*. *Nagybani piacok*ra a TÉSZ-ek ritkábban szállítanak árut: gyakran azokat a minőségi előírásoknak ugyan megfelelő, de gyengébb minőségű termékeket viszik ide, amelyek a szupermarketeknek nem eladhatók. Az előírásoknak nem megfelelő minőségű termékeket a feldolgozóipar veszi át, illetve a TÉSZ maga is végezhet feldolgozást (pl. savanyúságok készítését).

A TÉSZ az értékesítés mellett *egyéb tevékenységek*kel is foglalkozhat. Ilyen például a *közös anyagbeszerzés* (vetőmag, növényvédő szer, műtrágya, közös gépbeszerzés (nagy értékű, egy termelő által nem kihasználható gépek esetén) stb.), mivel nagy tételek esetén a TÉSZ komoly árkedvezményeket tud elérni.

A kereskedelmi logisztika fejlesztése a vizsgált ágazatban

Az ágazat fejlesztésében központi helyet foglal el a *logisztika. A logisztika a költségcsökkentés és a versenyképesség fokozásának egyik eszköze.* Ez jelenleg is igaz, de fokozottabban lesz érvényes az EU-csatlakozás után. A kertészeti ágazat termékeinek hazai és nemzetközi versenyképességét a piacra jutás konkrét intézményi és infrastrukturális feltételei, köztük a kereskedelmi logisztika helyzete nagymértékben befolyásolja. A mezőgazdasági termelés szezonális volta miatt többletraktározási igény merül fel a termelőnél és a feldolgozónál egyaránt. A mezőgazdasági termelők logisztikai helyzetén javíthat a termelői értékesítő szervezeteken keresztüli integrálódás. Az élelmiszeripari vállalkozások (főleg az újonnan létrejövők) számára esélyt kínálhat az ipari parkokba való betelepülés, ahol lehetőség van logisztikai szolgáltatások igénybevételére. A kereskedelmi kis- és középvállalkozások számára szintén esélyt jelenthet az „összefogás", a beszerzési társaságokhoz való csatlakozás, amely nem csak a logisztika területén jelent előnyt a résztvevők számára.

Várhatóan Magyarország az EU-csatlakozás után az egységes európai szállítási logisztikai rendszer részévé fog válni. Ez egyrészt a külföldi fuvarozók még fokozottabb jelenlétét, versenyét fogja jelenteni, de ez egyben esély a magyarországi vállalatok számára is. Természetesen addig még sok fejlesztésre van szükség. A közlekedési-szállítási infrastruktúra fejlesztésénél igen nagy jelentősége van a tengerhez való vasúti csatlakozásnak (koperi kikötő), a kombinált szállítási láncnak, valamint a Nyugat-Európába irányuló vízi szállításnak.

Jelenlegi adottságainkat figyelembe véve *a magyar agrárágazat logisztikájának* főbb *gyengeségei*: a szállítási piaci infrastruktúra nem elégséges volta, a raktár- és szállítókapacitás, valamint a speciális szállítóeszközök hiánya.

A logisztika *legérzékenyebb része a friss áruszállítás*, mikor a terméket a lehető leggyorsabban kell eljuttatni a fogyasztóhoz. A zöldség-gyümölcs ágazatban alapvetően két szervezetcsoport fogja a logisztikai rendszert fejleszteni: a TÉSZ-ek és a konzervgyárak.

A kertészeti termékek sajátos követelményt támasztanak a disztribúciós rendszerrel szemben, mivel döntő részük olyan „biológiai anyag", amely speciális csomagolást, tárolást és raktározást igényel (eltarthatóság, szavatossági idő).

Mindezek a tényezők *speciális követelményeket támasztanak* az *élelmiszeripari vállalatok logisztikai rendszerével szemben.* Ez azt jelenti, hogy a keresleti ingadozásokat figyelembe kell venni a vállalati beszerzési, gyártási és készletezési stratégia kialakításakor.

Magyarországon általában jellemző a *beszerzési logisztika*, ahol a termelő feladata a központi raktárakba való szállítás, majd a *kereskedelmi cég* teríti az árut boltjaiba. Közvetlen szállítás esetén *a termelők az élelmiszerüzletekbe* szállítanak. Mindkét oldal gyakran szállítmányozó céget foglalkoztat, mivel egyelőre kevés lánc rendelkezik saját járműparkkal.

A zöldség-gyümölcs ágazatot tekintve a TÉSZ-ek hivatottak ellátni a logisztikai központok szerepét. Ez azért fontos, mert a társas vállalkozások általában a feldolgozóipar számára termelnek és nem a friss piacra. Az egyes termelők pedig nem tudnak akkora mennyiséget előállítani, hogy a nagy hiper- illetve szupermarketek beszállítójává váljanak, míg a társas vállalkozások nagyüzemileg nem tudnak olyan minőséget termelni, mely a friss piac kihívásainak megfelel. Ezen a piacon csak akkor tudjuk megerősíteni a pozícióinkat, ha a termelők összefognak és TÉSZ-ekbe szerveződve közösen képviseltetik az érdekeiket. Ezekből létrejöhet olyan szerveződés, mely szerződéseket köthet az áruházláncok képviselőivel, képes megfelelni a „just in time" kihívásainak és vetélytársa lehet az EU-ból importált termékeknek.

Az elkövetkező évtizedben azért is *kap kiemelt szerepet a logisztika*, mert az operatív megtakarítások fő forrása, a pénzügyi egyensúly kulcsa lesz. A logisztika területén jelentős megtakarítás érhető el az optimális készletgazdálkodással (készletgazdálkodás költsége, készletutánpótlás költsége, készlethiány költsége). Az *élelmiszerkereskedelmi logisztika* fejlődése a multinacionális láncok magyarországi megjelenésével ugyan „láncreakciószerűen" indult el, de még korántsem ért véget, amint azt a fent leírtak bizonyítják.

Irodalom

Balázs S.–Kozma P.–Nyéki J.–Papp J. 2000: A kertészeti termékek korszakváltása az ezredforduló után. *International Journal of Horticultural Science*. 2.

Erdész Ferencné–Radóczné Kocsis T. 2001: Mezőgazdasági támogatások a kertészeti ágazatokban. *Gazdálkodás,* 5. 8–14. pp.

Farkas S. 2000: Az EU-csatlakozással járó jogi egyeztetés a kertészetben. *International Journal of Horticultural Science*. 2.

Fehér I.–Pete N. 2001: Az agrárgazdaság EU harmonizációja. *Gazdálkodás,* 2. 1–9. pp.

Juhász A. 1999: Vertikális koordináció és integráció a zöldség-gyümölcs szektorban. *Agrárgazdasági Tanulmányok,* 10. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Kovács G.–Kertész R.–Keszthelyi Sz.–Pátkai Józsefné 1999: A tesztüzemek 1998. évi gazdálkodásának eredményei. *Agrárgazdasági Tanulmányok,* 1. Budapest, Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.

Mártonffy B. 2001: A zöldség-gyümölcs ágazat EU-csatlakozásának megvalósíthatósági tanulmánya. Készült a Magyar Zöldség-gyümölcs Terméktanács gondozásában. Kézirat

Mohácsi L.–Szabó Z.–Szeremley B. 2000: *Agrárjövőnk nemzeti intézménye a termékpályás szövetkezet*. Budapest, Agroinform Kiadóház.

Németi L. 1999: A zöldség, gyümölcs termelői, értékesítői szervezetekre vonatkozó jogi dokumentumok, belső szabályzatok és segédletek gyűjteménye. Magyar Zöldség-gyümölcs Terméktanács.

Székely Cs.–Szakál Ferencné–Törőné Dunay A. 2001: Az EU-csatlakozás: Új kihívás a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás,* 6. 1–12. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ AGRÁRGAZDASÁG ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS KAPCSOLATA

(INTÉZMÉNYI HÁTTÉR – EMOGA KIFIZETŐ ÜGYNÖKSÉG)

Vásáry Viktória

Összefoglalás

Ma Magyarországon az egyik legaktuálisabb feladat az Európai Mezőgazdasági Garancia és Orientációs Alap (EMOGA) – Kifizető Ügynökség kialakítása és az EU-s elvárásoknak maradéktalanul megfelelő működtetése. Ezen intézményrendszeri kérdés kardinális volta abban rejlik, hogy mind a piacpolitikai, mind a vidékfejlesztési intézkedések EU-költségvetésből történő finanszírozására csupán az akkreditált Kifizető Ügynökség megléte esetén kerül sor. Bár az Orientációs Részleg intézkedéseivel kapcsolatban a SAPARD Hivatal akkreditációja következtében nincs szükség újabb akkreditációra, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Garancia Részleg hatáskörébe tartozó 4 eredeti EU-s, plusz a hazánkban alkalmazható célterülettől független kísérő intézkedések (pl. kompenzációs kifizetések a kedvezőtlen adottságú és a környezeti hátrányok által sújtott területeken) alapján járó támogatások hiánya konzerválhatja bizonyos gazdálkodók, bizonyos térségek hátrányos helyzetét.

Bevezetés

A vidékfejlesztés, mint területi politika céljai és eszközei – érintve a környezet- és szociálpolitikát – túlmutatnak az agrárgazdaság fejlesztésén. Mezőgazdasági vonatkozásának jelentőségét azonban bizonyítja, hogy az AGENDA 2000 reform eredményeként a Közös Agrárpolitika (KAP) második pillérévé vált. Igaz az első és második pillér között, azaz a piacpolitikai és a vidékfejlesztési intézkedések mértéke között jelenleg még nagy a hangsúlybeli eltolódás az előbbiek javára, amit az is tetéz, hogy nyilvánvaló ellentmondások is felfedezhetőek a különböző támogatásokat illetően. Az eltérő ökonómiai elvárásokat tartalmazó támogatási jogcímek alapján történő kifizetések megkövetelik a KAP megfelelő végrehajtási rendszerének, a szükséges intézményeknek a kialakítását. Ebből kiindulva hazánk sürgető feladatai közé tartozik az Európai Mezőgazdasági Garancia és Orientációs Alap (EMOGA) – Kifizető Ügynökség létrehozása an-

nak érdekében, hogy a magyar gazdák versenyhelyzetét javítsuk, vagyis, hogy a közös piaci szervezetekhez kapcsolódó kifizetések és a vidékfejlesztési támogatások számukra is elérhetővé váljanak.

Anyag és módszer

A 2041/2003 (III.14) Kormányhatározat alapján a fő intézkedéstípusok (piaci, vidékfejlesztési, nemzeti) eltérő eszközrendszere következtében eltérő végrehajtási folyamatot igényelnek. Ebből adódóan először ezen folyamatok összehasonlítása szükséges.

Az EMOGA kifizető ügynökséggel kapcsolatos kritikus pontok feltárására lehetőség adódik SWOT-analízis segítségével.

A teljes intézmény- és végrehajtási rendszer létrehozásakor ill. akkreditációja feltételeként fontos szerepet kap az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) is. Ezen rendszer hatáskörének vizsgálatát az indokolja, hogy az EU-tagállamaitól eltérően Magyarországon a rendszer keretében nem csupán az EMOGA Garancia Osztály által fizetendő közvetlen támogatásokról, azaz nem csak piacpolitikai intézkedések végrehajtásáról van szó.

Eredmény

Az EMOGA Garancia és Orientációs Részlegének végrehajtó intézményrendszere között jelentős különbségek merülnek fel az eltérő jogszabályi háttérből, felügyeleti rendszerből, pályáztatási, engedélyezési, helyszíni ellenőrzési, kifizetési és elszámolási feladatokból, valamint az eltérő akkreditációs folyamatból adódóan.

Mindebből az következik, hogy a Magyarországon kialakuló új intézménynek, a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatalnak, mely az EU Agrárintézmények Program Iroda, az Agrárintervenciós Központ és SAPARD Hivatal összevonásából jön létre, eltérő szerepeket kell betöltenie: a Garancia Osztály esetében a kifizető ügynökségi, az Orientációs Osztály esetében a közreműködő szervezeti, a nemzeti támogatások esetében a végrehajtó hatósági funkciót kell ellátnia. Bár a SAPARD Hivatal akkreditációjára a többéves SAPARD pénzügyi megállapodás követelményei alapján már sor került, a Garancia Részleg kifizető ügynökségének akkreditációja épp olyan jelentős, és nem csupán a piaci intézkedések, hanem az ún. kísérő intézkedések szempontjából is.

Az EMOGA Garancia és Orientációs Részlegének végrehajtási folyamatában jelentkező eltérések

EMOGA Garancia Részleg	Főbb végrehajtási feladatok	EMOGA Orientációs Részleg
A tagállam nemzeti forrásból előfinanszírozza, csak EU által történő finanszírozás és társfinanszírozási forma is.	**Forrásbiztosítás**	Az éves pénzügyi megállapodás megkötésekor előleget ad az EU, társfinanszírozásos forma
Egyes jogcímeknél pályáztatás, másoknál csak igénylés, nagyszámú eltérő szabályozású jogcímek engedélyezése	**Pályáztatás, engedélyezés**	Azonos szabályozási háttér, projektbírálat, üzleti terv értékelés
Egyes jogcímeknél előlegfizetés, garanciakezelés, EU-nomenklatúra szerinti nyilvántartás, intervenció lebonyolítása, adósnyilvántartás, havi-heti jelentés	**Kifizetés, elszámolás**	Szerződésenkénti keretnyilvántartás, negyedéves jelentés
Szigorú jogcímenként meghatározott helyszíni ellenőrzések, esetlegesen speciális vizsgálatok, utólagos vállalatellenőrzés	**Ellenőrzés**	Projektenként eltérő jellegű ellenőrzések, programmonitoring

Az EMOGA Kifizető Ügynökség SWOT-analízise

Erősség:

- A SAPARD Hivatal akkreditációja már megtörtént, ezért az Orientációs Részleg intézkedéseivel kapcsolatban nincs szükség újabb akkreditációra.

Gyengeség:

- A Garancia Részleg kifizető ügynökségének akkreditációja még a jövő feladata.
- A Garancia Részleg kifizető ügynökségének akkreditációja egyszerűbb, ebből adódóan a kifizetések EU által történő tényleges kiegyenlítése nagyobb kockázattal jár.

Lehetőség:

- A SAPARD Hivatal esetében zajló papír alapú kérelem-feldolgozási folyamat informatikai támogatottságának megvalósítása a hatékonyság fokozása és a jobb hibaszűrés céljából.
- Az EU által kötelezően előírt Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) időre történő létrehozása.

- A feladatok megfelelő külső szervekhez történő delegálása révén a hatékony működés elősegítése.
- Megfelelő kifizető ügynökség kialakítása jól kihasználva azt, hogy lehetőség van a Bizottsággal való folyamatos kommunikációra, így a Bizottság időközben tett javaslatai szerinti folyamatos korrekcióra.

Fenyegetés:

- Felmerülhetnek szervezeti felépítéssel kapcsolatos problémák (funkciók nem megfelelő elkülönülése).
- Humán erőforrás gazdálkodás hiányosságai.
- Az IIER esetleges hiányosságai (pl. ellenőrzési problémák) következtében jogtalan kifizetés igénylések.
- Amennyiben a Bizottság elégedetlen a kifizető ügynökség végrehajtási tevékenységével, akkor az évközben folyósított előleg visszafizetése szükséges.

A SWOT-analízis is sejteti, hogy az EMOGA kifizető ügynökség informatikai támogatottsága, azaz elsősorban az IIER megléte számottevő kockázati tényező, abból eredően, hogy a sikeres kifizetésekhez nagymértékben hozzájáruló feltételről van szó. Az IIER jelentőségét Magyarországon fokozza az is, hogy hatáskörébe tartozik a közvetlen támogatásokon kívül számos egyéb intézkedés, így a kísérő intézkedések is.

Következtetések

Az EMOGA Kifizető Ügynökségként olyan agrár-szakigazgatási végrehajtó intézmény kialakítása szükséges, amelynek jól elkülönülő fejlesztési területeit átfogó program koordinálja. Egy egységes folyamat- és rendszerszemlélet világos koncepciója, a felkészülési feladatok összefogottsága, a megfelelő hatáskör- és felelősségmegosztás, a nyomon követhető folyamat kialakítás megakadályozhatják az intézményi akkreditáció elhúzódását, ami komoly agrárgazdasági és -politikai következmények forrásává válhat.

A kifizető akkreditációjának hiánya esetén a Bizottság nem kapja meg a biztosítékot arról, hogy a nemzeti ellenőrzések megfelelőek és áttekinthetők-e, valamint hogy a kifizetők által eszközölt kifizetések iránti kérelmek jogszerűek, szabályosak-e, minek következtében a közösségi pénzekre nem lesznek jogosultak a magyar termelők.

Az EMOGA Kifizető Ügynökség felállításával egyidejűleg az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer kiépítésének kritikus pontjait is elemezni szükséges az időben történő beindítás és a zökkenőmentes működtetés érdekében.

Irodalom

A Tanács 1999. május 17-i 1258/1999/EK rendelete a közös agrárpolitika finanszírozásáról, Official Journal L 160 26/06/1999. p 0103–0112

Commission Regulation (EC) No 1663/95 of 7 July 1995 laying down detailed rules for the application of Council Regulation (EEC) No 729/70 regarding the procedure for the clearance of the accounts of the EAGGF Guarantee Section Official Journal L 158 , 08/07/1995 P. 0006–0012

Halmai P. 2002: *Az Európai Unió agrárrendszere.* Mezőgazda Kiadó, 182–210 pp.

Maácz M.: A vidékfejlesztés kilátásai az Európai Unióban. *Gazdálkodás*, XLVI. évf. 3. 11–19. pp.

Nemzeti Vidékfejlesztési Terv az EMOGA Garanciarészleg Intézkedéseire (Budapest, 2003. április 14.). http://www.fvm.hu/videkfejlesztes/NVT_Tarsadalmira.pdf

ÖKOLÓGIA

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

TÁJHASZNÁLAT-VÁLTOZÁS – A KULTÚRTÁJ MÚLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE TOKAJ-HEGYALJÁN

Nyizsalovszki Rita

Bevezetés: Tokaj-Hegyalja kialakulása, jelentősége

Tokaj-Hegyalja ezer éve mindmáig sértetlenül fennálló, markáns szőlészeti tradíciókkal rendelkező terület.

Területén több évszázad óta folyik az ember természetátalakító munkája, ennek pontos kezdetét tekintve azonban megoszlanak a vélemények. Az viszont vitán felül áll, hogy jelentőségét és nemzetközi hírét szőlőkultúrájának köszönheti.

Bármikor is kezdődött meg a szőlőművelés, az tény, hogy a XVI. századig Tokaj-Hegyalja periférikus helyzetben volt a magyar és az európai borpiacon egyaránt, így valószínűleg a táj képében sem mentek végbe drasztikus változások. Ebben minden bizonnyal szerepe lehetett az alacsony népsűrűségnek is.

A szőlőművelés XVI. századtól bekövetkező fellendülése több okra vezethető vissza. Egyrészt a török hódítás következtében Magyarország elveszítette addigi vezető borvidékét, a Szerémséget, másrészt Észak-Európában a viszonylagos béke és jólét következtében megnőtt a piacképes kereslet a bor után.

A Tokaji borvidék jelentőségét már igen korán felismerték. VI. Károly német–római császár – III. Károly néven magyar király – 1737. évi rendelete a térséget a világon elsőként zárt borvidékké nyilvánította, megteremtve ezzel a terület fejlődésének, valamint sajátos és különleges értékei fennmaradásának és megőrzésének lehetőségeit és feltételeit.

A terület különleges értékét mutatja az is, hogy 2002-ben felkerült az UNESCO Világörökségi listájára, mint kiemelkedő jelentőségű kultúrtáj.

Tradicionális tájhasználat

A mai kultúrtáj jellegzetes vonásainak kialakulása a XVI. századtól indult meg, amikor felerősödött a társadalmi-gazdasági igények tájalakító szerepe. A konjunktúra következményeként megindult a táj erőteljesebb átalakítása. A XVI–XVIII. században végbement innovációs folyamatok átformálták a térséget (teraszok, kőgátak, vízelvezető árkok, liktorvermek stb.).

A borvidék e folyamatok eredményeként kialakult táji értékei egyedülálló térbeli elrendeződést mutatnak.

Kialakult a hegyaljai borfalvak és -városok földhasználatának sajátos övezetes elrendeződése is.

Az elmúlt évszázadok alatt a Tokaj-Hegyalja területhasználata a makro- és mikroreliefhez igazodva magassági övezetekbe rendeződött. Hegyalja települései az elmúlt évszázadokban a domborzati viszonyoknak megfelelően hasznosították a rendelkezésre álló földalapot: a 300–350 m feletti csúcsrégiót erdő fedte, az alatta elhelyezkedő 15–30%-os lejtésű hegylábfelszínek jelentették a szőlőművelés színterét, és ez alatt foglalt helyet a szántóföldek szélesebb-keskenyebb kiterjedésű, 1–10%-os lejtőkkel rendelkező öve. A folyók és patakok alluviális síkságát rét-legelőként hasznosították. A szőlő és az erdőövezet között (morfológiai adottságoktól függően) szintén kialakulhatott egy rét-legelő sáv, amely azonban nem alkotott összefüggő övezetet. (*Frisnyák,* 2001)

A tájhasználat változása és okai

A XVIII. század második felétől tartó borértékesítési válság, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása mind nehezebb gazdasági helyzetbe sodorta Hegyalját. Végül a XIX. század végén jelentkező filoxéravész alapjaiban rendítette meg az ágazatot *(Boros,* 1996).

A filoxéravészt követő két rekonstrukció telepítési irányelvei és az 1950-es évek gazdasági-politikai változásai miatt a szőlőterületek vertikális elrendeződése módosult, ugyanakkor területük növekedett és a korstruktúra is javult.

A *2 rekonstrukció* az alacsonyabban elhelyezkedő, kisebb lejtőszögű területeket (az ún. szoknyát) részesítette előnyben, ahol a művelés gazdaságosabb, a természetföldrajzi adottságok viszont kedvezőtlenebbek voltak (kisebb a besugárzás, nő a fagyveszély stb.).

A tájhasználat hagyományos vertikális szerkezete az elmúlt 150 év alatt jelentősen megváltozott, mozaikossá vált. A tájhasználati övezetek felbomlottak. A területhasználat szempontjából megváltozott az egyes természetföldrajzi tényezők megítélése, előtérbe került a gazdaságosság és a könnyebb művelhetőség. Megindult a szőlőtermesztés szempontjából kedvező adottságokkal rendelkező, de nehezebben megközelíthető, illetve művelhető parcellák elparlagosodása.

Tájhasználat változás a rendszerváltás után

A rendszerváltást követően újabb átalakulások indultak meg a területhasználat vertikális elrendeződésében és szerkezetében, amely az egész Tokaj-Hegyalját érintő általános folyamat. Az 1990-es évek elején megindult, majd az évtized végén felgyorsult a parlagterületeken a szőlő visszatelepítése. Ezzel párhuzamo-

san a birtokszerkezet is átalakulóban van, amely az új gazdasági kihívásokra felelve választja ki a visszatelepítendő parlagok helyét (*Nyizsalovszki,* 2003).

Milyen hatásai vannak az 1990-es években megindult folyamatoknak a táj szerkezetére?

Pozitív:

- Folyamatosan csökken a parlagterületek aránya, így akár 10-20 éven belül kisebb módosulásokkal helyreállhat a hagyományos területhasználati övezetesség.
- A területhasználat vertikális rendje mellett az egyes ágak egymáshoz való aránya is stabilizálódni fog.
- A jelenlegi zömében kisbirtokos rendszert (1-2 ha) felváltják a középbirtokok (5–20 ha).

Negatív:

- A nagyparcellák kialakításával a hagyományos kisparcellás szerkezet visszaszorul, a régi antropogén formák (garádicsok, obalák) eltűnhetnek az új teraszozások következtében. Így a kultúrtáj képe is egyhangúbbá válhat, ráadásul a szőlőterület hagyományos tájképe is sérül.
- A táj évszázadok óta erős antropogén hatás alatt áll, így viszonylag kevés természeti érték maradt meg. A változatos tájhasználat eredményeként kialakult növényzeti mozaikosság erősíti a biodiverzitást, amely a nagy parcellák kialakításával sérülhet.
- A kultúrtáj leginkább fajgazdag területeihez tartoznak a parlagon hagyott szőlőterületek, ahol a faj- és biotópvédelem éppen ezért nagy fontossággal bír.

Kitörési lehetőségek: Az Európai Unió és a Világörökség kihívásai

Tokaj-Hegyalja gazdasági fejlődését, népességmegtartó szerepének erősítését, valamint a kultúrtáj értékeinek megőrzését két fontos folyamat befolyásolja az elkövetkezendő időszakban.

1. Európai uniós csatlakozás, korlátozások
2. A Világörökség cím – hagyományos tájhasználat megőrzése

Az uniós csatlakozás

2001-ben, a 2000. évi CXLIII. törvényben foglaltak alapján sor került a szőlő- és gyümölcsös ültetvény összeírására. A felvétel célja az volt, hogy adatokat szolgáltasson az agrárgazdaság megalapozott irányításához, alapul szolgáljon az agrárstatisztikai információs rendszer továbbfejlesztéséhez. Ugyanakkor a felmérés alapadatokkal szolgált az uniós kvóták kidolgozásánál is.

A közös uniós agrárpolitika célja a piacok stabilizálása, valamint az érintettek tisztességes megélhetésének biztosítása a szőlőtermesztési potenciál piaci igényekhez való igazítása és a minőségpolitikai szabályozás segítségével.

Az EU-ban a borkészítésre szolgáló szőlő telepítésének tilalma 2010-ig érvényben marad. A szőlő- és borágazat hatalmas szerkezeti feleslegének leküzdése érdekében az új ültetvények telepítése csak a kivágott ültetvények helyén lehetséges.

Magyarországon a csatlakozás után csak a szőlőterületként bejegyzett parcellák lesznek újratelepíthetők. Egy ültetvény kivágása után csak a kivágott ültetvény nagyságával megegyező nagyságú területre vonatkozik az újratelepítési jog. Ennek alapján a csatlakozás előtti 5 vagy 8 évvel (választható), a Magyarországon engedéllyel kivágott, de még nem pótolt ültetvények is újratelepíthetők lesznek (http://www.fvm.hu/bor.pdf). Törekednünk kell tehát arra, hogy a csatlakozás előtt minél több (jó fajtaszerkezetű) ültetvényt telepítsünk.

A kultúrtáj megőrzésének lehetősége, a világörökség

A világörökség: „Ajándék a múltból a jövő számára" (http://www.whc.unesco.org/sites)

Tokaj-Hegyalja 2002-ben kultúrtáj kategóriában a világörökség része lett. Ettől az évtől kezdve a kijelölt, védett terület magterületeként szerepel a 13 425 hektár szőlőterület valamint több település, pince, illetve pincemúzeum esik a világvédettség alá (http://whc.unesco.org/sites/1063.htm).

1. A kultúrtáj definíciója:

   A Konvenció 1. paragrafusának megfogalmazása szerint a kultúrtáj „az ember és a természet egyesített munkáját testesíti meg". A kultúrtájak azt mutatják be, hogy az emberi társadalom és a településszerkezet hogyan fejlődik az idők során azoknak a fizikai kötöttségeknek és/vagy adottságoknak a hatására, amelyeket a természeti környezet és a sorozatos társadalmi, gazdasági és kulturális kihívások külső és belső tekintetben támasztanak (http://whc.unesco.org/4convent.htm).

A kultúrtájak védelme hozzájárulhat a fenntartható tájhasználat modern technikáinak kialakításához, és megőrizheti, illetve megerősítheti a táj természetes értékeit. Ugyanakkor a tradicionális tájhasználati formák továbbélése elősegíti a biodiverzitás megőrzését.

Tokaj-Hegyalja mint kultúrtáj

A mai kultúrtáj jellegzetes vonásainak kialakulása a XVI. századtól indult meg, amikor felerősödött a társadalmi-gazdasági igények tájalakító szerepe.

Tokaj-Hegyalja mint tájegység teljesen összeforrott a szőlőműveléssel, ugyanakkor a táj képének kialakításában jelentős szerepe van az antropogén tájelemeknek is. A szőlőparcellákon kívül a hajdani mezővárosok hálózata (kultúrtörténeti értékeivel, pincehálózatával), a szőlőterületek antropogén tájelemei (pincék, teraszok, obalák, présházak) elválaszthatatlan részét képezik a tájnak.

A következőkben a kulturális alapon felvett helyekre vonatkozó kritériumok közül azokat emelem ki, amelyek alapján Tokaj-Hegyalja felvételt nyert a világörökségi listára:

- Legyen egyedülálló, vagy legalábbis kiemelkedő örököse egy élő, vagy már eltűnt kulturális tradíciónak vagy civilizációnak (III.). *Tokaj-Hegyalja 1000 év óta mindmáig sértetlenül fennálló, markáns szőlészeti tradíciókkal rendelkező terület.*
- Legyen kiemelkedő példája a tradicionális emberi településnek vagy tájhasználatnak, amely képviselője egy kultúrának, különösen, ha ez a visszafordíthatatlan folyamatok hatására sebezhetővé vált (V.). *A borvidék teljes egésze – beleértve mind a szőlőterületeket, mind a hosszú történelmi múltra visszatekintő településeket – a tradicionális területhasználat speciális formáját képviseli.*

Tokaj-Hegyalja táji értékei egyedülálló térbeli elrendeződést mutatnak. A borvidék jól demonstrálja az alacsony hegységi területek tradicionális bortermelését. A szőlőterületek, a falvak, a kisvárosok és a régi pincehálózat bonyolult kapcsolatrendszere a híres tokaji bor már közel 3 évszázada szigorúan szabályozott készítésének minden egyes mozzanatát bemutatja (http://whc.unesco.org/sites/1063.htm).

A kultúrtáj megőrzése a Világörökségen belül

A kultúrtáj megőrzése érdekében, vagyis a Tokaji borvidék feltárandó, feltárt és megismert értékeinek megőrzésére, kibontakoztatására, hasznosítására és fenntartható fejlesztésére, összhangban a Világörökségi Konvenció elvárásaival és ajánlásaival a magyar állam érintett szervei, intézményei és a helyi önkormányzatok kezelési tervet hoznak létre.

A kezelési terv feladata, hogy a hatályos magyar törvényekre, jogszabályokra, önkormányzati rendeletekre támaszkodva az országos, regionális és önkormányzati tervekkel, valamint azok cél- és eszközrendszereivel összhangban és az érintettek közös elhatározásával meghatározza a világörökségre felterjesztett terület értékeit, jövőképét, a követendő stratégiát, a rövid, közép-, és hosszú távú célokat.

A kezelési terv azonban csak tanácsadó jellegű, amelynek stratégiai iránymutató és befolyásoló szerepe van, de nincs kötelező ereje.

1. Az önszabályozás dokumentumai:
   - A Tokaj-hegyaljai Borvidék Hegyközségi Tanács Rendtartása
   - Természetvédelmi területek kezelési terve
   - Helyi értékvédelmi rendeletek
2. Jogi korlátozások:

A magyar törvénykezés szerint az önkormányzatok rendelkezési függetlensége a területük vonatkozásában is csak közérdeket szolgáló törvények által korlátozható.

- 1996. évi LIII. törvény a természet védelméről
- 1997. évi CXXI. törvény a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról
- 106/1997. (XII. 19.) FM rendelet a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. törvény végrehajtásáról
- 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről (az „1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről" helyett 2001.07.10. óta hatályos törvény)

A terület értékeit védő legfontosabb közérdekeket szolgáló elhatározásokat tartalmazó Országos Területrendezési Terv törvényi jóváhagyása folyamatban van (VÁTI Kht., 2000). A Tokaji borvidék kultúrtáj Világörökségi Jelölési Dokumentáció Kiegészítése – Kezelési terv 3).

Célok – jövőkép

Tokaj-Hegyalja napjainkban jelentős változások elé tekint. A „Világörökség" cím a hagyományos táj- és településszerkezet megőrzése mellett a kultúrtáj (és a térség) további fejlődésének lehetőségét is magában hordozza.

Fontos feladat egyrészt a gazdasági érdekeknek a táji-természetvédelmi értékek megőrzésével való összeegyeztetése. Másrészt lényeges az is, hogy a növénykultúrák – különösen a régió gazdasági életét meghatározó szőlő – visszakerüljenek a számukra legmegfelelőbb termőhelyekre, és területük növekedjen. Ez Magyarország Európai Unióhoz történő közelgő csatlakozása mellett a hagyományos területhasználati szerkezet és a kultúrtáj egyedi mintázatának megőrzése szempontjából is kiemelkedően fontos.

Irodalom

Boros L. 1996: *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői.* Miskolc-Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Pedagógiai Intézet, 322 p.

Frisnyák S. 2001: Tokaj-Hegyalja földhasznosítási övezetei a 16–19. században. A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Gödöllő, Szent István Egyetem, 101–107. pp.

http://whc.unesco.org/4convent.htm - Guidelines on the inclusion of specific types of properties on the World Heritage List

http://whc.unesco.org/sites/1063.htm

http://www.fvm.hu/bor.pdf

Nyizsalovszki R. 2003: Tájökológiai vizsgálatok a Tállyai-félmedencében – különös tekintettel a szőlő termőhelyi adottságainak vizsgálatára. Debrecen, doktori értekezés, 146 p.

VÁTI KHT. 2000: A Tokaji borvidék kultúrtáj Világörökségi Jelölési Dokumentáció Kiegészítése – Kezelési terv 3.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

UNIFORMIZÁLÓDÓ TÁJAK – EGY ÚJ TÁJKULTÚRA KIALAKÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE

Szépvölgyi Emese

„...a táj minősége az európai polgárok jólétét, az európai identitást erősítő kulcsfontosságú tényező ... a táj védelme a szellemi értékek és érzelmek védelme is, amely képessé teszi a polgárokat olyan fokú kötődésre a mindennapos környezetükhöz, amely lehetővé teszi a derűs, nyugodt létet egy olyan társadalomban, amely túl gyakran csak a tőzsdei és fogyasztási hírekre van berendezkedve."
(http://conventions.coe.int/treaty/EN)

Bevezetés

Az utóbbi fél évszázadban az európai tájak nagy változáson mentek keresztül. A Föld népességének rohamos gyarapodása, a városok gyors növekedése, az ipari és az intenzív mezőgazdasági földhasználat, az antropogén hatásokra felgyorsuló természetes folyamatok, a társadalmi globalizáció hatására mind *természetes* tájaink, mind *kultúrtájaink* vesztettek alapvető funkcióikból, egyre inkább termelési területekké csökevényesedtek. Úgy tűnik, hogy napjaikra sok esetben elveszett a természet hagyományba ágyazott, ösztönös, tisztelettudó hasznosítása (*Dornach,* 2000).

Táj: fizikai-materiális és kognitív szférák együttese

A „táj" szó a tudomány területén, a szakmai gyakorlatban, a hétköznapi életben egyaránt gyakran használatos kifejezés. Jóllehet a táj a geográfiai, tájökológiai kutatások középpontjában áll, mint kutatási tárgy nem korlátozódik sem a földrajz, sem a tájökológia területére.

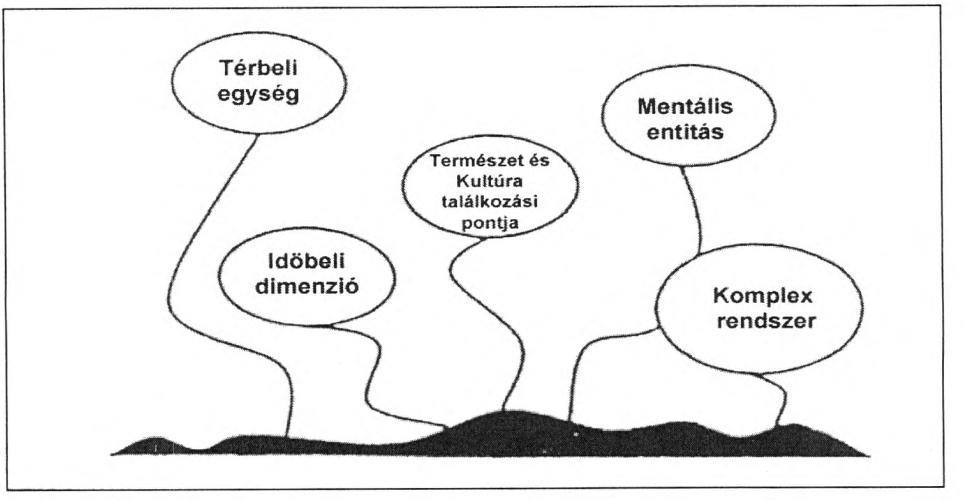
A táj[1] fogalmának történelmi fejlődését és a különböző tudományok meghatározásait figyelembe véve öt, egyidejűleg fennálló és érvényesülő dimenzióval

[1] Helytelen a *táj* és a *környezet* szót egymás szinonimájaként használni, noha a kettő egybeesése nem ritka. Igaz ugyan, hogy mindkettő térfogalom, de míg a táj objektív térfogalom, addig a környezet topográfiai határa nem pontosan definiált, területileg változó térrészlet.

jellemezhető (*1. ábra*): 1. a táj, mint térbeli egység; 2. a táj, mint időbeli dimenzió; 3. a táj, mint mentális közeg; 4. a táj, mint természet és ember konkrét találkozási pontja; 5. táj, mint komplex rendszer.

1. ábra

A táj dimenzió

Forrás: Tress, 2001.

Fontos hangsúlyoznunk a táj rendszer tulajdonságát. A geo-, bio- és nooszféra[2] mint alrendszerek együttesen alkotják a tájat. Az ember nemcsak külső zavaró tényező[3], hanem egyrészt része a bioszférának, másrészt, mint gondolkodó cselekvő lény része a nooszférának, így szerves része magának a tájnak is. Szemben a hagyományos vagy csak természettudományi, illetve csak bölcsészettudományi „táj" megközelítésekkel, a holisztikus transzdiszciplináris tájkutatás alapja a táj, mint a fizikai-materiális és a kognitív szférák együttese lehet.

Az ábra a táj és ember közötti sokoldalú interaktív kapcsolatot mutatja. A geo- és bioszféra jelenti az ember számára a természetes életfeltételeket. Az ember mindennapi tevékenysége révén módosítja, befolyásolja a tájat, ami szemmel látható változásokat idéz elő. Az ember érzékeli ezeket a változásokat és valamilyen módon reagál rájuk. A gondolkodás és reagálás révén kialakul egy

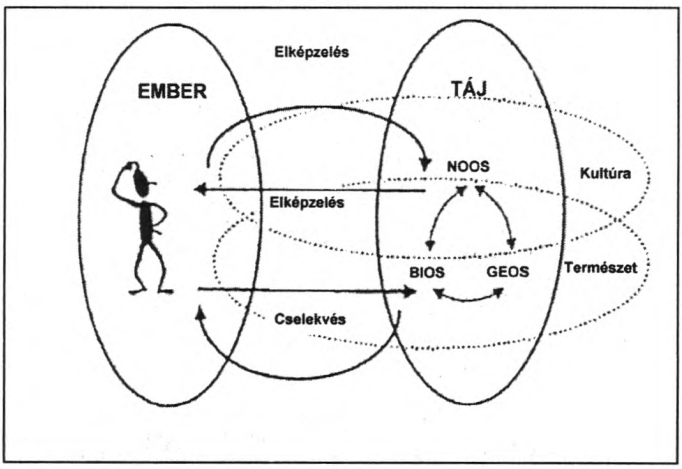
[2] Teilhard de Chardin filozófiai teológiájának egyik kifejezése, a „tudatosság határának" pillanatára utal.

[3] A *biológiai ökológia* az embert külső zavaró tényezőnek tekinti, aki kívülről általában valamilyen nem kívánatos hatást idéz elő az élő rendszerekben.

elképzelése a tájról. Ezt az elképzelt tájat összeveti a valóságban tapasztalt aktuális tájjal és levonja a következtetéseket. Ez az összehasonlítás fogja meghatározni későbbi cselekvéseit.

2. ábra

Ember és táj sokoldalú interakciója

Forrás: Tress 2002 alapján saját szerkesztés.

Ha a tájakat a betöltött funkció szerint vizsgáljuk, akkor alapvetően három funkciót különíthetünk el: ökológiai-biológiai funkció (bioszféra), társadalmi funkció (otthon, élettér, rekreáció), illetve termelési-gazdasági funkció.

A táj több, mint tárgyi részletek valósága. A tájat megéljük valahogyan, emlékek, érzések kötődnek hozzá. Tájélménye már feltehetően mindenkinek volt. Megfoghatatlanként éljük meg a „tájat", ami rendkívüli hatással van az ember és természet kapcsolatára. Mihelyt tudatára ébredünk ennek a megfoghatatlan teljességnek, a táj kínálta többletnek, értéket is tulajdonítunk neki, fontos lesz számunkra. Egy harmonikus táj megnyugtatja, formálja a lelket, az azonosulni tudás helye lehet (*Dornach,* 2000).

A táj mindenhol egyformán *fontos része az emberek életminőségének,* legyen az városban vagy falun, leromlott és kiváló állapotú területeken. A kultúrtájak elengedhetetlen összetevői az emberek környezetének, kifejezik közös kulturális és természeti örökségük sokféleségét, és *identitásuk alapját képezik.*

A kultúrtájak azok számára, akik bennük élnek a folyamatosság, a helyhez és hagyományokhoz kötődő emberi gyökerek érzetét – s egyben a hely egyediségének zálogát jelentik. A gyors változások, a homogenizált kultúra és szabvá-

nyosított termékek világában a folyamatosság és az egyediség egyre nagyobb érték az emberek szemében: szeretik a helyi sajátos dolgokat.

Másfelől a kultúrtájak olyan életmódokat és a földdel való kapcsolat olyan megnyilvánulásait hordozzák magukban, amelyek a múltban hatékonynak bizonyultak, s talán a jövőben is azok lehetnek. Sok-sok nemzedék kísérletezése nyomán kiderült, mely állatok, mely termények, milyen fák élnek meg egy-egy helyen, az egyes éghajlatok alatt, hogyan lehet az évszakokhoz alkalmazkodni, s hogy milyen anyagokból és milyen formájúra kell az épületeket építeni (*Ravio,* 2000). A kultúrtájak a bizonyítékok gazdag tárát kínálják az ember és a föld múltbeli és jelenlegi kölcsönhatására vonatkozóan (*Petrarca,* 2001).

Az európai tájak állapota

A háborúk, a megszállások, a kereskedelem, a migráció és más hatások új elemekkel bővítették a tájakat. A korszerű technológia és az építőanyagok szállítása a hely diktálta feltételek lazulását eredményezte. Új helyeken tűntek fel egyes építészeti szokások, földművelési rendszerek, termények, háziállatok, stb. Ez azzal járt, hogy a táj néhol radikálisan megváltozott, pl. Angliában a bekerítések, Franciaországban a tagosítások idején és Közép-Európában, valamint a volt Szovjetunióban a mezőgazdaság kollektivizálása során. Európában a területhasználat intenzitását tekintve az utóbbi évtizedben azonban lényeges hangsúlyeltolódás történt (*Csorba,* 2001.). A korábbi évszázadok környezetterhelő ipari és mezőgazdasági termelését ma már nemcsak lokális, hanem regionális léptékben is a környezetkímélő területhasználat váltotta fel, ugyanakkor a korábban alig terhelt érzékeny ökológiai rendszerrel bíró tájainkon egyértelműen nőtt az antropogén terhelés.

Az általános helyzet tehát nem megnyugtató. Ma a tájakat leginkább veszélyeztető folyamat az élőhelyek feldarabolódása (a fragmentáció), a tájstruktúra homogenizálódása és a tájak uniformizálódása. Jellemző kézzelfogható példái ennek az olyan apróhirdetések, amelyekben „alpesi villát" vásárolnának a Balaton-parton. Szomorú tény, hogy a Balaton-part valóban tele van alpesi jellegű villákkal, és egyre kevesebb az olyan épület, ami az adott terület által kínált lehetőségekkel élve, a hagyományos építészeti szokásokat fenntartva tökéletesen beleillik a tájba. Emiatt komoly veszélybe kerültek karakteres európai és hazai tájaink. A közös probléma közös gondolkodást indított el Európában, és kontinentális szinten is megjelent az elsősorban társadalmi részvételen alapuló új tájkultúra igénye.

Az új tájkultúra

„A kultúra csak meghatározott földrajzi helyhez kötötten értelmezhető, mely magába foglalja a táji környezettel való együttélés kultúráját, de a tájhoz és életmódhoz kapcsolódó nyelvi, fogalomalkotási és gondolkodási kultúrát is" (*Font,* 1998).

Amikor hagyományosan kultúráról esik szó, szinte kivétel nélkül a humánkultúráról, elsősorban a művészetekről, színházról, irodalomról, zenéről, szobrászatról és hasonlókról szoktak beszélni. Azonban a természettudományos és az ökológiai kultúra társadalmi jelentősége egyre növekszik, az ezt szolgáló intézmények és civil szervezetek egyre inkább népszerűek és még inkább azok lesznek. A tájkultúra igazából nem más, mint a tájhoz való gondolati, érzelmi viszonyunk, valamint annak az eredménye, ahogyan mi a tájjal „bánunk", ahogy kezeljük.

Az új tájkultúra kialakítását célzó kezdeményezések

Az Európa Tanács fennállásának 50. évfordulóján, 25 évvel az *„Európa építészeti öröksége"* éve után, 1999-ben hirdette meg az *„Európa közös örökségünk"* kampányt, annak érdekében, hogy a kontinens természeti és kultúrtörténeti értékei, sajátosságai felismerését és elismerését elősegítse. Ebben a kontextusban az örökség nem pusztán a helyhez kötött materiális örökséget jelenti, hanem a nem helyhez kötött műértékeket és a nem anyagi örökséget is magába foglalja.

„Az európai tájkultúra mint feladat" címmel 2000 szeptemberében, a svájci Dornach Goetheanummában rendeztek nemzetközi tanácskozást. A konferencia Európa 12 országából érkező résztvevője a négynapos párbeszéd során az európai tájak sokszínűségét és minőségi romlását állította a figyelem középpontjába. Megfogalmazták a kialakítandó új tájkultúra szükségességét és célkitűzéseit.

Az Önkormányzatok Európai Szövetsége (*Congress of Local and Regional Authorities of Europe*) fogalmazta meg az *Európai tájkonvenciót,* melyet az Európa Tanács 2000. október 20-án, Firenzében rendezett miniszteri konferenciáján fogadtak el. Miután az élőhely direktíva irányelvek csak a természeti örökség védelmére irányulnak, szükségét érezték egy, az európai tájak védelméről szóló kormányok közötti egyezmény létrehozásának. Jóllehet a tájat különböző nemzeti, nemzetközi törvényekben, egyezményekben[4] említik, de a tájjal kontinensnyi méretekben most foglalkoztak elsőként.

---

[4] *Az Európai tájkonvenciót* megelőző, a tájat már közvetve érintő egyezmények, direktívák: *Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats* (Bern, 1979), *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe* (Granada, 1985), *Convention on Biological Diversity* (Rio, 1992), *Convention on Access to Information, Public Participation in Descisionmaking and Access to Justice on Environmental Matters* (Aarhus, 1998)

A tájkonvenció megteremtésével a táj új hangsúlyt kap. Társadalmi elvárás lesz az identitástudat megerősítését biztosító, a lakosság megtartását lehetővé tevő igényes tájalakítás. A megtartó táj a társadalom értelmi és érzelmi elvárásainak egyaránt megfelel, biztosítja a megélhetést, a gazdaság fejlesztését, a környezet fenntarthatóságát. A konvenció nem erős jogi kategória, de mérföldkő jellegét kár volna tagadni. A szerződést elfogadásakor az ET 43 tagállama közül a helyszínen 18, azóta további 3 írta alá. A szerződés akkor lép életbe, ha legalább 10 ország ratifikálja is a szöveget, erre azonban még egyetlen országban sem került sor. Átütő sikerről tehát még nemigen beszélhetünk, tény azonban, hogy van egy európai szintű egyezmény a kontinens tájainak védelmére, s ez mindenképpen kiemelkedő szakmai siker.

A konvenció szakmai tartalmát és eredményét lehet ugyan kritizálni, de megléte mégiscsak egyértelmű jelzés arra nézve, hogy az európai közfelfogás, a környezettudatos gondolkodás tájszemlélete elérte azt a szintet, amelyet már a politikai döntéshozók nem hagyhattak figyelmen kívül. Európa lakói többé nem fogadják el, hogy olyan műszaki és gazdasági folyamatok változtassák meg az őket körülvevő tájakat, amelyekbe nincs beleszólásuk. A kultúrtáj mindannyiunk ügye, és kezelése demokratikus módon is intézhető, különösen helyi és regionális szinten. Amennyiben a lakosság lehetőséget kap arra, hogy aktívan részt vehessen a kultúrtájakról hozandó döntések meghozatalában, nagyobb az esélye, hogy az emberek magukénak érzik majd azokat a területeket és városokat, ahol dolgoznak és a szabadidejüket töltik. Ha befolyást nyernek környezetük alakulására, megerősíthetik helyi és regionális identitásukat, ez pedig elősegíti egyéni társadalmi és kulturális önmegvalósításukat.

A tájkonvenció legfontosabb célkitűzései, hogy segítsen elő kormányzati akciókat helyi, regionális, nemzeti vagy nemzetközi szinten; erősítse a humán erőforrásokat, ami elősegítheti a táji tudat kialakítását; javasolja a táj vizsgálatát, értékelését, analízisét (a célkitűzések nem valósulhatnak meg mély, alapos tájismeret és az emberek viselkedésének ismerete nélkül); közös tájpolitika kidolgozását szorgalmazza. A tájkonvenció alapvetően *társadalmi részvételen* alapul, ahol a hatóságoknak moderátor szerepe van. Minden embernek elemi érdeke fűződik a tájhoz, mert a táj minősége alapvetően befolyásolja az egyén életminőségét, így minden egyén (állampolgár) önmagának is felelős a táj minőségéért. A demokratikus jogok pedig mindenkit feljogosítanak arra, hogy részt vegyen azokban a folyamatokban, akciókban, amelyek javítják, védik a tájat.

Az egyezmény legfőbb üzenete az *integritás,* a helyi adottságok, a fennálló tényleges kölcsönkapcsolatok fontosságának felismerése és érvényre juttatása, a helyi adottságokhoz alkalmazkodó, tradicionális gazdálkodási rendszerek fenntartása (*Konkolyné,* 2001). A tájvédelem csak a környezet-, természetvédelem és vidékfejlesztés ágazati szemléletén való felülkerekedéssel érheti el kitűzött céljait.

Összefoglalás

A táj, mint a fizikai-materiális és szellemi szférák együttese, az ember és táj sokoldalú interakciója révén alapvetően meghatározza az emberi életminőséget, identitásunk alapját képezi. Az európai tájak az elmúlt években jelentős változáson mentek keresztül, amely változások az élőhelyek feldarabolódásában, a tájstruktúra homogenizálódásában, a tájak egyedi arculatának elvesztésében (uniformizálódásában) jelennek meg. Szükség van a tájhoz való viszonyunk újragondolására és a hatóságok moderálásával egy új, társadalmi részvételen alapuló tájkultúra kialakítására. A vidékfejlesztés feladata ma már nem csupán az ott élők életfeltételeinek és körülményeinek biztosítása, hanem a hagyományos ágazati szemlélet átlépésével részt kell vállalnia a természeti környezet és a táj sokféleségének, a rendszer működésének fenntartásában, az új tájkultúra kialakításában.

Irodalom

Csorba P.–Novák T.–Kalenyák E. 2001: A magyar tájak tájvédelme az európai uniós csatlakozás árnyékában. *Földrajzi Kutatások 2001.* Szeged, Magyar Földrajzi Konferencia. 2001. október 25–27. absztrakt kötete. 25 p.

Csorba P. 2000: The Transformation of landscape ecological structure following the land privatisation in Hungary. In Mander, Ü.–Jongman, R. (eds.): *Consequences of Land Use Changes.* WIT Press, IK, Advances in Ecological Sciences, 185–198. pp.

European Landscape Convention 2000: European Treaty Series – No.176 Council of Europe, 8 p.

Font E. 1998: A vidék gondja globális vagy lokális kérdés? *A Falu*, XIII. évf. ősz.

Konkolyné Gy. É. 2001: A táj öröksége, az Európa Tanács egyezménye és díja. *Falu – Város – Régió,* 3.

Petrarca 2001: *European Academy for the Culture of Landscape* – http://www.petrarca.info/de/position.htm

Raivo, P. J. 2000: *Landscaping the patriotic past.* Finnish war landscape as a national heritage.

Tress, G. 2001: Begriff, System und Theory der Landschaft. *Naturschutz und Landschafts-planung*, Nr. 11. 8–13. pp.

Die Kultur der europäischen Landschaft als Aufgabe – "Runder Tisch" am Goetheanum in Dornach 2000 - http://www.goetheanum.ch/sektion/nws/Landschaft/vanelsen.html

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

TALAJERŐ-GAZDÁLKODÁS A TÖBBFUNKCIÓS MEZŐGAZDASÁGBAN

Szabó László Péter

A jelenlegi magyar agrárgazdaság olyan alapvető változások előtt áll – illetve már zajlanak benne –, amelyek szükségessé teszik számos, a mezőgazdaságot érintő kérdés újraértelmezését. Az utóbbi évek politikai, gazdasági történései, és nem utolsó sorban a tudományos kutatási eredmények, megkérdőjelezik az eddigi célokat. Ma már természetesnek tekintjük, hogy környezetvédelmi szempontok is érvényesüljenek a termelés során. A legújabb megközelítésben a mezőgazdaság céljai között már csak egyik szempont a tényleges termelés; és egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetni a környezet-, illetve a természetgazdálkodásra, ami a szántóföld, az erdő, mező, sőt, a vizek egyensúlyban tartását, a biodiverzitás biztosítását jelenti.

Hazánk mezőgazdaságának teljesítményét a történelem folyamán számos belső és külső tényező befolyásolta. Így volt ez a mezőgazdaság fejlettségét, a termelés színvonalát sok szempontból meghatározó talajerő-gazdálkodással is. A szerves trágyák és egyéb gazdasági hulladékok mezőgazdasági felhasználása csaknem egyidős a növénytermesztéssel. A műtrágyázás ismertté válásáig és elterjedéséig a termés növelésének legfontosabb eszközei voltak. A magyar mezőgazdaság termelési szerkezetét az utóbbi évszázadokban alapvetően gabonafélék termelése jellemezte. Az állatsűrűség alacsony volt, ennek következtében az istállótrágya-termelés és felhasználás is alacsonyabb szintű volt, mint a fejlett agrikultúrájú országokban. Kisebb-nagyobb mértékben történtek változások e tendenciában, de az istállótrágya hiánya alapvetően meghatározta a hazai tápanyag-gazdálkodást.

Liebig ásványianyag elmélete, melyet az 1840-ben megjelent „Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie" című munkájában fejtett ki, elvetette a korábban általánosan elfogadott humuszelméletet és megteremtette a műtrágyázás elméleti alapjait. Nyugat-Európában *Liebig* elmélete sokáig viták kereszttüzében állt, de ennek ellenére viszonylag hamar megindultak a kísérletek, majd a műtrágyák gyakorlati alkalmazása. A hazai szakmai közvélemény is elfogadta az ásványianyag-elméletet. A mezőgazdaság gyakorlati oldalát tekintve viszont eleinte fel sem merült az ásványi tápanyag-utánpótlás lehetősége. Az új elméletekkel és kísérleti eredményekkel a talaj termékenység fenntartásának általános fontosságát hangsúlyozták. A hazai szakírók többsége a

magyarországi talajok tápanyag-utánpótlásának megoldását továbbra is a szervestrágyázás fejlesztésében látta. A műtrágyázás széleskörű elterjedését a gazdasági háttér akadályozta meg. A magyar mezőgazdaság fejlődése a XIX. század második felében alapvetően extenzív jellegű volt. A vetésforgóra való áttérés az ugarterületek csökkenését, így a művelt területek növekedését jelentette. A korszakban zajló ármentesítések (1879–1895 között 493 ezer kat. hold) újabb területek termelésbe vonásával járt. Az istállótrágya felhasználásában rejlő kiaknázatlan lehetőségek is a műtrágyázás ellen szóltak. Ilyen körülmények között nem volt sem szakmai, sem gazdasági alapja a műtrágyázás általános elterjedésének. A rendkívül kevés számú, viszonylag fejlettebb gazdálkodást folytató birtokon, ahol a termesztés többi feltétele is megvolt, ott már természetesen kifizetődő volt kiegészítésként műtrágyát is használni. A helyzet a XIX. század végén kezdett megváltozni, amikor a rendkívül alacsony gabonaárak kikényszerítették a fejlődés megindulását. A jövedelem növelésének egyetlen módja a termésátlagok növelése, vagyis modernebb termesztési eljárások bevezetése, és a műtrágyázás alkalmazása jelentette.

A magyar mezőgazdaságot a két világháború közötti rövid, alig két évtizedes időszakban összességében a stagnálás, illetve jó néhány területen a visszaesés jellemezte. A gazdaság látszólagos változatlanságának hátterében azonban szélsőséges hullámzás rejlett. Így volt ez a tápanyag-gazdálkodást meghatározó szerves trágyákkal és a műtrágya-felhasználással is. Az állatállomány csekély volta meghatározta a szervestrágya-felhasználást, a műtrágya-felhasználás átlaga pedig el sem érte a világháború előtti színvonalat. Ennek következtében a két világháború között számított talajerőmérlegek mindegyike megegyezett abban, hogy a korszak talajerőpótlása igen alacsony szinten állt. A visszajuttatott tápanyagok nem fedezték a termeléssel kivont tápanyagokat.

A műtrágya-felhasználás jövedelmezőségét – pusztán közgazdasági szempontból vizsgálva – a műtrágyázás költsége, a termés mennyisége és a terményár határozza meg. A kérdést leegyszerűsítve a felhasználás gazdaságossága azon múlik, hogy a műtrágya használatával elért terméstöbblet jövedelmez-e annyit a gazdának, amennyibe az alkalmazása került. A műtrágyázás pénzügyi hatása azonban pontosan csak a gazdasági év végén állapítható meg. A felmerülő költségeket (műtrágya ára, szállítási költség, kiszórási költség) ugyan pontosan ismerték a gazdálkodók, de a termény majdani árának bizonytalansága kétségessé tette az alkalmazás gazdaságosságát. A búza évenkénti átlagárainak változékonysága független volt a termelő gazdáktól, sőt gyakorlatilag az államtól is. A mezőgazdasági termelésre egyébként is jellemző az eredményességét nagymértékben befolyásoló, előre nem tervezhető hatások (pl. időjárás) szerepe. Az előbbihez hozzáadódva a termény árának bizonytalansága olyan mértékben tervezhetetlenné tette a gazdálkodást, hogy a gazdák nagy többsége már nem vállalt ekkora kockázatot, és inkább lemondott a műtrágyák használatáról. Különö-

sen a kisebb birtokon gazdálkodó, egyébként is tőkehiánnyal küzdő gazdaságok hagytak fel a műtrágyázással. A cukorrépa mint a műtrágyát legjobban meghálóló és az egyik legrégebben műtrágyázott növény esetében más volt a helyzet. A búza termelésével szemben a cukorrépa szerződéses termeltetése elkerülte a bizonytalan felvásárlási árból fakadó kockázatot. A vetés idején már biztosítéka volt a gazdának arra, hogy előre meghatározott áron értékesítheti termését. Így lehetőség nyílt, a termelési költséget növelve, megfelelő műtrágyákat alkalmazni, annak tudatában, hogy kifizetődik a termelés.

Hazánkban, az 1960-as években történt meg a hagyományos paraszti gazdálkodás felváltása az iparszerű, más néven intenzív mezőgazdasággal. Ennek jellemzője a növénytermesztésben a nagy hatékonyságú specializáció, nagy mennyiségű kemikália felhasználásával, nagy termésátlagok elérése és az emberi munka minél nagyobb arányú helyettesítése gépi munkával. Az intenzív gazdálkodást a maximális haszonra való törekvés jellemezte, néhány növény termesztésével, alkalmazva a modern technika minden vívmányát, magas és állandó terméssziteket biztosítva. A nyilvánvaló eredmények – a hozamok megsokszorozódása – mellett számos új probléma is jelentkezett a kemizálás következményeként. Az utóbbi évek vizsgálatai igazolták, hogy a nagyadagú műtrágyák kedvezőtlenül befolyásolják a termények beltartalmi értékeit, betegségekre hajlamosítanak, alkalmanként már a termést is csökkentik. Az intenzív mezőgazdaság egyik legsúlyosabb környezetterhelését a termőtalaj szenvedi el. A Magyarországon kijuttatott műtrágyák döntő többsége savanyító hatású, részben használatuk felelős azért, hogy a hazai talajvédelem egyik legfontosabb feladata a talajsavanyosodás mérséklése lett. Az indokolatlanul nagy mennyiségű, vagy helytelenül felhasznált műtrágya környezetkárosító hatása a mezőgazdaságon túl is érezteti hatását. A természetes vizek szennyezettségéhez, eutrofizációjához a műtrágyák is hozzájárulnak.

Az utóbbi két évtizedben ugyan fokozatosan, kezdetben mérsékelt, majd erőteljes mértékben csökkenő tendenciát mutatott a hazai műtrágya-felhasználás az ezredfordulóig, de ez inkább gazdasági okokra vezethető vissza és nem tudatos szakmai döntésekre. Sok üzemben már alig használnak műtrágyát, vagy csak N-műtrágyát szórnak ki, abban bízva, hogy a talajban az előző években akkumulálódott P- és K-készletek elegendőek a terméképzéshez. Az 1970-es években pozitívvá vált az országos talajerőmérleg, vagyis országos átlagban több tápanyag került a talajba, mint amennyi a termésekkel elvonásra került. Ezzel is magyarázható, hogy a búza és a kukorica termése néhány évig, a csökkenő műtrágya-felhasználás ellenére sem csökkent. A K- és P-utánpótlást mellőző egyoldalú N-ellátás viszont rendkívül veszélyes. A feleslegben adott N-műtrágyák tovább savanyítják a talajt, és nitrátfelhalmozódáshoz vezethetnek a talajvízben.

A szerves trágyák felhasználása az intenzív mezőgazdaság térnyerésének idején, az egyre növekvő dotált műtrágya-felhasználás mellett nem kapott kellő hangsúlyt, visszaszorult. A szerves trágyákkal talajba jutó tápanyagok mennyisége csökkenő részarányuk ellenére is jelentős volt. A felhasznált műtrágya és szerves trágya aránya 1960-ban 50%-50% volt, majd a növekvő műtrágya-felhasználás eredményeképpen 1975-re 85%-15%-ra módosult. 1975-től 1990-ig az arány alig változott, mivel a műtrágya- és szervestrágya-felhasználás közel azonos szinten maradt. 1990 után a műtrágya-felhasználás rohamos csökkenésével egyidejűleg a szervestrágya-termelés is mintegy a felére apadt az állatállomány csökkenése miatt.

Az intenzív gazdálkodás hátrányait kiküszöbölendő kevésbé radikális és radikálisabb változásokat bevezető gazdálkodási formák kezdtek tért hódítani. Az intenzív gazdálkodástól leginkább elforduló irányzat a mesterséges anyagok alkalmazását minden formában elutasító biogazdálkodás. Trágyázásra kizárólag saját üzemben előállított istállótrágyát és zöldtrágyát enged meg. Növényvédelemben csak mechanikai eljárásokat és természetes módszereket alkalmaz.

A kevésbé intenzív gazdálkodásformák leginkább elfogadott és kívánatosnak tartott nagyüzemi méretekben is megvalósítható formája az ún. integrált gazdálkodás. Célkitűzései között szerepel a gazdálkodás jövedelmezőségének biztosítása, a vidéken élők foglalkoztatásának megteremtésével egyidejűleg. A fogyasztók jólétének és egészségének javítását jó minőségű élelmiszerek előállításával kívánja elérni. A táj és természeti környezet megvédése és a környezetszennyezés elkerülése alapvető feladat. Védeni szándékozik a táj képét és a természeti környezetet. A hosszú távon fenntartható trágyázási rendszer nem utasítja el műtrágyázás gyakorlatát, de lényegesen kisebb mértékben alkalmazza, mint az intenzív gazdálkodás. Az intenzív tápanyag-ellátási rendszerekkel szemben, ahol a talajt trágyázták, itt a növények tápanyagellátása a cél. PK-trágyázást csak közepes és annál gyengébb talaj PK-ellátottsági szinten végez. A minden évben végzett PK trágyázás helyett a vetésforgók trágyázása a cél. Az intenzív gazdálkodással szemben itt jóval nagyobb szerepet kapnak a hagyományos paraszti gazdálkodásban évszázadokon keresztül eredményesen használt különböző szerves trágyák.

A szerves trágyák közül különösen értékes az istállótrágya. Szerves anyag és baktériumtartalma fontos szerepet játszik a talajélet alakításában. Az istállótrágyák nemcsak a magasabb rendű növényeknek, hanem a mikroorganizmusoknak is szolgáltatnak tápanyagot. A talajt tartós humuszanyagokban gazdagítja. Kedvezően hat a talaj fizikai-kémiai tulajdonságaira, s közvetett formában a víz- és tápanyag-szolgáltató képességet is javítja. Kedvezően befolyásolja a talajok kationcserélő képességét, pufferkapacitását. Serkentőanyagokat, hormonokat tartalmaz, amelyek elősegítik a növények növekedését, és fejlődését. Az almos trágya makroelemeken kívül mikroelemeket is tartalmaz, így az istállótrá-

gya alkalmazásával visszakerül a talajba az elvont mikroelemek jelentős része. Az istállótrágya hatása függ a trágya minőségétől és érettségi fokától. A friss istállótrágya tág C/N aránya N-immobilizációt okozhat a talajban, ezért csak kiegészítő N-műtrágyával együtt adható. A trágyahatás és a kiszórhatóság szempontjából is csak a megfelelően kezelt, érett istállótrágya felhasználása hozza meg a kívánt eredményt.

A hígtrágya a modernebb, nem minden szempontból átgondolt nagyüzemi jellegű állattartó telepek melléktermék. Azokban a gazdaságokban, ahol ilyen rendszerű trágyakezelés van üzemben, a kisebb tápanyagtartalom ellenére is indokolt a felhasználása. Legnagyobb nehézségét az jelenti, hogy folyamatosan nagy mennyiség képződik, aminek talajba juttatására csak szakaszosan van lehetőség. A környezetszennyező hatása csak a megfelelő technológia betartásával (biztonságos tárolótér, ami meggátolja a talajvízbe jutást) akadályozható meg. Felhasználása során különösen nagy figyelmet kell fordítani a talajadottságokra és az időjárási viszonyokra.

A zöldtrágyázás évezredes módszere a szántóföldi növénytermesztésnek. A XIX. században az istállótrágya kezelésének korszerűsítése és okszerű felhasználása csökkentette alkalmazását és jelentőségét. Az 1930-as és 40-es évek rövid ideig tartó zöldtrágyázási reneszánsza után a műtrágyázás elterjedése jórészt ki is szorította. A fenntartható mezőgazdaság rendszerében azonban újra nagy jelentőségű környezetvédelmi és tápanyag-utánpótlási módszer lehet.

A zöldtrágyázás a szerves trágyázásnak azon módja, amikor egy növény termesztése abból a célból történik, hogy virágzás vagy bimbózás előtti állapotban teljes tömegében trágyaként a talajba kerüljön. A zöld biomassza tömege és minősége, azaz a teljes növény a talaj típusától, a hullott csapadéktól, a talaj tápanyag-ellátottságától és a termesztés szakszerűségétől függ. A növények tömege évenként, évjáratonként változik, ezzel a zöldtrágyanövény tápanyag-gazdálkodási értéke is évente változik. Az előbbiekből következik, hogy a zöldtrágyázás termésalakító és termésnövelő képessége nem azonos sem a műtrágyázásával, sem az istállótrágyázásával. A zöldtrágyázás szerepe a talajtermékenység fenntartásában és a talaj kultúrállapotának javításában számottevőbb, azon túl, hogy szerves tápanyagokban gazdag. Hazánkban a zöldtrágyázást hosszú ideig csak homoktalajon alkalmazták és ott is inkább az erózió és a defláció elleni védekezésre. Magyarország szélsőségekre hajlamos éghajlata miatt nem minden évben sikeresek a másodvetések. A ritka növény állomány, pedig nem ad olyan mennyiségű zöldtömeget, amely a talajra kedvező hatást gyakorolna. A zöldtrágyázás költséges eljárás, terheli a vetőmag ára, a talajművelés és a vetés költsége, ezért csak akkor gazdaságos, ha a benne rejlő sok lehetőségek jól kihasználható.

A termés bizonytalansága a legfőbb oka annak, hogy sok előnye ellenére mégsem vált általánossá, és hogy használatáról igen ellentétesek a vélemények.

A zöldtrágyázás számos előnnyel jár: felhalmozza a nitrogént és a humuszt, a csapadékvizet a növények hozamában értékesíti, csökkenti az eróziót, beárnyékolja és lazítja a talajt, gyomirtó hatású, szerves anyaga kedvezően hat a növény termesztéstechnológiájára, könnyebb a talajművelés és ellensúlyozhatja az intenzív talajművelés szervesanyag-csökkentő hatását. Nem kellő alapossággal megválasztott módon alkalmazva számos kedvezőtlen hatása is lehet: aszályos területen a rosszul megválasztott növény nagy vízfogyasztása miatt talajnedvesség-hiány állhat elő, a betegségek vagy kártevők elszaporodhatnak, ha rosszul választjuk meg a termesztés időtartamát, a kemény maghéjú zöldtrágyanövények magjai elfeküdhetnek, áttelelhetnek a talajban, és kultúrgyomként éveken át gondot okozhatnak, a talajművelést akadályozhatja, és a következő növény hozamát csökkentheti a túl nagy tömegű zöldtrágya alászántása vagy rossz minőségű bedolgozása.

A másodvetés a legelterjedtebb zöldtrágyázási eljárás. Rendszerint a kalászosok tarlójába rövid tenyészidejű növény kerül, ami szeptember végére elfogadható mennyiségű zöldtömeget ad, és még az ősszel alászántható. Bevezetésekor tekintettel kell lenni arra, hogy a másodvetés jelentős munkatorlódást okozhat a gazdaságban, ezért az alkalmazásának mértékénél erre is figyelemmel kell lenni. Hazai viszonyaink között elsősorban ott ajánlható, ahol a szerves trágyázás más módon nem oldható meg. Számos olyan terület van, ahol az istállótrágya kihordása nem lehetséges, itt csak a helyszínen termelt zöldtrágyával lehet a talaj szervestrágya-igényét kielégíteni. Egyes vélemények szerint a zöldtrágyázásra szánt növények feltakarmányozva jobban értékesülnek, számításba véve az így keletkezett istállótrágyát is. Figyelembe kell venni, azonban azt is, hogy nem elég nagy a zöldtrágyanövényt is értékesíteni képes állatállomány, és a zöldtrágyanövények közül egyesek takarmányértéke igen gyenge, mások mérgező hatásuk miatt nem takarmányozhatók.

A talajerő-gazdálkodás hagyományos módszereinek felelevenítése fontos részét képezheti a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Programnak. Elsősorban az utóbbi évtizedekben méltatlanul visszaszorult szerves trágyák (istállótrágya, zöldtrágya) használatának felelevenítését és a jelenlegi körülmények között eredménnyel alkalmazható módszereinek szorgalmazását tartom fontosnak. Nagy hangsúlyt kellene fektetni a talajspecifikus műtrágyaválaszték megteremtésére. Számos, régebben ismert, ma már nem használatos műtrágya is említést érdemel. Felváltásukat gazdaságtalanságuk (kisebb hatóanyagtartalmuk) indokolta, de a ma használatos műtrágyákkal ellentétben adott talajviszonyok között kedvezőbb hatásúak, ezért környezetvédelmi szempontból előnyös lenne használatuk előmozdítása.

Irodalom

Ángyán J.–Menyhért Z. 1997: *Alkalmazkodó növénytermesztés, ésszerű környezetgazdálkodás.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.

Cserháti S.–Kosutány T. 1887: *A trágyázás alapelvei.* Budapest, Országos Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata.

Fehér Gy. 1985: A műtrágyázási technológia kialakulása és a műtrágyák használatának elterjedése Magyarországon az I. világháború előtt. *Agrártörténeti Szemle,* XXVII. évf. 1985. 3–4. sz. 395–435. pp.

Füleky Gy. 1989: A szerves trágyák reneszánsza a talaj tápanyag-gazdálkodásban. *Agrokémia és Talajtan. TOM,* 38. 1989. 98–100. pp. A Magyar Agrártudományi Egyesület Talajtani Társaságának Vándorgyűlése. Szarvas, 1988. szeptember 1–2.

Somorjai F. 1949: A zöldtrágyázás jelentősége napjainkban. Szeged, az Állami Növénytermesztési és Növénynemesítő Kísérleti Intézet kiadványa.

Szabó L. P. 2001: Műtrágyázás Magyarországon a két világháború között. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.* 1998–2000. 219–240. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

FENNTARTHATÓ-E A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG?

Kopasz Mihály

A fenntarthatóság megítélése

A fenntarthatóság mint fogalom csak az elmúlt évtizedekben vált ismertté. Tokióban a Világ Tudományos Akadémiáinak Nyilatkozata a következőképpen fogalmazta meg a fenntarthatóságot: „...az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet és a természeti erőforrások jövő generációinak számára történő megőrzésével egyidejűleg."

Közel ugyanebben az időben *Herman Daly, Camdessus* és *Richard Cooper* tudósok azt nyilatkozzák: „..fenntartható növekedés csak a politikai retorikában létezik", illetve azt, hogy „az IMF-nek és a Világbanknak nem feladata a szegénység és a környezet jobbítása, szociális igények kielégítése".

Száz évvel korábban *Deák Ferenc* gondolatai is a mai értelemben vett fenntarthatóság jegyében fogalmazódtak meg: „a jövő nemcsak a jelenünk, hétköznapjaink verejtékében foglaltatik, hanem abban a lélekben és gondolkodásunkra jellemző tetteinkben is, hogy mindazt, ami körül vesz minket, hogyan tudjuk utódainknak továbbadni..."

Az EU-csatlakozás pillanatában egyre nagyobb hangsúlyt kell helyeznünk a fenntartható mezőgazdaságot megsegítő alternatív közgazdasági összefüggésekre, a fenntarthatóság más súlypontú meghatározására, a termelési folyamatokban nyerhető előnyökre, a természeti erőforrások hasznosítására leselkedő veszélyekre és sok más eddig nem vitatott átváltási viszonyra.

A fenntartható fejlődés hatótényzőiként kell megemlíteni az alábbiakat: technológia, kémia, biológia és humán tényezők a felsoroltak összes komponensével. Ezeket a mezőgazdaság, a műszaki fejlesztés makroszintű komponenseinek is nevezhetjük. Ugyancsak a hatótényezők további sorába tartoznak az energiaforrások, az ökonómia, a környezetvédelem és az ökológia.

Fenntarthatóság a mikroökonómiában

Az alábbiakban azt ismerhetjük meg, hogy a mezőgazdasági termelés folyamatában hogyan lehet egyenlő a *haszonmegoszlás* a fenntarthatósággal, vagyis az input és az output közötti termelési folyamat *maga a fenntarthatóság*.

A vállalat stratégiai célja kompetitív piacokon, hogy adott időszakban maximalizálja az árbevételeinek és a költségeinek különbözetét, a profitot.

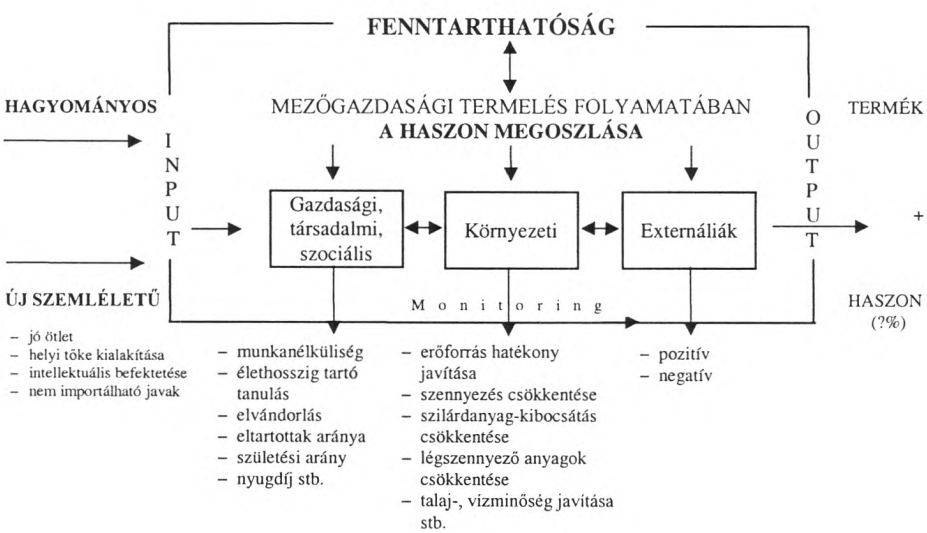
A kérdés az, mi történik ha a profitmaximalizálás „behatárolt" és különböző szempontok kikötik a befektetett tőkének a termelési folyamatban történő különféle megjelenítését.

A termelési folyamatban már megjelenő gazdasági, társadalmi, szociális és környezeti problémák, illetve a negatív externáliák ezen elv szerint már figyelembevételre kerülnek, és megoldást is adnak a gyakorlati élet kényesebb kérdéseire (szennyezéscsökkentés stb.).

A gazdasági verseny alapvető dimenziói nem változnak. A verseny abban fog megnyilvánulni, hogy a termelési folyamatban ki képes figyelembe venni a számára lehetőségként megfogalmazott, az *1. ábrán* szemléltetett haszonmegoszlást.

1. ábra

Egy lehetséges modell a fenntarthatóságra a mikroökonómiában

A fenti elv nem változtat azon a tényen, hogy a vállalatnak számos más célja is van. Döntésében a profittól lényegesen eltérő szempontok is vezérelhetik (behatoló árképzés, a gazdasági növekedés elválasztása a környezet terheléseitől stb.) A haszonmegoszlás itt nem azt jelenti, hogy a riválisok árcsökkentéssel próbálnák saját részesedésüket növelni.

A fenntartható termelés és a társadalom hosszú távon jobban elviseli a számára adottságként megjelenő életminőséget, mint a pillanatnyi árdifferenciát.

Ezután megfogalmazhatjuk, hogy a *fenntarthatóság egyik feladata* olyan keretet teremteni, amelyben az átváltási viszonyokat közgazdaságilag rendszerezett módon meg lehet fogalmazni, valamint, hogy összehasonlító, értékelő módszerekkel hozzájáruljon a gazdasági növekedéshez, ezen belül is leginkább a természeti erőforrások felhasználásához.

A kialakuló viták felvetnek bizonyos méltányossági kérdéseket is. Ekkor válik fontossá az alternatív közgazdaságtan, az új hangsúlyok érvényesülésének lehetősége.

Méltányossági kérdések a fenntartható mezőgazdaságban

Az alábbi példa a szegénység és a társadalmi konfliktusok állandósulását, a mikro és globális környezet megromlását tartja a *közjólét válságá*nak. Egy új fejlődési (fejlesztési) folyamat tartalmi részeként kell említeni az emberközpontúságot, a fenntarthatóságot és a saját adottságok hasznosítását. Hangsúlyozni kell, hogy a

- gazdasági növekedés ≠ társadalmi jólét
- növekedés ≠ fejlődés
- a GDP alakulása ≠ összjólét alakulása
- emberi jólét ≠ gazdasági értékek összessége

1990-ben az ENSZ egyik szervezete 130 ország esetében vizsgálta az emberi fejlődés mutatóját, a HDI-t *(születéskor várható élettartam, írni-olvasni tudók aránya, pénzben kifejezett jövedelem)* azért, hogy a *haladás*t új megvilágításba helyezze, és levonja azt a következtetést, hogy emberi fejlődés érhető el szerény jövedelemszint mellett is. Erre láthatunk példát az alábbi adatok összehasonlításában.

SRÍ LANKA:	71 év	87%	400 USD
BRAZÍLIA:	65 év	78%	2020 USD

A jövő mezőgazdaságának eredményessége igényli azt a filozófiát, amelynek lényege, hogy a régi ismereteket felváltja az új tudás. Ilyen másság lehet a fenntartható mezőgazdaságban a *verseny és/vagy hatékonyság* alternatív értelmezése. Azért vált szükségessé erről beszélni, mert az EU-csatlakozás közelében látni kell, hogy a célunk közös, de a gyökerek egészen mások.

VERSENY (piac)	és/vagy	HATÉKONYSÁG (régió mutatói)
exportra termelés		helyi közösségek
külföldi tőke		helyi tőke
törvények, adók		tolerancia
gyors megtérülés		hosszú távú cél
termelés, majd profit és érdekek		művelés és értékőrzés
lexikális ismeretek		új tudás
kváziprivatizáció miatt bérmunkás		sajáttulajdon, privatizáció

A mezőgazdasági *termelés fenntarthatósága* is más megvilágítást igényel.

HAGYOMÁNYOS megközelítés	ALTERNATÍV megközelítés
1. piaci feltételnél a cél: olcsó munkaerő, olcsó termelési költség stb.	kistérségekben a bioszféra rezervátum zónarendszerére épül
2. output oldalon a haszon a cél	a haszon jelentős része beépül a mezőgazdasági termelés folyamatába
3. input oldal költséges	új tudás alapú input
4. haszon a tulajdonosé	haszon a közösségé
5. eladó vásárló ellenérdekelt	termelő-fogyasztó közvetlen kapcsolata, pl. Gödöllő, CSA
6. haszon egyféle termékből adódik	mindennek több haszna és funkciója van
7. tápanyag lemosódás: eutrofikció gépesítésnél: erózió	az erőforrások használati lehetőségeit csökkenti
8. differenciálódik a tevékenység	vertikumon belül mindenki tevékenysége fontos
9. sikervárás a géntechnológiáktól	ősi genetikai állomány, faj és élőhely megőrzése
10. hulladékkezelés nem megoldott	csomagolódoboz visszakerül a termelőhöz
11. elvont elméletek a termelésre	Gömörszőlős, Sorokó, Gödöllő stb.

Fenntarthatóság a makroökonómiában

Az átalakuló, posztszocialista országokban a paternalizmus leépítésfokát leginkább a reformok tartalma határozza meg. Ilyenek a következők: a) gazdasági életbe való túlzott beavatkozás, b) költségvetési gazdálkodási reform, c) a szegénység és társadalmi kirekesztettség, d) fenntarthatóság, e) népesség öregedé-

sével foglalkozó társadalmi és pénzügyi problémák, f) biológiai sokféleség csökkenése, talajpusztulás, hulladékok kezelése stb.

A magánszektor prioritása bizonyos előnyös tulajdonságokat mutat. Ilyen pl. az erőforrások hatékony allokációja, illetve az a filozófia, hogy az emberek akkor szolgálják a közérdeket, ha egyszerűen saját önérdeküket követik. A jóléti közgazdaságtan vallja, hogy a profitmaximalizálásra törekvő kompetitív vállalkozások helyettesíteni tudják a központi tervezést, de nem keresnek megoldást a fenntarthatóságra.

A normatív közgazdaságtan eszközrendszerével meghatározhatjuk, hogy miként hozhatók meg bizonyos döntések Ennek következményeként megvizsgálhatjuk, a fenntartó fejlődés esetén az egyenlőség és a hatékonyság közötti átváltási viszony érvényesülését. Minket a mindennapokban az adórendszer és a jövedelmek újraelosztása esetén tapasztalható egyenlőség és a hatékonyság között történő választás és/vagy átváltási viszony érvényesülése érdekel.

A kérdés az, hogy lehetséges e a két tényező egyidejű javítása?

A gazdaságpolitikai alternatívák választásánál a fenntarthatóság helye és meghatározása leginkább az utilitarizmus (bármely egyén hasznának egységnyi növekedése hasonló értékű a társadalom számára) szellemében képzelhető el. A szegénység jólétének kompenzálásához pedig elengedhetetlen a kormányzati döntéseknél egy új típusú szociális háló kiterjesztése és egy „elfogadható" adózási program megteremtése.

A plauzibilis előfeltevések alapján azt mondhatjuk, hogy ha a társadalmi jólét megbecsülhető az utilitarius kritérium segítségével, akkor ennek a segítségével a fenntarthatóságot is determinálhatjuk.

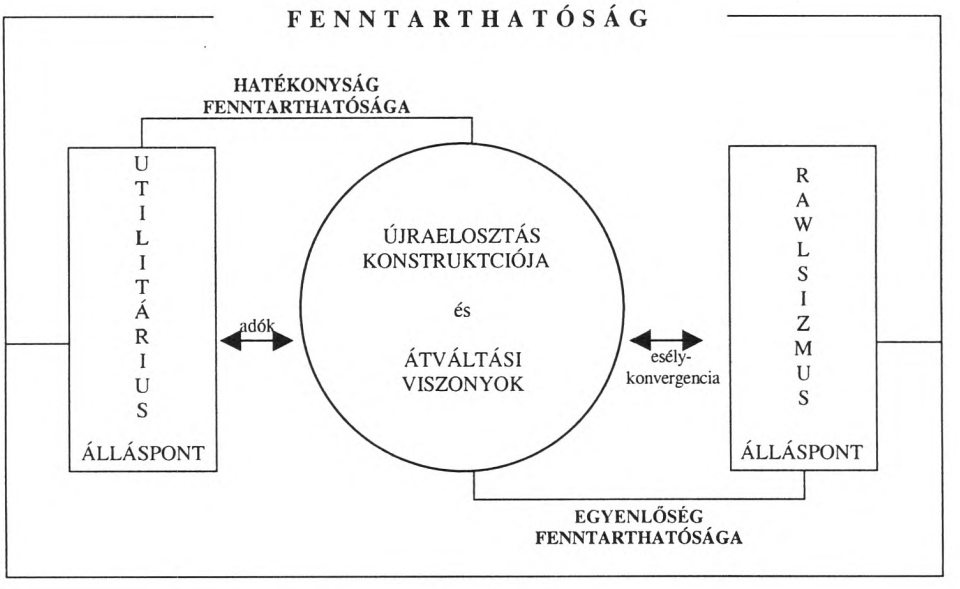
A fenntarthatóság kifejezhető a *2. ábrán* bemutatottak szerint, az utilitarius (az egyéni haszon, hatékonyság) és a rawlsizmus (a legrosszabb helyzetű egyén jóléte, egyenlőség) álláspont közötti újraelosztás konstrukciójában (pl. jó adórendszer). Az egyenlőség fenntarthatóságát biztosító esély konvergencia abban segít, hogy közmunka esetén – az állami beruházásoknál főképp infrastrukturális jellegűeknél – ez a réteg foglalkoztatva legyen. Az életszínvonalra negatívan ható deviáns viselkedési formák életmódprogramokkal kezelhetők. Fontos, hogy a vendégmunkásokkal szemben a hazai munkaerő előnyben részesüljön. A szegénység legkritikusabb kérdése bérlakások biztosításával, képzési programokkal segíti a fenntarthatóságot.

Természeti erőforrások és a fenntarthatóság

Kimeríthető természeti erőforrások esetén a nemzedékek közötti átváltási összefüggések érvényesülnek. Ez alatt nem a mai nemzedék és a jövő nemzedék közötti természeti erőforrások viszonya értendő, hanem a nemzedékek közötti általános jólét megoszlás, vagyis a fenntarthatóság.

2. ábra

Egy lehetséges modell a fenntarthatóságra a makroökonómiában

A piac akkor biztosítja a természeti erőforrások hatékony allokációját, ha rendelkezésre állnak kockázatkezelő és határidős piacok, vagyis, ha a vállalatok ma is eladhatnak természeti erőforrásokat pl. 2030-ban történő leszállításra. Ilyenkor az árak gondoskodnak arról, hogy a „vagyoneszköz„ határértéke minden időpontban azonos. Feltétel, hogy a határidős piacok lefedjék az összes fontos jövőbeli időpontot. Ekkor kormányzati beavatkozás nem szükséges. Ha tudom, hogy a természeti erőforrás iránti kereslet negyven év múlva magas lesz, beruházóként vehetek készletet és eladhatom húsz év múlva, akkor a kereslet egyértelműen érzékelhető a piacon.

Ha a jövőbeli szükségletre vonatkozó információkat széles körben elismerik, akkor a piaci árak vissza fogják tükrözni ezeket az információkat. A magán vállalatok érdekeltek abban, hogy az energiaszükségleteket hosszú távon is felmérjék.

Ugyanez az elmélet igaz az erdőtelepítésre is.

Leselkedő veszélyek

1. Az NFT-ben végigvonul a külföldi tőkebevonás gondolata.
2. Az NRFT-nél a hatásvizsgálat kérés elmaradt.

3. A stratégiák csak a gazdasági növekedést említik.
4. Tudni kell, hogy az ember csak egyetlen értékrend szerint tud élni.
5. A szegénység felszámolására nincs valós program.

Feladatok

1. Tisztázni kell a kistérség, vidékfejlesztés, területfejlesztés, régiók hazai és nemzetközi meghatározását és a köztük fellelhető elvárásokat, kapcsolatokat.
2. A területfejlesztési politika előtérbe kerülésének az az oka, hogy a regionális folyamatban keletkező területi egyenlőtlenségek kritikus mértékűvé váltak.
3. A fenntarthatósági elvek újragondolása.
4. Egy hosszú távú agrárpolitika (jóléti) elkészítése.

Összegzés

A fenntartható vidékfejlesztés 2020 körül eredményezheti, hogy a vidéki jövedelem nagy része nem mezőgazdasági eredetű lesz. Várható, hogy a mezőgazdaság hozzájárulása a GDP-hez csökkeni fog.

Nemzetközi kutatások azt mutatják, hogy 10 000 USD/főt elérő gazdasági-fejlettségi szintig a környezet állapota romlik, majd fokozatosan javul. A megerősödő régiók többsége szolgáltató jellegű lesz és a kistérségek természeti adottságaira épülő szolgáltatásból származó jövedelem válik meghatározóvá.

Amennyiben az ismert közgazdasági mutatók átértékelődnek, a mezőgazdasági termelés értékmegőrző ága is éreztetni fogja hatását.

A természeti erőforrásoknál a nemzedékek közötti átváltási összefüggések fognak érvényesülni.

A fenti elvek helyes megvalósulása elengedhetetlen a jövő generáció szükségleteinek biztosításához, de tudni kell, hogy a *piac nem lesz megoldás a szegénységre, a pénz pedig a fenntarthatósága.*

Irodalom

Meadows, D. H.–Meadows, D. L.–Randers-Beyond, J. 2000: *The Limits.* London, Earthscan Publications Ltd.

Stiglitz, J. E. 2000: *A kormányzati szektor gazdaságtana.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kindler J. 2002: *Jóléti válság, szegénység és globalizáció.* – Vissza vagy hová? Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon. Tetria Kiadó.

Kerekes S. 2002: *Védhető-e a környezet közgazdasági alapon?* – Vissza vagy hová? Útkeresés a fenntarthatóság felé Magyarországon. Tetria Kiadó.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A BIOGAZDÁLKODÁS MINT A FENNTARTHATÓSÁG KISTÉRSÉGI LEHETŐSÉGE

Nagy János

Előszó

A természet stabilitása és rugalmassága a cirkulációs folyamatok tiszteletben tartásával ép marad. Ennek a tiszteletnek, figyelemnek a maximuma a természetes folyamatokhoz való igazodás képessége. Az idegen elemek az univerzalitást és stabilitást kérdőjelezik meg.

Tények

- „A földművelés több, mint 10 000 évvel ezelőtti kezdeteitől számítva mindig is a természet átalakítását jelentette" (*Halweil,* 2002).
- Az Amerikai Élelmiszer és Gyógyszer Irányító Központ úgy becsüli, hogy a nyugati országok lakói 2,5 kg vegyszert fogyasztanak táplálékaikkal évente (*Seléndy,* 1997).
- Hazánkban a szennyezett táplálék és a helytelen étkezési szokások miatt alakul ki a megbetegedések fele (*Seléndy,* 1997).

A dolgozat célja

- Annak bemutatása, hogy három időszerű fogalom (biogazdálkodás, fenntarthatóság és kistérség) miként állhatnak szolgálatába egy közös célnak, a hosszú távú jövőnek.
- Annak bizonyítása, hogy a hagyományos mezőgazdálkodás valójában fenntarthatatlan (környezeti, egészségi károk, értékesítési problematika) és elkerülhetetlen a paradigmaváltás.
- Érvelés a biogazdaság által is fenntartható kistérségi jövő mellett.

Fogalmi meghatározottság

A biogazdálkodás fogalmiságáról

A biogazdálkodás természetbecsülő, nem feltétlen haszonelvű, ám specializált agrártevékenység. Egy olyan gazdálkodási szisztéma, mely a természeti ható-

folyamatokat mint a priori szolgáltató rendszereket használja fel új értékek előállítására. Ezen gazdálkodás a legkíméletesebb beavatkozás az adott hely ökorendszerébe – jellege az 1950-es évek kezdetéig még fellelhető tanyai agrártevékenység tradícióiban ismerhető fel (minimális input, zárt termelésökológiai rendszer, a természeti ciklusok szerinti termelés, a vetésforgó gondos megválasztása, vegyszermentes gazdálkodás, a helyi források használata, a tenyésztett állatok életigényének figyelembe vétele).

Ahogy a tanyai gazdálkodás ökológiai agresszivitása ismeretlen volt, úgy lehet ma egy adott hely kellő idő elteltével bármely ott megtermeszthető növény és tenyészthető állat kapcsán a biogazdálkodás színtere. Ez mindössze szemlélet, irányultság kérdése. A biogazdálkodás maga a szemlélet. A GAIA sorsáért aggódó, valójában centrális ideológia. Evidens, hogy a biogazdálkodás több mint integrált termesztés vagy piacorientáció.

A fenntarthatóság fogalmáról

„Mint a változást megtervezni képes egyetlen lény, merészen beavatkozunk saját történelmünkbe és megváltoztatjuk saját fejlődésünk menetét" (*Gardner,* 2001). Mind gazdasági, mind társadalmi, mind ökológiai értelemben cselekedeteink olyan eredményeket hoznak, melyek idegensége a tiszta gondolkodás számára riasztóak. Kétségbeejtő, hogy a természetes rendszerek működési igényeit mennyire elhanyagolhatónak tartjuk, így a fenntarthatóság elveire jelenleg fittyet hányó korunk szemünk láttára szedi ízeire az utánunk következők megélhetési forrásait, holott „Az emberi lét entropikus korlátait is ismerni kell, ha meg akarjuk találni a fenntartható társadalomhoz vezető utat" (*Martinás,* 1999).

A mezőgazdaság területén szerephez jutó fenntarthatóság-szemléletet élénkítik a fogyasztói igények, melyek a termőképesség hosszú távon való megőrzésének esélyét növelik. Ezek az elvárások olyan művelési technikákat feltételeznek, melyek tudásigényesek, ráfordítástakarékosak, környezetet kímélők és minőségi termékeket biztosítóak (*Csete–Láng,* 1999).

A kistérség – mint lehetőség – meghatározása

A kistérség egy személyes téregység, melynek központi eleme az ott élő ember; olyan térbeli konfiguráció, mely együvé tartozást, jobb esetben együttműködést feltételez. A harmónia idealisztikus képéhez mérten a valóság mindig valamivel elmarad (sokban a statisztika kevesebbel az önkéntes, alulról szerveződő kistérségek esetében).

Az idealisztikus képhez közelítések érdekében bizalmi alapú szövetkezésekre is akadnak példák. Ekkor bizonyosodik be igazán, hogy sikeres kistérség csak az lehet, amely az íratlan szabályok alapján egyes tagjait (mellérendeltségi lényegiség) együvé tudja hangolni (a cél érdekében képviselt programok összehangolása elfogadottan csak a kistérségi centrumokban történhet).

Önkormányzatokat és kistérségeket próbáló időket élünk (utóbbiak a hajdani járások SAPARD-fantomjai, előbbiek ma jórészt az idealizmus platóni árnyképei; az 1980-as évek végén az akkor állami rendelkezések nyomán átruházott csődtömeg és felelősség lenyomatai).

Meggyőződésem, hogy bármely kistérségről is esik szó, a cselekvés elodázhatatlan; mégpedig a területi egység szintjén az. Ezen egységes fellépés hiánya úgy mutat életképtelenséget, mint ahogy a tagok összehangolatlansága, önálló disszonanciát keltő akaratisága nyomán eredménytelen bármely test.

Az együttcselekvés nemes formája a gazdasági élet több területén megvalósítható. A lényeg, hogy a cselekvési program kistérségi sajátosságú legyen, a saját adottságok megfelelő felhasználásából alapozódjon meg. Sikeres magyar kistérségek (nem a nyugati határszél pénzalapokon virágzó kistérségeire gondolok) perspektivikus kilábalási programjaihoz tartozónak vélem a mannaként várt segélyek helyett az olyan jelszavak alapján szerveződő tevékenységet, mint:

- önerős tevékenységek
- saját források mozgósítása az elvándorlás megállítása érdekében (kellő átgondoltság mellett a schumacheri low-tech komoly eredményekre vezet)
- a tervek összehangolása, tennivalók megosztása
- a környezet védelme
- új életpályamodellek stb.

Az új típusú gazdálkodás előzményei

Ahhoz, hogy a jelen problematikáját a biogazdálkodás alternatívájával magyarázzam, a mezőgazdaságban mutatkozó néhány múltbeli és jelenben is ható országos jellemzőt használok indoklásul.

Röviden az agrárviszonyokról

Jellemzők a szocialista időszakból

Az eddigi két mezőgazdasági fellendülés korszaka (az első 1867–1914, a második az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig) inkább kínálati oldal szerinti meghatározottságú volt, és olyan tömegterményekre alapozódott, mint a gabona és a hús. Ezen agrárarculat fenntartásában az Alföldnek jutott döntő szerep. Az 1970-es években hazánk mezőgazdasága az egy főre jutó bruttó termelési érték nagyságát és növekedési ütemét is figyelembe véve Hollandiával és Dániával együtt az élen állt. Az agrárexport az 1980-as évek derekáig dinamikus növekedést mutatott. Részesedése a kivitelből az 1970-es évek után 20-ról 25%-ra nőtt (*Süli-Zakar,* 1996). A szocialista gazdálkodás iparszerű termesztési, termelési eljárásai révén – a kemikáliák mind nagyobb tömege, a mind jelentékenyebb energiabefektetés – a területegységre jutó kényszerhozamok 1985-re elérték maximumukat.

A jelen agrárviszonyairól

1985 után az állami szubvencionálás mind jelentékenyebb elmaradásával is egyenes arányban veszítette el piacait az agrárgazdaság. A jelentős – főleg belföldi – értékesítési gondok csak az uniós társulási szerződés aláírása után enyhültek, ám a tömegterményeket érintő kvóták, bonyolult agrárjogi útvesztők nem eredményeztek valódi megújulást. Jelen idők művelési feltételei, a szabályozások átláthatatlansága, elöregedő agrártársadalom és elvándorló fiatalabb nemzedékek, megműveletlen, de művelésre alkalmas területek tömegének növekedése, egyszerű üzemi indokok miatt is a hazai mezőgazdaság újraértelmezését követeli.

A környezeti hatásokról

Az országos teret érő környezetpusztítás kapcsán jobbára az ipar, a közlekedés, a kommunális szektor általi szennyezés kerül terítékre „Pedig a mezőgazdaság 1965–1975 között szinte berobbant Magyarország fő környezetszennyezői közé" (*Fodor,* 2001). A mezőgazdaság hagyományos eljárásai enyhén szólva sem eredményeztek fenntartható állapotokat; úgy hoztak létre kétes értékeket, hogy közben minden új gazdasági évvel kevesebbet érő talajba vetettek, és cserébe több műtrágya került az év végén betakarított terménybe is. Ördögi kör emésztette, és tette jórészt működésképtelenné egyetlen bolygónkat mind természeti, mind társadalmi makro- és mikroszinten. A környezetegészségügyi hatások tömör jellemzéséül csak annyit, hogy hazánkban az elmúlt három évtized során a 100 000 lakosra jutó halálozások növekedési értékét mintegy 13%-kal haladta meg a rosszindulatú daganatos és emésztőrendszeri rendellenességek miatt bekövetkező elhalálozási ráta (*Ángyán,* 2000). (Lásd még a b) és c) jelű tényeket!) Az újrakezdés paradigmáját kóstolgatjuk, és csak reméljük: a józan ész vezérelte cselekvésnek marad még elég ideje, hogy tömegeket nyerjen meg a jövőnek. A mezőgazdaságban ez a jövő az eltartórendszerekkel releváns, organikus gazdálkodás.

Kistérségi perspektívák a biogazdálkodás generáltságában

A következőkben a SWOT-analízis metodikájára hagyatkozom. Ezt a módszert – mivel a konkrétan kimunkált fejlesztés nem célom – az organikus gazdálkodás hazai kistérségi szövetségi viszonyainak tisztázásához megfelelőnek tartom, és sajátosan, kiegészítésekkel alkalmazom.

Az erősségeket, gyengeségeket, lehetőségeket és veszélyeket öt fő szempont szerint elemzem:

a) az önkormányzati szövetkezés terén (több okból fontos koordinációs, adminisztratív szerepkör betöltésére alkalmas fórum szükséges e téren; *alap*)

b) a biogazdaság terén (a téma kifejtésének alappillére; a *tárgy*)
c) Az értékesítés terén (ahogy a természettel releváns törekvések érvényesülnek a piaci viszonyok közt; *gyarapodás*)
d) a pénzügyi szféra terén (hogyan érvényesül anyagi meghatározottságú világunkban a biotörekvés; *egyéb meghatározottság*)
a) a multiplikátor hatás terén (miként is gyűrűznek tovább a hatások; *kisugárzás*).

Erősségek	***Gyengeségek***
a) Szervezői szerepkör hagyományai, felélénkülő *adminisztratív támogatások*	a) A kistérségi biogazdasági *stratégiai programok hiánya*
b) *Low-tech* (az ökogazdálkodás amúgy sem ismeri el a dübörgő gépek létjogosultságát)	b) A termelői *információk áramlásának nehézkessége*
c) A piaci kereslet és kínálat terén minden *diplomáciai* kezdeményezésünk elismert; – a kistérségi megjelenés a *hungaricumok* által különösen hangsúlyozandó	c) Jellemző a megszervezetlenség és *pontszerűség* (marketing hiánya); – *kínálati gyengeség:* az EU 3%-nyi területén folyik biogazdálkodás (igénye ennek négyszerese)
d) Az *externáliák hiánya* révén hatványozott vagy fehér profit keletkezik	d) Az átálláshoz szükséges minimális *önerő hiánya*
e) A nagytömegű szabad munkaerő bevonásával *csökkenő munkanélküliség*	e) A termelékenység hiányával *profitgyengeség* (hatástalanság egyéb szférákra)
Lehetőségek	***Veszélyek***
a) A nemzetközi 2092/91, 2083/1992. számú EGK-*rendeletek* és egyéb vonatkozó rendszabályok kínálta esélyek felhasználása	a) *A szövetségi szellem gyengülése;* az esetlegesség és rövidtávúság térnyerése; a stratégiai program rugalmatlansága
b) A hajdani *termelői-értékesítési szövetkezetek* (hangyák) kistérségi szintű újjáélesztése; – a biogazdálkodást és a kistérséget mint *kölcsönhatásrendszert* kell elképzelnünk	b) A jövő vevője a *speciális ízek* felé fordul (ez ma még nem profilunk); – a *helyi adottságok*at figyelmen kívül hagyó biotermelés nem tartható fenn
c) A *helyi lakosság mint biotermék-fogyasztó;* kistérségi értékesítési lánc	c) A termelésösztönzés a *piaci viszonyok előzetes feltárása* nélkül felelőtlenség
d) A *helyben megtermelt érték* a helyi kincstárat gyarapítsa	d) A *zöldülő nagytőke* előretörése; a hagyományos gazdálkodást szorgalmazó *lobbi térnyerése*
e) *Saját arculatú kistérség* (a marketing révén több szempontú vonzás érvényesülése: turizmus, gasztronómiai kínálat, stb.)	e) A profitgyengeség nyomán *nincs továbbgyűrűző hatás*, a biogazdálkodás nem válik a helyi gazdaság részévé

A SWOT-analízis rövid értékelése

Az erősségek tipikus magyar adottságok: a kis birtokméret, a munkanélküliség felszámolása ellenében ható stratégiák, a low-tech alkalmazása az erejét vesztett gépparkkal szemben. A diplomáciai sikerek, a sajátos ízkínálat mellett ezek

olyan jellemzők, melyek hajtómotorjai lehetnek a biogazdálkodás terén mutatkozó törekvéseknek.

A gyengeségek közül az együttműködés hiányát emeljük ki. Minden esetben olyan attribútumokról esik szó (az információáramlás hiánya, az elszigetelt kisvállalkozói szintű értékesítés), melyeket a piaci viszonyok érvényesülése előtti időszakból vallunk még mindig magunkénak. Bizalmatlanság, tudatlanság és csodavárás együtt tartják fogva a szándékokat.

A lehetőségek szerteágazó rendszere mutatja, hogy a biogazdaság milyen jelentős esélyeket tartogat a kistérségek számára (termelői-értékesítési szövetkezetek létrehozásától a kistérségeket szervező új erőforrásléten át a helyi lakosság megnyeréséig adódnak lehetőségek).

A veszélyt főleg az jelenti, hogy a kistérségi reagálások (a piaci viszonyok rossz elemzése, a nagytőke felkarolása, a megtermelt profit helytelen felhasználása, a marketing elhanyagolása, stb.) dimenziói nem lesznek azonosak a kihívásokéval, és a rugalmatlanság vagy éppen a rossz helyzetelemzés utáni gyors és hibás válaszok felemésztik a kistérségi szövetkezéseket a biogazdálkodás terén.

Konklúzió

Egy elhúzódó, nem kezelt negatív hatás válságként előbb lokálisan hat. Mechanizmusa bármely globális válság logikája szerinti, csak annál sokkal kisebb léptékű. E problematikák miatt új, valódi, releváns programokon kell végre gondolkodni. Például olyan technológiák, eljárások ellenében kell cselekedni, melyek az agrártevékenység nyomán a termőföldeket elszennyezték, az ökológiai eltartórendszerek szabályait mellékesnek vették. Egy új agrárstratégiával is kell a kistérségek adta szövetséghez közelíteni. Például olyannal, ami a Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Programban rejlő lehetőségeket is felhasználja, ugyanakkor a biogazdálkodás megkívánta út és a helyi adottságok szerint esetenként azon túl is mutat. Teszi ezt főként a környezetreleváns gazdálkodás figyelembe vételével, és korántsem a piacra jutás elsődlegessége folytán; sokkal fontosabb szempontok a helyi ökológiai adottságok, a kultúra, a helyi közösségek védelme szerint. Így lesz a biogazdálkodás gyakorlati tevékenysége a vidékfejlesztés egyik hathatós eszköze; bizonyítva, hogy az ökogazdálkodás olyan holisztikus jellegű közelítés, mely a helyi megalapozottság nyomán életképes. Cselekedni ehhez elsősorban helyileg kell, a tér első számú jelentősebb szövetségi erőt képviselő textúrája, a kistérségi szint szerint; ahol már működnek a diverzitás szabályai, de még nem oly jelentős a terület, hogy komplexitása miatt újbóli és újbóli energiákat emészt fel a puszta irányítás és a fejlesztésre alig marad kapacitás; ahol a napi változások már könnyen feldolgozhatóak és ehhez még megvan az együttműködésben rejlő hajlékonyság.

A kistérség egyszerre diverz és szervezett; akár az ökológiai tér, egyensúlyra is képes, de csak, ha a környezetével harmóniát mutat – azaz a kistérség is tud természetes eltartórendszer lenni. Feltéve, ha az együttműködés megvan a vázolt tevékenység közben az önkormányzatok és természetes környezetük viszonylatában. Ez az a szövetkezés, ami a kistérségek hosszú távú fennmaradásának alapja. Mert együtt kell működnünk. Nekünk kell együttműködnünk azzal, amitől függünk.

Irodalom

Ángyán J. 2000: Válaszúton a mezőgazdaság. In Gadó Gy. P. (szerk.): *A természet romlása, a romlás természete,* Föld Napja Alapítvány, Budapest, 37–59. pp.

Buday-Sántha A. 2001: *Agrárpolitika – vidékpolitika. A magyar agrárgazdaság és az Európai Unió.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 392–403. pp.

Csete L.–Láng I. 1999: Az agrárstratégia minőségi dimenziói. In Glatz F. (szerk.): *Minőség és agrárstratégia.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 15–39. pp.

Fodor I. 2001: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 73–79. pp.

Gardner G. 2001: Hogyan térjünk át gyorsabban a fenntartható világra? In *Worldwatch Institute. A világ helyzete.* Föld Napja Alapítvány, Budapest, 227–248. pp.

Halweil, B. 2002: Földművelés a köz érdekében. In *Worldwatch Institute. A világ helyzete.* Föld Napja Alapítvány, Budapest, 69–98. pp.

Könczey R.–S. Nagy A. 1997: *Zöldköznapi kalauz.* Föld Napja Alapítvány, Budapest, 193–213. pp.

Magyarország SAPARD-terve.

Martinás K. 1999: A fenntartható társadalom termodinamikai feltételei. In Nánási I. (szerk.): *Humánökológia.* Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt. 477–478. pp.

Nagy Z. 2002: Gyorsan fejlődik a hazai ökológiai gazdálkodás. *Biogazdálkodás* (6) 2.

Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program.

Dr. Oszoli Á. 2002a: Az ökotermékekkel kapcsolatos fogyasztói szokások, értékesítési csatornák. Budapest, FVM Agrármarketing Kht. 90 p.

Dr. Oszoli Á. 2002b: Az ökotermékek termelésének és értékesítésének középtávú marketing stratégiája (2003–2005). FVM Agrármarketing Centrum Kht. által szervezett 2002. december 12-i szakértői megbeszélés javaslatai alapján. Budapest, 24 p.

Seléndy Sz. 1997: *Biogazdálkodás.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, 9–24. pp.

Süli-Zakar I. 1996: Mezőgazdaság, élelmiszertermelés. In Perczel Gy. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 223–278. pp.

Dr. Winkler Gy. 1999: *Területfejlesztés/kistérségek.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 5–65. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A HÚSLÓ, HÚSJUH, HÚSMARHA ÉS A SZARVAS JÖVEDELEMTERMELŐ KÉPESSÉGÉNEK VIZSGÁLATA A POINTER-PROGRAMMAL

Bokorné Kitanics Tünde

A Dél-dunántúli régióra adaptálható vágóállat-termelési technológiák ökonómiai elemzése elvégezhető a számítógépre installált POINTER-programmal. A program alapadatként kezeli a különböző vágóállatfajok és fajták komplex anyai testtömegétől függő szárazanyag-igényét, valamint ezen állatok éves hústermelését.

Kiinduló pont az agroökológiai körzetek klímaindexei, lejtései és talajindexei, amelyek meghatározzák az ökológiailag lehetséges gyeptermést.

A vágóállatok éves szárazanyag szükségletének és a körzet éves gyephozamának viszonyából kiszámítható az 1 ha-ra telepíthető egyedek száma. Ezt az értéket összevetve a vágóállatok hústermelésével megállapítható az adott egységnyi gyepterületről nyerhető húshozam. A piaci árak ismeretében (2001) eljutunk az adott faj, vagy fajta 1 ha-on előállított éves termelési értékéhez, melyet a termelési költséggel összevetve meghatározható a terület éves jövedelemtömege.

A vágóállatfajok és típusok jövedelemtermelő képességének körzetenkénti meghatározásából megállapítható, hogy a Dráva menti síkságon (5. körzet) érte el a teljesítőképességének maximumát mindegyik állatfaj, illetve fajta, amit a körzet magas gyeptermése tett lehetővé. Megfelelő hozamot lehet elérni a Zalai-dombságon (20), a Belső-Somogyban (22) és a Tolna–Baranyai-síkságon (23). Leggyengébben a Mecsekben (24) és Külső-Somogyban termeltek (21).

A vizsgálatba bevont négy vágóállatfaj hústermelésének, szaporaságának genetikai potenciálját is feltérképeztem típusonként. A típusokat anyai testtömeg alapján képeztem. A *húsmarhák*nál a típust határoztam meg:

S típus = 500 kg (ide tartozik a galloway, az angus és angus keresztezettek)
M típus = 550 kg (hereford és keresztezettjei)
L típus = 600–700 kg (683 kg) (magyartarka, limousin és keresztezései)
X típus = 700 kg felett (750 kg) (charolais és keresztezettje, fehér-kék belga, blonde d' Aquitaine és keresztezettje).

A szimulációba bevont 13 *juhfajtát* 2 csoportra bontottam az anyai testtömeg alapján:

S = 50 kg (pl.: magyar merinó, szapora merinó, booroola merinó, corriedale, romney, ile de france, racka, cikta, német húsmerinó, ausztrál merinó)
X = 69 kg (pl.: suffolk, texel, német feketefejű húsjuh).

A szimulációs modellbe bevont 4 *hidegvérű lófajtából* anyai testtömeg alapján két csoportot képeztem:

L = 650 kg (középnehéz testtömegűek, pl.: breton, magyar hidegvérű)
X = 725 kg (nehéz testtömegű fajták, pl.: boulonnais, percheron).

A fajtákra jellemző értékmérőket átlagoltam, és így kaptam meg a csoportokra jellemző mutatókat.

A négy húshasznosítású faj összehasonlítása érdekében meghatároztam az összesen 10, szimulációba vont típus sorrendjét a vizsgált értékmérő tulajdonságok tekintetében. A szimulációs modell segítségével rangsorokat képeztem éves hústermelésben, telepítési sűrűségben, egységnyi területre vetített hústermelésben, termelési értékben, termelési költségben és a jövedelmi viszonyokat tekintve

Az éves hústermelés alakulása típusok szerint

A legintenzívebb hústermelőnek a hidegvérű lovak (X, L) bizonyultak, maguk mögött hagyva az intenzív húsmarhafajtákat (X, L) is. Az élmezőnybe tartoznak még a húsmarhák S és M típusai 151,1–152,5 kg-os éves hústermelésükkel. Őket követik a szarvasok: a gím 68,4 kg-mal, a dám 27,4 kg-mal, maguk mögé utasítva a húsjuh típusokat (16,75–19,3 kg-os hústermelésükkel).

Egységnyi területre telepíthető egyedek számának elemzése

Az általam kialakított tíz, úgynevezett „telepítési sűrűséget kifejező" csoport körzetenként jellemző mutatóit a *1. táblázatban* foglaltam össze.

Mindegyik vágóállattípus a Dráva menti síkságra telepíthető a legnagyobb arányban, amit a körzet ökológiai adottsága alapoz meg. A Dráva mente hektáronként a Mecsek körzethez viszonyítva kétszer annyi gazdasági állatot tart el. A legnagyobb számú vágóállattípus, amit e körzetben az egységnyi terület ellát, a kistestű juh (6,7 egyed/ha). Még igen magas telepítési sűrűséget lehet elérni a dámmal is (6,55 egyed/ha). A két típus vezető szerepe megmarad a többi agroökológiai körzetben is, csak az egységnyi gyepterület állateltartó képessége csökken az ökológiailag lehetséges gyephozam függvényében.

A táblázatból kitűnik, hogy a hidegvérű lovak telepíthetők a legkisebb számban egy hektár legelőre (0,84 egyed/ha).

1. táblázat

A vágóállattípusok telepítési sűrűsége körzetenként

Sorrend	Típusok	5	20	21	22	23	24
1.	Húsjuh S	6,70	6,10	4,10	6,40	6,30	3,50
2.	Dám	6,55	5,92	4,03	6,25	6,17	3,41
3.	Húsjuh X	5,90	5,30	3,60	5,60	5,50	3,10
4.	Gím	3,49	3,16	2,15	3,34	3,29	1,82
5.	Húsmarha S	1,42	1,28	0,87	1,36	1,34	0,74
6.	Húsmarha M	1,32	1,19	0,81	1,26	1,24	0,69
7.	Húsmarha L	1,09	0,99	0,67	1,04	1,03	0,57
8.	Húsmarha X	1,03	0,94	0,64	0,99	0,98	0,54
9.	Húsló L	0,99	0,89	0,61	0,94	0,93	0,52
10.	Húsló X	0,84	0,76	0,52	0,81	0,80	0,44

Forrás: Saját számítás (POINTER-program).

A különböző vágóállattípusok hústermelésének összehasonlítása

A hektáronkénti hústermelés tendenciája is alkalmazkodik a körzetek potenciális gyepterméséhez *(2. táblázat)*. A húsmarhák négy típusát elemezve a kis testtömegűek tűntek ki területi hatékonyságukkal.

2. táblázat

A vágóállattípusok hústermelésének elemzése körzetenként

Sorrend	Típusok	5	20	21	22	23	24
1.	Gím	238,7	216,1	147,0	228,1	224,9	124,5
2.	Húsmarha S	214,4	194,0	132,0	204,8	202,0	111,8
3.	Húsló L	205,7	186,1	126,7	196,5	193,8	107,3
4.	Húsmarha M	200,6	181,6	123,6	191,7	189,0	104,6
5.	Húsló X	192,1	173,9	118,3	183,6	181,0	100,2
6.	Dám	179,3	162,3	110,4	171,3	168,9	93,5
7.	Húsmarha L	158,8	143,7	97,8	151,7	149,7	82,8
8.	Húsmarha X	154,2	139,5	94,9	147,3	145,3	80,4
9.	Húsjuh X	115,4	104,4	71,0	110,2	108,7	60,2
10.	Húsjuh S	115,3	104,4	71,0	110,2	108,7	60,1

Forrás: Saját számítás (POINTER-program).

A szarvasfélék vizsgálatakor megállapítható: a gím kisebb létszáma egy hektár területen is nagyobb mennyiségű húst termel, mint a dám nagyobb létszámban.

A hidegvérű lovak elemzésekor a táblázatból kitűnik, hogy a közepes testtömegű (L) hidegvérű lovak egységnyi területre vetített hústermelésben jobbak nagyobb (X) társaiknál.

A kisebb anyai testtömeggel rendelkező juhokkal (S) elérhető nagy telepítési arány kedvezett e típus hektáronkénti hústermelésének, ezzel megelőzve intenzív fajtársaikat (X). Területi hatékonyságban vezető szerephez jutott a gím 238,7 kg-os, az „S" típusú húsmarha 214,4 kg-os és az „L" típusú húsló 205,7 kg-os hektáronkénti hústermelésével.

Egy hektáron elérhető termelési érték vágóállattípusonként

A vágóállatok termelési értékét nemcsak genetikai adottságuk határozza meg, hanem a leválasztott utódok felvásárlási árai is. Ezért a fajonként eltérő élőállat átvételi ár megváltoztatja a hústermelés sorrendjét, így jelentősen befolyásolhatja a termelési értéket.

A kistestű húsmarhák vezető szerepe megmarad, mivel a többi állatfajhoz képest viszonylag magas ár jellemzi a leválasztott borjút (450 Ft/kg). Így került a második helyre a „M" típusú húsmarha is, megelőzve a gímet és az „L" típusú hidegvérű lovakat, mivel ezek felvásárlási árai kisebbek (370 Ft/kg). A kis testtömegű juhok hektáronkénti kis hozamát (10. hely) még a nagy vágóbárány felvásárlási ár (510 Ft/kg) sem kompenzálja, így ez a vágóállattípus a termelési értékét tekintve is a tizedik helyre került *(3. táblázat).*

3. táblázat

A termelési értékek összehasonlítása körzetenként és vágóállattípusonként (Ft/ha)

Sorrend	Típusok	5	20	21	22	23	24
1.	Húsmarha S	96 483	87 312	59 420	92 183	90 913	50 322
2.	Húsmarha M	90 282	81 700	55 601	86 258	85 069	47 088
3.	Gím	88 342	79 945	54 406	84 405	83 242	46 076
4.	Húsló L	76 104	68 870	46 869	72 712	71 710	39 693
5.	Húsmarha L	71 473	64 680	44 017	68 288	67 347	37 278
6.	Húsló X	71 087	64 330	43 780	67 919	66 983	37 077
7.	Húsmarha X	69 382	62 787	42 730	66 290	65 377	36 187
8.	Dám	66 353	60 046	40 864	63 396	62 522	34 607
9.	Húsjuh X	58 838	53 245	36 236	56 216	55 441	30 688
10.	Húsjuh S	58 817	53 226	36 223	56 195	55 421	30 677

Forrás: Saját számítás (POINTER-program).

A termelési költségek elemzése

A hektáronkénti anyatartás költségét vizsgálva megállapítható, hogy az „L" típus tartási költségei a nagyobbak, mivel egységnyi területre nagyobb számban telepíthetők.

A húsmarhatípusok sorrendjének alakulása a termelési költség tekintetében: az „X" típusú húsmarha költsége a legnagyobb (a húsmarhákhoz és a többi állatfajhoz viszonyítva is), majd a méretben csökkenő sorrendben haladva következnek az „L", majd „M" és végül az „S" típusú marhák költségei. Ugyanez a tendencia tapasztalható a juhnál, a lónál és a szarvasnál is. Legkisebb költséggel a dám tartható (32 725 Ft/ha).

A tartási költséget vizsgálva előtérbe került az „S" típusú húsjuh és az „S" típusú húsmarha is, amelyet kis anyatartási költségüknek köszönhetnek *(4. táblázat).*

4. táblázat

A termelési költségek alakulása körzetenként és vágóállattípusonként (Ft/ha)

Sorrend	Típusok	5	20	21	22	23	24
1.	Dám	32 725	29 615	20 154	31 267	30 836	34 607
2.	Húsjuh S	49 675	44 953	30 593	47 461	46 807	25 909
3.	Gím	62 832	56 860	38 696	60 032	59 205	46 076
4.	Húsmarha S	70 949	64 205	43 694	67 787	66 852	37 004
5.	Húsló X	71 784	64 961	44 209	68 585	67 640	37 440
6.	Húsló L	74 095	67 052	45 632	70 792	69 817	38 645
7.	Húsjuh X	74 657	67 561	45 978	71 330	70 347	38 939
8.	Húsmarha M	78 935	71 432	48 613	75 417	74 378	41 170
9.	Húsmarha L	87 449	79 137	53 856	83 552	82 400	45 610
10.	Húsmarha X	124 174	112 371	76 474	118 640	117 005	64 765

Forrás: Saját számítás (POINTER-program).

A különböző vágóállattípusok jövedelmi viszonyai körzetenként

A vágóállat-termelés területegységre vetített jövedelemtömegét az egy hektárról leválasztott utódok által elért termelési érték és az éves hektáronkénti anyatartás költsége határozza meg.

A legjövedelmezőbbnek bizonyult a dám tartása szerény termelési értéke ellenére. Hektáronkénti 33 628 Ft-os évenkénti jövedelem előállítása kis tartási költsége mellett valósítható meg.

Kiváló helyet szerzett még a jövedelemtömeg előállításában a gím (25 510 Ft/ha/év) és az „S" típusú (25 534 Ft), valamint az „M" típusú húsmarha is (11 347 Ft).

Az intenzív, nagy testtömegű fajták jövedelmi viszonyainak alakulását befolyásolja a nagy termelési értékük mellett jelentkező nagy anyatartási költségük. A jövedelmi viszonyokra jellemző adatokat a *5. táblázatban* foglaltam össze.

5. táblázat

Az agroökológiai körzetek jövedelmi viszonyainak összehasonlítása vágóállattípusonként (Ft/ha)

Sorrend	Típusok	5	20	21	22	23	24
1.	Dám	33 628	30 432	20 710	32 130	31 687	17 539
2.	Húsmarha S	25 534	23 107	15 726	24 396	24 060	13 318
3.	Gím	25 510	23 085	15 710	24 373	24 037	13 305
4.	Húsmarha M	11 347	10 268	6 988	10 841	10 692	5 918
5.	Húsjuh S	9 142	8 273	5 630	8 734	8 614	4 768
6.	Húsló L	2 009	1 818	1 237	1 920	1 893	1 048
7.	Húsló X	–697	–631	–429	–666	–656	–363
8.	Húsjuh X	–15 819	–14 316	–9 742	–15 114	–14 906	–8 251
9.	Húsmarha L	–15 976	–14 457	–9 839	–15 264	–15 053	–8 332
10.	Húsmarha X	–54 792	–49 584	–33 744	–52 350	–51 628	–28 577

Forrás: Saját számítás (POINTER-program).

A szimulációban elemzés alá vont 10 vágóállattípusból négy típussal nem valósítható meg gazdaságos vágóállat-termelés a régió legelőin, ezek: „X" típusú húsló, „X" típusú húsjuh, „L" és „X" típusú húsmarhák voltak.

A fedezeti hozzájárulás meghatározása üzemi szintenként és vágóállattípusonként

A *6. táblázatban* modelleztem három üzemi szintet. Az I. alternatívában az állandó költségek mértéke az összköltségen belül 15% volt, a második esetben 20%, a harmadik szimulációban pedig 25%. A termelési érték és a termelési költség mindhárom esetben azonos volt a vágóállattípuson belül.

A fedezeti hozzájárulás megmutatja, hogy a termelés során mekkora érték képződik az állandó költségek fedezésére, illetve azok levonása után milyen nagyságú a jövedelem. A mai gazdasági viszonyok között fontos, hogy a termelés során a nyereség mellett milyen mértékű az állandó költségek részesedése, amely bizonyos tekintetben fedezetet nyújt a termék-előállítás kapcsán le-

kötött és elhasznált erőforrások értékére. A gazdaságban ennek azért is kell kiemelt jelentőséget tulajdonítani, mert gyakran kerül a vállalati / vállalkozói menedzsment olyan döntési kényszerek elé, hogy a veszteség vagy a kicsi jövedelemtermelés miatt az ágazatot felszámolja. E döntés kapcsán a következő gazdasági kérdések megoldása vetődhet fel:

- A ki nem használt erőforrások után jelentkező amortizáció kettős lehet,
- Elmarad az ágazatra terhelhető általános költséghányad, ami relatíve hozza a többi ágazatot kedvezőtlen gazdasági pozícióba, stb.

6. táblázat

A vágóállattípusok fedezeti hozzájárulása eltérő üzemi szint mellett (Ft/ha)

Típusok	Üzemi szintek fedezeti hozzájárulása		
	I. (ÁK = 15%)	II. (ÁK = 20%)	III.(ÁK = 25%)
Húsmarha S	36 176	39 724	43 271
Húsmarha M	23 187	27 134	31 081
Húsmarha L	–2 859	1 514	5 886
Húsmarha X	–36 166	–29 957	–23 749
Húsjuh S	16 593	19 077	21 561
Húsjuh X	–4 620	–888	2 845
Húsló L	13 123	16 828	20 533
Húsló X	10 071	13 660	17 249
Gím	34 935	38 076	41 218
Dám	38 537	40 173	41 809

Forrás: Saját számítás.

Az előzőekből is következően a termelést még kicsi jövedelem, illetve veszteség miatt addig célszerű folytatni, amíg az állandó költségek megtérülésével számolni lehet.

Ezen ágazatok fenntartását indokolja a természetvédelem, a gyepterületek hasznosítása, valamint a tájkép megőrzése és a legeltető állattenyésztés társadalmi szerepe is. Ezért a fedezeti elvet a jövedelmi viszonyok mellett fel kell tüntetni, és ágazatonként, illetve vágóállattípusonként szükséges a fedezeti hozzájárulás mértékét meghatározni. A három szimulált üzemi szint közül a III. lehetőség biztosította a vágóállattípusok tartásának jobb megítélését, mivel az „X" típusú húsmarhán kívül mindegyik típus termelési értéke fedezetet nyújt az állandó költségekre.

A POINTER-program segítségével bármely régió agroökológiai körzeteire adaptálható vágóállatfajok, típusok és fajták ökonómiai elemzését el lehet végezni, amely segítséget nyújt az adott területek gazdaságos és biztonságos hasz-

nálatának megtervezéséhez. A modellbe bevont gyephasznosító vágóállatfajok bővítésével (lúd, kecske, sertés) pontos ökonómiai képet kapunk az agroökológiai körzetek gyepterületeinek hasznosítási lehetőségeiről.

A piacon általánosan be kellene vezetni az EUROP minősítés szerinti vágóállat-felvásárlást, hogy a jobb minőségű, értékesebb húst termelő fajtákat elismerjék és előnyben részesítsék, és ezzel a magasabb tartási költések kompenzálása is előtérbe kerülhetne.

A költség minimalizálásának egyik feltétele a legelőre alapozott állattartás, ami egyúttal a gyep szervestrágyázását is jelentené. Az állatok legeltetésével, a gyep szakszerű ápolásával növelhető a gyep termése, amelynek hasznosításával takarmánytermő szántóterületeket szabadíthatnánk fel.

Az eredmények ismeretében a Dél-Dunántúl legelőterületeinek környezetbarát hasznosítására elsősorban a szarvastartást ajánlanám. Versenyképes ágazat lehet a húsmarha tartása, elsősorban a kis (S) és közepes (M) testtömegű fajtákkal. Nyereség állítható elő a régió legelőin a húsjuhokkal, a kisebb testtömegű (S) fajtákkal. Kisebb jövedelmet produkáló faj, de alternatív vágóállat-tartási technológiát képviselnek a hidegvérű lovak. Ehhez a középnehéz testtömegű (L) fajtákat adaptálnám.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A MAGYARORSZÁGI FÖLDHASZNÁLAT ÖTVEN ÉVE

Harsányi Endre – Sulyok Dénes – Nagy Attila János – Harsányi Gergely

Bevezetés

Magyarországon a rendszerváltozást megelőzően a kereslet (felvevőpiac) nem jelentett érdemi korlátot, a megtermelt termékmennyiség egésze értékesíthető volt. A rendszerváltást követően komoly problémát okozott az értékesítés, amelynek fő oka a piac beszűkülése volt, s nemcsak az export, hanem a hazai élelmiszer-fogyasztás is csökkent. A mezőgazdasági termelés bővülése 1988-ban megállt, majd ezt követően drasztikusan visszaesett. A növénytermesztésben 1993, az állattenyésztésben pedig 1997 jelentette a mélypontot. Hazánk területének kétharmada áll mezőgazdasági művelés alatt. A szántó az ország összes területének több, mint a felét (50,6%) teszi ki, ami 4,7 millió hektár. Ennek közel 50%-a kimagasló agrárpotenciájú, azaz mezőgazdasági termelésre alkalmassága átlag feletti, viszont mintegy 10%-a környezeti szempontból kifejezetten érzékeny területen helyezkedik el. A jelenlegi termesztési színvonal az extenzív gazdálkodásnak felel meg, amely – a magyar agrárpotenciál figyelembe vételével – nem tekinthető kedvezőnek.

A földhasználat értékelése

Hazánkban a mezőgazdaságilag hasznosított földterület az elmúlt évszázad során többirányú változáson ment keresztül (*Ángyán,* 1989). Általános tendenciának tekinthető, hogy infrastrukturális létesítmények telepítése során – különösen a XX. század egyes időszakaiban a mezőgazdaságilag hasznosítható területek nagysága nagymértékben csökkent (*1. táblázat*).

A földterület művelési ágak szerinti megoszlása

A földterület művelési ágak szerinti megoszlása változatos képet mutat. Valamennyi művelési ág esetében elmondható, hogy az 1950-es és az 1989-es év adataihoz viszonyítva jelentős változások következtek be, azonban az 1996–2000 közötti időszakban a változások kismértékűek (*1. táblázat*).

1. táblázat

Földterület művelési ágak szerint 1000 ha-ban

Művelési ág	1950	1989	1996	1997	1998	1999	2000	Változás, %	
								2000/ 1989	2000/ 1950
Szántó	5518	4712	4710	4710	4710	4710	4710	–	–17,0
Kert	94	239	109	109	109	109	109	–119,0	13,0
Gyümölcsös	58	94	96	96	96	96	96	1,8	60,0
Szőlő	230	142	130	130	130	130	130	–9,4	–77,0
Gyep	1475	1197	1148	1148	1148	1148	1148	–4,3	–28,0
Erdő	1167	1688	1769	1769	1769	1769	1769	4,6	34,0
Nádas	29	41	41	41	41	41	41	1,0	28,3
Halastó	0	27	33	33	33	33	33	19,0	–
Művelés alól kivett terület	728	1064	1267	1267	1267	1267	1267	16,0	42,0
Összesen	9299	9204	9303	9303	9303	9303	9303	–90,3	55,3

Forrás: KSH

A *szántó* művelési ágba tartozó terület 2000-ben nem mutatott változást 1989-hez viszonyítva. Az 1950-es adattal összehasonlítva viszont jelentős, mintegy 800 ezer hektáros csökkenés következett be.

A *kert* művelési ágban ha a vizsgált 10 éves időszak adatait összehasonlítjuk az 1989-es adattal megállapíthatjuk, hogy a terület 54%-kal csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a kert művelési ágba sorolt területek jelentős részét az elmúlt évtizedben belterületté nyilvánították, illetve jelentős „kerti" területek kerültek át a „művelés alól kivett területek" művelési ágba (*Nagy–Kovács,* 1999).

A *gyümölcsös* 1989-hez viszonyítva 2000-ben minimális 2%-os növekedést mutat. Ugyanakkor ebben az időszakban jelentős területeken megtörtént a hagyományos gyümölcsfafajták korszerű, intenzív termelésre alkalmas fákra való lecserélése (*Nagy–Dobos,* 1999).

A *szőlő* művelési ágban a rendszerváltozás előtti állapotokhoz képest 9%-os csökkenés történt, amely elsősorban a kedvezőtlen gazdasági- és termelési körülmények között működő gazdaságokat, illetve szőlőültetvényeket érintette (*Nagy–Dobos–Szabó,* 2002). Ebben a művelési ágban az 1950-es területnagysághoz viszonyítva jelentős mértékű csökkenés figyelhető meg, mintegy 100 ezer hektárral kisebb a szőlő ültetvény területe 2000-ben (*Nagy,* 2001).

A *gyep* művelési ágban a rendszerváltozást megelőző időszakhoz viszonyítva 4%-os csökkenés következett be. Ez a kert művelési ághoz hasonlóan a művelés alól kivett területek részarányának növekedésével (pl. zöldmezős beruházások létesítése) magyarázható.

Az *erdő* művelési ágban a 2000. év adatát a rendszerváltozást megelőző helyzethez hasonlítva megállapítható, hogy az erdősítési programok révén mintegy 5% növekedés tapasztalható. Ez a jövőben várhatóan tovább fog növekedni, mert az Európai Unióhoz csatlakozás küszöbén a mezőgazdasági művelésből a gyenge minőségű termőföldek egy részét ki kell vonni.

A *halastó* művelési ágban is jelentős (23%) növekedés figyelhető meg. A rendszerváltozást követően jelentős halastó létesítési program valósult meg. Ez a kedvezőtlenné váló gazdasági körülmények következtében az 1990-es évek közepére megtorpant, majd teljesen megszűnt. A statisztikákban XX. század közepén halastó művelési ág még nem szerepelt.

A *művelés alól kivett területek* aránya a rendszerváltozást megelőző időszakhoz viszonyítva 19%-kal növekedett, amely a már említett infrastrukturális beruházásokkal, belterületté nyilvánításokkal, agglomerációs bővítésekkel magyarázható.

A szántóföldi vetésszerkezet alakulása

A mezőgazdaságban a szántóföldi termesztés fontosságát primer jellege határozza meg, mivel a növények képesek szervetlen anyagokból szerves anyagokat képezni (*Bocz,* 1992). A szántóföldi növénytermesztésnek megkülönböztetett feladata a tájadottságok jobb megismerése, az ökopotenciál jobb kihasználásával a ráfordítások hatékonyságának növelése (*Antal,* 1978) (*2. táblázat*).

2. táblázat

A szántóföldi vetésszerkezet alakulása, %

Szántóföldi növények	1950	1989	1996	1997	1998	1999	2000	Változás, %	
								2000/ 1989	2000/ 1950
Kalászos gabona	48,0	35,0	35,2	35,0	33,3	26,0	34,0	–5	–43,0
Kukorica	21,0	23,5	23,9	35,0	31,3	26,0	39,0	60	53,0
Burgonya	5,0	2,0	1,3	1,0	1,2	1,0	0,1	–625	–3187,5
Ipari növények	3,0	8,0	2,5	1,5	1,3	8,0	8,0	–2	63,0
Takarmánynövények	10,0	17,5	9,2	8,0	8,4	9,0	7,5	–134	–28,0
Zöldségfélék	0,8	2,0	2,4	2,5	2,5	3,0	0,4	–318	–45,0
Egyéb növények	12,2	12,0	16,5	11,0	17,0	23,0	7,0	–76	85,0
Ugar, parlag, vetetlen	0	0	9,0	6,0	5,0	4,0	4,0	–	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	–1100	3102,0

Forrás: KSH

Hazánkban a *búza* termesztés régóta a mezőgazdasági termelés egyik legfontosabb ága. A búza nemesítésében már az 1900-as évek első évtizedeiben *Székács Elemér, Legány Ödön* (Hatvani-fajták), *Fleischmann Rudolf* (F 481-es

fajta), *Baross László* (Bánkúti-fajták) fajtái kiemelkedő eredményt értek el (*Bedő,* 2001). A termőhelyi hatások közül elsősorban az évjáratnak van meghatározó szerepe a búza betegségeinek megjelenésére és a gyomosodására, míg az egyéb termőhelyi hatások szerepe mérsékeltebb (*Pepó–Zsombik,* 2002). A *kalászos gabonák* termesztése esetében néhány százalékos változás figyelhető meg. Összességében elmondható, hogy a kalászos gabonák részaránya magas, az egyes években az első, illetve a második helyen találhatók. Az értékesítési lehetőségek szűkülésével, az étkezési célú fogyasztás- és az abrakfogyasztó állatállomány csökkenésével magyarázható (*Antal,* 1989).

A *kukorica* a magyar növénytermesztésben meghatározó szerepet játszik. A hazai állatállomány energiaszükségletének ma is 70-75%-át, a takarmányok 40%-át fedezi. A magyar kukoricanemesítés eddigi eredményességének köszönhetően jelenleg a hazai vetésterület 22%-án magyar kukoricahibrideket termesztenek. A kukorica vetésterülete jelentős mértékű változást mutat. 1996-ban a szántóföldi növények vetésterületének 24%-án termesztettek kukoricát. A vetésszerkezetben a kalászos gabonák mellett a legnagyobb részarányt képviselte. Az egyes években a kukorica vetésszerkezeti részaránya a második helyen volt, 2000-ben az első helyre került.

A *burgonya* vetésszerkezeti részaránya 1996 és 1999 között stabilnak mondható. Ez 2000-re változott, a burgonyatermelés területe kevesebb, mint ötödére esett vissza. Ez a termesztéstechnológia elavulásával, a gazdálkodás nehézségeivel, illetve a beszűkült felhasználással, feldolgozással magyarázható.

A szántóföldi kultúrák közül a *cukorrépa* különleges helyet foglal el. Ez a szerepkör azzal jár együtt, hogy termelése hosszú időkre visszanyúlóan is a legjobban integrált, zárt termelői kört jelentett a hazai élelmiszeripari termelés tekintetében. A hazai piaci viszonyokat értékelve az látható, hogy évente mintegy 380-420 ezer tonna cukor értékesítésére van lehetőség. Az EU cukormérlege pozitív, ami cukorfelesleget jelent, tehát nem lehet arra számítani, hogy nyugati irányba lennének értékesítési lehetőségek. Az *ipari növények* vetésterületében az 1996-1998 közötti mélypontot követően 1999-re egy kedvezőbb részarány alakult ki. Ez a kedvező folyamat folytatódott 2000-ben is. Ennek hatására az ipari növények vetésszerkezeti részaránya megközelítette az 1989-es szintet. Ez a kedvező folyamat napjainkban is folytatódik. A *napraforgó* a legfontosabb és a legnagyobb területen termesztett olajnövényünk, ezért meghatározó szerepe van a hazai növényolaj-termelésünkben. Hazánkban a napraforgót korábban az igénytelen növényekhez sorolták, és nagyobbrészt csak gyengébb talajokon termesztették (*Szendrő,* 1980). A hibridek elterjedése és a teljes gépesítettség hatására ez a szemlélet már teljesen megszűnt, és jelenleg a napraforgó az egyik legfontosabb ipari növényünk (*Frank,* 2001). A *takarmánynövények* részaránya folyamatos csökkenést mutat. Minden évben kevesebb területen termesztenek takarmánynövényeket, mint az azt megelőző évben. Ez a kedve-

zőtlen folyamat az állatállomány nagymértékű csökkenésével magyarázható. A *zöldségfélék* vetésszerkezeti részaránya 1996 és 1999 között folyamatos növekedést mutatott. Ez a kedvező folyamat 2000-re ellenkezőjére változott. Ennek okai a zöldségféléket károsító betegségek, illetve értékesítési nehézségek. Az *egyéb növények* részaránya a vizsgált időszakban nagy különbségeket mutatott. 1996 és 1999 között – az 1997-es mélypontot leszámítva – növekedett, amely a 2000. évre jelentősen lecsökkent. A vetésszerkezeti részarányuk az előző évhez képest mintegy negyedére esett vissza. Ez egyértelműen a főnövények vetésterületi részarányának növekedésével magyarázható. Az 1989-es adathoz viszonyítva 43%-os csökkenés következett be.

Az *ugar, parlag, vetetlen terület* részaránya folyamatos csökkenést mutat. A rendszerváltozást megelőzően nem voltak nem művelt területek. A terület több mint 90%-át a szövetkezetek és az állami gazdaságok hasznosították az iparszerű mezőgazdálkodás keretei között.

Műtrágyaellátás hatóanyagban

Németh (2003) szerint a rendelkezésre álló tápelemforrásokat optimálisan kell kihasználni, a fenntartható fejlődés érdekében a mechanikus trágyázási gyakorlatról át kell térni a dinamikus tápanyag visszapótlásra, a statikus modellről a dinamikus modellre, fokozottan figyelembe véve a trágyázás tartamhatását, védekezni kell a stresszhatások ellen.

A természetben a *nitrogén* körforgalom többé-kevésbé egyensúlyban van. A mezőgazdasági termelés ezt az egyensúlyt megbontja, mert a növényi és az állati termékek túlnyomó része elkerül a gazdaságokból, és így a nitrogén nem kerül vissza a talajba. Ezért kell a növénytermesztéssel kivont nitrogénvegyületek rendszeres pótlásáról szakszerű műtrágyázással gondoskodni. A nitrogén felhasználást elemezve 1996 és 2000 között, összehasonlítva az 1989-es adattal csökkenést tapasztaltunk A rendszerváltozást követő földtulajdon változás, illetve termelési szerkezet változás következtében mind a növénytermesztés technológiai színvonala – ezen belül a műtrágyázás –, mind az elért termésátlagok visszaestek. Ez a kedvezőtlen folyamat legkevésbé a nitrogénműtrágya felhasználást érintette. Ez azzal magyarázható, hogy a talaj nem képes a növények számára elegendő nitrogént szolgáltatni, így minden évben szükséges a visszapótlása. Ennek elmaradása nagymértékű terméskiesést okoz, amely tovább rontja a kedvezőtlen gazdálkodási viszonyokat. Ezért valamennyi gazdálkodó igyekszik gazdasági, pénzügyi lehetőségei szerint a szükséges mennyiségű nitrogénműtrágyát kijuttatni (*Nagy–Németh,* 1999). A *foszfor* szerepe számos növényélettani funkció között elsődlegesen a terméképzésben van. A növények által felvett és kivont foszfor mennyisége általában jól behatárolható. A problémát a talajban lévő foszfor mennyisége és felvehetősége jelenti. A *foszfor* ese-

tében az 1989-es adathoz képest a visszaesés sokkal nagyobb. 2000-ben a rendszerváltozás előtti mennyiséghez viszonyítva 84%-kal kevesebb foszforműtrágya került felhasználásra. A növény jószerivel károsodás nélkül veszi fel, és ha szükségtelen, leadja a káliumot. Hazánk talajainak többsége káliummal jól ellátott. A kálium műtrágyázás időszakosan szüneteltethető a termés a talaj káliumkészletének csökkenése nélkül (*Jolánkai,* 1998). Kedvezőtlen folyamat játszódott le a *kálium műtrágyák* felhasználásában is. A magyar mezőgazdaság jövőbeni szerkezetátalakítása során a szántó hasznosítás hosszabb távon – akár 50 év alatt – lényegesen változik, területe várhatóan 1 millió hektárral csökken (*Nagy–Németh–Szabó–Pásztor–Dobos,* 2001).

Irodalom

Antal J. 1989: Az őszi árpa termesztésmódszerének fejlesztése. *Acta Fytotechnika Universitatis Agriculturae,* Nitra, XLV. évf. 18. sz.

Antal J. 1978: *Növénytermesztők zsebkönyve.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

Ángyán J. 1989: Az alkalmazkodás stratégiája a szántóföldi növénytermesztésben. *Gazdálkodás,* XXXIII. évf. 10. sz. 9–15. pp.

Bedő Z. 2001: A jó minőségű keményszemű búza nemesítése és termesztése. Martonvásár, MTA-MKI.

Bocz E. 1992: *Szántóföldi növénytermesztés.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.

Frank J.–Szabó L. 1989: *A napraforgó, Magyarország kultúrflórája.* VI. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Jolánkai M. 1998: Technológiai elemek hatása a tápanyag-visszapótlásban a tápanyagok érvényesülésében és hasznosulásban. *Agrofórum,* IX. évf. 13. sz. 20–21. pp.

Nagy J.–Kovács J. 1999: Növénytermesztési sajátosságok a keleti háromhatár térségben, a növénytermesztési szerkezet módosításának lehetőségei. In Sinóros-Szabó B. (szerk.): *Komplex környezetkímélő agrártermelés fejlesztése Magyarország keleti háromhatár szegletében.* Budapest, 25–66. pp.

Nagy J.–Németh T. 1999: Talaj, növény és környezet kölcsönhatásai. Debrecen.

Nagy J.–Németh T.–Szabó J.–Pásztor L.–Dobos A. 2001: Tájgazdálkodási körzetek kialakítása Kreybig Átnézetes Talajismereti Térképsorozat alapján. *DE ATC Tudományos Közleményei,* I. 20–25. pp.

Nagy J. 2001: Evaluation of land use in Hungary. In Nagy J., et al. (ed.): *Environmental problems and results in under transition agriculture.* Debrecen, 23–31. pp.

Nagy J.–Dobos A. 1999: Land use evaluation in eastern Hungary. *Kungl. Skogsoch Lant- bruksakademiens,* 138. 17. 33–39. pp.

Nagy J.–Dobos A.–Szabó J. 2002: Tájtermesztés az Északalföldi régióban. In Láng I.–Lazányi J.–Németh T. (szerk.): *Tartamkísérletek, tájtermesztés, vidékfejlesztés.* I. köt. Debrecen, 36–45. pp.

Németh T. 2003: Nitrogén trágyázás a múltban és napjainkban, itthon és Európában. *Agrofórum,* 14. évf. 5. sz. 61–63. pp.

Pepó P.–Zsombik L. 2002: Az őszi búza fajtahasználatának néhány aktuális kérdése. *Agrofórum,* 13. évf. 9. sz. 2–6.

Szendrő P. 1980: *A napraforgó termesztése.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

TALAJINFORMÁCIÓS RENDSZER KIALAKÍTÁSA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Dorka Dénes – Nyizsalovszki Rita – Kovács Márta – Dobos Attila – Nagy János

Bevezetés

Vizsgálataink alapját a talaj képezi, melynek feltérképezése meglehetősen differenciált, hiszen tulajdonképpen egy négyfázisú és négydimenziós, nyitott, diszperz rendszerről van szó. Nyitottságából kifolyóan környezetével egy dinamikusan változó anyag- és energiaforgalmat tart fenn, így termőképességét illetően akár egy mezőgazdasági táblán belül is nagymértékű különbségek adódhatnak. A jelenlegi és a jövőbeni fejlődés tudatában érdemes olyan talajinformációs rendszerekre alapozott mezőgazdasági kultúrákat kialakítanunk, mely lehetővé teszi akár a 10 méteres nagyságrendű eltérő genetikájú és fizikai-kémiai tulajdonságokkal felvértezett patch-ek allokálását és ehhez illeszkedő fenntartását. Ezzel a terület jóval optimálisabb kezeléshez jutna, aminek révén sokkal közelebb kerülhetnénk az *Erz*-féle (1978) földhasználati piramissal fémjelezhető integrált földhasználati és természetvédelmi megközelítéshez, hiszen mind a talaj, mind a növény kezelésének jóval kisebb lenne a sematikus aspektusa (*Németh,* 2002). A cikk a fentebb vázolt távlati célokat megvalósítani készülő kutatás kezdeti lépéseiről ad összefoglalást.

Egy jól használható talajinformációs rendszer felépítésének alapját a megfelelő mennyiségű és minőségű adatok szolgáltatják. A vizsgálatokhoz topográfiai, agrogeológiai és földhasználati formákra vonatkozó területi adatbázisok szükségeltetnek. Az agrogeológiai és földhasználati formákra vonatkozó adatbázisok a termőterületi alkalmasság definiálásához szükséges paraméterek segítségével építhetők fel, melyek a következők: lejtőkategóriák, átlagos aranykorona-érték, talajtípus (altípus), talajfizika, talajkémia, a talaj vízgazdálkodása, a talaj szervesanyagkészlete, illetve a termőréteg vastagsága. A talajtani adatok gyűjtésénél a legnagyobb problémát a talajmintavétel jelentheti, illetve a talajmintavételi helyek dezignációja, hiszen a talaj túlságosan heterogén rendszer ahhoz, hogy igazán objektív képet kaphassunk akárcsak egy kisebb mintavételi terület esetében is. Maguk a talajképző faktorok (geológiai proporciók, relief, klíma, biológiai influenciák, a talajképződésre rendelkezésre álló idő) is nagy-

fokú változékonysággal bírnak, így nem meglepő a talaj nagyfokú heterogenitása. Ráadásul azt sem szabad elfelejtenünk, hogy maga az intenzív mezőgazdasági tevékenység is nagymértékben befolyásolja a talajtani tulajdonságokat. A fentiek értelmében érdemes az adott területet esetlegesen már meglévő leíró kartogramokkal kiegészített nagyléptékű (1:10 000<) üzemi genetikus talajtérképek alapján kijelölni és talajmintát venni a nagyobb és viszonylagosan homogén talajfoltok területeiről. Az egyetlen probléma ezzel az, hogy egyrészt ezek a térképek az országnak csak mintegy kétharmadára készültek el, másrészt manapság eléggé bizonytalan a fellelhetőségük, mivel az egyes üzemek, gazdálkodó egységek nem igazán voltak érdekeltek a megőrzésükben. A másik lehetőség a nagyobb homogén talajpatchek beazonosítására a hagyományos fekete-fehér vagy infra aerofotográfiák alkalmazása. Szóba jöhet még a digitalis ortofotók alkalmazása, melyek perspektivikus disztorzió nélkül, nagy pontossággal ábrázolják a vizsgált terület talajviszonyait (*Tamás,* 1997). A légifotókon elhatárolt foltok azonban csak akkor hordoznak valódi információt, ha egzakt korreláció mutatható ki a légifotók egyes tónusai és az egyes talajattribútumok között, tehát egyértelmű referencia adatok állnak rendelkezésre. Majd, miután valamelyik elv szerint behatároltuk a mintavételi patcheket, következik a tényleges talajmintavétel, mely általában nagyszámú pontminta egyesítésével kapott átlagmintával történik.

Anyag és módszer

A vizsgálat öt település, Derecske, Hajdúbagos, Konyár, Sáránd és Tépe közigazgatási határain belül megtalálható megművelt területekre terjed ki. Ezidáig beszerzésre került a területet lefedő 25 db 1:10 000-es méretarányú topográfiai térképszelvény, melyek fő-, és mellékizohipszáinak (felező és negyedelő izohipszák) vonalas és az ebből származtatott pont shape garnitúráknak, valamint a szelvények síkrajzi elemeinek (vízfolyások, utak stb.) lineáris shape rekordként történő mentése folyamatban van. Rendelkezésünkre áll a *Kreybig Lajos* által 1951-re kidolgozott Átnézetes Talajtani Térképsorozatának az általunk vizsgált területet lefedő 4 db 1:25 000-es léptékű digitális térképszegmense (MTA TAKI adatbázisok). A *Kreybig*-féle talajtérképek előnye, hogy már eleve olyan agrogeológiai adatok kerültek felvételre, melyek a növénytermesztés általános relációit illetően érvényesülnek. Az átnézetes kartográfiai célokra történő felhasználás jellegéből adódóan nem foganatosítható belőlük részletes minősítés, de egy-egy nagyobb térség talajviszonyainak jellemzésére ideálisak. A térképlapok valójában szimultán ábrázolják a talajtani és földhasználati viszonyokat. Nagy előnye a *Kreybig*-féle talajtérképeknek, hogy mivel az általuk meghatározott felszínborítási kategóriák és agrogeológiai entitások nagyrészt a geográfiai hatások eredményeként alakulnak ki, az adott terület topográfiai és geomorfológi-

ai mintázata egyrészt visszakereshető, másrészt az adott kölcsönhatás koherens tulajdonságai tovább pontosíthatók. A már említett térképszegmensek mellett rendelkezünk légifotóval is (FÖMI-adatbázisok).

Felmérésük szubméteres pontosságú GPS technológiával két ütemben halad. Az első ütemet egy Garmin Vista GPS-es durva bemérés adja, míg a második ütemben egy Trimble Power DGPS-szel és ArcPad szoftverrel korrigált értéket kapunk. Későbbi kiértékelésük térinformatikai módszerekkel ArcView 3.2, ArcView Spatial Analyst, ArcView 3D Analyst, Surfer 7.0 valósítható meg. Jelenleg a területek digitalizálása, valamint általános felmérésük, jellemzésük folyik.

Eredmények és értékelésük

A vizsgált öt település külterületei az Alföld nagytájon belül három eltérő genetikájú kistáj, a Dél-Hajdúság (Derecske), Dél-Nyírség (Hajdúbagos, Sáránd) és a Berettyó-Kálló köze (Konyár, Tépe) részét képezik. A felmérések a sárándi területeken indultak el, melynek több mint 80%-a a dél-hajdúsági kistájhoz tartozik, habár maga Sáránd, illetve a fennmaradó területek a Dél-Nyírséghez tartoznak.

A Dél-Hajdúság 88 és 110 m közötti tengerszint feletti magasságú, löszös iszappal fedett hordalékkúp-síkság. A felszín gyengén szabdalt, a relatív relief átlagos értéke mindössze 2,5m/km^2. A terület É-i része az enyhén hullámos síkság kategóriájába tartozik, csak az 1–3 m magas folyóhátak és kunhalmok, valamint a 2-3 m magas homokbuckák teszik változatosabbá. A terület D-i részét nagy sűrűségben fedik feltöltődés alatt álló folyómedrek.

Hidrográfiáját illetően kijelenthetjük, hogy vízben szegény, gyér lefolyású terület. Fő vízfolyása a Keleti-főcsatorna, amely 110 km-es hosszából 27 km-t tesz meg a kistájon belül. K-ről Ny-felé a Kösely és a Hamvas-főcsatorna folyik, DK-en érinti a Sárréti-csatorna. A fentebb említettekből a sárándi területeken csak a Kösely folyik keresztül, mely a terület É-i határától, ahol a Kondoros és a Tócó összefolyásából keletkezik, folyik a DNy-i határ felé. A Kösely közepes vízhozama 2 m^3/s. Árhullámok csak tavasszal és nagyobb esőzések alkalmával jelentkeznek, az év többi részében alig van víz a medrében. Vízminőségét Debrecen szennyvizei nagymértékben rontják. Az állóvizek száma viszonylag nagy, mert sok a mesterséges tározó és halastó. A talajvíz sehol nincs mélyebben 4 m-nél, mennyisége elhanyagolható. Nagyszámú artézi kútjának átlagos mélysége meghaladja a 100 m-t. A vízhozamok eléggé jelentékenyek, de nincs összefüggés a mélységgel.

Éghajlatát tekintve mérsékelten meleg és száraz éghajlatú kistáj, közel 2000 óra éves napsütéssel. A hőmérséklet évi átlaga 9,9–10,0 °C. Az évi csapadékösszeg 530–570 mm. A hótakarós napok átlagos száma 38–40, az átlagos ma-

ximális hóvastagság 16–18 cm. Az ariditási index értéke 1,24–1,33. ÉK-i, É-i és D-i a legnagyobb valószínűséggel előforduló szélirány. Az átlagos szélsebesség 2,5–3,0 m/s. Kifejezetten száraz, de nem túl meleg éghajlatú kistáj, ami a kevésbé vízigényes növénykultúráknak kedvező.

Az agrogeológiai adottságokat illetően a löszös depozitumokon legnagyobb kiterjedésben (63%) vályogos, kilúgozott, 3-4% szerves anyagot tartalmazó, kedvező fekunditású réti csernozjomok alakultak ki. Számos területen a szikes talajvizek csökkentik a réti csernozjomok fertilitását. Intenzív szikes hatásra szikes talajok alakultak ki a terület jelentős részén (17%). A vizsgálatunk tárgyát képező sárándi területeken igen kedvező termékenységi besorolású alföldi mészlepedékes csernozjomok a jellemzők. A területen a szántóföldi igénybevétel csaknem kizárólagos, ami erős kultúrsztyepp jelleggel jár. Ezt csak az utak melletti akácos ligetek, valamint a magasabb talajvizű szikes laposok legelőnek használt füves foltjai bontják meg.

A dél-nyírségi kistájhoz a terület kb. 20%-a tartozik, többek között maga Sáránd és közvetlen környezete is. A 100–162 m közötti tszf-i magasságú kistáj anemoklasztikummal fedett hordalékkúp-síkság. Felszínének É-i része közepes magasságú tagolt síkság, D-i része – így a sárándi terület is – vertikálisan kevésbé, horizontálisan jobban tagolt hullámos síkság. A kistáj É-i részén széles sávban alakultak ki szélbarázdák, kisebb deflációs mélyedések, a D-i részen a nagyméretű parabola- és szegélybuckák a jellemzőek.

Vízrajzát illetően megállapítható, hogy a D-nek lejtő területet a Berettyóhoz lefolyó paralel vízfolyások hálózzák be. Ezek a Konyári-Kálló, Derecskei-Kálló, Kondoros, Tócó. Vízjárásuk megegyezik a Dél-Hajdúság hidrográfiai jellemzésében írottakkal. Három természetes tava van, melyek összterülete 15 ha. Ezenkívül számos mesterséges tározó található a területen. A minimális mennyiségű talajvizet Nyíracsád környékén 4–6 m között, máshol 2–4 m között találjuk. Ennek a területnek is számos artézi kútja van, átlagos mélységük 100 m körüli.

A Dél-Nyírség éghajlata a mérsékelten hűvös és a mérsékelten meleg éghajlati öv közötti átmenetet képviseli. Hasonlóan a Dél-Hajdúsághoz, ez a kistáj is kb. évi 2000 óra évi napsütésben részesül. Az évi középhőmérséklet 9,6–9,8 °C. Az évi csapadékösszeg 560–590 mm. A hótakarós napok száma 40 körül alakul, átlagos maximális vastagsága 18 cm. A kistáj ariditási indexe 1,19–1,25. Az uralkodó szélirány az ÉK-i, második, illetve harmadik helyen majdnem azonos értékkel az É-i és a D-i a leggyakoribb. Az átlagos szélsebesség kevéssel 3 m/s alatti. A csapadék egyes területeken kevés, eloszlása szeszélyes. Főként ez határozza meg a termesztésre alkalmas növényfajtákat.

A mozaikos kistájat lényegében a homoktalajok uralják (80%). Mezőgazdaságilag improduktív futóhomok foglalja el nagy részét, kisrészt humuszos homoktalajok és kovárványos BET található a területen. A makroporózus depozi-

tumokon, főként a kistáj szegélyein – így Sáránd környékén is – réti és mélyben sós réti csernozjom talajok, sztyepesedő réti szolonyecek képződtek. A mélyedésekben gyenge termékenységű réti talajok keletkeztek. A 40–70 cm-es átlagos talajvíz mélységű helyeken lápos réti talajok alakultak ki. Termékenységük a nagy mennyiségű organikus anyag ellenére a túlságosan magas talajvíz miatt alacsony. Összességében a kistáj agrikulturális potenciálja kicsi, szántóföldként inkább a humuszos homokkal takart futóhomok részletek hasznosítottak.

A későbbiek folyamán a meglévő adatok, korrekciós mérések és digitalizált térképek segítségével egy olyan, a maitól minőségileg különböző kísérleti rendszer kialakítása a cél, melynek segítségével a felhasználó in situ képes a megfelelő adatok előhívására akár egy PDA, akár egy notebook, akár egy harmadik generációs mobiltelefon segítségével. További előny származhat az adatok megfelelő szinkronizálásából és egyszerű frissítésének előnyeiből. Internetes platform felállítása esetén az adatok bárki számára hozzáférhetőek lehetnek, sőt, esetleges tulajdonosváltás esetén plasztikusan és egyértelműen ellenőrizhető lesz a föld fertilitása, a bevitt műtrágya mennyisége, a hozamok alakulása és az egyszerű kezelhetőségnek köszönhetően számos többletinformáció könnyedén ellenőrizhető lesz.

Következtetések és javaslatok

Habár az adekvát adatok beszerzése nehézkes és hasonlóan a feldolgozásukhoz, hosszú időt vesz igénybe, mindazonáltal érdemes minél több komplex talajinformációs rendszert kiépíteni hazánkban, hiszen az agrikultúra és agrotechnológia jövőjét mindenképpen ezen irányvonal mentén képzelhetjük csak el.

Egy jól működő talajinformációs rendszer biztos alapját képezheti a növénytermesztéshez köthető szaktanácsadási rendszernek, precíziós mezőgazdálkodásnak vagy döntéstámogató terménymodellezésnek (*Nagy,* 1994).

A fentiek mellett egy komplex talajinformációs rendszer kiépítése elősegíti a NAKP 2000–2006 közötti időszakra meghirdetett (2253/1999. [X. 7.]) kormányhatározat céljait is. Ezen célkitűzések szerint egy olyan földhasználati zónarendszer kialakítása lehet a cél, mely segíti és objektívebbé teszi az EU-csatlakozás után is Magyarország földhasználati kérdéseit, dezignálja az EU átrendeződő dotációs rendszerének potenciális magyarországi területeit. Alapjául szolgálhat a területileg differenciált és egymással ugyanakkor szinkronizált agrárvidék- és környezetpolitika kialakításának is. Direkt földhasználati alapozást adhat az országos hosszú távú területfejlesztési koncepció továbbfejlesztéséhez és az országos területrendezési aspiráció kidolgozásához. Összességében tehát segítheti az ökológiai feltételekhez akkomodáló, fenntartható földhasználati struktúra kialakítását, a fenntartható fejlődés operatív környezethasználati megvalósítását.

Irodalom

Dalsted, K.–Queen, L. 1999: *Interpreting Remote Sensing Data.* Site-Specific Management Guidelines.

Johannsen, C. J.–Carter, P. G.–Morris, D. K.–Erickson, B.–Ross, K. 2000: *Potential Applications of Remote Sensing.* Site-Specific Management Guidelines.

Oosterom, P. 1989: A reactive data structure for geographic information systems, AutoCarto9: 665–74. pp.

Moore, I. D.–Gessler, P. E.–Nielsen, G. A.–Peterson. G. A. 1993 : *Terrain analysis for soil specific crop management.*

Tamás J. 1997: *Térinformatika és a környezeti modellezés* (GIS and Environmental) Modelling.

Németh T.–Pásztor L.–Szabó J. 2002: *A térinformatika alkalmazása vidékfejlesztési feladatok megoldásában.*

Németh T.–Szabó J.–Pásztor L.–Bakacsi Zs. 2000: *Kis- és nagyméretarányú talajtani információk szerepe a Nemzeti Agrár-Környezetgazdálkodási Programban.*

Marosi S.–Somogyi S. 1990: *Magyarország kistájainak katasztere.*

Nagy, J.–Huzsvai, L.– Pető, K.–Kovács, G. 1994: *Validation of crop models based on field experiments.*

TÁRSADALOM-KÖZÖSSÉG ÉS KULTÚRA

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

HOZZÁSZÓLÁS EGY NEM LÉTEZŐ TANYAVITÁHOZ

Kovács Katalin – Váradi Monika Mária

Annak ellenére, hogy néhány elkötelezett szociálgeográfus a kilencvenes évek óta is változatlan vagy éppen új érdeklődéssel[1] követi a tanyavilág, a tanyán élők sorsát, a tanyaproblematika kikerült a társadalomtudományi kutatások fősodrából. Föltehetően éppen a tanyát, a tanyasi életformát halálra ítélő településpolitika „sikere", vagyis a tanyavilág tájanként eltérő mértékű eltűnése felelős azért, hogy a tanyák, a tanyasiak a szakmai – és tegyük hozzá, politikai – diskurzus perifériájára szorultak. A legújabb népszámlálási adatok szerint az elmúlt évtizedben megtorpant a még létező tanyák és a tanyasi népesség több, mint fél évszázada tartó szakadatlan apadása – üteme legalábbis lelassult –, néhány település határában pedig emelkedett is a tanyasi népesség száma. A számok mögött az a tanyavilágban a rendszerváltást követően kiteljesedő összetett, tájanként, településenként különböző, sokszínű *funkcióváltás* húzódik, amelyre *Timár Judit* már 1990-ben felhívta a figyelmet, a tanyafogalom újradefiniálását sürgetve, és visszhangtalan kísérletet téve a nagy múltú tanyavita feleleventésére. Jelen írásunk a Homokhátság Pest megyei területén fekvő tanyás településeken[2] folytatott kutatásaink eredményeire támaszkodva e funkcióváltás természetrajzához kíván adalékokkal, mondhatni, homoki színekkel hozzájárulni.

Márkus István nagykőrösi kutatásai rávilágítottak arra, hogy a tanyák, a tanyavilág kollektivizálást, extenzív iparosítást követő története elválaszthatatlan a hajdani szegényparasztság sorsától. Azok döntő többsége – állapította meg *Márkus* a hetvenes években –, akik a homoki tanyavilág lakói maradtak, egykori szegényparaszt volt, illetve szegényparaszti családból származik, és „utóparaszti módon" a szegényparaszti lét fölszámolásán fáradozik, vagyis termelőszövetkezeti tagként, háztáji családi gazdaságában önkíméletet nem ismerve, „örökös erőfeszítésben", szorgalommal és a mindenkori lehetőségekhez igazodó tanulékonysággal dolgozik azért, hogy magának, de legalább gyermekeinek a

---

[1] *Duró Annamária* és *Csatári Bálint* már a rendszerváltás előtt is folytatott empirikus vizsgálatokat a Duna–Tisza közi és Csongrád megyei tanyavilágban, *Molnár Melinda* érdeklődése fiatal kutatóként fordult a nagykunsági tanyák felé.

[2] Kutatási terepeink: a patinás mezőváros, Nagykőrös, valamint a Ceglédet és Nagykőröst övező tanyás falugyűrű települései, Csemő, Jászkarajenő, Kocsér, Mikebuda, Nyársapát, Törtel..

paraszti és tanyasi létformán kívül teremtsen egzisztenciát. Noha Márkus a hetvenes években azt jósolta, hogy a szegényparaszti sorból érkező utóparasztok utolsó csoportjai egy-másfél évtizeden belül kilépnek a tanyavilágból és paraszti múltjukból, a kilencvenes évek derekán megkezdett nagykőrösi kutatásaink egyik tapasztalata az volt, hogy a törekvő szegényparasztság leszármazottai a következő generációval sem koptak ki a tanyavilágból, annak ellenére, hogy új tanya építésére nem kaptak engedélyt, és hogy sorra zárták be a tanyasi iskolákat. A szegényparasztság tanyavilágban való megkapaszkodásának okai a hetvenes évek második felétől kristályosodtak ki. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ekkor már viszonylag konszolidált munkahelyet és az alacsony bérek ellentételezéseként a háztáji gazdaságot támogató attitűdöt kínáltak tanyán élő dolgozóiknak. Ennek, valamint a nők háztáji gazdaságban való aktív részvételét lehetővé tevő gyermekgondozási segély bevezetésének eredményeként a mezőgazdasági nagyüzemekben maradó közép- és fiatal generáció tagjai számottevő családi gazdaságot tudtak kialakítani. A szövetkezetek jó alkupozícióban lévő csoportjai számos kedvezményt tudtak kialkudni maguknak: kedvezményes, a családi gazdaság igényeit is respektáló géphasználat alakult ki, a nyolcvanas évektől pedig megindult a háztáji gazdaságok felszerelése a leselejtezett szövetkezeti gépekkel. Ami a nyolcvanas évek végére végleg megszűnt a tanyavilágban, az a sok gyermekre, gyermekmunkára is építő (szegény)paraszti gazdálkodás. Ami született helyette, az a féllábbal a nagyüzemben, féllábbal a kisüzemben álló, tanyán élő, legfeljebb két-három gyermeket nevelő család, amelyben a családfő jellemzően szakmunkás (traktoros, kombájnos), a feleség, ha szerzett is szakmát, mihelyt tehette, otthon maradt a gazdaságban és a gyerekek mellett. A háztáji gazdaságnak kedvező körülmények között a családok jelentős gyarapodást tudtak felmutatni, és ez a tény jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy e szegényparaszti háttérből induló generáció nem menekült el a tanyavilágból.

Ezek a tanyasi családok a szövetkezeti átalakulás során földhöz, eszközhöz, jószághoz jutottak és lehetőséget kaptak arra, hogy önálló, a termékszerkezet, a családi munkamegosztás, az önellátás és piacra termelés, a gazdaság és háztartás egymáshoz való viszonya tekintetében a paraszti gazdaságokra hasonlító kisüzemeket hozzanak létre. Nagyon fontos, hogy tudatosítsuk: *a szegényparaszti háttérből érkező tanyasi gazdálkodók számára alapvetően újszerű, tartást és önbizalmat nyújt az a tény, hogy ha mégoly csekély, de saját tulajdonhoz jutottak* – elsőként a szegényparaszti nemzedékek hosszú láncolatában. Tapasztalataink alapján azonban úgy tűnik, hogy megkésett történelmi lehetőségről beszélhetünk; a tulajdon, a „magam ura vagyok" paraszti öntudata, a családtagok és a kisgazdaságok közötti kooperáció nem képes védelmet biztosítani a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságával, a tőkehiánnyal szemben, és ez sebezhetővé teszi a gazdaságokat. Ha mód nyílik rá, a családok arra törekszenek, hogy több lábon állva teremtsék meg biztonságukat, hogy legalább a felnőtt családtagok

egyike állandó munkahellyel és fizetéssel rendelkezzen. A gyerekek útja is többnyire kifelé mutat a családi gazdaságból – ha nem is a tanyavilágból; a szülők generációja azért feszül meg utóparaszti módon a családi gazdaságban, hogy gyermekeik önálló életkezdését a mezőgazdaságon kívül, és ha lehet, a városon, de legalább a városhoz vagy a köves úthoz közeli tanyán biztosítsa.

Ami a 'történelmi távlatokat' illeti, annyit bizton állíthatunk, hogy míg korábban a szövetkezeti munkavégzés és háztáji gazdálkodás összefonódott terepén nyílt mód az utóparaszti ambíciók érvényesítésére, addig a szövetkezeti átalakulást követően a mégoly csekély saját tulajdonon alapuló paraszti kisgazdaságok kínálták a megkapaszkodás, a gyarapodás váratlan és örömmel fogadott esélyét. Ha a piaci viszonyok és az agrárágazat tartós válságának szorításában ez a lehetőség törékenynek bizonyult is, a kilencvenes években felvillanó perspektívák és a tanyavilágban maradt szegényparaszti hátterű családok gazdálkodási és munkakultúrájának, ambícióinak találkozása *legalább egy évtizeddel hosszabbította meg az utóparasztság fölszámolódásának múlt század dereka óta tartó folyamatát.*

A földtulajdon rendezése nem pusztán a tanyasi utóparaszti kisgazdaságok számára hozott új lehetőségeket. A *hajdani nagy- és középbirtokos családok városon, faluban lakó, középkorú vagy annál idősebb leszármazottai* a kárpótlás során nem egyszer jutottak jelentősnek mondható birtokhoz. Többségük nem táplált gazdálkodói ambíciókat, és bérbe adta földjét, akadtak azonban néhányan, akik őseik példájának igézetében virágzó tanyasi gazdaságot, vagy egy korszerű farmgazdaságot akartak kialakítani, akkor is, ha maguk évtizedeken át semmiféle „huzalmat" nem éreztek a mezőgazdaság iránt. A gazdaság kiépítésében ki-ki előrehaladt, ám a *hiány* több értelemben is e gazdaságok megtorpanásához, az ambíciók csökkenéséhez vezetett. A Homokhátság termőhelyi adottságai okán a régi/új gazdák számára a vegyes, szántóföldi növénytermesztésre és jószágtartásra alapozott vegyes gazdaság kiépítése bizonyult kézenfekvő alternatívának. A belterületi állattartás korlátozása az állományukat a városi, falusi portákon tartó termelőket arra kényszeríti, hogy gazdaságuk központját külterületre telepítsék, ez azonban még akkor sem egyszerű feladat, ha a gazdasághoz tanya is tartozik. A belterületi lakástól való távolság, az utak minősége, az infrastruktúra színvonala, a leendő gazdaságba ültethető „bérlő" személye: megannyi mérlegelendő szempont, és rendre kiderül, hogy *a gazdaság kitelepítésének költségei túl magasak.*

Úgy tapasztaltuk, hogy a belterületen élő földtulajdonos, tanyával is rendelkező gazdák és gyerekeik sem kívánnak tartósan – de még ideiglenesen sem – külterületre költözni. A gazdaságok fennmaradását ez a tény azonban igencsak veszélyezteti. Noha az utóbbi években feléledni látszik a tanyás bérleti rendszer, ez csupán térbeli szerkezetének elemeiben hasonlít a klasszikus modellre: a gazda belterületi házában él és onnan irányítja gazdaságát. A mai bérlők hely-

zete inkább a tanyasi cselédségére hasonlít; a lakhatás, némi fizetség mellett, esetleg csekély mértékű jószágtartás, konyhakert, néha egy kis darab föld művelése fejében gondozzák az állatokat, karbantartják a tanyát. Többségük szociálisan lecsúszott, munkanélkülivé vált, gyakran életviteli problémákkal küszködő magányos férfi, vagy kisgyermekes család; a szegénység elől menekülve, fedél és élelem reményében szegődnek el, húzódnak ki a tanyákra. Helyzetük minden szempontból instabil, és szemben a hajdani tanyás bérlők lehetőségeivel, s főként szegényparaszti ambícióival, semmilyen esélyük nincs arra, hogy fölkapaszkodjanak a saját tanyával, mégoly csekély földdel, jószágállománnyal rendelkező tanyasi kistermelők közé. Még ha rendelkeznek is a gazdálkodáshoz szükséges ismeretekkel, lehetőségeik és korlátozott ambícióik a további lecsúszástól való megmenekülést, legfeljebb az önellátást teszik számukra reális perspektívává.

A régi/új tanyás gazdaságokra jellemző gazdálkodás és határhasználat ugyan egyes elemeiben emlékeztet a tradicionális szerkezetre, de – eltekintve a piac ingadozásaitól és az értékesítési problémáktól – szinte mindig hiányzik valami: tőke, épület, infrastruktúra, egészség, erő, szaktudás, tanyába ültethető ember, gazdálkodni kívánó utód ahhoz, hogy kialakulhasson a belterületi lakás és külterületi gazdasági egység közötti egyensúly. A hajdani modell újra már nem teremhető.

Az utóparaszti kisüzemek, a régi/új közepes méretű (50–200 hektáros) tanyás gazdaságok elmúlt évtizedben befutott és ezredfordulós perspektívából belátható pályája alapján talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy *a gazdálkodó tanyák jelentős hányadának útja egy évtizeden belül a lakó-*, illetve *hobbi-* vagy *víkendtanyák felé ágazik el.*

A tanyavilág a rendszerváltást megelőzően sem csupán a mezőgazdasági nagyüzemek szegényparaszti származású tagjainak, dolgozóinak lakóhelye és háztáji gazdaságának színtere volt; ipari munkások lakóhelyeként vagy külterületre szorult elesettek menedékeként is szolgált, s már a hetvenes években fölbukkantak a határban a víkendtanyák. A nyolcvanas években pedig, a szuburbanizáció sajátos, alföldi változataként, megindult a kiköltözés a mezővárosokból a közeli tanyavilágba. A kilencvenes években felerősödött a tanyák funkcióváltása; ez a lakó- és üdülőfunkciójú tanyák növekvő számát eredményezte. A Homokhátságon szerzett tapasztalataink szerint ugyan a Dél-Pest megyei tanyás településeken is mind több külföldi (elsősorban holland) és magyar (városi) tulajdonos szerez magának nyári kikapcsolódást szolgáló tanyaépületet, a tanyavilágot a közeli jövőben nem a rekreációs célú migráció rajzolja a maga képére.

A tanyák rendszerváltást követően kibontakozó *funkcióváltása szorosan összefügg* azokkal a *migrációs folyamatokkal*, amelyek alapvetően átalakíthatják a tanyás települések, a tanyavilág demográfiai és társadalmi szerkezetét. Kutatási

terepünkön elsősorban Dél-Pest megye tanyás falvaiban (a Cegléd és Nagykőrös körüli tanyás falugyűrűben) jelentek meg, s bontakoztak ki mind intenzívebben a rendszerváltást követő évek legmarkánsabb tér- és társadalomalakító folyamatai. Első helyen a *lakóhelyi szuburbanizáció*t kell említenünk: a tanyás falvakba a legtöbb új beköltöző a szomszédos mezővárosokból érkezik. A beköltözők motivációi között nyilvánvalóan szerepet játszik a csendes, egészséges környezet, de a környezetnél nagyobb súllyal esnek a latba a városinál alacsonyabb ingatlanárak. Ugyancsak az olcsóbb megélhetés reménye vonzza a községekbe a bevándorlók másik nagy csoportját, a jellemzően fiatal, gyermekes fővárosi családokat. Míg Budapestről a *szociális szuburbanizáció* veti ide a családokat, az ország távolabbi, elsősorban keleti vidékeiről a *szociális migráció* hullámain azok érkeznek, akiket a könnyebb megélhetés, a főváros közelségéből fakadó munkalehetőségek reménye csábít Pest megye délkeleti szegletébe. A térség településein a legerősebb és következményeit tekintve legsúlyosabb népmozgalmi folyamatnak a szociális szuburbanizációt és migrációt nevezhetjük, amely a szegény vagy elszegényedéssel fenyegetett családok menekülését jelenti a tanyás falugyűrűbe; a beköltöző családok az esetek többségében városi szegényekből falusi, tanyasi szegények lesznek.

A szegénység nem új keletű jelenség a tanyavilágban, hiszen a kollektivizálástól kezdődően a tanyák és tanyasi lakók számának csökkenése és az, hogy az ezzel összefonódó szelekciós folyamatok eredményeként folyamatosan magas volt a tanyán élő idősek, jellemzően a megözvegyült, egyedülálló asszonyok aránya, és az elesett egzisztenciák kihúzódása a külterületre, sem nevezhető előzmények nélküli migrációs folyamatnak. Az elsősorban demográfiai tényezőkhöz (életkor, családi, egészségi állapot, gyermekszám) kötött *régi* típusú *szegénység* nem szűnt meg létezni a tanyavilágban, de megjelent a szociológiai diskurzusban *új szegénység*nek nevezett jelenség is, amely a piacgazdaságra való átmenettel, a munkanélküliség tömeges megjelenésével függ össze. A munkanélküliség, a szegénység, az elszegényedés fenyegető perspektívája nem csupán az újonnan betelepedőket érinti; a piacgazdaságra való áttérés, a mezőgazdaság átalakulása megroppantotta a helyi gazdaság szerkezetét, megrendítette az ott élők egzisztenciális helyzetét is. Az elhúzódó válság mélységét lakmuszpapírként jelzi a munkanélküliség tartós fennmaradása, amiben a helyi és térségi gazdaság elhúzódó regenerálódása éppúgy szerepet játszik, mint a munkaképes korú népesség alacsony képzettségi színvonala. Az alábbiakban a szegény tanyasi családokkal készült interjúk alapján igyekszünk röviden számba venni azokat a tényezőket, amelyek a családokat a szegénység fogságában tartják.

A tanyasi szegény családok tagjai mindegyike alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik; a férfiak között akad, akinek szakmunkás-bizonyítványa van, a nők legfeljebb a nyolc osztályt végezték el. Míg a férfiak megélték a munkanélküli-

ség sokkját a kilencvenes években, az asszonyok többsége, ha dolgozott is valahol, rövid ideig, betanított vagy segédmunkásként helyezkedett el, és jellemzően még azelőtt házasodott meg, illetve vállalkozott gyermekszülésre, mielőtt munkahelyéről elbocsátották volna. A tanyasi szegény családokban élő felnőttek többségének nem volt lehetősége és ideje arra, hogy az első gazdaság, az intézményesített munka világába integrálódjék. Ma szabályt erősítő kivétel, ha a családban valaki állandó munkahellyel rendelkezik, a tipikus modell szerint *az asszony otthon van a gyerekekkel, a férfi alkalmi, napszámos munkát vállal a mező- és erdőgazdaságban, valamely vállalkozó alkalmazottjaként, természetesen feketén.* Az évek óta bejelentett munkahely nélkül élő emberek számára a fekete munkavégzés az egyetlen megoldás, amely az alkalmazónak jól fölfogott érdeke, az alacsonyan kvalifikált munkanélkülinek szinte kizárólagos lehetősége, és amely fölött – hiszen munkát, akár közmunkát biztosítani csak keveseknek tud, és a szétoszthatő szociális támogatásokat növelni nem képes – az önkormányzat is kénytelen szemet hunyni. Ugyanakkor a családok összeroppannának az állami/önkormányzati támogatások nélkül, hiszen az alkalmi jövedelem esetleges, kiszámíthatatlan, nem tervezhető. A szegény családok megélhetési, pontosabban túlélési stratégiáinak sarokköve, hogy a biztonságot a *gyermekek,* illetve az utánuk járó *állami támogatás* jelenti. A szegény családok tehát mind *foglyai annak a csapdának,* amely a fekete, alkalmi és idénymunkákból és a szociális ellátórendszer különböző csatornáiból érkező, egymást kiegészítő források, valamint a fekete munkavégzés és a családi munka- és szerepmegosztás összeegyeztethetősége révén, rövid távon stabilitást, a család fenntartását biztosítja, hosszú távon azonban megakadályozza a visszatérést a munkaerőpiacra, és hozzájárul a munkanélküliség és szegénység újratermelődéséhez.

Ami a szegénység hétköznapjait illeti, a családok nehezen jutottak a többnyire komfort nélküli kis tanyához, amelyben ma meghúzzák magukat, és szerencsésnek számít az, aki a belterület határán épülő – silány minőségű, gyakran félkész – szocpol-lakások egyikéhez hozzá tud jutni. A családok bevételei összességében a napról napra élést teszik csak lehetővé, a pénzszűke, a hiányzó, vagy legfeljebb részleges önellátás okán táplálkozásuk szegényes, egyoldalú, amit főként a gyermekek sínylenek meg. Takarékoskodni csak az étkezésen tudnak, ruhára vagy más „luxuscikkekre" amúgy sem költenek. Az anyagi nyomorúság, a kiszolgáltatottság szinte mindig kéz a kézben jár a megromlott egészségi állapottal, ráadásul e szegény családok nagyon törékenyek, mert nem támaszkodhatnak erős családi, közösségi hálóra, hanem izoláltan, befelé fordulva élnek. A szakképzetlenség, a munkanélküliség, az alacsony szintű jövedelem, a tartalékok teljes hiánya, a magas gyermekszám, a rossz lakásviszonyok, a megromlott egészségi állapot, a szociális kapcsolatrendszer hiánya vagy gyengesége együtt vezetnek a szegény családok térbeli, gazdasági, társadalmi, kulturális szegregációjához és kirekesztettségéhez, amelyből nem csupán kitörési lehető-

ségük nincs, de helyzetük a következő generációban is nagy eséllyel újratermelődik.

A szegénység újratermelődésének, és így egyfajta *tanyasi underclass* kialakulásának veszélyére megrendítő szikársággal hívják fel a figyelmet a tanyás községek óvodáiban és általános iskoláiban gyűjtött adataink. A számok arról tanúskodnak, hogy a tanyasi és/vagy roma családokból érkező gyerekek szülei között szignifikánsan nagyobb a tartós munkanélküliek aránya, mint falusi társaiknál; a tanyáról érkező, illetve cigány gyerekek között találkozhatunk a részképesség- és magatartászavaros, speciális képzésre szoruló kisdiákok túlnyomó többségével, míg a különösen tehetségesnek ítélt gyerekek egytől egyig falusi (belterületi), nem roma környezetből érkeznek. Ha egy iskolában kisegítő, gyógypedagógiai oktatás folyik, akkor az érintett gyerekek 80–90 százaléka cigány származású. Az általános iskolák jogos sikerként könyvelik el, hogy az utóbbi években megnőtt a gimnáziumot, illetve érettségit is nyújtó szakközépiskolát választó továbbtanulók száma, a tanyáról érkezett, illetve roma gyerekek számára azonban az alacsony munkaerő-piaci értékű szakiskola jelenti az elérhető továbbtanulási pályát. Kutatási tapasztalataink tehát megerősítik azon elemzések eredményeit, amelyek a cigány gyerekek iskolai, és majdani munkaerő-piaci hátrányairól tudósítanak, ugyanakkor láthatóvá teszik, hogy a hátrányok halmozódása a tanyasi (nem roma) szegény családokat is reménytelen helyzetbe taszítja. A munkanélküliség, a szegénység az oktatási intézményrendszer szelekciós mechanizmusainak közvetítésével a következő nemzedékben igen nagy valószínűséggel újratermelődik, ami nem csupán azt jelenti, hogy „készül második munkanélküli nemzedék", hanem azt is, hogy egyre erősebben látszanak egy olyan roma és nem roma tanyasi underclass körvonalai, amelynek tagjai véglegesen kirekesztődnek a társadalomból.

A tanyavilág tablóján az utóparaszti kisüzemek, a középüzemek egyre halványulnak, a gazdálkodók a kisebbséget alkotják, és folyamatosan kopnak ki a tanyákról. A tabló legmarkánsabb vonású szereplői a szegények; *a tanyák mindinkább a szegény családok menedékévé, s egyúttal csapdájává válnak.*

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A VIDÉKI ÉLETFORMÁHOZ KÖTŐDŐ KULTURÁLIS ÉRTÉKEK, HAGYOMÁNYOK A MÁTRAALJÁN

Wachtler István – Pálos Lászlóné – Nagy-Kovács Erika

A népi kultúra képviselője Magyarországon a parasztság volt, de más rétegek, kézművesek, pásztorok részben vagy egészben szintén e kultúrában éltek. A magyar népi műveltség a gazdasági és társadalmi tényezők hatására fejlődött, alakult. Ez figyelhető meg a Mátraalján is.

Mátraalja az „a hely, ahol a Nap és a Hegy összeér", igen változatos, sajátos mikroklímájú, ősidők óta lakott. E hegyes-völgyes, eléggé elzárt terület etnográfiailag Magyarország egyik legérdekesebb része. Az e vidéket magában foglaló terület lakóit összefoglaló néven palócoknak nevezzük. A palócság mindig féltőn vigyázott tárgyi és szellemi értékeire, hagyományaira. Életmódját nagyban befolyásolták a természeti körülmények. Meghatározó szerepet játszott az erdő: munkát, élelmet, tüzelőt, az állatoknak legelőt, takarmányt, mezőgazdasági és háztartási eszközökhöz, épületekhez alapanyagot nyújtott.

Gyöngyöspata, ez a festői, dombos környezetben fekvő mátraalji falu Gyöngyöstől északnyugatra 12 km távolságra található. Népi kultúráját, hagyományait a megyében ez a település őrizte meg legtovább, s ebben a faluban a mai napig megfigyelhetők a parasztság kulturális értékei, hagyományai. A faluba érkező idegen rögtön megérzi a „másságot" az itteniek beszédén, szokásain, viseletén, népi kultúráján. A falu lakói ma is sokat tesznek azért, hogy hagyományos életmódjuk, kultúrájuk fennmaradjon.

Gyöngyöspata hajdan a térség egyik legfontosabb települése volt, nevét az Aba nemzetségbeli Pata vezér nevéből eredeztetik. Mint az Aba nemzetség birtoka egyúttal egyházi központ, az egri püspökség főesperesi székhelye is volt, s ez a település szellemi életére, az itt élő parasztság műveltségére nagy befolyással volt. Az egyházi ünnepek, a szentek napjai szélesítették a parasztság szokásvilágát. A falu első templomát a XI. században a hajdani várdombon építették föl román stílusban. A jelenlegi gótikus templom részben a XII. században épült, s folyamatos átalakítások, bővítések során nyerte el mai alakját. Itt található a magyar művészi gyakorlatban teljesen egyedülálló főoltár, a Jézus családfáját ábrázoló ún. Jessze-fa, melyet hársfából faragott a szobrász (*1/a kép*). A kő oltárasztalt burkoló faborítás virágos rétet ábrázol, közepén a gyertyapadon

fekszik Izai (Jessze, vagy ahogy a pataiak hívják, Jekse) életnagyságú szobra, melynek törzséből hatalmas fa sarjad. Ennek ágai tojásdad alakban keretezik a Mária születését ábrázoló festményt. A fa ágain Jézus ószövetségi ősei (királyok, próféták, köztük Salamon, Dávid) ülnek, az összehajló ágakon pedig Mária trónol, karjában a kisdeddel (*1/b kép*). A fa két oldalán egy-egy kandelábert tartó angyal áll, gyertyáik megvilágítják a fatörzsön nyíló tabernákulumajtót. A 8 méter magas Jessze-fa törzsén iratszalagokon az Énekek énekéből vett idézetek olvashatók.

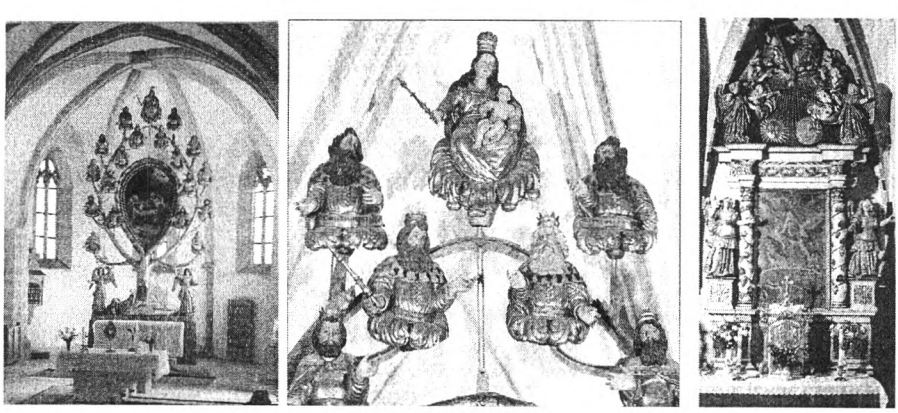
Az 1400-as évek második felében került a templom felszerelésébe egy nagy értékű ötvösremek, egy 21 cm magas, aranyozott ezüstből kalapált, öntött, filigrános, bőrtűs kehely, melyre a filigrán sodrott drótszálakat és a granulált golyócskákat (ezek neve a bőrtű) egyedileg forrasztották.

A templom déli hajójában látható még az 1653-ban állított, barokk stílusban készült Szent Mihály oltár (*1/c kép*). Az oltárképen az arkangyal alakját keretező szőlőindás csavart oszlopok mellett az erényeket jelképező páncélruhás angyalok állnak, az oromzaton a Nap és a Hold felett trónoló, angyalkórussal körülvett Szentháromságot látjuk. A szőlőindás motívum utalhat a település lakóinak foglalkozására is.

Pata népének egész életére nagy hatással volt az egyház, vallási élet, erkölcsének pallérozását, iskolázását korántsem a földesúr, hanem a falu plébánosa irányította. Erre bizonyíték egy XVI. század elejéről fönnmaradt, s az Országos Széchényi Könyvtárban található Gyöngyöspatai Graduálé, a mise énektételeit tartalmazó kóruskönyv. Ennek másolata megvan, ugyanis ezt a középkori könyvet az egyik iskolamester lemásolta, s a XIX. század végéig ezt használták a falu iskolájában.

1. kép

A gyöngyöspatai templom

A patai nép életére nemcsak az egyház volt nagy befolyással, hanem a földrajzi körülmények is meghatározóak voltak. A vulkánikus eredetű Mátra déli lejtői ideális körülményeket teremtettek a térség legnagyobb történelmi borvidékének kialakulásához. Pata ezeréves történetéből legalább ötszáz éven keresztül a szőlő és a bor volt a meghatározó tényező, mely a település lehetőségeit, sikerét vagy kudarcát, jólétét és gazdagságát meghatározta. A szőlőművelés a térségben nem volt ismeretlen, a honfoglalók már készen találták a Kárpát-medencében a borkészítés tudományát. Az évszázadok során az itt lakók az erdők irtásával egyre több irtványföldhöz jutottak, ahol megnőtt a szőlőművelés szerepe. A XV. századtól kezdve fokozatosan gyarapodtak a szőlőterületek, amely hosszú időn keresztül meghatározta az egész Mátraalja, így Gyöngyöspata fejlődését is. A szőlőtermesztés helyi jelentőségét mutatja az is, hogy a XVI. század végétől az egész térségben elterjedt a patai nevűként emlegetett budai icce, pint, illetve a tizenhat iccés, nyolcpintes gyöngyösi (kassai) borköböl. (A patai icce = 0,7889 liter, 2 patai icce = 1 patai pint, 8 patai pint = 1 patai borköböl –12,62 liter).

A középkorban ezen a területen a fehérszőlő termesztésével foglalkoztak, a XVIII. századtól kezdték termeszteni a vörösborszőlőt, az ún. török szőlőt, mely balkáni eredetű.

A bor erjesztésére, tárolására, érlelésére épületekre volt szükség, ezért a településhez szervesen kapcsolódó pincéket hoztak létre (*2. kép*). A Mátraalján található pincék többsége andezittufába vájt pince. Építettek kőboltozatos és vájt (házi) pincéket is, de a borok nagy részét andezittufába vagy homokfalba vájt, majd kővel, téglával kirakott tornácos vagy gádoros lyukpincékben tárolták, melyek egymás mellett vagy fölött utcaszerű pincesorokat alkottak. A paraszti pincesorok, az ún. lyukpincék rövidek, kis keresztmetszetűek, általában csak a család igényeinek kielégítésére szolgáltak. Gyöngyöspatán a falu feletti domboldalon egymás mellett, keskeny parcellában helyezkednek el, pincesorokat képezve, melyek a táj és a falu kulturális szépségei közé tartoznak. A kőbevájt borospincék csoportosan helyezkednek el a Vár és a Kecskekő alatt, a Pipis-hegyen és az Alszögön. Számuk megközelíti az ezret. Ezek a pincék két részből állnak, az előtér a borház, ahol a pinceeszközök (prés, kád, daráló, szivattyú) találhatók, itt végzik a szőlő feldolgozását, majd egy ajtón keresztül, lépcsőkön lehet lejutni a pincébe, ahol a hordók állnak. A jó pince falán mindig ott található a nemespenész. A tél kevésbé dolgos időszaka általában a pincézés ideje volt. Jó barátok, rokonok, komák alkalmanként mindig más gazda pincéjében gyűltek össze egy kis beszélgetésre, iszogatásra, danolgatásra. Mindenki vitt magával kenyeret, kolbászt, szalonnát, a házigazda pedig a bort adta hozzá. Ma ezt a szerepet a borút tölti be. 1998-ban jött létre a Mátraaljai Borút Egyesület, melynek Gyöngyöspata is tagja lett. Épp ezért, hogy az idegeneknek, a faluba látogatóknak a paraszti élet kultúrájából ízelítőt adhasson. A szőlő és a

bor alakította ki ezt a szövetséget, azért is, hogy a borkultúrával kapcsolatos ismereteket átadhassa, bővítse, s összekapcsolja a klasszikus turistaprogramokkal, tájjellegű gasztronómiai élvezetekkel, történelmi nevezetességek megtekintésével. Éppen ezért a meglévő pincéket már úgy alakították át, hogy vendégfogadásra alkalmasak legyenek, s a borkóstolással együtt egy kis falatozásra is lehetőség nyíljon. Így hozták létre, illetve alakították ki a Nandi Vendégházat, amely az Arany János utca 10. szám alatt lévő volt dézsmapince. Ezt a pincét a műemléki szempontból világhírű patai templommal egyidőben vághatták, hosszú ágú, nyaktagokkal tagolt, füstkürtőkkel ellátott. A fölötte levő házat vendégházzá alakították, melynek szobái kényelmesek, pihenésre, kikapcsolódásra igen alkalmasak. Középkori pincéjében kiváló patai borokat kóstolhatnak a faluba látogatók, s előzetes bejelentés alapján helyi specialitású ételek elfogyasztására is lehetőség nyílik.

2. kép

A gyöngyöspatai várhegy pincéi

Gyöngyöspata azon kevés települések egyike volt, amely történelme folyamán sohasem néptelenedett el, lakossága folyamatosan itt élt. A patai emberek többségének a szőlő és a gyümölcstermelés biztosította a megélhetést. Emellett az asszonyok a földjükön megtermelt kenderből, lenből télen fonták és szőtték a vásznakat, melyekből ruhájukat – inget, gatyát, pendelyt, lepedőt, törülközőt, stb. készítettek. Nagy jelentősége volt a kendervászonból készült viseleti daraboknak, az alsó- és felsőneműknek egyaránt. Gyöngyöspatán ezeket az emberek évszázadokon keresztül házilag maguk készítették és a hétköznapokon ezeket viselték, melyek igen egyszerűek, díszítetlenek voltak. A palóc viselet, így a patai is a XIX. századtól kezd színesedni (*3. kép*). A XIX. század közepétől a szőlő eladásából többletbevételhez jutottak, s ebben az időben jelennek meg a kézműiparnál olcsóbb gyári termékek, melyek lehetővé tették a jobb minőségű,

díszesebb ruhaanyagok megvásárlását, melyeket a helyi lakosság saját ízlésére formált. Csodálatosan szép, tarka és nagyon gazdag népviselet alakult ki Gyöngyöspatán, melyet az 1960-as évek végéig viseltek. A kivetkőzés folyamata lassan befejeződik ebben a faluban is. A néprajzosok közel ötven éve kutatják, gyűjtik tervszerűen és szakszerűen a gyöngyöspatai népviseletet, a helyi szokásokat.

3. kép

Gyöngyöspatai népviselet

Ezeket a múzeumokban (Egerben, Gyöngyösön) őrzött tárgy- és fotógyűjtemény mutatja be, valamint a községben létrehozott tájház ismerteti meg a patai ember életét, viseletét. A patai népi kultúra megőrzését hivatott teljesíteni az 1971-ben megalakult hagyományőrző együttes, a Mátrai Egyesült Pávakör, mely a hagyományok és a régi népdalok összegyűjtésével továbbviszi és őrzi elődei színpompás örökségét, a gyönyörű palóc népviseletet, illetve az itt élők kultúráját. Sajátos szép látványt nyújt a nőkből, férfiakból álló együttes, amely a faluban rendezendő programokon mindig jelen van.

Az ünnepi patai népviselet mint már említettem, rendkívül változatos, rendkívül színes volt. A díszes öltözetek felvonultatásának seregszemléje hagyományosan a templomban történt. Az egyházi ünnepeken, jeles napokon viselt ru-

hák mind színösszeállításukban, mind díszítésükben a legváltozatosabbak voltak, igen drága anyagból készültek. Anyaguk általában brokátselyem, vagy bársony volt. A népviselet kora mára lejárt, de manapság is látható még. Minden év szeptemberének első vasárnapján körmenetet tartanak a faluban, ahol a patai hagyományőrzők népviseletben vonulnak fel. Ugyanígy évente mindig szeptember második vasárnapján kerül sor a szüreti felvonulásra. A szüreti felvonulás szokása csak a XIX. század végén alakult ki és ettől kezdve terjedt el a faluban. Igen látványos a népviseletbe öltözött sokadalom. A menetet 6–8 lovas legény vezeti gatyában, lajbiban, utánuk jönnek az ún. „lárvások", női ruhába öltözött férfiak, majd a kardos legények, akik kapuszerűen feltartott kardokkal a virágcsokrot vagy kosarat vivő lányokat óvják. Őket négy fehérruhás lány követi, akik a szőlőből összeállított szüreti koszorút viszik. Mellettük két csősz halad, vigyázva a szőlőre. Fölvonul még szüretelő szekér, amelyen kád, prés van, valamint bort osztogató jókedvű szüretelők, maskarások, s a falu népe.

Ezek a szokások, hagyományok ma is élnek, s ha egy idegen betéved Gyöngyöspatára, ízelítőt kaphat a vidéki életből, megismerheti a paraszti kultúrát. Ezt népszerűsíteni kell, különböző programokra hívja fel a figyelmet, s akkor biztos nem halnak ki a szokások, hagyományok, hanem tovább élnek, ha nem is olyan formában, mint pár száz évvel ezelőtt.

Irodalom

Bodnár L. 2001: *A Mátraaljai Borvidék.* Vámospércs.

Csizmadia L.–Szelényi K. 2001: *Mátraaljai borok könyve.* Budapest, 81 p.

Dercsényi D. (szerk.) 1978: *Heves megye műemlékei.* Budapest.

Horváth L. 2000: *Gyöngyöspata.* Budapest, 208 p.

Lévárdy F. 1992: Gyöngyöspata – Plébániatemplom. *Tájak korok múzeumok kiskönyvtára,* 156. Budapest.

Kasza S. (szerk.) 1998: *Magyarország Kisrégiói. Heves megye. Mátraalja.* Budapest.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

HAGYOMÁNYOK ÉS JÖVŐKÉP

Szekeres János

Régen az egyszerű falusi emberek többségében megvolt a bölcsesség. Tudták a helyüket és a dolgukat. A mai szociológia nyelvén mondva szerepük és státusuk összhangban volt. A természeti és társadalmi törvényekhez való igazodásukat a hagyományok segítették. A törvénytisztelet kialakításában a faluközösségnek meghatározó jelentősége volt.

Az évszakok ciklikusságához igazodó életritmus megkönnyítette az eligazodást az alapvető mezőgazdasági munkákban, sajátos stabilitást és az állandóság érzését alakította ki a falusi lelkületben.

A falusi életmód természetközelisége, a ciklikus állandóság, avagy az állandó ciklikusság megtapasztalása, a hagyományok mindennapi megélése, a termőföld felelősségteljes birtoklása alapozta meg a XX. századi autonóm parasztság öntudatát, emberi méltóságát és stabilitását.

Megvolt a termelés folyamatos biztonságát képező földtulajdona, és ami ennél sokkal fontosabb, kialakult a tudatalattijában a vetés kockázatát vállaló, termést remélő, rendíthetetlen hit. Ennek a hagyományokban gyökerező, mindenek felett álló hitnek az előrevetítése jelentette a falu jövőképét.

Németh László, de különösen *Karácsony Sándor* jeleníti meg néplélektanában a falusi bölcsességnek, a „szofokráciának" a nemzetmegtartó szerepét. Ennek jelentősége elméleti síkon megjelenik a népi-urbánus vitában is. *Németh László* rámutat, hogy a dzsentri közigazgatáson és a zsidó, német, cseh ipari – kereskedő – pénzvilág modernizációján alapuló úri Magyarország mostohán bánt a megtartó erővel, a hárommillió magyar paraszttal.

A kommunizmus azzal, hogy a létalapját képező termőföldet „kollektivizálta", halálosan megsebesítette a magyar falut. A rendszerváltozás kárpótlási trükkjeivel, a részvények 10%-on történő elcsalásával megadta a kegyelemdöfést a földtulajdonhoz való viszonyában deformált, önállóságát vesztett falusi társadalomnak. A ciklusonként csapongó, koncepcióhiányos, napjainkra családigazdaság-ellenessé váló vidékpolitika, a mezőgazdaság eltartóképességének megkérdőjelezése, a helyben boldogulás lehetőségének tagadása, a 25%-os diszkriminációs ajánlat már a temetés hangulatát idézi.

Most, az Európai Unióhoz való csatlakozás pillanatában a néhány stabil, több lábon álló gazda sírva kényszerül a két-három tejelő szarvasmarhája levágására. A hízott sertés árának katasztrofális helyzete a maradék lehetőségétől

fosztja meg a falusi embert. A legelők kiüresednek, elvadulnak. A rendszeres szociális segélyre szorulók köre növekszik, az önkormányzatok szegényednek.

A régen biztonságot adó, árnyas szülőföld másod-, harmadrendű lakhellyé silányul. Elhalnak, pontosabban elhaltak a színes népi hagyományok, amelyek a falusi élet értelmét, esszenciáját jelentették. Néha ugyan egy-egy stilizált eleme előkerül, mint egy műkedvelő előadás, de ma inkább nézője, mint részese a falu népe a mutatványnak.

A hagyományok elsorvasztásában döntő szerepe volt a politikának. Egyrészt azért, mert a hagyományok többsége szakrális jellegű, illetve átszövi a népi vallásosság, helyenként a babona. Természetesen van értelmét vesztett szokás is. Például ilyen a jégvágás, búzahordás. De a falu népének kicserélődése és a médiafüggőség kialakulása sem kedvezett a hagyományok ápolásának.

A hagyomány vagy népszokás térvesztését eleve meghatározza a társadalmi viszonyok sajátos átalakulása. A Magyar néprajzi lexikon szerint ugyanis „hatósugara annál szélesebb, mennél zártabb társadalmi viszonyok, intézmények és ideológiák közt hat, s annál szűkebb, minél nyitottabb, kísérletezőbb társadalmi alakulatban érvényesül."

Ma már csak néhány falusi öreg emlékében és a néprajzi szakirodalomban élnek a faluközösséget mozgósító színes népszokások, melyek többsége mindenütt megtalálható volt, csak egyes elemei variálódtak településenként, vidékenként.

A köznapi szóhasználat és a néprajzi szakirodalom is többnyire szinonimaként használja a népszokások és a népi hagyomány kifejezést. A Magyar értelmező kéziszótár szójegyzéke szerint hagyomány: „közösségben tovább élő (tudatosan ápolt) szokás, ízlés, felfogás, illetve szellemi örökség". Ugyanott a szokás: „a gyakorlat során kialakult és valamely közösségben általánosan követett cselekvési mód". Tehát egyrészt a hagyomány általánosabb, tágabb értelmű, illetve rokon értelmű kategória, másrészt (pszichológiai vagy pedagógiai értelemben) a hagyományban az átadás, a szokásban az átvétel színezet dominál.

Mielőtt felidézném azokat a hagyományokat, szokásokat, amelyeket szülőfalumban gyermekként, ifjúként, szerencsés körülmények között többé-kevésbé megéltem, utalni szeretnék a falusi hagyományok és népszokások tartalmi összefüggéseire, illetve szakirodalmi osztályozására. *Tarján Gábor* szerint „népszokásoknak nevezzük szűkebb értelemben az évenként ismétlődő ünnepek és az emberi élet nagy fordulóinak megülési módját, melyet a hagyomány évszázadokon át alakított ki és kapcsolt össze meghatározott mondandóval, költészettel és cselekedetekkel".

Érdekes megfigyelni, hogy a régi ünnepi szokások egyes redukált elemei ma már csak nyomokban jelentkeznek hagyományként a falusi lakosság életében.

Dömötör Tekla a népszokásokat a következőképpen csoportosítja:

- a naptári ünnepekhez, illetve az év egyes napjaihoz vagy ciklusaihoz (farsanghoz, böjthöz stb.) fűződő szokások,
- az emberi élet fő állomásainak szokásai,
- a munkához fűződő szokások,
- jogszokások, közigazgatási szokások,
- történelmi, társadalmi ünnepekhez fűződő szokások,
- vallásos szokások.

Andrásfalvy Bertalan a népszokásokat két fő csoportra osztja:

- az emberélet nagy fordulói: születés, házasság, halál,
- az év jeles napjai.

A csoportosításhoz harmadiknak talán még idekívánkozik a mindennapi élethez kapcsolódó szokások köre.

Kósa László és *Szemerkényi Ágnes* Apáról fiúra című, 1973-ban kiadott könyve szerint a hagyományos kultúrát Magyarországon a parasztság hordozta, illetve hordozza még ma is. Szociológusok szerint hagyományos értelemben vett parasztság ma már nincs, sajnos a felhígult és urbanizálódott falusi lakosság szemében a hagyományok értékei devalválódtak.

Szülőfalum, Magyartelek kis katolikus község az Ormánság határán. A kisasszonyfai plébániához és a magyarmecskei (református) körjegyzőséghez tartozott. 1493-ból származik az első írásos említés Kystelek helységnévvel. Az ősök földet műveltek, állatot tenyésztettek, gyékényszövéssel és szekérkészítéssel foglalkoztak. Hűbérurai az *Istvánffyak, Batthyányk, Czinderiek, Országhok.* A 684 hektáros sík határának szinte mértani középpontjában helyezkedik el a falu, a régi uradalmi kúriával. A XX. század elejére a Magyartelek nevet felvevő község 49 házból és a legelő széli patak partján elhelyezkedő malomépületből áll. Lakói jómódú parasztemberek. Többségüknek a szomszédos Kisasszonyfa és Ózdfalu szőlőhegyén présháza van. A közel 100 holdas községi legelőn négy pásztor őrizte a jószágokat. A falu életét rendkívül gazdag hagyományok szőtték át.

Az újévi köszöntéssel a gyerekek végigjárták a szomszédokat, rokonságot. Néhány szavas köszöntőkkel, illetve hagyományos rigmusokkal fejezték ki jókívánságaikat. Vízkeresztkor karácsonyfabontásra és a három királyok játékára került sor.

A farsangi időszakban népszínművet adtak elő a fiatalok, amelyre a felkészülés izgalmas időtöltésnek számított. Az előadást többnyire táncmulatság követte. 1941. február 23-i műkedvelő előadással egybekötött táncestély nyomtatott meghívójának tanúsága szerint színre került *Bors Károly* kovácsmester rendezésében, *Cepregi Ferenc* „Piros bugyelláris" című 3 felvonásos népszínműve a „Szekeres-féle nagy-vendéglőben". Minden farsangkor maszkabált tartottak jelmezversennyel.

Egy-egy lakodalom is megmozgatta az egész falu népét. Aki nem volt hivatalos, szokás szerint az is elment megnézni a rigmusos kikérőt, ahol a szakácsnők kuglóffal, a násznagy és a vőfélyek borral kínálták a „tátokatókat". A nem ritkán háromnapos vígasság utolsó napján a násznagy irányításával népi komédia elemeit jelenítették meg a mulatozók.

Télen csilingelő szánokkal történt a trágyakihordás. A verőfényben cammogó lovas szánok után hosszú szánkósort kötöttek a kipirult arcú gyerekek. Kacagástól, vidámságtól volt hangos a falu egyetlen utcája. Szánon hordták a jeget is a falu jégvermébe, ezt mindig jó hangulatú áldomás követte.

Egy-egy disznóvágás kisebb lakodalomnak számított. Már hajnalban összegyűltek a szomszédok, rokonok, barátok és a szilvóriumtól nekibuzdulva fogtak hozzá a munkához. A levágott hízót szalmalánggal perzselték. Egy alkalommal előfordult (1940-ben), hogy akkora tüzet rakott a kapatos társaság, hogy az éjjeli őr ijedtében félreverte a harangot. A disznótort színesítette az úgynevezett nyársdugás, amely során egy többágú, kihegyezett fára tűzött sikamlós levéllel vidították vagy bosszantották a háziakat, várva a nyársra tűzött kóstolót, amit észrevétlenül kellett megszerezni.

A március 15-e és a tanévzáró megmozgatta a falu apraját, nagyját. Ugyanígy a madarak és fák napja, amelyet a festői környezetet adó legelő, szigetnek nevezett ligetében rendeztek. Mindenki számára emlékezetesek maradnak az anyák napi ünnepségek is. Gyerekek, szülők együtt örvendeztek ilyenkor.

A Szent György-napi csordakihajtás is izgalmas eseménynek számított. A falu férfiai mind ott serénykedtek a csordás mellett, és a délelőttöt a legelőn töltötték egy kis szilvóriumtól mámorosan. Sokszor majd a lelküket futották ki, hogy megrendszabályozzák a hazafelé törekvő, csintalan fiatal jószágokat.

A nagyböjt elcsendesedett felkészülési időszakának végén, nagypénteken a szérűskertek végén hajnalban szinte mindenki máglyát gyújtott. Nagyszombaton délután elvitték a főtt sonkát megszenteltetni a templomba. Sajátos népi hiedelem kapcsolódott a hazaérés gyorsaságához is. Úgy szólt a fáma, hogy aki először ér haza, annak az udvarában lesz a legtöbb csibe abban az évben. Húsvét reggelén a gyerekek a komatállal felkeresték a keresztszülőket és megkapták az ajándékot. Mindkét nap a Szentmisét követően, ebéd után a falu apraja, nagyja a gyönyörű fekvésű réten népi játékokat játszott. Métázással, labdajátékokkal, fogócskával telt a délután. Aki csak mozogni tudott, kiment a zöldbe.

A búzaszentelési és úrnapi körmenet, a zengő-csengő harangszóval, örökre beírta emlékét a fiatalok lelkébe. Szentháromság szombatján a plébánia öt falujának népe Máriagyűdre zarándokolt, a mozgásképesek gyalogosan. Egy-egy szekér vitte a poggyászt, az emberek pajtákban aludtak, és a vasárnapi elköszönő litánia után lélekben megérintve indultak haza. A keresztet évtizedeken keresztül a szomszéd falu kisbírója vitte mezítláb, annak a reménységének jegyé-

ben, hogy szegény sorsú emberként négy gyerekét iskoláztatni tudja. Az ő áldott emlékű lánya volt szülőfalum legkedvesebb tanítónője.

A búzahordás, cséplés kalákamunka volt, amit lakoma követett. A szérűskertben, az asztag tövében, vödörbe hűtve állt a bor és a szóda, mellette mákos és diós kalács. A betakarítás az egyik legnehezebb mezei munkának számított. A búzakévéket vasvillával kellett feladogatni a szekérre, amelynek megrakása komoly hozzáértést és fizikai erőt igényelt. Nem különben a kazalrakás. Az aratási időszakban külön tűzvédelmi ügyeletet állított a falu.

A vidám szüreteket, szőlőpréseléseket szüreti bál követte. A falu fiataljai szekerekre, lovakra ültek, és az elmúlt évben történt visszásságokat, vicces történeteket dobolva kihirdették (ilyen volt a már említett disznóvágási „tűzriadó" is). A bálon csőszök vigyázták a felfüggesztett szőlőt, melyet a virtuskodó legények igyekeztek megdézsmálni. Az elcsípett „tolvajok" büntetést fizettek.

A kisasszonynapi búcsún megtelt a falu a rokonokkal. Már előtte való este söpörték a poros utcát, sütöttek, főztek, hogy a vendégek előtt ne maradjanak szégyenben. A templomba nem fértek be az emberek, így sokan a sörsátorban „vigasztalódtak". A mise után a gyerekek és a fiatalok a szülőkkel, keresztszülőkkel megrohanták a „bazáros sátrakat" és a fagylaltárusokat. Már ebéd után megtelt a kocsma udvara a táncmulatságra érkezőkkel.

Mindenszentek estéjén mindenki elment a toronyhoz, hogy harangozva imádkozzon elhunyt szeretteiért. A házak előtti kispadokon vártak az emberek a sorukra. Temetés előtt szokás volt az imádságos, énekes virrasztás.

Karácsony közeledtével a gyerekek készülődtek a betlehemezésre. Minden házhoz bekopogva megmutatták a jászlat, misztériumjátékot adtak elő és szebbnél szebb karácsonyi énekeket énekeltek a háziakkal együtt. December végén, aprószentek ünnepén a fiúk fonott fűzfavesszőkorbáccsal keresték fel a szomszédokat, ismerősöket, rokonokat, és jó egészséget kívánva, jelképesen, játékosan elnáspángolták az asszonyokat és a lányokat.

Az elsőáldozás és a négyévenkénti bérmálás jelentős ünnep volt a plébánia életében. A püspököt lovas bandérium várta a falu határánál, érkezését harangszó jelezte. A keresztapa vagy a keresztanya vasárnap reggel elballagott a keresztgyerekkel a plébánia udvarába, ahol a bérmálkozók bizonyságot adtak felkészültségükről. Ki-ki tehetőssége szerint ajándékot vett a bérmagyereknek, ami többnyire óra, esetleg ékszer volt.

Népünnepélynek számítottak a szomszéd falu vásárai és a helyi bíróválasztás is, amely a szólás szerint sorban ment.

Bár faluhoz kötődő, idősödő és fogyó korosztályom lelkületében ezek a hagyományok, népszokások még meghatározó élményként élnek, szomorúan kell tudomásul vennünk, hogy a hagyományok átadása valahol megbicsaklott a liberalizálódó világunkban.

Szülőfalum hagyományainak élesztése folyik. Lassan. Nehezen. A globalizáció ellenszelében. Akadozva. A magyar falu halálosan beteg. A magyar falu jövőképével baj van. Nehéz kiolvasni a politikai koncepciókból, és még nehezebb körvonalazni a falu jelenlegi helyzetéből.

A falu, a paraszt nem volt fontos az úri Magyarországnak, nem kellett a kommunizmust építő szocialistáknak, sem a kapitalizmust építő szocialistáknak, megfeledkezett róla a rendszerváltás, cserbenhagyta a saját pártja, és temetni készül a globalizáció. Kihalnak a siratóasszonyok. Fogynak a virrasztók. De még vannak. Ha kevesen is…

Irodalom

Magyar értelmező kéziszótár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
Magyar néprajzi lexikon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
Baranya megye kézikönyve. CEBA Kiadó, 1997.
Andrásfalvy B.: *Néprajzi alapismeretek.* Múzsák Közművelődési Kiadó.
Dömötör T. 1986: *Régi és mai népszokások.* Budapest, Tankönyvkiadó.
Kósa L.–Szemerkényi Á. 1973: *Apáról fiúra.* Budapest, Móra Kiadó.
Tarján G. 1984: *Mindennapi hagyomány.* Mezőgazdasági Kiadó.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A TISZASZEDERKÉNYI HÁZTARTÁSOK KÖLTSÉGVETÉSI SZOCIOLÓGIÁJA*

Mezei István

Tiszaszederkény ma Tiszaújváros része, a helyiek „óvárosként" emlegetik. Az iparváros létrehozása előtt ez egy Tisza-parti falu volt. Amikor az ötvenes években megkezdődtek az építkezések, akkor az elsődleges szempont a gyár megépítése volt. Nem Tisza-parti várost terveztek és nem is a falut városiasították, hanem lakótelepet építettek a gyárnak az ipari célszerűség jegyében. A két település között a fokozatos beépülés ellenére még ma is 3 km a távolság, de a társadalmi távolság megmaradt. Tiszaszederkény a munkások, a beosztott szellemi dolgozók elkülönülő falusias kertvárosa maradt, emellett itt él a város cigányságának nagyobb része. A falu elkülönülése a várostól belső agglomerációnak tekinthető, a cigányok elkülönülése a falu lakosaitól pedig puha szegregációnak minősíthető, a múlt és a jelen miatt. A cigányok nem a falu szélén elkülönülve élnek, hanem a falun végighúzódó (és néhány kisebb szomszédos) utcában, hézagosan elkeveredve a magyarokkal. A falu elöregedése miatt ma már a cigány tanulók vannak többen az óvodában és az iskolában, de néhány ambiciózusabb, tehetősebb szülő a városi iskolába viszi naponta gyerekét. A jövő szempontjából az lenne a jobb, ha a felső tagozatosak már a város iskoláiba járnának, de akkor a falusi iskola tanári karának létszámát kellene csökkenteni.

A minta kiválasztásakor az egymás mellett lakók vizsgálata kézenfekvő volt, mert lakásaik, házaik alapján egymáshoz hasonló jövedelmű csoportok vizsgálatára került sor. A településszociológia szerint a jövedelmek, az életmódok, a foglalkozások és a választott lakások között szoros összefüggés mutatható ki.

A vizsgálatnak kitüntetett témája volt a háztartások költségvetése, a bevételek és kiadások elemzése. Ennek az volt a célja, hogy – más mutatókkal együtt – föltárjuk az itt élő népesség, magyarok és cigányok életvitelének hasonlóságát, eltérését. A falu múltjában tetten érhető a cigányok együttélése a magyarokkal. Nem éltek külön cigánytelepen, az akkori mezőgazdasági munkákban közösen vettek részt. Eltérések a tulajdonviszonyokban, a beosztásban, a végzett munka fajtájában, stb. voltak. Az iparosítás után a városban fölépült gyárak adtak munkahelyet az itt lakóknak. Mindezek miatt bebizonyosodott, hogy Tiszaszederkényben magasabb fokú a cigányok integráltsága a megye többi te-

* A kutatás Tiszaújváros önkormányzatának támogatásával készült 2001–2002-ben.

lepüléséhez képest. Másként fogalmazva: az elkülönülés, a szegregáció mértéke kisebb, habár itt sem feszültségmentes.

A háztartások kiadásai

A kiadások vizsgálatához 41 változót használtunk. A kapott összegek a teljes kiadási struktúra végszámait jelentik, emiatt bruttó kiadásnak tekinthetők. Ezek eredményeként szélsőségesen nagy különbségre lettünk figyelmesek. Az 1. táblázat adatai szerint a magyar háztartások összes kiadásához képest a cigány háztartásokban 2,8-szer annyit költöttek, egy háztartásra vetítve pedig háromszoros eltérést adtak a számok. Látható az eltérés a háztartási kiadásoknál (ez kb. másfélszeres), de különösen az egyéb kiadások esetében (4,2-szeres). A jelenséget a kiadások belső tartalmának vizsgálatával tudjuk értelmezni. Nettó kiadásnak a tényleges kiadásokat tekintettük, míg bruttónak a tartozásokkal együtt létező kiadásokat. Ha csak a nettó *háztartási kiadásokat* nézzük, mintha helyre állt volna a „szokott rend". A magyar háztartások magasabb jövedelműek, tehát nagyobb kiadások elviselésére képesek, hozzájuk képest pedig a cigány háztartások kevesebb jövedelemmel rendelkeznek, ennek megfelelően kevesebbet is költenek. A cigány és a vegyes háztartásokban a tartozás adja az elviselhetetlen terhet.

1. táblázat

A háztartási kiadások főbb tételei háztartástípusonként

	Magyar háztartás n = 51		Vegyes háztartás n = 7		Cigány háztartás n = 43	
	Ft	Ft/ háztartás	Ft	Ft/ háztartás	Ft	Ft/ háztartás
Bruttó háztartási kiadás	3 170 984	10 018	311 998	6 593	4 560 032	15 594
Nettó háztartási kiadás	2 796 889	7 722	267 098	5 048	2 584 229	6 658
Háztartási tartozás	*374 095*	*2 295*	*44 900*	*1 544*	*1 975 803*	*8 936*
Bruttó egyéb kiadás	2 831 300	35 069	3 597 000	360 950	12 139 200	128 742
Nettó egyéb kiadás	2 764 600	37 636	210 000	27 812	1 849 900	16 120
Egyéb tartozás	*66 700*	*22 233*	*3 387 000*	*1 693 500*	*10 289 300*	*933 215*
Összes kiadás	**6 002 284**	**15 799**	**3 908 998**	**90 963**	**16 699 232**	**47 922**
Összes tartozás	*440 795*	*24 528*	*3 431 900*	*1 695 044*	*12 265 103*	*942 151*

A tartozás belső szerkezetével egy fontos és érdekes civilizációs rangsor fölállítását tehetjük meg. Mind a magyar, mind a cigány háztartásokban *az áramellátásnak, a víznek és televíziónak* van kiemelkedő fontossága. A magyar háztartásokban 42, 38, illetve 37 fő reagált ezekre a kérdésekre, a cigány háztartásokban pedig rendre 40, 31, illetve 23 fő. Ez azt jelenti, hogy a lakosok tudatá-

ban, értékeik, körülményeik megbecsülésében ennek a három dolognak van kitüntetett szerepe, ettől válnának meg a legkevésbé szívesen, ehhez ragaszkodnak a legjobban. Ezeket a civilizációs vívmányokat úgy kell tekintenünk, mint állandóan biztosítandó lakhatási feltételeket.

A háztartási kiadások mellett, annál nagyobb mértékben van jelen a külön említett *egyéb kiadások* terhe. Ez a mindennapinak tekinthető háztartási kiadásokon túl valami nagyobb, különleges kiadást takar. Habár eddig is voltak eltérések a kiadások mértékében, de itt szélsőséges értékekkel találkozunk. Míg a magyar háztartásokban összesen 1,4 millió Ft-ról van szó, addig a cigány háztartásokban majdnem 11,5 millió Ft-ról. Itt – ha az elemszám kevés is – mutassunk rá a vegyes háztartásokra is, ahol szintén igen magas összeggel találkozunk, majdnem 3 és fél millió forinttal.

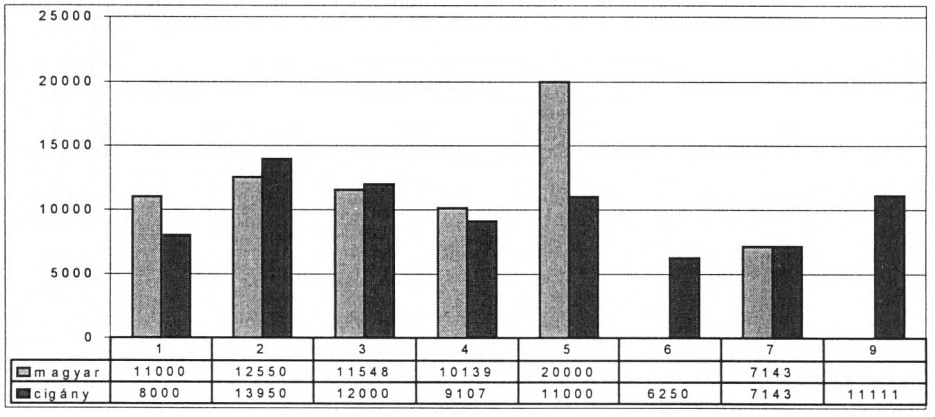
A két nemzetiségi csoport között az egyéb, a rendkívüli kiadásokat tekintve jelentős tartalmi eltérés van. A magyar háztartásokban (az iskolakezdés kiadásain túl) dominál a *fogyasztói jellegű vásárlás* (van nyaralás, műszaki cikkek vásárlása), míg a cigányok esetében *a kényszerű kiadások* túlsúlya figyelhető meg (temetés, csőtörés, villanyszámla-tartozás kiegyenlítése, családtag kisegítése).

Ugyanez érvényes az egyéb kiadásokon belül az adósságokra is. A magyar háztartásokban 3 fő válaszolt, közülük kettő műszaki cikkek vásárlását valósította meg hitelből, egy háztartásban pedig örömteli esemény, esküvő apasztotta a pénztárcát. A cigány háztartásokban egyrészt sokkal több, 13 háztartásnak volt fennálló tartozása, adóssága, másrészt ezek sokkal nagyobb összegeket jelentenek. A legsúlyosabb teher az OTP-tartozás, ami 9 háztartást érint. Legkevesebb 65 ezer Ft, három helyen volt 3–400 ezer Ft, de már további három helyen 1,5 millió és két helyen 2 millió Ft. Az emlegetett integráltság jelének tekinthetjük, hogy van, aki műszaki cikkekre, lakásfelújításra is tudott pénzt kiadni.

Az *élelmiszer-kiadásokat* fontosságuk miatt külön meg kell vizsgálnunk (az *1. számú táblázat* ezt a tételt a háztartási kiadásokon belül tartalmazza). A számok alapján a magyarokéval egyezően a cigányoknál is a két fős háztartásokban tudnak a legtöbbet élelmiszerre költeni. A cigány családok esetében azt kell megállapítanunk, közöttük nagyobbak a különbségek, mint a magyar családok között, mert egy-egy háztartástípuson belül sokkal nagyobb a szélső értékek közötti eltérés. Az *1. ábra* azt mutatja, hogy a belső értékek szélsősége ellenére erős hasonlóság van a két nemzetiség kiadásai között az átlagok szerint. Egyedül az 5 fős magyar család kiadása ugrik ki, de itt csak egy család kiadásairól van szó, emiatt nem tekinthetjük mérvadónak.

1. ábra

Az egy főre jutó élelmiszer-kiadás nemzetiség szerint a háztartások taglétszáma alapján

A háztartások bevételei

A háztartások bevételeit 26 tételre bontva kérdeztük, ezekből összevonással képeztük azt az 5 fő bevételi forrást, ami alapján az elemzést elvégezhetjük. A munkajövedelmek mellett külön kérdeztünk a nyugdíjakra, valamint azokra a átutalásoknak (transzfereknek) nevezett jövedelmekre, amelyeket nem bérként kapnak az egyének, a családok. Ilyen átutalásból, azaz újraelosztásból származó jövedelem a gyermeknevelléssel kapcsolatos többféle bevétel, a munkanélküliség esetén kapott jövedelmek és a különböző szociális segélyek. Fontos megjegyezni, hogy az alkalmi munka jövedelmét is munkajövedelemnek tekintettük.

2. táblázat

A háztartások főbb bevételi forrásainak sorrendje

Magyar háztartás			Cigány háztartás			Vegyes háztartás		
Jövedelem-forrás	Összesen, Ft	Említések száma	Jövedelem-forrás	Összesen, Ft	Említések száma	Jövedelem-forrás	Összesen, Ft	Említések száma
Munka	1 715 000	31	Munka	844 300	33	Nyugdíj	194 400	7
Nyugdíj	830 895	21	Nyugdíj	707 231	25	Munka	149 520	5
Gyermeknevelés	208 600	16	Gyermeknevelés	570 300	51	Munkanélküliség	61 100	5
Szociális segély	116 300	5	Munkanélküliség	449 480	30	Gyermeknevelés	58 345	6
Munkanélküliség	83 800	4	Szociális segély	179 900	18	Szociális segély	14 686	1
Összesen	*2 954 595*	*77*	*Összesen*	*2 751 211*	*157*	*Összesen*	*478 051*	*24*

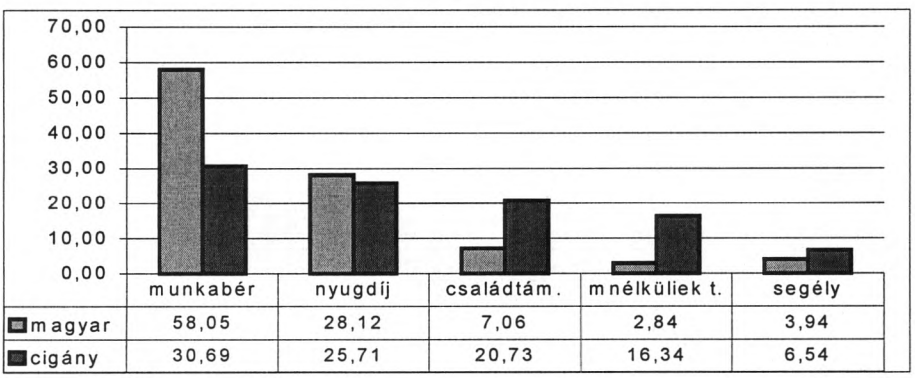
A táblázatban látható szinte azonos bevételi összeget kevesebb magyar háztartás kevesebb személy eltartására költi. A cigány háztartásokban kétszer annyi személy eltartását kell megoldani ennyi pénzből. Ezt a különbséget azonban metszi egy hasonlóság. Mindkét nemzetiség esetében szinte azonos a bevételi források fajtáinak fontossági sorrendje. Ezt döntő tényezőnek tartjuk Tiszaújváros esetében, mert azt bizonyítja, hogy a társadalmi integrációnak egy igen magas fokára jutott el a cigány népesség. Ebben a városban nem igaz, hogy transzferekből, különféle szociális és családvédelmi juttatásokból élnének elsősorban a cigányok (*2. ábra*). A cigány és a magyar háztartások tagjai is elsősorban munkajövedelmekből élnek. A különbséget nem lehet vitatni, valóban a magyarok munkajövedelme nagyobb arányú (58%), de a cigányok összes bevételi forrását figyelembe véve az ő esetükben is a munkajövedelmek a legfontosabbak (31%).

Mivel a háztartások létszáma eltérő, pontosabb viszonyítási adatokat kapunk akkor, ha egy főre, a háztartás egy-egy tagjára számítjuk ki a bevételeket. Ez esetben a magyar háztartások egy főre jutó bevétele jóval nagyobb, mint a cigány háztartásoké. A különbözőségen túl hasonló viszont, hogy mindkét csoportban a taglétszám növekedésével párhuzamosan csökken az egy főre jutó jövedelem. A cigány háztartások jellegzetessége a háztartástagonként képzett csoportokon belül megfigyelhető szélsőségesen nagy különbség.

A munkajövedelmeken belül a magyarok esetében kizárólag bérjövedelemmel találkozunk, a cigányok esetében a munka megoszlik a bérért végzett munkára és az alkalmi munkára. A bérért végzett munka és az alkalmi munka kizárja egymást, a kettő nem keveredik. Akinek van munkahelye, az nem vállal külön munkát, nem vállal alkalmi munkát a válaszolók szerint. Egy családban az ápolási tevékenység és az érte járó ápolási díj segít feladatuk ellátásában.

2. ábra

A háztartások főbb bevételi forrásai (%)

	munkabér	nyugdíj	családtám.	mnélküliek t.	segély
magyar	58,05	28,12	7,06	2,84	3,94
cigány	30,69	25,71	20,73	16,34	6,54

Nyugdíjban 21, illetve 25 fő részesül, az egy főre eső összeg alapján elgondolható, hogy alacsonyabb iskolai végzettséggel, alacsonyabb beosztásban dolgozhattak a cigányok, mint a magyarok. Ez okozhatja az eltérést.

A munkanélküliség címén kapott támogatások száma a magyarok esetében kevés, emiatt nem tudjuk összevetni a cigány háztartásokat megillető egy főre jutó összegekkel.

A családi pótlék és a nevelési segély adja a cigány háztartásokban a gyermekek nevelése után járó bevételek fő részét. A családtámogatások fontosságát jelenti, hogy az összbevétel 31%-át jelentő munkajövedelmek mellett a családtámogatások 21%-ot jelentenek ebben a háztartástípusban. Viszont ebben a városban nem lehet azt mondani, hogy a nők a családfenntartók, illetve hogy a gyermekek tartják el a családokat, hiszen a munkajövedelmek nagyobb mértékűek. Az ilyen esetek előfordulása ebben a városban egyedi esetekre szűkült le, és nem háztartástípusokra, nem nemzetiségre jellemző megoldása a háztartások fenntartásának.

A magyarok közül kevés, összesen 3 embert érint a segélyezés a megkérdezettek körében, a cigányok esetében ez a szám nagyobb, 14 fő. Köztük 3 betegsége miatt kap segítséget az önkormányzattól közgyógyellátás formájában, 10 fő pedig átmeneti segélyben, egyéb segélyben részesül. Az egy főre eső összegek 4200 és 9400 forint között mozognak.

A háztartási költségvetés egyenlege

A háztartások bevételeinek és kiadásainak összevetése amennyire fontos, olyannyira kockázatos. Leginkább az adatok pontossága miatt, hiszen nem készítettünk pontos háztartási költségvetést, másrészt egy-egy háztartás pénzügyeit nem lehet kiragadni az év, a háztartás hosszan tartó életritmusa egészéből. Csak szóbeli közlésekről volt szó, ezért inkább becsléseket, szokott összegeket rögzíthettünk. Az egyenleg kialakításakor eltekintettünk a tartozásoktól, mint hosszú távú törlesztő feladatoktól, de ugyanígy a banki és magánkölcsönöktől is. Egy tisztított, de minden háztartásra azonos szerkezetű költségvetési lista alapján készült el a bevételek és kiadások összevetését bemutató táblázat, amiben nem a taglétszámokat, hanem a feleletadásban közreműködő háztartásokat tekintettük alapegységnek, amire visszavezettük az egy háztartásra jutó összeget.

Eltérőek a tényleges bevételek és a tényleges kiadások, különösen ha oda emeljük a gondtalansághoz (a háztartási/családi költségvetés tartós egyensúlyához) szükséges, elképzelt összegeket is. Mégis érdekes, hogy a magyar háztartásokban csak 1,24-szoros az eltérés a bevételek és a kiadások között, csak két tizednyivel lépik túl a bevételeket a családok, amit a tartalék terhére is megtehetnek, viszont igen bátran és merészen álmodoznak nagy bevételekről, ami a gondtalan élethez szükséges. Majdnem négyszer akkora (3,75-szoros) összeget említenek általában, mint amekkora a tényleges kiadásuk.

3. táblázat

A bevételek és a kiadások egyenlege (FT)

	Magyar háztartás	Vegyes háztartás	Cigány háztartás
Összes bevétel	2 870 095	479 051	2 751 211
Egy háztartásra jutó bevétel	*89 690*	*68 436*	*62 528*
Összes kiadás:	5 561 489	477 090	4 419 129
Egy háztartásra jutó kiadás	*111 230*	*68 156*	*100 435*
„Gondtalan" élethez szükséges bevétel	17 953 000	740 000	5 240 000
Egy „gondtalan" háztartásra jutó kiadás	*417 512*	*105 714*	*121 860*

4. táblázat

A bevételek és kiadások egy háztartásra jutó arányai (%)

Egy háztartásra jutó arányok	magyar	vegyes	cigány
A kiadás és bevétel aránya	1,24	1,00	1,61
A „gondtalansághoz" szükséges bevétel aránya a kiadáshoz	3,75	1,55	1,21

A vegyes háztartásokban a kiadások és a bevételek egyensúlyára következtethetünk a megkérdezett 7 család esetében, és álmaik sem elrugaszkodottak, kiadásaiknak csak másfélszeresét szeretnék havonta kézhez kapni.

A legérdekesebb adalékkal a cigány háztartások szolgálnak, mert egyrészt a kiadásaik több mint másfélszeresei a bevételeiknek, (és mint említettük, a tartozásokat nem vettük figyelembe), viszont álmaikban kiadásaiknál alig akarnak nagyobb összeghez jutni. Ha tehát nem is szabad pontos jelentést tulajdonítanunk minden számnak és aránynak, azért feltételezhetjük, hogy e mögött azok a súlyos, nyomasztó gondok húzódnak meg, amelyek a cigány háztartások nagy részének mindennapjait megkeserítik.

Előttünk állnak a bevételeikben és kiadásaikban beosztó módon élő magyarok, akik álmaikban messzire szaladnak, és mellettük húzódnak meg a bevételeikben és kiadásaikban elcsúszó, elszaladó, szertelen cigányok, akik álmaikban racionális, kispolgári mértéktartással szeretnének élni.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK FŐBB JELLEMZŐI A MAGYAR–KÁRPÁTALJAI HATÁRTÉRSÉGBEN A LAKOSSÁG SZEMSZÖGÉBŐL*

Dancs László

Bevezetés

Az 1980-as évek végén Közép-Kelet-Európában bekövetkezett politikai rendszerváltás új helyzetet teremtett Magyarország keleti határai mentén is. A korábban szinte hermetikusan zárt magyar–szovjet határ gyakorlatilag csak a szigorúan ellenőrzött keretek között zajló hivatalos kapcsolatok ápolását tette lehetővé, a határ mentén élő emberek csak igen körülményesen és ritkán érintkezhettek egymással. A rendszerváltás a határ menti együttműködések kiszélesedésének reményével kecsegtetett: mindenki kaphatott világútlevelet, új határátkelők létesültek, sőt, beindult a kishatárforgalom is. Emellett a Szovjetunió szétHullása után az 1991. augusztus 24-én függetlenné vált Ukrajna lett az új keleti szomszéd.

A politikai-gazdasági átalakulást a térségben a gazdaság recessziója kísérte. Különösen igaz ez a magyar–ukrán határ menti területeken, ahol a nagyvárosok leányvállalataiként működő üzemek nagy része bezárt, jelentősen megnőtt a munkanélküliek száma és aránya. Mindez pedig jelentősen befolyásolta a határ menti kapcsolatok alakulását is, a határszélen élő lakosság jelentős részét kényszerítve ezzel a határhoz kötődő megélhetési kereskedelemre. A határ menti kapcsolatok vizsgálata a térségben különösen aktuális, hiszen Magyarország küszöbön lévő EU-csatlakozása, illetve az ehhez kapcsolódó schengeni határőrizeti rendszer és az Ukrajnával szemben várhatóan még 2003-ban bevezetésre kerülő vízumkényszer minden bizonnyal alapjaiban változtatja majd meg a határon átnyúló kapcsolatokat is.

A fenti folyamatok tükrében érdekes megvizsgálni, hogy a magyar–ukrán határ mentén élő lakosság életében milyen szerepet játszanak a határ menti kapcsolatok. A lakossági kapcsolatok vizsgálatához egy 2001–2002-ben a magyar–kárpátaljai határ mentén készült kérdőíves felmérés adatai szolgáltak alapul. A mintában szereplő négy településpár (közülük csak Záhony és Csap városok)

* A tanulmány az OTKA T. 031943. számú kutatási program keretében készült.

lakosságát kérdeztük meg többek között a határról, a túloldalról és határon átnyúló kapcsolataikról. A vizsgálat többek között megpróbált rávilágítani arra, hogy a határnyitás mennyiben befolyásolja a térség lakosságának mindennapjait, mit jelent az itt élők számára a határ és a határmentiség, léteznek-e és milyen jellegűek a határon átnyúló kapcsolatok.

A településpárok kiválasztásánál a határ közvetlen közelében fekvő, egymással szomszédos, hasonló nagyságú települések kijelölésére került sor, egyenletes eloszlásban a határszakasz mentén.[1] Így került kiválasztásra Záhony és Csap (*Csop*), a határszakasz sokáig egyetlen, nemzetközi vasúti és közúti személy-, illetve teherforgalmat is lebonyolító határátkelőhelye, a kishatárátkelőként üzemelő Barabás és Mezőkaszony (*Koszini*), valamint Tiszabecs és Tiszaújlak (*Vilok*), ahol nemzetközi közúti átkelő működik. A negyedik településpárt két periférikus helyzetű, elzárt település, Kispalád és Nagypalád (*Velika Palagy*) alkotja, ahol nem működik határátkelő, viszont a határmegvonás előtt a két község szoros kapcsolatban állt egymással (*1. ábra*).

A határ mentén élők benyomásai a határról és a szomszédos országról

A lekérdezés során az árnyaltabb kép elérése érdekében a szomszédos országhoz kapcsolódó asszociációkat nyitott kérdéssel vizsgáltuk, ahol a válaszadóknak három olyan fogalmat kellett felsorolniuk, amely a szomszédos országról először eszükbe jut. A kategóriák utólagos kialakításakor természetesen törekedtünk a kapott válaszok összehasonlíthatóságára, azonban ezzel együtt vannak csak az adott országra speciálisan jellemző kategóriák is.

Az *Ukrajnára vonatkozó asszociációk* tükrözik az ország nehéz gazdasági helyzetét, a magyar–ukrán határszakaszra jellemző általános tendenciákat (megélhetési kereskedelem, menekültek), illetve a történelmi múltat (*1. táblázat*). A válaszadók közül legtöbben valamilyen jellegzetes táji ismertetőjegyet (hegyek, Tisza stb.), illetve konkrét területet (történelmi városok, Kárpátalja) említett először. A magyar válaszadók 9,1%-a számára az ukrajnai asszociáció Kárpátalját is jelenti, amely külön kategóriában szerepel. Második helyen a negatív

[1] A kérdőíves felmérés során négy településpárt vizsgáltunk a magyar–kárpátaljai határ mentén (MTA RKK ATI Debreceni Csoport). A magyar oldalon Záhony, Barabás, Tiszabecs és Kispalád, míg a határ túloldalán Csap, Mezőkaszony, Tiszaújlak és Nagypalád szerepeltek a mintában. A magyar oldali településeken 509, a kárpátaljai településeken pedig 566 lakossági kérdőív készült. A Kárpátalján megkérdezettek közül 468 fő (83%) magyar nemzetiségű ukrán állampolgár volt. 1998 nyarán hasonló határ menti vizsgálat készült a magyar-osztrák határ mentén az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézete, illetve az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut együttműködésével (*Nárai–Rechnitzer* [szerk.] 1999).

1. ábra

A magyar–kárpátaljai határ menti kérdőíves felmérésben szereplő településpárok

Forrás: Saját szerkesztés.

1. táblázat

Az Ukrajnára vonatkozó magyarországi asszociációk, %

Kategória	Összesített	Barabás	Kispalád	Tiszabecs	Záhony
Táj, vidék, látnivalók, ismertetőjegyek, konkrét helyek	16,9	15,3	20,1	22,0	13,7
Negatív mentalitás, kultúra	16,1	15,0	16,7	9,0	20,0
Menekültek	14,1	18,6	18,1	15,3	9,0
Szegénység, lepusztultság, elmaradottság	12,8	17,4	10,7	10,0	12,7
Kárpátalja	9,1	10,1	9,0	7,7	9,2
Határ, határforgalom	7,9	8,3	10,4	15,7	2,8
Katonai erő, hadsereg	7,7	0,3	2,0	4,7	16,0
Megélhetés (üzemanyag)	3,3	7,6	2,3	3,3	1,5
Történelem (Szovjetunió)	1,4	3,1	0,7	2,0	0,5
Személyes kapcsolatok	1,0	0,9	0,3	1,7	1,0
Magyarság, magyarok élnek ott	0,9	0,3	0,3	0,7	1,5
Egyéb	8,8	3,1	9,4	7,9	12,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai.

mentalitás és kultúra áll, amelyet az oroszokkal és az ukránokkal általában társítanak, de amelyhez minden bizonnyal hozzájárul az ukrán állampolgárok határátkelőkön tapasztalt viselkedése (nem állnak sorba, tolakodnak, szemetelnek) is, valamint az utóbbi években az Ukrajna felől felerősödött menekültáradat. Az ukrán gazdasági visszaesés hatásaira utal, hogy sokan mint elszegényedett, elmaradott helyre gondolnak a szomszédos országra.

A *Magyarországra vonatkozó kárpátaljai asszociációk* némileg eltérnek a másik oldalon tapasztaltaktól. Az 1991 óta jelentősen visszaesett életszínvonal és a rossz gazdasági helyzet miatt a legtöbb kárpátaljai válaszadónak Magyarország a táji jellegzetességek észlelése mellett elsősorban a határ menti kereskedelem és a munkavállalás révén a megélhetést jelenti. Mindezek ismeretében az sem meglepő, hogy hazánkat a gazdagsággal és jóléttel azonosítják. A mintában szereplő kárpátaljai településeken igen jelentős a magyar nemzetiségű lakosság aránya (Mezőkaszony és Nagypalád gyakorlatilag teljes egészében magyarok által lakott), akik közül sokan tekintik Magyarországot hazájuknak (*2. táblázat*).

2. táblázat

A Magyarországra vonatkozó kárpátaljai asszociációk, %

Kategória	Összesített	Csap	Mezőkaszony	Nagypalád	Tiszaújlak
Táj, vidék, látnivalók, ismertetőjegyek, konkrét helyek	15,3	23,6	12,0	10,7	5,8
Megélhetés	12,1	10,7	11,5	7,6	17,3
Haza, magyarság, anyanyelv	9,8	4,7	12,3	6,3	16,7
Gazdagság, jólét	8,8	7,6	11,2	16,6	4,1
Vásárlás, szabadidő eltöltés	6,7	11,3	6,0	8,5	0,5
Személyes kapcsolatok	5,7	10,2	9,0	3,6	3,3
Negatív mentalitás, kultúra	5,6	6,6	3,0	7,6	4,9
Konkrét személy, tárgy	5,6	1,3	3,4	5,4	12,1
Munkalehetőség, munkavállalás	5,2	3,0	7,8	9,9	4,9
Pozitív mentalitás, kultúra	4,7	2,4	7,8	5,4	4,9
Határ, határforgalom	4,2	4,5	3,4	–	6,3
Történelem	3,0	1,7	1,1	0,5	6,6
Semmi	2,5	3,6	0,4	1,8	3,3
Egyéb	10,8	8,8	10,7	16,1	9,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai.

Természetesen a határ menti fekvésnek is megvannak a maga előnyei, illetve hátrányai, amelyek az egyes emberek véleménye szerint különbözhetnek egymástól, de a határ két oldalán is eltérőek lehetnek. Emellett a határ tulajdonságainak (nyitott, vagy zárt), illetve az adott ország gazdasági-politikai folyama-

tainak változásával az előnyös, vagy hátrányos helyzet éppen az ellenkezőjére fordulhat. A vizsgált határszakasz ukrán (korábban szovjet) oldalán a szocializmus évtizedei alatt a szigorúan zárt határok miatt kifejezetten hátrányt jelentett a határ menti fekvés, napjainkban viszont már inkább előny, hiszen sok ember számára ez jelenti a megélhetést.

Napjainkban a kérdőíves vizsgálat adatai alapján *a határ menti fekvés előnyei* inkább a kárpátaljai válaszadók számára érezhetőek. A magyar oldali megkérdezettek csaknem 2/3-a (62,1%) szerint egyáltalán nem jár előnnyel a határszélen élni, Kárpátalján viszont csak a válaszadók 25,7%-a vélekedett így. A magyar oldalon az előnyök között a rokonok, ismerősök látogatását (12,4%), illetve a turizmust (6,2%), míg ukrán részről az anyaországgal való könnyebb kapcsolattartást (29,6%), valamint a határhoz kapcsolódó megélhetési lehetőséget (22,7%) jelölték meg legtöbben.

A *határmentiség hátrányainak* megítélésében éppen fordított a helyzet, hiszen a kárpátaljai válaszadók 76%-a szerint nem jár hátránnyal ez a fekvés, s csupán a válaszadók 13,6%-át zavarta a nagyobb forgalom, 10,4% pedig egyéb okok miatt érezte hátrányosnak a határ közelségét. Magyar oldalon a nagyobb forgalom (38,9%), a sok idegen és a megnövekedett bűnözés (26,0%), illetve a külföldi bevásárlók miatt magasabb kereskedelmi árak (19,4%) miatt egyértelműen árnyoldalait látják a határmentiségnek, s csak a megkérdezettek 12,5%-a nem érzékelt hátrányokat.

A határ mentén élők szomszédos országba irányuló kapcsolatai

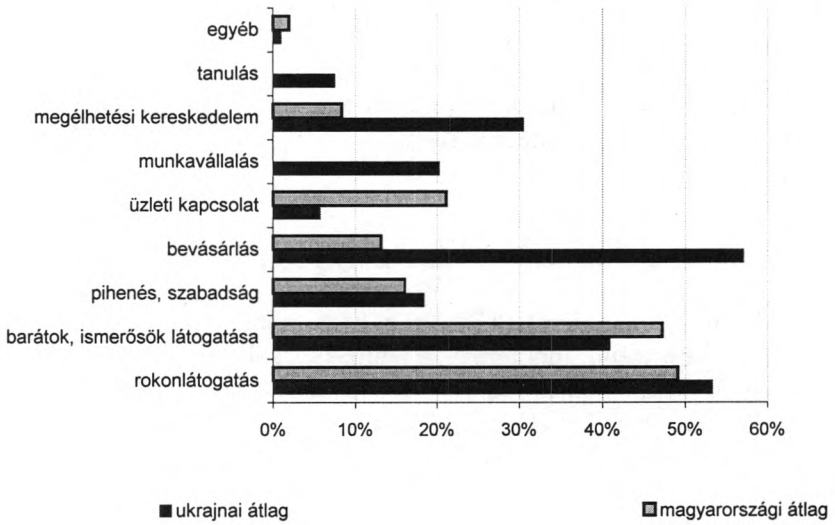
Magyar oldalon a megkérdezettek 22,8%-a, kárpátaljai részről viszont 72,1%-a rendelkezik a szomszédos országba irányuló kapcsolattal, tehát a kárpátaljai megkérdezettek közül többen élnek a határ nyújtotta lehetőségekkel, amely a helyi megélhetési viszonyokat ismerve nem meglepő. A korábbi szovjet elzárkózást és igen körülményes kiutazási feltételeket mutatja, hogy a Magyarországba irányuló kapcsolatoknak csupán 37,2%-a létezett az 1989-es határnyitás előtt. Ezzel szemben a magyar oldal ukrajnai kapcsolattal rendelkező válaszadóinak több mint 2/3-a (67%) még 1989 előtt került kontaktusba a másik oldallal. A települések között mindkét oldalon akad egy-egy kivétel: Barabáson ugyanis a kapcsolatok 60%-a létesült 1989 (ebben az évben nyitották meg itt a kishatár-átkelőhelyet) után, a kárpátaljai, határátkelőhellyel a mai napig nem rendelkező Nagypaládon pedig a kapcsolatok 51,1%-a datálódik 1989 elé.

A *határ menti kapcsolatok jellegét* vizsgálva mindkét oldalon elsősorban a személyes kapcsolatok (rokonok, barátok, ismerősök látogatása) dominálnak. A nehéz kárpátaljai megélhetési körülményekre utal, hogy a megélhetéshez kötődő tevékenységek (munkavállalás, megélhetési kereskedelem, bevásárlás) elsősorban az ukrán oldali válaszadóknál fordultak elő. Feltűnő, hogy a hivatalos

üzleti kapcsolatok aránya jóval magasabb a magyar oldalon, igaz, ez a kevés ukrajnai kapcsolattal rendelkező válaszadó miatt mindössze 24 főt jelent. Előfordult két olyan szomszédos országhoz kötődő tevékenység is (a szomszédos országban folytatott tanulmányok, illetve a munkavállalás), amely csak a kárpátaljai településeken fordult elő (*2. ábra*). A kárpátaljai munkavállalók a külföldiek számára hivatalosan kiadott munkavállalási engedélyeket tekintve a románok mögött a második legnagyobb csoportot képezik hazánkban, ezzel együtt a többség mégis illegálisan vállal munkát Magyarországon, többnyire a nagyvárosok építkezésein, illetve a határ közelében mezőgazdasági idénymunkák alkalmával (*Balcsók,* 2003).

2. ábra

A szomszédos országba irányuló kapcsolatok jellege (említési gyakoriság szerint)

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai.

A határ menti kapcsolatok jövője a lakosság szemszögéből

Magyarország más határrégióihoz hasonlóan az 1990-es években a magyar–ukrán határtérségben is megjelentek az első eurorégiók. A vizsgált térségben 1993-ban megalakult az öt ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna) határ menti térségeit felölelő Kárpátok Eurorégió. A több mint 160 ezer km^2 területű és 16 millió főt meghaladó népességű óriási interre-

160 ezer km^2 területű és 16 millió főt meghaladó népességű óriási interregionális szervezet működőképessége a tagországok eltérő társadalmi, politikai, közigazgatási és gazdasági helyzete, valamint az EU-integráció eltérő foka miatt megkérdőjelezhető.

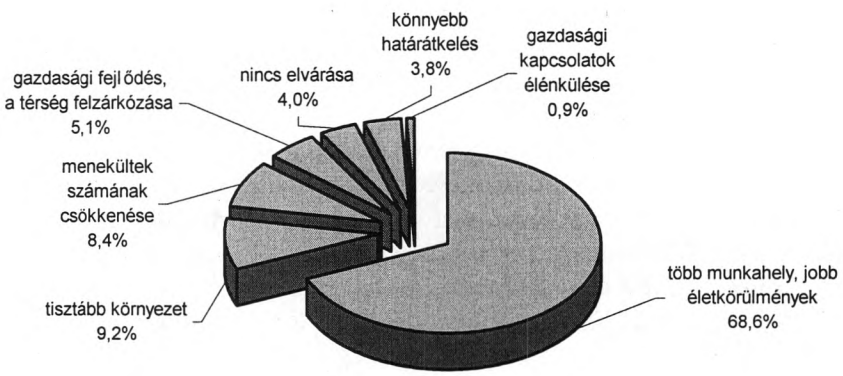
A kérdőíves felmérés során megpróbáltuk kideríteni, hogy a határon átnyúló kapcsolatok segítését célul kitűző Kárpátok Eurorégió milyen szerepet játszik a magyar–ukrán határ mentén. A szervezet működési nehézségei a lakosság válaszai alapján beigazolódtak, hiszen a magyarországi válaszadók 54,2%-a, a kárpátaljaiaknak pedig 71,6%-a még nem is hallott a szervezetről. Még rosszabb a helyzet, ha a Kárpátok Eurorégió céljainak és rendeltetésének ismertsége felől érdeklődő kérdésre kapott válaszokat nézzük, ezek szerint ugyanis a magyar oldalon a megkérdezettek 2/3-a, a Kárpátalján megkérdezetteknek pedig több, mint 80%-a egyáltalán nincs tisztában a szervezet céljaival.

A magyar–ukrán határ mentén a határon átnyúló kapcsolatok alakulását alapvetően befolyásolja majd Magyarország EU-csatlakozása. Az Ukrajnával szemben bevezetésre kerülő vízumkényszer és a szigorú schengeni normáknak megfelelő határőrizeti rendszer bevezetése következtében minden bizonnyal jelentősen visszaszorul majd a határhoz kötődő megélhetési kereskedelem (ennek legjellemzőbb formája ma az üzemanyag-turizmus), illetve az embercsempészet.

A felmérés során rákérdeztünk, hogy a határ mentén élőknek milyen elvárásai vannak Magyarország EU-csatlakozásával kapcsolatban. A két oldal válaszadói között ebben a tekintetben jelentős különbségek figyelhetők meg. A magyarországi településeken a legtöbben az életkörülmények javulását, illetve tisztább környezetet remélnek, a határhoz közvetlenül kapcsolódó elvárások aránya jóval kisebb (*3. ábra*). Ezzel szemben a kárpátaljai megkérdezettek 44,9%-ának nincs elvárása Magyarország EU-tagságával kapcsolatban, viszont jóval többen bíznak a gazdasági kapcsolatok élénkülésében (5,2%), s még többen reménykednek a vízumkényszer mellőzésében (28%), illetve a határon túli magyarok segítésében (13,5%).

3. ábra

Elvárások Magyarország EU-csatlakozásával kapcsolatban a határ magyar oldalán

Forrás: Kérdőíves felmérés adatai.

Irodalom

Balcsók I. 2003: A diplomásoktól a napszámosokig – külföldiek a „keleti végek" munkaerőpiacán. In *Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában.* Nemzetközi tudományos konferencia kötete. Debrecen, 2002. szeptember 30. – október 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 160–168. pp.

Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) 1999: *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben.* Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja, 307 p.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A KÖZÉP-TISZA-VIDÉK TELEPÜLÉSEIRŐL ALKOTOTT LAKOSSÁGI VÉLEMÉNYEK AZ EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁS TÜKRÉBEN

Kovács András Donát

Bevezetés

Az Európai Unióhoz való csatlakozással feltáruló új lehetőségek és az ezekkel együtt járó kihívások gazdasági és társadalmi életünk szinte minden területét érintik. Ahogy egyre közelebb kerülünk a belépés várható időpontjához, úgy válik egyre fontosabbá, hogy a magyar társadalom egésze és azon belül a sok sajátossággal rendelkező vidéki társadalom hogyan vélekedik saját településéről, annak környezetéről, fenntarthatóságáról és jövőjéről?

Tanulmányomban egy – az MTA Regionális Kutatások Központjának Alföldi Tudományos Intézete és a Lakiteleki Népfőiskola szakmai együttműködésében 2002-ben szervezett – kérdőíves vizsgálat néhány eredményét mutatom be. Kutatásom során elsősorban arra kerestem a választ, hogyan ítéli meg a Közép-Tisza menti lakosság a települések fizikai és társadalmi környezetét, szem előtt tartva az európai országok vidéki térségeinek fejlettségét.

A kutatás kiindulópontja

A folyó mente falvait és városait az elmúlt években környezeti katasztrófák sora érte. A szennyezések és árvizek elleni küzdelem, a biztonságérzet meggyengülése, a várható újabb folyószabályozási igények (Vásárhelyi terv), a természetvédelem és a Tisza-vidék környezetkímélő mezőgazdasága közötti új összhang megteremtése, valamint a települések környezeti, gazdasági, társadalmi konfliktusainak feloldása egyszerre jelentkezik megoldandó problémaként az Alföld egészének regionális fejlődése és a helyi települési közösségek számára egyaránt.

„Stratégiák, csatlakozási partnerség, prioritások, célok, programozás, eszközök, jogszabályok, ellenőrző monitoring" – az Európai Unióval kapcsolatban leggyakrabban emlegetett kulcsszavak. Felvetődik a kérdés, vajon az új „EU-szótár" kifejezései lefordíthatók-e a gyakorlat nyelvére, s a kevésbé fejlett települések képesek-e a mai adottságaikat figyelembe véve adaptálni a másutt be-

vált település- és gazdaságfejlesztési mintákat? Felkészültek-e a már eleve hátrányos helyzetből, gazdasági-társadalmi bizonytalanságból induló vidéki térségek, a „Régiók Európájában" való versengésre, s mindazokra a változásokra, amelyek gyökeresen átformálhatják a vidéki élet mindennapjait?

A kutatás során egy olyan településcsoportot vizsgáltunk meg, amely többszörösen is „határvonalon" helyezkedik el. Egyrészt a Duna–Tisza közét és a Tiszántúlt elválasztó Tisza folyó, másrészt Bács-Kiskun megye és Csongrád megye, valamint az észak-alföldi és a dél-alföldi tervezési statisztikai régió mezsgyéje is rendre átmetszi a mintaterületet (*1. ábra*).

A Tisza vonala, volt mederrendszere, ökológiai folyosó jellegéből adódóan is, sajátos természet-földrajzi egységet képez, meghatározza a folyó mentén lévő térségek, települések „összetartozását". A vizsgált terület települései a történeti, kulturális és néprajzi sajátosságaik miatt is hasonlóak. A folyó azonban „el is választja" a két part településeit, amit csak tetéz a sok tekintetben erőteljes „közigazgatási válaszfal", s számottevő különbségeket találunk a gazdasági fejlettség, a közlekedési helyzet, vagy épp a települési infrastruktúra általános színvonala terén is.

A terület- és vidékfejlesztés tekintetében meghatározó fontosságú kistérségi, megyei és régiós határok esetében is az elválasztó szerep ítélhető erősebbnek. Szolnok és Csongrád között tehát igen sok tekintetben ellentmondásosan fejlődő Tisza menti táj található. Karakteresen megnyilvánuló eltérések figyelhetők meg a Tiszazug – kis falvak alkotta klasszikus belső perifériája – és a szemközti Bács-Kiskun megyei területek prosperáló kisvárosi jellegű községei között (*Kiss,* 2001).

A vizsgálat módszere és néhány fontos eredménye

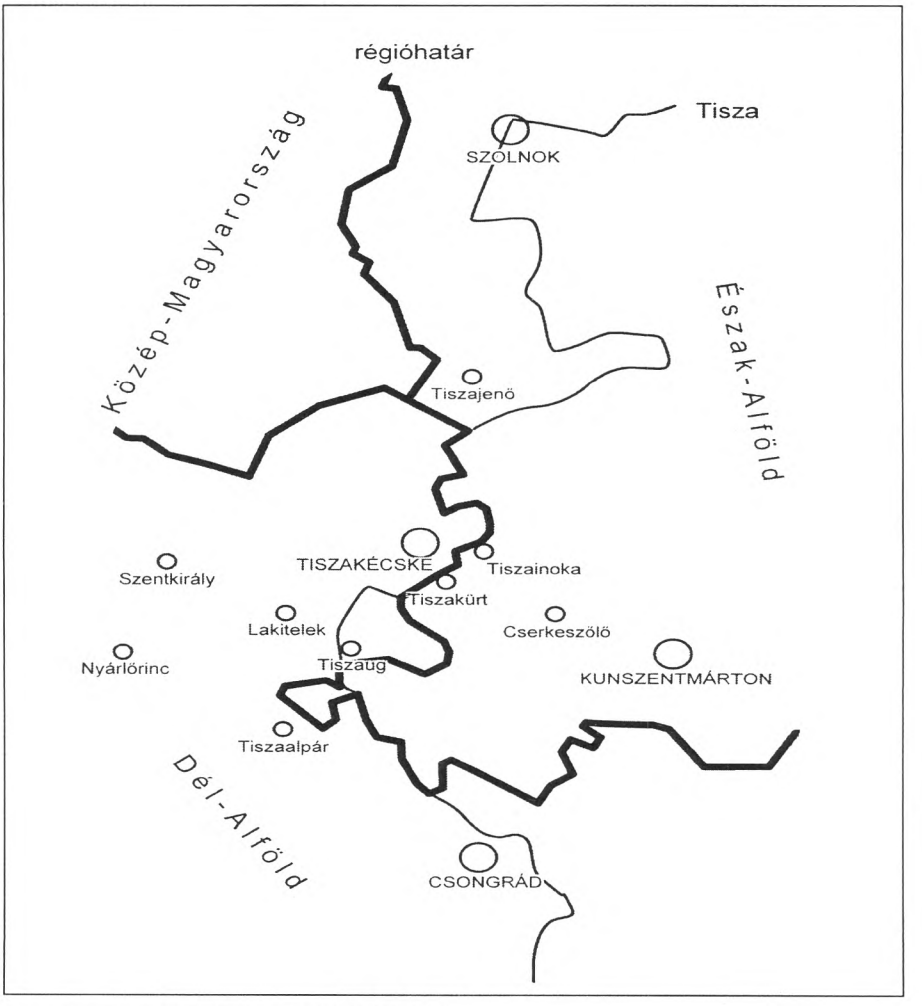
A kutatás a vizsgálatba bevont települések összlakosságának 9%-át érintette. A vizsgálati alapsokaság nagysága és ismert paraméterei alapján a kérdezőbiztosok településenkénti mintavételt hajtottak végre egyszerű véletlen eljárással. Az alapsokaság megosztása a településtípusonkénti népességszám alapján történt, mely településenként átlagosan 55 fő megkérdezését jelentette, s ennek eredményeként 544 fő került a mintába.

A válaszadók életkori és nemi megoszlása jól reprezentálja a települések lakosságát. A korcsoportos összetételen belül a legfiatalabb válaszadók a középiskolás, míg a legidősebbek a nyolcvan év feletti korosztályból kerültek ki. A megkérdezettek 56%-a nő, 44%-a férfi volt.

A minta összetételén belül a felsőfokú képesítéssel rendelkezők aránya magasabb, mint a statisztikai alapérték, vagyis a főiskolát, egyetemet végzett réteg felülreprezentált. Ennek oka, hogy az iskolai végzettség tekintetében a függő

1. ábra

A vizsgált térség és kettős határsávon elhelyezkedő települései

Szerkesztette: Salánki Szilárd, MTA RKK ATI

változókra vonatkozó összehasonlító elemzést minél nagyobb számú magasabban kvalifikált fő esetében el akartuk végezni, így a véletlenszerűen lekérdezett csoportok közé tudatosan válogattunk nagyobb arányban diplomás válaszadó csoportokat. A 544 főből 98-an rendelkeznek diplomával, 141-en érettségivel, 271-en szakmunkás bizonyítvánnyal és 34-en ennél alacsonyabb végzettséggel. A mintavételi egység belső torzulása tehát mesterséges, de erre a vizsgálat során mindvégig figyelemmel voltunk, s a szükséges korrekciókat elvégeztük.

A legfontosabb települési tényezőkkel kapcsolatos válaszokat és véleményeket, elégedettségi mutatókat – a kérdezettek százalékos arányát figyelembe véve – az *1–3. táblázatok* jelenítik meg.

1. táblázat

A Közép-Tisza menti városi lakosság elégedettsége néhány fontos települési tényezővel, %

Tényezők	Teljes mértékben elégedett	Nagyrészt elégedett	Kevésbé elégedett	Egyáltalán nem elégedett	Nem tudja
1. A település gazdasági fejlődésével		7	**55**	**35**	
2. A kereskedelmi szolgáltatások színvonalával	5	**57**	27	5	5
3. Az oktatási intézmények tevékenységével	12	**56**	18	5	7
4. Az egészségügyi intézmények színvonalával	7	**60**	20	12	
5. A kulturális programokkal, lehetőségekkel		2,5	**37**	**57**	
6. A szabadidős és szórakozási lehetőségekkel		7	**25**	**65**	2,5
7. A települési önkormányzat munkájával		51	28	5	2,5
8. A településen élők együttműködésével közügyekben		27	**52**	**20**	7

Forrás: Kérdőíves felmérés.

2. táblázat

A Közép-Tisza menti lakosság véleménye egyes települési tényezők változásáról az elmúlt tíz év távlatában – figyelembe véve a vélt európai színvonalat, %

Az „európai irányban" való fejlődés mértéke az elmúlt tíz évben					*Tényezők*
rossz	gyenge	közepes	jó	kitűnő	
53	17	26			*Munkahelyek teremtése*
23	**44**	26	6		Falu- és vidékfejlesztés
55	30	12			*EU-ismeretek, módszerek alkalmazása*
	20		**41**	**38**	Infrastruktúra felzárkóztatása
2	25	54	18		Szociális gondoskodás javítása
17	20	60	8		Településközi fejlesztési kapcsolatok bővítése
11	**52**	36			Életszínvonal emelkedése
44	35	20			Hagyományőrzés, helyi kultúra ápolása
	44	50	6		Környezet- és természetvédelem
37	38	11	8	3	Helyi és térségi média
72	18	6	3		*Nemzetközi kapcsolatok*

Forrás: Kérdőíves felmérés.

3. táblázat

A Közép-Tisza menti lakosság véleménye egyes települési tényezőkről, figyelembe véve a vélt európai vidéki színvonalat, %

Tényezők	Nagyon aggasztó/ rossz	Aggodalomra ad okot/ közepes	Egyáltalán nem probléma/ jó	Nem tudom
1. Közművekkel való ellátottság	2,5	35	**60**	2,5
2. Az utcakép rendezettsége és kulturáltsága	5	52	43	
3. A lakóházak, középületek állapota		**67**	30	3
4. Közlekedési lehetőségek	3	17	**75**	5
5. A városok és szolgáltatási lehetőségeik elérhetősége		25	**67**	8
6. Az egészségügyi szolgáltatások elérhetősége	5	35	**60**	
7. Oktatási intézmények és elérhetőségük	5	32	**60**	
8. Kereskedelmi alapszolgáltatások és elérhetőségük	5	25	**62**	
9. Gazdasági és jövedelemszerzési lehetőségek	**45**	**52**		3
10. Munkanélküliség	**36**	**59**	2,5	2,5
11. A mezőgazdaság helyzete	**70**	22	5	
12. A turizmus helyzete	**60**	38		2
13. A települési összefogás, közösségi aktivitás	17	**72**	10	
14. Közbiztonság	22	**65**	10	

Forrás: Kérdőíves felmérés.

Összegzés

Az általunk vizsgált térségben az európai uniós tagság számos erőfeszítést és áldozatot követel majd, ugyanakkor új lehetőségekkel teli jövőt is tartogat. A Közép-Tisza mente sajátos tér, az itteni települések gazdasági, társadalmi viszonyai azokhoz az alföldi falvakéhoz, kisvárosokéhoz hasonlóak, amelyek jövője ma még sok tekintetben bizonytalan. Ezeken a településeken jelentős visszahúzó tényezőt jelent a természeti és épített környezet rendezetlensége, valamint a gazdasági-társadalmi környezet elmaradottsága. Mivel a környezeti problémák kezelésében a társadalom gondolkodása alapvetően meghatározó, a települések fenntartható fejlődésében a lakosság felelősségérzetének, anyagiakban és szellemiekben megmutatkozó tenni akarásának elsődleges szerepe van. A folyó menti térségek megújulása kapcsán a helyi társadalmak településkör-

nyezetről alkotott tudati "vetületeinek" megismerése és bemutatása ezért is időszerű és fontos feladat.

A kutatás során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a kedvező és kedvezőtlen településkörnyezeti tényezőket a lakosság többé-kevésbé reálisan ítélte meg. A megkérdezettek a gazdasági és a kulturális élet terén a legborúlátóbbak. Az elmúlt 10 év távlatában – figyelembe véve a vélt európai színvonalat – a válaszadók többsége rossznak ítéli a térség nemzetközi kapcsolatait, az EU-ismeretek és módszerek alkalmazását. Véleményük szerint a munkalehetőségek nem bővültek, a helyi tradíciók nem érvényesülnek sem a kultúrában sem a gazdasági fenntarthatóság kialakításában. Az aggodalmat kiváltó tényezők sorában szerepel a munkanélküliség, a mezőgazdaság és a turizmus helyzete, de a települések közötti összefogási lehetőségeket és a közbiztonságot is közepesnek, illetve rossznak ítélte meg a többség. Ezzel ellentétben a válaszadók igen nagy százaléka az infrastruktúra felzárkózását – az európai szinthez viszonyítva is – jónak véli, ami némileg ellentmond a többségben lévő negatív véleményeknek. Magyarázatul szolgálhat, hogy a környezeti infrastruktúra (hulladékkezelés és -szállítás, csatornázottság bővítése) utóbbi években történt fejlődése jól érzékelhető – bár korántsem befejezett folyamatról van szó. A korábbi, elmaradott viszonyokhoz képest valóban történt előrelépés, s a helyiek büszkék is erre. Azt viszont nem érzékelik, hogy az egész környezetvédelem nem felel még meg az európai vagy akár a honi átlagos kívánalmaknak sem.

Tapasztalataink szerint, a Tisza mentén élőknek elmélyültebb ismeretekre és pozitívabb környezeti attitűdre lenne szükségük, s akkor az egyéni, a kisközösségi és a térségi viszonyokat tekintve jobban össze tudnák vetni körülményeiket az európai színvonallal, valamint körültekintőbben meg tudnák határozni igényeiket és elképzeléseiket a lokális fejlődéssel kapcsolatban. A jövő szempontjából ez azért rendkívül lényeges, mivel a lakosság modern szemléletű tudásának gyarapodása, "öntudatra ébredése" és aktív szerepvállalása a környezetvédelemben, a tiszai élőhelyek, települések fenntarthatóságának egyik fő záloga. Az eredményes fejlesztések elindításához új ismeretekre, tanulásra, tudatosságra, egyéni és közösségi felelősségvállalásra van szükség, melyre alapozva megteremthető a Tisza mente és más vidéki térségek településeinek megújulása is.

Irodalom

Ágh A. 1998: A magyar társadalom európai tükörben. *Mozgó Világ*, 1998/2.

Csatári B.–Gaborjákné Vydareny. K.–Kiss A.–Kovács A. D. 2001: *A Tisza-vidék problémái és fejlesztési lehetősége*. Kecskemét, MTA RKK ATI.

Csatári B.–Kovács A. D. 2002: A Közép-Tisza menti lakosok véleménye az Európai Uniós csatlakozásról. *A Falu,* 17. évf. 2002. 2. 41–50. pp.

Glatz F. 2001: Helyünk a jövő Európájában. *Alföldi Tanulmányok* 2000/2001, 3–6. pp.

Hargita Árpádné 1999: Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz. Európa Kislexikon. Budapest, BKE Vezetőképző Intézet, http://www.romacentrum.hu/eucsatl/integrac.html

Horváth Gy. 1998: *Európai regionális politika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Illés I. 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Kocsis Gy. 2002: Nagy kérdések (Eurobarometer felmérés az uniós tagjelöltekről). *HVG,* 2002. 14. 41–43. pp.

Magyar Gallup Intézet 2000: Nemzetközi összehasonlító vizsgálat Magyarország uniós csatlakozásáról www.gallup.hu

Magyar Agrárkamara 1998: A magyar mezőgazdaság EU-csatlakozási felkészülésének stratégiája, Budapest.

Pomaranski L. 1998–99: Michael Lake az EU-csatlakozásról, Győr-Moson-Sopron Megyei Kereskedelmi és Iparkamara, http://www.gymskik.gyor.hu/hirek/20000407/michael_lake.html

Várnai G. 2000: Az európai integrációs folyamat kihívásai a magyar településpolitikában. *Magyar Tudomány,* 2000. 7. 883. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ ISKOLÁZOTTSÁG TERÜLETI STRUKTÚRÁJA MAGYARORSZÁGON, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RURÁLIS TÉRSÉGEKRE

Nagy Árpád – Trócsányi András

Egy nemzet kulturális szintjének, a lakosság műveltségi színvonalának fontos mutatója az iskolázottság és az iskolázatlanság vizsgálata és jellemzése. A népesség műveltségi fokát meghatározó és jellemző tényezők közül azonban csak egyetlen jelzőszám az egy lakosra számított elvégzett osztályok száma. Ilyen vizsgálatokat természetesen csak a 7 év feletti lakosság körében végezhetünk, hiszen a fiatalabb korosztályok még nem kezdték meg iskolai tanulmányaikat. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy az ezen korosztályok esetében rendelkezésre álló statisztikai adatok sem használhatók fel fenntartások nélkül teljes egészében, minthogy azok között, akik még egyetlen osztályt sem végeztek el, megtalálhatjuk azokat is, akik – ifjú korukra való tekintettel – még csak most végzik az általános iskola első osztályát. Adott esetben az ő tömeges megjelenésük jelentősen módosíthatja az adatokat, így az egyetlen osztályt sem végzettek közül csak azokra terjesztettük ki a vizsgálatot, akik már betöltötték 10. életévüket. Tudjuk azonban, hogy így is fellépnek bizonyos torzulások, ám úgy érezzük, hogy ezen kritériumok szem előtt tartásával valamivel pontosabb eredményekhez juthatunk.

Mint a fentiekből is kitűnik, vizsgálataink elvégzése során alapvetően a statisztikai adatokra támaszkodtunk, elsősorban az 1990. és a 2001. évi népszámlálás eredményeire. Előbbi adatainak felhasználásával már sikerült megrajzolnunk Magyarország iskolázottsági térképét (*Trócsányi–Nagy,* 2000), így most elsősorban arra vállalkozunk, hogy a két évvel ezelőtti cenzus közelmúltban napvilágot látott részletes, településsoros adatainak felhasználásával felvázoljuk a jelenlegi állapotokat, ugyanakkor mostani eredményeinket összehasonlítsuk a korábbiakkal. Rá kívánunk mutatni a két időpont közötti esetleges különbségekre, változásokra, és az ezeket előidéző tényezőkre és folyamatokra. Munkánkat nehezítette, hogy a legfrissebb adatok jelenleg még nem állnak rendelkezésre elektronikus formában, a megjelent kötetek adatai pedig nem tették lehetővé, hogy számításainkat teljes pontossággal elvégezhessük. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a legmagasabb iskolai végzettségre vonatkozó mutatók

helyenként olyan tág határok között kerültek megadásra (pl. 1–7. osztály), amely a vizsgálat pontosságát nagyban megnehezítette.

Elöljáróban azt is el kell mondanunk, hogy a hazánk falusi térségeiben élő népesség iskolázottsági helyzetének önmagában való vizsgálata nehezen megoldható, hiszen összefüggő rurális terekről az ország területén nem beszélhetünk, a községek sorát hosszabb-rövidebb időközönként városi jogállású települések szakítják meg. A településhálózat e két nagy csoportja közötti kapcsolatok ugyancsak nem teszik lehetővé, hogy falvaink lakosságának iskolázottsági mutatóit a városokétól elkülönítve vizsgáljuk. Ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, hogy az elvégzett osztályok tekintetében is számos befolyásoló tényező figyelembe vételével végezhetünk csak elemzéseket. „Az iskolázottság és iskolázatlanság az ország területén szorosan kötődik a települések általános fejlettségéhez, földrajzi elhelyezkedésükhöz, infrastrukturális, közösségi és egyéb ellátottságukhoz, társadalmi-kulturális hagyományaikhoz és gazdasági-társadalmi fejlődésük távlataihoz" (*Forray–Kozma,* 1986) Elmondhatjuk tehát, hogy vizsgálatainkat az iménti idézet figyelembe vételével kell végeznünk, különösen ügyelve arra, hogy a fenti módosító és befolyásoló tényezők a falvak esetében többnyire sokkal markánsabban jelentkeznek, mint a városi jogállású településeknél.

A vizsgálat alapján hat kategóriába soroltuk be Magyarország településeit az átlagosan elvégzett osztályok száma szerint. A legelső csoportban azok a települések találhatók, ahol az elvégzett osztályok száma meghaladja a 10-et, míg az utolsóba azok kerültek, amelyeknél ez a mutató 7 alatt marad. Összességében elmondható, hogy a városok és a falvak értékei között jelentős eltérések mutathatók ki, előbbiek többnyire magasabb, míg utóbbiak nagy része döntően alacsonyabb iskolázottsági mutatókkal jellemezhető. E tendencia azonban korántsem általános érvényű, hiszen – mint azt korábban is említettük – a vizsgált mutatót számos tényező befolyásolhatja, alakíthatja. Az egyes települések földrajzi helyzete, országon belüli elhelyezkedése pozitív vagy negatív irányba egyaránt módosíthatja a vizsgált mutató alakulását. Ugyancsak jelentős tényezőként értékelhetők a települések közlekedési kapcsolatai, elérhetőségük is. Más irányban mozdulnak el a mutatók egy zsáktelepülés, illetve egy kedvező közlekedés-földrajzi adottságokkal bíró település esetén, döntően az utóbbi javára.

A településen élő népesség demográfiai jellemzői, etnikai hovatartozása, migrációs hajlandósága szintén nagymértékben befolyásolja a vizsgált mutató alakulását. Más-más mutatókat kapunk egy fiatal, illetve egy idős korstruktúrával rendelkező település esetében, utóbbinál többnyire alacsony iskolázottsággal találkozhatunk, az elvégzett osztályok száma 8 alatti értéket mutat. Ez elsősorban abból fakad, hogy az idős, 60–70 éven felüli lakosság körében nem volt általános még az elemi iskola elvégzése sem, hiszen többségük – főként a falusi településeken élők – már gyermekkorában munkába kényszerült állni, és a ké-

sőbbiekben pedig már sem alkalma, sem kedve nem volt ahhoz, hogy valamiféle tanulmányokat folytasson. Esetükben az is befolyásolja a vizsgált mutatószám alakulását, hogy a II. világháború előtti iskolarendszer a maitól eltérő jegyeket mutat (hatosztályos iskolák hálózata), és az iskolakötelezettség tekintetében is más előírások vonatkoztak az akkori diákokra (6–12, majd 1928-tól 6–14 éves korig). Sajnálatos, hogy hazánk jó néhány falusi településéről elmondható, hogy lakóinak átlagéletkora meghaladja az 50 évet, sőt, akadnak olyan települések is, amelyeknél 60, esetenként 70 év feletti (pl. Tornakápolna) ez a mutató. Pozitív változásként értékelhető viszont 1990-hez képest az a tény, hogy néhány, korábban szintén hasonlóan idős korstruktúrával jellemezhető település (pl. Gosztola, Gagyapáti) esetében az eltelt 10 év alatt pozitív vándorlási különbözetet regisztrálhatunk, mely elsősorban a fiatalabb korosztályokat érintette, javítva így az említett falvak demográfiai szerkezetét.

Az iskolázottsági mutatókat vizsgálva az is elmondható, hogy szoros összefüggés mutatható ki a lakosság nemzetiségi hovatartozása és az elvégzett osztályok száma között. Nyilvánvalóan lényeges eltérések lesznek a települések között annak függvényében, hogy lakosságán belül az egyes etnikumok milyen arányban vannak jelen. A legrosszabb mutatókkal rendelkező települések között fogjuk találni azokat, amelyek lakosságának nagy része a roma etnikumhoz tartozik (Csenyéte, Gilvánfa, Alsószentmárton, Fáj, Rinyabesenyő, Tiszabő stb.), bár természetesen a cigányok nagy arányú megjelenése az adott település lakosságán belül nem egyformán érvényes minden településkategóriára. Egy város vagy egy nagy lélekszámú község esetében a cigányok nagyarányú jelenlétéből fakadó negatív célzatot szinte minden esetben ellensúlyozza a lakosság többi részének magasabb iskolázottsági foka, míg a legsúlyosabb gondokkal az amúgy is többnyire hátrányos helyzetben lévő törpe- és aprófalvak, illetve kisközségek küzdenek. A többi magyarországi nemzeti kisebbség esetében a cigánysághoz hasonló negatív tendenciákkal nem találkozhatunk, az etnikumok egyes településeken való nagy(obb) arányú jelenléte nem tükröződik markánsan az iskolázottsági mutatókban, szemben a roma populáció esetével. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes etnikumok között is vannak kisebb-nagyobb különbségek, a románok, szerbek, szlovének és szlovákok nagyarányú jelenléte általában rontja, míg a németség térnyerése többnyire javítja a települések iskolázottsági mutatóit, természetesen szoros összefüggésben azok demográfiai sajátosságaival (népességszám, korszerkezet stb.).

Az elvégzett osztályok számát nagymértékben befolyásolja az adott település gazdasági helyzete, lakóinak gazdasági cselekvési kedve és foglalkozási szerkezete is. Lényeges eltérések mutatkoznak egy kiemelkedően vagy közepesen fejlett terület, illetve egy – esetleg több szempontból is – hátrányos helyzetben lévő terület között. Élesen kiütköznek a különbségek egy fejlett iparral rendelkező település, illetve régió, valamint egy alapvetően agrártevékenységre beren-

dezkedett település vagy térség között. Természetesen ezen belül is akadnak kivételek, különösen olyan, főként községi jogállású, alacsony lélekszámú települések esetében, amelyeknél az iparban – különösen annak egyes ágazataiban (pl. kitermelőipar) – dolgozók aránya az országos átlagot meghaladó mértékű (Fenyőfő, Gánt, Szőc stb.). E bányásztelepülések esetében a munkaerő foglalkoztatásának nem volt alapvető feltétele a magas iskolai végzettség, a bányamunkások sok esetben csak alapfokú képzettséggel – vagy még azzal sem – rendelkeznek.

A lakosság foglalkozási szerkezete azonban az esetek nagy részében nem tükrözi híven egy adott település gazdasági fejlettségét, hiszen az iparban, illetve a tercier szektorban dolgozók magas aránya nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek az emberek lakóhelyükön találnak munkalehetőséget. Ezért az elvégzett osztályok vizsgálatánál figyelembe kell vennünk a belső migrációs folyamatokat, az ingázás irányát és intenzitását is. A migráció emellett jelentősen befolyásolja a lakosság számát és korstruktúráját is. Általánosságban elmondható, hogy a migrációban részt vevők döntő többsége a fiatalok, illetve a középkorúak csoportjából kerül ki, és iskolai végzettség szempontjából is általában a magasan kvalifikált rétegek tekinthetők mobilisabbnak. E csoportok elvándorlása egy adott településről, illetve megjelenésük egy másikon jelentősen ronthatja vagy javíthatja (pl. Ispánk, vagy a már említett Gosztola) az illető – többnyire alacsonyabb lélekszámú – helység iskolázottsági mutatóit.

Ugyancsak fontos szerepet tölt be a vizsgált mutatók kialakításában az adott település közigazgatási szerepköre, illetve funkciója is. A megyeszékhelyek és a nagyvárosok kivétel nélkül magas mutatókkal rendelkeznek, és a városi rangú települések többsége is a magasabb kategóriákba tartozik. A községek és falvak döntő többségének mutatói viszont az alacsonyabb kategóriákba tartoznak. A települések ténykedése, az adott térségben betöltött szerepköre szintén jelentős befolyással bír az elvégzett osztályok számának alakulásában. Az országos szinten kiemelkedő, vagy regionális szinten meghatározó oktatási, kulturális és egészségügyi funkcióval rendelkező települések mutatói jelentős részben a magasabb kategóriákba tartoznak (pl. iskolavárosok). Éppen ezért elmondhatjuk, hogy kiemelkedően fontos szerepet játszik az elvégzett osztályok számának alakulásában a települések infrastrukturális ellátottsága, ezen belül is a humán infrastruktúra (óvoda, általános iskola, középiskola, esetleg felsőoktatási intézmény, egészségügyi intézmény stb.) megléte, illetve részleges vagy teljes hiánya. Ebből a szempontból legrosszabb helyzetben törpe- és aprófalvaink vannak, hiszen jelentős részük nem rendelkezik alapfokú oktatási intézménnyel, némelyikük még óvodával sem. Ugyanakkor vannak olyan községek, amelyeknél éppen valamilyen kiemelkedő – regionális, vagy akár országos – jelentőségű intézmény jelenléte (kutatóintézet, szanatórium stb.) az adott település iskolázottsági mutatóit pozitív irányba befolyásolja (Hegyfalu, Deszk, Mosdós stb.).

Igaz lehet ennek az ellentéte is, hiszen számos településen működik olyan intézmény (pl. szociális otthon, öregek otthona, értelmi fogyatékosok otthona), amely az ott ápoltak gyengébb mutatói kapcsán a teljes község értékeit is nagymértékben rontja (Zsira, Drávatamási stb.).

Összefoglalva az iskolázottság, illetve az elvégzett osztályok számát befolyásoló tényezőket, az alábbi hatásmechanizmusokat vázolhatjuk fel:

Az adott város vagy község természetföldrajzi környezete és közlekedés-földrajzi helyzete jelentősen befolyásolja a település infrastrukturális ellátottságát, demográfiai összetételét, és ezáltal gazdasági potenciálját, foglalkozási szerkezetét is. A település gazdasági szerepköre, funkció-összetétele szintén kihat a korszerkezetre. Ezen kívül a munkaerő-piaci kereslet és kínálat viszonya is döntő jelentőséggel bír, csakúgy, mint egyes etnikumok – különösen a romák – nagyobb arányú jelenléte. Mindezen tényezők együttes szerepe alakítja, formálja az elemzésben vizsgált mutató értékét.

A 2001. évi népszámlálás adataira támaszkodó vizsgálatainkat korábbi eredményeinkkel összevetve megállapítható, hogy a két cenzus között eltelt tíz éves időszakban lényeges területi változások nem következtek be az iskolázottság tekintetében Magyarországon. Az általánosságban magas mutatóval rendelkező körzetek (elsősorban nagytérségek) és az alacsony mutatójú régiók országon belüli helyzete viszonylag állandósultnak tekinthető. A változások legmarkánsabb jellemzőjeként azonban feltétlenül meg kell említeni, hogy növekedett a szakadék a két szélsőértékkel jellemezhető településcsoport – a 10 elvégzett osztály feletti és a 7 elvégzett osztály alatti kategóriába tartozók – között. Mindkét csoportba tartozó települések száma növekedett a vizsgált időszakban, előbbiben 66, utóbbiban 126 település regisztrálható 2001-ben. (Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy e növekedés egy része abból a már említett tényből is fakadhat, hogy az 1–7 közötti elvégzett osztályok tekintetében nem álltak rendelkezésre teljesen pontos információk). A növekedés az alacsonyabb értékekkel jellemezhető települések körében volt jelentősebb, számuk az 1990. évi 59-hez képest több, mint kétszeresére emelkedett. A 10 feletti mutatóval bíró települések száma 1990-ben 50 volt, így számuk csak kisebb mértékben gyarapodott. Nagyobb részük mindkét időpontban a városi jogállású települések közül került ki, a legmagasabb érték azonban 1990-ben és 2001-ben is egy község neve mellett állt. Taszár mutatója az 1990 óta eltelt időszakban jelentősen visszaesett ugyan (jelenleg „csak" a 110. helyen áll a települések rangsorában), népességének iskolázottsági értéke azonban így is megközelíti a 10 elvégzett osztályt (9,8), ami kifejezetten jónak tekinthető.

A legmagasabb iskolázottsági mutatókkal jellemezhető települések listáját a 2001-es adatok szerint Telki vezeti, amelyet a fővárosi agglomeráció további nyolc települése követ a sorban. Ez szembetűnően jelzi e térség – a várt tendenciákkal teljesen ekvivalens módon bekövetkezett – előretörését. A jelenség okai

egyértelműen a szuburbanizációs folyamatban keresendők, annak is a fővárosból az agglomeráció területére való kiköltözésben, melyben dominánsan a magasan képzett rétegek, főként a diplomával rendelkezők vesznek részt. Hasonlóan dinamikus növekedés tapasztalható a Balaton környéki települések esetében is, a korábbi hárommal szemben 2001-ben e térségből 14 város és község került be a legmagasabb kategóriába tartozó települések csoportjába. Utóbbi térség esetében a növekedésben az is szerepet játszhat, hogy az adott településen nyaraló val, hétvégi házzal rendelkező városi – főként budapesti – lakosok balatoni ingatlanjukat jelentik be állandó lakcímként, mentesülve így a településen fizetendő helyi adó alól. Részben e jelenségnek (elsősorban a fent említett formában történő „bevándorlásnak") is köszönhető, hogy számos Balaton melletti község (Alsóörs, Csopak, Szántód, Gyenesdiás) állandó lakóinak számával egyetemben a lakosság iskolázottsági mutatóit is növelni tudta.

A 10 feletti elvégzett osztállyal jellemezhető települések között érvényesülő tendenciák közül említést érdemel az is, hogy körükben az 1990. évi állapotokhoz képest valamelyest csökkent a városok részaránya, annak ellenére, hogy számuk abszolút értékben 36-ról 42-re növekedett; ugyanakkor jelentős előretörés volt tapasztalható a községek esetében is. E folyamatok tovább erősítik azon feltételezésünket, hogy a közeljövőben a nem városi jogállású települések mutatóinak további javulása várható, közülük egyre többen kerülnek majd be a 10 feletti mutatóval jellemezhető csoportba. A fent vázoltak alapján várható továbbá az is, hogy e folyamatban elsősorban a budapesti agglomeráció, a regionális központok szuburbanizációs zónájába eső, illetve a Balaton környék települései vesznek részt intenzíven. Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy – kisebb mértékben és arányban – a városok mutatói is növekedni fognak, és egyre többen kerülnek be soraikból a legmagasabb értékekkel jellemezhető települése közé.

Sajnos reális esély van arra is, hogy tovább növekedjen a leggyengébb kategóriába tartozó települések száma. E tendencia érvényesülésére leginkább az elvándorlással sújtott, fogyó népességű, hiányos infrastruktúrával rendelkező térségekben van legnagyobb lehetőség. E települések többnyire hazánk törpe-, illetve aprófalvas régióiban helyezkednek el, és lakosságszámuk alapján maguk is törpe- vagy aprófalvaknak, esetleg kisközségeknek számítanak. Számuk – mint már említettük – több, mint kétszeresére emelkedett az elmúlt tíz évben, és e tendenciára alapozva elmondható, hogy helyzetük a jövőben vélhetően tovább fog romlani. A legtöbb ilyen települést az ország területén külső perifériának számító térségekben találjuk (Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyék határ menti területei, valamint Baranya és Somogy megye déli országhatárhoz közel eső részei). E községek kedvezőtlen földrajzi fekvésből fakadó gyengébb mutatóit számos egyéb körülmény is jelentősen ronthatja (kedvezőtlen demográfiai mutatók, elöregedés, elvándorlás, cigány etnikum magas részaránya, oktatási infrastruktúra teljes

vagy részleges hiánya, értelmi fogyatékosok otthona vagy szociális otthon jelenléte stb.). E területek mellett az ún. belső perifériák is súlyos gondokkal küzdenek, közülük a négy megye határán fekvő Tisza-tó körüli térség, a Közép-Tisza-vidék, a Tápió-vidék, valamint Külső-Somogy „emelkednek ki" környezetükből kedvezőtlen mutatóikkal. A legalacsonyabb iskolázottsággal rendelkező települések viszonylag összefüggő területet csak a fenti országrészeken alkotnak – elsősorban fekvésükből fakadóan –, másutt inkább valamilyen kedvezőtlen (etnikai, demográfiai, infrastrukturális) módosító tényező hatásának köszönhető, hogy az elvégzett osztályok száma 8 vagy az alatti értéket képvisel.

Összességében elmondható, hogy hazánkban az iskolázottság szintje 1990 óta csak kis mértékben emelkedett, annak ellenére is, hogy az utóbbi években egyre többen vesznek részt a felsőoktatásban, ám az is igaz, hogy e korosztályok esetében – többségében – még folyamatban van a diploma megszerzése, és mivel a népszámlálás adatai a legmagasabb iskolai végzettséget regisztrálják, ők e statisztikában még csak viszonylag kis hányadban szerepelnek. Elmondható ugyanakkor az is, hogy a legmagasabb kategóriába tartozó települések számának növekedése sem erre, hanem elsősorban a különböző migrációs folyamatok hatásaira vezethető vissza. A visszafogott növekedés okaként említhető még meg az elmúlt évtized népességfogyása is, amelynek egyik jellemzője a korspecifikusan magas mortalitás, jelentősen megtizedelve a magasabban képzett korosztályokat. Sajnálatosan rögzíthető az a tendencia is, hogy a legalacsonyabb kategóriába tartozó települések száma ugyancsak növekedett az elmúlt évtizedben, leszakadásuk – és itt elsősorban a rurális térségekről van szó – egyre nagyobb mértékű az ország más körzeteihez viszonyítva. Számuk prognosztizálhatóan a jövőben is növekedni fog, csak ritkán tapasztalhattunk olyat, hogy egy 1990-ben gyenge mutatókkal rendelkező településen 2001-re (jelentősen) javult volna az iskolázottság. Mivel a legmagasabb iskolázottsággal rendelkező települések között is növelték részarányukat a községek, és e tendencia folytatódása a jövőben is várható, elmondható hogy a rurális térségek települései között is egyre erősödő polarizáció megy végbe, a magas mutatókkal rendelkező, illetve a gyenge iskolázottsági mutatókkal bíró, hátrányos helyzetű falvak közötti szakadék a jövőben várhatóan tovább fog mélyülni.

Irodalom

Forray R. K.–Kozma T. 1986: *Az iskolázottság területi egyenlőtlenségei Magyarországon 1980.* Munkaközi beszámoló. Országos Pedagógiai Intézet. 75 p.

Kocsis K.–Kovács Z. 1998: A cigány népesség társadalomföldrajza. *Ezredforduló,* 3. 17–20. pp.

Nagy Á.–Trócsányi A. 2003: A magyarországi népesség iskolázottságának területi jellemzői. In Kis M.–Gulyás L.–Erdélyi E. (szerk.): *Európai kihívások* 2. Tudományos konferencia tanulmánykötete. Szeged. 403–407. pp.

Tóth J.–Trócsányi A. 1997: *A magyarság kulturális földrajza.* Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 226 p.

Trócsányi A.–Nagy Á. 2000: Magyarország iskolázottsági térképe. In Godó N.–Tóth J. (szerk.): *Földrajzi tanulmányok a pécsi doktoriskolából* II. Pécs, PTE TTK FI, 123–155. pp.

Trócsányi A.–Tóth J. 2002: *A magyarság kulturális földrajza* II. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 363 p.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A FALUSI LAKOSSÁG FOGLALKOZTATÁSI PROBLÉMÁI

Lehota Ágnes

A rendszerváltás után a gazdasági átalakulás rendkívül differenciáltan ment végbe, a régiók között jelentős munkaerő-piaci különbségek alakultak ki, amelyek a gazdasági helyzet általános javulása során sem mérséklődtek. A régiókon belül változatlanul a vidéki települések, falvak helyzete a legkritikusabb. Egyre sürgetőbb feladat, főként az Európai Uniós csatlakozás közeledtével, olyan megoldások kidolgozása, amelyek növelik a vidék népességmegtartó képességét, és megélhetési biztonságát.

A magyarországi munkaerő-piaci helyzet

A piacgazdaságra való áttérés következtében a foglalkoztatottak száma drámai mértékben, közel másfél millióval csökkent Magyarországon. A foglalkoztatottság 1997-ben érte el a mélypontját, amikor a 15–64 évesek foglalkoztatási rátája 52,7%-ra csökkent. A foglalkoztatottak száma 2002-re elérte a 3.884 ezer főt, a 15–64 évesek foglalkoztatási rátája az 56,3%-ot (EU 63,9%) (Nemzeti Fejlesztési Terv, Humánerőforrás-fejlesztés Operatív Program, 2003). Az Európai Unióban ezt az arányt 2010-ig 70%-ra tervezik növelni. A világgazdasági recesszió és a minimálbér-emelés hatására a foglalkoztatottság növekedése 2002-re megállt Magyarországon. A minimálbér növelése főként a mezőgazdaságban jelentős szerepet vállaló mikro- és kisvállalatokat hozta nehéz helyzetbe. A mikrovállalkozások aránya a mezőgazdaságban 93–94%-ra tehető (*Hamza–Miskó–Székely–Tóth,* 2002).

A munkanélküliségi ráta 1993-ban érte el 12,5%-os csúcspontját, és azóta folyamatosan csökken. 2002-re a munkanélküliek száma 239 ezer főre, a munkanélküliségi ráta pedig 5,8%-ra (EU 7,4%) csökkent. A tartós munkanélküliségi ráta 2002-re 2,67%-ra (EU 3,6%) mérséklődött. Magyarországon a munkanélküliek 45%-át a tartósan munka nélkül maradtak képezik.

A foglalkoztatottság alacsony szintje, és a régiók közötti jelentős munkaerőpiaci különbségek mellett a magas, 40,2%-os, inaktivitási ráta a legjelentősebb probléma Magyarországon. Az inaktivitás gyakran nem átmeneti időszak, mint pl. a gyermeknevelés időszaka az egyén életében, hanem a munkaerőpiacról va-

ló kirekesztődés szinte visszafordíthatatlan folyamata. Az inaktív nők száma közel kétszerese az inaktív férfiak számának. A nők munkaerő-piaci reintegrációját tűzte ki célul egy 2002-ben elindult PHARE program.

A kilencvenes évek elejét a munkaerőnek a főbb szektorok és foglalkozások közötti átrendeződése jellemezte. A mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe csökkent, míg a szolgáltató szektoré nőtt. 2002-ben a foglalkoztatottak 6,2%-a a mezőgazdaságban, 34,0%-a az iparban és 59,8%-a a szolgáltatásban dolgozott (EU 4,4%, 26,9% és 68,8%). A mezőgazdaság háttérbe szorulása jelentősen csökkentette a munkahelyek számát és nagymértékben hozzájárult a munkahelyhiányos régiók, kistérségek kialakulásához (Nemzeti Fejlesztési Terv, Humánerőforrás-fejlesztés Operatív Program, 2003).

Regionális egyenlőtlenségek

A rendszerváltás után a gazdasági átalakulás rendkívül differenciáltan ment végbe, a régiók között jelentős munkaerő-piaci különbségek alakultak ki, amelyek a gazdasági helyzet általános javulása során sem mérséklődtek. Míg az ország fejlettebb nyugati és központi részén a munkanélküliségi ráta 4%-hoz állt közel és a foglalkoztatási ráta 61–64% volt, addig az ország Észak-magyarországi, Észak-alföldi régióiban a munkanélküliség 8% körüli volt, a foglalkoztatottság pedig 50%-os.

A hátrányos helyzetű régiókban nemcsak a munkanélküliek és az inaktívak száma magas, de összetételük is kedvezőtlen; többségükben 8 osztályt végzettek és tartósan munka nélkül maradt emberekről van szó. A hátrányos régiók helyzetét tovább nehezíti, hogy a beruházások döntő hányada az ország fejlettebb régióiba áramlik, illetve a kedvezőtlen gazdasági adottságok miatt az itt élő emberek területi mobilitása igen alacsony.

A foglalkoztatás ágazati struktúráját is meglehetősen nagy regionális különbségek jellemzik. A mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe jóval az átlag feletti az alföldi régiókban és Dél-Dunántúlon. Az iparban foglalkoztatottak aránya Közép- és Nyugat-Dunántúlon tovább növekedett, míg Észak-Magyarországon stagnált. A szolgáltató szektorban foglalkoztatottak aránya Közép-Magyarországon a legjelentősebb (Nemzeti Fejlesztési Terv, Humánerőforrás-fejlesztés Operatív Program, 2003).

A régiókon belüli különbségek is jelentősek lehetnek. A munkanélküliség a néhány száz lakossal rendelkező kis falvakban a legmagasabb, ahol a népesség társadalmi-demográfiai összetétele ugyancsak kedvezőtlenebb az átlagosnál. A magyarországi 450–600 ezer főre tehető roma népességnek majdnem a fele az ország északkeleti régiójában, és ezen belül is főként falvakban, községekben él. A roma lakosság népességen belüli aránya az előrejelzések alapján a következő 50 évben a jelenlegi 5%-ról 15%-ra nő. Az elmúlt időszakban az Európai

Unió a PHARE programok keretében mintegy 39,2 millió euró támogatást juttatott Magyarországnak a romák társadalmi integrációjának elősegítésére. Az Európai Unió kiemelkedően fontos célnak tartja a magyarországi roma népesség társadalmi kirekesztettségének felszámolását (*Babusik,* 2002).

A vidéki foglalkoztatás sajátosságai

A magyarországi mezőgazdaságra többfunkciós szerep hárul. Egyrészt meg kell felelnie az Európai Unió által támasztott versenyképességi feltételeknek, másrészt megélhetési, szociális funkciót kell ellátnia a falvakban jellemző nagyarányú munkanélküliség miatt. A gazdasági és a szociális dimenziókon túl a mezőgazdaság fontos feladata a természeti környezet védelme, megőrzése, a fenntartható fejlődés biztosítása.

A legutóbbi teljes körű mezőgazdasági összeírás szerint a mezőgazdaságban működő 8,4 ezer gazdasági szervezet mellett 958,3 ezer egyéni gazdaság van hazánkban. A mezőgazdaság szociális szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az egyéni gazdaságok 60,4%-a önellátási céllal foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, és több, mint 30%-a a megtermelt termékek saját szükségleten felüli részét értékesíti. Az árutermelő gazdaságok aránya csupán 8%. Az egyéni gazdaságokban munkát végzők 56,6%-ának nincs a mezőgazdasági termelésen kívül más jövedelemszerző tevékenysége (*Hamza–Miskó–Székely–Tóth,* 2002).

Az elsődlegesen szociális funkciójú, valamint a piaci hatásoknak kitehető mezőgazdaságot eltérő módon kell kezelni. Ennek eredményeként alakulhat ki a gazdálkodási formák sokszínűsége, ahol a kisméretű magángazdaságoknak éppúgy helyük van, mint a nagy területen gazdálkodó szervezeteknek. A különböző szervezetek integrációja elősegítheti az agrárnépesség foglalkoztatottságának növekedését.

A munkanélküliek 45%-a tartósan munkanélkülinek minősül Magyarországon. A községek átlagában ez a mutató megközelíti a 60%-ot, sőt a kisebb lélekszámú településeken meg is haladja azt (*Tóth,* 1998). További problémát jelent a munkavállalási korú, inaktív népesség számának gyarapodása, illetve a képzettség hiánya. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak 60%-a rendelkezik középfokú, 7,7%-a felsőfokú végzettséggel (*Hamza–Miskó–Székely–Tóth,* 2002).

A hagyományos, teljes munkaidős foglalkoztatás visszaszorulása mellett terjednek a rugalmas foglalkoztatási formák (részmunkaidős, csökkentett munkaidős foglalkoztatás, bedolgozás, határozott időre szóló munkavállalás, önfoglalkoztatás, alkalmi munkavégzés). A rugalmas foglalkoztatási formák alkalmazása Magyarországon főként munkahelymegőrzésre és munkahelyteremtésre irányulnak. Az Európai Unió is támogatja a munkaerőpiac rugalmasságának fo-

kozását, de ezzel párhuzamosan a munkavállalók biztonságának megőrzését is hasonlóan fontos célnak tartja (*Frey,* 2001).

A mezőgazdaságban a rugalmas foglalkoztatási formák alkalmazása gyakran összefonódik a nem bejelentett, illegális ún. feketemunka fogalmával. A munkáltató költségmegtakarítási szempontból a teljes munkaidőben foglalkoztatott munkavállalót részmunkaidősként tünteti fel, vagy egyáltalán be sem jelenti, pl. alkalmi (idény) munkák esetén, és így a munkavállalók védelme jelentősen csökken, csaknem teljesen megszűnik. Az illegális munkát végzők a későbbiekben nem lesznek jogosultak a nyugellátásra, az egészségügyi gondoskodásra, és a különböző juttatásokra, ami tovább fokozhatja a vidék amúgy is jelentős, szociális feszültségeit.

SWOT-elemzés

A SWOT-elemzéssel a vidéki, falusi foglalkoztatás erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit, és veszélyeit próbálom összegezni és bemutatni.

Erősségek:

- A magyar mezőgazdaság kedvező ökológiai és termőhelyi adottságokkal, illetve magas teljesítményre képes biológiai alapokkal (fajták, hibridek) rendelkezik.
- A mezőgazdaságban, bár lassan és kis mértékben, de folyamatosan növekszik a közép- és felsőfokú képzettséggel rendelkezők aránya.
- A felsőfokú végzettséggel rendelkező mezőgazdasági szakemberek magas szintű ismeretekkel rendelkeznek.
- Az agrárágazat szellemi háttere (oktatás, kutatás, termelésfejlesztés) magas színvonalú.
- A mezőgazdaságban is terjednek a rugalmas foglalkoztatási formák, amelyek elősegítik a munkahelyteremtést és a munkahelymegőrzést.

Gyengeségek:

- A gazdasági aktivitás és a foglalkoztatottság szintje alacsony, az inaktivitás szintje magas.
- A nagyarányú munkanélküliség megélhetési, szociális funkciót hárít a mezőgazdaságra, ezzel rontva versenyképességét.
- A munkanélküliek jelentős részét a tartósan munkanélküliek teszik ki.
- A mezőgazdaságban dolgozó emberek nem rendelkeznek a versenyképesség biztosításához szükséges ismeretekkel, készségekkel.
- A jórészt vidéken koncentrálódó roma népesség képzettségi, foglalkoztatási helyzetének javítása speciális programok beindítását teszi szükségessé.

- A régiók között és a régiókon belül is jelentős munkaerő-piaci különbségek alakultak ki.

Lehetőségek:

- A szétaprózódott egyéni gazdaságok integrálásával, a földterület koncentrációjával, az agrárvertikum kialakításával növelhető a mezőgazdaság versenyképessége.
- A falusi turizmus rendszerének kiépítésével növelhető a falvak foglalkoztatási szintje, népességmegtartó ereje.
- A rugalmas foglalkoztatási formák elterjedésével bővülhet a vidéki foglalkoztatás, új munkahelyek jöhetnek létre.
- A különböző Európai Uniós támogatások segítségével meg lehet kezdeni a roma népesség képzettségbeli és foglalkoztatási hátrányainak, kirekesztettségének leküzdését.
- Az egész életen át tartó tanulás konstrukciójának térhódítása hozzájárulhat a mezőgazdaságban foglalkoztatottak versenyképes tudásának megteremtéséhez.
- A teleházak elterjedése hozzájárul a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű rétegek képzésének, foglalkoztatásának elősegítéséhez.

Veszélyek:

- A termelés továbbra is fennálló alacsony hatékonysága, jövedelmezősége miatt csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma.
- A minimálbér növekedésének hatására a munkaerő iránti kereslet csökken, esetleg elbocsátásokra is sor kerülhet.
- A munkahelyhiány akadályozza a foglalkoztatási szint növelését, a tartós munkanélküliség arányának emelkedését eredményezheti.
- A tartós munkanélküliség és az ezzel járó életforma az érintett társadalmi csoportokban normává rögzülhet.

Összegzés

Magyarországon a régiók között és a régiókon belül is jelentős munkaerő-piaci különbségek vannak. A régiókon belül a községek, falvak lakosságát sújtja legnagyobb mértékben a munkanélküliség, itt a legalacsonyabb a foglalkoztatási és aktivitási ráta, valamint legmagasabb az inaktivitási szint. A szétaprózódott földterületek integrációja, a rugalmas foglalkoztatási formák elterjesztése, a hátrányos helyzetű népcsoportok, főként a cigányság kirekesztettségének leküzdése még megoldásra váró feladatok, amelyek elodázása csak tovább növeli a vidéki foglalkoztatás feszültségeit.

Irodalom

Babusik F. 2002: *A romák esélyei Magyarországon.* Budapest, Kávé Kiadó, 71–122. pp.
Frey M. 2001: *EU-konform foglalkoztatáspolitika.* Budapest, ERFO Kft. 387–407. pp.
Hamza E.–Miskó K.–Székely E.–Tóth E. 2002: Az agrárágazat átalakuló szerepe a vidéki foglalkoztatásban, különös tekintettel az EU-csatlakozásra. Budapest, AKII, 2002. 4. 97–103. pp.
Nemzeti Fejlesztési Terv, Humánerőforrás-fejlesztés Operatív Program, 2003. 10–18. pp.
Tóth E. 1998: A foglalkoztatás térségi feszültségei – megoldási esélyek és lehetőségek, Budapest, AKII, 1998. 8. 5–10. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A MUNKANÉLKÜLISÉG JELLEMZŐ VONÁSAI HAJDÚ-BIHAR MEGYE FALVAIBAN*

Balcsók István

Hajdú-Bihar megye – Kelet-Magyarország legnagyobb részéhez hasonlóan – a rendszerváltás óta tartós foglalkoztatási gondokkal küzd. A munkanélküliség szintje tartósan az országos átlag felett alakul, és az utóbbi években sem csökkent a lemaradás a fejlettebb térségekhez viszonyítva. Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád társaságában évtizedes távlatban is a legkedvezőtlenebb munkanélküliségi mutatókkal rendelkező területek közé tartozik.

A tartósan magas szinten állandósuló strukturális munkanélküliséggel sújtott térségek Északkelet- és Délnyugat-Magyarországon gyakorlatilag egybefüggő területeket alkotnak, jól kirajzolva a külső és belső perifériákat. Az éles területi különbségek mellett figyelemreméltó, hogy a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő települések munkanélküliségi mutatója nyolc-kilencszeresen múlja felül az országos átlagot (*1. ábra*).

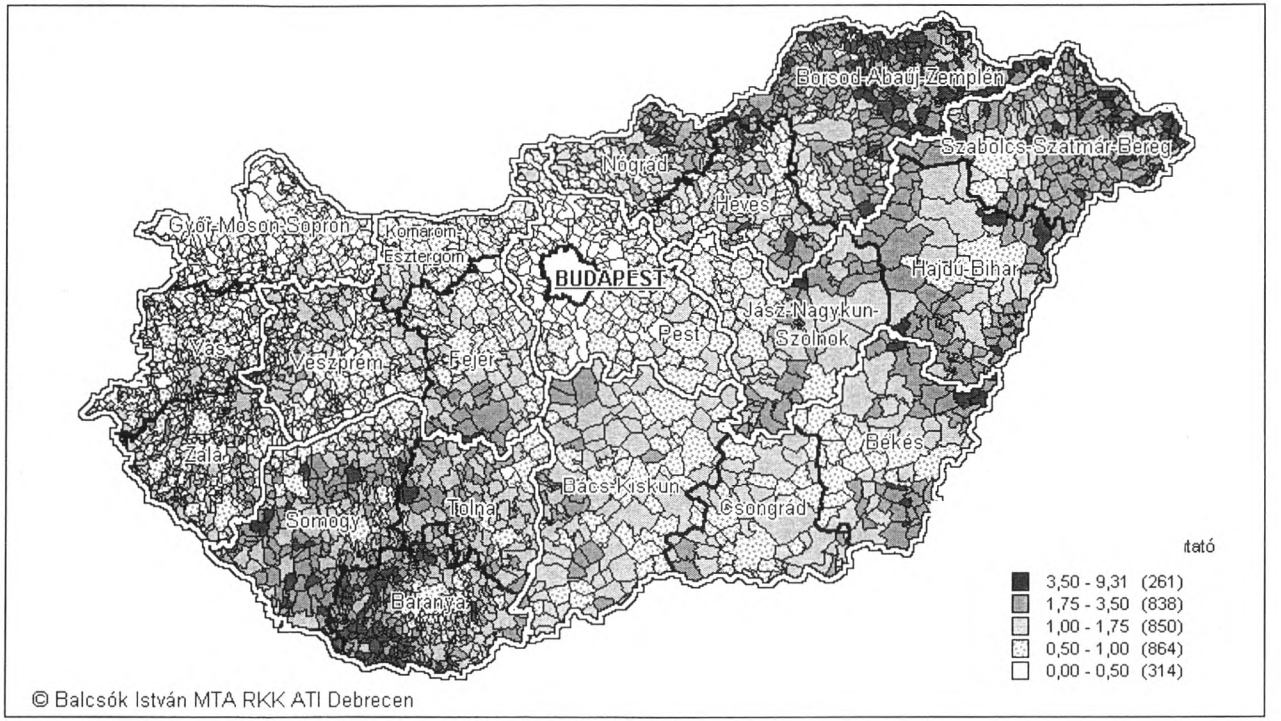
Hajdú-Bihar megye hátrányos munkaerő-piaci helyzetét mutatja, hogy nincs olyan település a megyében, ahol a munkanélküliségi mutató ne haladná meg az országos átlag felét, és mindössze hat olyat találunk, amelyik országos átlag alatti értékkel rendelkezik. Ezzel szemben 13 településen az országos átlag háromszorosánál is magasabb a munkanélküliségi mutató, és nyolc falut, valamint egy várost (Hajdúhadház) találunk a 300 legmagasabb munkanélküliséggel sújtott település között (*2. ábra*).

A megyén belüli területi különbségek gyakorlatilag állandósultak a munkanélküliség hivatalos elismerése óta eltelt bő másfél évtizedben, és napjainkban is a megye periférikus fekvésű területein (Sárrét, Bihar, Dél-Nyírség, Tisza mente) jelentkeznek a legnagyobb foglalkoztatottsági és munkanélküliségi problémák. A rendszerváltással felszínre kerülő gondok néhány kivételtől eltekintve természetszerűleg a falvakat sújtották leginkább, bár a fentebb említett perifériaterületek városai a legtöbb esetben csak kicsivel vannak kedvezőbb helyzetben a közvetlen környezetüknél (Hajdúhadház és Komádi esetében még ez a kitétel sem igaz).

* A tanulmány az OTKA T. 043210 sz. kutatási program támogatásával készült.

1. ábra

A relatív munkanélküliségi mutató alakulása a regisztrált munkanélküliek lakóhelye szerint (2003. május 20-i állapot)*

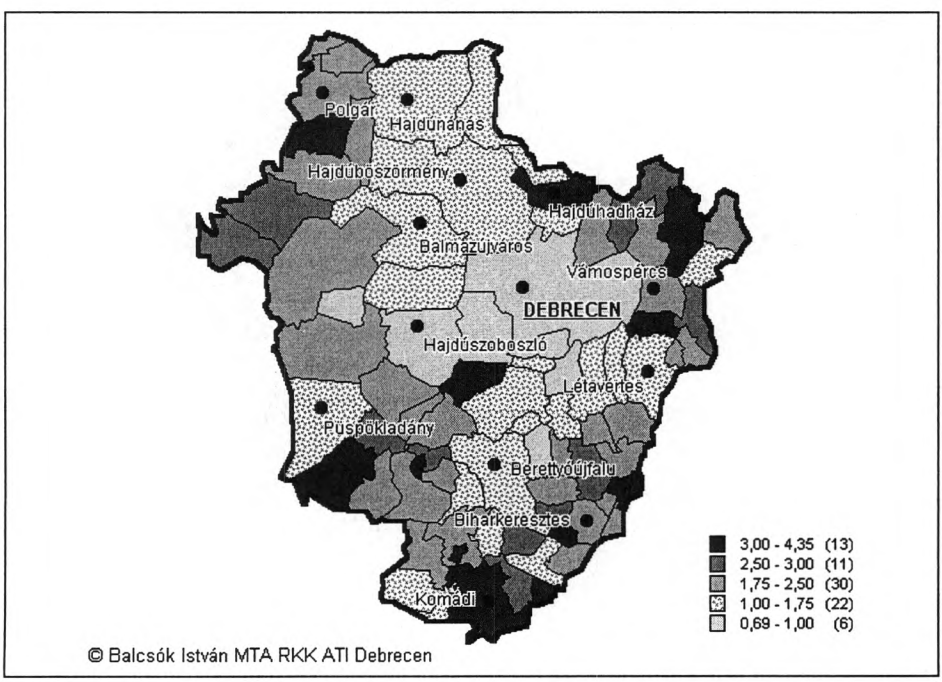
* A munkanélküliségi mutató országos átlaghoz viszonyított értéke.
Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

Országosan jellemző sajátosság, hogy a falvakban a munkanélküliségi mutató értéke (7,45%) több, mint másfélszerese a városok átlagának (4,3%), és ez Hajdú-Bihar esetében sincs másként (11% és 6,7%). A jelenség tehát nem áll szoros összefüggésben az urbanizáltság mértékével, hiszen míg országosan a települések mindössze 8%-a városi jogállású és a népesség 64,1%-a városlakó, addig Hajdú-Biharban 20,7% a városok részaránya, amelyek a népesség 74,5%-át tömörítik.

Az adatok alapján sokkal jelentősebb szerepe van a földrajzi fekvésnek, mivel a hajdú-bihari falvak között azok vannak a legkedvezőbb helyzetben, amelyek közvetlenül a debreceni agglomerációban találhatók (Ebes, Mikepércs, Hajdúbagos, Monostorpályi, Bocskaikert). Ezekben a munkanélküliség vagy nem éri el az országos átlagot, vagy alig valamivel haladja meg azt. A lista másik végén található települések már nem alkotnak egybefüggő területet, a fentebb felsorolt perifériaterületek mindegyike képviselteti magát (Szerep, Told, Nagykereki, Nyíracsád, Folyás).

2. ábra

A munkanélküliségi mutató területi eltérései Hajdú-Bihar megyében (2003. május 20.)

Forrás: Saját szerkesztés a Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ adatai alapján.

A jelenlegi helyzet kialakulása számos tényezőre vezethető vissza, amelyek közül a legfontosabb a helyi munkalehetőségek hiánya. A tsz-ek és a melléküzemágak összeomlása után a falvakban töredékére esett vissza a betölthető üres álláshelyek száma, és miután a helyi vállalkozások tőkeereje a legtöbb esetben maximum a közvetlen családtagok foglalkoztatására elegendő, így a települési önkormányzatok váltak a legnagyobb foglalkoztatóvá.

Ráadásul a korábban egyfajta „menekülési útvonalat" jelentő ingázás lehetőségei is nagymértékben beszűkültek az utóbbi években, és a városokban végrehajtott létszámleépítések ugyancsak jelentősen megemelték a falusi munkanélküliséget. A foglalkoztatottsági válsággal küszködő térségek (különösen Bihar) megközelíthetősége nagyon rossz, és a vállalati utaztatás visszaszorulásával a perifériális fekvésű falvakban élőknek gyakorlatilag alig van esélyük arra, hogy beérjenek munkakezdésre akár a „közeli", akár egy távolabbi városba. A megye déli csücskében fekvő Csökmő és Újiráz éppen azért rendelkezik a környezeténél jobb mutatóval, mert a szomszédos Békés megyében lévő Szeghalomba viszonylag könnyen el tudnak jutni a helyi lakosok.

A magas munkanélküliséget kiváltó okok között szintén nagyon jelentős – bár a statisztikai adatok szintjén gyakorlatilag kimutathatatlan – szerepe van annak, hogy az érintett települések többségében az átlagosnál magasabb, 10%-ot elérő vagy meghaladó a roma etnikumhoz tartozók aránya. Miután a munkaügyi központokban dolgozók napi tapasztalatai alapján a romák mintegy 80%-a tartósan kiszorult a legális munkaerőpiacról, és gyakorlatilag csak a közmunkák keretében tudják időlegesen foglalkoztatni őket, így törvényszerűnek tekinthető, hogy a roma etnikum növekvő aránya magasabb munkanélküliséggel párosul.

Bár a szerteágazó összefüggésekből csak néhányat emeltünk ki, azonban ezek már önmagukban is rámutatnak arra, miért alakult ki a szóban forgó térségekben az átlagnál magasabb szinten állandósuló munkanélküliség. A tartósan – vagyis legalább 180 napja folyamatosan – munka nélkül lévők arányát tekintve ugyanakkor már tapasztalható némi eltérés a munkanélküliség jelenlegi szintjének területi különbségeihez képest (*3. ábra*).

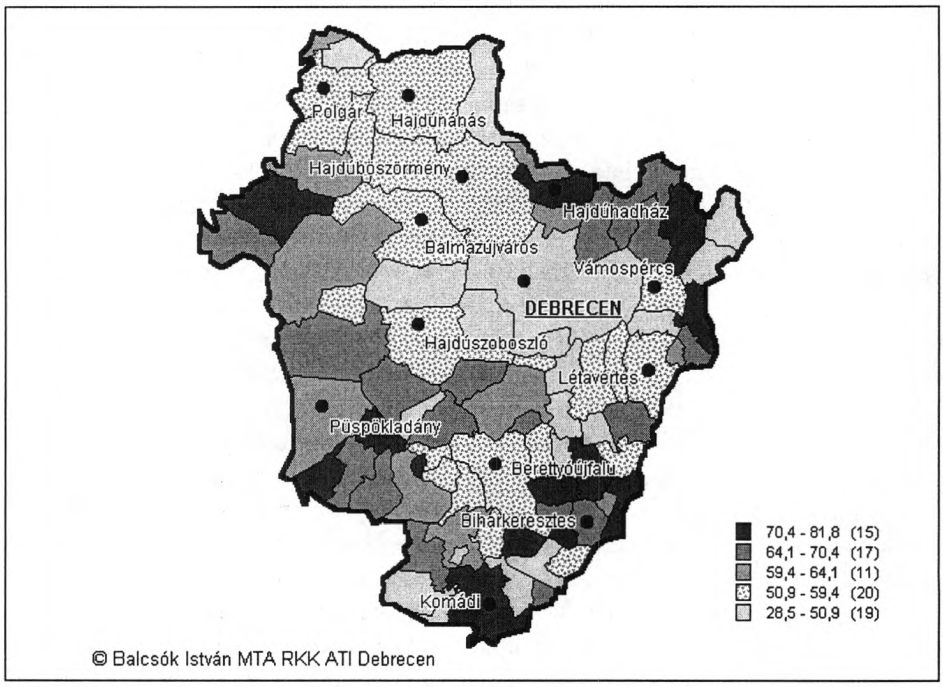
Az eltérések nem jelentenek gyökeresen más területi struktúrát, mivel a foglalkoztatottsági válságban lévő területek ebben az esetben is jól kirajzolódnak. Egy-egy sikeres közhasznú- vagy közmunkaprogram ugyanakkor érezteti hatását a lokális munkaerőpiacon, és lecsökkentheti a munkaerőpiacról tartósan kiszorulók arányát, miközben a foglalkoztatáspolitikai eszközökből aktuálisan kevesebbhez jutó településeken éppen ellentétes tendencia figyelhető meg.

A vizsgált időpontban Hajdú-Bihar megyében Vekerdén, Újirázon, Újlétán és Fülöpön volt a legalacsonyabb a tartós munkanélküliek aránya (40% alatt), míg az ellenkező végletet Szerep, Bagamér, Ártánd és Bihardancsháza képviselte (valamennyi település meghaladta a 77%-os értéket). Általánosságban elmondható, hogy a falvakban átlagosan magasabb a tartós munkanélküliek ará-

nya (61,6%), mint a városokban (58,1%), a különbség azonban korántsem olyan jelentős, mint a munkanélküliségi mutató esetében.

3. ábra

A tartósan munkanélkülivé váltak aránya Hajdú-Bihar megye településein (2003. május 20.), %

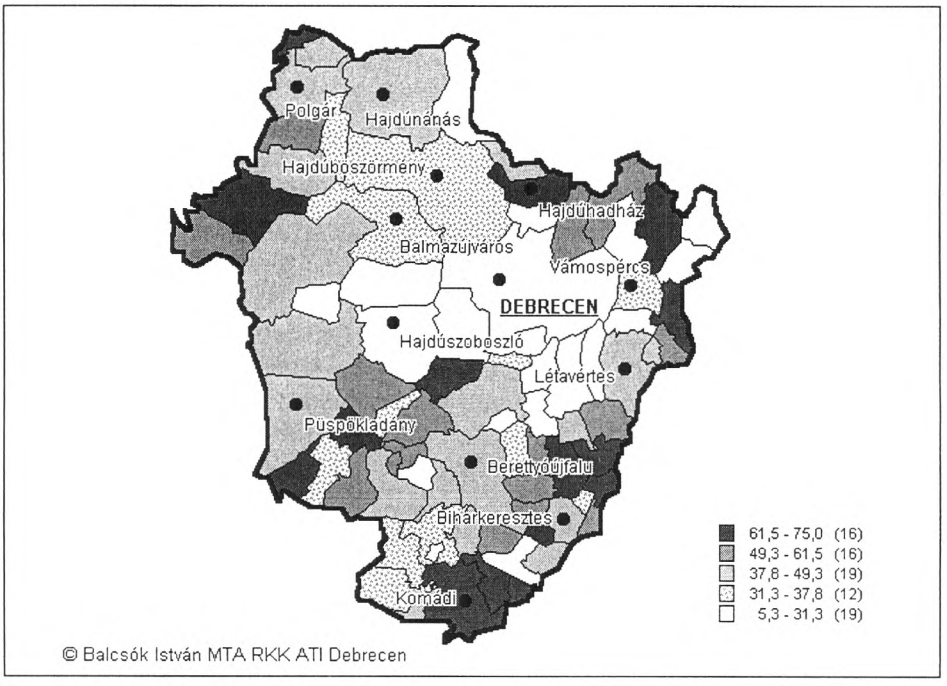
Forrás: Saját szerkesztés a Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ adatai alapján.

Országos szinten már valamelyest növekszik a településtípusok közötti különbség, ám továbbra sem válik szignifikánssá (54,5% a falvakban, 47,6% a városokban). A jelentéktelen eltérések mögött a település-földrajzi sajátosságokon túl vélhetően a munkanélküliség szempontjából hátrányos helyzetben lévő megyébe nagyobb arányban érkező foglalkoztatáspolitikai eszközök területi kiegyenlítő hatása is szerepet játszik.

A tartósan magas szinten állandósuló munkanélküliség következtében a perifériákon fekvő települések jelentős hányadában számottevő az önkormányzatok által folyósított, gyakorlatilag a jövedelempótló támogatás helyébe lépő rendszeres szociális segélyben részesülők aránya. Bár a területi szóródás itt még nagyobb, mint a tartós munkanélküliség esetében, a magas munkanélküliséggel sújtott területek azonban még mindig körülhatárolhatók maradnak (*4. ábra*).

4. ábra

A rendszeres szociális segélyben részesülők aránya Hajdú-Bihar megye településein (2003. május 20.), %

Forrás: Saját szerkesztés a Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ adatai alapján.

A rendszeres szociális segélyben részesülők arányát tekintve a tartós munkanélküliséghez képest jóval nagyobb különbségek mutathatók ki a falvak és városok között. Az országos szinten mérhető eltérések (26,4% a városokban, 39,8% a falvakban) Hajdú-Biharban is hasonló nagyságrendűek (32,7%, illetve 46,9%). Noha ez a mutató első ránézésre egyfajta támpontot adhatna arra, hogy a gyakorlatilag segélyezésre alapozott életformát folytatók aránya alapján elkülönítsük a leszakadó, elszegényedő területeket és településeket, a jogszabályi háttér miatt azonban fenntartásokkal kell kezelnünk ezeket az adatokat.

A rendszeres szociális segélyt ugyanis a települési önkormányzatok juttatják el a rászorulókhoz, és a támogatás folyósításának (a jövedelempótló támogatás esetén alkalmazott gyakorlattal szemben) már nem feltétele, hogy az adott személy regisztráltassa magát a területileg illetékes munkaügyi központban. Ez tehát azt jelenti, hogy sokan eleve nem szerepelnek a nyilvántartásokban, ezért néhány esetben a valóságosnál kedvezőbb képet kaphatunk egy-egy település helyzetéről.

Más kérdés, hogy a statisztikai feldolgozás szempontjából hátrányos szabályozás éppen a leginkább rászorulókat kívánta mentesíteni a munkaügyi központokba történő be- és visszautazás terhei alól. A bihari aprófalvakban ugyanis nem egyszer előfordult, hogy a (korábban jövedelempótló) támogatást igénylő munkanélkülieknek nem volt elegendő pénzük arra, hogy kifizessék a buszjegy árát Biharkeresztesig. Ezért aztán hiába fedezte az útiköltségeket teljes egészében a munkaügyi központ, sokan inkább a kerékpárt vagy a gyaloglást választották a legkeményebb téli időjárásban is.

A fentebbi korlátok ellenére azonban a térkép adatai alapján, ha települési szinten nem is, de térségi szinten mégiscsak kimutathatóvá válnak a megye leghátrányosabb gazdasági-szociális helyzetben lévő, fokozatosan lemaradó és elszegényedő területei. A legrosszabb helyzetben lévő települések jelentős hányada ugyanis a bihari részeken található, és Told, Körösszakál, Nagykereki, illetve Bojt esetében a szociális segélyben részesülő regisztrált munkanélküliek aránya meghaladja a 70%-ot.

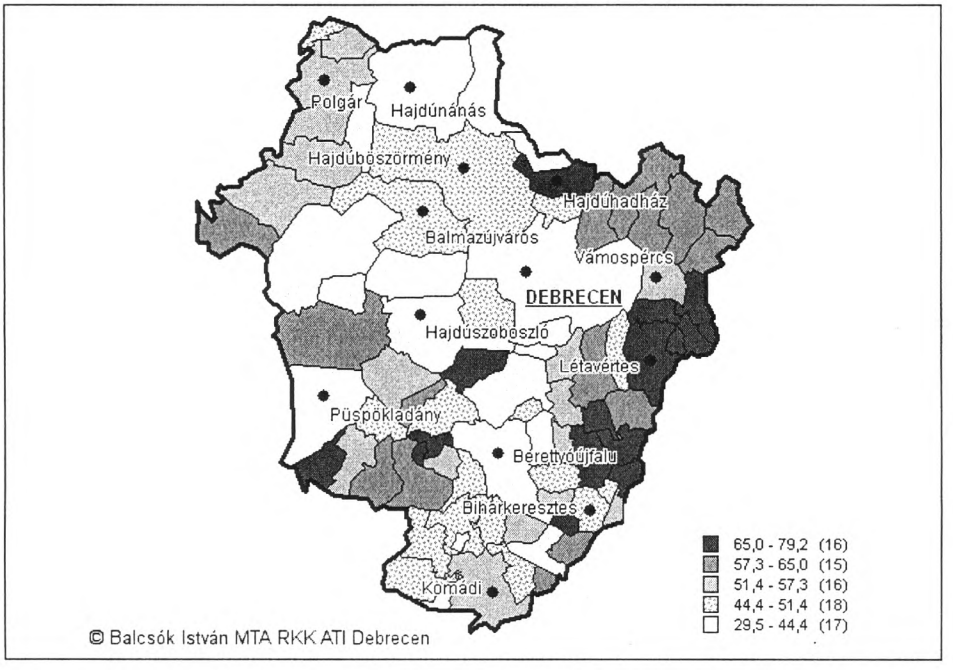
A segélyeken alapuló életvitelt folytatók arányának csökkentése, tágabb értelemben a hátrányos helyzetből történő kilábalás tehát nem képzelhető el addig, amíg a munkanélküliséget nem sikerül elfogadható szintre csökkenteni. A helyi gazdaság élénkítése, illetve új munkahelyek létrehozása mellett legalább ennyire fontos a rendelkezésre álló munkaerőbázis több szempontból kedvezőtlen összetételének megváltoztatása is.

Az elhelyezkedési esélyeket napjainkban az iskolai végzettség befolyásolja a legnagyobb mértékben, és ebből a szempontból az országhatár menti térségek küzdenek a legnagyobb gondokkal. A legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejezők aránya a regisztrált munkanélküliek között Told, Álmosd, illetve Bagamér községekben meghaladja a 70%-ot, és Hencidán, valamint Bagamérban a munkanélküliek több, mint egyötöde még az általános iskolát sem fejezte be. A vidéki térségek hátrányos helyzetét jelzi, hogy a maximum alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya általánosságban mintegy 15 százalékponttal magasabb a falvakban (57,3%), mint a városi jogállású településeken (42,1%) (*5. ábra*).

A rendelkezésre álló adatok alapján kijelenthető, hogy Hajdú-Bihar megye falvainak munkaerő-piaci helyzete általánosságban mind az országos, mind pedig a megyei átlagoknál kedvezőtlenebb. Az átlagosnál magasabb munkanélküliség kialakulásában ugyanakkor nem az egyes települések jogállása vagy népességszáma, hanem sokkal inkább a földrajzi fekvése játszik meghatározó szerepet. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a jelenlegi területi különbségek az elmúlt másfél évtizedben gyakorlatilag megmerevedtek, és ez alapvetően meghatározza a problémák kezelésének jövőbeni lehetőségeit.

5. ábra

A legfeljebb az általános iskola 8 osztályát befejező munkanélküliek aránya Hajdú-Bihar megye településein (2003. május 20.), %

Forrás: Saját szerkesztés a Hajdú-Bihar Megyei Munkaügyi Központ adatai alapján.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ ALFÖLDI FALVAK LAKÁSHELYZETE AZ EZREDFORDULÓN

Tóth Krisztina

Bevezetés

A lakosság életkörülményeit számos tényező befolyásolja, amelyek közül az egyik legfontosabb a lakáshelyzet. A lakások nemcsak az ott élők komfortérzetét, életminőségét határozzák meg, de pozitív mutatói komoly kötőerőként is megjelennek a lakosság életében. Természetesen ennek ellentéte is igaz, a nem megfelelő minőségű lakás, az infrastrukturális hiányok taszíthatják, illetve elköltözésre kényszeríthetik a lakókat.

Az elmúlt években rengeteg szó esett a lakásépítések csökkenéséről, a lakásállomány minőségének romlásáról, új kormányzati programokról, és – sajnos – természeti katasztrófák következtében egyes települések szinte teljes lakásállományának megsemmisüléséről, majd újjáépítéséről. Ezek a sokszor egymással ellentétes folyamatok jelentős változásokat okoztak az ország lakásállományában. A 2001-es népszámlálás adatainak megjelenése lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a lakásállomány mennyiségi és minőségi mutatóinak változását az előző, 1990-es népszámlálás viszonyítva és valós képet vázoljunk fel hazánk lakásállományáról. Ebben a tanulmányban az Alföld községeinek lakáshelyzetét szeretném bemutatni, kiemelve az 1990 óta a lakásállomány minőségében bekövetkező változásokat.

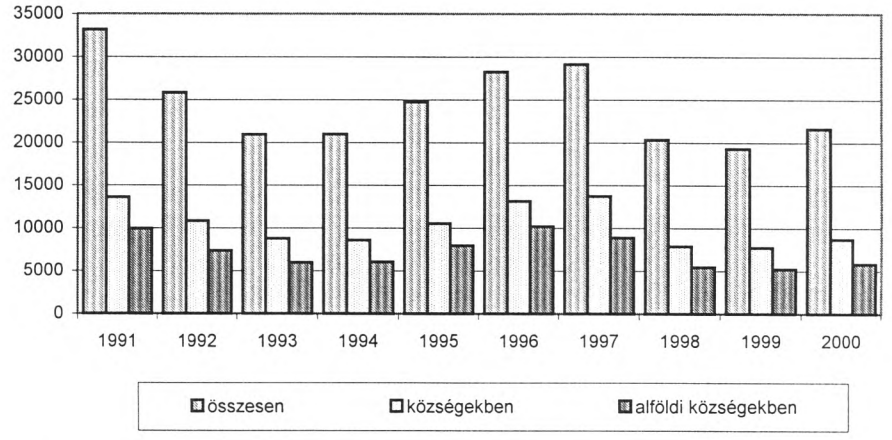
Lakásépítés, 1991–2000

A kilencvenes évtizedben jelentősen átalakult a lakásépítés volumene és térbeli szerkezete. A megváltozott gazdasági-társadalmi helyzet következtében megszűntek a nagy állami és tanácsi lakásépítések, ezek szerepét a lakosság vette át. Mindez megváltoztatta a lakásépítések térbeli szerkezetét is, csökkent Budapest és a nagyvárosok szerepe *és nőtt a községi lakásépítések aránya.* 1990 után a lakásépítések száma drasztikusan visszaesett, a mélypont 1993–94 volt, amikor is kevesebb új lakás épült, mint 1950 óta bármikor (*1. ábra*). Az építések 1995–97-os rövid fellendülése állami beavatkozás eredménye, az építkező nagycsaládosok szociálpolitikai támogatásának következménye. Ennek hatása azonban 1997 után már alig-alig érezhető. A kormányrendelet hatása az építések területi-

ségére és az épített lakások minőségére is nagy hatással volt. *Jelentősen növekedett az ország keleti válságövezeteinek lakásépítési dinamikája,* összhangban azzal, hogy a családok átlagos nagysága az ország e területén a legnagyobb. Emellett *azonban minőségi visszaesés következett be*, csökkent a lakások általános felszereltsége és alapterülete. Ez utóbbi összefügg azzal, hogy a kedvezményeket csak meghatározott keretek között lehetett igénybe venni (*Farkas–Szabó–Székely,* 1998).

1. ábra

A lakásépítések száma 1991–2000 között Magyarországon, a községekben és az alföldi megyék községeiben

Forrás: KSH Népszámlálás, 2001 alapján saját szerkesztés.

A lakásépítések területi különbségei általában erősen korrelálnak a konjuktúra-jelzőszámokkal, azaz, ahol pl. az egy lakosra jutó termelési érték, beruházási ráta, vállalkozások száma, és a társadalmi mutatók (pl.: nettókereset-index, magas aktivitási és alacsony munkanélküliség ráta) kedvezőek, abban a megyében, régióban a kiadott engedélyek száma is lényegesen több (*Mózer,* 2002.). *Az Alföldön* azonban ez sokszor nem igaz, hiszen *épp a válságtérségek tűnnek ki magas építési arányukkal.*

Az alföldi falvak lakáshelyzete

Az *elmúlt évtizedben a községi lakásépítések közel 70%-a az Alföld falvaiban folyt* (*1. ábra*), így ez a térség volt a lakásépítések egyik fő színtere. A kép azonban nem egységes, az Alföldön belül is jelentős területi különbségeket

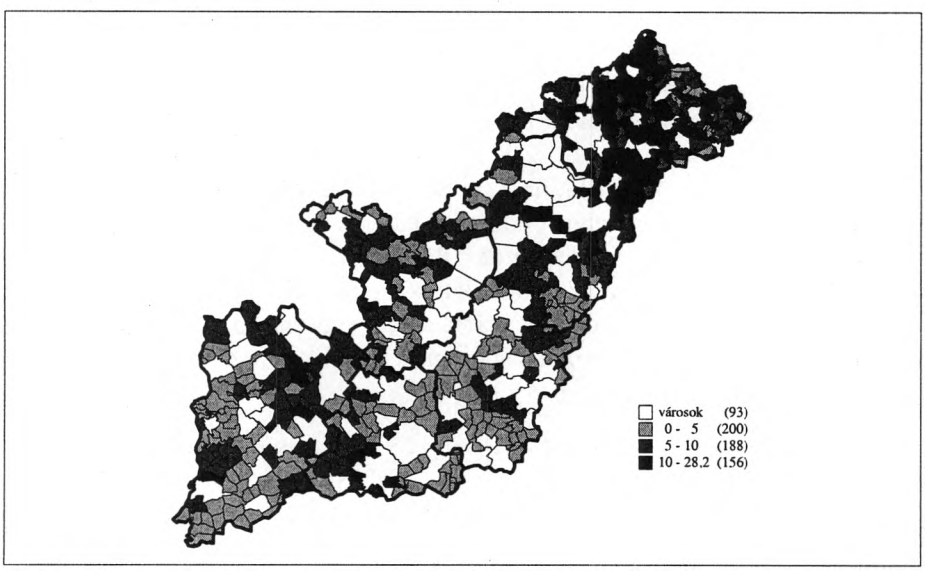
találunk (*2. ábra*). *A lakásépítések magas számával kitűnik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye*, és hasonlóan magas arányokat csak néhány, *nagyváros környéki szuburbán* faluban találunk (Debrecen mellett pl. Ebesen, Bocskaikertben, Szeged körül Sándorfalván, Domaszéken, Zsombón és Deszken). E falvak építési dinamikája nem meglepő, a városból kiköltöző családok legtöbbször –kihasználva az olcsóbb telkek által felkínált lehetőséget– új lakást építenek. A szabolcsi magas értékek azonban már kevésbé a települési dinamika megnyilvánulásai. E térségben jelentős szerepet játszik a relatíve magas számú cigány etnikum, mely társadalmi csoportot hagyományosan magas gyermekszámmal jellemezhetjük, így e társadalmi csoport volt az ún. szocpolos lakások fő építője. Ez a magyarázata annak is, hogy a Közép-Tisza-vidék két falvának Tiszabőnek és Tiszaburának is ilyen kiugróak az értékei.

A legalacsonyabb lakásépítési dinamika Békés megyét jellemezte az elmúlt 11 év alatt, hiszen e megyében egy olyan települést sem találunk, ahol az új építésű lakások aránya elérné a 10%-ot. Viszonylagosan magasabb dinamikát csak a megyeszékhely környéki falvak mutatnak, ahol valószínűleg a szuburbanizáció kedvező hatásai jelentkeznek.

A magas lakásépítési dinamika (főként Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében) arra enged következtetni, hogy az elmúlt évtizedben jelentős minőségi javulás

2. ábra

Az 1990 után épült lakások aránya az alföldi falvak lakásállományában

Forrás: KSH Népszámlálás, 2001 alapján saját szerkesztés.

következhetett be az alföldi falvak lakásállományában, amely nagymértékben javította az ott élők életkörülményeit.

Mindezt igazolják a *1. táblázat* eredményei, hiszen a vizsgált 7 minőségi mutató közül valamennyiben javult a lakások minősége 2001-re, az 1990-es adatokhoz viszonyítva. Legnagyobb javulás a gázhálózatba bekapcsolt lakások arányának növekedésében történt, ahol ez a növekmény meghaladta átlagosan a 43 százalékpontot. A Dél-alföldi régió esetében a növekedés kissé alacsonyabb volt, ami annak a következménye, hogy e térségben már 1990 előtt elkezdődött a falvak gázhálózatba való bekötése, így e területek bázisadatai jóval magasabbak voltak az észak-alföldi adatoknál. A növekedési arányok közül kiemelkedik Szabolcs-Szatmár-Bereg megye értéke, ahol több mint 50 százalékpontos növekedést tapasztalhatunk. Ennek oka egyrészt az alacsony bázisérték, másrészt pedig a magyar területfejlesztési politika, amely jelentős összegeket invesztált az elmaradott térségek infrastruktúrájának fejlesztésébe. (Így az az érdekes eset állt elő, hogy 2001-re mindössze 6 olyan község található az Alföldön [Nagytőke, Tarhos, Bácsszentgyörgy, Tiszabő, Rápolt és Jászivány], amely még nem csatlakozott az országos gázhálózatra.)

A szennyvízcsatorna-hálózatra csatlakozott lakások aránya is kiugróan magas Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, amelynek oka újfent a területfejlesztési politika sajátosságaiban keresendő.

1 táblázat

A lakások minőségi mutatónak százalékpontban mért változása 1990 és 2001 között

Megye	Vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya	Hálózati gázba bekapcsolt lakások aránya	Közcsatornahálózatba bekötött lakások aránya	Vízöblítéses WC-vel ellátott lakások aránya	Egyszobás lakások aránya	Összkomfortos lakások aránya	Komfort nélküli lakások aránya
Bács-Kiskun	11,16	38,16	2,72	16,79	–6,31	9,03	–11,59
Békés	17,43	35,84	2,24	18,33	–6,82	8,18	–14,35
Csongrád	10,33	30,57	1,96	16,36	–7,60	9,24	–12,37
Hajdú-Bihar	15,18	40,47	1,07	18,30	–6,12	9,32	–14,81
Szabolcs-Szatmár-Bereg	23,30	52,44	7,42	17,08	–7,68	8,15	–15,32
Jász-Nagykun-Szolnok	15,86	42,61	5,05	17,85	–6,88	8,04	–15,12
Alföld	17,43	43,40	4,46	17,31	–7,04	8,55	–14,16

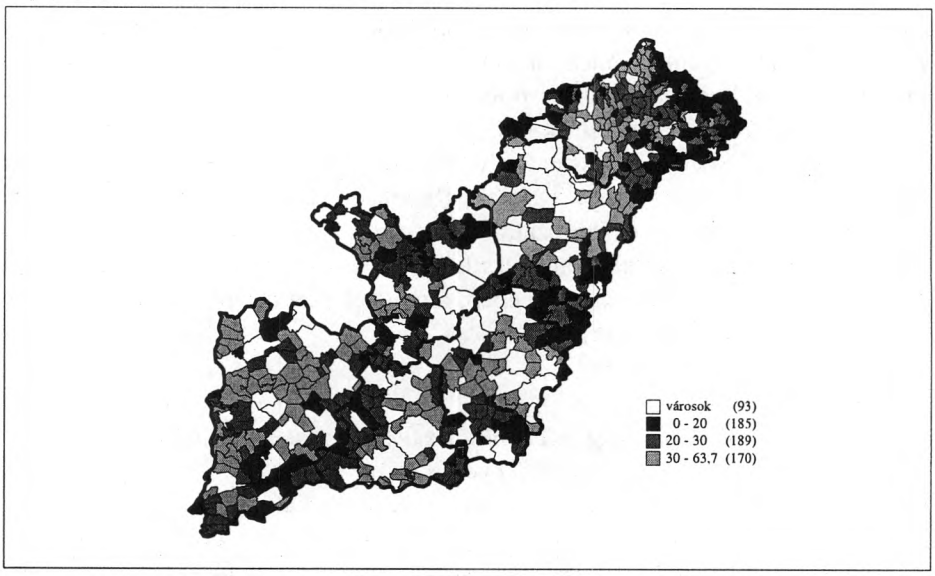
Forrás: KSH Népszámlálás 1990, 2001.

A lakások minőségi növekedése a nem vonalas infrastruktúrához kapcsolható mutatóknál azonban már nem volt ilyen erőteljes. Az összkomfortos lakások aránya mindössze csak 8,5 százalékponttal növekedett, és még napjainkban

is olyan összefüggő térségek találhatók hazánkban, amelyekben az összkomfortos lakások aránya nem éri el a 30%-ot (*3. ábra*). Ilyen térségek a Tiszahát, a Szatmári-síkság, a Sárrét, Közép-Tisza-vidék, Kelet-Bácska és Csongrád megye nyugati homokterületei. E térségek nagy része az ország halmozottan hátrányos térségeihez tartozik, melynek eredménye a lakásminőség mutatóiban is megjelenik.

3. ábra

Az összkomfortos lakások aránya az alföldi falvak lakásállományában

Forrás: KSH Népszámlálás, 2001 alapján saját szerkesztés.

Érdemes megvizsgálni, hogy milyen összefüggést tapasztalhatunk az új építésű lakások arányának és az összkomfortos lakások arányának változása között, ami kérdésként úgy fogalmazható meg, hogy az elmúlt évtizedben épült lakásokra jellemzően igaz-e, hogy rendelkeznek a komfort valamennyi összetevőjével?

Ennek egyik legegyszerűbb módja lineáris regressziós egyenes segítségével elemezni a két változó közötti összefüggést, „együttmozgásuknak" arányát. Az elemzés alapján a korreláció négyzetének értéke 0,0123, ami azt jelenti, hogy a két változó között az összefüggés elhanyagolható mértékű, a teljes négyzetes ingadozásnak csak közel 1%-át magyarázza. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy *az 1990 után épült lakások jellemzően nem összkomfortosan épültek.*

Ennek oka valószínűleg az, hogy a legmagasabb lakásdinamikával jellemezhető északkelet-alföldi térségekben az alacsony státuszú társadalmi csoportok építései tették ki a lakásépítések nagy arányát, és ezek a beruházások kevés tőkéből valósultak meg, így minőségük nem felel meg a mai kor követelményeinek. Az e térségekben tett terepbejárások alatt szembesülhetünk azzal, hogy ugyan a lakások majd 100%-ban fürdőszobával épülnek (hiszen ma már csak így adnak ki építési engedélyt), de ezek sokszor nem használhatók, mert a lakás nincs bekötve a vezetékes vízhálózatba és legtöbbször házi vízvezetékkel sem rendelkezik. A lakások minőségét tovább rontja, hogy legtöbbjük nincs szigetelve, bevakolva és a legalapvetőbb felszerelésekkel sem rendelkezik. Az így épült új lakások azonban még mindig sokkal kedvezőbb életfeltételeket nyújtanak, mint a térség ún. CS-lakásai (mindössze egy szobából, konyhából és előszobából álló lakás), amelyek nemcsak komfort nélküliek, de sokszor nagyon kicsik is voltak a bennük élő családoknak. A felépült új lakások ugyan nem a legkorszerűbb technikával és építőanyagokkal készültek, és legtöbbször nem megfelelő minőségben, de a térség lakásfeltételeit így is jelentősen javították és egészségesebb életfeltételeket teremtettek. Jelentősen hozzájárultak továbbá a településkép relatív fejlődéséhez annak ellenére, hogy a sokszor egyazon terv alapján készült lakások nem illeszkednek a települések arculatába, de ennek ellenére a CS-lakások sorainál még mindig kedvezőbb képet festenek.

Ezzel szemben *a nagyvárosok térségeiben a lakásépítési dinamika együtt járt az összkomfortos lakások arányának számottevő növekedésével.* E térségekben jellemzően magasabb volt az összkomfortos lakások arányának növekedése, mint az új lakások építésének aránya, tehát nemcsak új lakások épültek nagy számban, de a már meglévő lakásállomány felújítása, komfortnövelése is zajlott egyidejűleg.

Egyes térségekben pedig, annak ellenére, hogy nem történtek nagy lakásépítések, jelentős minőségi változások következtek be. E változások nagy része összefüggésben van a nagy alföldi infrastrukturális beruházásokkal, de valószínűleg egyes térségekben jelentős szerepet játszottak a saját befektetések, lakásfelújítások is. E térségek legtöbbször kapcsolódnak a nagyvárosok környékéhez, de emellett magas értékeikkel tűnnek ki a Solti-sík községei is.

Egyes periférikus térségekben szinte semmilyen lakásminőségi változást nem tapasztalhattunk e 11 év alatt, sem számottevő lakásépítések, sem lakás minőségjavító beruházások nem történtek. Ilyen területek: Dél-Békés, Bácska, Tiszazug, és Rakamaz környéke, mely térségek igen sokszor szerepelnek a halmozottan hátrányos térségek között.

A kedvezőtlen helyzetű területeken a rendkívül alacsony ingatlanpiaci árszínvonal miatt mindenfajta lakásberuházás veszteséges befektetés, akár új lakások építéséről, akár a meglévő állomány fejlesztéséről, korszerűsítéséről van szó (*Székely,* 2000.). Így akár e folyamatokat racionális közgazdasági döntésnek is

tarthatnánk. De a társadalom-földrajzi mutatók, melyek e térségek jelentős elöregedését, gazdasági elmaradottságát mutatják, fő okként inkább az itt élő lakosság beruházási lehetőségeinek teljes hiányát jelölik meg.

Azokban a térségekben, ahol jelentős lakásépítések zajlottak, de a térség ingatlanpiaci helyzete meglehetősen ingatag, feltételezhetjük, hogy a lakosság magatartását nem irányította ilyen befektetői racionalitás, *a cél csak az emberibb lakófeltételek megteremtése volt.* E térségekben az építők sokszor abba a csapdába esnek, hogy a felépült *új lakás nem ér annyit az ingatlanpiacon, mint amennyibe került a felé*pítése, így a helyzet hosszú távon e területek lakásállományának fokozatos romlásához vezet. Mindez tovább rontja e térségek ingatlanpiaci pozícióit, ami *lehetetlenné teszi az itt élők elmozdulását, korlátozódik területi mobilitásuk, ami tartósítja az itteniek szociális, gazdasági lemaradását.*

Összegzés

Az elmúlt tíz év gazdasági-társadalmi-politikai változásai nem hagyták változatlanul az alföldi falvak lakásállományát sem. A falvak lakásainak átalakulását, fejlődését, esetleg stagnálását sok külső tényező befolyásolta. Ezek közül kiemelten fontosak voltak a *lakásépítések számát befolyásoló kormányzati döntések*, és ezek meghatározott feltételei, melyek egyes társadalmi csoportok és területek lakásviszonyaiban jelentős változásokat indukáltak. Azonban e törvények lakásminőségre gyakorolt hatásai már nem egyértelműek. A másik fontos befolyásoló erő *a kormányzat területfejlesztési politikája*, és azon belül az elmaradott területek infrastrukturális fejlesztésének elsődlegessége, amely viszont egyértelmű javulást okozott az Alföld községeinek lakáshelyzetében.

A lakások minőségi mutatói azonban még mindig nagyon kedvezőtlenek az Alföld több kistérségében. A szükséges beruházások feltétele azonban e térségek gazdasági fejlődése, hogy ne váljanak az itt élők lakásai egyben csapdájukká is.

Irodalom

Farkas J.–Szabó M.–Székely G. 1998: *A lakásállomány minősége és állapota.* Budapest, KSH Lakásstatisztikai Osztálya.

Mózer P. 2002: *A társadalompolitika hatásai... (1998-tól napjainkig).* József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány.

Székely Gáborné 2000: A lakásárak társadalomstatisztikai összefüggései. *Statisztikai Szemle,* 9. 703–723. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

GONDOLATOK CSONGRÁD MEGYE FALUSIAS TELEPÜLÉSEINEK NÉPESSÉGSZÁM-VÁLTOZÁSÁRÓL

Szónoky Miklósné

Hazánk népességének átfogó demográfiai sajátossága az öregedés, mely térszerkezetét tekintve nagy területi különbségeket mutat. Csongrád megye a legöregebb megyék közé tartozik. A megye falusias településein az 1970-es évektől kezdődően általánossá vált a népességfogyás. Ez a 30 éven át tartó kedvezőtlen demográfiai folyamat a megye több településén napjainkban is jellemző. Ugyanakkor az elmúlt tíz évben a falusias települések egyharmadán már kedvező demográfiai tendencia figyelhető meg: nő a népesség száma. A dolgozat arra keresi a választ, hogy e népességgyarapodást milyen demográfiai tényezők befolyásolták és ez a változás hogyan hatott a települések öregedési állapotára.

Demográfiai válság

Magyarországon 1981 óta évről évre csökken a népesség száma, a csökkenés okai azonban közismertek. Népességprognózisok sora kutatja (*Rédei–Hablicsek–Szabó,* 1987; *Hablicsek,* 2001) a népességváltozás kilátásait és hatásait a népesség demográfiai struktúrájára. Az első demográfiai átmenet[1] a Föld ország-

[1] *L. Rédei Mária* szerint (2001, 130. p.): „A demográfiai átmenet fogalma alatt a demográfiai jelenségek korszakos intenzitásváltozását értjük.„ A társadalmi változásokat kísérő demográfiai jelenségek összefüggéseivel az 1930-as években *Notestein, F. W.* a Princetoni Egyetem Népességtudományi Hivatal (Office of Population Research) vezetője hosszas kutatás eredményeként fogalmazta meg az ún. „Demográfiai átmenet elméletét". E témával számtalan irodalom foglalkozik. Az átmenet 4 szakaszból áll, mely egyik leírása *Klinger A.* (1996) Demográfia című könyvének az 500. oldalán olvasható. *Ancsin G.* szerint (2002): „A modern társadalom népességfejlődését, a fejlődés komponenseinek a változását és annak szakaszait a demográfiai átmenet érthető, tiszta és rendszerező elmélete tárja fel." Az első demográfiai átmenet a Föld összes országában lezajló demográfiai esemény. A második demográfiai átmenet a posztindusztriális társadalmakra jellemző demográfiai folyamat. *L. Rédei Mária* szerint (2001. 131. p.): A második demográfiai átmenet elmélete kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza az anyaság előtti együttélés növekedését, az elhalasztott házasságokat, az alacsony termékenységet, a későbbi gyermekvállalást, a válások növekvő számát, és ezek társadalmi-gazdasági előnyei mellett rámutat annak bio-medikális előnytelenségeire.

gainak csoportjai között időben egyenlőtlenül ment végbe. Az első demográfiai átmenet legkorábban a legfejlettebb nyugat-európai országokban kezdődött el és ebben a térségben lényegében a 20. század közepére be is fejeződött. A megfigyelések szerint az első demográfiai átmenet időtartama régiónként változó, de általában 50–100 év alatt játszódik le, ami a fejlett indusztriális társadalom demográfiai képlete. A közép-kelet-európai országokban az átmenet klasszikus sémájának harmadik szakasza a nyugat-európainál időben később kezdődött el (hasonlóan az ipari társadalom kifejlődéséhez). A demográfiai átmenet a szocialista régióban rövidebb ideig tartott, és az 1960-as, 1970-es évekre tehető e térségben az első átmenet befejeződése. A klasszikus elmélet szerint az első demográfiai átmenet végső (negyedik) szakaszában a népességszám stagnál, mivel a termékenység és a halandóság alacsony szinten stabilizálódik. E demográfiai képlet stacioner jellegű népességfejlődésre utal, ami a valóságot kevésbé tükröző logikai konstrukció. Ebben a befejező szakaszban a klasszikus elmélet szerint a népesség fejlődése statikus állapotba kerül, ami szinte lehetetlen egy dinamikusan fejlődő társadalomban. A klasszikus értelemben vett (első) demográfiai átmenet szerves folytatása a posztindusztriális társadalmak demográfiai fejlődését tükröző második demográfiai átmenet. Napjainkban mind Nyugat-Európában, mind a volt szocialista országokban a demográfusok kutatásai a második demográfiai átmenet elméleti kérdéseinek a megválaszolására és fogalomrendszerének kimunkálására irányulnak. A téma iránti nagy érdeklődést mutatja az ez év júniusában, Belgiumban, az EURESCO szervezésében megrendezett második demográfiai átmenet nemzetközi konferenciája (2003-The Second Demographic Transition in Europe – EURESCO Conferences 19–24 June 2003).

Az első demográfiai átmenet modelljéből, belső törvényszerűségeiből adódik a népesség korstruktúrájának megváltozása, a népesség elöregedése. Megnő az élettartam, és ezáltal a népesség idősebbé válik. A népesség elöregedésének mértékét az öregedési indexszel tudjuk mérni (öregedési index = 0–14 évesek száma/60–x évesek száma). Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy az első demográfiai átmenet klasszikus leírásában a vándorlás a népesség számának alakulásában másodlagos szerepet játszott, ugyanakkor a második demográfiai átmenetben a vándorlás demográfiai hatása felértékelődik. A vándorlás, mint később látni fogjuk, a népesség számszerű változásán kívül kihat a demográfiai struktúra egészére (korszerkezet – öregedés, gazdasági aktivitás, férfi-nő arány, iskolai végzettség stb.). Ennek megfelelően napjainkban a migráció a demográfia meghatározó tényezőjévé vált, így a népességfejlődés vonatkozásában a születések és a halálozások primer szerepe megváltozott. Ma már, a globalizáció korában a nemzetközi migráció transznacionális üzletággá vált, emiatt a vándorlás rendszerének kutatása nem egyszerű feladat.

Csongrád megye népességének öregedése

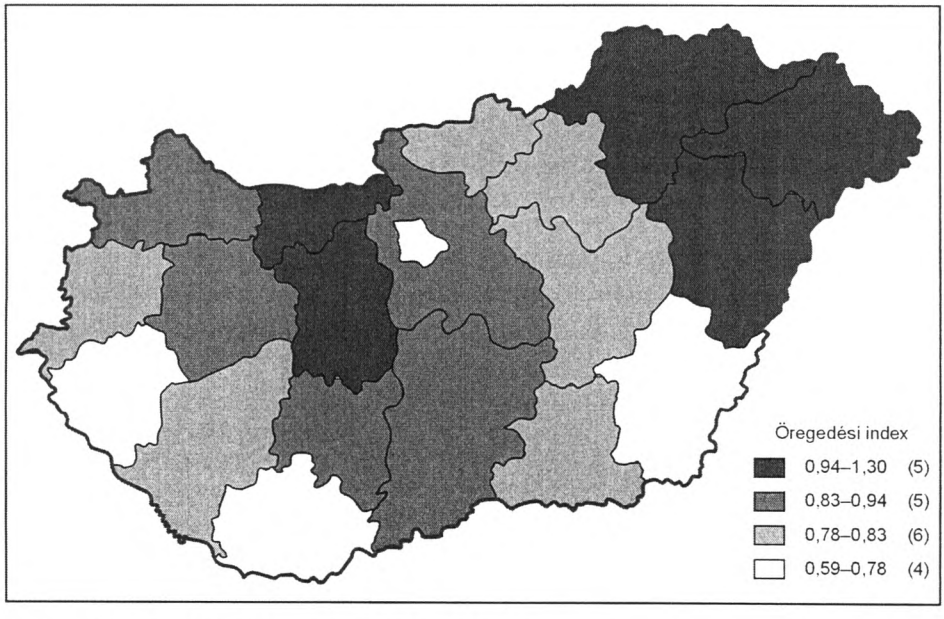
Csongrád megye a demográfiailag elöregedett megyékhez sorolható (*1. ábra*), s ez a sajátos demográfiai állapot több évtized alatt alakult ki. A megyében az öregedési index 1960-ban 1,68 értékű volt és 2001-ben 0,77 értéket ért el. 1960-ban a városokban 1,28 és a községekben 1,68 volt az index nagysága, ma már mindkét esetben csupán 0,77.

Napjainkban Csongrád megye demográfiai öregedési térszerkezetére jellemző a kelet-nyugati megosztottság. A kistérségi mutatók alapján a megye nyugati területe fiatal demográfiai szerkezetet mutat, míg a keleti terület elöregedett népességet tükröz. Ez a térszerkezet nagyon hasonlít a külföldi vállalkozások térszerkezetéhez. Például a jugoszláv vállalkozások térszerkezetére jellemző, hogy a Szentesi kistérségben nagyon kevés a számuk és a Makói kistérségben pedig teljesen hiányoznak a jugoszláv befektetők. A megye nyugati területén pedig sok jugoszláv vállalkozás született az 1990-es években.

Szeged Megyei Jogú Város 1900-ban, az újjáépítés után fiatal, nagy demográfiai tartalékokkal rendelkező királyi város volt. Ezt tükrözi a magas demográfiai mutató (öregedési index), amely értéke 4,87 volt. A városban 1960-ban még

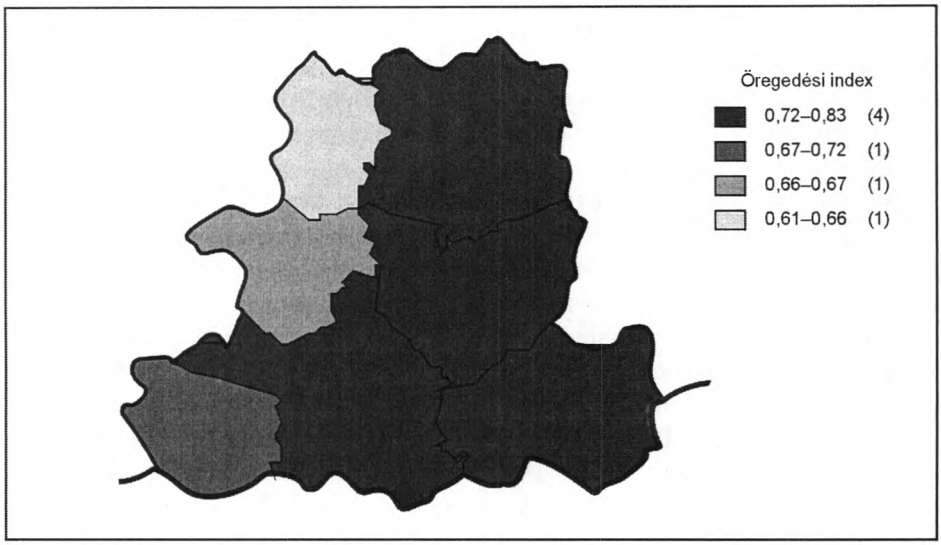
1. ábra

Az öregedés mértéke Magyarország megyéiben, 2001
(Öregedési index = 0–14/60–X évesek aránya)

Forrás: Népszámlálás 2001, 2. Részletes adatok. KSH.

Az öregedés mértéke Csongrád megye kistérségeiben

Forrás: Népszámlálás 2001, 6.6. Csongrád megye II. köt. KSH.

a fiatal népességet jelző index értéke 1,26 volt és ma már a népesség öregedésére utal a 0,79-es indexérték. A város népessége 1960-tól dinamikusan nőtt 1980-ig, majd egy évtizeden át lassú népességnövekedés volt tapasztalható. 1990-től csökken Szeged népessége (Algyő közigazgatásilag elválik a várostól), ezt a változást a kis számú beköltözések és a nagy számú, a város agglomerációjába történő kiköltözések indukálták.

Több éve jelentős a városon belüli népességmozgás, ennek egyik meghatározó mozgásiránya a lakótelepekről a Felsőváros és Alsóváros új építésű társasházaiba történő koncentráció, a másik népességáramlási célterület pedig Újszeged régi építésű, illetve új építésű társasházainak övezete.

Csongrád megye falusias településeinek demográfiai változása

A megye rurális térségében az elmúlt 10 évben 18 faluban nőtt a népesség száma (*1. táblázat*). Ez a feltűnően magas érték demográfiailag különösen azért izgalmas kérdés, mert egyrészt az elmúlt fél évszázad 10 éves periódusait vizsgálva igen sok faluban nem volt népességnövekedés, másrészt a megye városaiban ez idő alatt demográfiai csökkenés volt tapasztalható. A megye rurális terében fél évszázadra visszatekintve a falvak népességnövekedésében két, egymástól élesen elváló periódust különböztethetünk meg:

1. táblázat

A falvak népességnövekedésének demográfiai tényezői Csongrád megyében

Település	1949–1960		1960–1970		1970–1980		1980–1990		1990–2001	
	TSZ	V	TSZ	V	TSZ	V	TSZ	V	TSZ	V
Algyő	+	-	+	+						
Ásotthalom									-	+
Baks					+	-				
Deszk	+	-			+	-			-	+
Dóc	+	-							-	+
Derekegyház	-	+								
Domaszék									-	+
Felgyő									-	+
Forráskút									-	+
Gyálarét	+	-	+	+						
Kiskundorozsma	+	-	+	+						
Klárafalva			-	+						
Kübekháza									-	+
Mártély									-	+
Nagylak			+	+						
Nagytőke	+	-								
Ópusztaszer									-	+
Pusztamérges									-	+
Röszke									-	+
Rúzsa									-	+
Sándorfalva			+	-	+	+	-	+	-	+
Sövényháza	+	-								
Szatymaz	+	-	+	-					-	+
Szöreg			+	+						
Tápé			+	+						
Tiszasziget			+	-	+	+			-	+
Újszentiván			+	-	+	-			-	+
Üllés			+	-	+	-				
Zákányszék									-	+
Zsombó					+	+	-	+	+	+

TSZ = természetes szaporodás, V = vándorlás
Forrás: Népszámlálás kötetek, KSH, 1960, 1970, 1980, 1990, 2001.

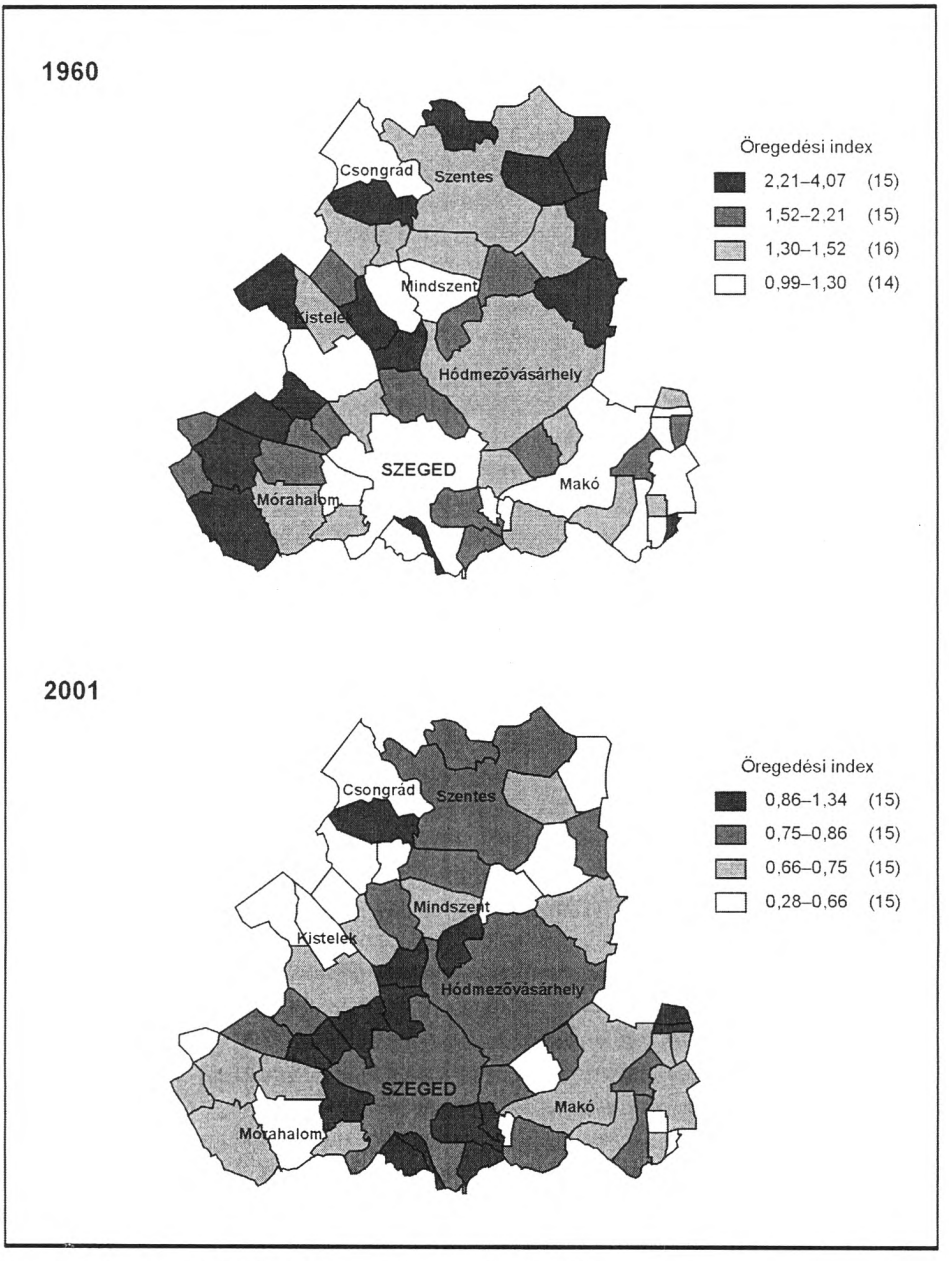
- 1949–1980-ig terjedő időszak jellemzője, hogy a népességnövekedést a belső demográfiai erő, vagyis a magas születési értékek határozták meg. E három évtizedben két területen, Szentes környékén (Nagytőke, Derekegyház) és Szeged környéki falvakban (Algyő, Gyálarét, Kiskundorozsma, Szöreg és Tápé) nőtt a népesség száma, ugyanis e településeken1960-tól jelentős volt a bevándorlás. Az 1970-es években csupán 7 település népességszáma gyarapodott (*1. táblázat*).
- 1980–2001 között a falvak demográfiai sajátosságára jellemző, hogy a népességgyarapodás demográfiai meghatározója a bevándorlás. Az 1980-as években már csak két település volt a megyében (Sándorfalva és Zsombó), ahol népességnövekedés volt kimutatható. Az 1990-es években a társadalom demokratizálásának és a piacgazdaság kialakulásának időszakában a Szeged környéki településeken kedvező demográfiai tendenciák alakultak ki. Tulajdonképpen Szeged város agglomerációjának a fejlődéséről van ez esetben szó. Ezekben a falvakban a funkcionális szerkezet intenzív változása figyelhető meg és gyorsabban fejlődtek a piacgazdasági viszonyok, mint bárhol a megye falvaiban. Mindkét évtizedben a népesség gyarapodását az intenzív bevándorlás határozta meg ezen településeken.

A Csongrád megyei falvak népességének elöregedési folyamata az elmúlt 40 évben játszódott le (*2. ábra*). 1960-ban a megyében csupán egy település volt (Zsombó), ahol az öregedési index értéke alapján demográfiailag idős településként tartották számon. Mára már a megye 72 falujából 68 településen az öregedési index 1 alatti értéket mutat. Négy település tekinthető fiatalnak vagy közel fiatalnak a számításaink szerint: Zsombó (1,34), Újszentiván (1,20), Deszk (1,15) és Felgyő (1,07). E négy település közül két faluban (Deszk, Zsombó) 1970 óta az öregedési index értékei javuló tendenciát mutatnak.

Tehát megállapítható, hogy Szeged agglomerációjában a népességfejlődés pozitív tendenciát mutat. E falvak népességszáma az intenzív bevándorlás hatására nő és a népesség elöregedési folyamatát a sok fiatal bevándorló megállította, néhol fiatalodás folyamata tapasztalható.

2. ábra

A települések elöregedése Csongrád megyében
(Öregedési index = 0–14/60–X évesek aránya)

Forrás: Népszámlálás 2001, 6.6. Csongrád megye II. köt. KSH.

Irodalom

Abonyiné Palotás J. 1997: Mészáros Rezső (szerk.): *Csongrád megye kézikönyve.* Szeged népessége, Szeged infrastruktúrája, Szeged gazdasági élete. 205–210. pp.

Ancsin G. 2002: A demográfiai átmenet elmélete. In Tóth J. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz I.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 267–274. pp.

Andorka R. 1987: *Gyermekszám a fejlett országokban.* Budapest, Gondolat.

Giddens, A. 1997: *Szociológia.* Budapest, Osiris Kiadó, 771 p.

Balázs J. – Horváth R. 1993: *Bevezetés a demográfiába.* Szeged, JATE Állami és Jogtudományi Kar.

Dányi D. (szerk.) 1991: *Demográfiai átmenet Magyarországon.* KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetei, 9. 2.

Hablicsek L. 1994: Új népességelőreszámítás. *Magyar Tudomány,* 5. 514–523. pp.

Hablicsek L.–Monigl I.–Vukovich G. 1985: *A magyarországi népességfejlődés kerete és jövőbeni lehetséges irányai, 1880–2050.* KSH NKI Kutatási Jelentései, 26. 4.

Illés S. 2002: Magyar nyugdíjasok az Európai Unióban és azon túl. In Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és az Európai Unió.* Szeged, 82–92. pp.

Klinger A. (szerk.) 1996: *Demográfia.* Budapest, KSH. 582 p.

L. Rédei M. 2001: *Demográfia.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 191 p.

Népszámlálás 2001. 6.6 Csongrád megye. II. kötet. Budapest, KSH, 2002. 132–135. pp.

Népszámlálás 2001. 2. Részletes adatok. Budapest, KSH, 2001, 546–547. pp.

Rédei M.–Hablicsek L.–Szabó K. 1987: *Magyarország népessége, 1986–2021.* Országos népesség-előreszámítás. Budapest, KSH NKI Közlemények, 67. 200 p.

Tóth J. 2002: A népesség számának alakulása. In Tóth József (szerk.): *Általános társadalomföldrajz I.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 280–289. pp.

Valkovics E. 1982: *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.* Budapest, KSH NKI Kutatási Jelentései, 5.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

„ÉS AZ ORSZÁGBAN A TÖRÉKENY FALVAK…" A HUMÁNERŐFORRÁS-FEJLESZTÉS LEHETŐSÉGEI A DÉL-DUNÁNTÚL VIDÉKI TÉRSÉGEIBEN

Tésits Róbert – Apró Antal Zoltán

„Szegényedünk, pusztulunk! Nyakunkon az amerikai verseny, mely kiszorít az európai piaczokról; nyakunkon a keleti gabona, mely már a belföldön is megveri a termékeinket. Nincsen iparunk, s idegen iparosok gazdagítására küldjük ki a milliókat, míg itthon értéktelenül veszelődnek el legbecsesebb nyerstermékeink. Pazar fényűzést viszünk és másrészt egymás után hajtja dobra az ősi birtokokat az uzsora, s a mellett az állam százával köti a milliomos adósságokat, míg végre majd egy szép napon kicsöngetik a börzéről és idegenek kezébe vándorol az a kevés is, mi még az uzsora körmei közé nem került. Ezrével éheznek az emberek, s idegen országokba, messze tengerentúli vidékekre kénytelenek vándorolni, s másrészt egymásra tetézzük az elviselhetetlen adókat."

Láng Lajos

Bevezetés

A tanulmány címében azért jelenik meg József Attila 1935-ben írt *Levegőt!* című versének egy sora, mert a jelen helyzet több szempontból hasonlít a költő által a világgazdasági válság idején leírt állapotokra. A teljes versszak felidézése érzelmileg is közelebb visz a dolgozat alapgondolatához, mely szerint egyes vidéki térségek, sőt, az egész tervezési-statisztikai régió, még a fejlettebbnek mondott Dunántúlon is krízishelyzetet mutat. A költő korát jellemző szabadságdeficit helyett ma más – ennek ellenére az élet minőségét legalább ugyanolyan módon meghatározó – deficitek, hiányok, kedvezőtlen szociális és gazdasági folyamatok jelentkeznek. Ezek kezelése, a konfliktusok hosszú távú megoldása nem lehetséges a helyzet feltárása, értékelése, valamint a látensből megfoghatóvá váló közösségi szándékok és politikai akarat nélkül. Kiemelten fontos ez az EU-csatlakozás előtti hónapokban, különös tekintettel a csatlakozás, a belépés társadalmi-gazdasági-morális pillanatát figyelembe véve. Az elemzések körében viszont gyakran hiába keressük az érintetteket, a térségben, a régióban élő embereket, családjaikat, kapcsolataikat az őket körülvevő társadalmi és földrajzi térrel. Pedig a fejlesztéseknek minden esetben indokolt volna róluk, a jövőjükről, a boldogulásukról szólniuk.

E tanulmányban természetesen csak a címben megjelölt témakör kontúrjainak vázolására nyílik lehetőség, a részletesebb elemzések (szinkron és diakron munkanélküliségi és foglalkoztatási mutatók, az iskolarendszerű és a felnőttképzés jelen állapota, az életminőséget leíró indexek, a civil és az egyházi szegmens biztosította esélynövelő lehetőségek stb.) túlmutatnak a megadott kereteken.

Módszerek

A területpolitikával foglalkozó hazai, tudományos szakirodalom egyes szerzői hazánkat egy tengely mentén metszik el, amely tengely keleti oldalán a fejletlenségi, míg a nyugati oldalán inkább a fejlettségi mutatókat veszik számba. Ez a tengely a „BB-vonal" (Balassagyarmat–Békéscsaba), de mások (*Táll,* 1998) Salgótarján–Makó-tengelyről beszélnek. Tekintettel a fenti települések közötti csekély földrajzi távolságra, egyértelmű, hogy mindenki ugyanazokat a területeket választja el a jól ismert KSH TSTAR, MATERIA, vagy más adatbázisok, így a munkaerő-piaci szervezet, ezen belül elsősorban az Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ) központi, vagy az OKÉV, az ÁNTSZ és az OEP nyilvántartásai alapján.

A részletesebb elemzések már árnyalják a képet azzal, hogy a rendelkezésre álló regiszterek alapján a Dél-Dunántúl három megyéjét, Tolna, Baranya és Somogy megyéket is a fejletlen keleti területhez sorolják, gyakran Zala megye keleti, az őrséget is magában foglaló felével együtt. A tanulmány szerzői a területfejlesztésben használt hét régiót tekintik a vizsgálat legoptimálisabb színterének, mivel a kitörési pontok között talán legjelentősebbeknek a regionalizmust igénylő, annak intézményrendszerét figyelembe vevő kohéziós és strukturális lehetőségek mutatkoznak. Az EU által akkreditált intézményrendszer tudja majd befogadni a vidékfejlesztést célzó támogatásokat, éppen ezért várakozással kell tekinteni a területpolitikai változásokat érintő változások elé. Illúziókat azonban nem érdemes táplálni a politikai és közigazgatási régió mielőbbi kialakításával kapcsolatban, ugyanis ehhez széles körű, az alkotmányozással is összefüggő politikai-társadalmi konszenzusra volna szükség. Valószínűleg ez sem lenne nagy ár a leszakadás megállítására.

A tapasztalatok szerint a legtöbb regionális elemzés a „kemény" közgazdasági adatokkal foglalkozik (pl. egy főre jutó GDP, bár itt is nehezen hasonlíthatóak össze a jövedelmekből, a termelésből, vagy a kiadásokból levezetett adatok), a településeken befizetett adók, a beruházások, esetleg a kapcsolódó infrastruktúrát leíró tényszámok, mint pl. a távközlés, az úthálózat, a víz- és a gázellátottság). Kevésbé veszik azonban számításba a vidéki térségek életminőségét alakító, az adott életminőségben életüket leélő embereket, a közöttük lévő kapcsolatokat, spirituális értékeiket és az azt közvetítő egyházakat, a vallási értékek változásait, az egészségügyi és szociális ellátottsági mutatókat, ide értve a mortalitást és a morbiditást befolyásoló tényezőket, stb.

Már a munkanélküliségi adatok elemzésekor egyértelművé válik, hogy egyik jelenleg ismert mérőszám sem fedi le a vidéki valóságot. A regisztrált munkanélküliség azért, mert egyfelől sokan már nem regisztráltak azok közül, akik bizonyos idő után az állami segítségnyújtás és szolgáltatások mellett is kilátástalannak tartották az elhelyezkedés esélyét, sokan pedig – gondolunk itt a pályakezdőkre, akik a családi gazdaság, vagy egyszerűen a család védőernyője alatt indultak el – munkanélküliként a szó jogi értelmében még nem szerepelnek a regisztrációban addig, amíg önként nem keresik fel az illetékes kirendeltséget. Tovább árnyalja a képet, hogy a falusi életvitel nem a társadalombiztosítási értelemben vett aktív korhatárig jelent elfoglaltságot, hanem az élet végéig mindennapos munkát követel a vidéki térségekben élő emberektől, azoktól is, akik a kollektivizálás vagy más ok miatt nem részesülnek öregségi nyugellátásban. A falvakban öregkorban még jobban szétnyílik a demográfiai olló, azaz szinte csak idős asszonyok gondozzák a kertet, etetik a jószágot, vetnek, betakarítanak. Az ő munkaerő-piaci történetüket, „karrierjüket" még ismereteink szerint senki sem dolgozta fel. A metodikai probléma még inkább jelentkezik a KSH-ILO mérésnél, hiszen ennél a módszernél már csak a reprezentativitással operálnak a felmérést végzők, cserébe viszont nemzetközileg összehasonlíthatóakká válnak az adatok. A családi élet fenntartásában aktívan közreműködők egy (nagy?) része tehát eltűnik a vizsgálatokat végzők szeme elől, mint ahogy azt pl. az aktivitási ráta is jelzi. Megközelítően egymillió aktív korú emberről a munkaügyi nyilvántartások egyike sem tud.

Eredmények

Néhány demográfiai jellemző

A Dél-Dunántúlra is érvényes, a KSH makro- és mikrocenzust rögzítő, valamint éves adataiból kiolvasható demográfiai tény, hogy alacsony a vidéki térségekben a 14 év alattiak száma, viszont magas a 60 év felettieké, közöttük elsősorban a nők aránya. A régióban feltűnően magas, az országos átlagot szignifikánsan meghaladó a megváltozott munkaképességűek, azaz az Országos Orvosszakértői Intézet (OOSZI) által kibocsátott legalább 40%-os egészségkárosodási szintet mutató, igazolással rendelkező személyek aránya. Ez a tény nem csak a városokra jellemző, ahol elsősorban a szén-, és ércbányászat, valamint a hozzá közvetlenül kapcsolódó termelő tevékenységek leépítéséből, a szocialista nagyipari álmok összeomlásának munkaerő-piaci következményeiből származtatható a feltűnő aránytalanság, hanem a községeket is ilyen értékekkel lehet jellemezni. Alsószentmártonban például, ahol 100%-os beás cigány közösség él, egy általunk végzett felmérés kimutatta, hogy az aktív korú népességből 127-en a leszázalékolásnak legalább a fent megjelölt mértékével rendelkeznek, túlnyomó részük azonban a rokkant nyugellátáshoz elengedhetetlen 67%-os egészségkárosodással bír.

A régió társadalmi-gazdasági jellemzőit szintén befolyásoló humán tényezők között szükséges megemlíteni, hogy az itt élő cigány népesség lélekszáma az meghaladja országos átlagot. (Azért nem a roma megnevezést használjuk, mert a régióban élő cigányok mintegy 90%-a a beás – az 1850-es nyelvújítás előtti román nyelvet beszélő – származású[1].) Természetesen mélyebb társadalmi ellentét narrációjáról, nyelvi megjelenéséről van szó, amelybe az eltérő munkaerő-piaci múlt is beletartozik, hiszen a lényegesen korábban, már a középkorban hazánk területén megjelent, és romani nyelven beszélő cigányok fémművességgel és kereskedelemmel teremtették meg a maguk és családjuk létbiztonságát, és foglaltak el presztízzsel rendelkező munkaerő-piaci státusokat. A beások a XIX. század közepétől érkeztek, és a Dél-Dunántúlon elsősorban famegmunkálással (teknővájás, kosárfonás, fakanálkészítés, egyéb fából készített háztartási eszközök) tartották fenn magukat akkor, amikor más, alkalmi munka vagy gyűjtögetés nem mutatkozott.

A régióban élő cigányság 72%-a falvakban él, és alkotja az ún. „underclass"-jelenséget. Ez alapvetően alakítja, előrejelzi gyermekeik életesélyeit is, hiszen a falvak egyre kevesebb olyan oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi és közigazgatási-rendészeti stb. szolgáltatást tudnak nyújtani, amelyekkel az életesélyek, a születés pillanatában prognosztizálható versenylehetőségek esélyegyenlőséget teremtenének, persze nem csak a cigányoknak. A falvak egy része apró- és törpefalu. Elég példaképpen felhozni azt, hogy a régió legnagyobb megyéjében, Baranyában a 301 településből 200 olyan van, amelynek a lélekszáma nem éri el az 500 főt, és „természetesen" a megyében vidéken élő cigányok 80%-a itt telepedett le. Szintén Baranyára jellemző adat, hogy a települések közül 2002-ben 96 zsáktelepülés volt, amely az életminőség szempontjából csak az üdülőfalvak esetében ideális (ilyen pedig jelenleg nem található a megyében). A falvakban pedig még mindig találhatóak telepszerű körülmények között élő – nem csak cigány – emberek.

Humán erőforrások és településszerkezet

Szoros kapcsolatot kell feltételezni a településszerkezet, illetve a humán erőforrás-fejlesztés, lehetőségei között, hiszen az alapokat, az alapismereteket a családban, az óvodákban és az iskolákban szerzik meg a jövő munkavállalói. (Fontos kérdés többek között az is, hogy mennyit kell utazni az alapképzettség megszerzéséért? Milyen a pedagógusok végzettsége? Milyen a tanfelügyeleti rendszer? Létezik-e az iskolákban integráció? Oktatnak-e társadalom- és multikul-

[1] A kulturális antropológia muncsán, ticsán és árgyelán csoportokat különböztet meg attól függően, milyen néphagyományok figyelhetőek meg közöttük. Ők a romani nyelvet beszélők nyelvi terrorjaként élik meg azt, hogy a roma elnevezést minden cigány népcsoportra vonatkoztatják. Romani nyelven jelenti a „rom" szó az embert, beásul nem ezzel illetik magukat.

turális ismereteket?) További jelentős szempont az urbanizációs fok alacsony manifesztációja, hiszen a vidék a várossal együtt alkot egészet. A régióban csak közjogilag magas a városok száma, ténylegesen azonban „urbanizációs vákuumról" beszélhetünk egyes kistérségek esetében. Nem véletlen, hogy a vidék fejlesztéséért felelős minisztérium az ország 150 kistérségéből bizonyos aggregált, szintetikus mutatók segítségével leválogatott 9 leghátrányosabb kistérségéből 4 a régióban (ebből 3 Baranyában) található, emellett Somogy megye a 7 leghátrányosabb megye egyike, elsősorban a dél-somogyi területei miatt. Ha Tolna megye gazdasági adatainak elemzésekor eltekintenénk az atomerőmű teljesítményétől, akkor Tolna Somogy megyét alulmúló gazdasági mutatókkal rendelkezne. A modernizáció immár elkerülhetetlen a Dél-Dunántúl vidéki térségeiben is, és ehhez a humán tényező új típusú fejlesztésére van szükség.

Ennél az innovációs, kooperáción és szolidaritáson alapuló, komplex fejlesztésnél szükség van mind a négy, a társadalmi tetraédert alkotó közösségi aktor (állam, önkormányzat, civil szervezetek, egyházak) következetes együttműködésére, hosszú távon kialakított stratégiai terveire és operatív programjaira, valamint projektjeire. A projekteknek azonban nem csak a szükséges partnerségre és addícióra kell törekedniük, hanem indokolt figyelembe venni már a tervalkotás, a stratégiai célok megfogalmazásánál a kulturális sokszínűséget, a települési és nemzetiségi hagyományokat, valamint a családok felől közelítve a hálózatépítésen alapuló mentális készségek megerősítését is. Az emberhez méltó, munkával eltöltött, versenyképes embereket felsorakoztató élet anyagi és szellemi erőforrásainak koncentrációjára gondolunk.

Látható, hogy mind a négy szereplő forráshiányos. Hozzá kell azonban tenni, hogy a családok is. Feladataik, terheik évről évre növekednek, amelyekhez sok esetben kognitív deficit, tudáshiány is társul (a kistelepülések, községek esetében jellemző a képesítés nélküli jegyző, önkormányzati szakalkalmazott, szociális és gyermekvédelmi ügyintéző, falugondnok, pedagógus). Emellett információs deficit mutatkozik amiatt, hogy alig-alig van internetes végpont a falvakban (ha van, akkor sok esetben a szükséges számítástechnikai, felhasználói ismeretek hiányoznak). A fent leírtakból jó néhány képzési és továbbképzési lehetőség adódik, beleértve a közösségi mentálhigiéné tréningjellegű önfejlesztő technikáit.

Legtöbbször még az önkormányzatok jogi naprakészségét biztosító Magyar Közlönyre sem telik. A drámai képet tovább fokozza az elhagyott plébániák látványa, és az ebből következő morális kiürülés. Ha csak az 1920-as történelmi trauma utáni vidéki megújulásra gondolunk, azt láthatjuk, hogy a legkülönbözőbb egyházak nyújtottak segítő kezet a vidéken élő emberek számára, olvasókörök, a KALOT-, a KALÁSZ-mozgalom, gazdakörök sokasága jöhetett létre segítőkész plébánosok, lelkészek tevőleges hozzájárulásával.

A falvak önfenntartó képességének, munkahelyteremtő és munkahelymegtartó képességeinek az alacsony foka eredményezi azt a deprivációs, lefelé irányuló spirált, (a XIX–XX. század fordulójának nyelvhasználatával „socialis degeneratio-t") amelyből a kitörést („fejledezést") hazai forrásokból immár nem lehetséges finanszírozni. Éppen ezért indokolt minden olyan erőfeszítés, amely a vidéket célzó nemzetközi, elsősorban EU-s forrás befogadását teszi lehetővé.

Munkanélküliség

Minden megismerhető munkaerő-piaci adat, mutató szerint a foglalkoztatási válság a falvakra koncentrálódik. Már 1994-ben az országos adatok alapján ismeretes volt, hogy a nyilvántartott munkanélküliek 45%-a élt községekben, míg ekkor a lakosság 37%-a élt itt. Miközben a gazdasági szerkezetátalakítás okozta krízis után, a kilencvenes évek második felétől a munkanélküliség jelentősen mérséklődött, a rákövetkező években valamennyi községtípusban észlelhető, mérhető visszaesésről, a problémák súlyosbodásáról beszélhetünk. A legkritikusabb helyzetben lévő, 500 lakosnál alacsonyabb lélekszámú településeken napjainkban ez az arány megközelítően 13%, míg az országos ráta 6% körül mozog (a községi adatokkal együtt). Mivel a mindenkori kormány az EU átlagánál lényegesen alacsonyabb munkanélküliségi rátával büszkélkedik (bár ma már a szakmai feladatokat koordináló tárca a nevében is hordozza a foglalkoztatáspolitikát, mintegy üzenetként a társadalom irányába), indokolt a rendelkezésre álló adatok vizsgálata. A Dél-Dunántúlon a regisztrált munkanélkülieken belül megközelítően 50% az alacsony iskolázottságúak aránya. Ők azok, akik vagy csak az alapképzettséggel, vagy még azzal sem (!) rendelkeznek, és ezt a típusú szakmai képzettség-hiányt a mai munkapiac már egyáltalán nem képes tolerálni. Nagy részük többnyire 50 év feletti munkanélküli, akik helyzete kilátástalannak tűnik. Ez nem zárja ki, hogy számos fiatal nem tudta befejezni az általános iskolát, sokan közülük írni, olvasni, számolni sem tudnak. (Nem beszélve a funkcionális analfabétákról, ide értve a diszlexiát és a diszgráfiát.) Baranya megyében hosszú évek óta 1500 fő körül stagnál a létszáma azoknak, akik még a 8 általános iskolai végzettséggel sem rendelkeznek, és javarészük a megye aprófalvaiban él. Ki mondja, hogy ők értéktelen emberek? És ha nem azok, hol késnek az őket visszaillesztő, felzárkóztató és az alapképzést, illetve minimálisan betanított képesítést nyújtó programok?

Minden alább felsorolt csoport esetében érdemes átfedésekkel számolni, hiszen léteznek többszörös hátránnyal küszködő szociális csoportok. A tartós munkanélküliek csoportja azért figyelemre méltó, mert egyrészt itt található a vidéki nyilvántartott népesség 74,5%-a, másrészt ismert szociálpszichológiai tény, hogy átlag fél év munka nélkül eltöltött időszak után az álláskereső szinte teljesen motiválatlanná válik. Elhelyezkedése érdekében már csak látszatcselek-

véseket tesz, életminőségét az adott, új, alacsony, igénytelen szintre hangolja át, míg bevételei megszerzéséhez saját és családja egzisztenciájának biztosítására napi túlélési technikákat alkalmaz (alkalmi munkák, „fusi", szociális és karitatív segélyek). Franciaországban, ahol a munkanélküliség meghaladja a 12%-ot, 8 hónap alatt szinte teljesen kicserélődik az állomány, azaz a korábban regisztráltakat elhelyezik vagy elhelyezkednek, és újak érkeznek a helyükre. Egyes vidéki települések esetében, ahol a munkaügyi kirendeltségek messze vannak, az önkormányzati szolgáltatásokat visszafogták vagy leállították, a falugondnokok nem látnak el közösségfejlesztő munkát. Ugyanakkor nincs az egészség – benne a lelki kiegyensúlyozottság – védelmét, megőrzését, fejlesztését célzó hálózat elérhető közelségben, az emberek, családok további lecsúszását, elszegényedését, szellemi kiüresedését semmi nem akadályozza meg.

A pályakezdők munkanélkülisége a 2003-as évben robbant bombaként, ami a fent leírt helyzetet tovább súlyosbítja, hiszen sérül az az egészséges munkaszocializációs folyamat, ahol az iskoláját befejezett, friss szakmai ismeretekkel rendelkező munkavállaló társadalmi státuszt váltva megszerezné első munkatapasztalatát. Az elutasítások után – a csalódásokon túl – sokkal több személyes, családi és közösségi kockázati tényező jelentkezik, mint a munkavégzés viszonylag védett környezetében. A legkülönfélébb deviáns viselkedésformák felmerülésének lehetősége nő, ráadásul vidéki környezetben a megfelelő szakmai segítség is nehezen elérhető.

Az alábbiakban felsorolás szintjén érdemes megemlíteni néhány, a falvakat súlyosan érintő foglalkoztatási depressziót. Mind az elméleti, mind pedig az alkalmazott kutatásoknak kiemelt figyelmet kell a jövőben szentelniük a nők (különös tekintettel a gyermeküket egyedül nevelők, a nagycsaládosok, az idős korúak, a munka világában ez a nőknél 40 éves kornál kezdődik!), valamint a megváltozott munkaképességűek helyzetének (közülük kiemelten nehéz helyzetben vannak a községekben élő fogyatékosok: látás-, hallás- és mozgássérültek, valamint az értelmi korlátokkal élők).

Következtetések

A fent leírtakból is következik, hogy a vidéki térségekben felértékelődnek azok a kezdeményezések, amelyek a másodlagos és harmadlagos munkaerőpiac beiktatásával szolgálják az említett csoportok és a csoportokat képző személyek munkapiaci integrációját és reintegrációját. Immár elmondhatjuk, hogy befejeződött a kárpótlás, sokan (pl. a régióban élő cigányság, a volt agrárzsellérség tagjai) kimaradtak belőle. A családi gazdaságok erőtlenek, túlélési harcot folytatnak. A szövetkezeti lét nap mint nap megkérdőjeleződik. Állami gazdaságok szűntek meg. Az ipar – többnyire különböző nagyvárosi, fővárosi vállalkozások – telephelyei bezártak. Ilyen körülmények között szükséges megőrizni a vidéki

élet feltételeit, fenntarthatóvá tenni az élet feltételeit megteremtő gazdálkodási formákat. Ez a munka, feladat nem lehetséges a participáció, az érintettek szándékainak megismerése és beépítése nélkül, viszont az érintetteket indokolt arra ösztönözni, hogy nézzenek szembe a kor kihívásaival, amelyeknek csak akkor tudnak megfelelni, ha tudatosul bennük a folyamatos humán fejlesztés szükségessége, a 3L-nek (Life Long Learning) való megfelelés. A vidéki ember is szövetségese a nemzet integrációs törekvéseinek, ha érdekeltségét felismeri. „Gazdagabbak vagyunk, mint hisszük, és szegényebbek, mint lennünk kellene" (*Láng,* 1881).

Irodalom

Balogh G.–Kovács M. 2001: *A gazdaság társadalmi dimenziói.* Budapest, Osiris Kiadó. 216 p.

Benkő Zs.–Vetró Á. 1995: Egészségfejlesztés, mentálhigiéné, hálózatépítés. In Benkő Zs. (szerk.): *Ne üljön lelkünkön szenvedés.* Szeged, JGYTF, 21–53. pp.

Burgerné Gimes A. 1992: *A világ mezőgazdasága – gazdaságföldrajzi áttekintés.* Budapest, KJK, 243 p.

Fazekas K. (szerk.) 2003: *Munkaerőpiaci Tükör 2002.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, OFA.

Fertő I.–Éder T. (szerk.) 1998: *Az agrárpolitika gazdaságtana.* Budapest, Századvég Kiadó, 325 p.

G. Fekete É. (szerk.) 2002: *A tartós munkanélküliség kezelése vidéki térségekben.* Miskolc–Pécs, MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely, 317 p.

Glatz F. (szerk.) 1997: *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai – Magyarország az ezredfordulón.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 203 p.

Láng L. 1881: *A társadalmi deficit.* Budapest, Kilián Frigyes M. K. Egyetem Könyvkereskedése, reprint, KJK, 1986, 92 p.

Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) 1994: *A gazdasági élet szociológiája.* Budapest, BKE Szociológia Tanszék, 164 p.

Táll É. 1998: A falusi munkanélküliség társadalmi szerkezetváltozásai 1990–1997 között. OFA kutatási zárójelentés.

Tassy S. (szerk.) 1998: *Agrárgazdasági Fogalomtár – Az EU-ban leggyakrabban használt szakmai kifejezések értelmezése.* Budapest, Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.

Tésits R. 2003: *A válságtól a szerkezetátalakításig. Baranyai foglalkoztatás az ezredfordulón I.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Egyetemi Kiadó, 134 p.

Életminőség és egészség, KSH, 2002.

A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Budapest, 2002, Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Iroda, OFA.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A FALUSI ÉS VÁROSI NÉPESSÉG EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁNAK ELTÉRŐ VONÁSAI A MAKÓI KISTÉRSÉGBEN*

Pál Viktor

A falvakban és a városokban élő népesség egészségi állapotában és az egészségügyi ellátásban rejlő területi különbségeket – mind országosan, mind Csongrád megyében – több kutatás elemezte az utóbbi évtizedekben. E kutatások két fő problémát tártak fel. Az egyik, hogy – a halálozások alapján – a falvakban élők egészségi állapota kedvezőtlenebb a városi népességénél, a másik, hogy a falvakban élők esélyegyenlősége igencsak csorbát szenved az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférésben, a városban élőkhöz képest (*Fodré– Tóth–Ladányi,* 1990; *Fodré–Ladányi–Lévai,* 1991; *Orosz,* 1988; *Pál,* 1996; *Tóth–Pál,* 1998; *Pál,* 2000a).

Az egészségi állapotban rejlő területi különbségek féltárására elsősorban a halandóság elemzését használták, mivel a népesség egészségi állapotát jól ábrázoló mortalitási statisztika Magyarországon igen részletesen feldolgozott. A megbetegedési viszonyokról azonban csak országos, illetve megyei szinten tudunk képet alkotni, de annak is csak az „ismert" részéről a háziorvosok, a kórházak és a gondozóintézetek adatai alapján. Ez nyilvánvalóan csak a megbetegedési viszonyok csekély része, a rejtett morbiditás vizsgálata tökéletesen sohasem lehetséges. Rejtve maradnak azok az életmódbeli kockázati tényezők is, amelyek negatívan befolyásolják az egészségi állapotot (*Dési,* 1996; *Klinger,* 1996). Időről időre készülnek önértékelésen alapuló, országosan reprezentatív egészségi állapot felmérések, azonban ezek csak az ország egészéről adnak felvilágosítást, a minta területileg nem reprezentatív, még megyei szinten sem.

Fontos kérdés tehát, hogy hogyan lehetne kisebb területi egységekre vonatkozóan is információt szerezni a népesség rejtett morbiditásáról, a falvakban és a városokban élők egészségi állapotáról, illetve az egészségi állapotot befolyásoló életmódbeli kockázati tényezőkről? Milyen más – a halálozási viszonyokat kiegészítő – információk szerezhetők területi szinten az egészségi állapotról? Elképzelhető-e, hogy ezek az információk más eredményt mutatnak, mint a halálozások vizsgálata? Ebben az esetben mi lehet a különbségek oka?

* Az előadás a „Kistérségek egészségföldrajzi folyamatainak elemzési lehetőségei" (F 023148) c. OTKA-kutatás eredményeinek felhasználásával készült.

Az alkalmazott módszer és a mintaterület

A kérdések megválaszolására az egyik lehetséges módszer az önértékelésen alapuló egészségi állapotfelmérő kérdőívek alkalmazása. Feltevésünk szerint, ha készül egy országosan reprezentatív egészségi állapot felmérő kérdőív, akkor egy ugyanolyan kérdésstruktúrájú kérdőívet kell hasonlóan reprezentatív mintán, egy kisebb területen kitöltetni, és akkor a kapott eredmények összehasonlíthatók az országossal.

A KSH 1994-ben készített egy Általános Egészségi Állapot Felmérést (EÁF), melynek eredményeit 1996-ban tette közzé. A feldolgozás módját és a KSH kérdőívét követve saját kérdőívet állítottunk össze, melyet a Makói kistérség lakosaival, kiképzett kérdezőbiztosok segítségével[1] kitöltettünk, majd feldolgoztunk.

A mintát az országos EÁF mintája nyomán állítottuk össze, figyelembe véve a populáció nem, kor, iskolai végzettség, családi állapot, településtípus, társadalmi státus szerinti összetételét.

A vizsgálat mintaterülete a makói statisztikai kistérség, amely azon túl, hogy a statisztika és területfejlesztés összekapcsolja településeit, a térkapcsolataiban is igen koherens Makó városát és az azt körülvevő 16 települést foglalja magában (*1. ábra*). A kistérség lakossága 1999-ban – a kérdőívek kitöltetésekor – 52 213 fő volt, a városi népesség száma 26 493 fő, mely az összes lakosság 50,75%-a.[2]

Az országos felmérés 5476 interjú adatait dolgozta fel a tervezett 6000-ből, míg a mintánkban 297 interjú valósult meg a tervezett 400-ból, a minta nagyjából a tervezett rétegzettséget követte: a nő–férfi arány 59 : 41 volt (országosan 49 : 51), s a kormegoszlás is nagyjából megfelelt az EÁF mintájának.[3] Az iskolai végzettség, a falusi–városi népesség aránya is követi a felmérés mintájának összetételét, azonban a családi állapot szerinti összetételnél magasabb az özvegyek és a nőtlenek–hajadonok aránya.

A kérdőívek településenkénti kitöltési aránya a kistérségben nem volt teljesen egyenletes (*2. ábra*). Főleg a kistérség keleti részéről érkezett kevesebb kérdőív, azonban e települések népességszáma alacsony, így nem befolyásolta a végeredményt. Összességében megmaradt a falu és város aránya is.

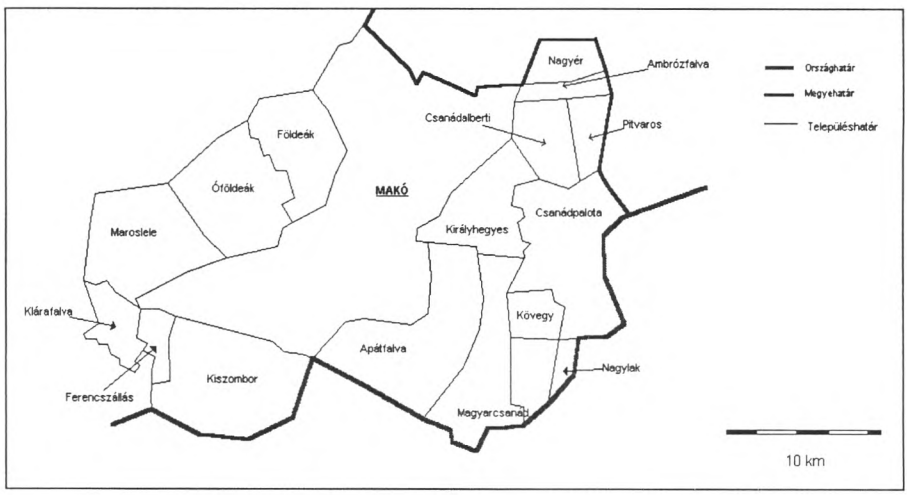
[1] Kérdezőbiztosaink az SZTE JGYTF Kar földrajz szakos hallgatói voltak, akiket erre külön tanfolyamon készítettünk fel.

[2] 51,2% a mintán

[3] Magasabb a 20–29 évesek aránya, kisebb a 30–39 évesek aránya és a fiatalok aránya.

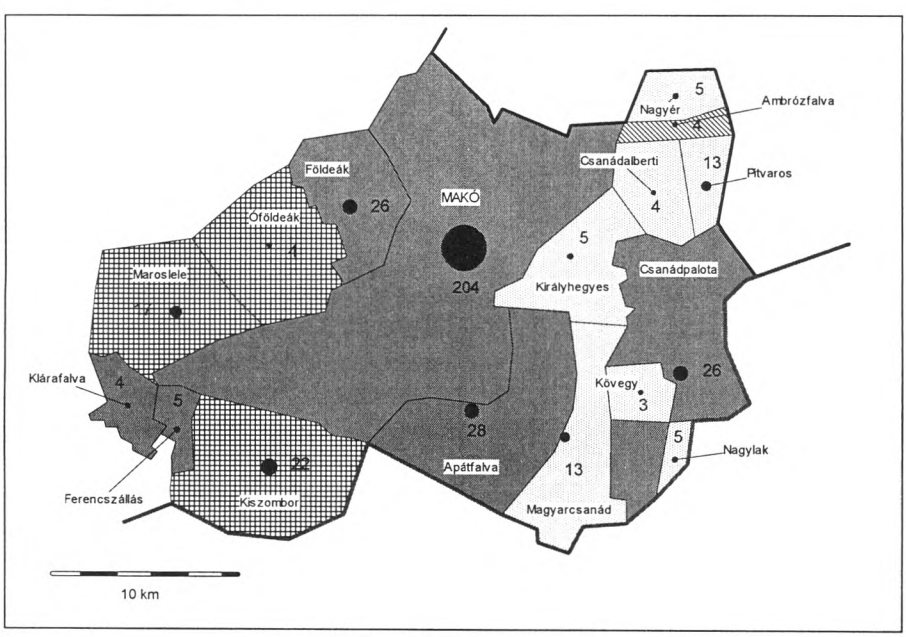
1. ábra

A Makói kistérség – a vizsgálatba bevont települések (szerk.: Pál V. 2001)

2. ábra

Az egészségiállapot-felmérő kérdőívek számának és arányának megoszlása a Makói kistérség településein (szerk.: Pál V. 2001)

Különbségek a falusi és városi népesség egészségi állapotában és a kockázati tényezőkben

A kistérség népességének egészségi állapotában lévő területi különbségek jól tükröződnek a halálozásokon is (*Fodré–Tóth–Ladányi,* 1990). A terület keleti része lényegesen kedvezőtlenebb halálozási viszonyokkal rendelkezik, mint a nyugati rész. Csak Óföldeák szociális otthona okoz anomáliát, illetve Ambrózfalva és Pitvaros, továbbá Kövegy, melyek relatíve kisebb települések, s ez a kevés esetszám miatt torzít (*Pál,* 1996). A falu–város dualitás is megfigyelhető a halálozások elemzésekor mind a nyers mutatókat, mind standardizált értékeket alkalmazva: a falvakban élők halandósági viszonyai kedvezőtlenebbek (*Fodré–Ladányi–Lévai,* 1991).

A vizsgálat egyik alapkérdése volt, hogy önbevallás alapján felmérhető-e, hogy az egyes betegségek milyen gyakorisággal fordulnak elő a kistérségben. A minta betegeinek 16,9%-át kezelték a felmérést megelőző év során valamilyen betegséggel. Azonban a kórházban kezelt betegek betegségstruktúrája nem vág egybe sem az országos trendekkel, sem a kistérség haláloki halandóságával. Ezért a megbetegedések felmérésére ez a típusú kérdőív – sőt lehetséges, hogy általában a kérdőíves felmérés – nem alkalmas[4]. Így ott csak a szomatometriás vizsgálatok jelentenének megoldást, s természetesen e kérdéskörnél a településtípusonkénti különbségek sem érhetők tetten.

Az egészségi állapot és az életmód szubjektív megítélése viszont már alkalmas az összehasonlításra. A kistérségben többen tartják nagyon rossznak az egészségi állapotukat, mint országosan. Makón kevesebben tartják inkább jónak, mint a falvakban (nagy a különbség), és szintén sokkal többen tartják inkább, illetve nagyon rossznak. Közel azonos az életmódjukat nagyon egészségesnek tartók aránya, többen tartják egészségesnek az életmódjukat falun, mint városban, és kevesebben tartják falun rossznak az életmódjukat (*3. ábra*).

A pszichés állapot is utal a falu–város dualitásra. Magasabb azoknak az aránya a városban, akik kimerültnek, idegesnek tartják magukat, sokkal magasabb a szorongásos panaszokkal bírók aránya és ugyanez vonatkozik azokra, akik gondoltak az öngyilkosságra, vagy azokra, akik meg is kísérelték. A pszichiáterhez vagy pszichológushoz fordulók aránya mindenhol kétségbeejtően alacsony.

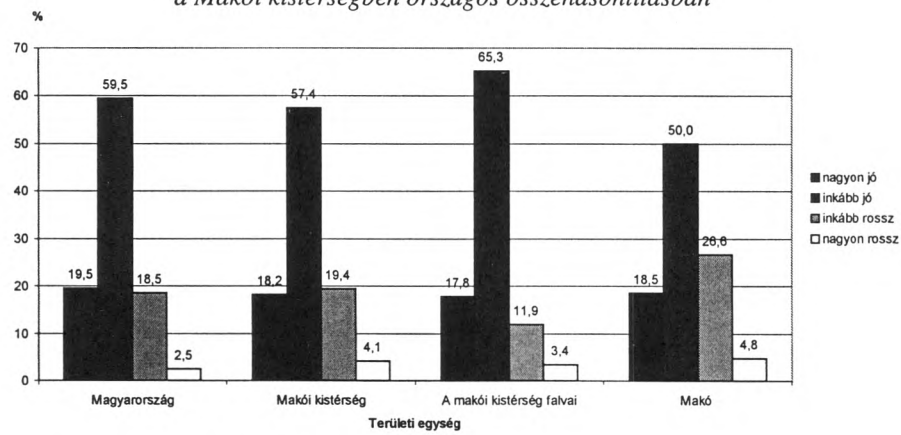
A gyógyszerfogyasztás szintén mutat eltéréseket mind az országos állapotoktól, mind településtípusonként. A kistérség lakói közül kevesebben szednek gyógyszert, mint az országos átlag, azonban a városban élő gyógyszerszedők aránya lényegesen magasabb a falun élőkénél. A magas vérnyomásra és a cukorbetegségre gyógyszert szedők aránya homogénen az egész kistérségben ma-

[4] Ennek több oka is elképzelhető. Mivel csak az országossal egyező mértékű reprezentativitással bíró kérdőív-mennyiséggel dolgoztunk, nem kérdeztünk meg mindenkit, nagy a véletlen szerepe, az emberek nem tudnak egy sor betegségükről, nem tudnak diagnózist felállítani maguknak.

gasabb az országos átlagnál, a szívbetegségre gyógyszert szedőké viszont alacsonyabb. Mind a mozgásszervi megbetegedésekre, mind a pszichés problémákra gyógyszert szedők aránya magasabb városban, mint falun (*4. ábra*).

3. ábra

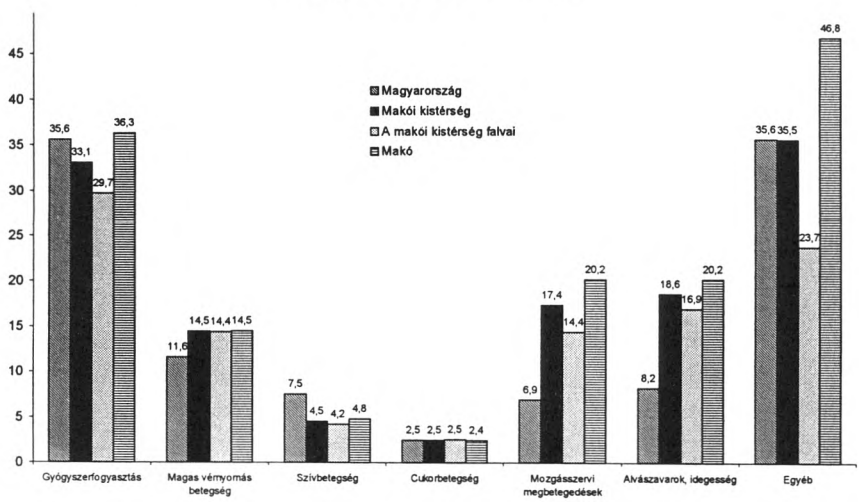
Az általános egészségi állapot megítélésének területi különbségei a Makói kistérségben országos összehasonlításban

Forrás: EÁF 1994, KSH és saját kérdőíves felmérés.

4. ábra

A gyógyszerfogyasztás néhány jellemző vonása a mintaterületen országos összehasonlításban

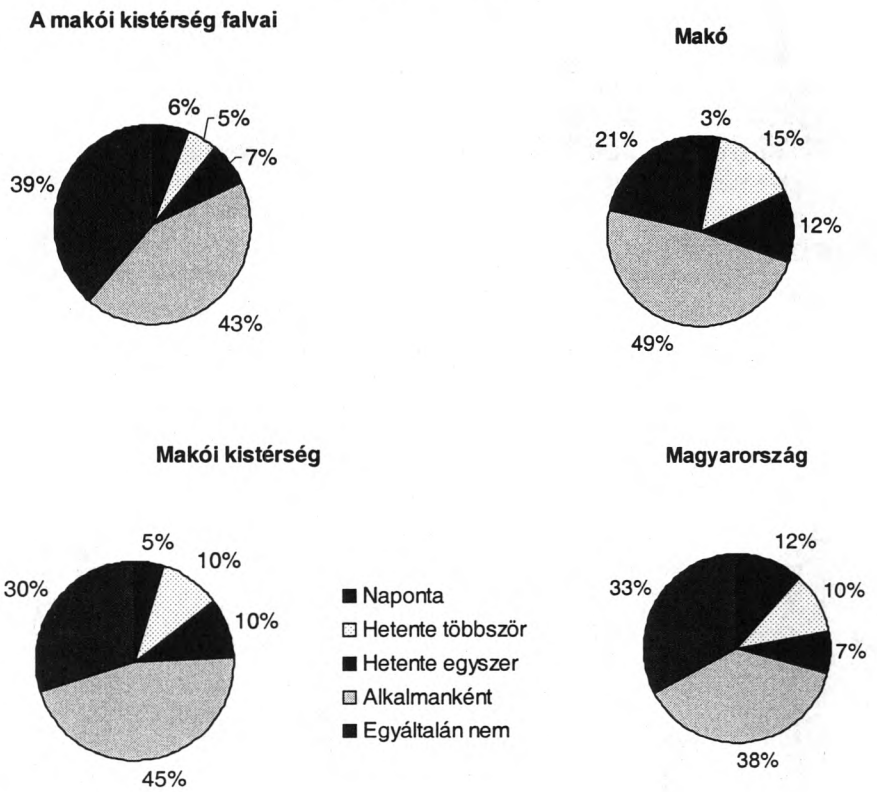

Forrás: EÁF 1994, KSH és saját kérdőíves felmérés.

A káros szenvedélyek közül a dohányzás és az alkoholfogyasztás érdemel említést. A nemdohányzók aránya körülbelül azonos mindenütt, azonban a rendszeresen és naponta dohányzók aránya falun lényegesen több, mint a városban, ott inkább alkalmi dohányosokat találunk. A kistérség lakói közül többen absztinensek, mint az országos átlag, a városi népesség absztinenseinek aránya azonban fele a falvakénak (*5. ábra*). A városi népesség ebben a kistérségben több alkoholt fogyaszt. A testmozgást végzők aránya ugyanakkor magasabb a falvakban, mint a városban.

5. ábra

Az alkoholfogyasztási szokások a Makói kistérség falvaiban és városaiban (szerk.: Pál V. 2001)

A táplálkozási szokások tekintetében sem a megszokott, köztudatban lévő és az országos állapotokat tükröző eredményeket kapjuk. A zsiradékoknál nem magasabb a sertészsír használata a falvakban, több viszont az olaj, amit a városi népesség margarin és vaj használata ellensúlyoz. A rendszeresen reggelizők és

vacsorázók arányában a falu vezet, az ebédnél a város, a „nassolók" aránya viszont Makón több. Gyümölcsöt és zöldséget napi gyakorisággal lényegesen többen fogyasztanak a falvakban. A cukrozott üdítőitalt fogyasztók aránya a városban magasabb.

A kenyérfogyasztásban nincsenek releváns különbségek a településtípusok között, kiemelendő azonban, hogy összességében a kistérség kenyérfogyasztási szokásai egészségesebbek, mint az országos átlag.

Összegzés

Az önértékelésen alapuló egészségi állapotfelmérő kérdőív segítségével is kimutathatók különbségek a városi és a falvakban élő népesség egészségi állapotában. A kérdőíves módszer alkalmazása különösen a civilizációs megbetegedések kockázati tényezőinek esetében járul hozzá új információkkal az egészségi állapot méréséhez.

A makói kistérség falvaiban az egészségkárosító magatartásformák (dohányzás, alkoholfogyasztás) elterjedtebbek, mint Makón. Ugyanakkor a táplálkozási szokások és a testmozgás különböző formái a kistérség falvaiban kedvezőbbek, mint a városban. A gyógyszerfogyasztás is kedvezőbben alakul a falvakban, mint Makón. Így összességében a kockázati tényezők tekintetében a falvak helyzete kedvezőbbnek tűnik, ami ellentmondásban van a többi egészségi állapot indikátorral. Ennek magyarázata további kutatásokat igényel. A falvakban magasabb alkoholfogyasztás azonban tanulságos lehet a helyi egészségpolitika számára.

Irodalom

Dési I. (szerk.) 1996: *Népegészségtan.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 441 p.

Fodré Zs.–Tóth I.–Ladányi M. 1990: A halandóság területi elemzése Csongrád megyében. *Népegészségügy*, 316–320. pp.

Fodré Zs.–Ladányi M.–Lévai I. 1991: A halandóság elemzése a falusi lakosság körében. *Népegészségügy,* 278–282. pp.

Klinger A. (szerk.) 1996: *Demográfia.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 23–147, 291–309. pp.

Orosz É. 1988: Az egészségügyi rendszer földrajzáról. *Tér és Társadalom,* 4. 29–50. pp.

Pál V. 1996: Határmenti kistelepülések egészségföldrajzi folyamatainak elemzési lehetőségei a makói kistérség példáján. „Határon innen – határon túl". Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia kiadványa. Szeged, JATE–JGYTF, 207–216. pp.

Pál V. 1998: A makói kistérség egészségföldrajzának elemzési lehetőségei. Geográfus Doktoranduszok II. Országos Konferenciája, Budapest 1997. november 21–22. A természet- és társadalomföldrajzi szekciókban elhangzott előadások. Budapest, ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoport (oldalszám nélkül).

Pál V. 2000a: A falusi és városi népesség egészségi állapotának területi sajátosságai kistérségekben. Co-Operation and Collaboration For the Health of Rural Communities. XIVth Congress of the International Association of Agricultural Medicine and Rural Health. May 25–27, 2000 Pécs, Hungary. 135. p.

Pál V. 2000b: Kistérségek egészségföldrajzi vizsgálatának problémái. In A földrajz jövője, a jövő földrajzosai. Geográfus Doktoranduszok III. országos konferenciája, Debrecen, 1998. szeptember 3–4. DE TTK Földrajzi Tanszékcsoport, 305–310. pp

Tóth J.–Pál V. 1998: Az egészségföldrajz szerepe az esélyegyenlőség megteremtésében. Népegészségügyi Tudományos Társaság (NETT) VII. Nagygyűlése. Pécs, 1998. április 23–25. 84. p.

VIDÉKPOLITIKA

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A KÖZIGAZGATÁS FEJLESZTÉSÉNEK SZEREPE A VIDÉKPOLITIKÁBAN

Somlyódyné Pfeil Edit

Helyzetértékelés

A vidékpolitika integrált problémakezelést feltételez éppúgy, mint a területi politika. A két politikaterület rokonsága ágazatközi jellegükben is felfedezhető, tehát a koordinációra alapvetően ráutaltak. Gyengeségük általában abból fakad, hogy a szektorális széttagoltsággal szemben csupán puha, az intézményesültség alacsonyabb fokán álló eszközöket tudnak bevetni céljaik megvalósítására.

A rurális terek fejlődése, jövője szempontjából lényeges, hogy a vidékpolitika cél- és eszközrendszere a térségi, illetve helyi gazdaság szerkezetátalakításán túl koncentráljon arra, hogy az ott élők számára magasabb életminőséget garantáljon.

Úgy vélem, a vidéket nem lehet a települések egyedi lehatárolásával fejleszteni, csak térségi szemléletben, és különösképpen nem lehet a térségközpontot alkotó település, legtöbbször város nélkül a jövő stratégiáját meghatározni. *Minden térség, kistérség akkor fejlődőképes, ha van egy olyan központja, mely a fejlődési impulzusokat fogadni, generálni tudja, s ami a legfontosabb, hogy hatásukat tovább tudja adni környezetének.*

Ezzel összefüggésben elgondolkodtató, hogy az OECD területi vizsgálatai azt mutatták ki Magyarországról, hogy a városi-községi kapcsolatok meglehetősen korlátozottak. A falvak általában kistérségi fejlesztési társulásokat hoznak létre nagyobb városok részvétele nélkül, illetve a községi testületek gyakran visszautasítják a városokkal való együttműködést. *A város-vidék kapcsolat e komoly hiányosságai helyi és kistérségi szinten akadályozzák a hatékony tervezést és fejlesztést* (OECD, 2001, 162. o.). Város és vidéke partnerségének erősítése egyébként is hosszabb ideje az Európai Unió prioritásai között szereplő érték. Megjelenik az Európai Területi Fejlődés Távlatai (angol rövidítése szerint ESDP, 1997) című Európa Tanács által elfogadott dokumentumban, de még korábban az EU vidékfejlesztési jövőképében (1994).

Hogy mennyire fontos lenne rendbe tenni a városok és vonzáskörzetükbe tartozó önkormányzatok viszonyát, azt jól reprezentálja az *1. táblázat.*

1. táblázat

Az önkormányzati területfejlesztési társulások és a körzetközponti feladatot ellátó önkormányzatok száma, 2001

Megyék	Körzetközponti önkormányzatok száma	Társulások száma	Társulások székhelye	
			körzetközponti településen van	nem körzetközponti településen van
Baranya	12	17	8	9
Bács-Kiskun	18	13	11	2
Békés	17	11	11	0
Borsod-Abaúj-Zemplén	20	24	12	12
Csongrád	8	12	8	4
Fejér	9	10	3	7
Győr-Moson-Sopron	8	18	6	12
Hajdú-Bihar	19	16	13	3
Heves	7	12	6	6
Jász-Nagykun-Szolnok	16	7	5	2
Komárom-Esztergom	8	8	7	1
Nógrád	6	7	5	2
Pest	32	20	9	11
Somogy	13	17	12	5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20	19	10	9
Tolna	9	10	3	7
Vas	9	12	8	4
Veszprém	12	19	8	11
Zala	9	23	7	16
Budapest	0	2	0	2
Összesen	252	277	152	125

Forrás: Miniszterelnöki Hivatal, Gyurgyák F., 2002, 47. p.

Magyarázatul legfeljebb annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a körzetközponti önkormányzatok néhány kivételtől eltekintve mind városi rangú települések. Vagyis abszolút mértékben korrelál egymással az alulról szerveződő kistérségi területfejlesztési társulások száma a városok számával. Bár tudjuk, hogy léteznek vonzáskörzet nélküli városaink, még akkor is szembetűnő, hogy milyen gyakran nem város a térségi összefogás választott centruma.

Város és vonzáskörzetének viszonyrendszere sarkítva kifejezhető úgy is, mint az elosztási konfliktusok kezelésének tere, ami érinti egyrészt a közszolgáltatások nyújtását és igénybevételét, illetve finanszírozásukat, másrészt a fejlesztési források allokálását összekapcsoltan a fejlődési súlypontok kijelölésével. A rendszerváltás óta eltelt időszakban javarészt a települések menekülése volt ta-

pasztalható e konfliktusok kezelése elől, amit hallgatólagosan az állam maga is támogatatott, de legalábbis szemet hunyt felette. Ez kényelmes pozíciót eredményezett, nem kellett kiegyenlítő forrásokat mozgósítania, legfeljebb a városi és községi önkormányzatok kapcsolatait mérgezte meg a helyzet.

Területfejlesztési kontra közigazgatási reform?

Az említett problémacsokrot abban az országban különösképpen hangsúlyozni kell, amely a rendszerváltás óta nem rendelkezik várospolitikával, lényegében nem vesz tudomást a városhálózat létéről, s még kevésbé a városkörnyékekről. Noha az 1998-ban elfogadott *Országos Területfejlesztési Koncepció* kísérletet tett településhálózatunk súlypontozására és reményre adott okot:

- A városhálózat kiegyenlített fejlődésére kell törekedni annak érdekében, hogy valamennyi településből elérhetők legyenek a városi intézmények közszolgáltatásai.
- A településrendszer meghatározó szintje a kistérségi együttműködés, ami feltételezi a többirányú munkamegosztást az egyes települések között.
- A települések között az alapvető közszolgáltatások kiépítettségében és színvonalában meglévő különbségek csökkentendők.

A felsorolt fejlesztési irányvonalak a vidéki térségek elmaradottságának leküzdése szempontjából is fontosak lennének, viszont megvalósításuk irányába az elmúlt években alig történt elmozdulás. Kistérségi szinten a területi különbségek inkább növekedtek, semmint csökkentek. Véleményem szerint ez – többek között – azzal is magyarázható, hogy bármiféle településhálózati vagy közigazgatási stratégia nélkül futott föl a községek várossá nyilvánításának folyamata. Egy sereg olyan, a kisvárosi szint alatt elhelyezkedő városi rangú településsel gyarapodott az ország, melyek nem vagy alig birtokolnak városi funkciókat. Ezt a tendenciát érzékelteti, hogy 2001-ben már 107 tízezer fő alatti városunk volt, míg 1980-ban csupán három kisvárosunk tartozott ebbe a népességkategóriába (*Szigeti,* 2001). E városi rangú települések jórészt a korábbi városhiányos térségekben születtek meg, amelyek elmaradottságuk okán igencsak rászorulnának egy olyan centrumra, amelynek fejlesztése a térség urbanizálódása szempontjából húzóerőt jelentene. A valóságban azonban ezekben az új városokban a középfokú intézményrendszer és a kommunális infrastruktúra kiépületlen, de legalábbis nagyon hiányos.

A közigazgatás reformja régóta érlelődik, s talán elérkezett az idő, hogy az önkormányzati alapszint megerősítésére sor kerüljön Magyarországon. Az előkészület alatt álló államreform keretei között megcélzott kistérségi közigazgatási rendszer kialakításának három funkcionális szegmense van: a közigazgatási-közszolgáltatói funkció, a területfejlesztési, valamint az államigazgatási funkci-

ók. Vagyis pozitív módon a kistérségi szint valamiféle komplex problémakezelésre törekszik; bár a döntéshozók még nem döntöttek arról, vajon a kistérséget az integrált alapfokú vagy pedig a középfokú közigazgatás igényeinek megfelelően kívánják-e berendezni. A államreform azonban sajnálatos módon az eredetileg megcélzott úttól eltérő irányba mutat, mert úgy tűnik, hogy a területfejlesztés intézményrendszerének átalakítása mind a kistérségi, mind a regionális, mind pedig az azokhoz kapcsolódó pénzügyi reformtól elszakítottan fog megtörténni. A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosító koncepciója nem kívánja megvárni a közigazgatási reformok megvalósítását, illetve az uniós csatlakozásra hivatkozik, amikor azt állítja, hogy nemzeti érdekünk a támogatási források elnyerése, amiért mind a kistérségi fejlesztő-tervező munkát ki kell teljesíteni, mind pedig a regionális fejlesztési tanácsok kompetenciáját meg kell erősíteni. A területfejlesztés lényegében úgy viselkedik, mintha maga is egy ágazat lenne.

A hivatkozott törvénymódosító csomag tervezetében megcélzottak nem feltétlenül vezetnek integrált problémakezeléshez, ha

1. a területfejlesztés intézményrendszerének fejlesztését függetlenítjük az államreform végrehajtásától, benne a közigazgatás átstrukturálásától;
2. a kistérségek funkcionális osztályozása körében mindösszesen két térkategóriát különítünk el, az ún. kisvárosi kistérség, valamint a nagyvárosi agglomerációs kistérség kategóriáját;
1. a statisztikai kistérségekben kötelező jelleggel megalakítandó kistérségi területfejlesztési tanács területet fejlesztene, amely tevékenység során továbbra is figyelmen kívül maradna, hogy a városi vonzáskörzetek egyúttal a közszolgáltatások nyújtásának terei. A közigazgatás által nyújtott szolgáltatások, továbbá az általa működtetett kommunális infrastruktúra azonban egyfelől az életkörülmények fejlesztésében, másfelől a térség versenyképessé válásában, a gazdaság fejlődésében is lényeges tényező.
4. Azzal végképp nem lehet egyetérteni, hogy a kistérségi területfejlesztési tanács maga döntene a rendelkezésére bocsátandó támogatási források hovafordításáról, vagyis hogy mely térségi fejlesztéseket támogatja.

Az utóbbi koncepcionális elemet rendkívül veszélyesnek tartom, hiszen ebben a szabályozásban kódolva lenne, hogy a régió szintje alatti térben továbbra is a jelenleg tapasztalható *településfejlesztés történne a területfejlesztés címkéje alatt*. Másrészről, ha a kistérség döntéshozó szerve kerül forráselosztó pozícióba, nem lesz biztosított a kellő rálátása a fejlesztések területi hatásaira, sem kellő távolsága a kedvezményezettektől. A tanácsot alkotó polgármesterek saját településeik fejlesztéseiről fognak támogatási döntéseket hozni. Ezzel szemben az európai közigazgatási gyakorlat azt mutatja, hogy a szubnacionális, illetve területi önkormányzati szintet szokás a településekre irányuló támogatási döntések meghozatalára felhatalmazni. Harmadrészt, ami különösen fájlalható, hogy

noha e szabályozási koncepció szemlátomást kielégíti a decentralizáció és szubszidiaritás elveit, továbbra sem párosul állami felelősségvállalással. Nem látható, hogy az intézményi reform végterméke miként garantálná az átfogó és egységes szemléletű terület- és vidékfejlesztési politikát. Természetesen a kistérségek abszorbciós képességének fokozása és az uniós források fogadására alkalmassá tétele elismerten fontos tényező, de nem elszakítva a terület- és vidékfejlesztés egészétől.

Ráadásul a dolgok jelenlegi állása szerint félő, hogy a kvázi középfokú vonzáskörzetek lehatárolásán alapuló statisztikai kistérségekben hosszú távon két döntéshozó grémium, két fej jönne létre, egy a területfejlesztési, egy pedig a közigazgatási kompetenciák fogadására. Ez a szándék ellentmondásba kerül a regionális önkormányzatok kiépítésének koncepciójával, hiszen a régió szintjén hosszú idő után végre egyetlen közvetlenül választott legitim testület involválná a közigazgatási és területfejlesztési, valamint a területi tervezési funkciót. *Kistérségi szinten viszont a két intézményrendszer elválasztottsága fennmaradna.*

Visszakanyarodva a kistérségi térkategóriákhoz, a magyar településhálózat és térszerkezet túlzott leegyszerűsítését jelentené, ha az leírható lenne a kisvárosi kistérség és a nagyvárosi agglomerációs kistérség fogalmával. Önmagában már az az elméleti alap is vitássá tehető, amely a megyei jogú városokat és vonzáskörzetüket agglomerációnak tekintené, mégis e javaslatban a pozitív elmozdulást érdemes értékelni, mely végre tudomásul veszi a városkörnyékek létezését. Az, hogy a szabályozási koncepció megalkotója miként fog megküzdeni azzal a problémával, hogy a nagyvárosi vonzáskörzeteket azonosítani kívánja azok lehatárolt statisztikai kistérségeivel, még nyitott kérdés. A valódi agglomerációk és agglomerálódó térségek ugyanis bizonyosan átlépik, illetve átmetszik a középfokú ellátási körzeteket leképező statisztikai kistérségek határait és egy többpólusú intenzív sűrűsödési teret feltételeznek. A kisvárosi kistérségek sem jelentenek homogén kategóriát, fejlettségi színvonalukban, helyzetükben lényeges különbségek vannak, ami differenciált fejlesztési politikát igényel. Az utóbbit a tervezet a finanszírozáson keresztül kívánja érvényesíteni, konkrétan a kistérségekbe decentralizálni tervezett forrásokkal, miközben *város és vonzáskörzete tervezési szükségletével kizárólag a megyei jogú városok kistérségei tekintetében számol.*

A hatályos jogi szabályozás nem ismeri a városkörnyéki tervezés fogalmát, kistérségi szinten kizárólag területfejlesztési koncepciók és programok elfogadásáról rendelkezik. A legnagyobb hiányossága a tervezési eljárásnak, hogy nincsenek valós garanciák arra, hogy a rendezési tervezés térségi összehangoltsága megvalósuljon a megye alatti közigazgatási térben. A területhasználat kötelező szabályai márpedig községenként és városonként elszigetelten születnek, hiszen a kistérségi területfejlesztési koncepciók, programok elsősorban területfejlesztési kérdésekkel foglalkoznak, nem tekintik azzal egységbe tartozónak a

kistérséget, mint a közszolgáltatások nyújtásának terét. Tehát nagy szükség lenne egyfelől a városok és községek érdekellentéteinek oldására, másfelől a középfokú vonzáskörzet egészére kiterjedő hosszú távú szemléletet tükröző tervezésre, mely egységben kezelné gazdaságfejlesztést és a közszolgáltatások, valamint a kommunális infrastruktúra fejlesztését.

Következtetések

Vélekedésem szerint a lakosság életkörülményeinek alakulását meghatározó bástyák az önkormányzatok, csakúgy mint a települési infrastruktúra kiépítésének és működtetésének. Ezért nem szerencsés elképzelés kistérségi szinten kizárólag a Nemzeti Fejlesztési Terv végrehajtásának, illetve az Európai Unió támogatásai igénybevételének alárendelt kistérségi fejlesztési tanácsokat létrehozni. Ha a reform során nem tud *szervesen összekapcsolódni a szakszerű, hatékony és magas színvonalú közszolgáltatásokat integrált módon nyújtani képes közigazgatás iránti igény a vidéki kistérségek gazdasági felemelkedésével, akkor a végeredmény is kétségessé válhat.* Hiszen, ha például valamely kistérségben az uniós támogatások elindítják az endogén fejlődést, ami a helyi lakosság egy részének anyagi megerősödésében is lecsapódik, akkor ugyanezen állampolgároknak meg fog emelkedni a kommunális szolgáltatások iránti igényszintje, s ha azt nem tudják az adott földrajzi térben kielégíteni, az elköltözést fogják választani, ami újfent a vidék hátrányára történik.

Tehát álláspontom szerint a kistérségi közigazgatási rendszer kialakítása akkor lehet eredményes, ha a felvállalt területfejlesztési funkciót, belefoglalva abba a vidékfejlesztést, összekapcsolja a közigazgatás modernizációjának céljával. A rendszer bevezetését pedig alá kellene rendelni *„az életkörülmények egységessége elvének"*, vagy nevezhetjük a közszolgáltatásokhoz való hozzájutás egyenlő esélyének. Halaszthatatlanná vált ugyanis, hogy az intézményrendszer, a különféle állami fejlesztési intézkedések, a támogatások rendszere egységes szemléletű politikává formálódjanak.

Tekintve, hogy a magyar városhálózat rendkívül egyenetlen, az államnak végre fel kellene vállalnia, hogy a városhálózatot, pontosabban az elmaradott kistérségek városi centrumait nivellálja, a rurális térségközpontokat az infrastruktúra és a közszolgáltató intézmények kiépítése szempontjából kiemelten fejlessze, hogy az alig város körzetközpontok, esetleg alkörzetközpontok belátható időn belül vonzáskörzetüket tekintve alkalmassá váljanak a teherhordó szerepre. E mechanizmus hozzásegíthet a városok és vidékük partneri együttműködésének egészséges kialakulásához, amire azért is szükség van, hogy együtt erősebb érdekérvényesítő képességgel rendelkezzenek.

Irodalom

Gyurgyák F. 2002: A kistérségi szintre telepített államigazgatási, közszolgáltatási és egyéb állami feladatok. Kézirat.

Horváth Gy. (szerk.) 2001: *OECD Területi vizsgálatok Magyarország*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Szigeti E. 2001: Az államigazgatás dekoncentrált szervezetrendszerének térszerkezete. In Szigeti E. (szerk.): *Régió, közigazgatás, önkormányzat*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet. 227–256. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ ÖNKORMÁNYZATOK RÉTEGZŐDÉSE TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEIK ALAPJÁN SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN

Márczi Éva

Bevezetés

Az elmúlt évtized hazai regionális gazdasági folyamatait főként a múltból örökölt jelenségek alakították, s emellett a rendszerváltásból adódó társadalmi, gazdasági és politikai tényezők változásai befolyásolták. Az 1990-es évek óta egyre hangsúlyosabbá vált a regionális, illetve helyi szint versenyképessége mind gazdasági, mind kereskedelmi, mind kulturális szempontból.

Az ország régióinak területi különbségeit sok kutató sokféleképpen definiálta már. Ezek a kutatások általában középpontba helyeznek egy olyan tényezőt, melyet különféle mutatószámokkal megragadva az ország területi-társadalmi különbségeinek térképét adják ki.

A Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok keretében 2001-ben a regionális versenyképességek feltárására irányuló kutatások elsősorban az infrastruktúra és a szolgáltatások hatását volt hivatott feltárni. A felmérés alapját egy közel 170 féle naturális mutatószámból álló bázis biztosította, mely a makro- és mikrogazdasági helyzeten túl értelemszerűen az infrastruktúrára és a szolgáltatások regionális versenyképességben betöltött szerepére helyezte a hangsúlyt (*Ehrlich–Szigetvári–Lengyel–Faluvégi–Erdősi,* 2001).

Egy másik példát említve, az MTA Regionális Kutatások Központjának Alföldi Tudományos Intézetén belül *Csatári Bálint* nevéhez fűződik a kistérségek besorolására irányuló átfogó munka, amely a demográfiai mutatócsoporton át a gazdasági, infrastrukturális, foglalkoztatásszerkezeti mutatócsoportok egészével alakította ki a területi különbségeket bemutató kistérségi kategóriákat (*Csatári, 1999*).

Ismert a KSH által elkészített kistérségi térségtípus-kategóriarendszer, melyben az alkalmazott mutatószámok százalékos értéke alapján dinamikusan fejlődő, fejlődő, felzárkózó, stagnáló és lemaradó kistérségeket diagnosztizálhatunk.[1]

[1] http://www.ksh.hu/orszagjaras/magyar_3.htm

A fent említett kutatások és az eredményük alapján létrehozott településkategóriák általában a makro- és mikroszint, azaz a társadalom és az egyének jellemzőiből kiinduló mutatószámok végtermékei. Kutatásom során ettől eltérően az önkormányzatokat állítottam a területi-társadalmi különbségek vizsgálatának fókuszába. A kistérségi és települési szintű fejlettségi különbségek feltárásához a költségvetés összetevőinek elemzését használtam fel. Megítélésem szerint ebből feltérképezhető egy települési önkormányzat, vagyis a helyi szint fejlesztési stratégiája, „jövőképe", továbbá gazdasági aktivitása.

A költségvetési szociológia a tengerentúlon hatékonyan segíti a helyi társadalom igényeinek és a közigazgatás feladatainak összhangját. A költségvetés – mint közösségi pénzalap és különféle gazdálkodási szabályok együttese – nemcsak gazdasági-gazdálkodási, hanem társadalmi-szociológiai szempontból is vizsgálható, s mint ilyen, elsősorban jövedelem-újraelosztó szerepe miatt lehet érdekes (*Péteri*, 1991).

A költségvetési újraelosztás alapvető viszonyrendszert képez akkor, amikor meghatározza, hogy a közösségi javakhoz ki, milyen módon juthat hozzá. A közösségi javak magukban foglalják mindazokat a közszolgáltatásokat, juttatásokat, jövedelemképzési szabályokat is, amikre egyáltalán befolyása van a költségvetésnek. Ebben a tágabb értelemben a költségvetés azt jelzi, hogy az állam hogyan viszonyul polgáraihoz, illetve, hogy milyen közösségi működési formákat képesek az emberek létrehozni. A költségvetés szociológiai elemzése ennek a viszonyrendszernek a társadalmi meghatározottságát vizsgálja.

A rendszerváltást követően kiépült a helyi önkormányzati rendszer. A települési önkormányzatok létrejöttével a decentralizációra és a lokalitásra irányult a figyelem. Adottá váltak a helyi önállóság jogi és intézményrendszerbeli feltételei. Mindezek után azt kell megvizsgálni, hogy a költségvetéseken keresztül hogyan nyilvánul meg a helyi társadalom, a lokalitás ereje. A költségvetési stratégiák elemzését Szabolcs-Szatmár-Bereg megye települései és kistérségei esetében végeztem el. Kutatásom célja az volt, hogy a megye városain és falvain keresztül bemutassam a különböző irányultságú költségvetési politika és a területi különbségek közötti összefüggéseket, továbbá azt, hogy egy megyén belül is igaznak bizonyul-e a centum–periféria modell, vagy a nyugat–kelet irányú urbanizációs lejtő elmélete.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye önkormányzatainak értékelése a költségvetés bevételi szempontjából

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye tíz statisztikai kistérségre osztható fel, ami 228 települést foglal magában. A 20 város mellett 208 község települési önkormányzatának gazdálkodási mechanizmusait, stratégiáit vettem vizsgálat alá. A kiin-

dulópontot a 1995–2001 közötti települési önkormányzati költségvetési beszámolók biztosították.

Hasonló többéves összehasonlító önkormányzati kutatást készített 2001-ben a TÁRKI, ahol az egy főre jutó folyó bevétel kategorizálása nyomán három csoportra osztotta fel az önkormányzatokat (*Ivony–Simonovits*, 2002):

- *Szegény önkormányzat*nak minősült a 2001-ben 61 700 forint alatti egy főre eső folyó éves bevétellel rendelkező önkormányzat,
- *átlagos önkormányzat*nak tekinthető a 61 701 és 98 000 forint közé eső és
- *gazdag önkormányzat*nak a 98 001 forint feletti egy főre eső folyó éves bevétellel rendelkező önkormányzat.

Ezek alapján Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 228 települése közül 41 szegénynek, 162 átlagosnak és 25 település pedig gazdagnak tekinthető.

Tényszerűbbnek tűnik azonban az országos átlaghoz való viszonyítás. 2001-ben az átlag 83 900 forint/fő éves folyó bevételhez igazítottan a megyében 50 település van az országos átlag felett és 178 pedig az alatt.

Az önkormányzati bevételek tekintetében, kistérségek szerinti bontásban a következő képet kaptam:

1. táblázat

A 228 önkormányzat csoportosítása folyó bevételeik alapján kistérségenként, 2001

Sor-szám	Kistérség	Szegény	Átlagos	Gazdag	Országos átlag alatti	Országos átlag feletti
1.	Baktalórántházi	0	13	1	11	3
2.	Csengeri	1	8	2	9	2
3.	Fehérgyarmati	11	24	14	27	22
4.	Kisvárdai	9	19	2	27	2
5.	Mátészalkai	2	22	2	21	5
6.	Nagykállói	3	4	1	7	1
7.	Nyírbátori	2	17	1	16	4
8.	Nyíregyházi	8	28	0	34	2
9.	Tiszavasvári	0	5	0	4	1
10.	Vásárosnaményi	5	22	2	23	6
Összesen		41	162	25	179	48
Az összes százalékában		17,99	71,05	10,96	78,5	21,5

Forrás: Saját számítás a költségvetési beszámolók alapján.

A fent alkalmazott csoportosítást alkalmazva egyetlen város sem sorolható be a szegény kategóriába, míg a gazdagba a városok több, mint egyharmada. A falvak egyötöde (41 db) szegény, s pusztán 9%-uk (19 db) gazdag. A bevétele-

ken belül a helyi adókat külön megvizsgálva a legnagyobb összeggel Nyíregyháza és a kistérségek központjai (városai) rendelkeznek. A legkisebb helyi adóval rendelkező kistérség a fehérgyarmati, az itt mért átlagos érték harmada a leggazdagabb térségben mért adatoknak.

Az önkormányzatok feladatorientációja

Az önkormányzat igazgatási és feladatellátó szervezet. A település funkciói, a lakosság összetétele, az ellátandók száma nagy mértékben meghatározza azon szolgáltatásokat, amelyeket az önkormányzatoknak el kell látniuk. Az alapfokú oktatás, illetve az egészségügyi és szociális ellátás minden települési önkormányzat kötelezően ellátandó feladata. Ezen túl a folyamatos infrastruktúrafejlesztés elengedhetetlen a lakosság komfortérzetének növelése céljából. A három tevékenység és a rájuk fordított kiadások ismeretében a következő kategóriák állíthatóak fel (*Bognár–Imre–Mezei,* 2001):

a) az oktatási, az egészségügyi-szociális és a felhalmozási kiadás egyaránt magas (gazdag település);
b) az oktatási kiadás alacsony, míg a másik kettő jelentős;
c) az oktatási és egészségügyi-szociális ráfordítás alacsony, a fejlesztési magas;
d) az oktatási és felhalmozási kiadás alacsony, az egészségügyi-szociális magas;
e) az oktatási és egészségügyi-szociális kiadás magas, a felhalmozási csekély mértékű;
f) az oktatási és a felhalmozási kiadás jelentős, az egészségügyre minimális kerül ráfordításra;
g) az oktatási kiadás magas, a másik kettő csekély;
h) mindhárom feladatra kevés pénz áll rendelkezésre (azaz szegény önkormányzatok).

A 228 település önkormányzatának kiadásait vizsgálva képet kaphatunk arról, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye települései és kistérségei mely feladatok ellátását tartják fontosnak, mely kategóriákba sorolhatóak, s hogyan képzelik el a településfejlesztés jövőbeli útját. Elsőként a három feladat – az oktatás, az egészség- és szociálpolitika, illetve a fejlesztés – kiadásait elemzem külön-külön, majd a kapott eredményeket összesítem, hogy beilleszthessem a fent meghatározott kategóriákba.

Oktatás

A területi különbségek vizsgálatánál szembetűnő a megye nyugati és keleti fele közötti szakadék, mely a demográfiai, jövedelmi, iskolázottsági faktorok mellett az oktatásra fordított kiadásokban is testet ölt. A legtöbb olyan önkormányzati

költségvetési beszámoló, melyben az oktatás sorában alacsony összeg szerepel (vagy nem is szerepel), a határ mentén fekvő szegény kistelepülésektől származik.

2. táblázat

Az oktatási kiadások alakulása az összkiadáson belül a települések lélekszámát figyelembe véve

Oktatási kiadás, %	Városok	Községek 0–199 fő	Községek 200–499 fő	Községek 500–999 fő	Községek 1000–4999 fő	Községek 5000– fő	Összesen
0– 9,99	0	8	23	17	10	0	58
10–19,99	8	0	1	25	21	0	55
20–29,99	11	0	0	16	62	1	90
30–39,99	1	0	0	1	20	2	24
40–49,99	0	0	0	1	0	0	1
50–	0	0	0	0	0	0	0
Összesen	20	8	24	60	113	3	228

Forrás: A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei önkormányzatok költségvetési beszámolói alapján saját számítás.

Egészség- és szociálpolitika

Az önkormányzatok kiadásainak legcsekélyebb hányadát jelentik az egészségügyi-szociális kiadások. Ezen kiadások összetételében a jelentős súlyt a szociális kiadások jelentik. 2001-ben az önkormányzati egészségügyi-szociális kiadások megyei átlaga az összes bevétel 9,16%-át tették ki. Megfigyelhető, hogy a szociális feladatokra nagy összeget fordító falvak sorrendjében az első tíz helyen a fehérgyarmati kistérségből hét település található, továbbá a 11. és 12. helyen is ők vannak, mert ebben a kistérségben van a legtöbb alacsony lélekszámú, elöregedő kistelepülés.

Ahol a demográfiai mutatók alapján idős népesség él, továbbá ahol magas a szegények és a cigány származásúak aránya, ott megyei viszonylatban magas az önkormányzatok szociális kiadásainak az összkiadáshoz viszonyított aránya. Ezek a települések zömében a határ menti csengeri és fehérgyarmati kistérségben találhatóak. Emellett a kistérségi központ funkciót betöltő városok (pl. Mátészalka) költségvetésében is jelentős összegek szerepelnek ezekben a sorokban.

Az infrastruktúra fejlesztése

A beruházások zöme saját erőből nehezen valósítható meg, ezért a felhalmozási kiadásokat érdemes összevetnünk a bevételi oldalon megjelenő támogatási (elsősorban címzett vagy céltámogatási) sorokkal. 2001-ben a megye 27 települése

részesedett nagyberuházásra fordítható állami támogatásban. A címzett és céltámogatásról azonban tudnunk kell, hogy általában több évig zajló beruházásokhoz hívhatóak le, ezért egy támogatás elnyerése több évre tölti fel meghatározott összegekkel a költségvetés támogatási sorait. Emellett gyakori, hogy több település összefogásával megvalósuló fejlesztésről van szó, ebben az esetben a gesztorönkormányzat költségvetésében jelenik meg a folyósított támogatás. Ez utóbbi eset általában az egymás szomszédságában elhelyezkedő falvak összefogásában ölt testet, s ebből is adódik a következő szembetűnő különbség, mely a város–falu összehasonlításból fakad: A városok és falvak felhalmozási kiadásainak „versenyéből" az utóbbiak kerülnek ki győztesen. Azon községek, melyek összkiadásának 70–80%-át a felhalmozási kiadások teszik ki, mindegyike jelentős mértékű állami hozzájárulásban részesedett (zömében céltámogatásban). A felhalmozási kiadásokat bemutató táblázat tanúsága szerint az 1000–5000 fő közötti lakosságszámú települések tudják leginkább felszámolni infrastrukturális hátrányaikat.

3. táblázat

A felhalmozási kiadások alakulása az összkiadáson belül a települések lélekszámát figyelembe véve

Felhalmozási kiadás, %	Városok	Községek 0–199 fő	Községek 200–499 fő	Községek 500–999 fő	Községek 1000–4999 fő	Községek 5000– fő	Összesen
0– 19,99	0	8	23	17	10	0	58
20– 39,99	8	0	1	25	21	0	55
40– 59,99	11	0	0	16	62	1	90
60– 79,99	1	0	0	1	20	2	24
80–100,00	0	0	0	1	0	0	1
50–	0	0	0	0	0	0	0
Összesen	20	8	24	60	113	3	228

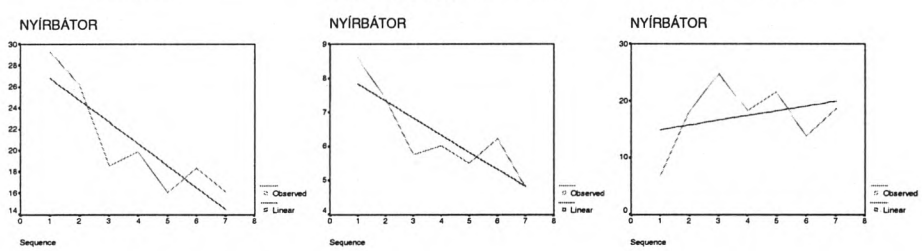
Forrás: A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei önkormányzatok költségvetési beszámolói alapján saját számítás.

Az önkormányzatok rétegződésének objektív meghatározásához szükséges megvizsgálni, hogy a vizsgált hét év alatt mennyiben változott meg egy-egy település vagy kistérség kiadási szerkezete, összetétele. Az elemzést a lineáris regresszió kiszámításával végezhetjük el önkormányzati feladatonként és kistérségenként az SPSS-program segítségével. A legtöbb kistérségben élesen szembetűnik az oktatási és szociális feladatokra szánt összegek évenkénti „együttmozgása", azaz, ha egyik adott évben csökken, akkor a másik is csökken, s velük ellentétesen változik a fejlesztési kiadás. A leglátványosabb példa a nyírbá-

tori kistérség. Ebből az a következtetés vonható le, hogy ha az önkormányzatok adott évben infrastruktúra-fejlesztésbe kezdtek, az „elvitte" költségvetésük jelentős hányadát, s ezekben az években kevés maradt a másik két feladat ellátására.

1. diagram

A nyírbátori kistérség kiadásainak tendenciája 1995–2001 között

Forrás: Saját készítés (SPSS).

Záró gondolatok

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében feltérképezett önkormányzati kiadások közül az oktatásra fordított kiadások aránya volt a legtöbb kistérségben, a legtöbb településen a legmagasabb arányt képviselő összeg. A hét év tendenciája azonban azt mutatja, hogy egyre csökkenő támogatásokkal találkozunk az oktatási feladatellátás területén. Az önkormányzatok kezdenek elfordulni az oktatás kiemelkedő szerepét hirdető felfogástól.

A kutatásban a megyén belüli területi-társadalmi egyenlőtlenségek feltérképezése során igazolódott a hipotézis, hogy a megyén belül nyugatról keletre haladva növekszik a szegény önkormányzatok száma. A határ menti települések küzdenek a legnagyobb társadalmi hátrányokkal, míg a megyeszékhely és környéke van a legkedvezőbb pozícióban. A centrum–periféria modell tehát nemcsak az ország térszerkezetében, hanem Szabolcs-Szatmár-Bereg megye esetében is igaznak bizonyult.

A társadalmi-területi különbségek feltárása felhívja figyelmünket arra, hogy a szegény megyén belül is léteznek legszegényebbek, melyek a közeljövőben „Európa kitolt kapuiként" talán bízhatnak a „Nyugat" biztosította felzárkózás reményében.

Irodalom

Bodnár M.–Imre A.–Mezei I. 2001: Az oktatás és a képzés helye a területfejlesztésben. *Tér és Társadalom,* 3–4. 105–124. pp.

Csatári B. 1999: A kedvezményezett kistérségek besorolásának felülvizsgálata. (Összefoglaló zárójelentés.) MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.

Ehrlich–Szigetvári–Lengyel–Faluvégi–Erdősi 2001: Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program. http.//www.rkk.hu/kon/ehrlich2.html

Ivony É.–Simonovits B. 2002: Önkormányzatok helyzete, várakozásai, tervei. In Tóth–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport.* Budapest, TÁRKI.

Péteri G. (szerk.) 1992: *Költségvetési szociológia.* Budapest, „Helyi demokrácia és újítások" Alapítvány.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

DILEMMÁK AZ EU VIDÉKFEJLESZTÉSI POLITIKÁJÁNAK HAZAI ALKALMAZÁSÁRÓL

Kovács Dezső

Az EU vidékfejlesztési politikája az agrárszerkezet modernizációjától, a *Mansholt* tervtől az egyedi, horizontális intézkedésektől indulva jutott el az 1990-es évekre az integrált szemléletig, a komplex, több évre szóló programozás alkalmazásáig, majd a közös agrárpolitika második pilléreként jelzett egységes vidékfejlesztési szabályozás megalkotásáig. E közel négy évtizedes folyamat hátterében nagy érdekcsoportok, és eltérő paradigmák küzdelme fedezhető fel. A vidékfejlesztési politika átfogó ágazati, területi és nemzeti érdekek ütközésének és kompromisszumának eredménye, az agrár- és a területfejlesztési politika versengésének egyik színtere.

A közösségi politikák – így pl. a vidékfejlesztési politika – megszületése rendkívül sokoldalú nemzeti, közösségi és nemzetközi érdekmezőben, összetett egyeztetési folyamaton keresztül történik. Hosszú ideig tart kialakulásuk, majd alkalmazásuk, és a szükségszerű módosítások, kiigazítások is lassan, hosszú időn keresztül valósulnak meg. Menedzselésüket pedig hierarchikus, a tagállamok és a Bizottság adminisztrációját is magába foglaló megabürokrácia végzi, melyhez nagy létszámú szakértői réteg kapcsolódik. E bonyolult mechanizmus ismerete és az erről szóló széles körű tájékoztatás biztosítása elengedhetetlen, mert e politikák alkalmazása már egy széleskörű kedvezményezetti kör, áttételesen pedig egy adott ország lakosságának életét, munkáját közvetlenül is befolyásolja.

Az Európai Közösségben a túltermeléssel küzdő mezőgazdaság számára nem sok más kiút maradt, mint ami a sokfunkciós mezőgazdasági politikával és benne a második pillérként zászlóra tűzött vidékfejlesztéssel megfogalmazódott. Nagy kérdés persze, hogy ez a politika és az ehhez kapcsolódó intézményrendszer mennyire tud a kelet-közép-európai régióból csatlakozó országok vidéki területeinek helyzetén javítani, vagy fordítva, a több tekintetben még felkészületlen csatlakozó országok mennyire tudnak majd élni az EU-kínálta lehetőségekkel, hogy saját vidéki területeik gondjain segítsenek. Alkalmas-e egyáltalán az eltérő társadalmi, gazdasági körülmények között létrejött EU-s vidékfejlesztési politika a csatlakozó országok vidéki problémáinak kezelésére? Ennek alkalmazása valóban mérsékli-e az egyenlőtlenségeket, vagy további, még nagyobb egyenlőtlenségeket gerjeszt vidéken?

A vidékfejlesztésről kétféle felfogásban

Az EU vidékfejlesztési politikájának értelmezése körül állandó viták zajlanak idehaza és külföldön is. A témáról sokszor egyoldalú, egymásnak ellentmondó, vagy egymást kizáró – bizonyos szempontokat mellőző, másokat erősítő – értelmezések olvashatók. Kissé túlozva, mindenki a saját felfogása szerint magyarázza az EU vidékfejlesztési politikáját, de modellszerűen két felfogás birkózását lehet nyomon követni.

A közösségi politizálás szintjén a vidékfejlesztésért hosszú ideig a mezőgazdaság és a regionális politika egyaránt politikai 'küzdelmet' folytatott, végül ebben a 'küzdelemben' a mezőgazdaság kerekedett felül. A vidékfejlesztés az új évezred elejére egy új agrárpolitikai gondolkodás részévé, egy kicsit 'cégtáblájává' is vált. Ezt jeleníti meg a multifunkcionális agrárpolitika, amelyben a gazdálkodók a termelő funkciókon túl a vidék 'gondnoki' funkcióját is ellátják. E felfogás szerint a vidékfejlesztés és a mezőgazdaság szervesen összetartozik, a mezőgazdasági tevékenység a kibővült funkciókkal egyben vidékfejlesztésnek is számít. Az Európai Unió vidékfejlesztési politikájának szoros kapcsolata a közös agrárpolitikával az intézkedések céljában, jellegében, a vidékfejlesztés forrásainak kijelölésében nyilvánul meg. Ma a közös agrárpolitika és a vidékfejlesztési politika egymás nélkül nem értelmezhető, egymás számára kölcsönös hivatkozási keretet jelentenek. A vidékfejlesztésnek elsősorban egy erős, életképes mezőgazdasági szektor kialakulását kell segítenie, és ezt követik a további prioritások, az életminőség javítása, a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés elősegítése.

A másik modellszerű felfogás a mezőgazdaságot szűk ágazati problémaként kezeli, melybe jelentős közpénzek áramlanak, miközben az ágazat a túltermelés problémáival küzd, szennyezi a környezetet, ugyanakkor a közpénzek túlnyomó része a mezőgazdasági ágazaton belül egy kisebbséghez, a nagytermelőkhöz vándorol. E felfogás egy másként értelmezett, 'mezőgazdaságon kívüli' vidékfejlesztést akar, melyben a szolgáltatások, vidéki ipar, infrastruktúra, közösségfejlesztés, kézművesség, hagyományok ápolása kapja a fő hangsúlyt. Az agrárstruktúrát és versenyképességet erősítő jelenlegi vidékfejlesztési intézkedéseket az agrárfejlesztés körébe tartozó tevékenységnek, kizárólag agrárágazati ügynek tekinti, és mint ilyet, nem is tartja a vidékfejlesztés körébe sorolhatónak. Jól tükrözi ezt az EU 16. (Regionális Fejlesztés) Főigazgatóságának felfogása a vidékkel és mezőgazdasággal kapcsolatban: „A mezőgazdaság már nem a foglalkoztatás fő forrása vidéken, habár a mezőgazdaság továbbra is a vidéki területek fő használója és a fő meghatározója a vidék és a környezet minőségének. A vidéki területek újraélesztése és a népesség megtartása a mezőgazdaságon kívüli tevékenységektől, nevezetesen a szolgáltatások fejlesztésétől függ. A kohéziós

politikának fő szerepet kell játszania a vidék gazdaságának diverzifikációjában, kiegészítve az agrárpolitikából finanszírozott vidékfejlesztést."[1]

Bár az EU jelenlegi vidékfejlesztési szabályozása a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági célok és intézkedések számára nyújt forrásokat, kétségtelen, hogy a nem mezőgazdasági célok és kedvezményezettek e támogatásoknak csak igen szerény részét kapják. Hosszú távon érvényesül egyrészt, hogy a vidékfejlesztés (második pillér) a közös agrárpolitika forrásaiból 10% körül részesedik, és ebből a 10%-ból a nem mezőgazdasági jellegű intézkedések töredék részarányt képviselnek.

Az EU vidékfejlesztési politikájának fejlődése címszavakban: az agrárstruktúra-politikától a közös agrárpolitika 2. pilléréig

AZ 1990-es években a vidék problémáinak kezelése a strukturális alapok keretében két nagy területi dimenzióban jelent meg, egyrészt az elmaradott területeken (1. cél, NUTS 2. szint), továbbá a speciális vidékfejlesztési térségekben (5b cél, NUTS 3. szint) és mindkét területi dimenzióban a 3 Alap (Regionális, Szociális és a Mezőgazdasági és Orientációs Alap Orientációs része) jelentős forrásokat biztosított vidékfejlesztési célokhoz és intézkedésekhez, a Regionális Alap elsődlegességével. A beavatkozások elvei és módszertana a strukturális alapok elveiből vezetődtek le. A regionális politika deklarált irányelvei között még megjelent, hogy beavatkozásainak egyik célja az agrárpolitika területi következményeinek korrigálása. Az agrárszerkezet modernizációját pedig egy horizontális cél (5a) segítette, amelyhez az Orientációs Alap biztosított forrásokat.

A közös agrárpolitika jelentős reformjára 1992-ben került sor, *MacSharry* ír származású mezőgazdasági biztos előterjesztésben. E reform keretében jelent meg az ár és jövedelempolitika szétválasztása, egy újfajta piac- és jövedelemszabályozás elindítása, továbbá a multifunkcionális mezőgazdaság gondolata, mely az alapanyag termelésen túl a vidék és a környezet megóvását, a vidéki örökség megőrzését, a vidéki társadalom életképességének biztosítását is a mezőgazdaság feladatainak tételezi. E reformhoz kapcsolódtak azok az ún. kísérő intézkedések, a korai nyugdíjazás, erdősítés, agrár-környezetvédelmi intézkedések, (melyek finanszírozását már a Garancia Alaphoz illesztették) majd később a kedvezőtlen adottságú területek támogatása, amelyek ezt a kibővített értelmezést szolgálták és ma is alapját képezik a vidékfejlesztési politikának.

A vidékért mint a közösségi szintű politizálás egyik fontos célterületének ellenőrzésért az 1990-es években éles verseny folyt az agrárpolitikáért felelős 6. Főigazgatóság és a területfejlesztési politikáért felelős 16. Főigazgatóság között,

[1] 2. Kohéziós jelentés XXVIIp.

melyből az agrárpolitika reformját, ideológiáját és retorikáját ügyesen formáló 6. Főigazgatóság került ki győztesen. E küzdelem döntő pontja 1996 őszéhez, a Corki deklarációhoz köthető. A Corki deklaráció az EU 6. Főigazgatóság által az írországi Corkban szervezett nagy demonstratív konferencia dokumentuma, mely összefoglalja a vidékfejlesztési politika legfőbb elveit. Ezek közül az 1. pont fogalmazza meg a fenntartható vidékfejlesztési politika iránti követelést. „A fenntartható vidékfejlesztés az EU programjai között az első helyen és meghatározó alapelvvé kell, hogy váljon minden vidéket érintő politikában mind a közeljövőben, mind a kibővülés után. Céljai: az elvándorlás megelőzése, a szegénység elleni küzdelem, a munkahelyteremtés serkentése, az esélyegyenlőség kialakítása, valamint az egészség, a biztonság, a személyiségfejlődés, a pihenés és a vidéki jólét növekvő minőségi igényének történő megfelelés. A vidéki környezetminőség megóvásának és javításának szükségességét a Közösség minden vidékfejlesztést célzó politikájában szem előtt kell tartani. Az állami kiadások igazságosabb elosztására van szükség a vidék és a városok között az infrastrukturális beruházások, az oktatás, az egészségügy és a távközlési szolgáltatások területén. A rendelkezésre álló források növekvő hányadát kell a vidékfejlesztés és a környezeti célok megvalósítására felhasználni." – mely azóta is a visszatérő hivatkozások célmondata a vidékfejlesztésben. A területfejlesztési politika szótárából 2000 után kikerült a vidékfejlesztés, ez a kategória és politikai, fejlesztési dimenzió immár a közös agrárpolitika terrénuma, ugyanakkor a területfejlesztés a helyi fejlesztés kategóriában tud a vidékfejlesztéshez hasonló (agrárterületen kívüli) célokhoz forrásokat biztosítani, de ez politikailag ma még kevésbé hangzatos, mint a vidék problémája és az ahhoz fűződő imázsok és érdekek. Néhány év múlva megtörténhet, hogy a globális-lokális dichotómiát szem előtt tartva, a globális párjaként és ellentettjeként a helyi politikára és fejlesztésre sokkal nagyobb hangsúly esik majd.

1997-től az Agenda 2000-ben került nyilvánosságra a közös agrárpolitika új középtávra szóló további reformja. Az Agenda 2000 az 1990-es évek vitáira és felismeréseire alapozva új célrendszerbe illesztette a közös agrárpolitika fejlődési irányait, melyekből csak egy, a „tisztességes életszínvonal biztosítása a gazdálkodók közösségének és hozzájárulás a gazdálkodók bevételének stabilizálásához" maradt változatlan a Római Szerződésben foglalt célokhoz képest. A megreformált közös agrárpolitikát az EU Tanácsa már a szélesebb értelemben vett vidéki gazdaság támogatása irányába tett lépésnek tekinti, mely széles perspektívába állítja a mezőgazdaságot és nem egyszerűen csak a legalacsonyabb költségen előállított élelmiszerek és alapanyagok termelő tevékenységének tekinti. A multifunkcionális mezőgazdaságnak, mely az európai mezőgazdaság példája és modellje, a biztonságos és magas minőségű élelmiszer termelésen túl védenie kell a környezetet, a véges természeti erőforrásokat, meg kell őriznie a vidéki tájat és hozzá kell járulnia a vidéki térségek társadalmi gazdasági fejlődéséhez.

Mindezekre tekintettel a 2000–2006 közötti programozási időszakra az EU Tanácsa egységes rendeletet alkotott a vidékfejlesztésről (1257/1999-es Tanácsi rendelet), melyben a vidékfejlesztést a közös agrárpolitika második pilléreként jelölték ki, mivel hozzá kell járulnia a közös agrárpolitika céljainak megvalósításához. A vidékfejlesztési célok agrárpolitikához kapcsolása értelemszerűen behatárolta azokat a tevékenységeket is, amelyekhez az EU saját forrásaiból támogatást biztosít. A vidékfejlesztés finanszírozásában is jelentős változások történtek. A Garancia Alap ma már az Orientációs Alapot meghaladó részesedéssel és egyre növekvő arányban vesz részt a vidékfejlesztési intézkedések finanszírozásában. A Garancia Alap az Orientációs Alaptól eltérően nem a strukturális alapok elvei szerint működik, és kvázi normatív módon eljut a gazdálkodó családokig.

A vidékfejlesztésről szóló rendelet 9 intézkedést tartalmaz, melyből nyolc kifejezetten mezőgazdasági jellegű és kedvezményezettjei a gazdálkodók. A kilencedik, A vidéki térségek alkalmazkodásának és fejlődésének elősegítése című (33. cikkely) intézkedés további 13 alintézkedésre oszlik, melyek többsége szintén gazdálkodási célú és mindössze négy irányul a mezőgazdaságon kívülre és a mezőgazdasági tevékenység diverzifikációját, a gazdálkodók egyéb jövedelemszerzését, a turizmus- és kézműipari fejlesztést, a vidéki életkörülmények javítását szolgálja.

Magyarország és a többi csatlakozó ország a SAPARD-program révén a fenti fő irányt jelző vidékfejlesztési politikát fogadja be és kezdi elsajátítani és begyakorolni a csatlakozás előtti időszakban. Ezen kívül működik egy részben kísérleti jellegű, 3 programozási időszakon átívelő és jellemzőiben jelentősen eltérő, területi alapú, alulról építkező vidékfejlesztési program, LEADER-kezdeményezés címen. Ez az ún. Közösségi kezdeményezésű programokhoz tartozik.[2]

A jövő kilátásai

Az Európai Közösségben a vidékfejlesztési politika jövőbeni kilátásai főként az agrárpolitika és kohéziós politika alakulásától függenek. Bár 2003-ban hihetjük, hogy e nagy közösségi politikák többé-kevésbé kiszámíthatóak és nem változnak drámai módon, azért a bővüléssel is összefüggésben érdemes néhány gondolatot kiemelni azokból a dokumentumokból, amelyek az EU e fontos politikáinak jövőjéről fogalmaznak meg alternatívákat és irányelveket.

Nagy kérdés, hogy a következő három évben a közösségi szintű politikai birkózásban az EU döntéshozói miként rajzolják át a következő programozási

[2] A kifejezés arra utal, hogy a programok kezdeményezése nem a tagországoktól, hanem a Bizottságtól indult.

időszakra a fenti vidékfejlesztési politika céljait, hatókörét, forrásait. A 2001-ben vitára bocsátott 2. kohéziós jelentés szerint – mely a 2006 utáni időszakra próbál konszenzust teremteni a kohéziós politikához – a várható 12 új tag csatlakozása jelentősen átrendezi az Európai Unió térképét. „Ha máról holnapra 27 tagúra bővülne az EU, a régiók közötti jövedelmi különbségek a duplájára ugranának. Országos szinten mérve jelenleg az EU lakossága 1/6-ának van az uniós átlag 90%-a alá eső jövedelme. A bővítés után az EU lakosságának 1/3-a esne ebbe a kategóriába. Regionális vonatkozásban ma a 15 tagország lakosságából a legalsó 10%-os sávba tartozók GDP-je az EU-átlag 61%-a, míg 27 tagország esetében ma ez a szám 31% lenne. Országokra vetített GDP alapján a mai 27 tagú Európai Unióban három fő csoport létezne. Az elsőbe Görögország, Spanyolország és Portugália kivételével a 12 legfejlettebb tagország tartozna. Ezekben a bruttó hazai össztermék szintje az átlag fölött van. A második csoportot Görögország, Spanyolország, Portugália, továbbá Ciprus, Málta, Szlovénia és a Cseh Köztársaság alkotná – az EU lakosságának 13%-a –, amelyek GDP szintje a 27 tagú EU átlagának 80%-a körül mozogna. A fennmaradó 8 tagjelölt ország a harmadik csoportba sorolható. Itt az egy főre eső GDP a 27 tagú EU átlagának kb. 40%-a, lakosságának 16%-a." A bővítés tehát megkétszerezi azoknak a lakosoknak az arányát, akik az uniós GDP átlag 75%-át nem elérő régiókban laknak és megnövelni az egyenlőtlenség mértékét.

A bővítés nemcsak a regionális politikát, hanem a közös agrárpolitikát is további jelentős hosszú távú reformokra készteti. 2002 őszén a tagállamok állam és kormányfőinek brüsszeli egyezménye az új tagállamoknak juttatandó közvetlen támogatásokról, továbbá a piaci és a közvetlen támogatások felső határának meghatározása a kibővített EU-ra vonatkoztatva – mely lassabban fog emelkedni mint az infláció – további módosításokat indukál a közös agrárpolitikában. E reformlépések között nagyobb hangsúlyt kap a kiegyensúlyozott támogatás biztosítása a gazdálkodóknak és a vidékfejlesztés megerősítése. Az új vidékfejlesztési intézkedések 'kísérő intézkedésnek' számítanak és a Garancia Alap biztosít hozzájuk forrásokat az EU egész területén. Az új intézkedéseknek is gazdálkodók a kedvezményezettjei és a tagállamok döntésétől függ, hogy ezeket az új intézkedéseket beillesztik-e saját vidékfejlesztési programjukba.

Az EU (agrár)vidékfejlesztési politikája ma már olyan társadalmi, gazdasági, környezeti dimenziókat is „befog" az új intézkedésekkel, amelyek messze túlmutatnak a hagyományos területfejlesztés-vidékfejlesztés versengésen. A fogyasztók egészsége iránti felelősség, a természeti környezet védelme, az állatjóléti intézkedések, a termékek eredetét, a jó gazdálkodást bizonyító dokumentumok, rég túllépnek a hagyományos szemléleten és az agrártermelést és agrárpolitikát is újfajta dimenzióba helyezik. Ez a céljaiban és törekvéseiben előremutató és progresszív politika ugyanakkor eszközeiben és forrásaiban viszont szűkösnek és hiányosnak tűnik, még hosszú távon is. A verseny és életképességi

(erősen szubjektív) elvvel pedig nagyon jelentősen leszűkíti a lehetséges kedvezményezettek körét. Ebből a nézőpontból viszont azt mondhatjuk, hogy az (agrár)vidékfejlesztés egyfajta 'retorika' politikának tekinthető, melynek tényleges szerepe az EU-szintű és a globális politikában mutatkozik meg, olyan értékek felmutatásával, amelynek révén a mezőgazdaság kedvezőbb megítélésre és fogadtatásra számíthat a fogyasztók, adófizetők és politikusok körében, de a vidék helyzetén nem tud jelentősen változtatni.

Újból föltehetjük a kérdést: a magyar vidék problémáinak megoldásához elegendő lesz-e a jelenlegi EU-s vidékfejlesztési politika, vagy Magyarországnak és a többi csatlakozni kívánó országnak egy másfajta, a helyi problémákra jobb válaszokat adó vidékfejlesztési politikát és azt hatékonyan segítő intézményrendszert kell-e követni?

Magyarországon és a közép-kelet-európai régióban az EU-csatlakozás, (a SAPARD-program elkészítése) kényszerített ki egy rendszerbe foglalt vidékfejlesztési politikát és nem a vidék súlyos helyzete. Ez a rendszer azonban inkább az EU-szabályozás által kínált intézkedések és az abból építhető program megvalósítása és kevésbé a magyar vidéki problémák megoldására irányuló komplex stratégia kiépítése. Ezek az intézkedések, amelyeket az EU tagállamaiban 15–30 éve alkalmaznak, más társadalmi-gazdasági fejlettségi szinten és feltételek között, véleményem szerint nem fognak/tudnak jelentősen változtatni a vidéki népesség helyzetén, legfeljebb néhány tízezer olyan gazdálkodóén, aki meg tud felelni az életképes gazdálkodás követelményeinek. Hosszú távon azt feltételezem, hogy az EU jelenlegi vidékfejlesztési politikájának alkalmazása nem mérsékli, hanem még inkább kiélezi a vidéki egyenlőtlenségeket.

A nyugat európai gazdaságok, gazdálkodók és politikaformálók számára ismeretlen az a homokórához hasonlítható jelenség, ami a magyar falvakban a második világháborút is beleszámítva háromszor is megtörtént az elmúlt félévszázadban. Háromszor következett be teljes vagy nagyon jelentős részleges vagyonvesztés, a felhalmozott kisebb-nagyobb tőkék, termelőeszközök, emberi tudások leértékelése vagy megsemmisülése, és háromszor történt újrakezdés, igazodás az egyik napról a másikra gyökeresen megváltozó új szabályokhoz és értékekhez. Mint amikor a homokóra lepereg és 180 fokos fordulat után nulláról indulva kezdődik újra a folyamat. Valami hasonló játszódott le nagyon sok falusi család életében az elmúlt 50 évben, melynek utolsó fejezete, az 1990-es évek hosszan elnyúló harmadik újrakezdése már belecsúszik az EU-csatlakozásba, annak összes problémájával, előnyével és hátrányával együtt. Úgy vélem, ez a helyzet másfajta megközelítést kíván, mint ami egy szerves fejlődésből, a védett és támogatott EU agrárpolitikai háttérből következik.

Meglátásom szerint a magyar vidékfejlesztési politika átfogó célja a magyar vidéki társadalom hátrányos helyzetének, elmaradottságának csökkentése kell, hogy legyen. A magyar vidéket ki kell mozdítani a sokak által leírt és elemzett

átfogó strukturális válságból, ahova részben történeti okokból, a megkésett kapitalista és a félresikerült szocialista modernizációval és a rendszerváltás utáni nyers piacgazdasági viszonyok bevezetésével került. Az 1990-es évek változásai leértékelték a vidéket, a legnagyobb veszteskent került ki a társadalmi gazdasági átalakulásból. Csak a mezőgazdaságból munkahelyek százezrei tűntek el, térségek, települések, társadalmi csoportok kerültek perifériára és kilátástalan helyzetbe.

Ezen a helyzeten csak sokoldalú, integrált vidékfejlesztéssel és nemcsak az EU által végrehajtott agrárpolitikához kötődő vidékfejlesztéssel lehet változtatni. Óhatatlanul szükséges az agrár, a területi és az (agrár)vidékfejlesztési politikák összehangolása nemcsak az intézkedések, hanem a végrehajtás elvei, intézményei területén is.

Az EU vidékfejlesztési politikájának végrehajtásában nagy szerepe lesz a végrehajtást végző intézményrendszernek. Az EU-intézményépítés kezdeti lépései Magyarországon megkettőzött, ugyanakkor féloldalas intézményrendszert teremtenek, melyben a bürokratikus, pályázatkezelő, ellenőrző stb. funkciónak van abszolút elsőbbsége. Úgy tűnik, hogy a lassan épülő intézményrendszer a vidékfejlesztés adminisztrációját fogja végezni és nem tényleges vidékfejlesztési tevékenységet. A fejlesztő típusú intézmények, amit eddig a kistérségi társulások, civil szerveződések képviseltek, továbbra is tőke- és humánkapacitáshiányban szenvedő intézményrendszer marad. Ha az épülő kapacitás fele legalább fejlesztő típusú szervezeteknél összpontosulna, kissé optimistább lenne a kép.

Az EU vidékfejlesztési politikája sokoldalú, komplex, folyamatos változásban levő rendszernek tekinthető. Átfogó közelítés és a korábbi időszak jellegzetességeinek ismerete nélkül nem értelmezhető a vidékfejlesztés tárgya, a körülötte folyó küzdelmek és a további fejlődés, kibontakozás lehetséges iránya. A vidékfejlesztési szabályozás működéséhez – mivel bonyolult, többlépcsős és többcsatornás adminisztratív rendszerről van szó – az agrárpolitikai és mezőgazdasági piacszabályozás intézkedésein túl ismerni kell a kohéziós politika szabályrendszerét a strukturális alapokhoz kapcsolódóan, és az EU költségvetési elveit és gyakorlatának főbb kérdéseit is. Ezek nélkül a vidékfejlesztési intézkedések gyakorlati megvalósulásáról könnyen illuzórikus kép alakulhat ki.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A KISTÉRSÉGEK ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS

Farkas Tibor

Hazánkban a kistérségek lehatárolása, szerepe, a kistérségi menedzserek kinevezésének gyakorlata az Európai Unióhoz történő csatlakozás időszakában is viták tárgyát képezi. Alig van olyan politikus, aki megnyilvánulásaiban ne térne ki a kistérségekkel kapcsolatos teendőkre, a kistérségek szerepének fontosságára. A döntések és változások nehezen születnek meg, hiszen összetett érdek- és érzelmi viszonyok figyelhetők meg a kistérségeken belül és kívül is. A következő oldalakon rövid történeti áttekintést adunk a kistérségek megjelenéséről, alkalmazásáról, másrészt jövőbeni szerepükkel kapcsolatban fogalmazunk meg néhány gondolatot.

A kis térben, kis léptékben való gondolkodás mindig is jellemző volt a társadalomra. A technikai forradalom előtti időszakban természetes volt, hogy a megismerés és a munkavégzés hatóköre kisebb területekre terjedt ki. Még a múlt század első felében is jellemző volt például a falvak társadalmára, hogy az emberek lakóhelyüket csak ritkán hagyták el, és akkor is csak a „kistérségi központot", a városi piacot keresték fel.

A következő ábrán megkíséreljük a különböző tudományterületek és társadalmi intézmények kisléptékű tereit bemutatni.

1. ábra

A „kis terek" különböző értelmezései, típusai

néprajz	néprajzi kistáj
közigazgatás	járás, körzet, városkörnyék, körjegyzőség
egyházak	esperesi kerület, egyházmegye
politika	választási körzet
természetföldrajz	kistáj
gazdaság- és társadalomföldrajz	vonzáskörzet, rajon
statisztika	statisztikai kistérség (KSH körzet)
területfejlesztés	területfejlesztési kistérség (TÖT)
vidékfejlesztés	vidékfejlesztési kistérség (LEADER-kistérség, SAPARD-kistérség)

A táj és a nép viszonya, a közösség terének lehatárolása, elnevezése a betelepüléssel egy időben történik. *Kósa* (1984) szerint történeti néprajzi tájszemlé-

letről beszélhetünk, amely a magyar nyelvterületen hozzávetőleg kétszáz-kétszázhúsz tájat különít el. Ezek földrajzi viszonyokat tükröznek, tanúskodnak a történelemről, és vallási, társadalmi, valamint gazdasági különbségekre hívják fel a figyelmet. A különböző tájak kaphatták neveiket az őket borító növénytakaró (pl. Cserehát), a jellemző vízfolyás (pl. Csallóköz, Sárköz, Szamoshát) vagy a domborzat alapján (pl. Hegyalja, Völgység). A Jászság, a Vend vidék, a Palócföld vagy a Hajdúság az ott lakó népcsoportokról kapta a nevét.

A közigazgatásban is hasonlóan korán jelentek meg a kis terekkel kapcsolatos tér-érzetek, felfogások. A járások a megyékből alakultak ki, a közigazgatás viszonylag késői elemei. A 16–17. században néhány megye két közigazgatási alközpontot, azaz járást hozott létre. A 18. században általánossá vált a megyénkénti négy járás megszervezése. A közigazgatás irányításában kompromisszum született: a megyék élén a főispáni tisztet a főnemesség, a járások szolgabírói állását a köznemesség töltötte be.

A járások megmaradtak a Bach-rendszerben, a kiegyezést követően és a két világháború között is. A középszintű igazgatásban egészen 1969-ig fontos szerepet játszottak. A járások 1983-ban szűntek meg, ekkor helyettük más közigazgatási formák jelentek meg. A városkörnyékek kialakítására már 1969-től lehetőség volt, de 1983-ig csak ott jöttek létre, ahol tényleges alapjuk is volt.

A magyarországi egyházak is területi hierarchiát alakítanak ki. A kisebb területi egységek mérete jelentősen függ az adott vallás elterjedtségétől. Amennyiben az adott vallást gyakorlók részaránya kisebb, ugyanannak az egyházi közigazgatási szintnek nagymértékben változhat a területe. A római katolikus közösségek, a plébániák az egyházmegyékhez tartoznak. Magyarországon 13 egyházmegye található a 4 érsekségben. Az egyházmegyék főesperességekre, azok pedig esperesi kerületekre tagozódnak. A református vallás 1200 gyülekezete négy egyházkerületben, illetve 27 egyházmegyében él. Az evangélikus egyház három püspöksége ugyancsak egyházmegyékre tagolódik.[1]

A politika kistérsége a választási körzet. A választási- ill. választókörzetek kialakulása a választások elterjedésével egyidős, közel száz év alatt, 1848 és 1945 között fejlődtek ki. Külön (politológiai) tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, hogy a választókörzetek kijelölése mennyire esik egybe a gazdaság és a társadalom tényleges szerveződésével, és mennyire igazodik a települések egymás közötti kapcsolataihoz[2]. Az egyes választókörzetek heterogének lehetnek a társadalmi szerkezetüket tekintve, és a lehatárolás módosítása elősegítheti egy-

[1] http://www.reformatus.hu/egyhaz/egyhaz.htm , http://www.katolikus.hu/, http://www.lutheran.hu/

[2] Két példa: az 1994-es választások alkalmával Somogy megyében délelőtt 11 órakor vették észre, hogy a választók nem a Somogy megyei, hanem a Bács-Kiskun megyei listára szavaznak (In *Kákai* 1995); vagy pl. Vámosgyörk a hevesi választókörzethez tartozik, s bár ezen túl Heves városhoz semmilyen kapcsolat nem fűzi, a helyi választók mégis kénytelenek az ottani jelöltekre szavazni.

egy politikai párt vagy érdekcsoport érvényesülését. Az 1990-es parlamenti választások óta létező 176 választási körzet szórása viszonylag kicsi, átlagosan 46 ezer fő található egy-egy körzetben. A legkisebb körzet 27 ezer fővel, a legnagyobb 64 ezer fővel rendelkezik.[3]

A táji-természeti lehatárolás általában a talajtani tényezők, az éghajlati viszonyok, a vízrajzi tényezők, az ökológiai (agroökológiai) viszonyok és az esztétikai szempontok alapján történik. Természetföldrajzi alapon a táj rendkívül részletesen felosztható, alrendszerekre bontható. A *Marosi* és *Somogyi* szerkesztette Magyarország kistájainak katasztere c. műben Magyarország tájai négy hierarchiaszinten jelennek meg. Beosztásukban nagytájak, középtájak, kistájcsoportok és kistájak jelennek meg. (Természetesen vannak más rendszerezések is.)[4]

A gazdaság- és társadalomföldrajz legjellemzőbb kistere a vonzáskörzet. A vonzáskörzet a térnek az a része (az a területi egység), amelyet a városok főként munkaerő-piaci vonzása hoz létre a városok körül. A központi helyek képesek körzetük (perifériájuk) számára ellátást[5] (szolgáltatásokat) biztosítani. A vonzáskörzetek működéséhez szorosan hozzátartozik a munkaerővonzás, amelynek a gyakorlatban megfigyelhető formája az ingázás.

A statisztikai kistérség vagy KSH-kistérség a helyi területi adatok gyűjtésének a tere, NUTS IV. kategória. A statisztikai körzetek 1992-93-ban történt lehatárolása az addigi vonzáskörzet-kutatások szintetizálását jelentette. A rendszer kialakítását az tette szükségszerűvé, hogy a közigazgatásból a megye és a település közötti szint eltűnt, így adatszolgáltatásra sem volt lehetőség ezen a szinten[6]. A területi besorolásnak alapelve volt, hogy egy település csak egy kistérségben szerepelhetett, és a kistérségeknek le kellett fedniük az ország egész területét. Az 1993. január 31-i közigazgatási beosztás szerint 138 körzetet alakítottak ki. A körzetek közül 104-nek egy, 34-nek pedig több központja is volt. Az 1997-es módosítás után 150 körzet alakult ki. A következő években – véleményem szerint – számuk valószínűleg növekedni fog, a lehatárolások pedig módosulnak.

A területfejlesztési kistérség vagy a területfejlesztési önkormányzati társulás a fejlesztési célú beavatkozás kistérségi szintje. A területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény alapján a kistérség egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége, valamint olyan területi egység, amelyet a települések között lévő funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján lehet lehatárolni.

---

[3] http://www.valasztas.hu/

[4] Pl. http://www.vit.bme.hu/targyak/ttp-viztaj-ved/Taj3.htm

[5] Az élelmiszerek esetében ez nem igaz. A város ebből a szempontból olyan települést jelent, amely saját élelmiszerét nem tudja megtermelni.

[6] Az Európai Unióban használt statisztikai rendszerekhez történő alkalmazkodás is sürgette a KSH-kistérségek kialakítását.

A kistérségek megjelenése a területfejlesztésben az 1980-as évekre tehető. A települések közötti együttműködés az 1990-es Önkormányzati törvény megszületése után gyorsult fel. A települési önkormányzatok fontos feladatokat kaptak az oktatás, az egészségügy, a szociális ellátás, a közigazgatás területén, valamint a korábban a megyei tanácsok alá rendelt, önálló jogi személyiséggel nem rendelkező községeket teljes önállósággal ruházta fel.

A rendszerváltozás előtt főleg a közigazgatási alapon szerveződő–szervezett települési együttműködési formák voltak előtérben, a nyilvánvaló politikai meghatározottság miatt is. Ezt követően növekedett az önkéntes, fejlesztési, esetleg forrásorientált szerveződések szerepe. Az 1990-es évek első felében megjelentek azok a támogatási formák, amelyek igénylik a kistérségi szintet. A területfejlesztés és a vidékfejlesztés kistérségi szintje területileg lényegében nem vált el. A közigazgatás és a területfejlesztés felülről lefelé szervezte a körzeteket, a kistérségeket, de az újabb támogatási formák lehetőséget adtak az alulról felfelé történő szervezkedésre is. Az akkoriban a civil szervezetek bevonásával létrejött szervezetek egyfajta gazdasági-szociális válságmenedzselést tekintettek fő feladatuknak. A kistérségi szint iránti igény azonban makrogazdasági szinten is jelentkezett (*Cséfalvay–Nikodémus,* 1991). Figyelembe kellett ugyanis venni, hogy a gazdasági átalakulás eredménye féloldalas lesz, ha a kistérségi belső munkaerő-, tőke-, beruházási és árupiacokat nem alakítják ki.

1. táblázat

A kistérségek, kistérségi társulások száma az egyes években

Évszám	Kistérségek száma
1989	2
1992	30
1993	87
1995	130
1997	177
2000	192

A rendszerváltás és az Önkormányzati Törvény megszületése után a kistérségi együttműködések száma fokozatosan növekedett. Az együttműködések száma főként a PHARE Kistérségi Területfejlesztési Kísérleti Program (1993) következtében és a megyei területfejlesztési tanácsok megalakulását (1997) követően ugrott meg (*G. Fekete,* 1998). Először Észak-Kelet-Magyarországon alakultak nagyobb arányban, a Dunántúl később zárkózott fel. A szerveződések általában a megyehatárokon belül maradtak. Száz százalékos lefedettséget Szabolcs, Hajdú, Zala, Nógrád, Pest és Veszprém megyékben értek el (*G. Fekete–Bodolai,* 1995). Ebben az időszakban elsősorban a korábban elmaradott térségekben, va-

lamint az aprófalvas területeken alakultak meg a szövetségek. Ahol a településekre az elmaradottság nem volt jellemző, csak később jelentek meg a szerveződések.

A szerveződések fontos motiváló tényezője volt a forrásszerzés lehetősége, hiszen az állami költségvetés restrikciója érvényesült a személyi jövedelemadó-visszatérítés terén is. Évről évre, fokról fokra csökkent az a hányad, amelyet átengedett a központi költségvetés az önkormányzatoknak. A jelenség mögött az államháztartási reform hiánya és a nem kellően átgondolt nemzetgazdasági intézkedések koncepciótlansága állt (*Bódi,* 2003). A forráshiány *Csatári* szerint is fontos szerepet játszott a térségi szerveződések kialakulásában. A területfejlesztés egyébként is kiforratlan rendszerébe a szükségesnél és az igényeltnél lényegesen kevesebb forrás érkezett. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a pályázati rendszer kedvéért a települések létrehoznak bármilyen kistérséget ill. település-együtteseket, de hosszabb távon csak az alulról, többnyire spontán szerveződött kistérségi társulás vagy településszövetség működőképes.

A forrásszerzés lehetősége fontos szerepet játszott a SAPARD-program indulásakor is. A kistérségek megalakítása nem uniós elvárás volt, inkább magyar sajátosságnak tekinthető[7]. A vidéki közösségek – ha nem is felkészülten, de határozottan – reagáltak az előcsatlakozási programban való részvételre történő felhívásra, ám azok a kistérségek kerültek előnybe (és kaptak hamarabb pénzt a kistérségi koncepciók elkészítésére), amelyek nem ezen program alapján, hanem már korábban kezdték a felkészülést.

A területpolitika és a közigazgatás jelenlegi iránya arra enged következtetni, hogy a megye szerepének csökkenése mellett a régió és a kistérség súlya növekedni fog. Az egyes elképzelésekben a kistérségen mást és mást értenek a különböző szakértők és ágazatok. A KSH által létrehozott statisztikai kistérségek lehatárolása és száma várhatóan módosulni fog, miközben azok közigazgatási és területfejlesztési funkciót kapnak. A kistérségekben kistérségi területfejlesztési tanácsok létrehozását tervezik. A területfejlesztési önkormányzati társulások jövőbeni funkciójáról nincsenek megbízható információk.

A kistérségek a vidékfejlesztésben is fontos szerepet fognak betölteni, de az egyes programokon belül változó szerepkörrel és hangsúllyal. A SAPARD-programban a program előkészítő szakaszában létrejött kistérségek további feladatokat vagy jogosultságot nem kapnak. A Vidékfejlesztési Céltámogatásokról sem kistérségi, hanem települési szinten döntenek. Néhány kiválasztott kistérségben kezdődött el a magyarországi LEADER-program. Ezeket a kistérségeket tekinthetjük ténylegesen önszerveződő kistérségeknek. Az alulról szerveződő, közösségi típusú vidékfejlesztés térségeinek továbbra is fontos szerepet

[7] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a magyar szakértők és szervezők komolyan vették az unióban is elfogadott, vidékfejlesztéssel kapcsolatos alapelveket, mint pl. szubszidiaritás, alulról felfelé történő szerveződés, valamint a kis közösségekben és a lokalitásban való gondolkodás.

kellene kapniuk a helyi fejlesztések megvalósításában, ugyanakkor el kell fogadnunk a felülről lefelé szervezett kistérségek működését is.

2. ábra

A kistérségek jövőbeni szerepét meghatározó tényezők

Terület	Szerep	„Program"
Közigazgatás	a KSH-kistérségek közigazgatási funkciókat kapnak	IDEA
Statisztika	a statisztikai kistérségek szerepe továbbra is fontos marad, a lehatárolások módosulnak, a kistérségek száma növekszik	statisztikai körzetek fenntartása
Területfejlesztés	önálló források nélküli, teljes lefedettséget biztosító kistérségi rendszer létrehozása, állami támogatások elosztása	kistérségi területfejlesztési tanácsok létrehozása
Vidékfejlesztés	vidékfejlesztési projektek működtetése települési szinten	FVM – VFC
	kistérségek szerepe csökken, integrálódás más lehatárolásokhoz	SAPARD
	néhány kiválasztott térségben közösségi típusú vidékfejlesztés	LEADER +

Irodalom

Barta Gy.– Perger É. 1997: A területi integráció akadályai és esélyei. In Szörényiné Kukorelli I.–Sánches, J. (szerk.): *Önkormányzatok és a területfejlesztés.* Győr–Kecskemét, MTA Regionális Kutatások Központja.

Bódi F. 2003: A helyi szociális ellátórendszer. In Kulcsár L. (szerk.): Vidékfejlesztés. Gödöllő, kézirat.

Csatári B. é. n.: A területfejlesztés monitoringja, a folyamatok megfigyelése, értékelése, annak módszerei és gyakorlata. In Bevezetés a területfejlesztés kérdéseibe (6. modul). Kézirat.

Cséfalvai Z.–Nikodémus A. 1991: A tervtől a piacig. *Valóság,* 10.

G. Fekete É.–Bodolai É. 1995: „Együtt! – De hogyan?" (Kistérségi szerveződések megjelenése a területfejlesztésben.) Miskolc, MTA Regionális Kutatások Központja.

G. Fekete É. 1998: Bevezetés az alulról vezérelt (bottom up) vidékfejlesztés elméletébe és módszertanába. Szolnok, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.

Hajdú Z. 2001: *Magyarország közigazgatási földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Kistérségi krónika. Budapest, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium Területi Phare Program Iroda. é. n.

Kósa L. 1984: *Hagyomány és közösség.* Budapest, Kozmosz Könyvek.

Marosi S.–Somogyi S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere I–II. Budapest, MTA Földrajztudományi Intézet.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A HAZAI KISTÉRSÉGEK SIKERESSÉGÉNEK TÉNYEZŐI AZ UNIÓS CSATLAKOZÁS ELŐTT

Finta István

Bevezetés

A siker és a térség, illetőleg egy adott területi egység fogalmi összekapcsolásának és összetartozásának egészen más feltételei vannak, mint a siker megjelenésének például a magánéletben, vagy éppen egy profitorientált vállalat esetén. A térség magában foglalja az ott tevékenykedő civil szervezeteket, vállalkozásokat és családokat, amelyek egyenkénti boldogulása még nem kellő biztosíték a térség egészének látványos fejlődésére. A sikerességhez olyan további összekötő kapocs és működő mechanizmus szükséges, amely képes az egyes szereplők érdekeit megjeleníteni, szabad kapacitásaikat felhasználni egy újabb dimenzióban, a területi egység szintjén is. A tanulmányban kifejtett tapasztalataimat elsősorban a baranyai Kelet-Mecsek térségben elért támogatások menedzselése során szereztem.

A területi egység kérdése

Mielőtt a térségi sikeresség tényezőivel foglalkoznánk, mindenképpen szükséges kitérni arra a kérdésre, hogy a sikerhez vezető tevékenységek hol, milyen területi egységben valósulnak, valósulhatnak meg.

A tér felosztásának napjainkban rendkívül változatos szempontjai alakultak ki, melyek valamely érdek, vagy érdekcsoport, illetőleg más általános célkitűzések megvalósítása mellett szervezik a helyi társadalmat. Jól ismerjük a közigazgatási térkategóriákat (helyi, megyei, országos szint), emellett egyre inkább bekerültek a köztudatba a területfejlesztés által meghatározott újabb területi egységek is (kistérség, régió), de találkozhatunk olyan közjogi együttműködésekkel (pl. különböző önkormányzati céltársulások), amelyek térszervező hatása szintén nem elhanyagolható. A meglehetősen nagyvonalú jogi szabályozásnak köszönhetően – elsősorban a kistérségi kategória esetén – további olyan felosztások születtek, amelyek nem feltétlenül segítik elő a valódi belső együttműködés kialakítását, az egységes támogatási rendszer bevezetését. Ismert, hogy léteznek az ún. statisztikai kistérségek, a SAPARD-kistérségek, a területfejlesztési társu-

lások által alkotott kistérségek. Az egyes kistérségek megkülönböztetésére még további besorolási rendszerek is születtek (hátrányos helyzetű kistérségek, rendkívül hátrányos helyzetű kistérségek). A Kelet-Mecsek térségének települései ugyan részét képezik egy nagy önkormányzati társulásnak – mely azonos a statisztikai kistérség területi egységével – azonban sikereiket nem elsősorban e szervezeten belül, illetve nem a statisztikai területi lépték keretében érték el. Ez a tény talán képes felhívni a figyelmet arra, hogy egy bizonyos térkategória megfelelő meghatározása és alkalmazása alapja lehet egy térség fejlődésének, sikerességének.

Hazánkban – jogszabályban meghatározott módon – egy térség területi fejlődésének előmozdítására hivatott szervezet létrejötte alapvetően a helyi önkormányzatok elhatározásától függ, melyet részint a területfejlesztési törvény, részint pedig az önkormányzatok társulásáról szóló jogszabály rögzít. A jogalkotó a képviselő-testületek megállapodásától teszi függővé az önálló jogi személyiséggel rendelkező területfejlesztési társulások létrehozását, melyek működésének területi egysége a kistérség. A kistérség – jogszabályi értelemben – a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján behatárolható területi egység, egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége. A fogalmi elemek egy része (például önszerveződő, intenzív kapcsolat) még az egyes területfejlesztési társulások esetén sem teljesül maradéktalanul, a statisztikai kistérségek esetében pedig teljesen hiányozhat.

Érdemes figyelmet szentelni a hazánk területétől nem túlságosan eltérő nagyságú Ausztria területi beosztásának, illetve az osztrák szakemberek kistérségre vonatkozó megállapításainak. Szerintük a kistérség fogalmi elemének a homogenitást, illetve a hasonlóságot, valamint a funkcionális kölcsönhatást, összefonódottságot és a közös célt kell tekinteni. Ezek a fogalmi elemek némiképp közelebb állnak azokhoz a tényezőkhöz, amelyek a Kelet-Mecsek térségét összekovácsolták, sikereit megalapozták. Ez a kistérség főként a Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzet természeti adottságaira alapozó turisztikai fejlesztésekben ért el jelentősebb eredményeket. Településeink azonosságát biztosítja a természeti környezet, a homogenitás kívánalmának megfelel az egyes települések gazdasági, demográfiai, infrastrukturális mutatóinak hasonlósága, közös felismert célunk pedig a turizmusfejlesztési programok, általános területfejlesztési célok megvalósítása.

Szervezeti egységünket tekintve ismét eltérünk a hazai jogszabályok által nevesített területfejlesztési szervezeti formáktól, ugyanis a területfejlesztés szerve, ezen kistérségben nem területfejlesztési társulás – melynek csak önkormányzatok lehetnének tagjai – hanem egyesület, mely képes volt és képes ma is további civil szervezeteket tagjai közé fogadni. Ez a forma egyúttal sokkal inkább megfelel az uniós igényeknek megfelelő partnerség elvének.

Sikeres térséggé vélhetően csak olyan települések válhatnak, amelyek hasonló adottságokkal rendelkeznek és össze fogja őket az azonos célok mentén meghatározott fejlesztési érdek.

A sikeresség „kemény" (hard) tényezői

A sikerhez elengedhetetlenül szükségesek olyan objektív feltételek, amelyek nélkül a kistérség tisztán saját erőre támaszkodva nem képes céljait megvalósítani. Ezek az objektív feltételek a különböző pályázati rendszerek formájában jelennek meg, melyek közül a jövőre nézve kiemelkedően fontos lehet az EU támogatási rendszere. Ismert, hogy hazánk alapvetően a strukturális alapokból, a Kohéziós Alapból, a KAP-ból részesedhet különböző támogatásokban.

A területfejlesztés legfontosabb forrása lehet a strukturális alapokon belül az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap. Természetesen nem elhanyagolhatók az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia-alapból támogatott fejlesztések, pl. a LEADER-program, amely a vidékfejlesztés egyik legfontosabb támogatási rendszere az EU tagállamain belül is. Kérdés az, hogy hazánk, illetve kistérségeink miként tudnak megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyek lehetővé teszik ezen források felhasználását. Az EU regionális politikájának alapelvei, illetve az egyes támogatási feltételek közül érdemes kiemelni a programozás alapelvét, illetve az egyes programok szükségességét. E követelménynek a Keleti-Mecsek Egyesület megfelelő időben (1998-ban) eleget tett, hiszen már ekkor elkészíttette területfejlesztési programját. Ez a tény az uniós források megszerzése tekintetében lényegi, ugyanakkor a hazai támogatási gyakorlat szempontjából jelen pillanatban is másodlagos, hiszen hazánkban ma sem programfinanszírozás folyik, hanem a különböző politikai kurzusok elképzeléseitől függő projektfinanszírozás.

A Kelet-Mecsek térségének települései nem is a magyar támogatási rendszer keretén belül kamatoztatták a programkészítés eredményeit, hanem a Phare '97 programon belül valósították meg a területfejlesztési programban rögzített célkitűzések egy részét. Ugyanakkor a nem tagállamok számára rendelt uniós támogatási rendszer sem tekinthető problémamentes, hazánkban (de feltehetőleg bárhol máshol) zökkenő nélkül alkalmazható támogatási rendszernek. Térségünk számára a Phare-program ugyan rendkívül jelentős beruházások támogatását jelentette (például strandrekonstrukció, európai színvonalú vendégházak kialakítása, stb.), azonban a nyertes pályázók számára előírt Phare közbeszerzési eljárás (mely elsőként a DIS, majd a PraG elnevezést viselte) nem könnyítette meg az elképzelések megvalósítását.

A program megvalósítása során alkalmazott eljárást egyidejűleg jellemezte a szabályozatlanság, a túlszabályozottság és a centralizáltság. Ezek a tényezők

egyenként is, összességükben pedig jelentősen növelték a megvalósítás költségeit és időtartamát.

Szabályozatlanság elsősorban a kedvezményezettek és a programszervezetek ügyviteli munkájában, de bizonyos esetekben az érdemi határozatok meghozatala során is tapasztalható volt. Mindez elsődlegesen az egyes ügyiratok benyújtásának, elbírálásának módjában, de főként határidejében jelentkezett. Semmilyen szabály nem vonatkozik arra, hogy a kedvezményezett által benyújtott dokumentumokat az egyes szervezeteknek mennyi időn belül kell elbírálniuk (Pl. a Delegáció mennyi időn belül köteles döntést hozni az egyes esetekben), vagy egyes dokumentumokat milyen formában és úton, átvételi elismervény mellett, vagy anélkül, stb. szükséges a címzettek részére eljuttatni.

A határidők megszabása tekintetében – a szabályozatlanság következtében – bizonyos aszimmetria is felfedezhető, ugyanis a programszervezetek által a kedvezményezettek irányába megkívánt tevékenység határideje többnyire nagyon rövid, míg a szervezetekre vonatkozóan ilyen megszorítások nem léteztek.

A programszervezetek nem államigazgatási szervek, így rájuk a vonatkozó eljárási törvény – melyben a jelzett problémák szabályozottak – nem alkalmazható. A kedvezményezettek és a szervezetek közötti szerződés ugyanakkor ilyen tartalmú rendelkezéseket nem tartalmazott. A jövőre nézve feltétlenül fontos lenne ezen kérdések szerződéses – tehát polgári jogi – keretek közötti rendezése. Az ugyanis rámutatna azokra a hiányosságokra, amelyek a programszervezeteket jellemzik és egyúttal kimutatná alkalmasságukat, vagy alkalmatlanságukat a rájuk bízott feladat ellátása tekintetében. (Ez a megállapítás egyaránt érvényes a Delegációra, a VÁTI Kht.-ra és a velük szerződéses kapcsolatban álló szervezetekre.

Túlszabályozottság jellemezte és jellemzi ma is a kivitelezési munkák előfeltételét képező közbeszerzési eljárást. Ez a szabályozás nem igazodik – vagy legalábbis nem igazodott – az egyes munkák nagyságrendjéhez. Példaként említhető egy buszváró építésére vonatkozó tendereljárás, ahol csak az értékelés időtartama alatt el lehetett volna végezni az építési munkák egyharmadát. Ez a típusú eljárás nem áll összhangban a kivitelezést végezni hivatott, vagyis piaci szervezetek üzletpolitikájával. Összeütközésbe kerül egy bürokratikusan meghatározott eljárási forma a reálgazdaság működését biztosító eljárási szokásokkal, végső soron az üzleti élet normáival. A piaci szervezetek cost-benefits alapon túlságosan drágának és hosszúnak találják a közbeszerzési eljárást a közbeszerzési munka árához képest. Így nehéz lehet vállalkozót találni – különösen a kisebb munkákra –, ami teljesen kiszolgáltatottá teszi a kedvezményezetteket a piaci szervezeteknek. Így elvileg az is előfordulhat, hogy a túlszabályozott eljárás meghiúsítja az egyébként jó és kívánatos célkitűzéseket. Ez az az eset, amikor a jogalkotó összetéveszti a célt az eszközzel, vagyis maga az eljárás (az eszköz) lép a cél helyébe.

A szabályozás kérdésköréhez kapcsolódik a centralizáció, pontosabban a felesleges centralizáció kérdése is. Saját tapasztalatom alapján állíthatom, hogy a tenderezési folyamathoz kötődő decentralizáció nagyban gyorsítja az eljárást és csökkenti a költségeket (programunk során kb. 1 millió Ft-ot költöttünk újsághirdetésre, teljesen eredménytelenül, tehát feleslegesen). Ugyanakkor a program kezdeti időszakában centralizációs törekvések jellemezték a döntéshozói magatartást, bár az EU regionális politikájának egyik legfontosabb alapelve épp a decentralizáció. (A centralizációt pedig nem szabad összekeverni a koncentrációval.)

Tagságunkat követően a pályázati célterületeket a jelenleg Nemzeti Fejlesztési Terv néven ismert, annak a Bizottság által történő jóváhagyását követően a Közösségi Támogatási Keretterv című dokumentáció határozza meg. A programok megvalósítása várhatóan a módosított magyar közbeszerzési eljárás szerint fog zajlani. Mindez némi könnyebbséget jelenthet a jelenlegi segélyprogramok eljárási rendjéhez képest a kistérségek, illetve minden potenciális pályázó számára. Ezáltal növekedhet a kistérségek támogatottsági foka, ezzel együtt pedig a sikeres kistérségek száma is.

A sikeresség „lágy" (soft) tényezői

Az objektív feltételek mellett a sikeresség szempontjából különösen nagy jelentőséggel rendelkeznek azok a tényezők, amelyek alapvetően az emberi tulajdonságokkal, menedzselési képességekkel állnak kapcsolatban. Ezek az elemek ugyan nehezen mérhetők és leírásuk sem könnyű, mégis léteznek olyan tényezők, amelyek képesek érzékeltetni egy térség vezetésének és lakosságának a közösségi élet iránt kifejtett aktivitását. Ez az aktivitás a vezetők részéről – a gazdaságfejlesztés tekintetében – főként abban mérhető, hogy milyen mértékben képesek forrásokat bevonni a térségbe (pályázatfigyelés, piaci szereplők letelepítésére való képesség, stb.), továbbá abban nyilvánul meg, hogy milyen módon képesek a helyi lakossággal elfogadtatni, illetve együttesen megalkotni a közösségi célokat, valamint bevonni őket e célok megvalósításába. Részint ezekkel az igényekkel kapcsolatos az EU egyik támogatási elveként ismert partnerség gondolata, illetve követelménye is. Véleményem szerint a partnerség nem más, mint egy adott program célkitűzés *támogatottságát* jelző tényező. A partnerség ugyanakkor szűkebb értelmű kategória, mint a fentebb jelzett térségi vezetők irányába megfogalmazható aktivitási követelmény. A partneri kapcsolatokat minden esetben horizontális (nem alá-fölé rendelt) szervezetek között értelmezhetjük, ugyanakkor a helyi társadalom nem minden esetben rendelkezik ilyen típusú (civil) szervezetekkel, illetőleg a meglévő szervezetek nem feltétlenül reprezentálják a helyi társadalom egészét. E rövid okfejtésnek csupán az volt a célja, hogy rámutasson arra, hogy a sikerességhez nem, vagy legalábbis nem

mindig elegendő a partneri kapcsolatok kialakítása, ugyanis néhány program megvalósítása, értékeinek megőrzése során (pl. környezetépítési, szépítési munkák) szükségesnek mutatkozik a helyi társadalom mind nagyobb részének célmegvalósításba történő bevonása.

Amennyiben egy térség vezetése és lakossága nem mutat olyan tulajdonságokat, amelyek egészében a térség aktivitását, fejlődésre, fejlesztésre való hajlandóságát jelzi, abban az esetben ez a térség nem sorakozhat fel a már sikeres kistérségek mögé. A Kelet-Mecsek térségében a térséget átfogó Keleti-Mecsek Egyesület, illetve a tag önkormányzatok és civilszervezetek vezetői jórészt képesek voltak és remélhetőleg a jövőben is képesek maradnak a helyi társadalmak mozgósítására, a közös célok megfogalmazására. Ez az, ami biztosíthatja a sikeresség továbbélését, melyet éppoly könnyű elveszíteni, mint megszerezni.

Összegzés

A sikeresség ugyan szubjektív tényező, így annak megítélése egyénenként más és más lehet, ugyanakkor léteznek olyan elemek, amelyek objektív módon befolyásolhatják a siker bekövetkezését, vagy elmaradását. Egy kistérség esetén ilyen tényező lehet a kistérség területi egysége, melyet – jó esetben – a homogenitás, az azonos célkitűzések megfogalmazása jellemez. Egy kistérség eredményes működéséhez jelen pillanatban elengedhetetlennek tűnik a külső támogatás, melyet a különböző pályázati rendszerek biztosíthatnak. A jövőben valószínűleg meghatározó szerepet fognak játszani a kistérségi fejlesztések tekintetében az uniós források, melyekhez tartozó pályázati rendszer ismerete nélkülözhetetlen feltétele a sikerességnek. A külső források léte önmagában persze nem jelent elegendő garanciát egy kistérség fejlődésének előmozdítására. Ehhez szükségesek további olyan, főként személyes tulajdonságokhoz kötődő feltételek (szakértelem, szervező készség, stb.), amelyek képesek mozgósítani a helyi társadalmat, s elősegítik a kitűzött célok megvalósítását.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A TURISZTIKAI PROGRAMOZÁS TERÜLETI SZINTJEINEK HARMONIZÁCIÓS KÉRDÉSEI A DÉL-DUNÁNTÚL TERÜLET- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI TERVEIBEN

Aubert Antal – Csapó János

Bevezetés

A hazai régiók formálódó rendszerében a Dél-Dunántúl, mint fejlesztési régió, már 1994-ben elkészítette területfejlesztési koncepcióját. Ezt az előnyét napjainkig megőrizte, a Phare mintarégiós támogatási program pályázatai révén (Phare 1996–97), olyan konkrét, régión belüli, a partnerek közti együttműködést feltételező és ösztönző fejlesztési programok kaptak támogatásokat, amelyek a területfejlesztés kistérségi, valamint ágazati projektjeire jelentenek jó példákat.

A területfejlesztési programozás továbbfejlesztéseként 1999 nyarán a Regionális Fejlesztési Tanács elfogadta a Dél-Dunántúl Komplex Fejlesztési Programját. A program, amely a korábbi területfejlesztési koncepció megújítását, mai igényeknek és tényeknek megfelelő átdolgozását, a régió területfejlesztési stratégiáját, valamint az operációs programok fő elemeit tartalmazta, jelentős turizmusfejlesztési munkarészeket is megjelenített.

A turizmusfejlesztés területi tervezésének keretei és ennek regionális szintű alkalmazása a Dél-Dunántúlon

Az 1996. évi XXI. sz. területfejlesztésről szóló törvény hatálybalépése, valamint az Országos Területfejlesztési Koncepció 1997. évi kidolgozása óta új időszámítás van a hazai területi tervezésben. Az Európai Unió strukturális alapjainak működési elveivel harmonizáló szabályozás (18/1998. [VI. 25.] KTM rendelet) konkretizálta a területfejlesztési tervdokumentumok felépítését és meghatározta a tartalmi kritériumaikat is. Tovább erősítették ezen elvek érvényesülését az EU Regionális Kísérleti Program Alapjának (Phare 1996–97) az ország különböző régióira kiírt területfejlesztési pályázatai.

A turizmus direkt és közvetett hatásai révén fontos fejlesztő szerepet kap a megszülető tervekben. A területfejlesztést szolgáló kormányzati, valamint de-

centralizált források és a már említett Phare támogatások is preferált szakágnak tekintik a turizmust. Valószínűsíthetően a turizmus térségi változatai számára az elkövetkezendő években alapvetően a területfejlesztési források biztosítanak majd finanszírozást a jelentősebb fejlesztésekhez.

A területi tervezésről

A 18/1998 (VI. 25.) KTM-rendelet két tervi alapkategóriát használ: a koncepciót és a programot. A dokumentum a programokat tovább tagolja stratégiai és operatív jellegűekre.

A tervezés alapvetően a programozás elvére és követelményeire épül. Ezzel kapcsolatban megfogalmazható elvárások (*Faragó,* 1998):

A stratégiai megközelítés alkalmazása, az EU strukturális alapjából csak stratégiai programba illeszkedő projekt (operatív program) támogatható, ez az alapelv már a hazai területfejlesztési források elosztásánál is érvényesül.

A Regionális Tanács eredeti pályázati kiírásában a turizmus közvetlenül nem jelent meg a területfejlesztési prioritások között, a gazdaságfejlesztés-centrikus programozásban különböző klaszterekhez kapcsolódott. A területfejlesztési koncepció aktualizálása és vitája során került előtérbe a turizmus szerepe a vidékfejlesztésben, valamint a régió imázsának alakításában. A szakértői csoportnak sikerült elérni és elfogadtatni, hogy a turizmus önálló prioritásként jelenjen meg a programozás további szakaszaiban. Így kerülhetett sor a stratégiai programalkotás folyamatában a régió szempontjából – általunk kiemelten fontosnak tartott – gyógy- és termálturizmus, a szelíd turizmus különböző formáinak megjelenítésére, illetve az egyeztető fórumokon ez kiegészült a kulturális és rendezvényturizmussal és a vízi turizmussal. A turizmusmarketing mint a régiómarketing kiemelt területe a pályázati kiírástól kezdve az operatív fázisig prioritásként szerepelt. A Villány-Siklósi Borút mintájára – elképzelésünk szerint – a régió történelmi borvidékei a turizmus stratégiai és operatív programalkotás folyamataiban is helyet kaptak volna, ezzel szemben csak egy szűkített értelmezésű agrárfejlesztési programként fogalmazódott meg (*1. ábra*).

A turisztikai programozás megjelenése a vidékfejlesztésben (SAPARD kistérségek)

Előzmények

Az Európa Tanács 1999. 06. 21-i 1268/99/EK rendeletével teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a Közép- és Kelet európai országok mezőgazdaságukhoz és vidékfejlesztésükhöz közösségi támogatásokban részesüljenek.

1. ábra

<table>
<tr><td colspan="4">A turizmus területi és termékfejlesztési összefüggései
a Dél-Dunántúl komplex területfejlesztési tervezési rendszerében</td></tr>
<tr><td>1.</td><td colspan="3">Dél-Dunántúl Területfejlesztési Koncepciója
• aktualizálás
• vonzerőleltár
• a turizmus a megyei és kistérségi területfejlesztési koncepciókban</td></tr>
<tr><td>2.</td><td colspan="3">Dél-Dunántúl Stratégiai Programja</td></tr>
<tr><td></td><td>1. Turizmus
• termál- és gyógyturizmus
• szelíd turizmus
• kulturális és rendezvényturizmus
• vízi turizmus</td><td>2. Régiómarketing
turizmusmarketing</td><td>3. Agrárszektor
borászati klaszter</td></tr>
<tr><td>3.</td><td colspan="3">Dél-Dunántúl Operatív Programja</td></tr>
<tr><td></td><td>1. Turizmus
• termál- és gyógyturizmus
• szelíd turizmus
▪ falusi turizmus
▪ ökoturizmus</td><td colspan="2">2. Régiómarketing
turizmusmarketing</td></tr>
</table>

Forrás: Aubert–Miszler–Szabó, 2000.

A vidékfejlesztési stratégia és irányelvei a 2134/1999. (VI. 11.) sz. Kormányhatározatban öltöttek először testet, melyben a turizmus

- a kedvezőtlen adottságú területeken az extenzív és az ökológiai gazdálkodás, illetve az alternatív foglalkoztatás ösztönzése;
- a vidéki népesség helyi kultúrájának, hagyományainak megőrzésével a vidéki társadalom identitástudatának, összetartó képességének erősítése kapcsán jelenhet meg a fejlesztések során.

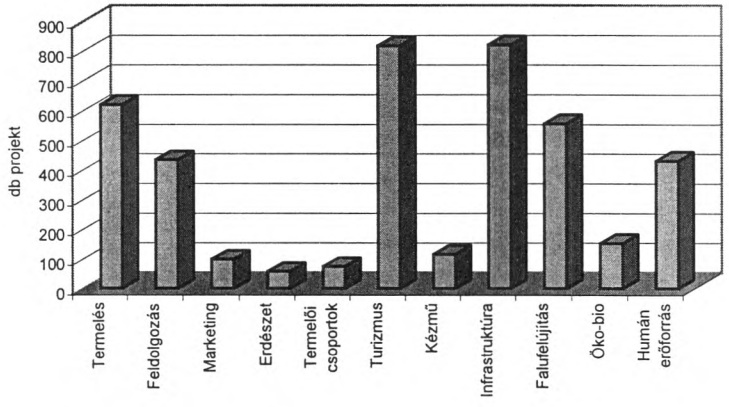
A vidékfejlesztés leghatékonyabban a kistérségi integrált vidékfejlesztési programok keretében valósítandó meg. Ezt szolgálta az FVM többfordulós pályázati rendszere, melynek végcéljaként elkészültek a kistérségi operatív programok, azoknak a SAPARD-hoz illeszkedő projektjei (1999–2001).

A kistérségek jelentős része eljutott az operatív program készítéséig. Közvetlen kivitelezésükre – forrásigény nagyságrendje miatt – nincs mód, a programok fokozatos megvalósulása a Vidékfejlesztés Célelőirányzatra és a SAPARD-program intézkedéseire beadott pályázatok révén várható. A turisztikai projek-

tek számszerűségükben és beruházási nagyságrendjükkel is kiemelkednek (*2–3. ábra*), belső szerkezetük (*4. ábra*) viszont rendkívüli aránytalanságokat mutatnak. A projektek több, mint fele a szállásférőhelyek fejlesztését célozza meg, a kiegészítő szolgáltatások messze elmaradnak.

2. ábra

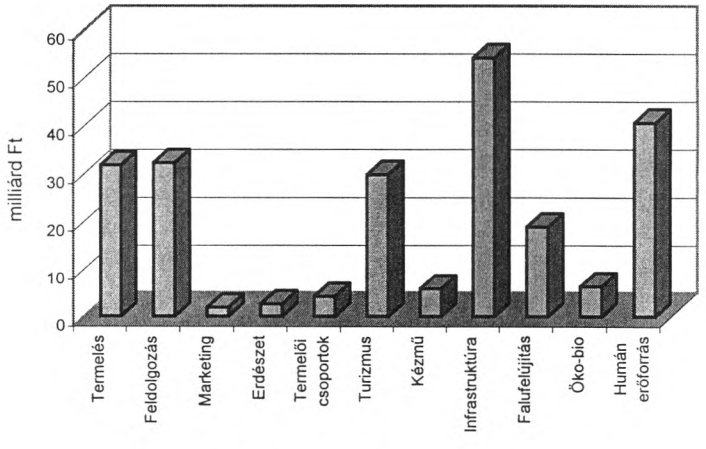
Az operatív programok projektjei témák szerint

Forrás: Jávor–Sain, 2001.

3. ábra

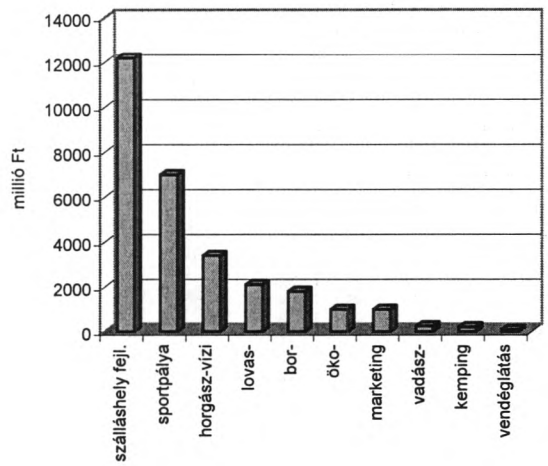
Az operatív programokban található projektek témánkénti beruházásiköltség-összesítője

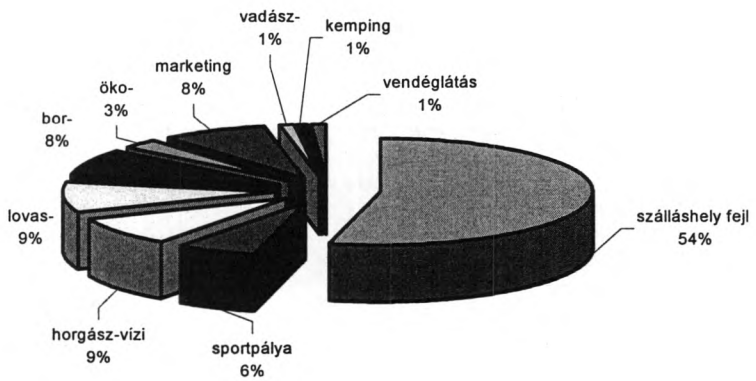
Forrás: Jávor–Sain, 2001.

4. ábra

Turizmus a bekerülési költség alapján

Turizmus a projektek száma alapján (%)

Forrás: Jávor–Sain, 2001.

A Nemzeti Fejlesztési Terv és a Dél-Dunántúli ROP turizmusfejlesztési stratégiája

A 2004–2006-os tervezési időszakra szóló Nemzeti Fejlesztési Terv dokumentuma első számú célja a csatlakozás után a strukturális alapokból való támogatások elnyerése. A megjelölt területek céljainak elérése érdekében pedig 5 opera-

tív programot hoztak létre, a turizmus az NFT végleges formájában legnagyobb súlyban a Regionális Operatív Programokon belül, emellett pedig az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program kapcsán található meg. Ez utóbbi marginálisabban kezeli a turizmust, jelentőségét főleg a vidék kulturális örökségének védelme kapcsán jelöli meg.

A Dél-Dunántúli ROP a turizmust kiemelt tényezőként kezeli a régió felzárkóztatásának, gazdasági versenyképességének növelése tekintetében. Első számú célként a régió idegenforgalma tematikus turisztikai termékcsomagjainak fejlesztését tűzi ki célul. Az intézkedés célja egy területileg és időben kiegyenlítettebb, jövedelmezőbb turizmus kialakítása, a meglévő és potenciális turisztikai vonzerők mind hatékonyabb kihasználása, az ágazat versenyképességének növelése.

A ROP prioritásai és intézkedései közül az első számú a turisztikai potenciál erősítése. Ezen prioritás a program középtávú céljaként elsősorban a *természeti értékek* és a *kulturális örökség* turisztikai célú fenntartható hasznosítását jelöli meg.

A NFT ROP turizmusfejlesztés szempontjából tehát a legjelentősebb erőforrások között a helyi értékekre és adottságokra épülő kulturális turizmusban (Világörökségi helyszínekre, az ingatlan kulturális örökség, a múzeumok gyűjteményei, a nemzetközi hírű művészeti élet és a népművészeti hagyományok értékeire), aktív és ökoturisztikai termékek és szolgáltatások kialakításában jelöli meg a turizmusfejlesztés irányait (*Berki–Csapó,* 2003).

Turisztikai projektek összekapcsolása a Dél-Dunántúl különböző fejlesztési törekvéseiben

Az NFT turizmust érintő Operatív Programjába a Dél-Dunántúli RIB működési területéről bevonandó fejlesztési intézkedések összeállításánál mérlegeltük egyrészt (*Aubert–Szabó,* 2002).

- a Dél-Dunántúl Turisztikai Koncepciójában és Fejlesztési Programjában (2000) kidolgozott fejlesztési irányokat, stratégiákat és projekteket;
- a Dél-dunántúli régió kistérségeiben kidolgozott vidékfejlesztési tervek (1999–2000, SAPARD) idegenforgalmat érintő stratégiai és operatív programjait.
- összehangoltuk javaslatainkat a Dél-dunántúli régió Regionális Operatív Programjában – annak rendelkezésre álló tervjavaslatában – megjelölt *tematikus turisztikai termékcsomagok fejlesztése* című intézkedésben meghatározottakkal.

A Dél-Dunántúl turizmusának javasolt operatív programjainál kiemelt figyelmet fordítottunk a kistérségi vidékfejlesztési programozás eddigi eredmé-

nyeire. Álláspontunk szerint a helyi beruházási és fejlesztési aktivitás jelzői azok a projektjavaslatok, amelyek nagy számban születtek a régió kistérségeiben a turizmus fejlesztésére.

A kistérségi vidékfejlesztési programozás felmért projektjei kiegészülve a regionális turizmusfejlesztési tervezés konkrét fejlesztési projektjeivel, reálissá teszik az intézkedésekben meghatározott beruházások 2004. évi indulását.

A források szűkössége nyomán javaslatainkból kimaradtak olyan jelentős infrastrukturális fejlesztéseket igénylő beruházások, mint pl.

- termál- és gyógyturizmustermékek,
- kastélyturizmus,
- tematikus parkok fejlesztése.

Ezek, bár a régió turizmusának meghatározó összetevői, véleményünk szerint meghaladják nagyságrendjükben azt a szintet, amelynek finanszírozására még reális esélyek lehetnek.

A Dél-dunántúli régió készülő Regionális Operatív Programjában a tematikus turisztikai termékcsomagok fejlesztése kapott prioritást. Javaslatainkat ehhez és az NFT hármas turisztikai intézkedés és alintézkedés struktúrájához kapcsolódva foglaltuk össze. Így külön figyelmet fordítottunk a régióban fellelhető, nemzetközi jelentőséggel bíró turisztikai vonzerő fejlesztésére, a turisztikai szolgáltatásokhoz kapcsolható szolgáltatások kialakítására, valamint a régió országos szintre is kisugárzó, egyedi turisztikai arculatát formáló attrakciók fejlesztésére. Mindhárom intézkedés-csomópontban olyan turisztikai szolgáltatások és termékek fejlesztésére tettünk javaslatokat, amelyek térségi tematikus termékcsomagok kialakítására is alkalmasak (*1. táblázat*).

Összefoglalás

A regionális szintű operatív programozás terméktípusai és azok területi vetülete (turisztikai övezetek és gócterületek) szerencsésen találkozik a régió kistérségi fejlesztési törekvéseivel. Erre a nagymértékű horizontális lefedettségre a „szerencsés" jelző az igaz, hiszen az utóbbi évek különböző térségi szintjeinek programozásai párhuzamosan futottak egymás mellett, az eltérő irányítási és tartalmi követelmények, a helyi (regionális, megyei, kistérségi) szereplők valódi koordinációs, harmonizációs tevékenységet még csak esetlegesen folytattak Az EU társfinanszírozási követelményeinek is megfelelő területfejlesztési aktivitások hatékonyságukat a közeljövőben (2004–2006) csak úgy tudják növelni, ha a vertikális szintek és elvárások mellett egyre inkább a régió-kistérség szereplőinek belső kapcsolatrendszerére helyeződik a hangsúly. Ennek elősegítése a tudományos kutatás és közélet felelőssége is egyben.

1. táblázat

A turizmusfejlesztés preferált térségei és terméktípusai a regionális operatív programozás (ROP) folyamatában a Dél-Dunántúlon

PREFERÁLT TÉRSÉG	FEJLESZTENDŐ TERMÉKTÍPUSOK
I. A régión belüli megyéket összekapcsoló turisztikai övezetek	
I/1. Duna mente (Baranya, Tolna)	• vízi, öko-, falusi, bor-, turizmusok • kulturális turizmus • gasztronómiai turizmus
I/2. Zselic (Baranya, Somogy)	• kulturális turizmus • falusi, és ökoturizmus • lovas turizmus • gasztronómiai és borturizmus
I/3. Dráva mente (Somogy, Baranya)	• kulturális turizmus • vízi turizmus • ökoturizmus • gasztronómiai turizmus
I/4. Kapos-völgy (Somogy, Tolna)	• lovas turizmus, falusi turizmus • kulturális turizmus • vízi turizmus • borút
I/5. Mecsek és környezete (Baranya, Tolna)	• lovas turizmus • falusi és borturizmus • vízi turizmus • kulturális turizmus • ökoturizmus
II. Régión belüli gócterületek	
II/1. A Balaton háttérterületei Belső- és Külső-Somogyban	• falusi turizmus, ökoturizmus • bor- és gasztronómiai turizmus • kulturális turizmus
II/2. Harkány–Villány–Siklós térsége	• borút • falusi turizmus, lovas turizmus • kulturális turizmus • ökoturizmus
II/3. Pécs	• kulturális és örökség turizmus • borturizmus • gasztronómiai turizmus
II/4. Kaposvár és környéke	• kulturális turizmus • falusi turizmus, lovas turizmus • víziturizmus
II/5. Szekszárd és környéke	• kulturális turizmus • borút • ökoturizmus • falusi turizmus

Szerk.: Aubert–Szabó, 2002.

2. táblázat

A Dél-Dunántúli Regionális Operatív Program turisztikai fejlesztési javaslatainak kapcsolódása a régió kistérségi fejlesztési törekvéseihez

Fejlesztési programirány	Kistérségek
II/1. Regionális lovasturisztikai létesítmények fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Kisvejke Községi Önkormányzat; Tamási Városkörnyéki Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; „Mecsekalja Szentlőrinctől Orfűig" Kistérség; Szigetvári Térség és a Dél-Zselic Területfejlesztési Társulása; Önkormányzatok Egerági Társulása; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Baranyai Hegyhát Területfejlesztési Társulása; Rinyamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Igal és Környéke Kistérségi Területfejlesztési Egyesület; Zselica Szövetség;
II/2. A falusi turizmus fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Kisvejke Községi Önkormányzat; „Mecsekalja Szentlőrinctől Orfűig" Kistérség; Szigetvári Térség és a Dél-Zselic Területfejlesztési Társulása; Önkormányzatok Egerági Társulása; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Baranyai Hegyhát Területfejlesztési Társulása; Rinyamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Igal és Környéke Kistérségi Területfejlesztési Egyesület; Zselica Szövetség; Dombóvár Város és Városkörnyéki Önkörmányzatok Területfejlesztési Társulása; Tamási Városkörnyéki Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; Zöldvölgy Területfejlesztési és Kistérségi Társulás; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Koppányvölgye Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Zengőalja Kistérségi Területfejlesztési Társulás; Drávamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Marcali és Környéke Területfejlesztési Önkormányzati Társulás;
II/3. Ökoturizmus fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Kisvejke Községi Önkormányzat; Tamási Városkörnyéki Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; „Mecsekalja Szentlőrinctől Orfűig" Kistérség; Önkormányzatok Egerági Társulása; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Zöldvölgy Területfejlesztési és Kistérségi Társulás; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Koppányvölgye Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Drávamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Csurgó és Térsége Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Marcali és Környéke Területfejlesztési Önkormányzati Társulás;
II/4. A borturizmus fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Kisvejke Községi Önkormányzat; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Zselica Szövetség; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Zengőalja Kistérségi Területfejlesztési Társulás; Csurgó és Térsége Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Völgységi Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása;

A táblázat a következő oldalon folytatódik!

Fejlesztési programirány	Kistérségek
II/5. A víziturizmus fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Tamási Városkörnyéki Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; „Mecsekalja Szentlőrinctől Orfűig" Kistérség; Önkormányzatok Egerági Társulása; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Baranyai Hegyhát Területfejlesztési Társulása; Rinyamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Igal és Környéke Kistérségi Területfejlesztési Egyesület; Zöldvölgy Területfejlesztési és Kistérségi Társulás; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Zengőalja Kistérségi Területfejlesztési Társulás; Drávamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Csurgó és Térsége Területfejlesztési Önkormányzati Társulás;
II/6. A kerékpáros turizmus fejlesztése	Önkormányzatok Egerági Társulása; Baranyai Hegyhát Területfejlesztési Társulása; Dombóvár Város és Városkörnyéki Önkörmányzatok Területfejlesztési Társulása; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Zengőalja Kistérségi Területfejlesztési Társulás; Völgységi Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása;
II/7. Imázstermékek fejlesztése	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Igal és Környéke Kistérségi Területfejlesztési Egyesület; Dombóvár Város és Városkörnyéki Önkörmányzatok Területfejlesztési Társulása; Koppányvölgye Területfejlesztési Önkormányzati Társulás;
III/1. Kulturális körutazások a régióban	Paks–Dunaföldvári Önkormányzatok Területfejlesztési Társulás; Kisvejke Községi Önkormányzat; Szigetvári Térség és a Dél-Zselic Területfejlesztési Társulása; Önkormányzatok Egerági Társulása; Mohács Térségi Területfejlesztési Társulás; Rinyamenti Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Igal és Környéke Kistérségi Területfejlesztési Egyesület; Dombóvár Város és Városkörnyéki Önkörmányzatok Területfejlesztési Társulása; Tamási Városkörnyéki Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; Siklósvidék Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Koppányvölgye Területfejlesztési Önkormányzati Társulás; Zengőalja Kistérségi Területfejlesztési Társulás; Völgységi Önkormányzatok Területfejlesztési Társulása; „Otthonunk Diósberény" Közalapítvány; Ormánsági Területfejlesztési Önkormányzati Társulás

Szerk.: Aubert–Szabó–Csapó–Berki, 2002.

Irodalom

Aubert A.–Miszler M.–Szabó G. 2000: A regionális területfejlesztés és a turizmustervezés összefüggései a Dél-Dunántúlon. *Turizmus Bulletin*, 1.

A Dél-Dunántúli Idegenforgalmi Bizottság javaslata a Dél-dunántúli Regionális Operatív Programhoz (Összefoglaló). DRIB, Pécs, 2002. október. 2. 8. p. (Aubert A.–Szabó G.)

Berki M.–Csapó J. 2003: Turisztikai vezérprojektek a regionális programozás folyamatában a Dél-Dunántúlon. In *Európai kihívások*, 2. Szeged, Szegedi Tudományegyetem–SZÉF, 2003. 437–442. pp.

Faragó L. 1998: Programozás a területfejlesztésben. *Falu – Város – Régió*, 3–4. 3–4. pp.

Jávor K.–Sain M. 2001: Az FVM támogatásával készített kistérségi agrárstruktúra- és vidékfejlesztési operatív programok előzetes feldolgozásának fontosabb eredményei. VÁTI Kht. Országos Vidékfejlesztési Iroda. *Falu – Város – Régió*, 6. 25–30. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

SCHENGEN ÁRNYÉKÁBAN: A HATÁRON ÁTNYÚLÓ KAPCSOLATOK SZEREPE A PERIFÉRIKUS HELYZETŰ RURÁLIS TERÜLETEK FELZÁRKÓZTATÁSÁBAN MAGYARORSZÁG KELETI ÁLLAMHATÁRAI MENTÉN*

Baranyi Béla

A határ menti perifériahelyzet néhány sajátossága Kelet-Magyarországon

A jelenben zajló európai integrációs folyamatokra is tekintettel, az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritualizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédai számára alapvető nemzeti érdek, különösen ami a magyar–ukrán és a magyar–román államhatárok által szabdalt, máig ható történeti, területi, gazdasági-társadalmi, etnikai problémákkal terhelt határtérségeket illeti a határok mindkét oldalán. A keleti határ menti területek annak a döntően *hátrányos,* esetenként *halmozottan hátrányos helyzetű* nagyrégiónak a sajátosságait tükrözik, amelyet határolnak, de a perifériajelleg létrejöttében az Alföld gazdasági problémáin túl fontos szerephez jut a *határmentiség* is. A kelet-magyarországi politikai államhatárok mentén, voltaképpen *perifériák találkoznak perifériákkal.* Így váltak *kettős perifériává,* egyenesen a *„periféria perifériájává"* – miután Trianont követően egyrészt határszélre kerültek, másrészt elveszítették korábbi természetes vonzáscentrumukat – a kelet-szlovák, az ukrán és jórészt a román határ menti térségek (*Tóth,* 1988; *Kovács,* 1993; *Ruttkay,* 1995; *Rechnitzer,* 1999; *Hardi,* 2000).

A rendszerváltást követően felerősödött viszonylagos *gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat* igazi vesztesei az Alföldön is a rurális térségek, mindenekelőtt azok a keleti országhatár mentén fekvő elzárt és elmaradott falusi agrárterületek lettek, amelyek döntően a Trianonban Magyarországnak hagyott megyecsonkokból képződtek (Bereg, Szatmár, Bihar, Arad, Csongrád, Csanád stb.). Az utóbbit bizonyították az Északkelet-Alföld (Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) 119 települését magában foglaló, *magyar–ukrán és*

* A tanulmány az OTKA T. 031943. számú kutatási program keretében készült.

magyar–román határ menti sávjára vonatkozó, többek között kérdőíves felmérést is magukban foglaló, 1999-ben elvégzett, majd 2002-ben megismételt komplex vizsgálatok is (*Baranyi–Balcsók–Dancs–Mező,* 1999; *Baranyi,* 2001, 2003). Ezt a 10–20 km széles sávot a *megyeközpontok gyenge vonzása*, a *fejletlen infrastrukturális állapotok*, a *rossz elérhetőség*, a nagy volumenű *munkanélküliség*, a *roma népesség magas aránya* és a *kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízveszély) jellemzik.* Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (*Enyedi,* 1996).

A *gazdasági rendszerváltás* azért nem javított a kialakult helyzeten, mert a gazdaság átalakulása újfent egy elmélyült területi válság körülményei között ment végbe. A gazdasági szerkezet elavult, igen magas az életképtelen mezőgazdasági családi gazdaságok száma. A *„területi aránytalanságok"* az elmúlt évtizedben nemhogy csökkentek volna, hanem éppen növekedtek. Az Alföld gazdasági életében meghatározó szerepet játszó mezőgazdaságra és élelmiszeriparra a csökkenő termelés és foglalkoztatottság, egyszersmind bizonytalan jövőkép a jellemző. Halmozottan hátrányos társadalmi-gazdasági helyzete révén máris egy elmaradott, a fejlettebb régióktól távolodó „másik Magyarország" körvonalai kezdenek kirajzolódni az Alföld peremterületein, főleg a régió keleti-északkeleti szögletében.

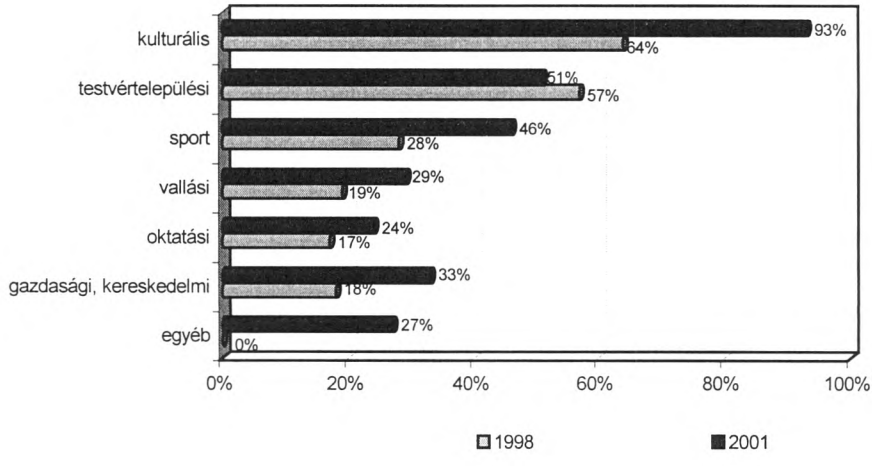
A „periféria perifériájára" szorult határ menti térségek nem vonzzák sem a külföldi, sem a belföldi befektetőket. A részben *történeti* (pl. megkésett fejlődés, Trianon), részben a *szegényes természet-, gazdaság- és településföldrajzi adottságok*, részben pedig a korábbi *kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők* és hatások következményei, a *piactól való távolság*, a mezőgazdasági alapanyag termelésre alapozott *egyoldalú gazdaságszerkezet*, *a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége*, *az infrastrukturális elmaradottság*, a *jelentékeny ipari termelőkapacitás hiánya*, a ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló *határ menti fekvés*, a *városhiányos jelleg*, a *krónikus tőkehiány*, az *akut foglalkoztatási válság* egyaránt a marginális fekvésű és helyzetű térségek és településeik fejlesztését sürgetik. Annál inkább, mert a határ menti falvak *népességét* – főleg az aprófalvas elzárt településeken – már régóta *természetes fogyás jellemzi*, amelyhez az utóbbi években már *vándorlási veszteség* is társul. A határszéli települések egyelőre nem képesek kihasználni földrajzi fekvésükből adódó helyzetüket sem. Tőkeerős külföldi és belföldi befektető és vállalkozó hiányában virágzik a megélhetési kereskedelem. Ezek a döntően falusi agrártérségek a jövőben nagyon nehezen – s csak jelentős külső segítséggel – lesznek képesek kikeveredni a régóta tartó elszegényedési folyamatból.

A rendszerváltás utáni évek reménykeltő megnyilvánulásai ellenére a magyar–román és a magyar–ukrán államhatárok két oldalán húzódó területek ma is

elsősorban a kapcsolatépítés szükségességének a felismeréséig, semmint a tényleges együttműködés kellő elmélyítéséig jutottak el. Ez a körülmény a határon átnyúló együttműködés mennyiségében, jellegében és tartalmi mélységében is megmutatkozik. Történt ugyan némi elmozdulás a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlődése irányába is, de a határon átívelő kapcsolatokban ma még *alacsony a gazdasági együttműködések* aránya, azokban továbbra is a különféle kulturális, testvértelepülési, sport- és egyéb formális kapcsolatok dominálnak. A periferikus határ menti területek még kevésbé kerültek kapcsolatba a nemzetközi gazdasággal *(1. ábra).*

1. ábra

A határon átnyúló kapcsolatok jellege az Északkelet-Alföld határ menti településein az említési gyakoriság szerint 1998-ban és 2001-ben

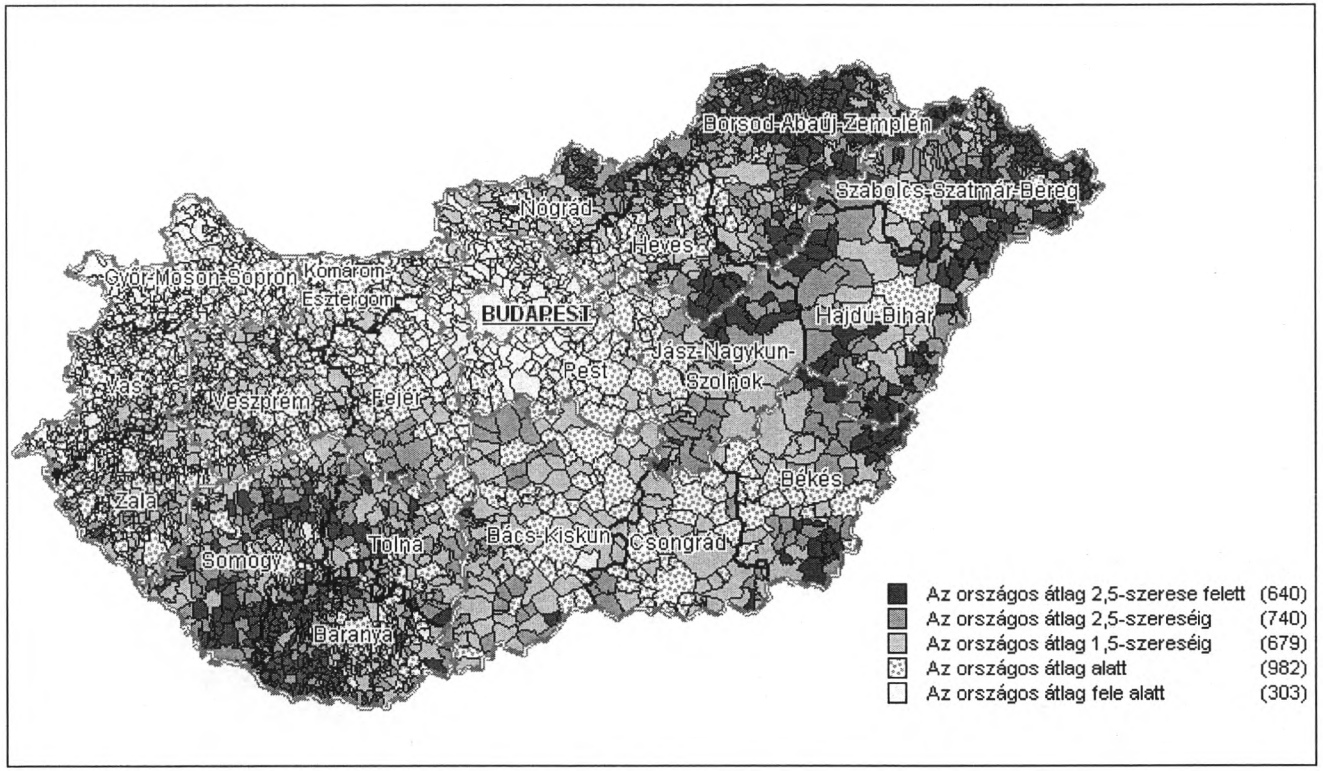
Forrás: Kérdőíves vizsgálat, 1999, 2002.

Az országhatár menti területek halmozottan hátrányos helyzetét különösen jól érzékelteti az *akut munkanélküliségi válság*, miután a belső és külső perifériák sorában a határ menti területek – köztük a keleti határszélek – küzdenek a legsúlyosabb foglalkoztatási gondokkal *(2. ábra).*

Összességében minden empirikus vizsgálat és tapasztalati tény arra utal, hogy a megfelelő módon átjárható határok és a hatékony kooperációk létrejöttéhez nemcsak a lokális, határ menti vagy annál valamelyest nagyobb léptékű regionális kapcsolatépítésre, hanem általában az érintett országok jó együttműködésére is szükség van, főként, hogy gyakorta vet fel problémát Trianonban a

2. ábra

A relatív munkanélküliségi mutató alakulása településenként (2001. december 20.)

Forrás: Saját szerkesztés a Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján.

szomszédos országokhoz csatolt területek nagy létszámú magyar kisebbségének megléte. A közelgő „schengeni határvonás" pedig – mindenekelőtt a várható vízumkényszer – tovább nehezítheti a Magyarország keleti határain kívül élő magyarság kapcsolattartását az anyaországgal, nem kevésbé az interetnikus kapcsolatok építését.

Fenntartható fejlődés határ menti helyzetben

A *fenntartható fejlődés* sokak által és sokféle értelemben használt kifejezés. Ám minden meghatározás különös hangsúllyal emeli ki a (helyi) erőforrásokkal való takarékos, az utókorra is gondoló gazdálkodás jelentőségét, míg az újabb megközelítések az ökológiai vonatkozások mellett a fenntartható fejlődést illetően a szélesebb gazdasági-társadalmi és kulturális összefüggésekre helyezik a hangsúlyt inkább. A fenntartható fejlődés kérdése különösen aktuális a súlyos gazdasági és szociális gondokkal terhelt Magyarország válságba jutott régióiban, köztük a keleti államhatárok mentén, ahol szintén meg kellene találni a környezeti értékek védelme és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kompromisszumot, összhangot (árvizek, ismétlődő aszályok, ciánszennyezés stb.). Ennek legfőbb akadálya az, hogy azt Alföld belső és külső perifériáin olyan súlyos társadalmi és gazdasági (elsősorban strukturális) problémák halmozódtak fel, amelyeknek megoldására csak hosszú, költséges és fájdalmas út kínálkozik. A mezőgazdaságból élő, napi túlélésre koncentráló elszegényedett emberek amúgy is gyakran kénytelenek rövid távú gazdasági haszonra törekedni a hosszú távú fenntarthatóság rovására (*Enyedi,* 1994). Igen fontos feladat tehát feltárni, hogy az alföldi rurális gazdaság- és társadalomszerkezetben – a fenntartható fejlesztés kívánt elérése szempontjából – melyek az egészséges, esetleg megújítható részletek.

A kelet-magyarországi határ menti falvak életében is mindenekelőtt a mezőgazdasági ágazat átalakulásának sikerétől függ az eltartóképesség erősödése, amelynek eredményeként tovább csökkenhet a gazdaságtalan és igen magas élőmunka-igény, s javulhatnak az életkörülmények. Ám, amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: kiterjedt alföldi térségek, különösképp pedig a *határ menti peremterületek*, az ún. *külső perifériák* jelenleg is az ország leghátrányosabb helyzetű tájegységei-régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „kisvállalkozóvá előlépett", voltaképp kényszervállalkozóvá „süllyedt" paraszti népesség jórésze még szorultabb helyzetbe került, mint a hatvanas és hetvenes években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává". Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a kis földterülettel rendelkező me-

zőgazdasági vállalkozó eleve vesztett helyzetben van. Ott, ahol pedig a kilátástalanság égeti az emberek lelkét nehezen várható, hogy a fenntartható fejlődésért tesznek is valamit (*Baranyi–Süli-Zakar,* 1997).

A vázolt helyzetből *kitörési lehetőségeket* ígér – még ha nemegyszer újabb nehézségeket is támaszthat a mezőgazdaságban – *Magyarország uniós csatlakozása*, amely összességében hathatósan enyhítheti a meglévő területi egyenlőtlenségeket, a rurális térségeket, köztük az alföldi határ menti területeket sújtó mezőgazdasági válságfolyamatokat. Ám a kelet-magyarországi határ menti peremterületek példája az EU-csatlakozás küszöbén is arra int, hogy még hosszú ideig a *fenntartható fejlődés és a hanyatlás kombinációja* fog érvényesülni az Alföld számos területén, bár a válság egyre kisebb léptékű lesz, kistérségi szintű marad, s a mezőgazdasági termelés hagyományos és modern elemeinek az ötvözése, a természet- és környezetvédelem, a falusi- és ökoturizmus révén is a fenntartható fejlődés sikeresen megvalósulhat. Ma még nyitott kérdés azonban, hogy mekkora részt foglalnak el a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek (*Baranyi–Süli-Zakar,* 1996).

A határ menti területekre vonatkozó mindenfajta fejlesztési elképzelés és célkitűzés első számú követelménye a tágabb környezet felzárkóztatása az ország fejlettebb térségeihez. Ezzel összhangban az alábbi *fő fejlesztési prioritások* határozhatók meg: a *gazdaság versenyképességének javítása*; a *kelet-nyugati közvetítő (híd) szerepének erősítése* és *kiaknázása*, a *vállalkozói övezetek ún. kapufunkciójának a fejlesztése* (Záhony, Berettyóújfalu-Biharkeresztes, Békés, Makó); a meglévő *tudásbázis piacgazdaság-orientált minőségi fejlesztése*; *munkahelyteremtő beruházások*; a *környezettudatos vidékfejlesztés megvalósítása*; a *minőségi élet feltételeinek a biztosítása* a térség lakossága számára.

A térség legsúlyosabb társadalmi-gazdasági gondja a már-már kezelhetetlen *foglalkoztatási válság*, a hosszan tartó krónikus munkanélküliség. Miután a határrégiókat hagyományosan a mezőgazdasági termelés dominanciája jellemzi, s miután a tulajdonosi és termelési szerkezet „átalakulása" nyomán éppen az agrárágazat miatt kerültek különösen nehéz helyzetbe a határ mente települései, a megoldás is jelentős részben ennek az ágazatnak a fejlődésében keresendő. Az önkormányzati *foglalkoztatáspolitika komoly tartalékaként a mezőgazdaság szerepe jelentős lehet* a nem kellően iskolázott, immobil munkaerő, valamint a nagyszámú cigányság egy részének munkához juttatásában is. Jóllehet az Alföld erősen rurális határ menti területein a foglalkoztatási gondok enyhítésében a *mezőgazdaság* viszonylagosan alacsony tőkebefektetési igényével *az egyik kitörési pont* lehet, az ágazat önmagában mégsem képes a helyi, térségi gazdaság dinamizáló erejévé válni. Az innen kiinduló minden kezdeményezés akkor lehet csak igazán hatékony, ha a térségi ipar és szolgáltató szektor képes lesz jelenlegi elégtelen szerepén javítani.

Az általános gazdasági recesszió, a krónikus tőke-, valamint az ehhez társuló információ-, tudás-, piac- és eszközhiány miatt a hatékonyabb cselekvés előfeltétele a térségi, kistérségi önkormányzatok közötti együttműködés, amelynek lehetséges formája nemcsak a térségi vállalkozók és az önkormányzatok közötti kapcsolatok bővítése, hanem az aktív térség marketing kiépítése, s nem utolsó sorban az államhatárokon átnyúló, mindenekelőtt a határok két oldala mentén fekvő területek és települések közötti minden oldalú kapcsolatok és az interregionális együttműködés fejlesztése, akár ún. *nagyrégiós (Kárpátok Eurorégió, DKMT)*, akár *kisrégiós (Interregio, Hajdú-Bihar–Bihor és Bihar-Bihor Eurorégió)* euroregionális szervezetek, vagy éppen intézményesült *kistérség-kistérség, kistérség-város, város-város* kapcsolatokban (*Baranyi,* 2002, 2003).

A jövő esélyei

Az *Alföld határrégiói*, a magyar-ukrán, s részben a magyar-román határ mente társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból *Magyarország talán legelmaradottabb határtérségei*. A térség tradicionálisan elmaradott. Az elmaradottság a rendszerváltást követően tovább erősödött, ennek ellenére a határ menti falvak és rurális területek kilátásai végső soron biztatóak, mert a közelgő EU-s csatlakozás miatt felértékelődőben van az ország keleti határainak a szerepe is. Ezt figyelembe véve azonban a határ menti településeknek mind gazdasági, mind társadalmi értelemben mindenekelőtt saját maguknak, a belső erőforrások, illetőleg a határmentiségből származó előnyök lehető legjobb kiaknázásával, nem utolsó sorban pedig az államhatárokon átnyúló sokoldalú regionális és településközi kapcsolatok és együttműködés révén kell a felzárkózásukhoz, fejlődésük felgyorsításához és elszigeteltségük felszámolásához vezető kiutat megtalálniuk. Ám *az önerőből történő kiútkeresés sikere, a „periféria perifériája" helyzetből való kilábalás esélye külső segítség (állami vagy más tőkebevonás) nélkül ma még hosszú távon is fölöttébb kétségesnek tűnik.* Hathatós támogatás, valamint eredményes terület- és vidékfejlesztés hiányában pedig a területi egyenlőtlenség, a *halmozottan hátrányos helyzet állandósulhat*, s a határ mente települései nem lesznek képesek gyorsan és hatékonyan kimozdulni a jelenlegi állapotból, s határ menti kistérségek *„elszakadása", elnéptelenedése tovább folytatódhat.* Ilyen körülmények között különösen fontos tehát számba venni a határ menti peremterületek gazdasági-társadalmi felzárkóztatásának a lehetőségeit, felkészülve az EU-integrációs folyamat új kihívásaira, különösen a schengeni „határvonással" együtt járó helyzet kezelésére, hiszen az EU-csatlakozás után az Alföld, benne a határ menti falusi települések tranzitszerepe várhatóan amúgy is megnő.

Irodalom

Baranyi B. 2001: A „periféria perifériáján" – egy kérdőíves vizsgálat eredményei és tanulságai az Északkelet-Alföld határmenti területein. In Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 55–86. pp.

Baranyi B. 2003: A határmentiség dimenziói Magyarország keleti államhatárai mentén. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen, kézirat, 320 p.

Baranyi, B. 2002: *Before Schengen – Ready for Schengen.* Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary. Discussion Papers, 38. Pécs, Centre for Regional Studies.

Baranyi, B. 2003: Euroregional organisations and formations on the eastern borders of Hungary. – *European Spatial Research and Policy.* 2003. 1. 85–94. pp.

Baranyi B. – Süli-Zakar I. 1997: A családi vállalkozások szerepe az átalakuló mezőgazdaságban. In Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 299–306. pp.

Baranyi, B.–Balcsók, I.–Dancs, L.–Mező, B. 1999: Borderland Situation and Peripherality in the Nord-Eastern Part of the Great Hungarian Plain. Discussion Papers, 31. Pécs, Centre for Regional Studies.

Enyedi Gy. 1994: Fenntartható fejlődés – mit kell fenntartani? *Magyar Tudomány,* 10. 1151–1160. pp.

Enyedi Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Budapest, Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).

Hardi T. 2000: Államhatárok és regionális együttműködések. In Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 595–615. pp.

Kovács, T. 1993: Borderland Situations It Is Seen by a Sociologist. Discussion Papers, 18. Pécs, Centre for Regional Studies.

Rechnitzer J. 1999: Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. In Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határok és régiók.* Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged 1999. november 29–30. Szeged, SZTE TTK Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék. 7–23. pp.

Süli-Zakar I.–Baranyi B. 1996: A mezőgazdaság jövője, avagy a fenntartható fejlődés esélyei az Alföldön. *Tér és Társadalom,* 4. 125–137. pp.

Ruttkay É. 1995: Határok, határmentiség, regionális politika. *Comitatus,* 12. 23–35. pp.

Tóth J. 1988: *Urbanizáció az Alföldön.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A VIDÉKFEJLESZTÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE HATÁR MENTI TERÜLETEIN*

Koncz Gábor – Szabó Gyula

Magyarország határ menti térségei gyakran periférikus területeken fekszenek, egy-két közvetlenül a határ mellett fekvő jelentősebb város vonzáskörzetétől eltekintve (pl. Szeged) az Európai Bizottság által meghatározott ritkán lakott területek közé sorolhatók. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hat határ menti statisztikai kistérségéből négy jóval 100 fő/km² alatti népsűrűségű. A Vidéki Térségek Európai Kartája ajánlása alapján a gazdasági, ökológiai, társadalmi és kulturális funkciók területén kialakított kritériumoknak szintén megfelel a terület, ahol a mezőgazdaság továbbra is igen fontos és meghatározó gazdasági ágazat maradt, ugyanakkor megmaradt a biológiai sokszínűség és a vidéki életformához kapcsolódó évszázados közösségi és kulturális értékek.

A városhiányos Beregi- és Szatmári-síkság alföldi viszonyok közt unikális település-földrajzi viszonyokkal rendelkezik, az alapvetően kis- és aprófalvas térségekben a települések méretéből és fekvéséből adódó infrastrukturális hátrányok az élet számos területén éreztetik hatásukat. A trianoni békekötés tragikus következményeként a megye településeinek jelentős része határ menti peremterületté vált. A hagyományosan elmaradottnak számító térségek lemaradása, a gazdasági-társadalmi fejlettségben mutatkozó távolság a rendszerváltást követően tovább nőtt. A gazdaságföldrajzi elemzésekben a Tiszántúl jelentős részét, így a megye határsávját is a „periféria perifériájaként" írják le. A fejlődésbeli különbségek azonban igen szembetűnők a megyén belül is. A centrumváros, Nyíregyháza és a megye központi területeinek, valamint nagyobb városainak relatív fejlettsége mellett a megye perifériális területein többszörösen hátrányos helyzetű, elmaradott térségeket és települések találunk, elsősorban a határmelléken (*Baranyi,* 1999).

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét demográfiai szempontból évtizedekig a magas természetes népszaporulat és a magas elvándorlás jellemezte, az ország egyik népességkibocsátó régiójaként tartották számon ezt a területet. Mára azonban a helyzet a természetes szaporulat tekintetében is negatív irányba vál-

* A tanulmány az OTKA T. 031943. számú kutatási programhoz is kapcsolódik.

tozott, ennek ellenére a területen kiemelt szerep jut a vidékfejlesztés egyik fő prioritásának, amely a vidék fiatal és képzett népességének helyben tartását fogalmazza meg célként. Ezt elsősorban a vidéki népesség életminőségének javítását, a vidék gazdasági teljesítményének növelését megcélzó fejlesztési elképzelések alapozhatják meg, megakadályozva ezzel azt, hogy a terület társadalmában további eróziós folyamatok menjenek végbe.

A vidékfejlesztés és a határkutatások lehetséges kapcsolódási pontjai

A határok elválasztó és egyben összekötő jellegének felismerése nem új keletű megállapítás a regionális tudományokat művelők körében. Hiszen miközben elválaszt kultúrákat, nemzeteket, gazdasági és területi egységeket, új lehetőségeket is nyit az érintettek számára, összefogásra, és új erőforrások aktivizálására ösztönözheti a határ mentén élőket. E tanulmány témáját különösképpen aktuálissá teszi, hogy vizsgálati területe, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyének az államhatárok mentén fekvő települései 2004 májusától egyben az Európai Unió keleti határává is válnak, új kihívásokat támasztva a határon átnyúló kapcsolatokban résztvevők számára, a szomszédos országok csatlakozásának, illetve a csatlakozás időpontjának bizonytalansága miatt. A határsávot ez a tény olyan további sajátosságokkal ruházza fel, amelyek feltétlenül indokolttá teszik, hogy a vidékfejlesztés általános szempontjai mellett jellegzetesen a határ menti területekre kialakított szempontokat is figyelembe vegyünk, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül a vidékfejlesztési stratégiák fejlesztési koncepciójának és programjainak kidolgozásakor sem.

A társtelepülési kapcsolatokon túl a határ menti magyar kistérségek és a határ túloldalán lévő településcsoportok között is egyre több példát találunk az együttműködésre, főként a magyar–román határ mentén. Ezek azonban többnyire egyedi projektek formájában valósulnak meg, a közös érdekek és a pályázati lehetőségek a folyamatos és intenzívebb kapcsolattartást tehetik indokolttá. A határ menti fekvés a lehetőségek ellenére jelenleg inkább hátrányokat jelent az itt élők számára, ugyanakkor a jövőben a már meglévő kulturális kapcsolatok mellett a határ menti együttműködéseknek számos lehetősége kínálkozik a vidékfejlesztés területén is, elsősorban a határ két oldalán fekvő térségek hasonló természetei adottságai és kulturális hagyományai miatt. Így a gazdasági kapcsolatok építésén és a közös infrastruktúrafejlesztéseken túl egyre jelentősebb helyet foglalhatnak el az agrárgazdasági, valamint a környezet- és természetvédelmi együttműködések és az országos kapcsolatok egyik fókuszpontjában álló vízgazdálkodás. A közös kulturális táji értékek pedig a falusi turizmus fejlesztésében kívánnak intenzívebb együttműködést (*Dancs,* 2001).

Gazdaságfejlesztés

A vidéki térségek életképességének egyik legfontosabb tényezőjét jelenti a gazdasági alapok megléte. Az Alföld északkeleti része földrajzi fekvésénél fogva elsősorban kereskedelmi csomópontként bír már évtizedek óta nagy jelentőséggel, hiszen természetes kaput jelent a keleti piacok felé. Amennyiben a megye határ menti városai jól használják ki, lehetőség nyílik a vonzáskörzetükhöz tartozó döntően aprófalvak gazdaságának dinamizálására is.

A lehetséges előnyök körét azonban ennél jóval tágabban is meghúzhatjuk. Feltétlenül a komparatív előnyök közé sorolhatjuk a tranzakciós költségek alacsony voltát. A szállítási, raktározási, logisztikai költségek ezeken a területeken értelemszerűen alacsonyabbak, mintha mindkét (esetleg több) országban létre kellene hozni az ehhez szükséges infrastruktúrát. Hasonlóképpen jelentős előnyt jelenthet az erőforrások közös kihasználása, legfőképpen a természeti erőforrásoké. Az energiák egyesítése a harmadik említésre méltó lehetőség a határtérségek előtt, amely az integrált vidékfejlesztés megteremtésének is előfeltétele kell, hogy legyen a térségben.

A komparatív előnyök közé tartozhat még a munkamegosztás egy sajátos formájának kialakulása. A költségek alacsonyan tartásának esélyét, és a gyorsabb elérhetőséget kihasználva várható, hogy termelők és szolgáltatók települnek a térségbe, munkahelyet teremtve az egyébként a kedvezőtlen helyzetben lévő megye átlagát is akár több, mint kétszeresen meghaladó munkanélküliségi értékekkel jellemezhető térségben, súlyos terheket róva a térség társadalmára (*Balcsók,* 1999).

A térségben megtelepedő külföldi beruházók számára hasznos lehet, hogy gyorsabban szerezhetnek ismereteket a szomszédos ország gazdálkodásáról, innen kiindulva haladhatnak az adott ország belső területei felé, azonban az érintett térségek jövőbeli kilátásait kedvezőtlenül érintheti, hogy továbbra sem keltik fel kellő mértékben a külföldi és a belföldi befektetők érdeklődését. Ennek egyrészt okául szolgáltak a 20. század kedvezőtlen politikai változásai, a trianoni határmegvonás és annak következményei: a terület falusi települései el lettek választva egykori organikus vonzáskörzet-központjuktól, a revíziós politika miatt sokáig nem került sor új struktúra kialakítására, így a fejlesztéseket megkésve és a már akkor sem csúcstechnológiának számító termelői egységek létrehozásával végezték el. Másrészt ebbe az irányba hatottak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határsávjának egyes területein igen kedvezőtlennek mondható természet-, gazdaság-, település- és társadalom-földrajzi adottságok, amelyek miatt a terület már korábban sem tartozott a Kárpát-medence fejlett területei közé. A térség elérhetőségi viszonyai a határátkelőkhöz kapcsolódó fejlesztések ellenére a mai napig az országban a legkedvezőtlenebbek közé tartozik (*Koncz,* 2003).

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye vidéki térségeinek fejlődése tizenhárom évvel a rendszerváltás után az infrastruktúrahálózatok (minden faluban van gázszolgáltatás) még nem büszkélkedhet igazán jelentős eredményekkel. A problémák megoldására egy olyan vidékpolitika alkalmazása lenne célravezető, amely elsősorban a legrászorultabbakat segíti. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy szinte a térség egésze jó adottságokkal rendelkezik a falusi turizmus fejlesztéséhez, s a „nagyvárosoktól" való jelentős távolság ellenére a Tiszabecstől Tiszaadonyig terjedő Tisza menti sávban elhelyezkedő települések jelentős számú vendéget fogadnak a magánszállásadásban, ugyanakkor a többi településen gyakorlatilag egyáltalán nem valósultak meg ilyen irányú fejlesztések. A következőkben a falusi szolgáltatási rendszer fejlesztését kell megcélozni, amely a helyiek és a pihenni érkezők közös érdeke (*Kovács,* 2003).

A korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, a piactól való távolság, a mezőgazdasági alapanyag-termelésre alapozott egyoldalú gazdaságszerkezet, a gazdaság alacsony jövedelemtermelő képessége, az infrastrukturális elmaradottság, a jelentékeny ipari termelőkapacitás hiánya, a ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés, a városhiányos jelleg, a krónikus tőkehiány, az akut foglalkoztatási válság egyaránt a marginális fekvésű és helyzetű térségek és településeik fejlesztését sürgetik.

A vidéki térségek gazdasági életében meghatározó jelentőséggel bíró mezőgazdasági foglalkoztatottság rendszerváltás óta tartó folyamatos arányvesztésének köszönhetően mára a határ menti kistérségek esetében is csak a Csengeri kistérség esetében haladta meg kevéssel a 10%-os arányt, a további kistérségek esetében 5–8% között mozog, míg a záhonyi átrakóövezetet magában foglaló Kisvárdai kistérségben mindössze 3,3% volt 2001-ben. A statisztikai adatok tehát rámutatnak a mezőgazdaság átlagon felüli súlyára, azonban az egyre nagyobb számban felszabaduló munkaerő megköveteli új gazdasági ágak megjelenését, alternatív munkalehetőségek teremtését.

A határok szerepének megítélése a vidékfejlesztés témakörével foglalkozó kutatók körében az utóbbi időben érezhetően megváltozott. A következőkben elsősorban a határmentiségnek a gazdasági fejlődésre kifejtett hatásait vizsgáljuk meg. Mint az ország bármely más térsége számára, a gazdasági felemelkedést elsősorban az európai gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás, a beruházásoknak a térségbe vonzása, illetve a mezőgazdasági termelés rentábilissá tétele, és a fentebb leírtaknak megfelelően ezekben a térségekben a határ és a határ menti együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázása jelenti.

Az 1990-es évektől kezdve a kereskedelem liberalizációjának hatásait vizsgáló elméletekhez kapcsolódva a megszűnő illetve átalakuló határok gazdasági szerepe is a figyelem középpontjába került. A következőkben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy az ún. „aszimmetrikus" határok elmélete mennyiben alkalmaz-

ható hazánk keleti államhatárai mentén, elsősorban természetesen annak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei szakaszán. Az aszimmetria sokféleképpen értelmezhető, például a munkaerő szabad áramlása szempontjából. Ha az egyik ország irányából ez az áramlás sokkal kevésbé engedélyezett, mint fordítva, az komoly egyenlőtlenséget mutat a határ két oldala között. Jó példa erre az Egyesült Államok és Mexikó között húzódó határ, amit a szakirodalomban az aszimmetrikus határok egyik klasszikus példájaként emlegetnek. Európában ez a fajta különbség kevésbé volt jelentős, hiszen a kontinens két felét elválasztó határok évtizedekig mindkét oldal számára megnehezítették az átjárást a másik tábor irányába, és a táborokon belül sem volt jellemző a szabad mozgás egyoldalú korlátozása. Van azonban számos más tényező kontinensünkön is, ami egyrészt egyenlőtlenségeket okoz, másrészt egyenlőtlenségeket jelez a határ két oldalának gazdasági, társadalmi és kulturális állapotában. A műszaki jellegű különbségektől elindulva és a kulturális, történelmi eltéréseken át eljutnak a földrajzi, sőt biológiai különbségekig (*Alanen–Eskelinen,* 2000).

Rövid tanulmányunkban csupán egyetlen tényezőt szeretnénk kiemelni, az egy főre eső GDP értéke az a mutató, ami – legalábbis elméletben – könnyen hozzáférhető, ugyanakkor összehasonlítható valamennyi ország esetében. Itt rögtön meg kell említenünk, hogy a statisztikai adatok tekintetében Ukrajna esetében számos nehézséggel kell szembenéznie a kutatóknak, az adatok az EUROSTAT rendszerével nem minden esetben kompatibilisek, ráadásul nehezen beszerezetők. Nem lelhetők fel ezen kívül külön az ukrán határvidékre vonatkozó adatok, ezért a következő táblázatban az egy főre eső GDP értékeit a két ország egészére adtuk meg *(1. táblázat).*

1. táblázat

GDP-értékek Magyarországon és Ukrajnában

	1996	1997	1998	1999	2000
GDP/fő nominális árfolyamon (US. dollár)					
Magyarország	4433	4504	4 651	4 769	4 552
Ukrajna	872	989	833	633	642
GDP/fő vásárlóerő-paritáson (US. dollár)					
Magyarország	9420	9890	10 390	11 070	12 030
Ukrajna	3580	3290	3 240	3 320	3 640
GDP/fő a 15 tagú EU átlagban					
Magyarország	46	48	49	50	50
Ukrajna	19,27	16,86	16,43	15,51	16,11

Forrás: International Center for Economic Growth.

Az adatok elemzésekor figyelembe kell vennünk, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Magyarországon belül a leginkább hátrányosabb helyzetben lévő területek közé tartozik, és az egy főre jutó GDP jóval alatta van az országos átlagnak (2001-ben pl. az országos átlagnak alig 56%-a volt). Ugyanakkor Kárpátalja, mint az egykori Szovjetunió nyugati határa évtizedeken keresztül kimaradt az ipari beruházásokból, és a mai napig elsősorban mezőgazdasági területnek tekinthető, ennek megfelelően az egy főre jutó GDP messze elmarad az ország keleti részének hasonló adataitól. Természetesen mindennek tudatában is csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket a fenti adatokból. Románia esetében annyival kedvezőbb a helyzet, hogy itt régiókra bontott GDP adatokat is találhatunk, ennek megfelelően a romániai Északnyugati régió adatait a magyarországi Észak-alföldi régió adataival hasonlíthatjuk össze a 2000-es adatokat *(2. táblázat)*.

2. táblázat

GDP-értékek Magyarország és Románia érintett régiójában

Régiók	GDP/fő (vásárlóerő-paritáson)	GDP/fő a 15 tagú EU-átlagban (%)
Észak-alföldi régió (Magyarország)	7123	32
Északnyugati régió (Románia)	4894	22

Forrás: EUROSTAT

Fontos megjegyezni, hogy az egy főre jutó GDP csak durva közelítéssel képes megadni az életszínvonalbeli különbségeket a határ két oldalán. A vásárlóerő-paritáson számolt adatok sem pontosak, ám az összehasonlítás elvégzéséhez megfelelőek. A finn–orosz határ két oldalán az egy főre eső GDP-ben 3,7–4,9-szeres különbséget találtak, ami közel áll az ukrán–magyar viszonylatban megfigyelhető 3,3-szeres szorzóval. Románia esetében viszont ez az érték csak 1,45, ami nem éri el azt a szintet, hogy valódi aszimmetriáról beszélhessünk. A magyar–ukrán határszakasz, bármennyire rövid is, sok szempontból hasonlóságot mutat a finn–orosz határrégióval, és ez a hasonlóság idővel még növekedhet is, attól függően, hogy a két ország milyen fejlődési pályát fut be a jövőben.

Le kell szögeznünk, hogy az aszimmetria fogalmát ebben az esetben kizárólag gazdasági értelemben használjuk. A Kárpát-medencében kulturális ellentétekről nem lehet szó, a közös történelmi múlt és a magyar kisebbség jelenléte szoros köteléket jelent a két oldal között. Mindazonáltal ezek a kötelékek éppen Románia esetében nevezhetők erősebbnek, miközben a gazdasági adatok alapján is itt beszélhetünk a legkevésbé „szakadékról" a két ország között.

Az ok pedig, amiért mindezt érdemesnek tartottuk leírni, a jövőbeli gazdasági kapcsolatok alakulása. Az említett klasszikus példa, az Egyesült Államok és

Mexikó között húzódó határvonal hatása mindenképpen pozitívnak nevezhető a szegényebb oldalon élők számára. A bérköltségekben megfigyelhető aszimmetria eredményeként a mexikói határvidék látványos fejlődésnek indult, a terület jelentős számú amerikai befektetőt vonzott. A hasonlóan aszimmetrikus finn–orosz határszakaszon ezzel szemben az eredmények jóval szerényebbek, ami elsősorban annak volt köszönhető, hogy nem voltak olyan városok, amelyek jelentős fejlesztéseket megvalósítva „magukkal húzták" volna a vonzáskörzetüket is. Az orosz oldalon nem indultak meg a nagy volumenű beruházások, és a látványos fellendülés elmaradása miatt természetesen a finn oldal sem profitálhatott a meglévő szakadékból, illetve annak felszámolásából.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti területei előtt tehát két lehetőség is nyitva áll, noha, az érintett térség viszonylag csekély befolyással bír a fejlődés irányára. Nem feltétlenül jelent előnyt egyik fél számára sem az aszimmetrikus fejlettség, sőt, több az esély arra, hogy a fejlődésbeli hiányosságok a gazdasági előrelépés gátjaivá válnak. A határ menti rurális térségek azonban elmaradottságuk, szegénységük ellenére egyre inkább felértékelődnek, hiszen hamarosan az EU keleti határvidékei lesznek, és az újra beinduló keleti piacok kapuivá válhatnak, elősegítve a térség jellegzetes falusi településeinek fennmaradását és minőségi fejlődését is.

Irodalom

Alanen, A.–Eskelinen, H. 2000: Economic gap at the Finnish–Russian border. In Ahponen, P.–Jukarainen, P. (eds.): *Tearing Down the Curtain, Opening the Gates,* SoPhi, University of Jyväskylä, 55–68. pp.

Balcsók I. 2001: Sokasodó gondok – szerény lehetőségek az északkeleti határ mente munkaerőpiacán. In Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön.* Pécs, MTA RKK, 170–215. pp.

Baranyi B. 1999: A vidékfejlesztés társadalmi feltételei Hajdú-Bihar megyében. Tiszántúli Mezőgazdasági Tudományos Napok c. konferencia kiadványa. www.date.hu, 9 p.

Dancs L. 2001: Határon átnyúló kapcsolatok az Északkelet-Alföldön. In Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön.* Pécs, MTA RKK, 257–294. pp.

Koncz G. 2003: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határ menti területeinek elérhetőségi viszonyai és fejlesztési lehetőségei. In Süli-Zakar I. (szerk.): *Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 193–203. pp.

Kovács T. 2003: *Vidékfejlesztési politika.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 284 p.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

E-VIDÉK, AVAGY A NYILVÁNOSSÁG ÉS A PARTNERSÉG MEGTEREMTÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Varga Péter

Az elmúlt évtizedben számos önjelölt és magát elhivatottnak tartott megmentője volt a magyar vidéknek, ezen belül is a magyar mezőgazdaságnak. Többen közülük ma is praktizálnak, hiszen a libák még mindig nem fogytak el. A megmentés terveinek és elindított akcióinak dokumentálására felhasznált papírok kilóit (tonnáit) az FM – FVM és a pártok irattárai őrzik. A libák pedig tovább pusztulnak.

Az elkészített anyagok többségének azonban volt egy közös jellemzője, hogy a változásokhoz szükséges döntéseket a vidéken élőkkel csak végrehajtatni akarták, meg sem próbálták őket bevonni a döntések előkészítésébe, vagy akár csak az elfogadásába. Az egyoldalú kinyilatkoztatások évtizedét éltük. A magyar vidék elszenvedte már a kertmagyarország, a spárgatermelő gazdaság, a nagygazdasági rendszer, az új típusú szövetkezetesítés, a termékpálya-szövetkezetek kialakításának, a farmgazdasági rendszer, a családi gazdaság elméletének gyakorlatban való kipróbálását. Eközben nem tudott megszabadulni a politika mocsarából, az élelmiszeripari és nagyüzemi agrárlobby gazdasági irányításától. A kormányzati döntéshozásban nem vált horizontális gondolkodási síkká a vidéki lakossággal összefüggő kérdések integrált kezelése, az úgynevezett vidékfejlesztés. Ennek döntő bizonyítéka a vidékfejlesztés érdekeinek alávetett kezelése a Nemzeti Fejlesztési Terv megalkotásakor és annak társadalmi vitája kapcsán.

A fenti állításaim, gondolom sok jó szándéktól vezérelt embert sértenek, akik az elmúlt évtizedben önállóan, vagy csoportok részeként megpróbáltak a vidék helyzetén javítani. Akik terveiket, elgondolásaikat igyekeztek megosztani a döntéshozási pozícióban lévő, vagy oda készülő politikusokkal és a megszületett döntésekben viszontláthatták ötleteiket. A megvalósulás során azonban rendszerint valami „külső" körülmény következtében az ötletek eltértek az eredeti tervtől (pl. biodízel program).

A következő oldalakon arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyar vidék problémáinak megoldásához a jó szándék, a természetes tapasztalat, a jó

ötletek megléte, sőt, még a szocializmusban magyar modellként kiválóan működő agrártermelési rendszer ismerete is kevés. A globalizálódó világban nem elég elszenvedni a világ, a gazdaság, az időjárás változását és „csakazértis" a már elmúlt korszakok eszközeivel válaszolni, hanem a vidékfejlesztésben is fel kell tudni használni az új eszközöket, új tudásokat, amiket a új gazdasági rendszer kifejlesztett. Ehhez azonban a vidékfejlesztés és az agrárirányítás technikájában paradigmaváltásra van szükség.

Érdekes megfigyelni, hogy az elmúlt évtized során sok ember a saját életében sikerrel hajtotta végre a létfenntartáshoz szükséges változásokat, az emberek közös érdekét megvalósító államigazgatás azonban sikerrel védte meg évtizedes bástyáit, tartja hűbérhez hasonló jogait, még akkor is, ha ezzel a polgárok személyes jogait sérti. Politikusaink (akár jobb-, akár baloldaliak) is rendszeresen elbotlanak az államigazgatás hűbéri lehetőségeinek kihasználásában, és szerzett jogként kezelik.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy mivel bizonyítom állításaimat. Az elmúlt évek során az agrárinformatika és a változásmenedzsment tanácsadás gyakorlati alkalmazása területén szereztem tapasztalatokat. Mindkét terület fiatalnak tekinthető, a globalizáció, a multinacionális cégkultúra terméke, vagyis a vidéket és a mezőgazdaságot körülvevő gazdasági környezetben létrejött interdiszciplináris tudás.

A demokrácia lehetőségeinek gyakorlásához szükséges a nyilvánosság és a partnerség alapelveinek biztosítása. Ahhoz, hogy egy demokratikus alapokon működő társadalom, vagy a társadalom egy részcsoportja egy közösen megvalósítandó tervet elfogadjon és végrehajtson, a tervezés, a lebonyolítás és a folyamat közben történő visszacsatolás, illetve szükséges korrekció a nyilvánosság és a partnerség feltételeinek megteremtésével biztosítható. Másként fogalmazva a nyilvánosság és a partnerség az, ami hiányzik a feudalizmusban és a diktatúrákban.

Mit jelent ez a gyakorlatban? A nyilvánosság az információhoz, adatokhoz, és a tudáshoz való hozzáférést, a partnerség pedig az együttműködő felek közötti azonos információs szintet feltételezi. Egy multinacionális cégben felállított projektben működnek ezek a feltételek, hiszen drága a munkaerő, így különböző területeken dolgozó projekt tagok idejével spórolni lehet, ha az együtt töltött időt nem információ cserére, hanem közös munkára fordítják. A munkához szükséges információt és tudást a résztvevők rendszereken (dokumentumkezelő, tudásmenedzsment, ügyféladatbázis, vezetői információs rendszer) keresztül szerzik be.

Hogyan állunk e kérdésekben a magyar vidék- és mezőgazdaság-fejlesztés körében? Biztosította-e az államigazgatás a nyilvánosság és a partnerség alapfeltételeit az elmúlt évtizedben?

Nem fogalmazok sarkosan, ha azt mondom: nem, meg sem próbálta. Állításomat az EU több szakembere is igazolta, hiszen a csatlakozás feltételeként támasztott intézményfejlesztési és együttműködési feladatokat – amelyeknek része a nyilvánosság és partnerség intézményeinek megteremtése – az FVM késve, többször csak ultimátumszerű feltételek mellett teljesítette. Holott e feltételek a minisztérium unióba történő beilleszkedését, felkészülési munkáját is támogatták volna. Az agrár államigazgatás paradigmaváltása még előttünk áll, vélhetőleg már csak az unióban, a folyamatos munka közben, a lehetőségek rovására (lásd SAPARD) fog végbemenni.

Tekintsük át a nyilvánosság és partnerség meglévő intézményeit és azok hatékonyságát. A hazai nagyüzemi vezetők között végzett reprezentatív felmérés szerint a gazdálkodáshoz használt információk elsődleges forrása a Magyar Közlöny, ezt követi a személyes kapcsolat (amely nem tanácsadót jelent!), majd a napilapok. A szakmai és piaci információkat, trendeket feldolgozva is tartalmazó hetilapokat a megkérdezetteknek csak egyharmada használt. A felmérés egyértelműen igazolta, hogy a nyilvánosság hiányzik a hazai agrárirányítási rendszerből, hiszen az információ értékét a forrás személye adja, tehát személyi alapon létrejöhetnek információs monopóliumok.

Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az információs monopóliumok léte nemcsak a vidékfejlesztés és agrárirányítás hatékonyságát veszélyeztetik, hanem súlyosan sértik a versenysemlegesség elvét is. Különösen egy olyan ágazatban, ahol az állam jelentős adófizetői pénzeket költ el. Az információ beszerzésének forrása a szakirodalom szerint utal továbbá a profit származására is. Piaci viszonyok között az információgyűjtés az objektív körülményeken (pl. időjárás, termésátlagok) túl, elsődlegesen az ár keletkezésének helyére (pl. tőzsde), és az árat alakító piaci szereplőkre irányul. Megállapíthatjuk, hogy a hazai agrárgazdaság jelenlegi profitcentruma nem a piac, hanem az államigazgatás. A farmmenedzsment-döntések szintjén a piacismeret, a piaci információk gyűjtése, feldolgozása kialakulatlan. Véleményem szerint ennek három fő oka lehet: a farmmenedzsment és a piaci ismeretek hiánya, a korrupciós piaci kapcsolatok, vagy a teljes esélytelenség. Ugyanezeket az okokat támasztja alá a piaci intézmények hiánya is. A rendszerváltást követően próbálkozások történtek a hazai mezőgazdaság piaci intézményrendszerének kiépítésére, nagybani piacok, árverések, árutőzsde, internetes b2b piac bevezetésére. Egyik sem hozott áttörést a piac alapjának tekinthető nyilvános árképzés tekintetében. Az agrárgazdaság input és output árainak alakulását legendai homály fedi.

A nyilvánosság és partnerség intézménye lehetne – az európai országok többségének gyakorlata szerint – a nem kormányzati szervekkel, gazdasági, szakmai érdekképviseletekkel, ernyőszervezetekkel, helyi, kistérségi civil szervezetekkel kiépített kapcsolatrendszer. A jó kapcsolat megjelenési formája a delegált feladatok és a hozzá kapcsolt mérhető és ellenőrzött finanszírozás lenne.

A feladatdelegálás ténylegesen működő szervezetek esetében az államigazgatás számára komoly költség és erőforrás takarékoskodást is jelentene, hiszen az önkéntes tagság mentén működő, érdekazonosság alapján létrejövő szervezetek bizalmi kapcsolatát használhatná fel a tájékoztatás hatékonyságának növelésére. Az EU elképzelése szerint e kapcsolatrendszert kellett volna használni a csatlakozásra való felkészülés során is. Ennek első lépése lenne a fent említett szervezetek támogatása a belső, tagjaik felé irányuló információs stratégia elkészítésében és megvalósításában. A két legnagyobb agrár érdekképviselet[1] információs stratégiáját jól jellemzi az interneten való jelenlétük, illetve annak hiánya. Bár mindkettő országos szervezet, még a megyei szervezeteikkel való kapcsolattartás céljából sem rendelkeznek a munkájukat támogató belső, országos hálózattal. E fejlesztések hiánya, bár furcsának tűnhet, jól mérhető a csatlakozási tárgyalások agrárgazdaságra – de különösen a vidékfejlesztésre – nézve nem éppen sikeres zárásán is.

A termelőkkel való kapcsolattartás kényszereszköze a falugazdász-gazdajegyző hálózat, amely az évek folyamán eddig kétszer cserélt gazdát, s most készül a harmadik tulajdonosváltás. A váltásokra jellemző, hogy nem a feladat hatékonyságának növelése volt a cél, hanem a „tulajdonos" szervezet súlyának (informáltságának) növelése. A falugazdász-gazdajegyzők a mai napig nem rendelkeznek még csak egységes e-mail címmel sem, nem hogy a munkájukat támogató on-line adatbázisokkal, elektronikus irodával, CRM rendszerrel és infrastruktúrával. (Egy hasonló szerkezetű biztosítótársaság ügynökei munkáját már a második-, harmadikgenerációs fejlesztésekkel támogatja.) Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy az agrártámogatások összegének 2-3%-os részéből igen fejlett rendszerekkel lehetett volna támogatni munkájukat, ami várhatóan a támogatási összegek hasznosulásának hatékonyságát[2] is jelentősen emelte volna.

A vidékfejlesztés tekintetében a helyzet összetettebb. Bár országos szinten az ernyőszervezeteknél hasonló a helyzet, helyi szinten, saját erőből, illetve más irányú (nem csak FVM) pályázatokból komolyabb fejlesztések is történtek. A vidékfejlesztésben tevékenykedő szervezetek nagy részének van elektronikus elérhetősége és – ami fontosabb – használja is a kommunikációban és a munkájában. Az FVM részéről azonban hiányzik a törekvés ennek az előnynek a kihasználására.

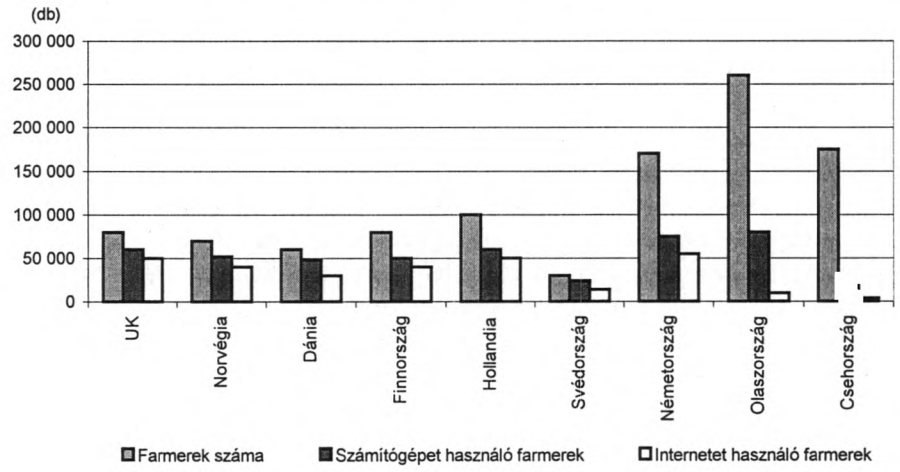
[1] A Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége és a Magyar Gazdakörök és Gazdaszövetkezetek Országos Szövetsége

[2] Az agrártámogatások monitoring rendszere ez idáig projekt definíció szintjén sem készült el, vagyis az elköltött agrártámogatások hatékonyságának mérése egyik kormányzat számára sem volt fontos. A monitoring rendszer hiánya az NFT és a NVT programozásakor kritikus volt, mert hiányoztak az egyes intézkedések hatékonyságát mérő lehetséges indikátorok bázisértékei.

A nyilvánosság és partnerség feltételének megítélését talán példaértékűen jelzi az FVM és intézményeinek internetes jelenléte, amely mind tartalmában, mind technológiájában mintegy öt-hat éves lemaradással küszködik. Az e-közigazgatás jelenlegi átlagos szintjét az on-line ügyintézés, a munkafolyamatokra támaszkodó tartalomszolgáltatás jelenti, sőt, a fejlettebb országok esetében (pl. Írország) a beadott ügyek, pályázatok on-line nyomon követését is lehetővé teszik. Az egyes európai országok farmereinek számítógép-ellátottságát, valamint internethasználatát az *1. ábra* szemléletesen mutatja be. Az internethasználathoz meg kell jegyezni, hogy itt csak a e-businessben, vagy e-ügyintézésben résztvevő farmerek számát mérték fel. A hazai vidéki internetpenetrációt a *2. ábra* szemlélteti. Nálunk külön számítógép- és internetellátottságot a gazdálkodók között nem mérnek, így csak a vidéki penetrációból számolhatunk, ami kb. 2-3%-ot jelent. Ez mélyen a kelet-európai átlag alatt van.

1. ábra

Internetpenetráció a mezőgazdaságban, 2001

Forrás: An overview of developments and prospects for e-commerce in the agricultural sector, Paul Wilson, European Commission, Agriculture Directorate-General.

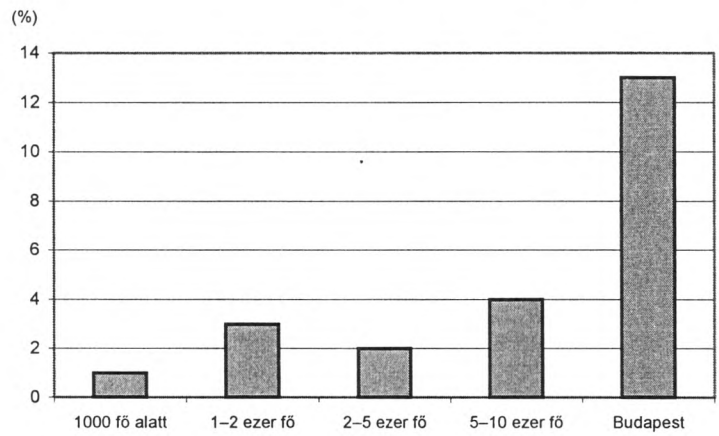
Az Európai Unióban is példaértékű ír és angol példák egyértelműen jelzik, hogy a vidék- és agrárfejlesztés tekintetében az informatikai fejlesztés azonos prioritást élvez a beruházási és infrastruktúra-fejlesztési kérdésekben. Mindkét ország külön ágazati informatikai fejlesztési[3] és e-business stratégiával rendel-

[3] Az informatika jelentése ebben az esetben: infrastruktúra (hardver, szoftver, Internet kapcsolat), humánerőforrás, befogadó szervezet, tartalom.

kezik, amelyet az ágazati minisztérium koordinálásával, a civil szervezetek bevonásával készítettek el, természetesen az informatikai szakma tanácsadóinak vezetésével.

2. ábra

Otthoni internet-hozzáférés, Magyarország, 2002

A nyilvánosság és partnerség témakörét összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a demokrácia ezen alapkövetelményeinek az államigazgatás szintjén történő megvalósítása nemcsak a versenysemlegesség kiterjesztése területén hozhat komoly eredményeket, hanem hatékonyabbá teszi az államigazgatás munkáját, integrálja a helyi közösségek tudásbázisát a döntéshozók munkájába. A hazai megvalósulás esetén értéküket vesztenék a tradicionális személyes kapcsolatok, jelentősen csökkenne az állami és gazdasági korrupció, kétirányúvá válna az információ kapcsolat, a személyes információ átadást felváltaná a hozzáadott értéket létrehozó közös munkavégzés lehetősége.

A következő részben egy lehetséges forgatókönyvet, a demokrácia intézményrendszerének hiányából fakadó kármentési feladatokat, valamint egy stratégia alapjául szolgáló víziót szeretnék felvázolni.

A feladatok feltárása előtt, szükséges az elérendő célok pontos tisztázása. Az elérendő célok között számomra a következők szerepelnek:

1. A vidéki települések és a kistérségek, régiók tenni akaró lakosai által létrehozott és fenntartott, a vidékfejlesztésben részt vállaló civil szervezetek partnerként való elfogadása. Számukra a tevékenységükhöz szükséges adatok, információk, kommunikációs platformok, szolgáltatások biztosítása. Az államigazgatás részéről a településre, térségre vonatkozó feladatok (pl. tervezés, egyeztetések, stb.) delegálása.

2. A vidékfejlesztés multiminiszteriális, horizontális kérdésként való kezelése, amelynek célja nem az agrárgazdaság támogatása, hanem a vidéki életlehetőségek jelenlegi hátrányainak felszámolása, hosszabb távon pedig a városokba történő elvándorlás megállítása és visszafordítása, az "élhető vidék kialakítása".
3. Az agrárpiac szereplőinek felkészítése a piaci viszonyokban történő gazdasági döntések meghozatalára, a piacon való részvétel információs és ismereti feltételeinek teljesítésére. A nyílt árképzésű agrár input és output piacok megteremtése.
4. A hazai és uniós agrár- és vidékfejlesztési támogatások folyamatos hatásvizsgálata és az eredmények közzététele.
5. A civil szervezetek partnerségi viszonyának megteremtése, a nyilvánosság és partnerség elvének alkalmazásával.

A célok elérése érdekében a feladatokat célszerű kétfelé választani. Egyrészt el kell végezni a kármentési feladatokat, amelyek főleg az uniós csatlakozással vannak összefüggésben. Másrészt egy stratégiaalkotási folyamatot követően el kell kezdeni a hosszabb távú cselekvéseket.

A kármentéssel kapcsolatos főbb feladatok:

- Intézményfejlesztéssel (Kifizető Ügynökség, Kifizető Hatóság informatikai fejlesztése) kapcsolatos feladatok
- Tájékoztatást, tanácsadást támogató rendszerek

A stratégia alapján fejlesztendő területek:

- Farmmenedzsmenthez kapcsolódó termelői szintű informatikai rendszerek
- Piaci információ, e-kereskedelem
- Innovációt támogató rendszerek
- Vidékfejlesztést támogató rendszerek

Intézményfejlesztéssel kapcsolatos feladatok

Az EU-csatlakozás legnagyobb feladata az EMOGA Garancia Alapjához kapcsolódó Kifizető Ügynökség és az Orientációs Alaphoz kapcsolódó Kifizető Hatóság létrehozása, a szükséges informatikai feltételek, többek között az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer az IIER megvalósítása és akkreditálása. A rendszerek fejlesztése nem elszigetelt FVM feladat, több szállal kapcsolódik más államigazgatási rendszerekhez, így jó alapul szolgál a vidékfejlesztés kérdésének kiterjesztéséhez.

A szükséges intézmények létrehozásának és az IIER kiépítésének célja, hogy a kifizetésekkel kapcsolatos döntéseket az EU szempontjai szerint hajtsák végre, valamint, hogy folyamatosan információkat gyűjtsenek a támogatások mo-

nitoring rendszeréhez, amelyből nyomon követhető lesz a felhasználás hatékonysága. A Kifizető Ügynökség és az IIER létrehozása komoly lehetőségeket rejt az e-kormányzat, az e-ügyintézés területén.

Az Orientációs Alaphoz kötődő intézmények és rendszerek a strukturális alapok felhasználásának rendszerébe tartoznak. E rendszerek tekintetében a Kifizető Hatóság szerepét a PM látja el. A Kifizető Hatóság a pályázatkezelési, ellenőrzési és monitoring feladatokat a Kifizető Ügynökségbe delegálta. E feladatok elvégzéséhez jó alapot jelentenek a papír alapú munkavégzésre már akkreditált SAPARD munkafolyamatai. E területek informatikai fejlesztéseit is 2003-ban kell elvégezni.

Tájékoztatást, tanácsadást támogató rendszerek

A tájékoztatást, tanácsadást támogató rendszereknek jelenlegi fő feladata, hogy az EU által megnyitott támogatási csomagokat a kedvezményezettek képesek legyenek elérni, megpályázni, lehívni és az előírásoknak megfelelően elkölteni. E rendszerek jelenleg hatékonyan csak a már működő civil szervezetek bizalmi kapcsolataira telepíthetők. Új szervezet, vagy központosított állami rendszer felállítása az informatika lehetőségeinek figyelmen kívül hagyását, elmúlt rendszerek gondolkodásmódját jelentené. A feladat hatékony megoldásához az állam szerepét a tartalomszolgáltatásra, az informatikai infrastruktúra biztosítására és a humánerőforrás fejlesztésének támogatására kell lehatárolni. Jól integrálható kezdeményezés az IHM által elindított Közháló kiépítése is.

A feladat civil szervezetekre történő delegálása igen hatékonyan javítaná az EU-n belüli vidékfejlesztési és agrárlobby munkát is, hiszen a szervezetek bekapcsolódhatnának az államigazgatási döntéshozatal munkafolyamataiba is.

Ez a feladat komoly szervezetfejlesztési, kommunikációs és informatikai tanácsadást is igényel, hiszen a tájékoztatás és a támogatásokkal kapcsolatos tanácsadás hatékonysága milliárdokban lesz mérhető az uniós támogatások esetében.

Farmmenedzsmenthez kapcsolódó, termelő szintű informatikai rendszerek

A termelői informatikai rendszerek támogatásának és elterjesztésének célja, hogy a támogatások igényléséhez, a felhasználás dokumentálásához szükséges termelői adatszolgáltatás minél nagyobb hatékonysággal történjen. A termelők informatikai fejlesztéseinek támogatása gyorsítaná az internetelérések számának növekedését, javítaná a kommunikáció hatékonyságát.

Vidékfejlesztést támogató rendszerek

A vidékfejlesztési kérdések kezelése tartalmi és informatikai oldalról több minisztériumhoz kötődik. A vidéki információs társadalom alapkérdése, hogy helyi szinten integrálhatóak legyenek az államigazgatás több pontján – a gazdaságban, az egészségügyben, az innováció területén és a társadalom más területein – keletkezett információk. Az állam feladata, hogy a vidéki lakosságot, különösen a gazdaság szereplőit (köztük az agrártermelőket is), valamint a vidékfejlesztés aktorait a helyi, kistérségi NGO-kat felkészítse, támogassa a információs társadalomban történő részvételre. Az alkalmazások, e-szolgáltatások elkészítésén túl a felkészítés oktatást, stratégiakészítést, infrastruktúrafejlesztést, valamint az államigazgatás oldalán szemléletváltást jelent. Az államigazgatás szereplőinek tudomásul kell venne, hogy a vidék problémáinak kérdését csak az ott élő polgárokkal együtt, partnerségben lehet megoldani – amelynek alapja az azonos információs szint –, és ebben támogatni kell őket.

A vidékfejlesztés rendszerében nincs kizárólagos információszolgáltató, hanem tartalomszolgáltatók vannak. A rendszer teljes tartalma a tartalomszolgáltatók együttműködéséből áll össze. A vidékfejlesztési network lényeges eleme a helyi, kistérségi és régiós tudásbázisok, tudásmenedzsment szolgáltatások kialakítása. A network-ben kialakított közös tudásbázis nem lehet sem állami, sem oktatási intézmény birtokában. A tudásmenedzsment alkalmazásokat a részt vevő szervezetek közös kezelésébe kell adni. Az országos vidékfejlesztési network kiépítésének főbb lépései:

1. A civil szervezetek saját információkezelési rendszerének kialakítása.
2. A helyi szervezetek közötti kommunikáció, tudásmenedzsment hálózatok kialakítása.
3. A kistérség vidékfejlesztési kapcsolatrendszerének, munkafolyamatainak kialakítása.
4. Regionális, nemzeti, uniós információs és más on-line szolgáltatások használata.

Innovációt támogató rendszerek

Az innovációt szolgáló rendszerek területén Magyarország egy időben komoly fejlettségi szinttel rendelkezett. A technológiai és szaktanácsadási támogatást is nyújtó termelési rendszerek igen nagy hatékonysággal szolgáltak e területen. Mára azonban ezen a téren is jelentős lemaradást értünk el. A probléma fontosságát jelzi, hogy az EU is biztosít külön támogatást erre technikai segítségnyújtás címszó alatt. Azonban a támogatás fő célterülete a szaktanácsadási rendszerek kiépítése. Az innovációt biztosító információk forrásának biztosítása ezen túl nemzeti feladat.

Az innovációs feladatok nem csak az agrártudományok területén fontosak. A vidékfejlesztés, a vidéki információs társadalom megteremtése az informatikai tudományok, fejlesztések területén is komoly innovációs feladatokat jelent. A vidéki informatika innovációs kérdéseivel az EU több igazgatóságának (agrár, információs, regionális, munkaügyi, környezetvédelmi) a bevonásával foglalkozik.

Piaci információ, e-kereskedelem

A piaci rendszerek területébe a kurrens piaci és a kereskedelmet közvetlenül befolyásoló információkat szolgáltató rendszerek, az e-kereskedelmi platformok tartoznak. E rendszerek létrejötte, működése az állami támogatások felhasználásának hatékonyságát növelik. Így az EU-ban a tagállamok a nemzeti források terhére támogatják e rendszerek széleskörű elterjedését. Az e-business alkalmazások elterjedése hozzájárul a piac átláthatóságához, a termelők árérvényesítő képességének növeléséhez. Fontos terület az újonnan alakult és alakuló szövetkezetek belső kereskedelmét szolgáló e-business rendszerek kifejlesztése és bevezetésének támogatása.

A vidék és a mezőgazdaság informatikai fejlesztésének szükségszerűsége egyre több politikai döntéshozó számára válik világossá. Az IHM elkészítette, és a kormány elfogadta az Információs Társadalom Keretstratégiáját. Döntés született, hogy el kell készíteni az ágazati stratégiákat, köztük az e-agrárium stratégiáját. Ehhez a munkához az IHM az FVM és az érintett civil szervezetek együttműködését kérte. A lehetőség adott, a kérdés már csak annyi, hogy az elkészített stratégia a nyilvánosság és partnerség céljait szolgálja-e, vagy áldozatul esik az információk birtoklása általi irányítás paranoid eszméjének.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM ÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS

Szépvölgyi Ákos

Bevezetés

Az 1990-es évek második felében a globalizációs folyamatok eredményeképpen a fejlett országok mindegyikében kibontakozott a társadalmi fejlődés új szakasza, az információs társadalom. Ennek lényege, hogy az informáltság, az információ megszerzése alapvetően meghatározza a globális és lokális fejlődés lehetőségét, vagyis az információ szerepe a termelésben, a szolgáltatásokban, a fogyasztásban, de a közösségi, kulturális kapcsolatokban is növekszik. Az új típusú versenyben való megfelelés csak rugalmas, dinamikusan változó eszköz- és szervezetrendszerrel valósítható meg. Éppen ezért felértékelődnek azok az eszközök, amelyek biztosítják az egyre gyorsabb információtermelést, feldolgozást és továbbítást.

Ez alapján az információs és kommunikációs eszközök, illetve kiemelten az ezek segítségével közvetített információk a magyarországi vidéki térségekben is nagymértékben javíthatják a gazdaság és a társadalom szervezeteinek működési hatékonyságát. Emellett lehetővé teszik, hogy a döntéshozatalban a vidékfejlesztéssel összefüggő kérdések integrált kezelése megtörténjen.

Ehhez azonban a vidékfejlesztésben is meg kell tanulni a mainál hatékonyabban felhasználni ezeket az eszközöket, amely nem elsősorban szervezeti, sokkal inkább szemléletbeli változásokat igényel.

Ebből kiindulva a jelenlegi tanulmány célja, hogy áttekintse az információs társadalom lehetőségeinek kihasználásához szükséges feltételeket, a már működő kezdeményezéseket, és felvázolja a jövőbeli fejlesztési irányokat Magyarország vidéki térségeihez kapcsolódóan.

Az információs társadalom fejlesztésének kapcsolódó céljai

A magyarországi információs társadalom stratégiák (IHM, 2002) a fentiek figyelembe vételével hat olyan fejlesztési célt fogalmaznak meg, amelyek a vidéki térségek fejlődését segíthetik. Az egyik ilyen irány az infrastruktúra fejlesztése. Ezen a területen a legfontosabb tennivalók a szabványosítás és az elérés

feltételeinek biztosítása. Emellett az információs társadalom fejlesztéséhez kapcsolódóan gazdaságpolitikai célok is megfogalmazódtak. Ezek közül a legfontosabbak a távmunka lehetőségeinek biztosítása, az innovatív, fokozottan piacképes vállalkozások és a K+F-tevékenység támogatása. A harmadik fejlesztési cél a kulturális értékek fejlesztése, ezen belül is elsősorban a kulturális örökség digitalizálása, digitális tartalmak létrehozása és a nonprofit tartalomszolgáltatások fejlesztése. Szintén lényegesek a fejlesztések oktatáspolitikai céljai, amelyek lényege, hogy az információs eszközök használata mindenki számára megismerhető, elsajátítható legyen. Mindezek megvalósulása csak a társadalompolitikai célok megvalósulásával képzelhető el, vagyis akkor, ha a hozzáférés és a szükséges tudás megszerzésének lehetősége mellett sikerül felhasználói igényeket teremteni. Végül nem hagyható figyelmen kívül az elektronikus kormányzati célok elérése sem, amellyel elérhető az ügyvitel elektronizálása és a szolgáltató jelleg erősítése.

A vidéki térségek helyzete Magyarországon

A korábban említett célok eléréséhez, vagyis a vidéki térségek információs és kommunikációs eszközök segítségével történő felzárkóztatásához egy bizonyos gazdasági és társadalmi fejlettségi szintnek meg kell felelni. Ebben a tekintetben a magyarországi vidéki térségek kedvezőtlen helyzetben vannak.

Ezt jól mutatja, hogy a kis településeken, elsősorban az ezer fő alatti falvakban a munkanélküliség mutatói lényegesen (átlagosan 30–200%-kal) meghaladják az urbanizált térségekét. Ennek megfelelően a vidéki térségekben a megélhetési feltételek lényegesen elmaradnak a magyarországi átlagtól. Ez azért jelent komoly problémát, mert az Európai Unió nomenklatúrája szerint Magyarország területének 96%-a vidéki térség, ahol a lakosság mintegy 30%-a él (NFT, 2002). A helyzetet tovább rontja, hogy a települések 93%-a falu, amelyek közel 60%-a halmozottan hátrányos helyzetű, 1000 főnél kevesebb lakosságú település. A problémákat tovább fokozza, hogy a lakosság képzettségi színvonala az országos átlagnál alacsonyabb, illetve korstruktúrája kedvezőtlen.

A fenti adatok jól mutatják, hogy a vidékfejlesztési célok elérése csak olyan beavatkozásokkal képzelhető el, amelyekkel a lakosság életfeltételeit, képzettségi színvonalát sikerül jelentősen javítani és ezzel megteremteni a tudásszerzés lehetőségének alapfeltételeit.

Ez alapján a rendszerváltozás folyamatainak eredményeképpen olyan kedvezőtlen folyamatok játszódtak le, amelyek miatt az említett beavatkozások nélkül az alábbi negatív következmények prognosztizálhatóak (NFT, 2002):

- elvándorlás, kis települések elnéptelenedése,
- tartóssá váló, magas munkanélküliség,
- munkahelyek csökkenő száma,

- szolgáltatások színvonalának csökkenése,
- tartósan alacsony életszínvonal.

Ha ezek a folyamatok felerősödnek, a vidéki térségek egyik leglényegesebb megélhetési forrása, a mezőgazdaság súlya tovább csökken. Ez nemcsak gazdasági szempontból kedvezőtlen, hanem ronthatja a környezeti állapot javításának lehetőségét, a kulturális örökség megóvásának feltételeit és a vidéki térségek rekreációs lehetőségeit is.

Éppen emiatt az országos vidékfejlesztési elképzelések egyértelmű célként fogalmazzák meg a kialakult hátrányok csökkentését, az életminőség és a vidék arculatának javítását. Az ilyen irányú fejlesztésekkel kiküszöbölhetőek, illetve javíthatóak a korszerűtlen szolgáltatások, újra kihasználhatók a korszerűtlen, jelenleg használaton kívüli ipari kapacitások, csökkenthetőek az információhoz való hozzájutás nehézségei, illetve növelhető a vállalkozási kedv.

Természetesen az említett beavatkozási irányokhoz szervesen kapcsolódóan több olyan intézkedést is megfogalmaznak, amelyek az információs társadalom céljainak közvetlen elérését szolgálja. Ilyen az alternatív jövedelemszerzési formák kialakításának támogatása, vagy az informatika, információs szolgáltatások fejlesztése.

A vidéki terek fejlesztésének tapasztalatai

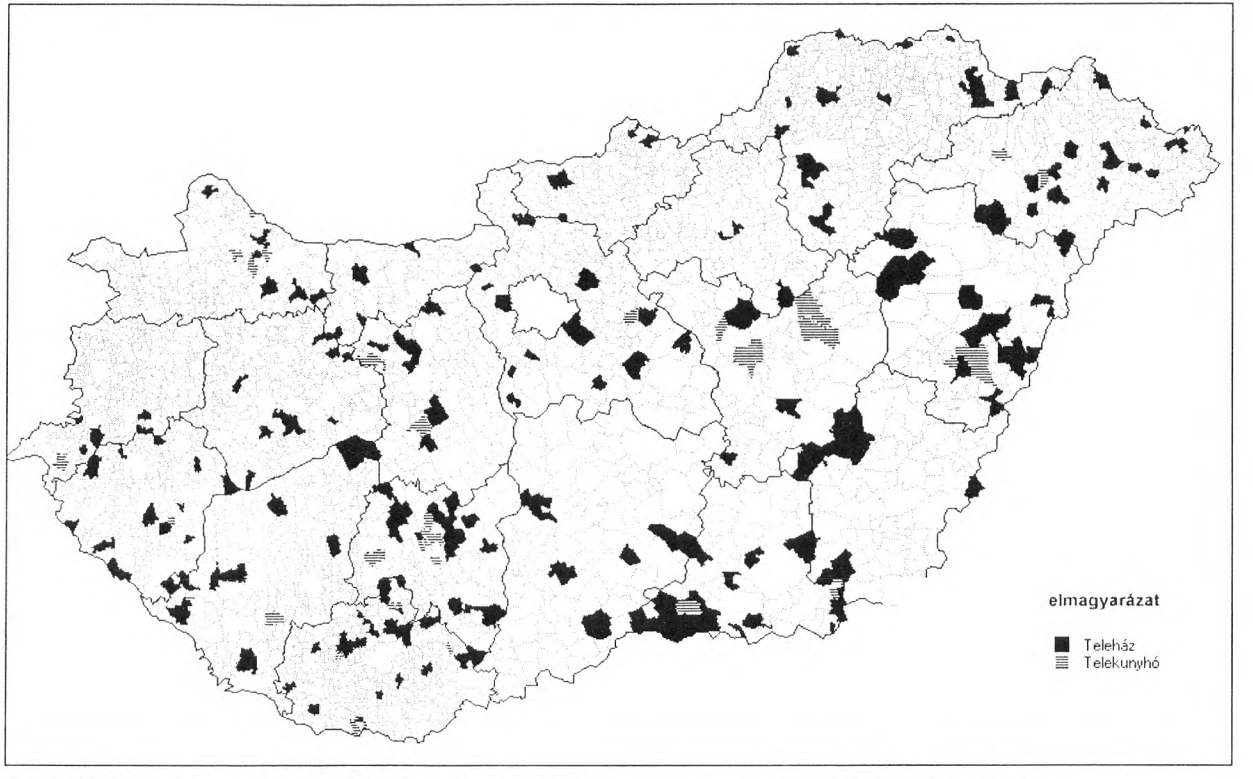
A hátrányok leküzdésére az elmúlt néhány évben a magyarországi vidéki térségekben is jelentős fejlesztések kezdődtek meg. Ez két irányú fejlődést generált. Egyrészt az érintett szervezetek körében végzett vizsgálat szerint (*Varga,* 2003) a vidékfejlesztésben tevékenykedő szervezetek mintegy 90%-ának van elektronikus elérhetősége, és ami ennél fontosabb, az információszerzésben és továbbításban használják is ezt a kommunikációs lehetőséget. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az a tendencia is, hogy a vidéki térségek fejlesztésében egyre markánsabb szerephez jutnak az elektronikus közösségi és piaci szolgáltatások. Erre kiváló példa a teleházak rendszere, amelyekből jelenleg 222 működik Magyarországon, s további 39 telekunyhó csatlakozik hozzájuk (*1. ábra*).

Szerepük növekedését mutatja, hogy 156 teleház és 53 telekunyhó kialakítása jelenleg is folyamatban van. Ezek az információs végpontok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a vidéki mikro- és kisvállalkozások is hozzájussanak a működésükhöz szükséges hatósági, pályázati és piaci információkhoz. Emellett lehetőséget biztosítanak a lakosság – elsősorban a fiatalok – tanuláshoz szükséges, növekvő információszükségletének kielégítésére.

Mindezek ellenére e kezdeményezések eredményessége vitatható, mivel sok esetben nem töltik be szerepüket, vagyis nem a vidéki gazdaság és társadalom szempontjából fontos információgyűjtő és -elosztó helyként működnek, hanem

1. ábra

Működő teleházak és telekunyhók Magyarország vidéki térségeiben (2003)

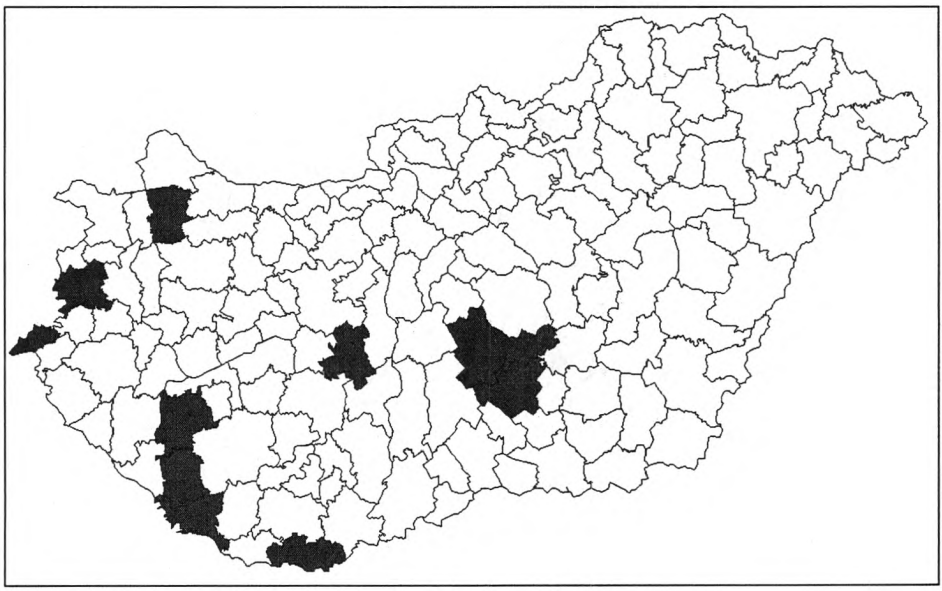
Forrás: Teleház Közszolgáltatási és Közösségi Innovációs Közhasznú Társaság adatai alapján saját szerkesztés.

kizárólag „játszóház"-ként funkcionálnak. Ezzel pedig nem segítik elő az eredeti célcsoportok információhoz jutásának javítását. Kivételt azok a teleházak jelentenek, amelyek vezetői és működtetői kiemelt aktivitást mutatnak, így sikerül helyi igényt generálniuk, amellyel meg tudják teremteni a szolgáltatások helyi felvevőpiacát.

A szolgáltatások fejlesztése Magyarország vidéki térségeiben is szorosan összekapcsolódik az információs és kommunikációs hálózatok fejlesztésével, ami az infrastruktúra fejlesztésekben prioritást élvez. Ez a kettős cél fogalmazódik meg a jelenleg tíz kistérségben elkészült és beindított intelligens kistérség stratégiák megvalósítása során. Vagyis elérendő cél egy olyan fejlett információs infrastruktúrával rendelkező, sajátos minőségű földrajzi egység, amely egyrészt a kormányzatok, a vállalkozások, a nonprofit szféra és az állampolgárok közötti korszerű elektronikus információcserét, másrészt az üzleti, közhasznú tranzakciók lebonyolítását biztosítja. Az elkészült kistérségi programok által érintett kistérségeket mutatja a *2. ábra.*

2. ábra

Információs társadalom stratégiával rendelkező kistérségek Magyarországon, 2003

Forrás: Stratégiakutató Intézet Kht. adatai alapján saját szerkesztés.

Ezek a tervezési dokumentumok biztosíthatják az adott kistérség információs társadalomhoz kapcsolódó fejlesztéseinek megvalósulását. Ezen belül is kiemelten kezelik a helyi szinten létrehozott civil szervezetek partnerként való

elfogadását, az agrárpiac szereplőinek felkészítését az új piaci viszonyokra, a szervezetfejlesztést és az infrastruktúra fejlesztését. Ezekhez minden esetben további programelemek is kapcsolódnak. Ilyen az innovációs rendszerek fejlesztése, az e-kereskedelem, az információk helyi szintű integrálása és a kis- és középvállalkozások informatikai kapacitásának növelése.

Annak ellenére, hogy ezek a programok még csak egyes elemeikben valósultak meg, tehát eredményességük nehezen mérhető, egyértelműen elősegítik a vidéki térségek gazdasági felzárkózását és a vidéki közösségek fejlődését.

A fejlesztések lehetséges irányai

A leírtak alapján, illetve a vidékfejlesztés eszköz- és célrendszerének ismeretében ma már látszanak azok a célok, amelyek – nemcsak a stratégiával rendelkező tíz kistérségben, hanem Magyarország minden vidéki térségében – biztosíthatják a gazdaság versenyképességének fokozását, illetve a társadalmi feszültségek – munkanélküliség, ismeretszerzés, közösségi kapcsolatok hiányosságai – csökkenését.

A legfontosabb fejlesztési cél az elektronikus információk eléréséhez szükséges infrastruktúra kiépítése, amely jelenleg a magyarországi vidéki települések több, mint egyharmadán nem áll rendelkezésre. Ez semmiképpen nem tekinthető végcélnak, kizárólag egy eszköz a szolgáltatások eléréséhez (*Morgan,* 1997; *Gilseppe,* 2000). E tekintetben nagyon lényeges szempont, hogy az infrastrukturális fejlesztések maximálisan vegyék figyelembe a helyi igényeket. Az alapinfrastruktúra kiépítése mellett a leglényegesebb fejlesztési irány a vidéki térségekben élők tudásszerzésének elősegítése, amely az e-learning eszközeivel hatékonyan támogatható. Ilyen tevékenységet egyre több szolgáltató végez Magyarországon, bár a tevékenység szabványosítása még nem történt meg.

A jövőbeli fejlesztéseknek mindenképpen decentralizáltan kell megvalósulniuk (*Vendramin* et al., 2001), vagyis támogatni kell a helyi információs társadalmi kezdeményezéseket, amelyet egyelőre nehezít az innovációs kultúra hiánya és a nem megfelelő menedzsment tapasztalatok. A negyedik szükséges fejlesztési irány a szolgáltatások fejlesztése, ezen belül is a tudásintenzív szolgáltatások, és a bővülő tartalmú közszolgáltatások fejlesztése, hatékonyságának növelése. Végül a vidéki térségek fejlesztésében nagy szerepe lehet az alternatív foglalkoztatási formáknak, így a távmunka elterjedésének is, amelynek aránya ma még lényegesen alacsonyabb, mint az Európai Unió országaiban.

Összességében elmondható, hogy a magyarországi vidéki térségek adottságai, jelenlegi fejlettségi színvonala és társadalmi problémái nem kedveznek az információs társadalom terjedését szolgáló fejlesztések megvalósulásának. Ennek ellenére több bíztató kezdeményezés már megvalósult, illetve ismertek a szükséges fejlesztési irányok, amelyek elősegíthetik e területek helyzetének jelentős javítását.

Irodalom

Gillespie, A. 2000: Information Society and the Policy Options in Less-favoured Regions. In 0, Sturm, R.–Weinmann, G. (eds.): *The Information Society and the Regions in Europe.* Baden-Baden, Nomos Verlag, 93–117. pp.

Az Információs Társadalom Stratégiát előkészítő tanulmány. IHM, 2002. 18 p.

Morgan, K. 1997: The Learning Region: Institutions, Innovation and Regional Renewal. *Regional Studies,* Vol. 31. 5. 491–503. pp.

Nemzeti Fejlesztési Terv, Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program, 2002.

Varga P. 2003: e-vidék. In *A Falu*, 1. 45–52. pp.

Vendramin, P.–Valenduc, G. 2001: *Rural Development in the Information Society.* Resaerch Report. Fondation Travail-Université, Belgium.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A TERMÉKPÁLYA-KOORDINÁCIÓ KORSZERŰSÍTÉSÉNEK ÚJ LEHETŐSÉGEI

Simon Sándor

Gazdasági koordinációs problémák vidéken

A gazdaság fejlődése szempontjából a koordinációs mechanizmusoknak az a szerepe, hogy az erőforrások úgy kerüljenek elosztásra a társadalmon belül, hogy olyan javakat termeljenek, amelyekre szükség van az adott környezetben a maximális jólét biztosításához. Az allokációs mechanizmus meghatározza az erőforrások felhasználásának módját, valamint a megtermelt javaknak a résztvevők közötti elosztását is. A piaci koordinációs mechanizmus a javak többségénél kielégíti az előbbi követelményt, de bizonyos körülmények között olyan sok extern gazdasági hatás lép fel, hogy más típusú koordinációs mechanizmusra is szükség van.

A nagy népsűrűségű települések esetében olyan nagy számú piaci szereplő működik közre, hogy az információhoz, pénzhez és áruhoz való hozzájutásra sokaknak nagyon hasonló esélye van. A vidéken élő gazdasági szereplőkre az előbbi megállapítás már kevésbé vonatkoztatható. A nagyobb távolságok, a különböző szocializáció és kulturális háttér a gazdaság szereplői közti gazdasági koordináció differenciáltabb megközelítését teszi szükségessé. Ez az oka annak, hogy e tanulmány elsősorban a vidék gazdasági életére és közelebbről a mezőgazdaságra fog koncentrálni.

Az extern hatásoknak a gazdaság szereplőinek koordinációs kapcsolataiba történő bevonásával foglalkozik a közgazdaságtudomány egy viszonylag új ága az új intézményi közgazdaságtan (New Institutional Economics). E tudományág középpontjában az intézmények (mint például a piacok, szervezetek, jogi normák) elemzése áll. Az intézmények elemzésének célja az, hogy magyarázatot adjon a gazdasági intézmények struktúrájára, változásaira, hatékonyságára és az emberek gazdasági magatartására gyakorolt hatására (*Schumacher,* 1991), és ezeken keresztül az intézményeknek az extern gazdasági hatásokat csökkentő szerepére.

A termelési folyamat egymás után következő, egymáshoz kapcsolódó tevékenységeinek sora (a nyersanyagok létrehozásától, kitermelésétől kezdve a végterméknek a fogyasztókig történő eljuttatása) – azaz a termékpályák – jelenthetik azt az igen tág, de még gazdaságilag funkcionális egységként kezelhető ke-

retet, amelyen belül a hatékonyabb koordináció érdekében az egyes intézmények funkcióinak újragondolása, illetve újabb intézmények felállítása hasznos kutatási feladat lehet.

A mezőgazdasági termelés jellegében jelentősen különbözik a gazdaság többi szektorától. A természetnek való rendkívüli kiszolgáltatottsága okozza többek közt azt, hogy a vállalkozói tőke előnyben részesíti az ipart vagy a szolgáltatásokat a mezőgazdasággal szemben. Mivel az ipar helyileg elsősorban a városokhoz kötődik, a vidék tőkeellátásában a piaci koordináció sem lesz elégséges. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a kereskedelmi bankok fiókjai szinte kizárólagos jelleggel elkerülik a falvakat.

A vidék gazdaságának szereplői a termeléshez szükséges alapanyagok és szolgáltatások beszerzése, igénybevétele esetében is kiszolgáltatottabb helyzetben vannak a piacon, mint a koncentráltabb piaccal rendelkező, sűrűbben lakott városi települések (*Simon,* 2001). Sokkal kisebb választékkal kell beérjék, hiszen az iparcikkek forgalmazói közül kevesen vállalják (illetve magasabb haszonkulccsal) azt, hogy felmérik a koncentráltabb piacoktól távolabb eső vevőkör igényeit, valamint kielégítsék azt megfelelő színvonalon, garanciákkal, szervízszolgáltatásokkal stb. Ugyanez jellemzi a fogyasztási cikkek piacát is a végső fogyasztók esetében.

Az utóbbi évtizedek ugrásszerű technikai, technológiai fejlődése (géntechnológia, kemikáliák, gépesítés) következtében jelentősen megnövekedett a mezőgazdaság tőkeigénye, így a termelés inputjainak beszerzése illetve azok hatékony használata is a szervezeti integráció szükségességét alapozza meg. A mezőgazdaság iparszerű technológiáinak ilyen szintű fejlődése következtében a hatékony működtetés csak egy minimális üzemméret fölött lehet gazdaságos. A technikai-technológiai fejlődés ezen sajátosságai a nagyüzemi keretek között működő, iparszerű mezőgazdaság versenyképességét hangsúlyozzák.

A mezőgazdasági termelés említett sajátosságai kulcsfontosságúvá válnak, mikor meg kell választani a legmegfelelőbb szervezeti felépítést és jogi keretet. Ebben a döntésben figyelemmel kell kísérni azt, hogy az egyes szervezeti illetve jogi formák nem egyformán felelnek meg a mezőgazdasági termelés és a vidéki élet sajátosságainak. Ennek a szervezeti formának meg kell felelnie mind a mezőgazdaság sajátosságaiból fakadóan az önellenőrzésen és önirányításon alapuló szervezeti struktúrának (*Szabó,* 1997), mind a modern technológiák és piaci viszonyok által megkövetelt hatékonyságnak (*Vavrik,* 1995).

A termékpályák kezdeti szakasza: a tőkeellátás

A piaci intézményrendszer akkor tud hatékonyan működni, ha teljes vertikumokat átfog. A termékpályák kezdeti szakaszának a pénzügyi források előteremtését nevezhetjük. A piaci koordináció elégtelen működése következtében kiala-

kuló, a megtakarításokat összegyűjtő és újra elosztó intézmények, a hitelszövetkezetek és a takarékszövetkezetek.

Vizsgáljuk meg a hazai takarékszövetkezet-hálózatot, milyen mértékben képes megfelelni a vidék egyik legjelentősebb gazdasága a mezőgazdaság finanszírozási igényeinek. A takarékszövetkezetek az országot teljes körűen lefedő, a pénzpiacon domináns mennyiségű üzleti egységgel rendelkező szervezetet jelentenek.

A takarékszövetkezetek akkor lennének képesek annyi tőkét felhalmozni ügyfélkörük megtakarításaiból, amennyivel kielégítően vállalkozhatnának a mezőgazdaság hitelezésére, ha ügyfeleik számára színvonalas, és a kereskedelmi bankokéval versenyképes termékekkel tudnának szolgálni. Autonóm egységek összehangolt működésén alapuló decentralizált rendszer ugyanis csak úgy tud valódi rendszerként létezni, ha a helyi és az országos szempontok érvényesülésének intézményes garanciái vannak (*Gergely,* 1996).

A takarékszövetkezetek legnagyobb gondja ma Magyarországon a forráshiány. A vidéki lakosság önszerveződésének visszafogottsága, a bizonytalanság sokszor a kereskedelmi bankok kiegyensúlyozott és jó minőségű termékei felé vonzzák a vidéki megtakarításokat. Ez egyben a tőkének a városokba áramlását is jelenti, megfosztva a takarékszövetkezeteket a potenciális forrásoktól.

A takarékszövetkezeti piac és üzleti egységek bázisán, úgy a banktermékek, mint az értékpapír- és a biztosítási termékek, és a modern pénzügyi menedzsment egy rendszerben integrálódik, de e lehetőség kiteljesítéséhez egyre sürgetőbbé válik a szerkezeti, intézményi-tulajdonlási, feladat- és hatásköri, nyereség felosztási rend kialakítása. A hatékony működés indokolja a takarékszövetkezetek elkülönültségének csökkentését, azaz, egy olyan integrált fiókhálózat kiépítését, amelyben a helyi szerkezeti és működési sajátosságok is érvényesülni tudnak.

Az átalakulásnak törvényi feltételei is vannak. A szektor bankcsoportként definiálása a szerveződés lényeges előfeltétele lehet. A bankcsoport meghatározás azért tűnik indokoltnak, mert a saját jogon széles körűen szolgáltatni képes, a helyi sajátosságokat és a rugalmas piaci reagálás lehetőségét megőrző takarékszövetkezetek összehangolt együttműködésére épít. A bankcsoport a bankholding vállalat és az általa ellenőrzött pénzügyi intézmények, befektetési vállalkozások, biztosító részvénytársaságok és járulékos vállalkozások együttese.

A jelenlegi, de még inkább a jövőbeni folyamatnak egyik fontos eleme a regionális együttműködés megfogalmazása, az integráció központi és perifériikus elemeinek párhuzamos működtetése, a központi szerv helyi szolgáltató és tanácsadó feladatainak ellátása. A versenyképes, minőségi banktermékek előállításához minimálisan akkora üzemméretre van szükség, amely egyéb fejlesztések hiányában a takarékszövetkezetek funkcióit és számuk feleződését is okozhatja (*Kiss,* 1998).

A takarékszövetkezetekben ma a menedzsment tulajdonlása a meghatározó. Ez az érdekeltségi rendszer a lokális és rövid távú érdekek dominanciáját eredményezi a döntéshozatali folyamatban, így háttérben marad a feladatok stratégiai, szektorszintű, integrált-rendszerszerű megközelítése.

A takarékszövetkezeti szektor finanszírozási gondjainak megoldásában külső forrásokat igényel. E hálózatnak a vidék életében betöltött pozitív szerepét a politika döntéshozói is fel kell ismerjék, és legalább a takarékszövetkezeti szektor versenyképes pénzintézeti hálózattá válásáig megfontolandó az állami támogatásokban való részesítése.

Habár a takarékszövetkezeti hálózat közel kétezer településen működik, termékeinek minősége az utóbbi években sokat fejlődött, de versenyképességét számos tényező csökkenti: sokszor túlságosan kis üzemméret, a tulajdonosok általában nehezen tudják érdekeiket érvényesíteni a menedzsmenttel szemben, és a pénzügyi forráshiány.

Amíg nem sikerül a takarékszövetkezetből olyan versenyképes hálózatot alkotni, amely kellően vonzó befektetési lehetőség is lenne a vidéki megtakarítások számára, addig nem lesznek képesek a gazdaság lokális szintű finanszírozására sem, és megmaradnak ebben az átmeneti állapotban, mely még megmenti őket rövid távon a csődtől, de hosszabb távon nem teszi lehetővé a fejlődést.

A termékpályák középső szakaszai: beszerzés, termelés, feldolgozás, nagykereskedelem

Kertészeti ágazatok

A kertészeti terméknek tipikusan az egyik legnagyobb az élőmunka igénye. A korábbiakban említett mezőgazdasági termelési és üzemszervezési sajátosságok itt különös hangsúlyt kapnak. Az egyes munkafolyamatok minőségellenőrzése körülményes, ezért megnő a jelentősége a munkaerő önirányításának, önellenőrzésének. Ehhez a legjobb ösztönző erő a tulajdonosi érdekeltség. A kertészeti technológiáknak általában nincs akkora beruházásigénye, amelyet családi gazdasági keretben ne lehetne biztosítani.

A kertészeti termelés számára a fenti okok következtében előnyös szervezeti forma a családi kisgazdaság. E gazdaságoknak a termelés inputjaival történő ellátása, valamint termékeik piacra juttatása olyan funkciók, melyek ellátására e gazdaságtípus nem tud önállóan kellő hatékonysággal berendezkedni, ezért a szövetkezeti koordináció e tevékenységek esetén hasznos lehet. Az Európai Unió 1996. évi zöldség- és gyümölcspiaci reformja alapján a termelői értékesítő szervezetek (a TÉSZ-ek) jelentős piacszabályozási feladatokat is ellátnak (*Szeremley,* 1998).

A termelői értékesítő szervezetek megalakulása hazánkban még a kezdetén tart, és igazság szerint csak az új típusú értékesítő szövetkezetekkel kapcsolatban beszélhetünk tapasztalatokról. A koordinációs típusok közül a forgalomba kerülő zöldség-gyümölcs mennyiség alapján az új típusú szövetkezetek és a TÉSZ-ek pillanatnyilag kisebb szerepet játszanak hazánkban. Az alakuló magyar TÉSZ-ek sokszor különböznek az Európai Unióban működőktől, a beszállítási kötelezettséget a legtöbb esetben nem 100%-ban állapítják meg, és a termelési szerkezetet sem határozzák meg az EU-normák alapján. A TÉSZ-ek koordinálhatnak nem tag termelőket is, ezzel kiegészítve, folyamatossá téve árualapjuk feltöltését. A legtöbb esetben azonban még termeltetési, erőforrás beszerző szerződéssel is kiegészül a koordinációs kapcsolat.

Hazánkban a termelők és a TÉSZ közötti kapcsolat legnagyobb feszültségforrásai a következők:

- A termelőktől beérkező áru minősítése hiteles, egyértelmű, nyilvános és jól regisztrált kell legyen, növelve a termelőkben a bizalmat és a felelősséget.
- Az azonos minőségű, azonos időpontban leadott termék is érhet el különböző árat ez értékesítés során. Ekkor érdemes poolingot alkalmazni, amely egyazon minőségi kategóriára átlagárakat fizet a termelőknek.

Magyarországon rövidtávon a TÉSZ-ek gyors elterjedése nem valószínű. Ennek főbb okai: a termelők közötti bizalomhiány, a tőkehiány és a potenciális tagjelöltek különböző termelési mérete.

Létrejöttüket célszerű elősegíteni, mert uniós csatlakozásunk esetén e szervezeteknek kulcsszerepük lehet a zöldség-gyümölcs ágazatban. Az Európai Unióban a Közös Agrárpolitika támogatásaihoz csak ezeken keresztül juthatnak hozzá a termelők, valamint a piaci feleslegek kivonását is a TÉSZ-ek végzik a tagállamokban.

Szántóföldi növénytermesztés, állattenyésztés

A szántóföldi növénytermesztés modern, hatékony technológiái rendkívül beruházásigényesek és csak nagy üzemméretnél használhatók gazdaságosan. A nagy teljesítményű – ezért költséghatékony – gépek gazdaságos üzemeltetéséhez a táblák tagosítása, összevont művelése elengedhetetlen. A melioráció, a növényvédelem tekintetében is csak az integrált, több száz hektárt összefüggésében kezelő technológia lehet hatékony.

E tényezők alapvető versenyhátrányt jelentenek azokra a gazdaságokra, amelyek nem engedhetik meg maguknak a hatékonyság előbbi kritériumaihoz való igazodást. Mivel a hatékony termeléshez nagy mennyiségű termőföldre, tőkére és munkaerőre van szükség egy gazdaságon belül, érdemes a mindezeket közös menedzsment alá rendelő, termelői csoportok által létrehozott szervezetekben,

pl. termeléssel foglalkozó szövetkezetekben összefogni. A mezőgazdasági termelés térben széttagolt jellege következtében erős bizalomra van szükség a termelési összefogás szereplői között, ezért az ilyen típusú együttműködések is csak akkora szervezeti mérethatárig lehetnek kiegyensúlyozottak, amelynek működését a tagok még kellőképpen át tudják látni. Természetesen, ha egyetlen személy vagy család rendelkezik a szükséges eszközparkkal és munkaerővel, akkor nincs szükség együttműködésre.

Az állattenyésztési ágazatok jelentős részében a technológia nem indokol akkora minimális termelési méretet a rentabilitáshoz, amelyhez az előbb említett típusú termelési összefogás volna javasolható. A hatékonyság növelése céljából ezek a gazdaságok szakosodhatnak a hízóalapanyag előállítására, valamint a hízlalásra. Az állattenyésztéssel foglalkozó gazdaságok legfontosabb inputjai a takarmányok és az állategészségügyi szolgáltatások, a legfontosabb output pedig a vágóállat, illetve a hízlalási alapanyag. Az inputok beszerzése és az outputok értékesítése olyan funkciók, melyek hatékony ellátására sok kisebb gazdaság nincsen berendezkedve. Az 1970-es, 1980-as években a háztáji gazdaságok hasonló igényeinek kielégítésére alakult ki egy szimbiózis az akkori szövetkezetekkel. Ezt a mintát figyelembe véve a szántóföldi növénytermesztés kapcsán említett termelői kooperáció szintén el tudná látni abrak- és tömegtakarmánnyal az állattenyésztéssel foglalkozó családi gazdaságokat, valamint a hízlalás végtermékét további értékesítés céljából át tudná venni.

A szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságoknak is szükségük van a termékpályákon belül vertikális irányban koordinációs intézményekre. Azért van szükség ezekre az intézményekre, mert piaci alkupozíciójuk szempontjából igen kiszolgáltatott helyzetben vannak a kis számú – és gyakran multinacionális érdekekben levő – alapanyag-termelő (vetőmag, kemikáliák) és feldolgozó vállalatok.

E szövetkezeti szövetségek vagy másodlagos szövetkezetek regionális szintű koordinációt láthatnának el. A regionális szerveződés már komoly piaci erőt tud képviselni, de még nem jelent átláthatatlanul nagy szervezetet. A termelési szövetkezetek és másodlagos szövetkezeteik piaci erejük további növelése érdekében egy országos központ, egy harmadlagos beszerző-értékesítő szövetkezet felállítását tartom indokoltnak, hogy a gyakran rendkívül kiélezett multinacionális piaci versenyben az ország régiói egy érdekközpontban is fel tudjanak lépni. E másodlagos szövetkezetek, az országos központ a piaci alkupozíció javítása mellett – a valamikori termelési rendszerhez hasonlóan – technológiai tanácsadást nyújthatnának, valamint a tag termelési szövetkezetek számára új technológiák meghonosítását is elősegíthetnék.

Az előbbiekben jellemzett több szintes szövetkezeti rendszer kialakításának több lehetséges útja van. Indulhat az elkülönült termelők, az 1990-es években átalakult szövetkezetek, valamint az új típusú szövetkezetek szintjéről egyaránt.

Az alapvető feltétel mindhárom esetben ugyanaz: be kell látni, hogy a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége a teljes vertikumra kiterjedő kooperációban rejlik (*Szeremley,* 1994), valamint az ehhez szükséges többlettőkének meg kell teremteni a forrását a piacgazdasági viszonyok között is versenyképes befektetési lehetőségekkel.

A szerveződés kristályosodási pontjai azok a piaci szereplők, amelyek mozgósítani tudják a megfelelő információt és tőkét. A jelen gazdasági helyzetben ez a két lényeges elem gyakran távol van egymástól. Az egyéni gazdálkodók szerveződése lehetne kiindulópont a vertikális integráció szempontjából, de a gazdasági és jogi ismeretek hiánya sokszor gátat szab az együttműködések beindításának. A gazdák felkészültségének hiánya mellett a tőkehiány okoz szinte feloldhatatlan dilemmát körükben. Az új típusú szövetkezetek tevékenysége viszonylag új keletű, az agrártársadalmon belüli elismertségük változó. A II. világháború előtti szövetkezeti rendszerek habár hasonlóak a most új típusúaknak nevezettekhez, az a mezőgazdasági technika, technológia és piacszerkezet annyira különbözik a jelen iparosodó és globalizálódó mezőgazdaságától, hogy azoknak a modelleknek felújítása veszélyesen anakronisztikus lehet. Tovább rontja e modellek esélyeit az integrációszervezésben a központi szerep vállalásában viszonylag kis számuk és az agrárértelmiség bizalmatlansága.

Az átalakult szövetkezetek helyzetét sok bizonytalanság nehezíti: a termőföld tulajdonlása körüli viták, a kialakulatlan földpiac miatti alacsony árak, a bérleti rendszer fejletlensége, az európai uniós csatlakozással kapcsolatos várakozások és félelmek, főként a feldolgozóiparnak, valamint a kereskedelmi láncoknak való kiszolgáltatottság. Az előbbiek ellenére ezek a szervezetek technológiai szempontból még mindig komoly értéket képviselnek, és az agrárértelmiség számottevő része is ezekben található. Habár a vertikum felsőbb szakaszaival szemben csak kisebb mértékben vannak jobb tárgyalási pozícióban, mint az egyéni gazdálkodók (*Pál,* 1999), és a rendszerváltást követő években sok egyéni gazda bennük látta az ágazati problémák okát, mégis elképzelhető, hogy a megoldást hozó teljes integrációs folyamat elindítója ez a csoport lehet (*Tóth–Varga,* 1998).

Speciális feldolgozó szövetkezetek

Bizonyos élelmiszertermékek esetében nincs feltétlenül szükség a nagy tőkeberuházásokkal járó élelmiszeripari gyárak szerepére. Egyes termékek esetén a piac a különlegességeket, a tájjellegű fajtákat és feldolgozási eljárásokat keresi. A piacon stabil helye van a jó minőségű (magas biológiai értékű, esetleg vitaminokkal, ásványi anyagokkal is dúsított vagy előfeldolgozott, praktikusan és ízlésesen csomagolt) élelmiszeripari tömegtermékeknek, melyek főleg a nagy tőkeigényű és gyakran a multinacionális jellegük miatt kiterjedt marketingkap-

csolatokkal és hatékony technológiai transzferrel rendelkező vállalatok üzemeiből kerülnek ki. Ezekben a vállalatokban a feldolgozás technológiájában sorozatgyártás, magas fokú munkamegosztás, s a nagy termelési méretből fakadó hatékonyság játssza a fő szerepet, azonban a változatos, és megfelelő marketing eszközökkel befolyásolható vásárlási igények kielégítésében az egyediséget, a tájjelleget is magukon hordozó termékek kisebb termelési méretben és kevésbé iparszerű technológiával is előállíthatók.

Ilyen termék ma Magyarországon például a bor. A kevésbé kifinomult ízlést kielégítő „kannás" vagy „asztali" minőségben megfelelő feltételeket nyújthat egy nagyobb borászati üzem is, de az egyre differenciálódó és fizetőképes piac számottevő része a minőségi vagy a különleges bort keresi, amelyet csak kisebb üzemekben, sajátos technológiával lehet előállítani. Egy ilyen kisebb feldolgozó üzemet, pincészetet szövetkezeti finanszírozásban is meg lehet valósítani. E pinceszövetkezetek a feldolgozás mellett a tagi igényeknek megfelelően alapanyag beszerzéssel és a bor tárolásával, értékesítésével is foglalkozhatnak, és a beszerző, értékesítő, feldolgozó szövetkezeti modellnél említett sajátosságok érvényesülnek bennük.

A szőlőfeldolgozás mellett más élelmiszeripari termék gyártása is megvalósítható kisebb feldolgozó szövetkezeti formában. E termékek legfontosabb jellemzői az egyediség, a speciális alapanyag vagy feldolgozási eljárás. Érdemes a hungarikum értékű termékekre is gondolni, magyaros és népies tartósító eljárásokat alkalmazó tej- és gyümölcsfeldolgozó szövetkezeteket alapítani.

A termékpályák végső szakasza: a kiskereskedelem

Az élelmiszervertikum termékpályáinak végső szakaszában éles verseny folyik a fogyasztók megnyeréséért. A megelőző szakaszokban előállított termékek csak akkor tudják jövedelemmel ellátni azt a termelői – feldolgozói – kereskedői láncot, ha eljutnak a végső fogyasztóhoz. A termékpályák végső szakaszára is igaz az, hogy bizonyos körülmények között a piaci koordináció elégtelenül működik. Kisebb lélekszámú településeken, a ritkábban lakott térségekben a vásárlók igényeinek megismerése és kielégítése olyan marketing és szállítási költségeket okoz, amelyet a vállalkozói tőke nem szívesen vállal. Ezt a funkciót töltik be a fogyasztási szövetkezetek.

A kiskereskedelemben tapasztalható erős versenyben való megmaradás sürgetővé teszi a szövetkezeti kereskedelmen belüli feszültségek felszámolását. A belső irányítás és a költséggazdálkodás ésszerűsítése, a szakemberállomány szerkezetének átalakítása, a nagybani beszerzés és a bolthálózat kiterjesztése, a disztribúciós módszerek korszerűsítése, a szövetkezeti mozgalom lehetőségeinek jobb kihasználása olyan területek, amelyek figyelembevétele és kezelése elengedhetetlen a fejlődés megalapozásához.

Annak ellenére, hogy a tőkeerős kereskedelmi szervezérek a nagyobb és a közepes városokban (illetve azok környékén) tovább terjeszkednek, a szövetkezetek a kisebb városokban és falvakban megőrizhetik piacaikat. A szövetkezeti kereskedelem – a boltok területi elhelyezkedése miatt is – elsősorban a viszonylag szerényebb jövedelemmel rendelkező vidéki lakosság vásárlásaira számíthat. E változatos – a nyugdíjasoktól, a nagycsaládosokon át a fiatalokig tartó – réteg napi vásárlásai alapozhatják meg a szövetkezeti boltok forgalmát.

A szövetkezeti kereskedelem, vonzóvá tétele azonban olyan visszafogott árpolitikát és kereskedelmi módszereket igényel, amelyre külön-külön egy-egy egység alig képes. A boltok egyre terebélyesebb lánccá szervezését, az üzletek hasonló megjelenését és egységesített áruválasztékát a közös nagykereskedelmi rendszer fejlesztését, a beszerzési ár leszorítását legfontosabb fejlesztési szempontokként érdemes kezelni.

Az előzőekben megfogalmazott követelményeknek olyan szövetkezeti modell felel meg, amelynek keretében a helyi szövetkezeti boltok megmaradnak, de tevékenységük áruval ellátásához és a kereskedelemtechnológiai tanácsadáshoz regionális gazdasági társaságok szolgáltatását vennék igénybe. A gazdasági társaságokat regionális szinten a régióban működő szövetkezetek alapíthatnák, és e társaságok tulajdonosai is a szövetkezetek tagjai lehetnének. A gazdasági társasági forma a kiegyensúlyozottabb pénzügyi háttér megteremtéséhez adhat lehetőséget. A kistelepüléseken működő boltokat a gazdasági társaságok országosan kidolgozott, egységes franchise rendszerben működtetnék. A vezető testületek tagjait is az érintett szövetkezetek delegálhatnák.

***

A gazdaságilag versenyképes vidék megteremtéséhez a kiterjedt szövetkezeti hálózat nagy segítséget jelenthet. A rendszer kiépítése rendkívül összehangolt munkát és érdekegyeztetést követel meg, amihez elengedhetetlen az állam anyagi támogatása. Az Európai Unió kibővülésével olyan anyagi források nyílnak meg a tagjelöltek előtt, amely kimozdíthatja a holtpontról a belépő országokban a szinte válságba került mezőgazdasági szerkezetátalakítást is.

A vidékfejlesztés sürgető és a csatlakozás szempontjából is kiemelt fontosságú céljai között a szövetkezetek és szövetkezeti rendszerek fejlesztése olyan eredményeket hozhat, mely nemcsak a mezőgazdaság versenyképességét növeli, hanem ezen keresztül hozzájárul a vidék infrastrukturális fejlődéséhez és népességmegtartó, munkahelyteremtő képességének növekedéséhez.

Irodalom

Gergely S. 1996: A szövetkezeti integráció sajátos formája: a takarékszövetkezeti integráció. *Gazdálkodás*, 5.

Kiss Gy. K. 1998: Takarékszövetkezetek és a magyar pénzintézeti rendszer. Tények és lehetőségek. *Szövetkezés,* XIX. évf. 2. 26–39. pp.

Pál J. 1999: A harmadik próba előtt. *Szövetkezés,* XX. évf. 1. 116–126. pp.

Schumacher E. F. 1991: A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Simon S. 2001: Nyugat-európai szövetkezeti modellek alkalmazhatóságának vizsgálata a magyar és a román mezőgazdaságban. Doktori (PhD) értekezés. Gödöllő, 142 p.

Szabó G. G. 1997: Usefulness and possibilities of using the "co-operative identity" concept in economic analysis of co-operatives. In *Acta Agraria Kaposvariensis.* Vol. 1. P. 97–69.

Szeremley B. 1998: A TÉSZ alapításának indokai és előzményei. *A Falu,* XXIII. évf. 1. 17–18 pp.

Szeremley B. 1994: Exportorientált értékesítő szövetkezetek létesítése az élemiszergazdaságban. *Szövetkezés,* XIV. évf. 1–2. 41–64. pp.

Tóth E.–Varga Gy. 1998: Az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek helyzete és jövőbeni szerepe. *Gazdálkodás,* XLII. évf. 1. 15–22. pp.

Vavrik F. 1995: A mezőgazdaság és a szövetkezés. *Szövetkezés,* XVI. évf. 1. 25–36. pp.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

AZ AGRÁR- ÉS VIDÉKFEJLESZTÉS LEHETŐSÉGEI MIKROSZINTEN (EGY TIPIKUS BÉKÉS MEGYEI TELEPÜLÉS, CSORVÁS PÉLDÁJÁN)

Baukó Tamás – Gurzó Imre

Csorvás azon települések közé tartozik, amelyek – az élelmiszer-gazdaság minden jelenlegi traumája ellenére – a környezetgazdálkodás mellett főként a mezőgazdaságban látják jövője alappillérét – joggal. Két lényeges tényező alapozza meg ezt az álláspontot. Az egyik a *földrajzi helyzet*, nevezetesen, a község elhelyezkedése két közeli várostól csaknem egyenlő távolságban, ami korlátot szab a szolgáltatások fejlesztése lehetőségeinek. A másik a *kiváló természeti tényezők* – elsősorban a termőföld (*1–2. ábra*), a magas hőösszeg és a napfénygazdagság –, ami semmiképpen nem teszi lehetővé a helyi gazdaság radikális átstrukturálását. A tanulmány a település fejlesztési koncepciója és programja készítése során felhalmozott tapasztalatokra támaszkodik, amelynek keretében a hivatalos szervezeteken kívül számos gazdával készült interjú, s felhasználja azokat az információkat, amelyeket egy lakossági kérdőíves felmérésre adott válaszok nyújtottak.

Az agrártermelés külső feltételei

A magyar agrárgazdaság viszonyai

Ismert tény, hogy a magyar agrárgazdaság számos gonddal küszködik, melyektől a csorvási agrárvilág sem függetlenítheti magát. A település mezőgazdasága szempontjából ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

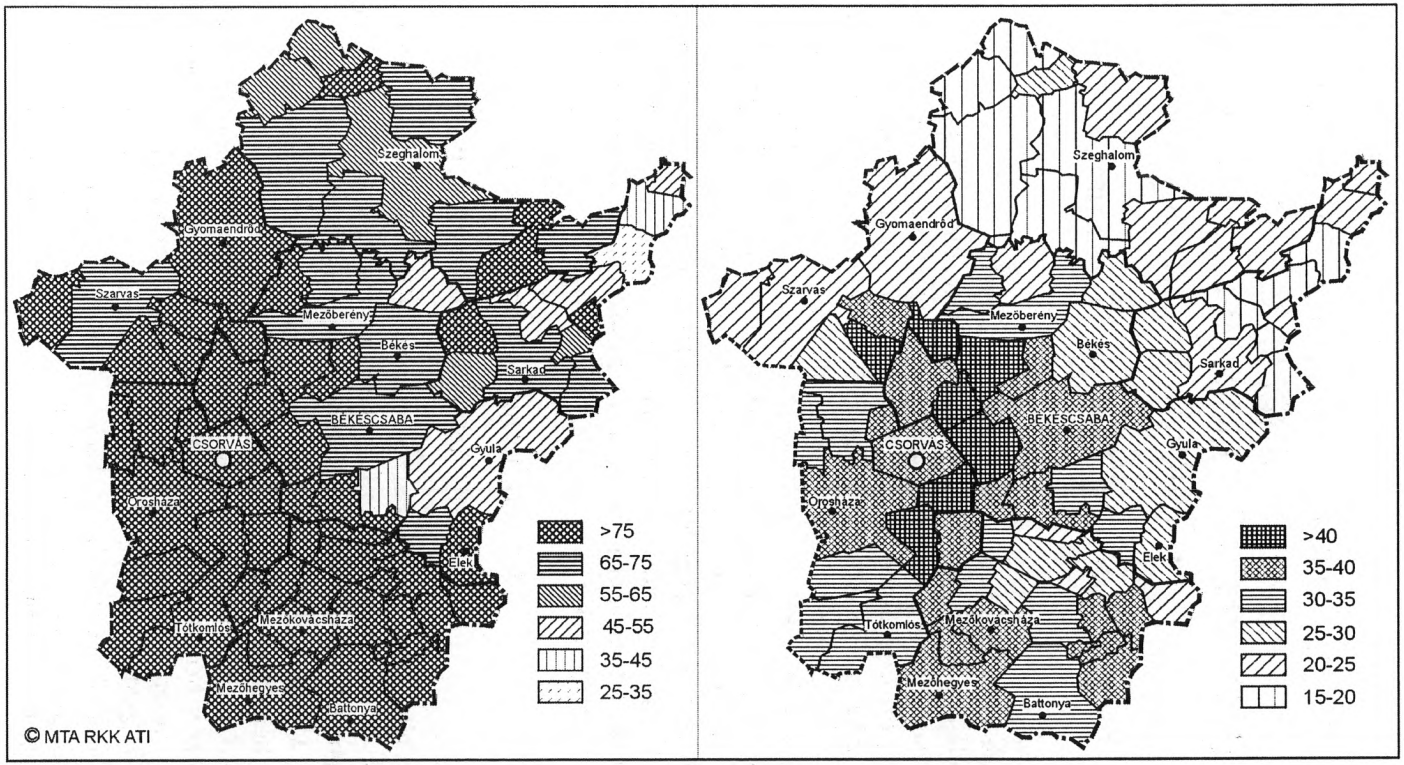
- A gabonatermelésben évről évre gondot okoz a túltermelés, az eladási nehézségek, az alacsony árak és a rossz jövedelmezőség.
- A kivitel stagnálása-csökkenése és az alacsony belső fogyasztás következtében, valamint a jövedelmezőségi problémák nyomán az állattenyésztés visszaesett. Ez az alaphelyzet különösen sújtja az olyan jó földű településeket, mint Csorvás, ahol a gabona–hús vertikum az átlagosnál nagyobb jelentőségű az agrárszektor szerkezetében.
- A mezőgazdaságba bekerülő ipari anyagok és gépek felhasználásának csökkenése, valamint az agrárolló szétnyílása gátolja a hatékonyság javulását.

1. ábra

A szántó aránya a települések összes területéből Békés megyében, %

2. ábra

A szántó átlagos minősége Békés megyében, Ak/ha

Forrás: Földhivatali törzskönyvek, 1997.

- A termékpályák szétestek, érdekellentétektől terheltek, magas fokon monopolizáltak. A termelők szinte teljesen kiszolgáltatottak (az integrátoroknak, a kereskedőknek, a feldolgozóknak), az érdekek érvényesítésében a termelők háttérbe szorultak.
- Az agrártermelők körében jellemző az információhiány, illetve a dezinformáltság magas foka.
- A szektor egésze krónikus tőkehiányban szenved.

Földrajzi feltételek

A Békés-Csanádi löszhátságon lévő Csorvás térsége tavi-folyóvízi feltöltéssel keletkezett. A terület agyagos iszaptakaróval borított, amelyen kiváló minőségű, ám deflációérzékeny mezőségi talajok keletkeztek. Az éghajlati paraméterek tekintetében az agrártermelés feltételei általában jók, de a tenyészidőszak éghajlatát szeszélyesség jellemzi (kontinentalitás, ami fagyveszélyben és aszályosságban, esetenként túl sok csapadékban nyilvánulhat meg). Előnyös a tenyészidőszak hőtöbblete, a napsütéses órák magas száma. A magas hőösszeg kedvező a hő- és napfényigényes kultúrák termesztésére, viszont a csapadék mennyisége és éven belüli egyenetlen eloszlása a mezőgazdasági termelés legfontosabb bizonytalansági tényezője. Az öntözés csak korlátozottan lehetséges: a településnek felszíni vízfolyása nincs (s bár csatornával rendelkezik, a tiszai vízátvezetés sajnos nem jut el Csorvásig), és a felszín alatti víz kitermelhetősége is rendkívül behatárolt.

A környezetgazdálkodás szempontjából hátrányos a külterületi fátlanság, az alacsony erdősültség (1,6%), az egyoldalú, szántó centrikus földhasznosítási szerkezet (a termőterület 98%-a szántó, a gyepek aránya alig 0,1%), s ennek nyomán a végletesen homogén és az utóbbi évtizedekben folyamatosan tovább egyszerűsödő agrártérszerkezet (a tanyák, fasorok, erdősávok hiánya).

Belső feltételek

A mezőgazdasági termelés társadalmi kerete

Az 5765 (2001) népességet számláló település lakossága erősen kötődik az agrárgazdasághoz. A 2000-es évek elején több, mint 200 mezőgazdasági főfoglalkozású és mintegy 300 regisztrált őstermelő, valamint 18 regisztrált egyéni vállalkozó (1999) található Csorváson. A családok zöme önfogyasztásra termel (zöldségféléket, baromfihúst, sertéshúst, tojást). Várható, hogy ez a – kiegészítő jövedelmet adó – tevékenység hosszabb távon is lényeges szegmense marad a csorvási agrárszektornak. Jellemzőek a 2 hektár alatti törpebirtokok, amelyeken részmunkaidős, kisegítő és hobbigazdálkodás folyik. Néhány tucat termelő gazdálkodik 30–120 hektár közötti földterületen, 2 agrárvállalkozó pedig egyenként

mintegy 300 hektáron. A termőterület több, mint felét a Csorvási Gazdák szövetkezet műveli. A szövetkezet a rendszerváltás után fokozatosan "piacosodott", megtartotta életképességét. A termelés mellett jelentős szolgáltatási tevékenységet is végez (gépi művelés, tárolás, az értékesítés koordinálása), továbbá az egyéni kisgazdaságok termelését integrálja.

A helyi agrárgazdaság fontos szereplője a *HUNAPFEL* vállalat. A német tulajdonú cégnek Csorváson van egy hűtőháza, amelynek helyi nyersanyagbázisa egy 60 hektáros meggy- és egy 22 hektáros almaültetvényből áll. További 19 hektár ültetvényt telepítettek magánszemélyek, akik integrációs kapcsolatba kerülnek a céggel. A tulajdonosnak Németországban konzervgyára van. A cég léte katalizáló hatással van a helyi agrárszektorra, reális lehetőséget teremtve nemcsak a gyümölcs, de a szántóföldi kertészeti kultúrák nagyobb arányú termelésére is.

A földtulajdon és a földhasználat Csorváson is élesen kettévált, és gyorsan kialakult a földbérleti rendszer. A földek túlnyomó többségét bérleti rendszerben művelik: a szövetkezet mellett egyéni – többnyire helyi – gazdák.

Az agrárszektor csorvási szereplői az idők során jelentős szakmai tapasztalatokra tettek szert, különösen a hagyományos termékek termelése körében, de a minőségi termelést biztosító szaktudás örvendetes módon gyarapszik a belterjes (zöldség- és gyümölcstermelési) ágazatok körében is. Mindez – a termelés oldaláról – kedvező bázisul szolgál a piaci versenyképesség fenntartásához.

A termelés szerkezete

Csorváson a szocializmus évtizedeiben hagyományos, a gabona–hús hegemóniára épülő termelési szerkezet alakult ki, amely töretlenül tovább él az 1990 óta eltelt időszakban is. A növénytermelés vezérágazatai a gabonafélék és az ipari növények, a többi ágazat csak mint a termelési szerkezetet színesítő elem jelenik meg. A kert és különösen a gyümölcsös művelési ág elenyésző (a közelmúltban telepített, külföldi tulajdonú meggy- és almaültetvény ellenére is).

A gabonagazdaság meghatározza a szántóföldi gazdálkodás jövedelmezőségének szinte egészét. A gabonapiac ismétlődő válságait a település állattenyésztése igyekszik ellensúlyozni – inkább kevesebb, mint több sikerrel. Nem véletlen, hogy az állattartás volumene visszaesett. A túlnyomórészt jó talajokon a gabonatermelés csak nagyon korlátozottan váltható át más kultúrára, s a hozamok helyi értéknövelését a minőségi állattenyésztés erőteljes bővítésével lehetne megoldani.

Bár az öntözés jelenléte ma még marginális, fejlesztése mindenképpen szerkezetjavító elem lehet. Az *öntözött területek* kiterjesztése egyrészt a belterjesítés felé való lényeges „elmozdulást" hozná magával, másrészt csökkennének a termelési kockázatok. A szerkezet javítását szolgálná a speciális szárazgazdálkodás (dry-farming) elterjesztése is.

Helyi intézményrendszer

Intézményi tekintetben (is) a helyi élelmiszergazdaság fontos eleme a helyi szövetkezet és a HUNAPFEL. Az intézményrendszer égetően hiányzó – a jövőben megteremtésre váró – elemei az EU-konform beszerző-értékesítő szövetkezetek.

Kérdőíves felmérésünk több kérdése – valamint prominens személyekkel lebonyolított interjúk – alapján valószínűsíthető, hogy a megkérdezettek legalább kétharmada – az önellátáson túl – kapcsolatban áll a mezőgazdasággal, s ezek csaknem fele nyilatkozta azt, hogy megfelelő körülmények esetén csatlakozna új típusú szövetkezethez.

Mint sok más helyen, így *Csorváson is nagy fokú a gazdák információhiánya*, illetve jelentős az ellenérdekű felek dezinformációs szerepe. A helyi intézményrendszerből nagyon hiányzik egy olyan információs központ, amely segítséget nyújtana a gazdáknak megalapozott döntések kialakításához, a pályázásoknál stb.

Az egyetlen helyi, heti pár napon igénybe vehető „intézmény" a falugazdászé. A megkérdezettek zöme megfelelőnek ítéli a jelenlegi falugazdász munkáját, s úgy véli, hogy az agrárintézmények (falugazdász, megyei FM Hivatal, Agrárkamara, Terméktanácsok, stb.) közül a falugazdász a legfontosabb.

Javasolható fejlesztési irányok, programjavaslatok

Hosszabb távon is versenyképes, EU-konform termelési szerkezet kialakítása

Csorváson rendelkezésre állnak mind a jelenleginél változatosabb, mind pedig a hagyományos minőségi termeléshez szükséges természeti adottságok (a víz kivételével), valamint az emberi tudástőke és a szorgalom is. Hosszú távon alapvetően a ma is létező, de a jelenleginél jobb jövedelmet adó termelési szerkezetben célszerű gondolkozni, tekintve, hogy *radikális szerkezeti változtatások vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon drágán lehetségesek*. Ezért a minőségi gabona- (vetőmag, durumbúza), iparinövény-termesztés, a minőségi vágóállat- (magasabb húskihozatal stb.) és tejtermelés lehet a cél. Emellett törekedni kell a termelési szerkezet bizonyos diverzifikálására is: növelni kell a magasabb jövedelmet adó belterjes, munkaigényes növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok arányát (szántóföldi és fóliás zöldségfélék, fűszerpaprika, csemegekukorica, dinnye, fűszer- és aromanövények, gyümölcsök, biotermékek, kisállatok, hobbiállatok, májkacsa, májliba, pulyka, gyöngyös, strucc, méz stb.).

Lehetőségként merül fel – a jó adottságok és a várható további piaci keresletnövekedés okán – az öko-, illetve biogazdálkodás elindítása, kiterjesztése.

A fenti változások azért szükségesek, mert Csorvás forrásszegény település. Csak munka- és tudásigényes projektekkel képes agrárszektorát EU-konform fejlődési pályára állítani, illetve a település reálisan csak ilyen projektekkel számíthat elnyerhető külső forrásokra.

Az állati termékek minőségjavítása, az állattartás és a vetésszerkezet kapcsolatának magasabb szintre emelése

A csorvási agrárgazdaság jövőbeni fejlesztésének egyik sarkalatos pontja az állattenyésztés fejlesztése (a gabonatermesztés és az állattenyésztés volumene között megbomlott összhang helyreállítása) és az állati termékek minőségének javítása. A település jelenlegi állattartásának nagyságrendjét *hosszabb távon* mindenképpen emelni szükséges. Mindez annak függvénye, hogy az állattartás alacsony jövedelmezőségében lesz-e érzékelhető pozitív elmozdulás. Sajnos, napjainkban az ágazat fejlesztésének korlátozó tényezője az állatértékesítés és a tejtermelés bizonytalansága. Ilyen helyzetben a tartástechnológia fejlesztése ma még nem kap elég ösztönzést. Ez tükröződik abban is, hogy ez idáig a termelők széles körében nem sikerült szakítani a korábban hagyományosan egyoldalúan kukoricára alapozott baromfi- és sertéshízlalási technológiák alkalmazásával. A továbblépés egyértelműen a minőségi takarmányozásban és a tartástechnológia fejlesztésében keresendő.

A minőségjavító takarmányozás elterjesztéséhez pedig nélkülözhetetlen a szántóföldi takarmánytermelés struktúrájának némi változtatása (árpa, szója, stb).

Komplex agrártérrendezés és agrárinfrastruktúra-fejlesztés

A település hosszabb távú agrárfejlesztését a szárazgazdálkodásra (dry-farming) kell alapozni, de a csapadékszegénység miatt és a termelési szerkezet diverzifikálása érdekében (is) magasabb szintű vízmegőrzést és vízkormányzást kell megcélozni. Az öntözési infrastruktúra alapjai adottak (Dögös-Kákafoki-csatorna), el kellene tehát érni az állandó tiszai vízátvezetést. Mindemellett meg kell valósítani a kettős funkciójú csatornarendszer továbbfejlesztését is.

A községben a mezőgazdasági utak minősége igen sok kívánnivalót hagy maga után, ezért szükséges a dűlőutak állagának folyamatos javítása. Ez megkönnyítené a különböző határrészek fizikai elérhetőségét, könnyebbé válna a mezőgazdasági gépek mozgása ezen földrészletek között, és nem utolsó sorban lényegesen javulna az agrárszektor költséghatékonysága. Egy ilyen fejlesztés ugrásszerűen felértékelné a településen koncentrálódó földtőkét is.

A tanyás gazdálkodás feltételeinek javítása egyes külterületi határrészeken célszerű és lehetséges, mert e területeken részben létezik, részben pedig fejleszt-

hető a szükséges vonalas infrastruktúra. A tanyás gazdálkodással párhuzamosan kialakítható a tanyai turizmus (kapcsolódóan más jellegű idegenforgalmi rendezvényekhez), a szabadtartású állattenyésztés és a különféle biotermékek előállítása, esetleg – öntözővíz biztosítása esetén – vízigényes kultúrák termesztése is.

A rendelkezésre álló tájpotenciál megóvása, az agrárkörnyezet fokozott védelme

A település legfontosabb természeti erőforrásának, a földvagyonnak a védelme elsődleges fontosságú.

A deflációveszély (szélkifúvás) csökkentésére és az agrártér struktúrájának változatosabbá tétele érdekében mezővédő erdősávrendszerek telepítése, a meglévő erdősávok, fasorok rendszerré szervezése kívánatos (összhangban a szomszédos települések ez irányú törekvéseivel). Egy erdősítési, mezővédő erdősávtelepítési, fásítási program eredményeként átalakulna, sokkal differenciáltabbá válna az agrártér mai egyoldalú szerkezete, csökkenne a szélerózió mértéke, javulnának a mikroklimatikus viszonyok, a talajok vízháztartása. A tudományos felmérések szerint jelentős (5–25% közötti) terméseredmény-javulás remélhető, s ez által a gazdálkodók komoly ökonómiai előnyökhöz is jutnának.

A termőföldvagyon hatékony megőrzése megköveteli a művelés alóli kivonási igények engedélyezésének, továbbá a településperemi részeken a termőföld belterületbe vonásának az eddigi gyakorlatnál is gondosabb mérlegelését.

A település lényeges környezetvédelmi problémája a sertéstelep jelentős hígtrágya-kibocsátása. Sajnos, a sertéstenyésztés ma még környezetszennyező technológiával történik, a telep szennyezi a felszín alatti vízkészletet, és általában is károsítja a növényzetet. Az almozásos technológiára való áttérés csökkentené a környezetterhelést, a keletkező trágya környezetbarát, felhasználható anyaggá válna. Így megszűnne a felszín alatti vízkészlet szennyezése, egyúttal lehetővé válna a műtrágyázás csökkentése, amely a termelési költségek csökkenését és – a nagyobb táperő révén – magasabb hozamokat eredményezne.

A helyi agrárgazdaság intézményrendszerének fejlesztése

Napjainkra az élelmiszergazdasági szektor is annyira piacérzékennyé vált, hogy egy-egy jól vagy rosszul sikerült döntésen múlik egy-egy gazdálkodó egység sorsa, jövője. A piaci követelmények ismerete, az igények változásának követése kényszerítő erővel követeli meg a folyamatos tájékozódást, az információszerzést. A csorvási gazdák többségének mindennapi életébe még nem tört be az információs technológia. A rendelkezésre álló informatikai infrastruktúra is kezdetleges: még nem teszi lehetővé széles rétegek számára az információk

gyors elérését. Az információhiány miatt az ellenérdekű üzletfelek ma még esetenként sikerrel dezinformálhatják a kiszolgáltatott agrártermelőket, s ez a gazdálkodóknak érzékeny gazdasági veszteségeket okoz. Másfelől, az információktól való elzártság nehézkessé teszi a gazdálkodók alkalmazkodását a piaci igényekhez. Ezért szükség van egy olyan – komplex tevékenységű – elérhető információs központra, amely autentikus információkkal segítené a termelőket a piaci, jogi, technológiai stb. változások követésében. Ez a központ egyúttal egyfajta szakmai-innovációs centrumként adatbázisrendszert alakítana ki és gondozná azt, szervezné a termelők képzését, átképzését, különféle szakmai szervezetekkel kapcsolatokat alakítana ki és ápolna, továbbá koordináló és más menedzseri szerepeket töltene be. Tevékenységében különösen is hangsúlyos elemként kapna szerepet a különböző pályázati felhívások figyelése, segítségnyújtás a termelőknek konkrét pályázatok megírásában. A központ munkatársai végeznék a pályázatok szakmai, pénzügyi megalapozását, a szükséges hatósági engedélyeztetési eljárások intézését, a nyertes pályázatok munkálatainak koordinálását (szakértők bevonása, adminisztrációs ügyintézés, informatikai háttér biztosítása, tanácsadás, fordítási feladatok ellátása, hitelgarancia megszerzése, egyéb hatósági engedélyek beszerzése, monitoring stb.).

A minőségre koncentráló termelői szemlélet kialakítása, vidékfejlesztő humántőke-gyarapítás (oktatás, képzés, átképzés)

Az elmúlt évtizedben a minőség teljesen új értékfogalomként, de viharos gyorsasággal vonult be a hazai agrárvilág szereplőinek, köztük a csorvási termelőknek a tudatába is. Ma már teljesen egyértelmű, hogy a minőség egyértelmű fontosságának elismerése nélkül sem a termelés szerkezetében, sem az erőforrások hatékony hasznosításának folyamatában nem remélhető lényegi áttörés: a minőségcentrikus termelés mind a humán erőforrások, mind pedig a műszaki-technikai feltételek gyökeres megújítását igényli.

Egy ilyen program megvalósítása elsősorban a szellemi-képzési szférát érinti, azaz a csorvási gazdatársadalom különböző formákban való képzését igényli termékpályák szerinti differenciáltságban. A programban gyakorlatilag mindegyik gazdálkodói csoport érdekelt. Mindazonáltal, az érdekeltség a legnagyobb a gabona- és a sertéságazatban, továbbá a kertészeti és az ipari növényeket termesztő ágazatokban.

Az oktatásnak, képzésnek, továbbképzésnek a minőséget garantáló szakmai ismeretekre, továbbá új, vállalkozást segítő tudásanyagra kell koncentrálnia (vállalkozói, marketing-, pénzügyi, informatikai és idegennyelvi-képzés).

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

A SZOCIÁLIS FÖLDPROGRAM VIDÉKFEJLESZTÉSI HATÁSAI

Jász Krisztina – Szarvák Tibor – Szoboszlai Zsolt

A rendszerváltást követően a piacgazdaság térhódításával párhuzamosan átalakult a magyar társadalom szerkezete, az egyes rétegek közötti különbségek szembetűnővé váltak. Drámaian megnőttek a jövedelmi különbségek és emberek százezrei váltak munkanélkülivé. E kedvezőtlen folyamatok főként a válság kezelésére felkészületlen, jórészt alacsony iskolai végzettségű emberek által lakott rurális térségekben jelentkeztek. A kialakult helyzet a szociálpolitika alakítóit, kulcsszereplőit arra késztette, hogy kiemelt figyelmet szenteljenek az aktív, munkaképes korú lakosság szociális problémáinak kezelésére, illetve együttműködésben a foglalkoztatáspolitika alakítóival, az érintett rétegek munkaerőpiaci reintegrációjára.

A szociális földprogram nem új keletű intézmény, hiszen már a XIX. században, illetve a két világháború között is része volt a produktív szociálpolitikának.

A szociális földprogramok lényege a következő: a mezőgazdasági termelésre alkalmas vagyonnal nem, vagy azzal kis mértékben rendelkező (azt hatékonyan működtetni nem tudó), szociálisan hátrányos helyzetű családoknak kedvezményes szolgáltatásokkal, juttatásokkal lehetőséget teremteni az egykori háztáji jellegű kistermeléshez hasonlító növénytermesztésre, illetve állattartásra, az egyéni és közösségi, valamint a helyi erőforrások kihasználásával (*Szoboszlai,* 2001).

A fentiek alapján látható, hogy a szociális földprogram a produktív szociálpolitikai eszközök egyike. E program keretében különböző kedvezményes juttatások formájában a hátrányos helyzetű családok termelésének támogatása történik. A kedvezményezettek a támogatás révén megtermelt javakat a saját munkájuk eredményeként állítják elő. A programban való részvétel eredményeként a családi gazdálkodás bővítése tartós folyamattá válhat, amely révén olyan javak is elérhetővé válnak a családoknak, amelyek megszerzése önerőből a programba való bekapcsolódást megelőzően lehetetlen volt számukra.

A szociális földprogram fontos sajátossága, hogy az adott település önkormányzatának vonatkozó rendelete alapján kell működtetni. Így a megvalósítás elsődleges felelőse a települési önkormányzat. A kedvezményezettek között egyes településeken, térségekben nagyon magas a roma népesség aránya. Ezek-

ben az esetekben helyi kisebbségi önkormányzattal együttműködésben történik a programot érintő érdemi döntések kialakítása.

Az 1990-es évek második felétől számos empirikus vizsgálatot végeztünk a szociális földprogramok tárgyában. A programok működésének első öt éve után aktuálissá vált kutatások e produktív szociálpolitikai eszköz hatékonyságát vizsgálták. Ezt követően számos, változó tematikájú kutatás (*Péter–Szarvák–Szoboszlai,* 1999, 2000, 2001) készült, melyek jelentős része publikációk formájában is napvilágot látott. Ezen kutatások keretében a kedvezményezettek szociológiai sajátosságait és a működtetők tapasztalatait vettük górcső alá. Legfrissebb vizsgálatunk 2002 tavaszán zajlott, amely során több, mint kétezer kedvezményezettet kérdeztünk meg kérdezőbiztosok segítségével. A kutatás keretében többek között képet kaptunk a kedvezményezett családok demográfiai jellemzőiről, lakhatási körülményeiről, iskolai végzettségéről, migrációs mutatóiról, foglalkozási életútjáról, terveiről és jövőképéről. A programban a vizsgálat időpontjában három régió (Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország és az Észak-Alföld) tíz megyéjében 32 ezer kedvezményezett vett részt. A több, mint 30 ezer fő csaknem 10 ezer családot jelent. Az alapsokaság közel felét a roma származású kedvezményezettek tették ki.

A Dunántúl és Észak-Magyarország vizsgált területein mikrotelepüléseken (700 fő alatt) él a kedvezményezettek többsége, az alföldi résztvevők pedig főként aprófalvakból (1300 fő alatt) származnak. Ezek az adatok is jól tükrözik, hogy a szociálisan hátrányos helyzetbe kerülésre sokkal nagyobb az esély a kisebb, mint a nagyobb lélekszámú településeken. Az említettek alapján kitűnik e program rurális területeken való hangsúlyos jelenléte.

Legutóbbi vizsgálatainkban (*Jász,* 2003; *Szarvák,* 2003; *Szoboszlai,* 2003) a szociális földprogram jellemzőit, hatását a roma kedvezményezettek szempontjából, a cigány almintát alapul véve is elemeztük.

Kutatásaink is igazolták, hogy a szociális földprogram kedvezményezettjeit a szegénység és kirekesztődés ismérvei egyaránt jellemzik. A földprogram kedvezményezettjeinek világában a társadalmi kirekesztődés két fő típusa jelenik meg markánsan: a területi és az etnikai alapú kirekesztődés. A tanulmány elején már utaltunk rá, hogy a kedvezményezettek legnagyobb hányada hazánk depressziós térségeiben él. Ezen térségek jól ismert jellemzői, hogy infrastrukturálisan rendkívül fejletlenek, nincs tőkebeáramlás, nem teremtődnek új munkahelyek. Számos mikro- és aprófalvas térség ebbe a kategóriába tartozik. Az említett településtípusokban korábban a termelőszövetkezetek voltak a fő foglalkoztatók, amelyek összeomlásával az aktív korú lakosság jelentős hányada elveszítette a munkáját, és a mai napig nem sikerült a foglalkoztatási reintegráció.

Az etnikai alapú kirekesztődés fő kárvallottjai a program roma kedvezményezettjei, akiknek sajátos szociális problémákkal kell megküzdeniük nap mint nap. A kérdőíves felmérés adataiban jól tükröződik, hogy a szociális földprog-

ram kedvezményezettjeinek többségénél a szegénység minden típusa fellelhető. Legszembetűnőbb a jövedelmi szegénység, hiszen a program résztvevői több, mint 10%-ának havi jövedelme 10 és 49 ezer Ft/fő között van és csak egytizedük jövedelme haladja meg a havi 80 ezer Ft-ot. A fogyasztási szegénység legmarkánsabban a kulturális fogyasztási szokások terén mutatkozik meg, hiszen a kedvezményezettek közel ötöde például még sohasem járt színházban vagy moziban. A múzeumok és galériák látogatottsága a színház és mozi előadások látogatottságánál is alacsonyabb. A lakáskörülményekben és a lakásfelszereltség terén az átlagos magyar lakásviszonyoknál jóval szerényebb körülményekről tanúskodnak a kedvezményezettek által adott válaszok. Ennek érzékeltetésére álljon itt néhány példa. Vezetékes vízhálózattal nem rendelkezik a megkérdezettek csaknem harmada, és vezetékes gáz sincs bekötve a programban résztvevők közel háromnegyedénél. Nem kedvezőbb a helyzet a lakások háztartási eszközökkel való ellátottsága terén sem, hiszen a színes televízió, az automata mosógép, illetve a videomagnó a családok közel kétharmadában még mindig elérhetetlen luxusnak számít.

Főként a romáknál, a deprivációval és a tartós munkanélküliek nagy számával együtt jár a rendkívül alacsony iskolai végzettség is. A roma mintában e téren is meglehetősen lesújtó képet kaptunk vizsgálatunk során. A program kedvezményezettjeinek közel egyötöde nem rendelkezik még általános iskolai végzettséggel sem. Az általános iskola hetedik osztályáig eljutók körében közel kétszeres a roma kedvezményezettek előfordulása, mint a nem romáké. Az iskola fontossága és az egyes iskolatípusok megítélésében komoly különbségek mutatkoztak a területi változó mentén.

A fentiek alapján az is lényeges társadalmi (esélyegyenlőségi) kérdés, hogy miként szolgálja/szolgálhatja a szociális földprogramban résztvevő leszakadó társadalmi csoportokat és településeket az új írástudás, az új technológia.

Úgy gondoljuk, hogy a szociális földprogramban (mint produktív szociálpolitikai ellátásban) való részesültség és hatékony részvétel kialakíthatja az egyénben a racionális magatartást, cselekvéstípust, amely számos klasszikus (*Max Weber, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu* stb.) szerint feltétele a különböző mobilitási pályákon való elindulásnak, a folytatódó modernizációnak (*Zapf,* 2002), amelynek egyik mai kihívása az információs társadalom típusú fejlődés.

Ezt azért is fontos vizsgálni, mert – véleményünk szerint – a vidék megtartó ereje részben a helyi lakosság információs társadalomba való bekapcsolhatóságán is múlik. A földprogramban résztvevő települések főként a periférián találhatók, a program résztvevői pedig főként az új kihívások szerint modern technikai eszközök irányában nyitott fiatalabb korosztályokból rekrutálódnak. Amennyiben ez a réteg a teleházak, könyvtárak, posták, stb., közösségi hozzáférési helyein keresztül képes lesz bekapcsolódni az információs társadalomba, a kitöréshez nélkülözhetetlen egyéni habitusváltás révén, a program fiatalabb ked-

vezményezettei több esélyt találhatnak a helyben való boldogulásra, mint a jelenlegi viszonyok között.

Jelenleg a földprogramos települések többségében a hálózati megjelenéshez hiányzik a szükséges humánerőforrás és az infrastruktúra. A programban résztvevő települések egyharmada rendelkezik csak honlappal, s csak egynegyedük szerepeltet valamilyen információt a programról a világhálón.

A kérdőívek eredményeiből kitűnt, hogy a vonzásközpontként funkcionáló településeken nagyobb az igény és több a lehetőség az ismeretek átadására. Gyakoribb a könyvtár és a teleház látogatottsága, nagyobb az igény a számítástechnikai ismeretekre, magasabb a pályázatokon való részvétel aránya. Ezeken a településeken nagyobb számban vannak jelen az infokommunikációra érzékeny, azt a napi munka során használó vállalkozások is.

A szociális földprogramra építő helyi gazdaságokban az adott településen megtermelhető, előállítható termékek kiemelt fontosságúak. A piacszervezésben a helyi közösségeknek van domináns szerepük. Az internetes hálózat jelentősen elősegíthetné a helyi értékesítési lánc kialakítását és működtetését. Az információs társadalomhoz való csatlakozási lehetőségek szociális földprogramokon keresztüli bővítése a távmunka, távoktatás, e-turizmus, stb. terjedésének szempontjából is fontos lenne, amelyek mielőbbi elterjedése az esélyegyenlőtlenségeket is hatékonyan mérsékelhetné hazánk elmaradott térségeiben.

A bevezetőben már utaltunk arra, hogy a földprogram kedvezményezettjeinek halmozottan hátrányos helyzete elsősorban a kulturális hátrányokra és a tartós munkanélküliségre vezethető vissza. A szociális földprogramoknak nem sajátja a munkaviszonyon alapuló foglalkoztatás, de nagyon jelentősek a program foglalkoztatási hatásai. A program előnye főként abban rejlik, hogy a munkaerőpiacról gyakran hosszú évekre kiszorult emberek számára utat jelent a munka világába. Újra aktívvá és a munkájuk iránt felelősséget érző egyénekké változtatja a kedvezményezetteket.

A szemléletesség érdekében érdemes részletesebben áttekinteni, hogy egy-egy kistelepülésen, illetve össztársadalmi szinten, foglalkoztatáspolitikai szempontból mit is jelent valójában egy ilyen program elindítása. A programban résztvevő családok száma településenként körülbelül 40–50, mely településenként változó. A program jelenlegi kereteit, azaz 250 települést számítva ez közelítőleg 10 ezer családot jelent. Az esetek többségében egy-egy családból nem csak egy fő vesz részt a programban. A program keretében történő munkavégzés nem jelent egész napos elfoglaltságot a teljes évet alapul véve.

Átlagban napi egy órás részfoglalkoztatást feltételezve a program 600 fő számára biztosít teljes, nyolc órás foglalkoztatást. A roma kedvezményezettek többsége nem rendelkezik termőföld területtel, ezért számukra csak a szociális földprogram keretében nyílik mód családi gazdálkodásra. A földprogram csaknem 5 ezer roma család gazdálkodását és megélhetését teszi lehetővé évente.

A szociális földprogram valódi jelentősége tehát – túl az előbbiekben számszerűsített eredményeken – abban rejlik, hogy pozitívan befolyásolja a kedvezményezettek későbbi munkaerő-piaci esélyeit. Egyrészt rendszeres aktív tevékenységre ösztönzi a résztvevőket, valamint a munkavégzéssel kapcsolatos morális elemeket is „visszacsempészi" az életükbe. Az egyik legfontosabb hozadéka a programnak, hogy a kedvezményezett családok – amennyiben lelkiismeretesen vesznek részt a földprogramban – őstermelővé válásuk révén, támogatottság igénybevétele nélkül is képessé válnak megélhetésük biztosítására.

A szociális földprogramok működtetésének közvetett hatása kiegészül egy közvetlen munkahelyteremtő hatással. A program működtetésének vannak bizonyos személyi és tárgyi feltételei az adott településen. Sok esetben önálló programkoordinátorok alkalmazásával oldják meg a települések a program szakmai felügyeletét. Ez a program egészét alapul véve közel 50 fő teljes foglalkoztatását jelenti. A program hatékony működtetésének másik fontos feltétele, hogy folyamatos legyen a gépi szolgáltatás biztosítása a településeken. Ez újabb rész- vagy teljes munkaidős foglalkoztatást jelent települési szinten. Tekintetbe véve a program célterületeinek sajátos társadalmi-gazdasági mutatóit, véleményünk szerint a program foglalkoztatásra gyakorolt hatása sok esetben helyi szinten sem elhanyagolható és számos további humán- és tárgyieszköz-fejlesztés forrása lehet egy-egy településen (*Szoboszlai,* 2002).

A továbbiakban érdemes röviden áttekintenünk a szociális földprogramok működését meghatározó alapelveket, illetve e produktív szociálpolitikai eszköz még hatékonyabb működtetésének feltételeit.

Mint arra korábban már utaltunk, a programot az adott önkormányzatnak a települési politika szerves részeként kell működtetnie. Az önkormányzati vezetés döntésén múlik, hogy saját apparátusán belül biztosítja a program működtetését és szakmai felügyeletét, vagy egy helyi szervezet bevonásával teszi mindezt.

A programok alanya minden esetben a családi háztartás. A kedvezményezettek nem munkavállalóként, hanem független kistermelőként kapnak támogatást és vesznek részt a termelésben.

A kedvezmények odaítélésében a szociális rászorultság a meghatározó faktor. A kedvezmények településenként, adott esetben a tevékenységek eltérő volta miatt is különbözőek lehetnek.

A programon belüli termelési tevékenységet a kedvezményezettek képességeire kell elsősorban építeni. A program egyik fontos sajátossága, hogy a kedvezményezettek részére folyamatosan biztosított a szaktanácsadás és a képzés. A program a kedvezményezettek képességeinek és készségeinek folyamatos alkalmazásával próbál lehetőséget teremteni a szociális támogatottak köréből való kikerülésre.

A szociális földprogramok több szinten zajlanak. A legalsó szinten a támogató szolgáltatás révén a család csak az önellátás mértékét tudja növelni a saját háztartásában. Kedvező adottságú térségekben, ahol a mezőgazdasági termelésnek hagyományai vannak, adottak a termelési integráció kialakításának feltételei is. Optimális esetben jelentős visszatérülés keletkezhet a program számára a kiegészítő jövedelmekből.

Alapvető elvárás a programokkal szemben, hogy a résztvevők számára biztosítson mezőgazdasági szakmai vezetést és segítse elő a helyi közösségek fejlődését. A programok jellegét alapvetően befolyásolja, hogy a saját ellátás vagy a piaci értékesítés hangsúlyosabb.

A helyi programok eltérnek abban is, hogy helyenként csak egyféle tevékenységet folytatnak a kedvezményezettek, máshol viszont többféle, egymástól jellegükben eltérő termelési, állattenyésztési tevékenységet is folytathatnak. A tevékenység függvényében eltérő lehet a kedvezmények mértéke is, mely az önköltségi ár és az ingyenes juttatás között változhat.

A szociális földprogram működtetése során vidékfejlesztési szempontból a következő aspektusokból bizonyult hatásosnak a program:

- a helyi politika egy új, rugalmas és transzparens elemmel bővül;
- alkalmas a kirekesztettek hátrányos helyzetből való kivezetésére;
- produktív jellege miatt a többségi társadalom tagjai számára is elfogadottabb szociálpolitikai eszköz, mint a segélyezés;
- mivel a program működése során a résztvevők számára lehetőség nyílik a folyamatos munkavégzésre, csökkenhet a tartós munkanélküliség okozta pszichés teher;
- a programban való részvétel során bizonyos készségek és képességek nem tompulnak el, ezért egy új munkalehetőségnél könnyebben aktivizálhatókká válnak;
- lokális szinten is javul az emberek közötti kommunikáció, nem számolódnak fel a kirekesztettség megelőzése szempontjából oly fontos emberi kapcsolatok;
- csökken a migrációs kényszer;
- a program elindítása előtt kihasználatlan emberi és természeti erőforrások aktivizálódnak;
- javul a vagyonbiztonság a programba bevont településeken.

Az 1997 óta végzett szociális földprogramvizsgálatok számos tanulsággal szolgáltak és a program továbbfejlesztésének továbbgondolására ösztönözték a kereteinek kidolgozásában és működtetésében részt vállaló szakértőket.

E szociálpolitikai támogatási rendszer működtetésének záloga, ha a rendszer mind mennyiségi, mind minőségi szempontból stabilizálódik. Mennyiségi fejlődés alatt a kedvezményezettek, a résztvevő települések és a művelés alá vont földterületek számának és nagyságának növekedését egyaránt érthetjük. Minő-

ségi változás elsősorban a támogatások hatékonysága terén, a gazdálkodás hatékonyságában és a szabályozottság javításában lenne elsősorban kívánatos.

A fejlesztéseknek az alábbi három főbb területen kellene bekövetkezniük:

- a program feltételrendszere,
- a humán feltételek biztosítása,
- a fejlesztések kiterjesztése.

A program feltételrendszerét érintően néhány szükséges innovációt érdemes kiemelni. Ezek közé tartozik a helyi önkormányzatok érdekeltségének növelése, a társfinanszírozási formák kereteinek kidolgozása, valamint a szociális földprogram más kistérségi válságkezelő programokkal való összehangolása.

A humán feltételek terén elengedhetetlen a földprogramot működtető szervezetek számítógépekkel és internetcsatlakozással való ellátása, hiszen ezek nélkül nem építhető ki hatékony hálózati rendszer az egyes aktorok között. A tanácsadások szervezése és a résztvevők, illetve a működtetők képzésének folyamatos biztosítása szintén alapját képezi a kívánt minőségi fejlesztésnek. Továbbra is szükséges e programok hatékonyságvizsgálata, hiszen a hiányosságok, a leggyakoribb problémák, vagy adott esetben a mintaértékű kezdeményezések feltárása szintén nagyban elősegítheti a programok eredményesebb működését/működtetését.

A programok kiterjesztése két csatornán keresztül történhet meg: egyrészt rendszerfejlesztés keretében, másrészt a támogatási rendszer révén. A rendszer csak úgy működhet hatékonyan, ha kellő számú referencia hely áll rendelkezésre a hálózaton belüli tapasztalatcserére. Ezt kiegészítendő szükséges a programot működtetők számára módszertani anyagok készítése, képzések, tanácsadások szervezése, szakmai fórumok folyamatos működtetése.

Annak érdekében pedig, hogy a minőségi fejlesztés biztosított legyen, a támogatási rendszert alkalmassá kell tenni a folyamatos feladatok továbbvitelére, a referencia programok folytatására és a programon belüli innovációk támogatására.

Irodalom

Jász K. 2003: Társadalmi kirekesztettség a szociális földprogramok tükrében. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban.* Gondolat Kiadó.

Nagyné Varga I.–Serafin J.–Szoboszlai Zs. 2001: Fejlesztési javaslatok. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Szociális földprogramok Magyarországon. Egy aktív szociálpolitikai modell eredményei, 1992–2000.* Szolnok, Esély Alapítvány Regionális Forrásközpont kiadványa.

Nagyné Varga I.–Szoboszlai Zs. (szerk.): A szociális földprogram referenciái, 1998–1999. Szerzők: Serafin J., Szoboszlai Zs., Nagyné Varga I., Péter J., Szarvák T.

Péter J.–Szarvák T.–Szoboszlai Zs. 2000: A tartósan működő szociális földprogramok hatékonysága. MTA RKK ATI Szolnoki Társadalomkutató Osztály. Kézirat

Szarvák T. 2003: A későn jövők hátránya – a digitális forradalom esélyei a földprogram kedvezményezettei körében. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban.* Gondolat Kiadó.

Szoboszlai Zs. 2003: A szociális földprogram roma kedvezményezetteinek társadalmi jellemzői. In Szoboszlai Zs. (szerk.): *Cigányok a szociális földprogramban.* Gondolat Kiadó.

Szoboszlai Zs. 2002: A szociális földprogramok foglalkoztatási/vidékfejlesztési hatásai. I G. Fekete É. (szerk.): *A tartós munkanélküliség kezelése a vidékfejlesztési térségekben.* Miskolc–Pécs, MTA RKK Vidékfejlesztési Műhely.

Szoboszlai Zs. 1998: A szociális földprogramok hálózatának fejlesztése, referenciahelyek, programmodellek kialakítása. Kézirat.

Zapf, W. 2002: Modernizáció és modernizációelméletek. In *Modernizáció, jólét, átmenet.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 71–92. pp.

MINTAÉRTÉKŰ VIDÉKFEJLESZTÉSI TEVÉKENYSÉGEK

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

HELYI KEZDEMÉNYEZÉSŰ GAZDASÁGFEJLESZTÉS

Nagy Ferenc

Magyarországon 1994-ben kezdődött a *Gyors Reagálás Projekt* az Amerikai Egyesült Államok Munkaügyi Minisztériuma (USDOL) és a Magyar Köztársaság Szociális és Családügyi Minisztériuma közös kezdeményezése alapján, amelyet az USA Nemzeti Fejlesztési Intézete (USAID) támogatott. A projekt 1994–1999 között működött és kettős célja volt:

1. Kifejleszteni egy olyan rendszert, amely reagálni tud a privatizáció és a szerkezetátalakítás nyomán fellépő *létszámleépítésekre;*
2. kialakítani egy *alulról építkező kistérségi gazdaságfejlesztési modellt.*

A Munkaügyi Központ Tolna megyei alkalmazottjaként, külső szakértőként vettem részt a projektben. Feladatom elsősorban az volt, hogy a módszert a vállalatokkal megismertessem és elfogadtassam.

Munkából munkába

Elsődleges lépésként a válsághelyzetbe jutott vállalatok újraszervezését és a dolgozókról való gondoskodást kívántuk elérni. Az utóbbi abban állt, hogy a munkanélküliség veszélyével szembenéző embereket segíteni kellett abban, hogy azok ne a munkanélküliséget válasszák, hanem a mielőbbi munkába állást keressék. Az ilyen helyzetbe került embereken való segítést úgy lehet elérni, hogy ezt az egyéni problémát, tehát a munkanélküliséget társadalmasítjuk, azaz úgy tekintünk rá, hogy az nemcsak az egyén, hanem a társadalom problémája is. Ebben a folyamatban nem szabad az egyént magára hagyni, hiszen mindkét félnek, az egyénnek és a társadalomnak is az a jó, ha az egyén mielőbb munkába áll. Ezért a projekt célkitűzésének szlogenje így hangzik:

„Munkából munkába!"

A célkitűzés elérése érdekében első lépésként megalakítottuk a Munkába Helyezést Elősegítő Bizottságot (MEB). A MEB-be a munkaadók és a munkavállalók egyaránt 3-3 képviselőt küldenek. Alapvető követelmény volt, hogy a MEB által elfogadott határozatok mind konszenzus alapján jöjjenek létre. Az első ilyen határozat a MEB megalakulása után az elnök megválasztása volt. A

MEB-elnök mindig egy köztiszteletben álló személy (alpolgármester, művelődési ház vezetője stb.) volt, akinek a szavára mindenki hallgatott. A MEB elnökének az volt a feladata, hogy „kifelé", tehát a cégvezetők, esetleg minisztériumok felé végrehajtsa azokat a feladatokat, amelyeket az MEB elhatározott.

A MEB tevékenysége műhelymunkára alapozódott, amelynek során a munkanélküliséggel veszélyeztetett dolgozók igényeit figyelembe véve meghatározták, hogy milyen információkat kell beszerezni a munkaügyi központoktól, az önkormányzatoktól, a vállalkozásoktól, és ennek megfelelően különböző előadókat hívtak meg. A műhelymunka, amelyben 50–60 potenciális munkanélküli vett részt, azzal zárult, hogy minden résztvevőnek ki kellett töltenie egy kérdőívet. A kérdőív arra vonatkozott, hogy az embereknek mi a jövőképe. Közben a MEB tagjai végig jelen voltak a műhelymunka során, beszélgettek a résztvevőkkel, és bíztatták, bátorították őket, hogy ne a munkanélküliséget válasszák, hanem pl. tanuljanak vagy más vállalathoz menjenek dolgozni. A műhelymunka után a MEB értékelte a kérdőíveket, és ennek alapján eldöntötte, hogy milyen következő lépést kell megtenni a résztvevők munkába állásának segítése érdekében. Ilyen lépés lehetett az, hogy pl. tanulmányi kirándulást, tanfolyamokat szerveznek.

Ennek során nagyon hatékony projekteket lehetett összeállítani, hiszen az elbocsátott dolgozók 70–80%-a az alatt az idő alatt, amikor még nem volt munkanélküli, tudta már, hogy mi lesz vele, ha annál a vállalatnál, ahol akkor dolgozott holnapután vagy két hét múlva befejeződik a munkaviszonya.

Ezt a folyamatot kiegészítette a cégvezetőkkel való állandó kapcsolattartásunk. Volt arra példa, hogy a céget felszámolták, de a felszámoló nem egy idegennek, hanem az elbocsátott dolgozóknak (a végkielégítés és egyéb járulékok mellett lehet, hogy még fizetni is kellett az ott dolgozóknak) adta el a gyárat, és a gyár ugyanazon a helyen, csak más társasági és tulajdonosi formában ma is működik (Dombóváron). Vagy pl. Györkönyben a tsz-ből kivált tizenvalahány tag ugyan munkanélkülivé vált, de ezután nem fogta mindenki az üzletrészéért kapott gépeket és vitte haza, hanem miközben valamennyien egyéni gazdákká váltak, a gépeket bevitték az újonnan létrehozott „Györkönyi Gazdák Szövetkezetébe", és a mai napig közösen üzemeltetik azt, sőt az idők során a szövetkezet már új gépeket is vásárolt.

Helyi kezdeményezés és vállalkozásélénkítés

A projekt második része a helyi kezdeményezés és vállalkozásélénkítés jegyében folyt. Ennek létrejötte azzal magyarázható, hogy a programvezető, látván azt, hogy nincs elegendő munkahely, a helyi gazdaságot kell élénkíteni ahhoz, hogy egyrészt a helyieknek legyen mit felajánlani, másrészt, hogy az emberek is jobban megtanuljanak saját magukról gondoskodni.

1. Ennek során is a kiinduló pontot a *műhelymunkák* jelentették, ahol a helyi szereplők: önkormányzatok, vállalkozók és civil szervezetek egy asztalhoz ültek, és közösen próbálták megfogalmazni azt, hogy milyen a jelenlegi helyzetük, és hova tudnának, szeretnének eljutni (jövőkép).

E műhelymunkák során mindig figyelembe vettük, hogy a *helyi adottságokra* alapozva kell megfogalmazni a jövőképet, mert a helyi adottságok, hagyományok egy kultúrát jelentenek az ott élők számára. Ugyanakkor elemezni kell, hogy az, amit ott helyben termelnek, előállítanak, létrehoznak, mennyire versenyképes piaci termék, milyenek a költségviszonyai, kik lehetnek a versenytársaik, s a versenytársakkal szemben mennyire tudják, esetleg nem tudják állni a versenyt a piacon.

Sok-sok gondolat és számítás eredményeként a helyi komparatív előnyöket kellett megtalálni és kiaknázni.

2. *A piaci verseny tiszta működése.* Mivel a szocializmus ideje alatt nem volt piaci szituáció, ezért mi ezt a helyzetet nem ismerjük. Előfordulhat olyan szituáció, hogy egy valaki monopolhelyzetbe kerül és zavarni fogja a piacot, korlátozza a szabad verseny lehetőségét. Ezért mindig a piaci verseny tisztaságára kell ügyelni, vagy arra, hogy senki se kerüljön monopolhelyzetbe, mert az a piac szabad működését akadályozza.

Ebben a helyzetben a szociális szempontoknak is szerepet kellett kapniuk, amire az asztalnál ülő önkormányzati és civil szereplőknek kellett nagyon odafigyelniük.

3. *A helyi szereplők aktív részvétele.* Nagyon fontos, hogy a helyi szereplők a legelső gondolattól az utolsóig ott legyenek. Ez nem azt jelenti, hogy a szakértőknek nincs szerepe vagy helye a projektben, hanem csak azt, hogy ők mindig csak akkor és csak annál a fázisnál lépnek be, amikor szükség van rájuk. A szakértők közül kiemelt szerepe lehet az építészmérnöknek, a szociológusnak, a közösségfejlesztőnek, a területfejlesztőnek, de ők nem a helyiek helyett, hanem a helyieket segítve működhetnek közre. Mindenkor a helyiek döntik el, hogy ki legyen az, aki pl. gyümölcstermesztési tervet, üzleti tervet, területrendezési tervet készít, tehát ők a megbízók, akik átveszik azt a munkát, amit a külső szakértők elkészítenek.

E szempontok figyelembevétele mellett négy műhelymunka alapozza meg azt, hogy megfogalmazzuk a konkrét projekteket. Az első műhelymunkán elmondták a program célkitűzéseit és ismertették a résztvevőkre váró feladatokat. Ezt követően öt csoport alakult. Ezek: a térség adottságait, a pénzügyi és gazdasági helyzetét, az emberi erőforrásokat és az élet minőségét vizsgálják. Majd e csoportok beszámolnak arról, hogy aznap mire jutottak (a SWOT-analízis mintájára). A nap vége azzal zárult, hogy megbeszélték, kire milyen feladat hárul. Ilyen lehet az információk beszerzése, az előadók meghívása stb.

A második műhelymunka arra irányult, hogy hogyan lehet segíteni, új vállalkozásokat létrehozni, a meglévőket továbbfejleszteni, a meglévőkhöz kapcsolódó tevékenységeket helyben fejleszteni, s végül, hogyan tudnak a térségbe külső forrásokat hozni. Ez utóbbi nem azt a gondolkodást jelenti, hogy jöjjön ide külső tőkés és fektessen be, és mi csak várjuk és nézzük, hogy mit csinál, hanem olyan külső erőforrást kívántak bevonni, amihez a résztvevőknek, a helyieknek is közük volt, azért, hogy a külső erőforrást majdan ők ellenőrizhessék. Tehát nem fordulhatott elő, hogy olyan táj- és kultúraidegen vállalkozás jöjjön a térségbe, amely azután egyik napról a másikra elmegy, itt hagyva a nagy munkanélküliséget. Hanem olyan külső vállalkozásra van szükség, amely beágyazódik a helyi társadalmi viszonyokba, amely nem tud egyik napról a másikra elmenni, hanem, mint ahogy az a projektben meg van fogalmazva, külső tőkeerő megszerzésére kerül sor.

A második műhelymunkának az a végeredménye, hogy az előzőleg megfogalmazott SWOT-analízis alapján minden csoport újragondolta a tevékenységének helyzetét (elemezték az üzleti környezetet, benne a vállalkozók helyzetét), és magukévá tették azt. Tehát a műhelymunka előnye – a független külső szakértővel szemben – nemcsak az, hogy a résztvevők maguk fogalmazzák meg a saját jövőképüket, hanem az is, hogy kialakul köztük egy jó kapcsolat, s ezáltal során mindenki magára vállal valamit a fejlesztési feladatok közül. Mivel az elvégzett feladatokról szóló beszámolók a közösség színe előtt folynak, ezért a feladat jó végrehajtása személyes presztízskérdés is. Miközben közösen dolgoznak és meghallgatnak szakértőket, aközben egy közösségfejlesztési folyamat is végbe ment, és a helyi szereplők felkészültek, vidék-, terület- és gazdaságfejlesztési ismereteket sajátítottak el.

Tolna megyében a „Helyi kezdeményezésű vállalkozás- és gazdaságélénkítési projektbe" egyidejűleg az alábbi három vidéki mikrotérség kapcsolódott be:

1. a Simontornya környéki települések,
2. az Iregszemcse környéki hátrányos helyzetű települések,
3. a Kisvejke környéki települések.

Példaként a kisvejkei eset bemutatására kerül sor. Ott az 1990-es évek elején a tsz tönkrement, a munkahelyek megszűntek, Szekszárd 40 km távolságra volt, és az emberek kilátástalan és reménytelen helyzetbe kerültek, amit először úgy fogalmaztak meg, hogy lehetetlen itt bármit kitalálni. 1996-ban a projekt azzal kezdődött, hogy elkezdték keresni azt az 50-60 embert, aki mozgatórugója lehet a helyi gazdaság élénkítésének.

Sor került a műhelymunkára, ahol az első alkalommal meghatározták, hogy milyen helyzetben vannak.

A második műhelyfoglalkozáson már kezdett kikristályosodni, hogy melyek azok a legfontosabb lépések, amelyeket meg kell tenniük annak érdekében, hogy a kistérség fejlődési pályára álljon.

A harmadik foglalkozás az ötletbörze volt, amely alkalommal az volt a feladatuk, hogy minél több ötletet, elgondolást hozzanak minden egyes korábban elhangzó felvetésre.

A negyedik foglalkozás alkalmával ki kellett választani azokat a projektötleteket, amelyekről a közösség úgy gondolta, hogy a leghamarabb sikerhez vezethet. A projektötlet sikerét az alapján határozták meg, hogy az hány helyi embert fog érinteni, illetve, hány ellenérdekelt fő van a projekt megvalósításában. Kérdés volt az is, hogy hogyan lehet az ellenérdekelteket meggyőzni arról, hogy ne akadályozzák a projekt megvalósítását. Felmerült még, hogy milyen időtávban tudják megvalósítani a projektet, hogy tudnak hozzá forrásokat szerezni?

Miután minden csoport ismertette a projektjét, a közösség szavazással, konszenzussal döntött a projektek rangsoráról. Döntésük végeredménye az lett, hogy a kisvejkei mikrotérséget *gyümölcstermő tájjá* kell fejleszteni, és elhatározták azt is, hogy majd „Téli esték" címen összejöveteleket szerveznek, ahol minden problémát megbeszélnek. A téli estéken döntöttek arról, hogy a kisvejkei gyümölcstermő táj megvalósítása érdekében gyümölcsösöket telepítenek, hűtőházat létesítenek, a telepítőknek tanfolyamokat (pl. metszési tanfolyamot), kirándulásokat szerveznek.

A megfogalmazott elképzeléseket népszerűsíteni, terjeszteni kellett. Akik a műhelyfoglalkozásokon részt vettek, azok visszamenve a falvakba elmondták, hogy miért és hogyan kell gyümölcsfákat telepíteni, hogy hűtőház és tanfolyamok lesznek. Ennek során újabb embereket szerveztek be, akik hajlandók voltak bekapcsolódni a telepítésekbe.

Időközben a Földművelésügyi Minisztérium szőlő- és gyümölcstelepítésre 40-50%-os telepítési támogatási pályázatot írt ki. A kisvejkeiek pályáztak, és a telepítési költségekhez nyújtott támogatást kihasználva a térségében 250 ha körüli új ültetvény létesült. A táj képe már messziről nézve is látványosan megváltozott, mert azelőtt a dombos vidéken csak szántóföldek voltak, most pedig 2, 4, 5 vagy 20 ha-os gyümölcsösök virulnak. Az ültetvények termőre fordulásával nem kellett az embereket a mezőgazdaság szerkezetváltásáról győzködni, mert saját példájukon és zsebükön érzékelték azt, hogy milyen eredményes a szerkezetváltás.

Még 1997-ben megalakult a Kisvejkei Gyümölcstermesztők Egyesülete. Az egyesület az 1997-es Phare vidékfejlesztési pályázaton elnyert egy hűtőházberuházási támogatást. A hűtőház nagyon fontos a gyümölcs értékesítése szempontjából. Korábban ugyanis a gyümölcsöt a „földről adták el". A hűtőház megépülésével a termést a hűtőházba vitték, osztályozták, felcímkézték, becsomagolták, majd betárolták. Az értékesítés infrastruktúrájának megszervezésével egyrészt új munkahelyek keletkeztek a térségben, másrészt a helyi gazdák termányeik értékesítése céljából ki tudták várni a legjobb piaci adottságokat, és nem kerültek többé kiszolgáltatott helyzetbe.

Teendőink a jövőben

A projekt sikeres beindulása és működése azt sugallta számukra, hogy a dolgok jó irányba haladnak, és nincs szükség további külső segítségre.

Néhány sikeres év után azonban azt kellett tapasztalnunk, hogy továbbra is követnünk kell a folyamatok működését. Vigyáznunk kell arra, hogy a megindult fejlődés, a nyílt demokratikus folyamatok nehogy megálljanak, az emberek közötti viszonyok természetesek és együttműködőek legyenek, hogy figyeljünk egymásra, érvényesüljön a szolidaritás. Ha az emberek nincsenek folyamatosan felkészítve a jövő problémákra, helyzetekre, és nem tudja mindenki, hogy mi a feladata a közösségben, nevezetesen, hogy nem mástól kell várni, hogy döntsenek az ő sorsáról, hanem saját magának kell informálódnia, döntenie és cselekednie bizonyos helyzetekben. Ha pl. az emberek tisztában vannak a gazdasági helyzettel, az árviszonyokkal, az értékekkel, akkor nem lehet őket becsapni, de ha nincsenek, akkor valaki könnyen monopolhelyzetbe kerülhet, és deformálja a belső viszonyokat. Ezt a helyzetet úgy lehet helyes irányba terelni, hogy újra el kell indítani a téli estéket, és folyamatosan fel kell készíteni az embereket azért, hogy helyben jól informáltak legyenek, és ki tudják kerülni a veszélyhelyzeteket.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

EGY TERMÉSZETBARÁT CIVIL SZERVEZŐDÉS LEHETŐSÉGEI AZ EU KÜSZÖBÉN

Kocsondi József – Németh Ildikó – Gál Lajos

A gyenesdiási székhelyű térségi Forrásvíz Természetbarát Egyesület a Nyugat-balatoni régióban tevékenykedik megalakulása óta. A környezet- és természetvédelem területén, valamint a környezettudatos szemlélet kialakításában jelentős eredményeket tudott felmutatni. Ezen civil szervezeten keresztül jól lehet érzékeltetni a szféra jelenlegi és jövőbeni lehetőségeit.

Alakulás

A Forrásvíz Természetbarát Egyesület 1998. december 17-én alakult közhasznú egyesületté egy olyan önszerveződött aktív kis közösségből (Forrásvíz Természetbarát Kör), amely már 1998-ban is sok kisebb-nagyobb térségi megmozdulásban vett részt, illetve újak kezdeményezője volt.

Támogató és aktív tagjainak száma – jelenleg nyolc Balaton-parti települést érintően – 45 fő, akik különböző végzettséggel és képzettséggel rendelkeznek.

Tevékenységi körük kiterjed bármely Nyugat-balatoni régión belül megtalálható (alrégió, kistérség) önkormányzat területét érintő regionális, illetve helyi problémára, amely akár környezetszépítési, akár környezet- és természetvédelmi kapcsolódási pontokkal rendelkezik.

Célok

Céljaik között szerepel Gyenesdiás és a környező települési önkormányzatok közigazgatási területén, valamint azok határaihoz tartozó külterületi (erdő) részletekben a környezet- és természetvédelmi tevékenységek összehangolása, a természeti környezet megőrzésében a térségi együttműködés generálása.

Ehhez kapcsolódóan az egyesület célja Gyenesdiás és a szomszédos települések közigazgatási területén, illetve más partnerterületeken:

- területfeltáró tevékenység a természeti és épített környezet számbavételével, védelmi eljárások kidolgozása, megszervezésük helyi szintű irányítása;
- környezet- és természetvédelmi igények felmérése és a helyi lakosok érdekeinek egyeztetése, képviselete az önkormányzatok felé;

– a lakosság megfelelő szintű informáltságának elősegítése, a környezet- és természetvédelmi vonatkozású szemlélet fejlesztése.

Az egyesület közhasznú tevékenységet folytat. Ennek keretében a célok között megfogalmazottak szerint az egyesület kifejt ismeretterjesztést, kulturális-örökség-megóvást, műemlékvédelmet, természetvédelmet, környezetvédelmet, valamint az euroatlanti integráció elősegítését szolgáló tevékenységeket. Mindezen célokat a múltban és jövőben is pályázati keretekből, illetve a lakosság és önkormányzatok bevonásával tudta elérni.

Felépítés

Az egyesület működőképességéhez szükségszerű a stabil felépítés, amely magukra a családokra, baráti és munkahelyi közösségekre alapoz. Jelentős még az egyéb civil szervezetekkel való szoros kapcsolattartás és együttműködés is. Így tudta elérni, hogy a Balatoni Civil Szervezetek Szövetségének alapító tagja és ezen belül pedig a környezet- és természetvédelmi feladatokat ellátó csoportjának vezető egyesülete lett.

Mindezek mellett nem hanyagolható el az önkormányzati feladatokban történő szerepvállalás, civil érdekképviselet sem.

Civil szervezeti (Forrásvíz Természetbarát Egyesület) *és önkormányzati* (Gyenesdiás) *kapcsolatrendszer hatékony példája a széles körű együttműködésnek, amely az alábbi területeken valósul meg:*

– szakmai közösség;
– helyi környezetvédelmi rendelet térségbe való adaptálása (szomszédos települések, BfNP);
– környezetvédelmi feladatokhoz anyagi forrás megteremtése (Környezetvédelmi Alap);
– környezetvédelmi koncepció kigondolása (szelektív hulladékgyűjtés beindítása, tudatformálás, szakmai napok stb.);
– környezetvédelem intézményesítése (önkormányzati önálló bizottság felállítása az aktív szakmai civil közösség bevonásával);
– komplex környezetvédelmi program kidolgozása (ezzel a cél: alulról, térségekből építkezve nőjék ki magukat a megyei programok);
– önkormányzati ösztönző erő, döntéshozatali beleszólás (pl. településfejlesztési tervek kapcsán, kistérségi projektek szintjén);
– civil összefogás (szövetség vagy hálózat) kiépítése közös célok eléréséért, források megteremtésére.

Pályázatok kínálta témakörök, valamint az ezekhez fűzött egyesületi tervek, lehetőségek:

1. Közös képzési tréning (konferenciák, fórumok)
   - Nevezetes zöld napokhoz fűződő rendezvények, tanácskozások térségi szerepvállalása.
   - Régiós szövetségen belüli hatékony környezeti nevelést, oktatást kiegészítő tudatformálás.
2. Információs rendszerek kialakítása
   - Ismertetők, információs táblák kihelyezése.
   - Tematikus kiránduló-útvonalak kijelölése, térségi léptékűvé tétele.
   - Csillagtúra-útvonalak kialakítása (bakancsos túraútvonalak időléptékűvé és tematikussá tétele).
   - Tanösvények kialakítása (hegységbe vezető természettörténeti, valamint a településeket érintő hely- és kultúrtörténeti útvonalakkal, kidolgozott tervekkel).
   - Emléktúra-útvonalak kialakítása (pl. az öt települést érintő Darnay-Dornyay Béla emléktúra-útvonal tervezete, a térképalappal együtt).
3. Humán erőforrás pályázati lehetőségei
   - Jobb, hatékonyabb koordináció biztosítása.
   - Több civil szervezet összefogásának eredményessége *(„ernyőszervezeti szerepkör").*
   - Munkaütemtervek pontos végzése, szakszerű felügyelete.
4. Oktatás, nevelés
   - Szerepvállalás iskolai, óvodai fakultációs szinteken.
   - Vetélkedők, tájékoztató anyagok, kirándulások szervezése különböző korosztályok számára.

Eredmények

A megalakulás utáni kezdeti pályázati sikerektől komoly lendületet kapott az egyesület kezdeményező kedve. Kezdetét vehette az a program, amely ma is meghatározója tevékenységének: a forráskutatás, a források környezetének rendbetétele, természetszerűvé alakítása, helytörténeti jellegű forráskútfők rekonstrukciója. A mai napig vizsgálják kijelölt forrásaik vízminőségét, adataik országos vízbázisvédelmi programok eredményeiben hasznosulnak.

Hagyományt teremtettek székhelytelepülésük híres szabadidős erdei kirándulópontján a Nagymezőn, itt ugyanis „Rügyfakadás-Tavaszünnep" néven egy új térségi tavaszköszöntő kulturális és természetvédelmi program indult be. Minden tavasszal a Föld Napjára emlékezve felajánlásokat gyűjtenek egy-egy elgondolt térségi cél, feladat eléréséhez.

A Vizek Világnapján, valamint Madarak és Fák Napján vetélkedőket, iskolai, óvodai programokat szerveznek. Nyáron kirándulásokat szerveznek, valamint táborokhoz csatlakoznak. Ősszel honos fákat telepítenek a Balaton mellett, télen pedig előadásokat szerveznek a környezet- és természetvédelem jegyében.

Eredményként lehet elkönyvelni, hogy az egyesület 2001. évtől a Balatoni Civil Szervezetek Szövetségében jelentős szekciós feladatokat kapott a régió környezet- és természetvédelmében.

Együttműködés az EU küszöbén a civil, a vállalkozói és az önkormányzati szféra szereplőivel

A közösségi és magánpartnerek egyrészt közös, projektben megformált célokat, másrészt különböző, a mindenkori funkcióknak megfelelő érdekeket követnek. A *partnerségi kezdeményezések* akkor nyilvánulnak sikeresnek, ha ezek mindkét oldal számára a lehetőség szerinti legnagyobb mértékben elérhetők.

A partnerség[1] leggyakoribb esete, amikor a közösségi szektort képviselő fél egy piaci szereplővel vállalkozik arra, hogy – részben vagy egészben – felépítsen, felújítson, működtessen vagy menedzseljen egy komplexebb rendszert, ezzel megteremtve egy, a társadalom szempontjából fontos közösségi szolgáltatás vagy igény feltételeit. A sikeres partneri együttműködés kulcsfaktorait a nemzetközi tapasztalatok alapján a következők mutatják:

- A partnerség célja egyértelmű és azonos legyen minden szereplő számára.
- A társadalmi szféra bevonása, közösségi részvétel a folyamat sikeréhez hosszú távon nélkülözhetetlen. A különböző típusú civil résztvevők részvételét megfelelő módon kell koordinálni.
- Jól átgondolt alapkoncepció, melynek része az egyes partnerek felelősség- és feladatmegosztása, valamint a jelenleg előre nem látható feladatok, problémák kezelésének metodikája.
- A program ütemezése – gyors kezdés, látványos sikerek az első szakaszban, ezek megfelelő „megünneplése" a partnerséget elmélyítik, s a projekt számára marketing szempontból is nélkülözhetetlen.

A különböző döntési jogok alapján leginkább az *együttműködési partnerség* biztosítja a hosszú távú célok megvalósításának kereteit. A nemzetközi tapasztalatok szerint az önkormányzatok a csökkentett döntési kompetenciájukat csak fokozatosan tudják elfogadni, ugyanakkor belátható, hogy a privát szféra csak akkor kötelezi el magát egy közös vállalkozásban, ha a folyamat felett megfelelő kontrollal rendelkezik.

[1] A „*Public-Private Partnership*" (PPP) definíciójából – **ECORYS** Research and Consulting.

Összességében elmondható, hogy ezen új együttműködési forma alapját azok a felgyorsult változások idézték elő, amelyek között az önkormányzatok a bürokratikus eljárásrend és általában véve korlátozott kapacitásai révén (sem humánerőforrás-, sem finanszírozási szempontból) nem tudták megfelelő mértékben vagy megfelelő gyorsasággal a közösségi igényeket kiszolgálni.

A Forrásvíz Természetbarát Egyesület a partnerség kialakításában a térségben elsőként egyfajta „ernyőszervezet" kialakítását vállalta fel. Együttműködési megállapodásokkal, valamint térségi pályázati koordinációval segít integrálni célokat és feladatokat a környezet- és természetvédelem területén.

Önkormányzati, valamint önkormányzatok intézményei szintjén szerepvállalási, tanácskozási és döntési jogkörrel is rendelkezik, amely igen fontos lépés egy térség civil szférája számára. Példaértékként ezek az úttörő kezdeményezések mutatják leginkább az egyesület, mint térségi civil kezdeményező partnerség törekvéseit. Ezek azok az európai uniós elvárások és törekvések a civil lehetőségek számára, melyek követendővé teszik a fent leírt kitűnő példát.

Befejezésként az alábbi SWOT-analízis megmutatja azokat a területeket, amelyeken még változtatni, valamint fejleszteni szükséges a civil értékrend tökéletesítésére:

ERŐSSÉGEK	*GYENGESÉGEK*
- Alulról való építkezés (családok, barátok) - Különböző végzettségű és képzettségű tagok együttműködése - Önkéntes, szabad munkaerő és munkavégzés - Önkormányzatok és a lakosság teljes mértékű és pozitív támogatása - Elnyert pályázati sikerek - Környezetvédelem szükségessége a térség számára	- Forráshiány - Nyelvi ismeretek - Infrastruktúra (pl. információs háttér) - Kommunikációs eszközök - Régiós aszinkron
LEHETŐSÉGEK	*VESZÉLYEK*
- Ernyőszervezeti képviselet - Képzés, továbbképzés - Konferenciák, fórumok - Nemzetközi pályázati rendszerbe való bekapcsolódás - Partnerség kiépítése a vállalkozói szférával is - Környezetbarát szemlélet, szakmai lobbi	- Pályázati előírásoknak való megfelelés (önerő, túlzott adminisztráció) - Lakossági közöny - Infláció - Környezetkultúra hiánya - Intézményi háttér (iskolák, óvodák, művelődési központok) túlterheltsége

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

KÖZSÉG- ÉS KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS NESZMÉLYEN

Keresztesi József

A közösségfejlesztésről

A közösségfejlesztés mint új szakmai törekvés az 1980-as években indult el hazánkban, s a rendszerváltást követően tette meg az intézményesülés első lépéseit. Szemlélet és módszer is egyúttal, amelynek egyik lényeges eleme, hogy a település lakóival – ha van, közösségeivel – együtt indukál egy új fejlesztési (fejlődési) folyamatot. A másik meghatározó eleme a „folyamat" jellegű tevékenység, tehát nem egy vagy két akcióról van szó, hanem hosszabb ideig tartó munkáról, együttműködésről a településen élő szervezetekkel, személyekkel, közösségekkel.

Lírai formában az alábbi rövid vers fejezi ki a szakmai törekvést (*Maróti Andor* tanár úr közlése alapján):

Menj az emberekhez, élj közöttük,
Tanulj tőlük, szeresd őket,
Szolgáld őket, tervezz velük,
Kezd azzal, amit tudnak,
Építs arra, amijük van.

Neszmély községről röviden

A község Magyarország észak-dunántúli (határ menti) részén, Komárom-Esztergom megyében található, lakosainak száma 1500 fő, Tata város vonzáskörzetéhez tartozik.

A rendszerváltás előtt közös önkormányzata és polgármesteri hivatala van a szomszédos (gyakorlatilag egybe épült) Dunaalmás faluval. Eredetileg mezőgazdasági hagyományokkal rendelkező település, híres szőlőkultúrával, ez háttérbe szorult az előző évtizedekben. Egyetlen ipari üzeme a téglagyár volt, amelyet néhány éve megszüntettek.

Jelenleg a szőlőtermelés újra fejlődésnek indult vállalkozói formában, a bort Angliába exportálják.

Jellemző a településre az elöregedés, az átlagosnál magasabb munkanélküliség, az alkoholizmus.

Indíték és kapcsolat a településsel

A településen 1995-ben egyesület alakul Neszmély Barátainak Köre néven. Az egyesület tagjai jelentős számban vesznek részt 1996-ban a Tatai Magyary Zoltán Népfőiskolai Társaság önkormányzati és a kistelepülések információfelhasználást segítő képzési programján, de bekapcsolódnak más szervezetek hasonló programjaiba is.

A népfőiskola keretében kialakult személyes kapcsolatok alapján a szakértő felajánlja segítségét az egyesület vezetőségének. A szakértő elkészíti a közösségi munka szakmai programját, amit a vezetőség elfogad, és az egyesület közgyűlése is megismer.

Szakmai előkészítés, kérdőív kidolgozása, értékelés-feldolgozás

1. Az egyesület tagjaiból 18 fős munkacsoport alakul, akik felkészítést kapnak néhány találkozó keretében a közösségi munka jelentőségéről, módszereiről, a megismert technikák alkalmazásáról és a munkával kapcsolatos felelősségről.

A munkacsoport tagjai az előzetesen megvitatott szempontok alapján javaslatot alakítanak ki azon családokra vonatkozóan, akiket a csoport tagjai személyesen felkeresnek (kb. 30).

2. A helyi munkacsoport tagjai az általánosan használt kérdések (Miért jó/rossz Neszmélyen élni, milyen értékei, problémái vannak a településnek, milyen javaslatai vannak a megoldásra a beszélgető partnernek?) alapján összegyűjtik a családok véleményét, javaslatait, amelyeket összegeznek.

Az összegezett véleményeket a szakértő segítségével rendszerezik és nyilvános falufórum keretében ismertetik az érdeklődőkkel, ahol élénk vita alakul ki a falu ügyeiről és a tennivalókról.

A beszélgetések keretében elhangzott témakörök alapján kezd hozzá a munkacsoport közösen a kérdőív kidolgozásához. A sokszorosítás és előkészítés után a helyi csoport viszi ki a családokhoz a kérdőívet és szervezi annak összegyűjtését 1997-ben.

Az összegyűjtést követően az egyesület tagjai végzik el a számítógépes feldolgozását a kérdőíveknek, és a szükséges számításokat.

Az elemzés és a javaslatok megfogalmazása 1998-ban készült el.

3. A kérdőív bemutatása

A kérdőív fontos szerepet tölt be (más módszer is lehetséges), sok előnye van, ezért a hasonló fejlesztési programok során többnyire ezt alkalmazzák a kollégák.

Neszmélyen az átlagosnál gazdagabb, terjedelmesebb lett a kérdőív, ez azt jelenti, hogy végül 7 témakör alakult ki, 14 oldal, 76 kérdéssel.

Témakörök:

- Általános kérdések (9) – nem, életkor, foglalkozás, mióta él a faluban, mit jelent számára a falu, jó, rossz, változtatási javaslat.
- A falu külső képe, a település fejlesztési lehetőségei (15) – pl. milyen akciót, kezdeményezést javasol a faluszépítés elindítására, ki legyen (milyen szervezet) a kezdeményezője, *milyen munkát vállalna a megkérdezett?*
- Környezetvédelmi és természetvédelmi kérdések (15) – pl. mit tart legnagyobb problémának, a vörösiszap-tároló jelent-e veszélyt, milyen természeti értékei vannak a községnek, bekapcsolódna-e a kérdéssel foglalkozó helyi egyesület munkájába?
- Idegenforgalom, turizmus (13) – pl. milyen jellegű turizmus legyen, hogyan lehetne érdeklődést kelteni a község iránt, van-e kiadó szobája (tervez-e kialakítani), melyik épület alkalmas falumúzeumnak?
- Nyilvánosság, tájékoztatás, informálás (17) – pl. milyen működési formája legyen a helyi ktv-nek, kit javasol a szerkesztőségbe, bemutatásra, hasonló kérdések merültek fel a helyi újsággal kapcsolatban is, kiegészítve azzal, hogy milyen módon venne részt készítésébe?
- Szociális és egészségügyi kérdések (7) – pl. szükségesnek tartja-e munkacsoport létrehozását, abban részt venne-e, az alkoholfogyasztást menynyire tartja problémának?
- Vegyes témák és kérdések (7) – pl. szabadidős igények, Dunaalmás községgel milyen területen lát együttműködési lehetőséget, vállalna-e feladatot a kérdőív feldolgozásába, aláírás amely nem volt kötelező.

Szakmai összegzés és javaslatok (1998)

1. Az elnökség vitassa meg az összegzést, a szakmai javaslatokat és döntsön a tennivalókról, jelöljön ki felelősöket, ha indokoltnak látja, vonjon be közreműködőket ebbe a munkába a baráti kör tagságából vagy azon kívül is.
2. Az összefoglalót ismerje meg és vitassa meg a munkacsoport, illetve, akik eddig a feldolgozás különböző fázisaiban részt vettek.
3. Hasonlóan fontos, hogy a baráti kör fóruma elé kerüljenek a legfontosabb tapasztalatok, megállapítások, az elnökség javaslatai és a további munkával kapcsolatos elképzelései.
4. A baráti kör elnöksége kezdeményezze, hogy az önkormányzat tűzze napirendre az összefoglalót, saját magára vonatkozóan hozza meg azokat a határozatokat, amelyek az önkormányzat hatáskörébe tartoznak vagy az önkormányzati munkához kapcsolódnak.

5. Arra kell törekedni, hogy a falu legszélesebb nyilvánossága is megismerje a felmérés során összegyűlt információkat, véleményeket, javaslatokat, ennek érdekében fel kell használni a helyi tv adását, a helyi újságot, a teleházat, a baráti kör fórumait (pl. az adatok állandó elhelyezése a teleházban, baráti kör közgyűlésén, falugyűlésen stb.), a baráti kör kiadványait.
6. Szakmai szempontból és a település számára is fontos lenne, hogy kiadvány formájában is megjelenjen a közösségi felmérés teljes anyaga, az előkészítő munka dokumentumai, az összefoglaló, a vélemények-javaslatok teljes köre és a szakmai dokumentáció.
7. A nyilvánosság különböző fórumai természetesen nem öncélú események, hanem annak lehetősége, hogy a felvetett kérdések továbbgondolásához, a tennivalók meghatározásához járuljon hozzá egy-egy találkozó, illetve újabb cselekvőkész helyi polgárok kapcsolódjanak az adott kérdés megoldásához.

   Ez azonban nem spontán folyamat, megfelelően elő kell készíteni a beszélgetéseket, meg kell keresni azokat a polgárokat, akik egy-egy témában elkötelezettek, felkészültek és maguk is hajlandók tenni a falu érdekében.
8. A kérdőívben több olyan téma is szerepelt, amelyekre választ várnak (igényelnek) a kitöltők, ezeket feltétlenül figyelemmel kell kísérni, ahol lehetséges és igény is van rá, ott a szükséges képzés feltételeit kell megteremteni, előkészíteni.

A közösségfejlesztés utóélete

Az egyesületi tevékenység aktivitása nem csökkent, tevékenysége gazdagodott. Teleházat létesítettek, ahol a helyi munkanélküliek számára szakképző tanfolyamot szerveztek, megjelent a helyi újság, évente megszervezik az országos hírű jazz-fesztivált, az 1998. évi választásokon az egyesület által támogatott jelöltek közül 5 fő került be a helyi önkormányzatba.

Az elért eredményekben kiemelkedő szerepe volt az egyesület aktív tagjainak.

Az egyesület tevékenységei közül részletesebben kell szólni a napjainkban kiteljesedő szociális ellátás elindításáról, feltételeinek megteremetéséről. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy az egyesület kezdeményezésére felmérték a falu idős lakóinak helyzetét, problémáit. Az összegyűlt tapasztalatok alapján határozták el, hogy az egyesület feladatot vállal az idősek helyzetének javításában, és ennek érdekében megállapodást kötöttek az önkormányzattal. A következő minőségi változásra 2000-ben került sor, amikor az egyesület kimondottan ellátási szerződést köt az önkormányzattal a házi segítségnyújtás és a családsegítés, mint kötelező alapellátás biztosítására Neszmélyen 2001. január 15-étől kezdődően. A program sikerének természetesen nagyon sok feltétele volt, ezek

egyike a megfelelő szakképzettséggel rendelkező személyek beállítása. Ez ismét csak úgy sikerülhetett, hogy maguk szerveztek tanfolyamot a leendő munkatársaknak. A másik fontos elem a tárgyi-technikai feltételek kialakítása, itt fordulópontot jelentett egy Ford mikrobusz beszerzése, amely a szolgáltatások mennyiségét és minőségét egyaránt bővítette. 2001-ben még csak 7 fő végezte a szociális munkát a községben a Szociális Iroda keretei között, 2002-ben sikerült teljesíteni a Szociális Gondozási Központ követelményeinek feltételeit, így a létszám 14 főre bővült.

A fenti tények és adatok egyértelműen mutatják, hogy Neszmélyen példamutató kezdeményezés valósult meg a községi szociális ellátás, gondozás területén, s mindez civil kezdeményezésre és irányítással történt.

Az eddigi eredmények valóban hitelessé teszik, hogy további terveik is megvalósíthatók. Ezek egyike, hogy a szomszédos Dunaalmás községre is kiterjesztik a szociális ellátást (erre 2003-ban megkötötték a megállapodást), a másik, hogy bentlakásos emelt szintű idősek otthonát hoznak létre, ahol a mai igényeknek megfelelő korszerű konyhát is építenek.

Az eddigi terveket sok szervezet támogatta, de legnagyobb mértékben az Országos Foglalkoztatási és Közalapítvány járult hozzá a jó tervek, elképzelések megvalósításához.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

APRÓFALVAK EGYÜTTMŰKÖDÉSE

Faludi Erika

A gyorsuló ipari fejlődés, a gazdaság centralizációja a XX. század második felében egyre jobban veszélyeztette a falvak hagyományos létét. Az 1970-es évek területfejlesztési politikája pedig megpecsételni látszott a „szerepkör nélküli, életképtelen" falvak sorsát. Válaszul a falusi közösségeket bénító körzetesítésre született meg *Kemény Bertalan*ban a falugondnokság gondolata, miután a VÁTI regionális tervezőjeként 1982-ben Somogy megyei falvak sorsa felett kellett volna ítélkeznie. Szerinte az aprófalvak életképességének megőrzésére önkormányzatiság, jól működő családi gazdaságok kellenek, és egy olyan személy – a falugondnok –, aki „felvállalja" a falut, olyan személyiség, akiben a személyes boldogulás igényénél erősebben munkál közössége sorsának jobbítása. A falugondnok működésének elengedhetetlen eszköze a mikrobusz, amelynek segítségével képes pótolni a hiányzó intézményeket, információkat, kapcsolatokat.

A gondolat életben tartásának és továbbvitelének feladatát az 1989-ben megalakult Falufejlesztési Társaság vállalta fel. A beszélgetések és publikációk folyamatában érlelődő gondolatot elsőként a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács elnöke tartotta megvalósításra érdemesnek 1990-ben, és önerőből jelentős számú kis faluban indították el a falugondnoki szolgálatot, azaz támogatták e falvakat a kisbusz beszerzéséhez szükséges összeggel. A Népjóléti Minisztérium 1991-ben figyelt fel a kezdeményezésre, és meghívásos pályázatot írt ki Baranya és Somogy leghátrányosabb helyzetű aprófalvai számára falugondnoki szolgálat indítására. A pályázat területi keretei évről évre bővültek, és néhány éve már az egész ország minden 600 fő alatti települése, illetve 70 főnél több külterületi lakosú települése pályázhat a szolgálat beindítását, azaz a gépkocsi beszerzését segítő támogatásra.

A minisztériumban komoly viták folytak arról, hogy szabad e olyan kezdeményezést támogatni, amelynek fenntartásához nem tudnak eszközt biztosítani, hiszen csak a gépkocsi beszerzésének támogatásáról szólt a pályázat. Ennek a kockázatát, a kísérlet folyamatos gondozását vállalta fel *Szanyi Éva,* aki több, mint tíz éven keresztül segítette a falugondnoki, majd a tanyagondnoki hálózat megvalósulását, kiteljesedését, a civil háttér létrejöttét és támogatását, a jogszabályi háttér kidolgozását, a képzés intézményesülését. Mindezt egyedülálló módon olyan formában, hogy a Falufejlesztési Társaság elnökével, *Kemény*

*Bertalan*nal folyamatos szakmai egyeztetések keretében biztosította a kezdeményezés számára, hogy annak erős civil kötődéseit megőrizve léphetett át a kísérleti keretekből a jogszabályokkal óvatosan körülbástyázott, normatív támogatású működési keretekbe. A falu- és tanyagondnoki hálózat jelenleg mintegy nyolcszáz tagú. Az aprófalvak falugondnokai többségükben a helyi önkormányzat közalkalmazottai, néhányat feladatátvállalási megállapodás kereteiben civil szervezet vagy egyéb jogi személy működtet. A tanyagondnokok zöme szociális intézmény (pl. gondozási központ) keretében működik. A jogszabálynak megfelelően működő szolgálatok évi kétmillió forint normatív támogatást kapnak.

A falugondnoki szolgálat lényege (mint személyes gondoskodást nyújtó ellátási forma), hogy a helyi igényeket a lehető legteljesebb körben tárja fel és elégítse ki. Mondhatjuk azt, hogy az ellátás legszokványosabb elemei a meleg étel házhoz szállítása, a betegek orvoshoz juttatása, gyógyszerkiváltás, gyerekek iskolába óvodába szállítása, a dolgozók tömegközlekedésig való szállítása, a közterületek gondozásának felügyelete (közhasznú munkások irányítása), de a szolgálatot épp az teszi egyedivé, hogy a gondokra, sajátosságokra érzékenyen figyelve százfelé ágazik a segítés formája: iratok kézbesítése és magyarázata, hivatalos ügyekben segítség, falunap szervezése, olcsó élelmiszer beszerzése, színházlátogatás, kirándulás, fürdőlátogatás, gyerekek uszodába, tanfolyamokra szállítása, bálás ruha beszerzése a rászorulóknak, és szinte felsorolhatatlan csokra a tennivalóknak. Van olyan falu, ahol a börtönlátogatókkal megtelik a falubusz, néha orvoshoz kell sürgős esetet vinni, vagy az árvízi mentésben helytállni. Ebből is látható, hogy a falugondnok felkészülésében a szakmai ismeretek előtt szerepel az emberség csiszolása és karbantartása.

A jogszabály megfelelő keretet biztosít ahhoz, hogy minden faluban a helyi igényekhez alkalmazkodjon az ellátás tartalma, ezt helyi rendelet és szakmai program szabályozza. A falugondnoki szolgálat a normatív támogatás bevezetése óta (1998) önerős formában is létrejöhet, azaz pályázati támogatás nélkül, önerőből is beszerezhető a falugondnoki autó. Jelenleg a képzés 120 órás tanfolyam keretében zajlik, ez az órakeret várhatóan 260 órára növekszik. A hálózat növekedésével párhuzamosan kialakultak a megyei és regionális civil szervezetek, amelyeknek legfontosabb feladata a falugondnoki szolgálatok együttműködésének, információhoz jutásának biztosítása, programok szervezése. 2000-ben alakult meg a Magyar Tanya- és Falugondnoki Szövetség a területi egyesületek összefogásával. 2001-ben hozta létre a Szociális és Családügyi Minisztérium az Országos Falugondnoki Módszertani Osztályt. A hálózat kéthavonta megjelenő országos Falugondnoki Hírlevél útján tartja elsősorban a kapcsolatot, és kétévenként (2002 karácsonyán harmadszor) Falugondnoki Kalendárium ad számot eredményeinkről.

Baranyában 1991-ben jöttek létre az első falugondnoki szolgálatok a Népjóléti Minisztérium támogatásával. 1993-ra – amikor megindult e szolgálatok civil

együttműködése – már 15 falugondnokság működött. A Baranya Megyei Falugondnokok Egyesületét 1994 elején jegyezték be, és mára az egyesület 92 tagúvá terebélyesedett, ami azt is jelenti, hogy 100 baranyai aprófaluval tart rendszeres kapcsolatot, szervezi a programokat, és 2000 óta alapító tagként részt vesz a Magyar Tanya- és Falugondnoki Szövetség munkájában. A szervezet működését az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztériumon kívül elsősorban a működtető önkormányzatok támogatják, és 2002-ben meghívásos pályázat keretében kapcsolódhattunk be az FVM vidékfejlesztési céltámogatású programjába.

A falugondnoki hálózat baranyai koordinálása az alábbi megállapításaival segített sajátos és közvetlen tapasztalatok szerzéséhez a halmozott hátrányokkal küzdő aprófalvas térségekben:

- A halmozott hátrányok kialakulása – az önkormányzatiság megvalósulása ellenére – olyan negatív folyamatokat indított el, amelyek megállíthatatlanok maradnak az egyének többoldalú megerősítése nélkül. A gazdasági feltételek javítása mellett az emberek önbecsülésének visszaadása nélkülözhetetlen.
- Az átláthatatlan, bürokratikus központi intézkedések, a mezőgazdaság teljes leépülése, a falusi emberek folyamatos hitegetése az elszegényedés mellett teljes bizalomvesztéshez is vezetett. A rozoga szociális háló, a támogatási rendszer visszásságai az emberek maradék munkakedvét is elvették; a fölöslegesség érzése a depressziós térségekben élők tényleges depresszióját is előidézte.
- A kistérségi együttműködés feltételei teljes mértékben hiányoznak. A menedzselés mellett elengedhetetlen a gondnokolás stratégiájának kidolgozása is, ami azt jelenti, hogy a kistérségi együttműködésben legalább akkora szerepet kell kapjon a helyi igények feltárása, a kisközösségekre épülő speciális stratégiák kidolgozása és működtetése, mint a központi lehetőségek elérése.
- Egyelőre ezt a gondnokolást civil szervezetek vállalják fel, és jobb esetben ezt a vállalást segítik az önkormányzatok, a térségi együttműködés szereplői. Az együttműködés indító energiájaként össze kell kapcsolni a kistérségi központ érdekeit a környező falvakéval, világossá kell tenni az együttműködés kölcsönös előnyeit, mozgósítva a városi értelmiséget is, hiszen a tenni akarók sokszor csak egy gesztusra várnak, jelzésre, hogy szükség van rájuk.
- A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium meghívásos falugondnoki pályázata keretében volt módunk kipróbálni hét Szigetvár környéki falugondnoki szolgálat 11 településén az együttműködés, a helyi párbeszéd megindítását. A pályázat feltétele volt, hogy a program során a

falugondnokok, a falugazdászok és a kistérségi menedzserek együttműködése biztosított legyen.

A program célja az volt, hogy a falvak lakói bevonódjanak a helyi ügyekbe, tájékozódjanak településük jövőjéről, kiépüljön egy olyan kapcsolati háló körülöttük, hogy bármely problémájukkal legyen hova fordulni. Természetesen a program gerincét a hét falugondnoki szolgálat képezte, vagyis a hét közalkalmazottként működő falugondnok és a 11 polgármester. Együttműködő partnerként egyesületünk megnyerte az Aktivátor Kulturális Egyesület, a Dél-dunántúli Regionális Forrásközpont, a Kaptár Magyarlukafai Közművelődési Egyesület, a Pécs-Baranyai Értelmiségi Klub Szigetvári Szervezete, a Szigetvár Térség és Dél-Zselic Területfejlesztési Társulás és az Új Kispad Alapítvány együttműködését.

A kapcsolati háló kialakítása érdekében 2002 augusztusában ötnapos csapatépítő tréninget tartottunk, amelyen 18 fő vett részt, az együttműködő országos, megyei és helyi civil szervezetek képviselői és a falvakban működő segítők. Szerettük volna, ha mindegyik falu delegál segítőt, ez azonban a helyi értelmiség teljes hiánya miatt, részben pedig az aktív dolgozók elfoglaltsága miatt nem valósulhatott meg. A csapat helyi és megyei tagjai az egész program aktív segítőivé váltak, néhányuk főállásban napi kapcsolatban van a falvakkal (óvónő, teleházvezető, polgármester). Ennek a csapatnak a tagjai dolgozták ki azt a szórólapot és kérdőívet, amelyet az érintett falvak minden családja megkapott. A szórólap bemutatta az együttműködés kereteit, a programban résztvevők elérhetőségét, röviden tájékoztatott arról a személyes felelősségről, amely a közösség minden tagjára hárul. A füzetke jelentősebb részét a kistérségi együttműködés jelentőségének, valamint a szigetvári kistérség jövőképének rövid összefoglalása tette ki. Ősszel kerültek a családokhoz a szórólapok és a kérdőívek (természetesen a falugondnokok közvetítésével), és a tél folyamán minden faluban tartottunk falufórumot egy-egy „csapattag" moderátor vezetésével.

A falufórumok meghívottjai voltak a kistérségi menedzser és a falugazdász is, akik a fórumoknak alig a felén jelentek meg (a 11 faluban 4 érintett falugazdász van). Kínálatunk pedig szakértői segítség felajánlása volt a helyben megfogalmazott igényekre, és természetesen provokátorként is közreműködtünk, hogy ezek az igények megfogalmazódhassanak. Ha olyan probléma merül fel, amelyre a falugazdász vagy a térségmenedzser nem tud választ adni, a falugondnok, a polgármester elérheti a megfelelő segítséget. Nagy tanulságai voltak ezeknek a beszélgetéseknek, amelyeket folyamatindító szándékkal tartottunk, és érzékelhető volt az emberek igénye a valódi helyi párbeszédekre. A találkozókat tombola zárta, amelynek fődíja ausztriai tanulmányutunkon való részvétel volt. A kérdőíveket a lakosság 10–35%-a töltötte ki, ez nyilván függött a falugondnok aktivitásán, ügyességén, elfogadottságán is.

Május folyamán került sor a háromnapos ausztriai tanulmányútra polgármesterek, falugondnokok, tombolanyertesek és civil segítők részvételével. Az út során burgenlandi és stájerországi példákat láttunk helyi együttműködésben megvalósult kistérségi programokra, majd a harmadik napon osztrák együttműködéssel nyugat-magyarországi projekttel ismerkedtünk. Az út mindnyájunkra mély benyomást tett, inspirációjára a program folytatásának lehetőségein gondolkozunk, konkrét kistermelői-értékesítési hálózat kezdeményezésével. A látottak alapján egyértelművé vált, hogy a szemléletünkön kell elsősorban változtatni. A szigetvári kistérségből 33 fő vett részt a programban. További két egynapos tanulmányút is szerepel programunkban, zalai és tolnai példákat fogunk megnézni.

A falugondnokok és segítőik kétszer két és félnapos képzés során tájékozódnak a kistérség lehetőségeiről, az ökológiai gazdálkodás fortélyairól. A képzés jelentős részét készségfejlesztő tréning teszi ki. Komoly gondokat okoz ezeknek a képzéseknek a szervezése, vagyis a falugondnokok elvonása napi munkájuktól.

A program zárásaként értékelő beszélgetést rendezünk, ahol egyrészt beszámolunk a program eredményeiről, másrészt megvitatjuk a tanulságait és a továbblépés lehetőségét. Az egész programról videó- és hangdokumentáció készült, és 500 példányos kiadványban ajánljuk a programunk eredményeit a kistérség és a falugondnoki hálózat érdeklődőinek.

Reményeink szerint megmozdult valami ezekben a falvakban. Érezzük a felelősségét a folyamat fenntartásának, azonban azzal is tisztában vagyunk, hogy egy megyei civil szervezetnek elsősorban más feladatai vannak. Kezdeményezni fogjuk, hogy a kistérségi társulás vállalja fel – feladatához híven – a koordinátori szerepet, és kérjék fel együttműködésre a már eddig is kezdeményező civil szervezeteket.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

GYAKORLATORIENTÁLT KÉPZÉS A VIDÉKFEJLESZTÉS TERÜLETÉN

Kulcsár László – Hekliné Herbály Katalin

Bevezetés

Magyarország Európai Unióhoz történő csatlakozása kapcsán, a regionális politika részeként a közeljövőben még inkább előtérbe kerül a vidékfejlesztés fontossága. A vidékfejlesztési feladatok – különböző szinteken történő – megoldása megfelelő ismeretekkel rendelkező gazdasági szereplők aktív részvétele nélkül nem lehetséges.

Ezért különösen fontos a vidékfejlesztéshez kötődő képzést folytató felsőoktatási intézményekben történő oktató munka gyakorlati orientáltsága. Jelenleg a helyi szinten történő, új típusú, személyes kapcsolatokat is magába foglaló, vidékfejlesztési ismereteket adó képzésnek sincs meg az intézményrendszere. Ugyancsak hiányos a különböző pályázatok kedvezményezettjeinek felkészítése is.

Az Észak-alföldi régióban élő vállalkozók, gazdálkodók, önkormányzati szakemberek részéről a közelmúltban igényként jelentkezett a tevékenységükhöz fontos, de vidékfejlesztéshez köthető információk és azok alkalmazási lehetőségeit biztosító ismeretek iránti igény. Mindezeket figyelembe véve úgy gondoljuk, hogy a területhez kapcsolódó képzést végző felsőoktatási intézmények felelőssége óriási már ma is, de valószínűleg így marad a jövőben is.

A Szolnoki Főiskola tudatosan vállalt szerepet a vidékfejlesztés erőforrásainak növelésében azzal, hogy az elmúlt évben létrehozta a Terület- és Vidékfejlesztési Tanszéket. Az intézménynek mint a térség vezető gazdasági főiskolájának e területhez kapcsolódó, vállalt küldetésére utal a főiskola szlogenje is: „Egy európai főiskola a vidékért!".

A Tanszék tevékenységének bemutatása

A Tanszék célkitűzése, hogy a nappali és levelező tagozatos hallgatók oktatásán túl bekapcsolódjon a gazdaság egyéb területein jelentkező és a vidékfejlesztéshez köthető oktatással, kutatással, valamint szolgáltatással kapcsolatos tevékenységekbe. Munkánk során az elméleti képzés keretén belül megvalósuló alapismereteken túl azok gyakorlati alkalmazására helyezzük a hangsúlyt.

Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a Tanszék irányítása alatt létrejött a Terület- és Vidékfejlesztési Információs, Tanácsadó és Szolgáltató Központ, melynek legfontosabb feladatait az alábbiakban foglaljuk össze:

- információs szolgálat kiépítése, fenntartása és működtetése,
- pályázati figyelőrendszer fenntartása,
- rövid idejű képzések, tanfolyamok, felkészítők szervezése meghatározott célcsoportok részére, a vidékfejlesztési forrásokhoz való sikeres hozzájutás érdekében,
- szakirányú továbbképzések szervezése a térség szakember-ellátottságának bővítése és szakmai szinten tartása érdekében,
- szakmai és tudományos konferenciák szervezése,
- nemzetközi kapcsolatok kialakítása az Európai Unió tagállamainak és a csatlakozásra váró államoknak hasonló intézményeivel,
- folyamatos kapcsolattartás a Gazdasági Minisztérium, a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium, a Környezetvédelmi Minisztérium, továbbá a Miniszterelnöki Hivatal szakértőivel,
- képzési programok kiajánlása és elkészítése a fenti pontban megnevezett állami szervek, illetve nonprofit szervezetek számára,
- információs anyagok készítése, rendszeres tájékoztatást nyújtó egyéb eszközök működtetése,
- vidékfejlesztési és pályázati szaktanácsadás,
- szakértői közreműködés – külön megállapodás alapján – vállalkozói és más pályázatok elkészítésében.

A központ munkájának beindítása előtt megkerestük azokat az intézményeket és személyeket, akik munkánk során a jövőben – bármilyen minőségben – partnereink lehetnek. Mindannyian (pl. a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Területfejlesztési Ügynökség Kht., a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Szolnoki Társadalomkutató Osztály) pozitívan fogadták ezt a kezdeményezést. A Tanszék eddigi működése alatt végzett munkáját röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Oktatás

A Központ keretén belül már az első, igen jelentős megbízást is megkaptuk egy Jász-Nagykun-Szolnok megyei település, Rákóczifalva önkormányzatától, a település gazdaságfejlesztési tervének elkészítésére. A munka elvégzésébe bevontuk a nappali tagozatos hallgatókat a Tanszékhez tartozó tantárgyak (Projektmenedzsment, Térinformatika, Vidékfejlesztés a gyakorlatban) szemináriumi foglalkozásain. Ezáltal lehetőségük nyílt az elméleti ismeretanyagot azonnal

a gyakorlatban is (egy valódi, nem a példatárban szereplő, kitalált feladaton keresztül) hasznosítani. A továbbiakban e munka menetét és tapasztalatait kívánjuk ismertetni.

Először egy látogatás keretén belül a polgármester tájékoztatóját hallgattuk meg, amelyből képet kaptunk a település életéről, jövőbeni fejlesztési elképzeléseiről, majd megtekintettük a falut. A továbbiakban megbeszéltük a fejlesztési terv kidolgozásának menetét, főbb szakaszait, időrendi ütemezését az alábbiak szerint:

1. Helyzetfeltárás
   - A település gazdasági, mezőgazdasági, turisztikai, demográfiai, foglalkoztatottsági, társadalmi, földrajzi, infrastrukturális helyzetének elemzése. Felhasznált módszerek: az eddig elkészült szakanyagok elemzése, statisztikai adatok elemzése, cégérelemzés, interjúk.
   - SWOT-analízis fórum a településfejlesztési lehetőségekről a helyi vállalkozók, önkormányzati és civil szervezeti vezetők körében.
2. A fejlesztési program elkészítése
   - Fejlesztési forgatókönyv-alternatívák kidolgozása a legfontosabb szektorok esetében. Az alapvető szektorok: gazdasági infrastruktúra, humán- és rendszer-infrastruktúra, mezőgazdaság és élelmiszer-feldolgozás, humánerőforrás-fejlesztés, turizmus, településmarketing.
   - Stratégiai program elkészítése. A stratégiai program a fejlesztési forgatókönyvek közül kiválasztott alternatívára épül. Tartalmazza a prioritásokat, az intézkedéseket, amelyek egy cselekvési programmá állnak össze. A stratégiai program időtávja 2013, azaz az Európai Unió következő költségvetési ciklusának vége.
   - Az operatív program elkészítése. Az operatív program tartalmazza a kulcsfontosságú projektprofilokat minden alapvető szektorra vonatkozóan.
   - Forrásfeltárás, a forrásokhoz való hozzájutás meghatározása az egyes projektek esetében.

A helyzetfeltárás alapján elkészült anyag megvitatása, valamint a települési szintű SWOT-analízis összeállítása egy lakossági fórumon történt, amelyen részt vettek a helyi vállalkozók és civil csoportok, az önkormányzat vezetői és képviselőtestületi tagjai, valamint az érdeklődő helyi lakosok.

Az aktív hallgatói közreműködés – a munka minden szakaszában a területért felelős oktató vezetése és szakmai felügyelete mellett – a cégérelemzéssel, interjúk és kérdőívek lekérdezésével kezdődött. A települést a kapott térkép alapján körzetekre osztottuk és a hallgatói csoportok az adott körzeten belül végezték el az adat felvételezést. A következőkben az adatok feldolgozására, majd

pedig számítógéppel történő rögzítésére került sor. A fejlesztési program elkészítéséhez a hallgatóknak módjukban állt ötleteket adni, véleményt nyilvánítani. A munka során megismerték a fejlesztési program felépítését, tartalmi elemeit.

A szemináriumi foglalkozásokon még tanulmányi kirándulást tettünk más településekre is, hogy a hallgatók bepillantást nyerjenek a vidéki települések mindennapi életébe, a helyszínen ismerkedjenek meg a felmerülő problémákkal és a megoldásukra tett erőfeszítésekkel. Ezen túlmenően a tanórákon sor kerül az európai uniós pályázatírással kapcsolatos ismeretek oktatására is.

Felnőttoktatás

A Tanszék oktatói részt vesznek a felnőttképzés keretén belül megvalósuló – a már gyakorlatban dolgozók igénye alapján is indított – „Regionális gazdasági szakértő" végzettséget adó oktatási programban.

Egyéb tevékenység

Megkezdtük különböző pályázatok kidolgozását, a vidékfejlesztéshez kötődő szaktanácsadást, részt veszünk szakmai és tudományos konferenciákon, illetve egyéb rendezvényeken.

A terület- és vidékfejlesztéssel foglalkozó külföldi intézmények közül néhánnyal már megtörtént a kapcsolatfelvétel.

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat felkérésére elvégeztük a megyei területfejlesztési koncepció szakmai véleményezését.

Megkezdtük olyan oktató programcsomag kidolgozását, amely a pályázatíráshoz szükséges elméleti ismeretekre építve a résztvevők által önállóan megírt pályázattal zárul, amely biztosítéka annak, hogy az oktatás gyakorlatorientált. Ezt a képzési formát a nappali és levelező oktatásban résztvevőkön túl bármely területen dolgozó gazdasági szereplő számára elérhetővé kívánjuk tenni.

Jelenleg kidolgozás alatt van a térinformatikai háttérhálózat kialakításának programja, amely további lehetőséget jelent a szakmai színvonal javítására.

Összefoglalás

Mint a fent leírtakból kiderül, a vidékfejlesztés területén a felsőoktatási intézmények feladata lesz a nappali és levelező tagozatos oktatáson túl az egyéb gazdasági szereplőknek megfelelő képzési programokban való részvétel is. Ezt az igényt egy reális társadalmi szükséglet hozta létre, amelynek kielégítése a különböző intézmények humán és technikai infrastruktúrájára építve történhet. Mind a felsőoktatásban oktatott diszciplínák, mind pedig az egyéb képzési prog-

ramok keretén belül e területen különösen nagy hangsúlyt kell fektetni a gyakorlati ismeretek (fejlesztési programok, projektek kidolgozása, pályázatíráshoz szükséges készségek kialakítása, pályázati források elérhetőségének feltérképezése stb.) elsajátíttatására.

A külföldi szakmai szervezetekkel való folyamatos kapcsolattartás, illetve a hazai társintézményekkel, szakemberekkel való együttműködés és tapasztalatcsere (konferenciákon való részvétel) nélkülözhetetlen a színvonalas oktató és kutatómunkához.

Ugyanilyen fontos terület az egyéb szakmai munkába történő bekapcsolódás (szakmai szervezetekkel történő együttműködés, szakértői és szaktanácsadói tevékenység), amelynek eredményeként az oktatók is közvetlen tapasztalatokat szerezhetnek a vidékfejlesztéshez kapcsolódó feladatokról, problémákról, melyeket azonnal képesek megjeleníteni az oktatásban is.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a különböző típusú képzések hallgatóinak szakirányú részvétele, illetve bevonása a valós igények felmérésébe és a térségfejlesztéssel összefüggő feladatok megoldásába jelentheti azt a hatékony módszert, amely a szerzett elméleti tudás leggyorsabb és legcélszerűbb hasznosulását biztosíthatja a gyakorlatban.

A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia
© Szerkesztette: Kovács Teréz, Pécs, MTA RKK – MRTT, 2003

THE RURAL HUNGARY BEFORE THE EU-ACCESSION

Edited by *Teréz Kovács*

The 6th Village Conference was organised in the last year before the accession of Hungary to the European Union, and it affected the choice of the title and the topic of the conference: the 6th Village Conference was called *The Rural Hungary before the EU-Accession.* The challenge to catch up the rural areas of Hungary is a topical issue and is expected to become even more significant after Hungary's accession to the Union. The Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences felt honoured to be able to host this prestigious conference.

The small towns and the villages of the rural Hungary followed different development paths in the past already, induced by traditions, industrialisation, modernisation and other socio-economic effects. This differentiation deepened and accelerated after the systemic change and was triggered, among other things, by suburbanisation, the strengthening of residential and recreational functions and the disintegration of the residence and the workplace to an extent never experienced before (i.e. the loss of the jobs in the countryside). These socio-economic phenomena resulted in the emergence of three development types of the Hungarian villages. The *dynamically developing* rural areas are shaping or already exist: they are found all over the country, along well accessible transport routes in the proximity of the big cities, in resort areas and also in isolation in other places. On the other hand, there are *lagging* and *depopulating* rural areas too, areas that raise serious problems. Considering the performance of the Hungarian economy, it might happen that only those developments receive support in the Hungarian rural regions that are co-financed by EU-resources. Although the lagging and the depopulating regions should receive the largest amounts of development resources, still the paradoxical situation might occur that the largest amounts of supports will be absorbed not by them (because of the lack of own resources and preparation) but by the villages in the catchment areas of the dynamically developing large cities. The other danger lies in the fact that the supports do not reach the wider layers of the rural population (for lack of information, preparation and other deficiencies) but only a very narrow circle. This phenomenon would sooner or later lead to corruption that demoralises the local population, who do not find samples to be followed in

their own circles, which would promote their catching up. A large part of the village people were among the losers of the systemic change, and the farther a certain village was from its town, the larger the number of the losers was. To prevent this from happening again, co-operation and solidarity is needed.

The presentations of the plenary session dealt in detail with what rural development support Hungary can expect after the accession. These are as follows:

1. The Operational Programme of Agriculture and Rural Development to be realised within the framework of the National Development Plan of Hungary, where the following measures are expected to be supported:
   - Investments into agricultural holdings
   - Improving the processing and selling of agricultural and fishery products
   - Young farmers
   - Development of alternative business economies
   - Infrastructure related to agriculture
   - Village development and regeneration, the preservation of the material and cultural heritage of rural areas
   - LEADER+
   - Technical assistance
2. In the framework of the National Rural Development Plan of Hungary, the following actions can receive supports from the guarantee part of the EAGGF:
   - Agro-environmental measures
   - Support for areas with bad endowments and under environmental restrictions
   - Afforestation of agricultural lands
   - Early retirement
   - Promotion of the compliance with the environmental, animal welfare and hygiene requirements of the EU
   - Establishment of producers groups and the support of their operation
   - Technical assistance

The presentations of the village conference and the essays edited in a volume all reveal that the accession of Hungary to the European Union will only be successful if the government, the academics and the local people interested in rural development co-operate and do their best to prepare Hungary to meet the expectations of Brussels.

Bearing this in mind, the village conference took up two more tasks in addition to the ones of the previous conferences:

On the one hand, the presentations of the sections about activities that can serve as models were edited in a separate chapter, and they will also be pub-

lished in a separate book with the support of the Ministry of Agriculture and Rural Development. This publication will be sent free of charge to the interested readers on request.

On the other hand, the participants accepted a recommendation at the end of the conference, which they sent to the responsible leaders of the Ministry of Agriculture and Rural Development and the Prime Minister's Office. The recommendations can be summarised in the following ten points:

1. The ministries involved should carry out a regional and rural development policy in co-operation with each other and the countryside.
2. The principles of a spatially focused, problem-oriented cohesion policy should prevail in the planning of the different strategic programmes.
3. The ministries involved should promote the unfurling of the principle of subsidiarity by the establishment of the institutional systems at local level.
4. A medium-term local programme of national scope should be worked out for a 15-year period.
5. Rural policy should be based on the principle of solidarity, among other things. In order to achieve this, the government should carry out a rural policy aiming at the catching up of the backward rural regions and the most helpless layers of the population.
6. A differentiated support system should be worked out for the development of the local resources.
7. The problems of the scattered farms should receive more attention in rural development.
8. The extension of bio-farming should be supported, together with the culture of the landscape based on social participation.
9. The working out of the criteria of the (historically and regionally) differentiated cultural landscapes to be protected should be assisted.
10. The welfare of the rural population and the adaptation of the methods promoting the efficiency of the economy should be supported.

Translated by Zoltán Raffay

A KÖTET SZERZŐI

Abonyiné Palotás Jolán egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged

Ángyán József egyetemi tanár, intézetigazgató, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Apró Antal Zoltán egyetemi oktató, Pécsi Tudományegyetem, Bölgyészettudományi Kar, Romológiai Tanszék, Pécs.

Aubert Antal tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Bajmócy Péter egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged

Bakos István kutató, c. egyetemi docens, MÉM MI Műszaki Intézet, Gödöllő

Balcsók István tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Osztály, Debrecen

Baranyi Béla tudományos osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Osztály, Debrecen

Baukó Tamás tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Bokorné Kitanics Tünde egyetemi adjunktus, Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Kaposvár

Czárl Adrienn PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Számviteli és Pénzügyi Tanszék, Gödöllő

Csapó János PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Dancs László tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Osztály, Debrecen

Dobos Attila tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen

Dorka Dénes PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen

Faludi Erika kuratóriumi elnök, Új Kispad Alapítvány, Drávafok

Farkas Rita PhD-hallgató, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Sopron

Farkas Tibor egyetemi adjunktus, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Vidékfejlesztési és Szaktanácsadási Intézet, Gödöllő

Fertő Imre tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest

Finta István tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Gál Lajos, a Forrásvíz Természetbarát Egyesület elnöke, Gyenesdiás

Gál Zoltán tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Gurzó Imre főiskolai tanár, Tessedik Sámuel Főiskola, Gazdasági Főiskolai Kar

Harsányi Endre PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen
Harsányi Gergely tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen
Hekliné Herbály Katalin főiskolai docens, Szolnoki Főiskola, Szolnok
Illés Iván tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Jász Krisztina tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok
Keresztesi József, a Magyary Zoltán Népfőiskolai Társaság titkára, Tata
Kocsondi József egyetemi tanár, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely
Koncz Gábor tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Osztály, Debrecen
Koós Bálint tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, Budapest
Kopasz Mihály igazgató, EAKI, Budapest
Kovács András Donát tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét
Kovács Dezső mb. tanszékvezető, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Vidékfejlesztési és Szaktanácsadási Intézet, Gödöllő
Kovács Katalin osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, Budapest
Kovács Márta PhD-hallgató, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
Kovács Teréz tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Kulcsár László főiskolai tanár, mb. tanszékvezető, Szolnoki Főiskola, Szolnok
Lehota Ágnes PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Vezető és Továbbképző Intézet, Budapest
Lentner Csaba intézetigazgató, egyetemi docens, dékánhelyettes, Nyugat-magyarországi Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pénzügytan-Számvitel Intézet, Sopron
Márczi Éva tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
Mezei Cecília tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Mezei István tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Észak-magyarországi Osztály, Miskolc
Miklóssy Endre vezető főtanácsos, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Humánpolitikai Főosztály, Budapest
Mohácsy Gabriella főosztályvezető, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Vidékfejlesztési Programok Főosztálya, Budapest

Nagy Árpád PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Nagy Attila János szakértő, Pénzügyminisztérium

Nagy Ferenc térségi foglalkoztatási tanácsadó, Tolna Megyei Munkaügyi Központ, Szekszárd

Nagy János tanár, Fazekas Gábor utcai Általános Iskola, Kiskunhalas

Nagy-Kovács Erika egyetemi tanársegéd, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös

Németh Ildikó, Forrásvíz Természetbarát Egyesület, Gyenesdiás

Nyizsalovszki Rita tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen

Ónodi Gábor egyetemi docens, intézetigazgató-helyettes, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Pál Viktor egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged

Pálos Lászlóné múzeumigazgató-helyettes, Mátra Múzeum, Gyöngyös

Plet, Françoise egyetemi tanár, Párizs VIII. Egyetem (St. Denis)

Podmaniczky László egyetemi docens, intézetigazgató-helyettes, Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő

Póla Péter tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Rácz Kata tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, Budapest

Raffay Zoltán tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs

Sári László igazgató, FVM Vidékfejlesztési Programok Főosztálya Dél-dunántúli Regionális Vidékfejlesztési Iroda, Kaposvár

Simon Sándor tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Békéscsabai Osztály, Békéscsaba

Somlyódyné Pfeil Edit igazgatóhelyettes, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet

Sulyok Dénes PhD-hallgató, Debreceni Egyetem, Agrártudományi Centrum, Debrecen

Szabó Gyula tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Debreceni Osztály, Debrecen

Szabó László Péter muzeológus, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest

Szanyi Tibor politikai államtitkár, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest

Szarvák Tibor tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok

Szekeres János polgármester, Önkormányzat, Magyartelek

Szépvölgyi Ákos tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Közép-dunántúli Kutatócsoport, Székesfehérvár

Szépvölgyi Emese tudományos munkatárs, Kodolányi Európai Integrációs Kutató és Fejlesztő Intézet, Siófok

Szoboszlai Zsolt tudományos csoportvezető, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Szolnoki Társadalomkutató Csoport, Szolnok

Szónoky Miklósné egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged

Tésits Róbert egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Tóth Krisztina tudományos segédmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét

Trócsányi András egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet, Pécs

Váradi Monika Mária tudományos főmunkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Intézet, Térségfejlesztési Kutatások Osztálya, Budapest

Varga Péter tanácsadó, KFKI Consero Consulting Kft., Budapest

Vásáry Viktória PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Vezetés- és Továbbképző Intézet, Budapest

Vincze Mária egyetemi tanár, „Babes-Bolyai" Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Cluj-Napoca

Wachtler István oktatási főigazgató-helyettes, Szent István Egyetem, Gazdálkodási és Mezőgazdasági Főiskolai Kar, Gyöngyös

A VI. falukonferencia megtartása az európai uniós csatlakozásunk előtti utolsó évre esett, aminek hatása érezhető volt konferenciánk cím- és témaválasztását illetően is. A vidék felzárkóztatásának kérdése jelenleg is nagyon időszerű, de várhatóan a jövőben, Magyarország uniós csatlakozásával még időszerűbb lesz. A rendszerváltás után a falusi térségekben élők az országos átlaghoz viszonyítva nagyobb arányban tartoztak a vesztesekhez, és minél távolabb volt egy falu a várostól, annál inkább nőtt a vesztesek aránya. Azért, hogy ez ne ismétlődjön meg, most összefogásra, együttműködésre, szolidaritásra van szükség. A kötetben szereplő tanulmányok szellemiségükben ezt a célt szolgálják, és szakmai választ adnak az agrár- és vidékfejlesztés egyes fontos kérdéseire.

2500 Ft